
**ВАСИЛЬ
КОЗАЧЕНКО**

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1980

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТОМ ТРЕТІЙ

АТЕСТАТ ЗРІЛОСТІ
ЗОРИ НАЗУСТРІЧ
САЛЬВІЯ

ПОВІСТІ

Криворізька
міська бібліотека ім. М. Коцюбинського
БІБЛІОТЕКА СИСТЕМА
ДЛЯ ДІТЕЙ

В том вошли повести, в которых рассказывается о героизме молодежи в период Великой Отечественной войны, ее самоотверженном труде в послевоенные годы, а также затронуты морально-этические проблемы наших дней.

АТЕСТАТ
ЗРІЛОСТІ

ПОВІСТЬ

І. ГОЛУБ ЛЕТИТЬ НА СХІД

Сизий голуб тремтів у цупкій руді гітлерівського єфрейтора. На смерть переляканий він, здавалось, і не пручався. Лише сполохано дивився на світ круглими блискучими цятками очей. Пір'я на шиї в нього настовбурчилось, мінилося, переливалось веселковими барвами. Єфрейтор милувався птахом...

А Юрко навіть здаля чув, знав, як страшно калатає голубине серце, як дрібно тремтить усе його напружене тільки. Бо так само билосся тепер і Юркове серце, так само тремтіло напружене тіло. Але він сидів мовчки, тамуючи огиду й жаль. Він нічого не міг вдіяти, хоч увесь закипав гнівом і обуренням.

Єфрейтор вказівним пальцем пестливо погладив веселкову голубину шию. Потім майже непомітним для ока спритним і звичним рухом руки скрутив круглу голівку. Сизий стріпнув крильцями й безвільно стих. Єфрейтор кинув його в мішок і байдуже прийняв на долоню другого — білого, з попелястою голівкою. Так само звично скрутив шию.

Юрко здригнувся.

Товсті масні губи на круглому червонощокому обличчі фашиста розтягнулись у посмішці.

На подвір'ї було їх троє, здорових, вгодованих гевалів, озброєних автоматами й пістолетами.

Голуби жили в дерев'яних клітках у хліві під стелею. Гітлерівці слідкували за ними два дні. А сьогодні вдосвіта, ще не встиг Юрко й прокинутись, прийшов оцей, що з мішком. Він наглухо причинив двері хліва й гучно загатив кулаком у вікно. Зляканій матері, коли вийшла на поріг, пригрозив пістолетом і на мигах наказав не відчиняти хліва. Потім щез. А по обіді з'явилися аж утрьох, з мішком.

Товстогубий стояв на дверях. Ті двоє поралися в хліві. Звідтіля чулося сполохане тріпотіння крил, задоволені вигуки гітлерівців. Вони ловили птахів і передавали в двері третьому.

Цей брав голубів одного за одним, методично скручував їм голівки й кидав у мішок... Дев'ятнадцятий... двадцятий... Рудий паперовий мішок ворухився й плямився кров'ю.

Останній, двадцять п'ятий, вирвався. Білий як сніг красунь, з гордим султаном на тім'ї, одчайсно стріпнувся, сковзнув по катовій руці, чиркнув крильми по очах. І коли ошелешений німець замахав руками, птах уже йшов свічкою вгору, в бездонну блакить.

Юрко відчув злісну радість.

Німці зчинили гвалт. Двоє вихопили пістолети. Один зірвав з плеча автомат. Безладно затріскотіли постріли... А голуб круто підіймався у височінь.

Хлопець невідривно, жадібно стежив за ним очима. Схвильовано шепотів:

— Не влучиш... Утече...

В синяві неба голуб став горобчиком. На мить спинився, застиг на місці. Потім, заблискотівши сріблом у сонячному промінні, круто розвернувся. Німці безладно бабахкали в небо. Високо вгорі птах зробив коло над подвір'ям і стрімко полетів на схід, зникаючи з очей.

Юрко полегшено зітхнув. Напруження спало.

Змалку він кохався в голубах. Розводив, добираючи найкращої породи. За розведення й виховання поштових голубів цього року, після закінчення сьомого класу, його навіть преміювали екскурсією до Москви на сільськогосподарську виставку...

Екскурсії перешкодила війна. Голубів знищили гітлерівці. Лише білий султан один вирвався з їхніх рук і загубився в синяві неба. Юркові хотілося вірити — полетів він на схід, через фронт.

Хлопця охопило почуття самотності. На подвір'ї хазяйнували фашисти, і нічого їм не можна було сказати. Кинувши стріляти, той, з круглою пикою, закинув мішок на плече. Всі троє з реготом подалися на вулицю, навіть не глянувши на хлопця...

Хвіртка залишилась відчиненою.

Юрко сидів на призьбі під хатою, не по-дитячому розпачливо охопивши голову руками.

Білявий, вигорілий на сонці чуб спадав на засмаглий лоб. У сірих променистих очах під густими темними бровами світилась пекуча туга.

Якраз сьогодні хлопцеві сповнилось п'ятнадцять років.

Починався вересень 1941 року.

Все навколо було звичним, таким, як і раніш: село, смужка садиби понад яром, кущі прибережних верб, мінлива гладінь ріки й знайома степова далина за нею. Але хлоп-

цеві здавалося, що він раптом потрапив у чужий холодний світ.

Вперше оце за останні сім років він не збирав книжок та зошитів і не йшов до школи, як робив доти щороку сім вереснів. Життя для нього раптом несподівано зупинилося на повному ході. Не було куди йти, не стало школи. Вона спорожніла, і нікого із знайомих, близьких і дорогих серцю людей там не залишилося. Більшість учителів пішла до армії або евакуювалась. Інші розійшлись невідомо куди. В селі зосталась тільки Галина Петрівна. Вона мала квартиру при школі і жила там уже кілька років. Навчала дітей у перших чотирьох класах. Чотири роки навчався в неї і Юрко. До цього часу відчував до неї майже синівську приязнь. Це вона вперше навчила його складати з літер слова, навчила любити книгу, заохотила до малювання. Вона часто приносила до школи книжки і сама голосно читала їх дітям, а потім розмовляла з учнями про прочитане.

Що ж тепер читатиме Юрко? Адже фашисти спалили всю шкільну бібліотеку. І чи до Юрка тепер Галині Петрівні? Змушена кинути свою квартиру при школі, перебралася на кінець села до баби Ковалихи. Провівши на фронт свого чоловіка, теж учителя, Миколу Гавриловича, живе тепер самотньо, нікуди не показуючись. А школу зайняли гітлерівці. Над її дахом метлявся чужий клопоть, ворухився на полотні чорний клишоногий павук свастики. В класах на потертій соломі спали німецькі солдати, в грубках горіли парти.

Їх розпалювали картами, учнівськими зошитами й гербаріями. Під важкими кованими чобітьми хрускотіло і дзеленькотіло бите скло пробірок і приладів з кабінетів фізики та хімії. В шкільному саду стояв обоз. Коні топтали город, машини й танки трошили молоді крислаті яблуні. А на воротях стояв фашист у шоломі й з автоматом. Він зло гавкав на цікавих хлопчаків і нікого не пропускав на подвір'я.

І почував себе Юрко тепер так, як одного разу в дитинстві, прокинувшись після солодкого сну. Снилось: душний сонячний день. Зелені луки, іскристий блиск ріки. Дзвінкі виляски дитячого сміху. В усьому якийсь святкове збудження. Сонце пестить голе тіло, і воно береться крапельками поту. Розбігся, з розгону плигнув у річку. І... прокинувся. В тілі відчувалася ще розмореність, в очах — мерехтливі веселкові барви. А в кімнаті — вогко і тьмяно. Безбарвний

осінній ранок. За вікном голі чорні дерева. Чіплялися за них темні низькі хмари. Сіялася сіра, в'їдлива мжичка. На душі від такої раптової зміни — нудьга. Ще не знав, не міг збагнути, де сон, а де дійсність. Здалося чомусь, що назавжди відійшло тепле літо і вічно будуть повзти по небу кошлаті, мов слизьке жабурино, хмари. І від того навколо — холодно, порожньо і непривітно...

І зараз надворі осінь. Жовтіє на деревах і вже скоро осипатиметься листя. Гладінь ріки дише холодом. Сіріє неприораною стернею на тому березі порожній степ.

На вулиці гудуть чужі мотори. Прикро вражає чужа мова. І навіть небо здається холодним, непривітним, вицвілим. Плаває в його глибині кимсь недбало кинута переспіла диня холодного сонця. Туляться до землі насторожені хати. На городі поволі вмирає, мерхне яскрава літня зелень. Порожнє подвір'я. Вибиті шибки у вікнах. Ніби віспою всипані стіни хати, поколупані осколками. Навколо — нікого. Здається, залишився сам, нікому не потрібний, на непривітній голій землі.

Було в Юрка троє старших братів. Двоє служили в армії. Де вони тепер? Чим допоможуть? Лягла між ними лінія фронту. А найстарший брат — Дмитро — жив у великому портовому місті. Працював у обкомі партії. Юрко ще збирався по закінченні середньої школи їхати до нього. Мав намір учитися в морехідному училищі. Тепер місто окупували фашисти. Невідомо, куди подався брат. І залишився Юрко удвох із старою матір'ю. Що далі — невідомо. Все обірвалося, усе скінчилось. Дві непрохані сльозинки викочуються з очей, звисають на віях, котяться по спаленому сонцем обличчю, зволожують засмаглі великі руки з міцними, мозолястими від праці пальцями й чорними смужечками землі під нігтями.

Осінь. У природі, в світі, у власних грудях. І вже почуввається далекий холодний подих зими. А за нею знову настане весна. Так, весна. Юрко дивиться на посажену позаторік яблуню. Чорно-зелене листя її береться іржавими осінніми плямами. А по весні вона знову викине прозорі жовті листочки й огорнеться білим цвітом. Юрко уявляє квітучу яблуню й посміхається. Обличчя його ясніє, хоч на віях ще іскряться сльози. По-дитячому, кулаком витирає він їх і підводиться. На вулиці за горбом чути лемент, зринає постріл. І нараз усе стихає. Лише мотори гудуть. Хвилину прислухається Юрко, потім іде до хати. Виймає з шухляди стола книжку «Як гартувалась сталь». Перегортає жовті, з сі-

дами пальців сторінки. Бере ще й «Історію народів СРСР». На подвір'ї, обережно оглядаючись на всі боки, стоїть кілька хвилин, а тоді швидко спускається до льоху.

В льоху, аж у найдальшому кутку, за діжкою, — ящик з-під набоїв. У ящику — єдине, що залишилось Юркові від сонячного дитячого світу, який згас тоді, коли хлопець побачив першого фашистського солдата. Про ящик не знає навіть мати. Дно його старанно вистелене газетою. На дні акуратно складений прапор шкільної піонерської організації. Його Юрко з товаришем взяв у школі й переніс додому ще під час боїв.

Він бере в руки прапор, і теплий шовк з шелестом летить поміж пальцями. Прапор пахне сонцем і зеленими луками. І згадується Юркові, як майорів він над дозріваючими ланами, коли піонерський загін виходив улітку до табору, як багрянів над білими наметами в лісі. Все найсвітліше, найрадісніше зв'язане з ним: і приємний ранковий холодок, який пронизував тіло, коли вони ще до сонця шикувалися на майданчику, і мідний голос горна, що відлунював у лісовій гушавині за річкою, і дзвінка пісня в поході. Юрко найбільше любив мандрувати. Добре було крокувати степовою дорогою під гуркіт барабана. Минулого року піонерський табір влаштували над самим берегом річки, за сім кілометрів од села. Тільки тепер з гострою тривоною усвідомлює Юрко, як весело і безтурботно жилося там. А тоді все було звичайним і, здавалося, іншим і бути не могло.

Що, коли б усе це повернулося знову? Повернувся б той день, коли вони ходили на екскурсію до сусіднього району і учитель знайомив їх з будовою землі і показував напластування ґрунтів на стінах урвища. Потім їх захопив дощ — і всі промокли. Толя Білан все турбувався, що застудиться, а йому говорили про Павку Корчагіна, який ніколи нічого не боявся. Або тоді, коли вони всім загonom допомагали збирати сіно в колгоспі. Було дуже жарко, і робота здавалася важкою.

Та багато чого віддав би зараз Юрко, щоб знову опинитися з товаришами на тих луках, полежати на теплому сні, поїсти проїнятої димом каші і тільки трошки жалкувати за тим, що скоро вже мине це веселе літо і знову прийде осінь.

А вечір у таборі! Всі сидять на березі навколо вогнища. Полум'я відбивається у хвилях річки. Навколо — темрява. З-за кущів долітають неясні звуки, шелест. Здається, що

бродять там якісь невідомі звірі. І хоч знаєш, що там нікого немає, однак тобі якось тривожно і навіть трохи страшно. Вожатий розповідає про Далекий Схід. Він служив там в армії. Розповідає про загадкові сопки і прибережні амурські хащі, в яких ховаються японські диверсанти... Чи повторяться ще ті табірні вечори, коли лісовий шум навівав мрії, а захоплюючі розповіді і прочитані книжки породжували жадобу подвигів, кликали в невідомі краї, на неосяжні простори Батьківщини. Слова «Будь готовий!» і «Завжди готовий!» набирали особливо гострого і значного змісту. Червоні полотнища з палкими закличками: «Будь таким, як Павло Корчагін!», «Будь таким, як Павлик Морозов!» — будили почуття, перші почуття відданості своїй Соціалістичній Батьківщині... Сонячні дні, малюнки з натури в лісі чи в степу, власноручно зібрані гербарії, колгоспний сад, в якому знаєш кожне дерево... Над усім цим майорів теплий багрянний шовк піонерського прапора.

Тут же, в ящику, схороняється і піонерський галстук. Було б усе, як раніш, Юрко став би вже комсомольцем. Він мріяв про це, старанно готувався. Та мрії не пощастило здійснитись. Не встигли прийняти Юрка до комсомолу. І тому галстук тепер став для нього особливо дорогим і рідним. Від нього також віє пахощами піонерських вогнищ, веселощами шкільних вечорів, Першотравневими святами...

Окремо лежить підібраний після боїв біля тіла мертвого командира пістолет у жовтій кобурі з двома обоймами патронів. Хлопцеві не терпиться хоч раз вистрілити з нього. Але страшно: довідається мати, і тоді з пістолетом доведеться розпрощатися. Адже фашисти за зброю розстрілюють... Лежить також у ящику, в твердій обгортці, малюнок. На полотні олійними фарбами намальовано портрет Леніна на весь зріст. Ілліч стоїть біля прикрашеної ялинки, посміхається. А навколо нього — діти... Портрет робив сам Юрко. Малюнок цей висів у школі.

Хлопець любив фарби, хоч мріяв бути лише моряком. Та всі мрії нагло підтяли фашисти. І залишався цей малюнок як дорога згадка, як теплий промінчик сонця в похмурий осінній день. Навіть мати, глянувши на малюнок, важко зітхнула й порадила:

— Сховай, Юрку, десь... Так, щоб фашистам на очі не потрапив...

Хлопець перегортає своє багатство, доповнює його двома книжками й неохоче замикає ящик.

На подвір'ї зустрічає матір. Вона повертається з берега. В тремтячих руках решето з баклажанами. Обличчя бліде, налякане.

— Юрку, дитино моя,— говорить вона побілілими вустами,— не виходь краще сьогодні нікуди з дому. Там знову нещастя.

На серці в Юрка теж тривожно, але він запитує тихим рівним голосом:

— А що ж там, мамо?

— Знову вбили чоловіка біля річки. Видно, якийсь сердега до наших пробирався з оточення. Так і лежить там над самою водою. Шинель з нього здерли. Зовсім ще молодий... Мати нещасна десь, певно, сподівається... Листа жде...

По сірих материних щоках течуть великі чисті краплини сліз.

— Бережи себе, дитино моя. Петра Вовченка оце чогось забрали німці. Повели кудись з обома хлопчиками. Кажуть люди, якось зброю ніби в нього у стрісі знайшли. Воно, може, дитина здуру підбрала. А от же... Бережись краще, сину.

Юрко відводить очі вбік. Суворішає.

— Я, мамо, ненадовго. Мішка мені якогось дайте. Спробую ще пшениці з вороха набрати. Німцям менше зостанеться... Та й нам не голодувати ж. Наше воно.

— Не треба краще. Стережуть же її німці. Не подивляться.

— Нічого. Не бійтесь. Я так, що й не поміять. А поки прийду, сходіть до тітки Ганни та попросіть цвяхів. Шибки хоч у цій половині вставляю. Зима йде. Не збираємося ж умирати. А скло я вранці приніс. Німці зимові рами в школі викинули навіщось.

— Ой стережись, сину. Один ти в мене тепер залишився. Хазяїн. На тебе тільки й надії!

— Яюсь воно буде,— тихо каже Юрко. І додає жвавіше, радісніше: — А знаєте, мамо, білий султан таки втік від німців!

II. БРАТ ДМИТРО

Він прокидається раптом з почуттям якогось гострого неспкою. Хтось ніби скрикнув голосно й тривожно. Перед розкритими очима каламутні осінні ранкові сутінки. Холодний потік повітря січе сонне, ще гаряче обличчя. Юрко

повертається на бік. Хатні і сінешні двері навстіж. Видно подвір'я, голу гілку груші й клапоть городу. Все в синювато-сріблястому інєї. Сонце ще не сходило. Повітря надворі каламутносине. Над порогом, там, де зустрічається холодний потік з хатнім теплом, клубки білої пари. В сінях, по коліна в тій парі, чоловіча постать. Видно ватні, до блиску засмальцьовані штани, стьобану чорну ватянку й вухату заячу шапку. Шия обмотана теплим шарфом. На плечі тієї людини лягли вузлуваті материні руки з синіми, розбитими працею пальцями. Мати голосно схлипує.

Юрка кидає спочатку в холод, потім у жар. Все тіло починає чомусь дрібно тремтіти з холоду чи з хвилювання.

Рвучко відкидає ковдру й підводиться. Та так і залишається сидіти в ліжку в самій білизні. Висока, кремезна, трохи зігнута постать людини у ватянці повертає до нього обличчя й ступає через поріг. Довгасте лице, зчорнілі від морозного вітру щоки. Ріденька борідка. Жовтаві вуса звисають донизу, під ними вперто складені потріскані губи. Великий ніс. А з-під широких густих брів такі до болю знайомі, рідні очі.

Зараз вони, скаламучені втомую, ледве помітно усміхаються. І тепло, і сумно.

Юрко завмер на ліжку, ніби вражений громом.

А брат кидає кудись у куток повстані рукавиці, стягає з голови заячу шапку і знайомим рухом правої руки пригладжує розкошланий темно-русявий чуб. Робить два неквапливі широкі кроки й спиняється біля ліжка. Бере в свої широкі холодні долоні Юркову голову, стискує так, що хлопцеві перестає чути, і зазирає в його променисті, ще заспані очі.

— А ти, хлопче, просто-таки парубок. Ну, здоров будь!

М'які вуса лоскочуть біля носа. Пахнуть вони морозом і махоркою, холодні губи гаряче цілують у щоки, в лоб. На мить Юрко почуває себе дитиною. Обхоплює руками тверду братову шию, пригортається до грудей. У горлі відчуває гарячий лоскіт... Але з зусиллям стримує готові вихопитись з очей сльози, адже він уже дорослий. Радість, збентеження, острах тиснуть хлопцеві груди. А обличчя серйозне, заклопотане. Між бровами на лобі лягає вертикальна зморшка.

Юрко похапцем одягається, зиркаючи на брата спідлоба з цікавістю й тривоگوю. Брат сідає, закурює цигарку й мовчки, зосереджено і спокійно дивиться на нього.

А Юрко ніяк не може позбутися почуття гострої несподіванки. Перед ним найстарший брат Дмитро. І через те велика радість. Адже тепер він не сам, матиме на кого спертись. Але разом з тим і якась тривога, прикрість. Острах за брата, що опинився раптом тут, на окупованій території. Як? Він же партійний і працював у обкомі. Адже це небезпечно. Дарма що Дмитро виїхав з села ще в двадцять восьмому і весь час працював в іншій області. Все ж якось страшно і... прикро. Так, прикро, бо не міг раніше навіть думати, що зустрінеться з ним тут. Думав, він десь за фронтом... А зараз... І радісно Юркові, і не може позбутися якоїсь настороженості. Морщить лоб, ніяк не може опанувати себе, стати ширим і відвертим. Замість того щоб дивитись братові просто в очі, зиркає спідлоба. І не може себе присилувати хлопець глянути інакше.

А брат сидить спокійно, відпочиває, курить. Так, ніби нічого й не сталося особливого. Схожий він тепер більше на портового вантажника. Однак міняє це його мало. Погляд той самий — прямий, зосереджений; стомлені, трохи печальні очі дивляться одверто. Але він мовчить і нічого не розповідає. Юрко хоче й не може, не наважиться запитати... як потрапив він сюди.

Обоє поведуться тепло, по-братськи, але не можуть позбутись чудної ніяковості, яка стає чомусь між ними і заважає бути такими, як раніш.

Брат довго і докладно розпитує, що діється на селі, хто залишився із знайомих, кого немає. В цих запитаннях відчуває Юрко щось недоказане, якусь приховану цікавість і навмисну обережність.

Так триває два дні. Два дні — й жодної відвертої розмови. Тільки на третій день вранці, відпочивши з далекої дороги, Дмитро знову, ніби між іншим, запитує:

— Так хто, Юрку, залишився в селі з учителів?

— Галина Петрівна... Я ж тобі вже казав.

Він як і не чує останніх слів.

— Галина Петрівна? Щербина? Так, так... Пам'ятаю. І що ж вона робить, як живе?

Юрко розповідає все, що знає про Галину Петрівну. Дмитро уважно слухає.

— Так, так, — говорить про себе. — Пам'ятаю її... Воно годилося б і зустрітися, погомоніти. Як-не-як старі знайомі... — І раптом жвавішає: — Ти, Юрку, давно бачив її?

— Зустрічав якось. Просив книжку почитати.

— Чудово,— чомусь радіє брат.— Підеш ти, Юрку, зараз до Галини Петрівни. Попросиш книжку. Мені теж треба буде щось читати... А коли вже збиратимешся додому, скажеш: «Вітає вас брат — коваль з Одеси». Більше нічого, тільки оді слова. Повтори, як ти скажеш.

Юрко здивовано дивиться на брата і посміхається. Що ж тут такого складного, щоб ще й повторювати?

— А ти все ж повтори.

— Ну, вітає вас брат — коваль з Одеси.

— Без «ну».

— Хай буде без «ну». Вітає вас брат — коваль з Одеси... А коли вона запитає про тебе?

— Скажеш: повернувся в село. Сидить дома...

...Хата в баби Ковалихи низенька, кімната, в якій тепер живе вчителька, малесенька, з низькою стелею, одним вузеньким віконцем і глиняною долівкою. Галину Петрівну застає Юрко за роботою. Сидить за столом навпроти вікна і щось шиє. Немудрим кравецтвом заробляє собі на життя. Голова її низько схилена до столу; заплетена в тугий вузол коса — напівсива. Одягнена в стареньке платтячко, на плечах шерстяна хустка. Обличчя, помітив хлопець, коли підвела голову, змарніло. І тільки очі, великі, опушені довгими віями, як і раніш, ясні, веселі, лагідні й добрі. Дивляться на людину, ніби бачать її наскрізь, і самі нічого не ховають. Так і проміняться людським теплом і ласкою.

Галина Петрівна, зразу видно, зраділа Юрковій появі. Зустрічає, як і завжди, привітно. Розпитує про життя, пригощає гарбузовим насінням. Потім, наговорившись, повертається спиною до хлопця і починає поволі перекладати з місця на місце півтора десятка складених у миснику книжок, відбирає щось для читання.

А Юрко, слідкуючи за її рухами, підводиться з лави і тихо каже:

— Вітає вас брат — коваль з Одеси...

І помічає, як руки Галини Петрівни на мить зупиняються. Хвилину стоїть вона нерухомо, ніби чимсь несподівано вражена. Потім повільно-повільно повертає голову і пильно дивиться на хлопця широко розкритими очима:

— Ти щось сказав, Юрку?..

— Вітає вас брат — коваль з Одеси.

На одну мить, здалося хлопцеві, тінь якоїсь збентеженості впала на обличчя вчительки. Лише на одну мить. Бо наступної хвилики Галина Петрівна знову перебирала книжки.

— Дякую, Юрку... А... де ж він зараз?

— Повернувся в село. Дома сидить.

— Дякую... Скажеш...— вона на хвилину замислюється, а потім, повернувшись до Юрка вже з книжкою в руках, продовжує жвавіше: — А втім, нічого не треба казати... Візьми ось цю, певно, ще не читав...

Якось не так, як про звичайного знайомого, сприйняла Галина Петрівна звістку про появу брата. Не міг не помітити Юрко, що це її чимсь і порадувало, і схвилювало. Але чим? Чому?

Надвечір Галина Петрівна несподівано з'являється в їхній хаті, і хлопцева цікавість розпалюється ще дужче.

Брат зустрічає вчительку як рідну. Після кількох незначних для Юрка слів зав'язується гаряча бесіда. Однак послухати ту бесіду хлопцеві не щастить. То пошлють його води принести, то дров на ніч врубати...

А коли кінчає з роботою, вчителька уже виходить з хати. Виходить разом з братом. Оце вперше за весь час Дмитро показався на вулицю. Острах, цікавість і хвилювання все більше розбирають Юрка. Щось тут ніби не так, чогось він не розуміє...

Та й як же йому знати, як догадатися, що в Галини Петрівни підпільна явка, що саме для цього й залишилася вона в селі і що ті звичайні слова про брата, які він переказував, були паролем, якого вчителька чекала вже більше як місяць?..

Брат повертається додому сам десь за годину.

Коротко й скупі розповідає, що допомогла йому Галина Петрівна влаштуватися в «громадському господарстві», як тепер назвали гітлерівці колгосп, у кузню за коваля. (Колісь Дмитро працював на заводі і ковальську справу знає). Управитель «громадського господарства», рудий Саливон, навіть зрадів з того. Коваля путящого зараз у селі не знайти, а німецький комендант вимагає, щоб реманент до весняної сівби був справний.

Від того Юркові стає лячно. Довідається, пронюхає той самий Саливон, що брат — член партії, і тоді... Невже ж не розуміє цього Дмитро?

— А як довідаються? — насмілюється він застерегти брата.

— Про що там довідаються! — перебиває його мати. — Чотирнадцятий рік, як з села. А пішов з дому безпартійним. Хто там уже так достеменно знає, як воно було! Хто й як буде те все перевіряти...

Кривульська

МІСЬКІ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

А Дмитро кладе долоні братові на плечі. Прямо, пильно дивлячись в Юркові сполохані очі своїм спокійним і трохи печальним поглядом, вимовляє тихим, глухуватим голо-сом:

— Можуть, звичайно, і докопуватись, перевіряти. Зараз безпечного місця ніде немає. Все може трапитись. Але... вовка бояться, як кажуть, у ліс не ходити. Ти ж, Юрку, от що... хлопець уже дорослий. До комсомольського віку доріс. У твої роки люди революцію робили. Так от, коли розпитуватимуть тебе про мене, ти, дивись, ні слова, чуєш? Ти взагалі нічого про мене не знаєш. Це найкраще. А як уже треба буде щось сказати — працював десь вантажником чи токарем на заводі. А тепер повернувся, бо в місті голод. І все... Зрозумів? Та, гадаю, нічого тобі довго розжовувати, сам знаєш.

— Я краще нічого не знаю...— заплющив очі від збен-теження Юрко. І відчув, як ота перша ніяковість почала танути, розпливатись.

— Ну от і гаразд,— брат розкошлатив рукою білявий Юрків чуб.— Ми ще з тобою великими друзями будемо! І пішов з хати.

Через кілька днів брат занедужав. У кузні перемерз чи з дороги. Лежав у ліжку. Юрко повернувся додому вже увечері. Засидівся у сусідів. Повертався темною вулицею. В селі жодного освітленого вікна. Мело дрібненьким колючим сніжком. Під тинами стояла валка критих брезентом німецьких машин. Навколо, втягуючи голови в підняті ко-міри, ходили вартові, курили. Десь вище на вулиці горлав п'яний німець. Ще далі чулися постріли. А поза цим стоя-ла над селом німа, насторожена тиша. Навіть собаки не гавкали. Їх майже всіх вибили фашистські солдати.

Юрко звернув у провулок. Їхня хата стояла осторонь, у яру, так що вже кроків за сто з вулиці видно лише димар. В їхньому провулку німців не було. Тут вони взагалі не зупинялися. Не любили відлюдних місць, боялися. Іноді забреде один чи два, та й то вдень, ненадовго.

Коли наближався до подвір'я, здалося, стукнув хтось сінешніми дверима. Уже відчинивши хвіртку, помітив: у прозорій білій заметілі метнулась від хліва якась постать. Майнула через горб і зникла на пустирі в зарослях бур'я-нів. Юрко подумав, що то Дмитро. Хотів навіть гукнути, але вчасно схаменувся. На стук мати одчинила двері так швидко, ніби стояла тут, у сінях. У хаті блимала гасова лампа. Дмитро лежав на ліжку. Коли відчинилися двері,

стурбовано підвів голову. Та, вгледівши Юрка, знову ліг і заспокоївся. Підкоряючись якійсь незримій таємничості, що ніби засіла в хаті, відколи прийшов брат, Юрко не наслідуювався розпитати про те, що бачив.

Сидів біля столу, вечеряв. Розповідав про сільські новини. Сусідка Ганна (від неї повернувся Юрко) чула, що десь упіймали і заарештували члена бюро райпарткому. Переховувався ніби доти на хуторах. (Брат лежав мовчки, не реагував жодним рухом, і Юркові видалось, що він уже знав про це й раніше). А вчора дочка тітки Ганни, Катя, чоловіка врятувала. Йї оце чотирнадцять сповнилось. Смілива така дівчина. Ходила до річки сухого галуззя на паливо назбирати й наткнулась у верболозі на чоловіка. Лежить ниць на сирій землі і не рухається. Спочатку думала — мертвий, аж злякалась. А потім таки підійшла. Подивилась — дихає, і тіло тепле. Він поранений у ногу, коліно розбите. Вже другий місяць вибирається з оточення. Іде глухими місцями, щоб німцям на очі не натрапити, голодує. А це зовсім знесилів і до села не дійшов, знепритомнів. Катя поторгала його за плече. Він застогнав і розплющив очі. Тоді дівчина побігла додому і під полою принесла йому їсти — хліба й гарячої картоплі в горняті. Він поїв, трохи очуняв, але звестися на ноги не мав сили. Посидів у верболозі до сутінок, а ввечері тітка Ганна з жінками перенесли його до себе. Тепер лежить у Ганни. Ожив зовсім. Веселий такий, жартівник. Звуть його Степаном Федоровичем. Каже, що коли б зажила нога та ще якби паспорт або документ який, то він уже раду дасть. Хоч там що, а до своїх через фронт проб'ється. Катю зве дочкою і рятівницею. А Катя сміється, каже:

— Який же ви мені батько, коли й слова «тато» не знаєте?

Він росіянин, з Уралу. Коли дівчина сказала до нього «тату», то він і справді не знав, що це за слово. Вчить там його української мови... В хаті ночують німці, так вони його й справді за тата мають. Бо Катя при них цілує «тата» в лоб, а коли одвернуться, за спиною язика їм показує.

Катя взагалі метка й дотепна дівчина. Вона й німців учить української мови. Вчилася в шостому класі, то вже там якесь німецьке слово знає. От і вчить. Скаже по-німецькому «хочу їсти», а потім по-українському повторює ніби те саме: «Я — дурень». Фашист дякує, записує до блокнота й старанно повторює: «Я — турень». А Катя аж

заливається зо сміху. Ще раз наказує попросити в неї їсти. Фашист просить:

— Біте, фрау, я турень.

Катя відповідає:

— Дурень і є. А їсти — біте. З'їж чорта пухлого!

Фашист намагається запам'ятати, повторює:

— Тшорта пухльохо...

Мати слухала Юркову розповідь, зітхаючи, докірливо хитаючи головою. Брат прислухався до всього уважно, але не виявляв ні схвалення, ні осуду. Навіть дещо перепитав. Потім, уже пізніше, коли мати заснула, покликав до себе Юрка, показав на край ліжка, щоб сів.

— Ось що, Юрку. Щоб бути друзями — умовимось. Ходиш ти по селу між людей. У тебе, певно ж, і друзі є. Такі, як ти, і старші. Почуєш — щось десь сталося, про що люди говорять, і цікаве й нецікаве, все одно, — завжди розповідай мені. І ще одне. Ти в нас — наймолодший. Саме в революцію було мені стільки ж. Тож я вашого брата знаю. Так от, прийде часом до голови якась витівка, — це буває, — то ти завжди наперед краще зі мною порадься. Не думай, що хочу тебе на прив'язі держати, — ні. А так. Я, брат, тебе завжди зрозумію. А ти мені завжди можеш повірити. Згода?

Юрко збентежено опустив повіки, зашарівся.

— Згода, — проказав тихо.

Того вечора Юрко подумав, відчув чомусь і повірив, що брат повернувся в село даремно. Видно, має тут щось трапитись. Коли лягли, довго не міг заснути. Збуджено працювала уява. Ввижались хлопцеві дивні пригоди, одна одної цікавіша й небезпечніша.

Брат здавався загадковим, таким сильним і розумним, що від нього й справді можна було сподіватися чогось цікавого й таємничого. І знає він більше за всіх... Тої ночі у сні бачив Юрко неймовірні пригоди. Запам'яталося з них лише те, що був він Чапаєвим, потім Томом Соїєром. Мчав конем і строчив по фашистах з автомата. Гітлерівці чогось стояли шеренгами й не боронились. Лише падали додолу, як снопи, мовчазними сірими тіннями.

III. ПАРТІЯ

Так, напевно ж брат повернувся до села не випадково. В цьому Юрко переконувався з кожним днем. Але що саме думає робити Дмитро, на що сподівається і чого до-

магається, цього Юрко не знав і не міг поки що знати. А запитувати не наважувався. Бо наперед знав: нічого не скаже йому брат. Тільки подумає, напевно, що Юрко пустий і цікавий, як дівча, хлопчак. І тоді вже про якусь довіру й думати годі.

Він хотів бути дорослим і почував себе дорослим. Та й не просто дорослим. Вважав себе комсомольцем. Так, він прагне боротися проти окупантів, як справжній комсомолец, як Корчагін. От тільки не знає, як це зробити. І сподівається, що саме Дмитро навчить його, як боротися. Але навчить тільки тоді, коли Юрко доведе, що він справді дорослий, серйозний і дисциплінований хлопець, а не хлоп'я і базіка. І він краще язика собі відкусить, ніж запитає про щось у Дмитра до часу.

Юрко спостерігає і жде. А Дмитро, не помічаючи братового нетерпіння, мовчить і живе так, ніби й не збирається починати того, для чого, на думку Юрка, з'явився тут.

Правда, він ще кілька разів посилав Юрка до Галини Петрівни. Але доручення ті були все незначні і до «головного» ніякого відношення не мали. То книжку якусь передати, то кілька слів переказати.

Галина Петрівна теж посилала його один раз «переказати вітання» знайомому вчителєві до сусіднього села. Це, власне, й усе, коли ще не рахувати того, що цими днями запрошував, за її наказом, до Галини Петрівни Сашка Зозулю.

За якийсь час по тому Сашко, вже без запрошення, з'явився у їхній хаті і про щось розмовляв з Дмитром.

З того Юрко не здивувався. Він знав, що дев'ятнадцятирічний тракторист Сашко Зозуля — комсомолец. Знав і про те, що в армію Сашка не взяли, бо трохи налягав на ліву пошкоджену ще в дитинстві ногу. Однак та нога не заважала Сашкові бути веселим, жвавим, невгамовним і навіть одчайдушним.

З'явившись на їхньому подвір'ї вдруге і поговоривши з Дмитром, Сашко, вже повертаючись додому, підійшов до Юрка, який саме рубав хмиз на великому корчі біля погрібника.

Низенький, кремезний, з коротким, чітко окресленим підборіддям і рівним гострим носом, він спочатку штовхнув Юрка під бік, а потім уже привітався:

— Здоров, герою-вояко!

Великі зеленаві очі його з ледве вловимими прожилками на білках, здавалося, завжди сміялися. Сміялися й тепер,

хоч повні губи були міцно стулені, а голос звучав серйозно і навіть суворо.

— Здрастуй,— неохоче відповів Юрко, в душі заздрячи комсомольцеві, який щойно розмовляв з його братом, напевно, про щось дуже важливе і таємне.

— Ну, як живеш?

Юрко промовчав. А Сашко стріпнув своєю круглою, з низько остриженим рудим густим зубом головою, на якій майже ніколи не носив шапки, і з притиском прошепотів, чи то загрожуючи, чи то жартуючи:

— В комсомол заяву подавав?

— Ну й що? — насторожився Юрко.

— Як то що? — Сашко нахилився і сказав уже серйозно і ще тихіше: — Забіжи завтра до мене, так десь о третій, діло є.

Серце Юркові радісно тьохнуло, та він ще не вірив:

— Яке там діло?

— Є, коли кажу. Приходь! Може, я тобі комсомольського квитка видам...

Ніколи не добереш, коли цей Сашко жартує, а коли говорить серйозно...

І все ж Юрко наступного дня до Сашка пішов.

Жив Сашко недалеко, в просторій хаті, густо обсаджений кущами старого бузку. Коли Юрко відчинив хвіртку, з-за кущів з городу вийшов його шкільний товариш Толя Білан. Зустрівшись тут несподівано, хлопці зняковіли і, привітавшись, зайшли до хати разом.

Сашко був сам. Привітав хлопців, як звичайно, жартом. Потім, посадивши їх на лаву, всівся сам на стілець і запитав:

— Ну, як вам подобається гітлерівський новий лад?

І знову, хоч запитував Сашко серйозно, Юрко насторожився. Чи не кепкує він з них?

— Кажи краще, чого кликав.

Стриманий і завжди строгий Толя Білан підтримав Юрка:

— Без жартів, Сашку, коли маєш щось сказати. Хоч ми ще й не комсомольці, але ти нас обох знаєш...

— Не тільки вас, а й про вас геть усе знаю.

— Що ж ти такого знаєш?

— Що? — Сашко повернувся до Юрка і пильно подивився йому в очі.— Зброю, пістолет зберігаєш? Зберігаєш, знаю.— Потім так само до Толі: — Піонерський прапор з

школи разом з Юрком виносили, так? У тітки Ганни товаришам зведення Інформбюро переказували? Переказували!.. Все про вас знаю, тому й покликав.

— Ну й що з того, що знаєш? — сміливо і навіть визивно запитав Толя.

— Як то що? — Сашкове обличчя враз набрало суворого виразу.— А те, що боротьба з фашистськими окупантами не іграшки! Самі бачите, пояснювати вам нічого: німецький фашизм приніс на нашу землю рабство, розруху, кров і смерть. Іде смертельна боротьба за те, бути чи не бути нашій країні, жити чи не жити нам — радянським людям! І зараз по-хлоп'ячому хизуватися своїм безцільним героїзмом не час!

Хлопці сиділи похнюплені, ображені. Юрко з досадою запитав:

— Так, виходить, не треба було виносити прапора, не треба зберігати зброї?

— Я не казав цього. Але й язиками ляпати і ризувати даремно не слід. А ви на колгоспному току тижнів зо два тому розвели мітинг мало не під носом у поліцаїв і старости. Що, ви поліцейську сволоту чи петлюрівських недобитків агітувати задумали? Похизуватися захотілося?

— Ну, а що ж і як нам робити?

— Звичайно, боротись. Але боротись серйозно. В окупованих районах розгортається всенародна партизанська боротьба. Комсомол і молодь у цій боротьбі, як і завжди, мусить бути помічником партії... Чи ви гадаєте, що коли ворог окупував частину нашої території, то вже на ній не залишилося ні партії, ні комсомолу?

— Але як же їх знайти? — в один голос вигукнули хлопці.

— Припустимо собі, що саме цієї хвилини комсомольської організації в селі немає. Припустимо, що залишився тільки я один.

— Так треба її створити, нас затвердять потім! — звівся на ноги Толя.

— Правильно! Треба створити підпільну комсомольську групу. От я й хочу запитати, згодні ви разом зі мною створити таку групу, згодні допомогти організувати молодь на боротьбу з окупантами?

В Юрка і Толі аж очі загорілися. Але Сашко зразу остудив хлопців:

— Коли згодні, тоді поки що все. Буде ще попереду і робота, і боротьба. А зараз обережно поговоріть із своїми

товаришами. Вивчіть, хто з них гідний бути в такій організації, звичайно, нічого їм не розповідаючи... Про те, що розмова наша— між нами, я вже їй не кажу, самі знаєте!

Ждіть! Знову, виходить, ждати!

І хоч хлопці їй були горді з того, що Сашко зв'ярвся на них, хоч і дали йому урочисту обіцянку не розголошувати таємниці їй дотримувати суворої дисципліни, але ждати їм не хотілося.

Юрко вийшов від Сашка навіть трохи розчарований. Тієї хвилини хлопцеві навіть не мріялося, що час, про який говорив Сашко, настане дуже швидко, що боротьба розгорнеться така, про яку він і уявлення не мав.

За три дні знову послав його Дмитро до Галини Петрівни. Послав, нічого не сказавши. Галина Петрівна вручила Юркові тоненький цигарковий папірець, густо списаний хімічним олівцем. Вперше сказала йому, що доручає справу, може, на перший погляд і легку, але дуже серйозну. Йому, хлопчаківі, зручніше, ніж дорослому, пройти до вівцеферми, що край лісу кілометрів за три від села. Там, у хатині сторожа, він зустрине людину, скаже, що прийшов від брата і передасть оцей папірець. Іти потрібно зараз, бо той чоловік ждатиме на фермі недовго. Папірець, коли яка небезпека, можна просто проковтнути.

Доручення було справді неважким. За годину Юрко був уже на фермі. Зайшов до порожньої хатини, не застав там нікого і зупинився біля порога.

— Тобі, хлопче, чого? — несподівано почувся позаду нього.

Хлопець здригнувся від несподіванки. Невисокий чоловік у дощовику тихо ввійшов до хати слідом за ним.

— Я від брата, — затамувавши хвилювання, швидко відповів Юрко. Чоловік відкинув капюшон дощовика, скинув шапку.

— Від брата?

Юрко підвів голову і остовпів. Перед ним стояв секретар райкому партії Микола Іванович Нестеренко. Стояв і усміхався.

«Так от воно що, — з радісним, щасливим захватом подумав Юрко. — Партія! Значить, правду казав Сашко, значить, недаремно з'явився брат! Партія! Партія тут, з ним, на цій окупованій ворогом землі!»

Ніколи ще з часу окупації не відчував себе Юрко таким щасливим, таким дужим і впевненим, як оцей хвилини, передаючи Миколі Івановичу записку. Тепер від почуття

колишньої самотності не залишилося й сліду. З ним була Партія. Вона й на хвилину не залишала народ у біді. Це вона через Миколу Івановича, Дмитра, Галину Петрівну і, певно, ще багатьох об'єднувала, гуртувала, організовувала і вела народ на боротьбу з ворогом.

І Юрко всім еством відчув і ясно зрозумів, що тепер і його життя складається зовсім по-іншому, що й він знайшов у великій всенародній боротьбі свою стежку і своє місце.

IV. ПЕРША СТОРІНКА

Пізній вечір. Темінь. Сіється дрібний дощ, ляпає мокрий лапатай сніг. Тоскно свистить у голому гіллі пронизливий вітер. Юрко стоїть біля воріт, спершись спиною на стовбур високого береста. Напнув на голову братову ватянку й уважно вдивляється в темінь, у вулицю. Насторожено прислухається.

Тихо й порожньо навколо.

Перед очима якась брудносіра каламуть. Вирує, пиниться, встає на кілька кроків непроглядною стіною. Жодного вогника. Хвилинами здається, що ти на світі один, що ніде ані душі живої. Лише темрява й сіра пуста, в якій іноді зринає й одразу губиться далека автоматна черга. То десь на селі підбадьорюють себе полохливі німецькі вартові. Юркові трохи лячно і водночас приємно. Лячно, бо з темряви кожної миті може хтось виринути — німець чи поліцай. Несподівано, мов ножем, проріже темінь промінчик кишенькового ліхтарика. Або розпанахає тишу раптовий постріл. Але йому й цікаво стояти тут. Бо його не обдуриш і не застукати зненацька. Бо зрадлива осіння тиша: ще здалеку почує Юрко чавкання чобіт по грязюці, яке б скрадливе воно не було. Тоді він одійде й обережно шкрябне нігтем по шибці три рази й, невидимий сам, як мисливець на полюванні, слідкуватиме за розпливчастою тінню постаті якогось невідомого зайди. А той навіть і не підозриватиме нічого.

Тоскно сьогодні Юркові, як ніколи. Адже вечір цей — сьоме листопада. Минулого року в цей день було ще сонячно. Вдень ходили по селу з музикою й червоними прапорами. Була демонстрація. Потім великий мітинг на майдані. В школі роздавали дітям подарунки, увечері демонстрували кінофільм. А над селом до ранку горіли електричні вогні, гриміла музика. Святково вбрані люди поспішали до

клубу на виставу або частували гостей у себе вдома. Цього дня приходили обов'язково від братів вітальні телеграми, часто посилка з якимсь подарунком: черевики, цікава книжка, набір олійних фарб.

Тепер немає нічого. Глухе, ніби вимерле село. Ні світла, ні веселого голосу. Жодної вісточки від братів! Не знає Юрко навіть, де вони зараз. Він стоїть, згадує про них, і хочеться йому вірити, що десь в іншому місці, в інших умовах його брати, живі й неушкоджені, саме цієї хвилини також думають про нього. Від того тепліше якось стає в Юрка на серці. Хоч в'язка туга не зникає. І проймає все тіло морозом при згадці про те, що зовсім недалеко звідсіля, на тому самому майдані, де ще торік був мітинг, височить шибениця. Висить на ній під дощем і снігом розгойдуване холодним вітром тіло Михайла Павловича, завідуючого районним відділом народної освіти і члена бюро райпарткому... І хочеться, щоб хоч на мить сталося щось несподіване. Щоб блиск вогню прорізав темряву, щоб зрипуло і продзвеніло чиєсь живе слово. Здається, як струна, має лопнути напружена темрява, вдарити громом, розбудити. Подати звістку, надію, потвердити, що не скрізь ще погасли вогні, що лунають ще живі голоси, що після ночі прийде світлий ранок.

По-різному в селі говорять про фронт, але всі вісті нерадісні. Падають одне по одному міста. Фашисти поводяться, як переможці всього світу. Хваляться, що за кілька днів впаде Москва і війна закінчиться для них перемогою ще в цьому році. Важко щось добрати Юркові в оцій каламутній осінній темряві. І так не хочеться вірити в те, що все й справді так, що ніч не скінчиться. Не хоче згасати тепла надія. Вірить Юрко в свою глибоко приховану мрію, яку нишком виплевав, нікому про неї не говорив і яка мусить же колись стати дійсністю. І Юрко мріє, живе думкою, захоплено, гаряче. Мріє, бо хто ж у його роки не мріяв! Хто не був, хоч на хвилину, хоч у думках, героєм, захисником, месником!..

Тихо риплять двері. На одну мить тоненька, як голка, смужечка світла врізується в темряву.

— Юрку! — чути тихий голос матері.

Він одривається від береста, підходить ближче до хати.

— Тихо?

— Тихо.

— Іди трохи погрійся.

— Я не замерз.

— Іди, йди. Ще застудишся. Зараз оце тільки хвороби й бракує. Іди, я постою.

Холоду він не боїться. Але в хату таки тягне гостра дитяча цікавість.

У кімнаті густо накурено. Посеред столу тьмяно світить лампа. Метляються по стінах тіні, і від того здається, що в хаті повно людей. А за столом лише троє. Брат Дмитро, в синій сорочці, з підстриженою, тепер широкою борідкою, замислився, поклав голову на кулак, дивиться кудись повз людей у стіну. Навпроти низенька кремезна постать широкоплечної людини. Невеликі гострі й розумні очі ховаються під низько насупленими білими бровами. Коричневі з холоду й вітру пришерхлі щоки. На плечах короткий білий кожушок. Це — секретар райпарткому. Юрко дивиться на нього, і почуття таємничості лоскотом бентежить його груди. Адже цей чоловік з голоною головою живе нелегально. Фашисти, шукаючи його, два райони обнищпорили, як хорти. Про нього нишком шепочуться по селах. А він сидить ось тут, поруч. Він довіряє Юркові й покладається на нього, на його пильність. А що, коли б про це знали в поліції? Не подивилися б і на Юркові п'ятнадцять років. Від такої думки Юрко проймається самоповагою. І йому здається, що з цими людьми взагалі боятись нічого. Що взагалі ніяка небезпека з ними не страшна.

Ближче до дверей, поклавши ногу на ногу (на одній черевик, друга в м'якому валянку), сидить Степан Федорович. Той самий, якого врятувала Катя і якого зве татом. На голові в нього чорна кучерява кучма. Тонкі губи завжди ніби намагаються посміхнутись. І в сталеві-сірих, аж темних очах його не гаснуть насмішкуваті веселі іскорки. Він роздуває ніздрі довгого з хрящиком носа, смішно, двома цівками, як з паровоза, випускає дим і хитро зиркає на Юрка.

— Ну, що, зятю, змерз?

Степан Федорович виявився невгамовним жартуном, пересмішником. З Катею вони завжди регочуть, перевертаючи в хаті все догори дном. Тітка Ганна часто навіть лається. Катю він зве дочкою, каже, що тепер у нього їх аж дві. Бо одна, достоту така, живе десь на Уралі. А що Юрко дуже часто заходить до тітки Ганни — то з якимсь дорученням від брата, а то й так посидіти, обмінятись з Катею якоюсь книжкою, поговорити і, звичайно ж, трохи попустувати, — то Степан Федорович назвав його зятем. Від

цього слова Юркові трохи ніяково, незручно, і він по-діво-чому червоніє.

— Ну, нічого, брате, звикай. Як кажуть, терпи, козаче, отаманом будеш. Сідай, погрійся...

Видно, вони тут про щось говорили. А коли зайшов Юрко, замовкли.

На скатертині лежить нарізаний хліб, на сковороді — яєчня, миска огірків, пляшка горілки. Юрко помічає — все ще так і стоїть незаймане.

Степан Федорович бере пляшку, висмикує затичку з кукурудзяного качана й швидко, спритно наповнює чарки.

— Горілку, зятю, п'єш?

Юрко ще більше ніяковіє. Горілки він ніколи не пив. А тут ще брат. Дмитро повертає до нього обличчя, хвилину дивиться серйозно й уважно:

— Сідай, Юрку.

Якесь гостре передчуття щемить у грудях. Щось має сказати брат — значне і важливе. Невже ж щось і справді має статися? Хлопець обережно й незручно сідає на край стільця.

— От що, Юрку... Який сьогодні день, знаєш?

— Знаю.

— Так от... Сьогодні в Москві, на Красній площі, як і завжди, — чуєш, як і завжди! — відбувся військовий парад. На трибуні Мавзолею, як і завжди, стояли керівники Партії та Уряду. Микола Іванович, — кивнув на секретаря, — сам чув промову. Та ти не соромся, вип'ємо по чарці за нашу перемогу. І за Москву...

Так от воно!.. Недаремно ж здавалося — щось має статися. І сталося. І не добереш тепер, що стисло горло, забило дух, запекло в грудях: незвична чарка чи радісна новина? Значить, як і завжди, стоїть і буде стояти Москва! І долинає її голос аж сюди. Вона світить у цій осінній темряві. Юркові стає тепло і радісно. Втирає витиснені міцною горілкою сльози і сміливішає. Йому теж хочеться сказати щось значне, своє. Висловити свою омріяну думку.

— Значить, правду я думав, — каже, усміхаючись, так, ніби він не лише думав, а й говорив уже всім присутнім, — правду думав, що прийде ще такий час і я ще обов'язково братиму їхній Берлін.

Юрко раптом змовкає. Обличчя його червоніє.

Степан Федорович гупає його по спині й звабливо сміється:

— Оце по-моєму! Отакий зять мені подобається!

Юрко червоніє ще дужче. Йому здається, що сказав якусь дурницю. Блискучими очима боязко зиркає на присутніх. Секретар тепло всміхається. Брат зосереджено дивиться на нього, і в його рудуватих зіницях вогко відбивається блиск лампи.

— Можливо. Бо такий час, Юрку, настане. Тільки раніше треба добре попрацювати.

Степан Федорович одягає шинель, бере в руки шапку.

— Ну, мені, певно, час! Заходь, братю, порадимось, як Берлін брати.

Весело попрощавшись, він поволі кульгає до дверей. Рана на нозі вже загоїлась, але він залишився калікою, інвалідом. Взута в валянок нога якось безвільно тягнеться по землі, не згинаючись у коліні.

Секретар райкому перед тим, як іти, довго ще говорить про щось із братом. Потім озирається, шукає очима Юрка і, зустрівшись з ним поглядом, голосно каже:

— Юра нам, звичайно, багато в чому допоможе. Діло важливе, але й він, бачу, хлопець серйозний. Найголовніше тут — щоб язик за зубами.

Микола Іванович, не поспішаючи, старанно застібає кожухок, натягає на голену голову смушеву шапку низько, аж на вуха, перекидає через плече автомат і зверху прикривається дощовиком. Хвилину стоїть біля дверей і потім, рвучко відчинивши їх, одразу пірнає в темряву.

V. ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

Як на свої чотирнадцять років, Катя здається майже дорослою. До того їй і справді хочеться бути дорослою. І щоб здаватися такою, носить довгу суконку, замотує кругом голови товсту чорну косу. А рожеві повні губи навмисне міцно стискає, щоб не виступали на смуглявих щоках зрадливі дитячі ямочки. Тому й хмураються часто вигнуті чорні брови. Та зате в блискучих очах під ними, як каже мати, «грають бісики», і ніякими зусиллями їх не приховати.

Останнім часом Катю турбує найбільше те, що люди, ніби змовившись, не хочуть помічати, що вона вже доросла. Мати на неї іноді гримає, а іноді пестить, як трилітню. Степан Федорович дражниться, зве Червоною Шапочкою, починає розповідати казку про Козу Дерезу. З ним ніяк не можна поговорити серйозно, і вона за те перестала звати його татом.

Вона взагалі стала поводитись дуже серйозно. Навіть не вчить уже німців «української» мови. Натомість злісно гримає на кожного, хто заходить до хати, не боячись і незважаючи на те, що мати не похваляє того і налякано свариться пальцем.

А з Юркою у Степана Федоровича завелись якісь таємниці. Вони з чимсь ніби криються, часом виходять у сіни чи на подвір'я. Правда, це Катю не обходить, їхні секрети її зовсім, ну, зовсім не цікавлять. Але оцей Юрко починає дратувати її. Щось дуже вже він носа дере. Ніби й справді дорослий. Ніби знає щось таке важливе й значне, чого Катя ще не повинна, не може знати. Він, як і раніше, часто заходить, особливо вечорами. Читає з Катею книжки, ділиться враженнями від прочитаного, грає в шахи і в «дурня». Навіть пустує. Але, здається дівчині, робить все це з почуттям якоїсь безпідставної вищості. Здається, навіть неохоче. Про щось навмисне замислюється; коли запитаєш, відповідь коротко «так» або «ні». А то одного разу в нього навіть такі слова проходились:

— Цього, Катю, ти ще не знаєш...

Що має означати оте «ще»? Як він сміє так говорити? Зрештою, вона ладна вже прогнати того Юрка. Навщо він їй такий у хаті? Катя часто люто кепкує з хлопця. Насміхається, ховає шапку або рукавиці й потім з радістю спостерігає, як він шукає їх. Заховає й не дає книжки, яку перед тим хвалила, або, граючи в шахи, кине гру на найцікавішому місці, розкидає всі фігури й сама втече до другої кімнати. А іноді, розійшовшись, пропонує піти й зірвати фашистський прапор на школі або вчинити ще якийсь бешкет. А коли Юрко не згоджується, зве його молокососом, маминим синком, боягузом. І хоч нема для хлопця страшнішої образи, ніж ця, він все ж мовчить і лише хмуриться та червоніє.

Юрко тепер працює в колгоспній кузні разом з братом. Взяв його Дмитро за помічника. Ходить він у військових чоботях і синьому широченному галіфе. Братова ватянка, правда, на ньому трохи бахмата, але це нічого. Руки в Юрка завжди чорні від вугілля, у виразках, бо він весь час має справу з залізом. Обличчя часто вимазане, в кіптяві, і через те очі видаються ще променистішими. В кузні Юрко роздмухує міх, підтримує обдєньками розпечені шматки заліза, поки брат б'є по них молотом, носить воду, підмітає. Він настигав у кузню й накидав у куток цілу гору заліза: старих плугів, частин і деталей від розбитих авто-

машин, літаків, танків і тракторів. Тим усім розпоряджається він сам.

Та найбільше тепер Юрко ходить і їздить. Ходить по бригадах і навіть у сусідні села, дістає потрібні для кузні матеріали й інструменти. Управитель «громадського господарства», колишній петлюрівець, який повернувся до села разом з фашистами, товстий, рудий Саливон, з обвислими бурякового кольору щоками, завжди, коли треба, випикує йому аусвайс¹. І Юрко приносить з мандрів то нові обценьки, то лещата, то якийсь особливий ключ. Але й не тільки це. Часто кишеня його відстовбурчується від «лимонки» чи гранати РГД. Пістолети він ховає за поясом штанів, а гвинтівки переносить частинами за три-чотири рази. Усе принесене Юрко розбирає на дрібні частини і, показавши братові, ховає аж на саме дно під купу заліза.

Їздить Юрко на станцію по вугілля. Вугілля, правда, тепер не постачають, але Юрко дістає його в робітників на станції. Міняє на борошно. А ті крадуть з німецьких паровозів.

Повертаючись додому, під вугіллям завжди везе одну-дві гвинтівки й кілька пачок патронів. А якось привіз навіть ручний кулемет. Усе те видає йому за паролем від брата сторож з елеватора. Де бере — Юрко не знає і не цікавиться. З нього досить і того, що він робить. А те, що робить, захоплює гостротою ризику, таємничістю. От він везе вугілля. Назустріч німецьке авто. Юрко завжди чемно вітається з німцями. Думає про себе: «Коли б ти, дурню, знав...» І від тієї думки Юркові стає весело.

Частину зброї, щоб не збирати багато в одному місці, Юрко передає до олійні. А на олійні працюють тепер Степан Федорович і Сашко. Залишившись калікою, Степан Федорович уже не думає про втечу через фронт. Він неабиякий майстер по двигунах. Сам згодився й полагодив на олійні пошкодженого бомбою паровика. (До того в районі ніхто не вмів чи не хотів його полагодити). Фашисти були з того дуже задоволені. Вони переробляють колгоспні соняшники і відправляють олію кудись у свою ненажерливу Німеччину.

Та двигун справно працював лише перші п'ять днів. Потім став часто псуватись. День іде, а п'ять стоїть. Степан Федорович ремонтує, скаржиться на те, що не дістане потрібних частин, що все старе, швидко стирається. Впевнив-

¹ Перепустку.

шись у тому, що чоловік свою справу знає, і не маючи чим заперечити, фашисти терплять і поки що вірять.

У Дмитра якось непомітно для Юрка зав'язалося чимало знайомств. До кузні заходить багато людей — знайомих і незнайомих. Розмовляють про війну, обережно — про фашистів, про фронт. Зовсім незнайомі бувають у кузні рідко. І недовго. Кілька ніби незначних слів скаже брат — і вони зникають. Тепер вечорами в їхній хаті також часто бувають гості. Про щось радяться з братом, поки Юрко пильнує за ворітьми. Потім, забравши приховану Юрком зброю, вони йдуть, а за кілька днів з'являються нові. Дуже рідко хтось з гостей залишається ночувати. Одного такого молодого хлопця Юрко навіть підвозив до станції і передав з рук у руки знайомому сторожеві з елеватора. Хлопець віз при собі важкий чемодан. Юрко згадав той чемодан за тиждень опісля, коли заговорили навколо про підірваний фашистський ешелон з боєприпасами. В думці він зв'язував одне і друге.

Взагалі життя стало ще більш напруженим. Шепталися люди про вбитого десь недалеко коменданта, про підпалений німецький склад, про обстріл автоколонни. Про все це Юрко чув на вулиці від сторонніх. У хаті про такі речі ніколи ніхто не говорив. Розпитувати брата він не наважувався. Дмитро поволі привчив його тамувати свою цікавість і не силкуватися знати обов'язково все. Робив лише доручене йому і був з того задоволений. У захваті ризику він навіть і думати не мав коли про безпеку. Вірив у брата. Слухати його, робити, як той каже, — і все буде, мусить бути гаразд. Нічого особливого не трапиться. Хлопець ризикував весело, часом не розуміючи навіть безпеки, а часом жартуючи з неї. Радів з кожної дорученої справи і, беручись до неї, вірив, що все закінчиться добре. Брат вселяв спокій самою своєю присутністю, своїм рівним голосом, заслони́в від нього своєю постаттю все страшне.

Однак настав час, коли Юрко таки злякався.

Була зима. Кілька днів підряд мело колючим снігом. Потім стихло. Ударили морози. Сніги лежали глибокі. Фашисти грабували селян, забирали в них козушки й ваяльки, об'язували жіночими хустками вуха. Селом проповзали обози, ішли військові частини. Зупинялися на ночівлю. Майже в усіх солдатів були набряклі чорні руки, побілілі, обморожені носи й вуха. Від того вороги були ще зліші, ще скаженіші. Грабували все тепле, вимагали самогону, а напившись, билися, стріляли куди попало, стягали

з печей дітей та старих і самі залазили туди грітись. Ламали тини, паркани й двері. Самі палили печі так, що часто аж дахи спалахували. За короткий час сталося багато пожеж і безглузких убивств.

Вже кілька днів стояла морозна сонячна година. Іскрились навколо білі полотнища снігів. Німці з місцевого гарнізону готувалися зустрічати різдво. Ходили від двору до двору, примушували жінок гнати самогон, ловили й патрالی курей, з пістолетів стріляли свиней і телят. З нагробованого м'яса готували святкові страви, посиляли додому гори посилок. Майже весь молоденький ялиновий гай за селом вирубали на різдвяні ялинки. Над селом смерділо смаженим, тріскотіли постріли. Сполоханий жіночий лемент змішувався з п'яним реготом і вигуками.

У суботу, якраз перед німецьким різдвом, Юрко повертався із станції. Віз вугілля. День був сонячний, тиснув мороз. Під полозьям санок скрипіло і шипіло, як вода на гарячому. Степ навколо мінився, переливався бузковими кольорами, аж в очах різало. Зачепивши віжки за полудрабок, хлопець стрибав позаду санок, вимахував руками, погукував на коней.

Десь на середині дороги його обігнала німецька вантажна машина. В кабіні сиділо троє солдатів, а в кузові метялось десятків зо два свіжозрубаних ялин. Здіймаючи снігову куряву, машина промчала вперед і, видно було, зупинилась за кілька гін край балки. За тією балкою стриміли вже засніжені дахи великого села. Юрко побачив здалеку, як вискочили з кабіни фашисти й одійшли набік. Метушились, щось показували один одному. Потім почали стріляти з пістолетів кудись перед собою. Настрілявшись, залізи в кабіну і помчали далі.

Юрко мимохить зацікавився. З'їхавши над балку, він звернув убік по свіжвотпаних слідах. Ті сліди привели його на край провалля. Сніг тут був зовсім витовчений. Всюди на землі жовтіли вистріляні гільзи. Хлопець заглянув у провалля і враз відчув, як шкіра у нього на голові стерпла, а по спині різонуло холодом. На дні провалля, в глибокому снігу, — гора людських трупів. Чоловіки, жінки, діти. На грудях дорослої людини скраю — немовля в синьому светрику, з білявим волоссям і голими, жовтими як віск ніжками... Розстріляні, певно, цієї ночі. А оті святково настроєні фашисти з ялинками знущалися, мабуть, уже з мертвих.

Вражений, одсахнувся. Відійшов од провалля...

Біг за саньми, дрижав від холоду й хвилювання, увесь збурений. А перед очима невідступно, всю дорогу,— немовля з задубілими восковими ніжками. Переслідувало його аж до самого дому. Коли вже розповів братові, аж тоді трохи полегшало. Дмитро вислужав мовчки, стиснувши уста. І тільки й відповів похмуро:

— Що ж тут скажеш? Сам бачиш і розумієш. Не маленький...

Увечері він прийшов з кузні якийсь збуджений. Не роздягаючись пройшовся по хаті, нервово потер руки. Навіть посміхнувся по-своєму скупю. Подивився на Юрка. (Той якраз натягав шапку). Рудуваті братові зіниці довго й лагідно світилися.

— Юрку, ти куди?

— Та я хотів до тітки Ганни, книжку Каті віднести. А хіба що? Я можу й не йти...

— Єсть, розумієш ти, робота... Хороша робота.— Дмитро ще раз посміхнувся.— Ти от що... Малювати ще не розумівся?

— Мабуть, ні,— почав роздягатися Юрко.— Тільки чим же його малювати?

— Червоне чорнило якби...

— Це є!

— Чудово... Так от слухай: це дуже важлива річ. Сьогодні вже я буду чатувати. Бери оцю записку. За мисником у мене є великий аркуш паперу. І — скільки встигнеш за ніч. Великими літерами, щоб здалеку було видно. Розумієш?

Юркові чомусь одразу стало жарко. А коли розгорнув тремтячими пальцями папірець і прочитав заголовок, гаряча хвиля шугнула з грудей до голови.

«РОЗГРОМ НІМЕЦЬКИХ АРМІЙ ПІД МОСКВОЮ

Від Радянського Інформбюро...»

Літери розпливались перед очима. Хвилюючись, увесь охоплений вогнем, прочитав до кінця. Підстрибнув з радості й одразу кинувся шукати пензля. А самому хотілося кудись бігти, гукати когось. Почалось! Ось воно, нарешті, почалось!

Працював Юрко цілу ніч. З любов'ю і запалом виводив кожну літеру. А ті літери були такі, що аж руки пекли. І радісно нили від роботи натруджені пучки. Встиг зробити всього три плакати. Натомлений безсонням, благаль-

но подивився на брата і тихим, тремтячим від хвилювання голосом попросив:

— Знаєш що, Митю, дозволь, я сам їх розклею. Слово честі, зроблю так, що й чорт не оддере. Дозволь!..

Брат подумав, помовчав.

— Ну що ж... Дуй! Але сам знаєш, які в нас справи. Говорити тобі багато нічого. Не про твою лише одну голову йдеться.

— Та я ж...— Юрко не знаходив слів, такий був вдячний братові.

Другого дня була неділя, німецьке різдво. Цілий день по вулицях вешталися п'яні фашисти. Здіймали тріскотняву з автоматів.

Тільки-но почало смеркати, Юрко згорнув увосьмеро аркуші з вогненними літерами й сховав під сорочку. Мав уже задалегідь розроблений план. Вийшовши на вулицю, зупинився, міркуючи, звідкіля почати. Був збуджений, наперед уявляв собі злість німців і подив та радість односельчан. Горів нетерпінням. А надворі, як на зло, було ще видно. І от він, нічого не думаючи, просто щоб перече-кати, завернув до Катиної хати. Ніби самі ноги понесли.

У хаті застав Степана Федоровича й Катю. Мати її десь вийшла до сусідів. Німці-постояльці повіялись до школи пиячити.

— Здоров, зятю! — весело зустрів Юрка Степан Федорович.

Катя привіталася холодно. Вона була чомусь сердита й удавала дуже заклопотану. На Степана Федоровича злісно зиркнула, як сказав «зятю», і презирливо стиснула губи.

Чомусь дуже довго тягся сірий присмерк. Говорили про се, про те. А Юрко аж губи кусав від нетерпіння. Груди йому розпирало незвичне радісне почуття гордошів, тому що знає важливу таємницю, велику новину і має зробити щось надзвичайно небезпечне. І було досадно, що не можна зараз-таки й похвалитися цим. Ще ніколи за цей час не кортіло так Юркові похвалитися та й, правду сказати, трошки похизуватися. Слова самі просто на язичку висіли. Аж зубами язик закушував. Тим часом розповідав про інше, про бачене сьогодні. Про дитину з восковими задубілими ніжками. Слухаючи його, Степан Федорович спохмурнів. Зникла з Катиного обличчя удавана заклопотаність. Губи її здригнулись і розімкнулись. А в чорних очах заблискотіли ледве стримувані сльози. Розгублено і злісно дивилась вона то на одного, то на другого.

— Всіх нас отак переб'ють, усіх. А ви сидите, боїтесь. Дорослі! Одно — чванитесь тільки... Боягузи, от ви хто! Знайте!

Вона не витримала. Тупнула ніжною, розридалася і вибігла до другої кімнати.

Юрко сидів пригнічений. Тут такі новини, такі діла і от... Усе завирувало в ньому: нестерпне бажання розповісти, похвалитись, якийсь незвичний чудний жаль до Каті, незаслужена образа. Раніш усі її дитячі витівки він сприймав, як справжній дорослий, а от сьогодні відчув гостру образу. Зовсім розгубився під тиском тих почуттів. Устав, метнувся по хаті. Відчинив навстіж двері до сіней і... не витримав. Повернувся. Ніби кинувся з моста у воду. Майже не володіючи собою, схвильований і збуджений, побіг до Каті і гаряче зашепотів, незважаючи на Степана Федоровича:

— Катю, чуєш, Катю, іди, я тобі щось скажу.

Дівчина вийшла. Трошки засоромлена, витираючи сльози, заспокоювалась. Слухняно пішла за ним у сіни.

— Чуєш, Катю, напились хусткою, вийди надвір. Дуже важливо,— зашепотів їй на вухо.

Морозне повітря прохолодило Юрка, і він схаменувся. Та відступати було вже пізно. Він став знову дорослим, посуворішав, насупився. Зупинились під повіткою, за скритою соломи. Він суворо дивився просто в її чорні, блискучі з цікавості очі і зміненим глухим голосом питає:

— Катерино, ти вмієш тримати язик за зубами?

— До чого це таке запитання? — образилась Катя.

— Катерино, справа йде не лише про мою голову. Ти мусиш розуміти. Я, врешті, можу не сказати нічого. Мені тебе жаль...

— Можу, можу,— сердито повторила Катя.

— Катерино, дай чесне піонерське... Руку піднеси до голови! — Потім подумав, завагався.— Ні, цього мало. І, не вгадавши нічого грізнішого, наказав по-хлоп'ячому: — Іж землю!

Вражена Катя одколупала з стіни грудочку глини, смішно натужившись, ковтнула.

— Тепер дивись,— розгорнув плакат з червоними літерами.— Можеш піти зі мною клеїти,— додав, коли прочитала.— Тільки могила! Розумієш?

Катя аж танцювала з радощів. Обличчя пашіло, вигравали біля уст ніжні ямочки, чорним блиском горіли очі.

— Мати саме тісто запарила. Наберу в склянку...

Вже зовсім стемніло, коли вийшли на вулицю. Умовились перший плакат приклеїти на шкільній стіні, якраз на розі двох вулиць.

Вікна школи горіли яскравими вогнями. По подвір'ю сновигали п'яні солдати. Всередині, в класах, завивали патефони і губні гармонії. На розі стояв гурт хлопчаків. Вулицею повз школу зрідка пробігали перехожі. Обійшовши хлопчаків, Юрко з Катєю зупинились під самою стіною школи. Юрко блискавично розгорнув плакат, приклав до стіни і підпер його спиною. Коли б хто дивився збоку, здалося б, що він просто стоїть, спершись на стіну. А що на стінах було наклеєно багато різноманітного паперу, то й плакат, виглядаючи з-за спини, не привернув би нічної уваги. Катя стояла біля хлопця і, зачерпнувши всією долонею, спритно розмазувала тісто на папері. Юрко придавлював спиною. Коли вже намірились відійти, просто на них вийшов гітлерівець. Він брів, тримаючись за стіну руками, і щось бурмотів. Натрапивши на Юрка, зупинився й тихо вилаявся. Потім вийняв з кишені ліхтарика й завіттив. Юрко й Катя миттю розступились в різні боки. Жовтаве коло світла впало на папір, вихопивши з темряви червоні літери: «...німецьких армій під Москвою». Опуклі літери червоніли яскраво, зазивно. Фашист поводив ліхтариком, нічого не розібрав і, не побачивши людей, які, здавалось, були тут, погасив ліхтарик. Ступив ще два кроки, обважніло сперся на стіну і п'яно забелькотів щось хрипке й нерозбірливе.

Одійшовши кілька кроків, Катя коротко й неголосно застїялась.

Другий плакат пощастило приліпити зовсім легко на стіні якогось хліва.

— Сюди німці рідко заходять, довго висітима,— сказав Юрко.

Потім вони пішли вниз широкою брукованою вулицею. Останній плакат домовились приклеїти на найвиднішому місці — біля будинку райвиконкому. Тепер тут містилася райуправа та фашистська комендатура, і поблизу завжди хтось вештався. На успіх у Юрка було мало надії. Та підійти все ж треба. Вийде — добре, ні — підуть далі. Зараз темна вулиця була порожня. Вікна будинку щільно зачинені віконницями. Лише з крайнього, звідтіль, де жив сам комендант, пробивалося крізь щілину пасмо світла. Та десь далі, за будинками, в темряві чути було: гомоніли і перегукувалися німці. Перед ганком бовваніла велика дошка

об'яв, уся заліплена дрібними папірцями наказів і розпоряджень та великими німецькими плакатами. Праворуч у горішньому кутку — портрет Гітлера.

Здавалосьь — підходить і клей. Але непокоїв репродуктор. Він висів перед ганком на телеграфному стовпі і на всю вулицю горлав щось по-німецькому, заважав прислухатись і розрізнати сторонні звуки.

Вони зайшли за кущі жовтої акації, що густим живоплотом росла попід будинком. Розстелили плакат на снігу і розмазали по ньому тісто. Папір зливався з снігом. І якби хто й підійшов, мабуть, не помітив би. На вулиці так само було порожньо. Юрко взяв плакат за ріжки й обережно потяг за собою. Катя йшла позаду. Порівнявшись з дошкою, озирнулись, швидко підхопили папір і в чотири руки притисли просто на портрет Гітлера. Зразу ж метнулись убік. Серця сполохано калатали, обличчя пашіли. І навіть в руки не було холодно. Катя першою шугнула в бічний завулок і швидко побігла широким майданом униз до річки. Юрко подався за нею. Спинилися внизу, під горбом, потрапивши в глибокий сніг. Катя, стоячи по коліна в снігу, терла ним вимазані в тісто руки. Вимивши, стисла в долонях холодну кульку і жбурнула нею в обличчя Юркові. Потім із сміхом помчала далі. Юрко наздоганяв, на бігу ліпив сніжки, цілив ними у вертку дівчину. Катя крутилась, одбігала, дражнилась, зупинялась і, жбурнувши в нього снігом, бігла далі.

Догнав її, задихану і розгарячілу, вже недалеко від своєї вулиці. Зашпортнулась ногою і простяглася на снігу. Юрко налетів вихром. Притримав руки і натер холодним сніговим піском щоки, носа, заліпив очі. І вже сам помчав під гору, тікаючи. Дзвінко сміючись, Катя обтрушувалась.

Коли Юрко заходив до свого подвір'я, збудження його вже минуло. Тіло охолело. Став відчувати болюче пощипування морозу і ще якусь мультку незручність, досаду, якої й сам не міг зрозуміти.

Дмитра в хаті не було, кудись пішов. Коли запитував про нього в матері, знову відчув прикру незручність. І одразу зрозумів — незручно було перед братом за те, що вплатив без дозволу в це діло Катю. Тепер каявся. І відчував полегшення від того, що брата зараз немає в хаті. Вже починав боятися зустрічі з ним. Що скаже Дмитро? І чому це він не міг утриматись, розляпав? Та ще й узяв з собою на таке діло дівчину. Юрко нудився, картав себе. Він не захотів навіть їсти. З прикрим почуттям невдоволення со-

бою і запізнілим каяттям швидко ліг спати. «А що, як Катя оце саме зараз розповідає комусь із дівчат?» — подумав, засинаючи.

«А що, як Катя вже розповіла кому? Просто з дитячих пустощів?» — було першою думкою, коли прокинувся. Брата вже не було. Кудись пішов ще зранку. І знову Юрко відчув від того боязку полегкість. Швидко одягся, похапцем вмився і, не снідаючи, гнаний гострим хвилюванням, побіг до Каті. Викликав її з хати і з справжнім страхом у голосі запитав:

— Катерино, ти нікому не сказала?

Образившись, дівчинка міцно стулила губи, звела брови.

— Катерино, клянись, що ти нікому не скажеш!

Очі її метнули іскри, заблискотіли сльози. Вона не на жарт образилась, але, глянувши на його схвильоване обличчя, і собі занепокоїлась. І ще раз налякано і гаряче заприсяглась, що нікому нічого не скаже.

Трохи заспокоєний і все ж злий на себе, Юрко побіг на село — почути й побачити, що там діється.

Плакат на стіні школи був уже здертий. На дошці райуправи ще висів. А на вулиці біля хліва, ще здалеку побачив Юрко, зупинився якийсь чоловік. Постояв, занепокоєно озирнувся і пішов далі. Потім зупинилася жінка. Значить, плакат висів.

Юрко повернув назад і пішов додому.

Був другий день німецького різдва, і в кузні не працювали. Дмитра застав Юрко вже дома. Снідав за столом. Коли рипнули двері, підняв на хлопця замислені і занепокоєні очі.

— Ну, Юро, де ж ти ходив? Як?

Під допитливим братовим поглядом Юрко опустил голову. Відчував, як щокі беруться гарячим, зрадливим рум'янцем. Рівним, ніби дерев'яним голосом скупорозповів, як і де приклеїв плакати. Додав і те, що застав сьогодні.

— Ніхто не помітив, коли клеїв?

— Ні...

— Добре, дуже добре, Юро. Все, виходить, гаразд. А чого ж це ти якийсь такий?.. Нездужаєш, чи що? Юро, що тобі? Що трапилось?

Юркові здавалось, ніби він поволі поринає в крижану воду.

— Так що ж тобі таке?

Юрко закусив губу.

— Я... я розповів...— і він, зічуючись, кусаючи нігті, зізнався про Катю. Сказавши все, зовсім спохмурнів і стояв мовчки, чекаючи на присуд, ще боячись і соромлячись, але вже відчуваючи полегкість.

Дмитро довго мовчав. Лише зрідка тарабанив пальцем об стіл. З кожним стуком відчував Юрко, як наростає в ньому і сповнює його гостра тривога. А що, як перестане вірити і нічого не доручатиме?

— Так,— брат знову помовчав.— Так... Найбільше винен, звичайно, я сам.— І слова ці шмагнули Юрка, ніби батоном.— А ти теж зробив погано. От що, Юрку, я тебе зовсім не збираюся залякувати. Але мусиш зрозуміти. Сам ти мені недавно розповідав про оте провалля. Час тепер крутий. Одного необережного слова досить, тільки одного... І схоплять тебе, мене, матір, Катю, Степана Федоровича і ще десятки інших. Розумієш, за одне слово! Будуть катувати. Дивись, хтось не витримає. Зачепиться одне за одне. Тут же йдеться не лише про нас двох. Загине ціла організація, з такими труднощами налагоджена. І кому з цього користь? Фашистам. Нічого не зробивши, йти на шибеницю не дуже приємно.

Брат говорив повільно, проникливо. Кожне слово було важким і, ніби цвях, входило в мозок. З кожним словом росло, гострішало Юркове хвилювання. Перед очима постало те провалля. За Дмитровими словами він побачив страшну картину. Юрко відчув сором і страх. Не раптовий страх, а усвідомлений, повільний. Він, як холодне лезо ножа, розриває йому груди, холодить тіло. Такий нудний, болісний і поганий страх, якого ще в житті не відчував. Досі він робив усе з захватом буйного ризику, з підсвідомою думкою, що все буде добре. А тепер несподівано зазирнув глибше і жахнувся. Жахнувся, бо винен у всьому і з дитячої примхи може загубити все. Тепер він розуміє, тільки, мабуть, запізно, що, крім захвату боротьби, ще й важка, як камінь, велика відповідальність за всіх і за все лежить на його ще не зміцнілих плечах. Через те вчорашня витівка здається жахливою, майже непоправною. Навіть сором перед братом — ніщо порівняно з чимось більшим. Страх стискає горло. Як би він тепер серйозно ставився до всього, коли б минуло добре! Він скоріше відкусить язик, ніж скаже хоч одне слово. Чому було не порадитись з братом?

А Дмитро саме про те й говорить:

— Зрештою, чого не запитати мене чи Сашка? Правда,

добре вже й те, що ти знайшов у собі мужність одразу сказати, не затягуючи. Я нічого не маю проти Каті, вона, може, і справді дуже хороша дівчина. (Від цих слів Юркові стає трохи тепліше). У тебе ще є товариші й товаришки. Робити те, що вони вважають потрібним, ніхто їм заборонити не може. Отож надалі умовимось: молодь ще йтиме до нас. Неодмінно йтиме. Але про кожен випадок, про кожну людину ти мусиш наперед поговорити з Сашком або зі мною. Згода?

— Згода,— майже шепоче Юрко, відчуваючи теплу вдячність до брата. Піднявши голову й одверто дивлячись просто йому в очі, каже:

— Ти не думай... Я їй ні слова, де і від кого взяв платки. І знай, що Катя нікому й ніколи нічого не скаже. Це я знаю твердо...

VI. НЕПЕРЕДБАЧЕНІ ПОДІЇ

Серед ночі Юрко прокинувся від навалного грюкоту в двері. Ще нічого не усвідомивши, відчув, як щось гостро кольнуло в серце.

«Поліція,— майнула перша думка.— Щось десь трапилось». І від цієї думки в грудях з'явився тупий, ниючий біль.

«Прийшли по Дмитра. Невже ж усе загинуло?»

Тіло дрібно тремтіло. Хотілось обізватися до брата, але з несподіванки не міг здобутися на слово. Здавалося, коли заговорить, станеться щось страшне. Так і лежав, заціпенівши, кожною клітинкою відчуваючи часті удари в двері. І в коротких перервах між ними до болю нагострений слух ловив ще якийсь одноманітний шум. Потім уже Юрко усвідомив: шум безневої зливи за вікном і гомін чужих голосів. Багато чужих голосів.

Оглушливо затарабанили в шибку. Той стукіт віддався в голові, немов удари важкої палиці. Що робити? Оборонятись? Але його пістолет так і лежить у льоху в ящику з-під набоїв. «Просто не відчиняти!» — по-дитячому наївно вирішує хлопець і ховає голову глибше в подушку.

Прокинувшись, зітхає і стогне на лежанці мати.

— Юро, Юро! — чує він гарячий шепіт брата і не має сили, не наважиться відповісти.

— Або ні. Краще ви, мамо, запитайте — хто. І не відчиняйте, поки я не скажу. Відтягайте, ніби не розумієте, що й до чого.

Мати ступає через хату, натикається на стільці. Повільно відчиняє хатні двері й, зачекавши, поки грюкання стихне, запитує:

— Хто там?

Голос її схвильовано тремтить.

— Поліція! Відчиняй!

— Хто? Хто? — перепитує мати. І голос її здається твердішим.

— Відчиняй! Хтокаєш! Поліція!

— О господи! Носить вас глупої ночі. Треба, то прийшли б ранком,— уже зовсім опановує себе мати.

За дверима голосно лаються.

— Та не горить же тут. Хай хоч світло запалю та одягнуся.

Не звертаючи уваги на лайку і удари в двері вже чимось важким, певно прикладом, мати повертається до хати.

Тим часом брат встигає запалити лампу. Обличчя його здається трохи зблідлим, але в очах спокій і звичайна печаль. Він не метушиться. Чітко, ніби ще вчора сподівався цього і все обмірковував, робить те, що йому треба. Витягає з-за комина й палить якісь папірці, перевіряє кишені, кидає в лежанку, в попіл, пістолет. І, роблячи це, тихо, з притиском каже:

— Не показуй, що боїшся. Спокійно. Нічого не трапилось. Якась випадковість. Якщо ж серйозне — ти нічого не знаєш. Вдень усе з'ясується, і тоді повідомиш Миколу Івановича. Одчиняйте,— кидає матері і знову лягає в ліжку.

Мати, не хапаючись, відсовує засув. Засув скрипить. Відштовхнувши її вбік, до хати вриваються кілька поліцаїв і німець.

— Одягайся! — до брата.

За кілька хвилин Дмитра виводять з хати. На дверях він зупиняється, вагається, видно, прощатись йому чи ні. Та, певно, щось зміркувавши за мить, зсутуливши плечі, рішуче і спокійно переступає поріг. Всією своєю поведінкою говорить поліцаям, що це лише помилка, яка незабаром з'ясується. Та й справді, нічого певного у цих «архангелів» немає. Вони навіть трусу не вчинили. Вже з сіней брат гукає:

— Мамо, якщо ранком не вернусь, занесете мені кожуха! — І зникає за дверима в мокрій березневій каламуті.

У хаті стає порожньо й холодно. Чадно блимає лампа. Тихо плаче край столу мати. Юрко лежить у ліжку. Нерухомими очима дивиться в стелю. Щось ніби обірвалося в ньому, і не можна зв'язати жодної думки. Все від нього тікає, вислизає. Йому тільки жагуче хочеться, щоб скоріше настав ранок. Обое мовчать...

Перед світанком у незамкнену хату вбігає мокра від дощу й схвильована Катя і застає їх на тих самих місцях.

— Степана Федоровича теж забрали, — каже вона.

Сідає на край Юркового ліжка, вся збуджена, зла.

— Що ж це може бути? — запитує Юрко.

— Не знаю. Але треба щось робити.

— А що?

— Ти мусиш знати що. Мусиш повідомити.

— Куди?

— Не прикидайся! Ти знаєш.

Юрко підводиться і, заспокоївшись, тихо, розважливо відповідає:

— Треба почекати до ранку, з'ясувати... Ти довідайся, куди їх повели.

А ранок приніс заспокоєння. Все з'ясовується... Іде весна. Фашисти бояться весни і зелених лісів. Вони хочуть випередити події. Несподівано ще в березні організують облаву і за одну ніч забирають з села всіх, хто, подібно до Степана Федоровича, ожив і вилікувався. Всіх, хто міг мати щось спільне з Червоною Армією, всіх, хто прибув до села після того, як його зайняли німці. Одне слово — всіх «підозрілих». І заганяють їх до табору військовополонених. Ця «мирна справа» не обійшлася без жертв. Люди тікали. Багато хто й справді вирвався. А кількох убито при спробі до втечі.

Тепер усі сидять за колючим дротом. Чоловік із сто. Та ще з ними ділять долю чоловік п'ятдесят не добитих голодом і тортурами військовополонених.

Мати йде до управителя «громадського господарства» рудого Саливона. Той біжить до шефа району й скаржиться. Іде весна, незабаром сіяти, а в нього чортзна-нащо забирають єдиного коваля. Адже німецькій владі потрібен не бур'ян, а засіяні поля. А щоб засіяти їх, треба ж полагити реманент!

Шеф йде до німецького коменданта. Брат запевняє, що нічого спільного з Червоною Армією він не мав, і в полудень повертається додому.

Переодягаючись після табору, він з посмішкою говорить до Юрка:

— Ну що, герою, злякався? Нічого, брате, звикай. І потім я тобі скажу от що. Це навіть добре, що я там побув. Сходи до Каті й скажи, щоб понесла їсти Степанові Федоровичу. Тільки хай несе не мати, а вона сама.

Другого дня Дмитро покликав Катю до себе й про щось довго говорив наодинці. А ще через кілька днів повернувся додому Степан Федорович. Його як незамінного спеціаліста й інваліда випустив сам сільськогосподарський комендант.

Решту залишають у таборі. З першими теплими днями виганяють на роботу до кам'яного кар'єру за село. Співчутливі жінки часто приносять туди полоненим щось поїсти. Іноді носить і Катя. Носить вона завжди одному дядькові, з яким познайомив її Степан Федорович, коли ще сидів у таборі. Вартові до її відвідин звикли й не проганяють навіть тоді, коли женуть інших. Навпаки, забалакують, жартують, намагаються прислужити. Катя теж відповідає жартами, але послуги відхиляє. Свої передачі вона завжди віддає до рук тому, для кого приносить. Спочатку німці перевіряли передачі. Потім це їм набридло. Врешті перестали звертати увагу на те, що приносить весела чорнява дівчинка. Тим більше, що приносить вона майже завжди молоко чи буханець хліба.

Чекаючи на порожній посуд, Катя забавляє вартових кумедною німецькою мовою. Тим часом полонений п'є молоко, перед тим непомітно добувши з глечика один раз ножа, іншим разом гостру швайку, рідше, коли кухоль великий, пістолет. Зброю ховає під одягом або закопує в пісок. Катя одержує порожній посуд і, назбиравши на пустирі квіток, іде додому.

Спочатку вона була на кар'єрі щодня. Згодом не з'являлася по три й чотири дні. А після першого травня відвідини її ще рідшають. Коли німці запитують, чому так рідко буває тепер чорнява фрейлейн¹, вона відповідає, що ніколи, що треба працювати, що мати в неї хвора, та й нема чого носити.

Одного разу Катя приносить півхлібини. Було це в понеділок. Полонений знаходить у хлібі клаптик паперу. Від нього Катя приносить Дмитрові одне коротке й незрозуміле слово: «Призначайте».

¹ Дівчина.

У вівторок Катя залишає полоненому разом з передачею відповідь від Дмитра. Одне слово: «П'ятниця». І відтоді не з'являється вже біля кар'єру чорноока дівчинка, пов'язана червоною хустиною.

У п'ятницю після роботи полонені з кар'єру до табору не повернулися. Комендант знайшов у кар'єрі лише трупи своїх вартових. Полонені зникли.

Надвечір вони вийшли з кар'єру, як і завжди, супроводжувані озброєною вартою. Та пішли не до села, а в степ. Ніхто не бачив, як зустріла їх у полі біля могили Катя й повела яром та левадами до річки. Через річку, вже по-темному, двоє хлопчаків, Толя Білан та Олекса Дубовий, перевели їх убрід на той берег. А на горбах, з яких видно було ліс, зустрів їх Юрко. Розповів, куди йти, і дав записку від брата. Ту записку після тридцятикілометрового маршу втікачі віддали до рук Миколі Івановичу — секретареві райпарткому і командирові партизанського загону.

Але того Юрко вже не бачив. Переночувавши за річкою, він другого дня манівцями повернувся до села. Коли підходив, з села назустріч йому вилетіло кілька автомашин. У кузовах було повно озброєних німців і поліцаїв. Машини вихром промчали в степ, здійнявши за собою куряву. Юрко зупинився, глянув їм услід, посміхнувся, тихо свиснув і рушив далі.

Дома застав Катю. Дівчина радісно кинулась йому назустріч. Збентежено засміялась. Видно було, чекала на нього з нетерпінням і гострим хвилюванням.

Юрко, сам не розуміючи чому, почервонів, розгубився і на братове запитання — чи все гаразд? — відповів не зразу і не до ладу...

Коли вийдеш на гору за село й глянеш за річку, видно: півколом туго оперізує далекий обрій темносиня зубчаста смужка — ліси. Густим частоколом встають вони над обрієм і нескінченним ландшафтом зелених масивів тягнуться десь далеко на північ і на захід.

Дорога з села йде під гору, в степ. І якимось уже мимоволі, хто йде чи їде тією дорогою, — повертає голову й зупиняє погляд на зеленій лісовій стіні. Дивляться наші люди з надією й неприхованою радістю. Дивляться фашисти із злістю й погано прихованим страхом.

Юрко й Катя стоять на межі по коліна в молодому житті. За лісом сідає сонце й сліпить очі. Тому долоні їхніх правих — козирком над очима.

— Вони пішли просто на той виступ, бачиш, трохи ліворуч? А далі я вже не бачив,— пригадує Юрко.

Очі дівчини притуманені задумою.

— А що, якби я пішла? — запитує вона мрійним голосом.

— Не знайдеш. Так не знайдеш.

— Я тиждень ходила б, а знайшла б...

— Не знайдеш. Німці вже три облави робили. Полк або й дивізію поліції зібрали. А не знайшли. Чорта пухлого!

— А я б знайшла.

— Ну і що ж? Все одно так би не прийняли. А може, ти шпигунка?! — вже з іронією в голосі відповідає Юрко.

Катя ображено замозкає. В Юрковій іронії чується досада. Вона зовсім не стосується дівчини. Просто Катя зачепила болюче місце, висловила затаєне хлопцеве бажання. Його й самого тягне туди, в синю, оповиту таємничістю лісову долину. Але брат уже сказав про це раз і назавжди.

— Немає в цій боротьбі малих і великих справ. Все добре і все потрібне, якщо воно на своєму місці. От скажімо, вчасно запобігти облаві чи розгадати намір ворога — все одно, що біг виграти. Люди там, у лісі, повинні мати очі й вуха тут, у нас.

Юрко згоджується з братом, а все ж загадкова синя смужка на обрії вабить і притягує його до себе, як спіле червонобоке яблуко, яке мати чомусь суворо заборонила зривати. Зовсім забувши про іронію, з якою тільки що відповів Каті, Юрко замріяно продовжує:

— От хоч би раз побачити їх...

Катя, замислившись, не дочула. Забувши образу, дівчина повідомляє:

— А позавчора німці бомбили там з літаків.

— Бомбили? Пхе! — презирливо посміхається Юрко. — Один заець скаржився, що хвоста одбили. Партизани саме в той час, як бомбили, в Копанках убили жандарма й сім підвід зброї вивезли.

— Е, це не тоді,— заперечує Катя. — Це на тому тижні в понеділок.

— Багато ти знаєш! — з почуттям зверхності, недбало кидає Юрко.

Дівчина хвилину мовчить. Потім енергійно стріпує головою (коси летять на спину) і, сердито кинувши: «Можеш не задаватись»,— швидко йде межею до села. Юркові

стає незручно. Він би ладен уже якось виправитись, але його стримує незрозуміле і непотрібне почуття власної гідності, а головне — він не знає, як виправити справу, не може відразу знайтись. І мовчки йде позаду.

Сонце сховалося за ліси. Над обрієм у багряному небесному океані плавають бузкові хмарки. Від річки тягне прохолодою. Уже в селі, щось згадавши, Юрко підбігцем наздоганяє Катю. Говорить на ходу так, ніби продовжуючи розмову:

— Скажеш, тільки, знаєш, так, наодинці, Степанові Федоровичу... Чув я, що на завтра чомусь викликають до району всіх сільських поліцаїв. Чи не облава? А я зараз Дмитрові...

— Сама знаю, як треба говорити,— не обертаючись, сердито кидає дівчина.

Почуття власної гідності в Юрка останнім часом дуже зросло. Незважаючи на свої неповні шістнадцять років, поведився та й почував себе цілком як дорослий. Іноді збоку це видавалося трохи смішним, хлоп'ячим. Смішне найбільше впадало в очі спостережливій і гострій на язик Каті; вона не пропускала жодної нагоди, щоб покепкувати. І все ж Юрко за рік змужнів і витягся вгору. Тривожне й небезпечне життя, завжди сповнене ризику, гартувало волю й характер. За порадами й допомогою Дмитра та Сашка вони з Толею Біланом з кількох своїх однолітків згуртували-таки підпільну молодіжну групу. Всі товариші, хоч їх ніхто й не приймав до організації, вважали себе комсомольцями. І Юрко керував ними: посилав у розвідку, на зв'язок, розповсюджувати зведення Радянського Інформбюро. Юнаки знали тільки його, слухали тільки його наказів і вважали Юрка неабияким досвідченим конспіратором.

До кузні часто заходили люди: колгоспники, службовці. Справляли свої діла; коли не було когось чужого, гаряче розмовляли про те, що найбільше пекло й хвилювало: про життя, фронт, про партизанів, фашистів. Роздуваючи міхи чи тримаючи обценьками розпечений шмат заліза, Юрко, не втручаючись, уважно прислухався до тих розмов. Часом на губах у нього з'являлася загадкова посмішка. Посмішка людини, яка знає багато більше, ніж її співбесідники. Бо розмови часто були наївні, точилися всліпу, без розуміння справжнього становища. Іноді про стан на фронтах судили з випадкових, десь почутих фраз і власних вигадок.

Було чого посміхатись Юркові. Адже він знав усе. Вбираючи кожную звістку, кожную почуту чи таємно вичитану думку, як губка вбирає воду, з зусиллям стримував себе, щоб у відповідний момент не сказати якогось слова, яке все з'ясувало б. Та що там слова! Він міг би зараз прочитати цим жадібним до новин селянам цілу лекцію про те, що діється в світі, особливо на фронті. Він знав, та навіть робив багато такого, що коли б довідались про це відвідувачі кузні, то їм роти пороззявляли б з подиву. І часто, дивлячись на дядька, який серйозно і впевнено, як новину з перших уст, переказував звістку про те, що німці вже в Баку або навпаки, що наші спільно з американцями ніби висадились у Франції і що дядько сам, «на власні очі» бачив, як партизани роз'їжджали по селу у формі німецьких генералів, Юрко думав: «А що, коли оце сказати, де я був цієї ночі? От смішно витягнулося б у тебе обличчя. Очі просто на лоб полізли б».

Та в кузні його справою було роздувати горно і мовчати. Брат уже сам знав, де обережно докинути потрібне слово. І все. А Юркові це заборонялося. Був цієї ночі Юрко не так і далеко. Встиг лише обігти троє найближчих сіл. Звалося це — сходити на «участок». Брат останнім часом довірив Юркові нескладну, але важливу справу. Коли до Дмитра хтось щось приносив, Юрко мав сховати ту річ поблизу так, щоб лише самому пам'ятати, щоб потім легко знайти. Справа нескладна, але морочлива і небезпечна. Доводилося часом сховану річ переносити і знову ховати два-три рази за добу. І вдень, і серед ночі.

Найбільше тепер надходило до Дмитра листівок. Один раз приносив їх Сашко, іншим разом сам Юрко одержував у Галини Петрівни. А от звідкіля брали вони, хлопець не знав. Лише догадувався, що десь поблизу була підпільна друкарня, і цього йому досить. Листівки траплялись різні: заклики до населення ховати і не здавати фашистам хліб, саботувати заходи фашистів і йти в партизани, ухилятись від мобілізації в Німеччину. Були й на адресу фашистів та їхніх прислужників — загрозливі. Були й такі, що глумилися з різної наволочі дотепним словом і в'їдливим сміхом. А найбільше писалось у листівках про становище в Радянському Союзі, на фронті. Друкувалось зведення Радянського Інформбюро.

Одержавши нову пачку листівок, Юрко найперше, хоч би як там було ніколи, перечитував їх сам. Коли це було вночі — розкладав на купки за кількістю об'єктів, виносив

на подвір'я і закопував завжди в найбільш видних місцях: на стежці, по якій ходили до воріт, на тому місці, де сиплють їсти курям чи рубають дрова. Коли ж це траплялось удень — брав відро і йшов на город копати картоплю. Виймав обережно пачку з відра і, підваживши куш лопатою, — клав під нього. А картоплю вибирав з іншого. За кілька днів листівки так само обережно розподілялися серед товаришів. Катя, Толя Білан, Олекса Дубовий, Костя Цалюк і Вітя Горбань розносили їх по «участках», тобто по селлах, в яких були зв'язки. Розкидалися листівки обов'язково за один раз, в одну призначену Дмитром ніч по всьому району.

Юрко теж ходив на «участки» — розносив листівки. Ще вдень ішов він на поле в ті місця, де завтра мали косити чи сапати. Вночі розсівав листівки, а на ранок повертався додому. Розкидані за одну ніч і за певним планом листівки зовсім збивали з ніг поліцію. І не лише з ніг, а й з розуму. Навіть сам начальник жандармського поста — низенький широкоплечий фельдфебель — гадав, що винні у всьому радянські літаки. І дбав, головне, не про те, щоб зловити винуватця, а про те, щоб перешкодити дальшому розповсюдженню.

Часто на таку операцію Юрко брав і Катю. Так було зручніше. Та й звук він ходити з нею. З Катєю чомусь було веселіше, з'являлося більше певності.

Тепер Юрка особливо цікавила зброя. Ще весною, ідучи на свою першу операцію з листівками, він метнувся до завітного ящика і сунув до кишені пістолет. Брат помітив:

— Юрку, ти що взяв?

Хлопець завагався.

— От що, Юрку, зброя — річ потрібна завжди, але тобі носити її потрібно не завжди. Поклади назад. З листівками ти ще зможеш викрутитись — підібрав випадково на дорозі, не знав, що це. А вже коли попадешся з пістолетом — піщи капут.

Того разу пістолета він не взяв. Пізніше спробував вивести ще раз, крадькома від Дмитра, але той довідався і зовсім відібрав зброю.

— Коли буде треба, віддам і сам скажу — бери.

Такого часу Юрко ждав з нетерпінням. І час такий скоро настав...

VII. ПОДІЇ РОЗГОРТАЮТЬСЯ

Восени 1942 року Юркові пішов сімнадцятий. У районах навколо було неспокійно. Широко, активно діяли партизани та підпільники. Фашисти переполошилися. Примчала спеціально для боротьби з партизанами якась особлива есеївська зондеркоманда. Бродили по селгах таємні фашистські агенти. У лісах за річкою влаштувалися щоденно облави, часто точилися запеклі й блискавичні бої. Фашисти мали багато втрат, але відчутними були і втрати партизанів. Десь щось загальмувало. Хтось десь провалився. Нічого певного Юрко не знав. Але бачив: брат занепокоєний. І ще чув Юрко: в тюрмі сиділо кілька підпільників. Правда, з сусідніх районів. Але з натяків Дмитра розумів: попали туди й такі, які знали дуже багато.

Розповідали, що в поліції страшно катують. Була єдина надія на мужність і стійкість заарештованих.

Степана Федоровича на той час перевели до МТС. Працював у ремонтних майстернях. В олійні на двигуні залишився його помічник Сашко.

Замінив Степана Федоровича не лише біля паровика. Все, що раніш проходило через його руки — зброя, листівки, вибухові речовини, — тепер переходило через меткі й охочі до праці руки Сашка. Він же вів тепер і затяжні «ремонти». Був навдивовижу сміливий, витриманий, але любив ризик. Після того як пішов Степан Федорович, Сашко так розкрутив і розбовтав паровика, що протягом місяця йому вже й справді ніхто не міг дати ради. На олійні скупчилися гори насіння. Гітлерівці чекали на олію. А олії не було. Фашисти злились, сільськогосподарський комендант вимагував пістолетом і погрожував концтаборами. Сашко не розгублювався. Знаходячи влучні й дотепні пояснення кожній зупинці, він весело і, здавалося, з охотою ремонтував.

Того жовтневого ранку над селом коливався холодний низький туман. Дахи хат і верхів'я дерев витикалися з нього, як з багнистого ставка. Юрко з відром ішов до річки. Вийшовши з свого провулка й перетинаючи вулицю, побачив недалеко попереду невисоку кремезну постать у чорному короткому пальті. Впізнав Сашка. Хотів уже гукнути до нього, як раптом назустріч з туману виринуло крите авто і, порівнявшись з Сашком, круто зупинилось. На дорогу вискочило двоє фашистів з пістолетами в руках. І не встиг Юрко навіть зрозуміти нічого, як грюкнули дверцята і машина зникла в тумані так само несподівано,

як і з'явилася. Приглушений вогким повітрям, за хвилину став нечутним і шум мотора. Сашка на дорозі вже не було.

Юркові одразу зробилося жарко. Млосно занили й за-дерев'яніли ноги. Кілька хвилин стояв приголомшений, намагався збагнути, що сталося. Потім перекинувши відро через рів на свій город, швидко пішов уздовж вулиці. Олій-ня була недалеко. Біля неї стояла ще одна чорна машина. Попід стіною від вулиці походжав поліцаї. Трохи далі стояв другий. Юрко зупинився під чимсь тином.

З дверей олійні вийшло троє німців. Сідаючи в авто, про щось голосно розмовляли. Машина рушила. Поліцаї залишились. Юрка раптом пройняв страх. Хотів поверну-тися. Та переборов себе й поволі пішов далі повз олійню. Конче треба було довідатися, що тут сталося.

З подвір'я викотилась водовозка. Поруч коня ступав босий хлопчак у великому військовому кашкеті. Простував до річки по воду. Юрко зупинився, повернув назад і пішов поруч хлопчика.

— У тебе вогню немає?

— Кресало є. А закурити даси? — жваво обізвався хло-пець.

Закурили. Пройшли кілька кроків.

— Що це вас сьогодні стережуть? — між іншим, бай-дуже запитав Юрко.

— Ото? — хлопчак кивнув головою в бік поліцаїв і по-шепки додав: — Жандарми нащось Сашка розшукують. Аж двома машинами ганяють. Там таке...

Юрко від нетерпіння гриз і жував цигарку, над силу змушував себе ступати повільно. А коли вже залишив хлопця, дійшовши до провулка, рвонув з усіх ніг, забувши навіть про відро. Дома Дмитра не застав і побіг до кузні. Вскочив туди весь спітнілий, схвилюваний і захеканий.

— Митю, жандарми тільки що Сашка схопили, — почав ще з порога.

Брат був у кузні сам. Сортував якесь залізо. Почувши Юркові слова, рвучко шарпнувся і, помітив хлопець, рап-том зблід.

— Не кричи... Що таке?..

— Мабуть, треба тікати в ліс.

— Отакої... Втекти ще встигнемо.— Брат на хвилину за-мислився.— Ти берись і роздувай горно. Коли хто запи-тає, скажеш, що я зараз, за кілька хвилин...

Аж надвечір дещо з'ясувалося. Сашка посадили до камери. Мати довідалася від знайомих поліцаїв — уже

допитували й побили. Справа, мабуть, серйозна. Хтось у чомусь виказав. Сашка звинувачують у зв'язках з партизанами. Знають чи здогадуються, що передавав до загону олію. Звичайно ж, ремонт паровика — злісний саботаж. Однак з багатьох ознак видно, що вони певних фактів у руках не мають.

Тому покладають надію на канчуки й Сашкову слабкість. Мовляв, не витримає-таки, розповість щось цікаве.

Дмитро ходив зажурений, але спокійний. Юрко хвилювався. На МТС Степан Федорович прислухався до кожного слова німця чи поліція і, щось почувши, намагався зробити висновки.

Сашкова мати замогоричила поліція. Вдосвіта занесла синові їсти, побачила його й дещо почула. Розповідала: був Сашко весь у синцях, мав вибитий зуб, але тримався бадьоро й навіть весело. Поки боязкий поліцай виглядав за ріг, щоб не прогавити якесь начальство, передав Сашко через матір кілька слів Степанові Федоровичу.

Степан Федорович говорив з Дмитром цього разу при Юркові. Передав Сашко, щоб не хвилювалися. Він нічого не знає для жандармів і не вимовить жодного слова. Хай хоч і вб'ють. Просив докласти всіх зусиль і скоріш забрати з олійні з-під купи лузги кілька кілограмів амоналу та два бікфордові шнури з запалами. Забрати, поки фашисти не додумалися вчинити трус. А це цілком можливо. Знайдуть — пиши пропало.

— Винести треба негайно, — закінчив Степан Федорович, — але хто і як це зробить?

Дмитро мовчав, ввагався. Затамувавши внутрішнє хвилювання, глухо проказав:

— Так от що... Це зробить Юра.

Від цих слів Юрка різнуло холодом. І одразу ж стало якось байдуже. До себе, до небезпеки. Тіло напружилось і ніби затерпло. А думка працювала гарячково й чітко. Як зробити? З чого почати? Він раніше інколи заходив до олійні з мішком. Набирав лузги на паливо. Правда, тепер стояли там поліцаї. Але...

— Зроблю. Я вже знаю, — відповів. — Зараз і піду...

Тепер все було навпаки: збираючись до олійні, Юрко був збуджений не набагато більше, ніж завжди, а Дмитро не міг стримати хвилювання. Виряджаючи брата на небезпечну справу серед білого дня, він нервово ходив по кімнаті. Весь час курив. Він би, звісно, краще пішов сам. Але не можна. Так буде менше підозри.

А Юрко навіть щось наспівував. І лише очі його променились зараз трохи яскравіше. Він не втрачав піднесеного настрою. Ідучи до олійні, по дорозі забіг до тітки Ганни; Катя саме підмазувала біля комина. Юрко жартома штовхнув її під лікоть, і щітка з рудою глиною поїхала вгору по щойно вибіленій стіні. Катя розсердилася, а він мазнув білою глиною її по носі. Тоді дівчина посміхнулася, накинувшись на Юрка з віхтем. Затуляючись руками, сміючись, вибіг він у двері й пішов уздовж вулиці.

А Дмитро, кілька хвилин помірявши ступнями кімнату, рішуче поклав до кишені пістолет і зійшов на берег. Поміж кущами лози стежкою пройшов понад річкою й зупинився у верболозі якраз навпроти олійні. Звідси, як на долоні, видно було все подвір'я, паровичню й широкий отвір дверей.

Юрко дуже довго не виходив. Вічністю здалися Дмитрові якихось півгодини. Він хвилювався, як ніколи раніше. Здавалося, що там, за задимленими кам'яними стінами, вже щось сталося. Юрка викрито і ввіймано. Міцно стискав у кишені ручку пістолета й швидко обмірковував усі можливі випадки. Твердо вирішив: як щось трапиться, бігти вгору, до олійні. Першого, хто стане на дорозі, покласти з пістолета. Потім разом з Юрком униз — і берегом повз скелі. Коли ж не пощастить — розстріляти їх, Юрка, себе, аби лише не дати дитини в руки жандармам...

Нарешті показався Юрко. Він повільно ступав униз, зігнувшись під вагою повного мішка.

...Дома з силою гупнув мішок об підлогу й витер рукавом на лобі піт. Увесь був мокрий, як мишеня. Обличчя взялося червоними плямами. Схвильований, сердитий, лаая робітників олійні:

— Чортові когуті! Напташили цілі бутлі олії й поховали у лузгу. Не мали де покласти! Ворох величезний, і без того важко щось знайти, а тут куди не тикнеш рукою — сулія або бідончик. І весь час хтось стовбичить над тобою. Бісові шпаки, гадали, що мені потрібна їхня олія! З мене вже третій піт виходить, а вони ніби на голові сидять. Вже й небезпечно колупатись стільки часу, мабуть, з півгодини. Мусив набрати мішок лузги і йти ні з чим.

Хлопець мало не плакав з досади. Брат заспокоював:

— Ну що ж, спробуємо ще раз...

А на порозі вже стояла Катя. Розповіла: в Сашковій хаті жандарми перекинули все догори дном. Робили трус, але, здається, не знайшли нічого...

Наступного дня була неділя. Олійня не працювала. Цілий день сидів у ній лише сторож, старезний глухий дід Юхтем. Юрко зайшов до нього в суботу звечора. Заніс торбинку міцного самосаду й два кремінці до запальнички. Попросив: на завтра треба йому обов'язково мішок лузги. Мати вже на зиму хоче протопити грубку в другій половині хати. То чи можна отак під сніданок зайти до олійні?

Дід не заперечував.

— Добре. А чого ж... Тільки там тепер оті стоять — гицлі. Так щоб не причепилися.

Юрко заспокоїв:

— А що ж такого? Не олія ж — лузга. А як чіпляються, ну, не візьму, та й по всьому...

Коли збирався в неділю до олійні, брат викликав його в сіни.

— Знаєш, Юрку... справа серйозна. Візьми на всякий випадок до кишені пістолет. Тільки не розгубись. Якщо до чого, бий просто і тікай вниз. Я буду там...

Пістолет обпік руку терпким холодком. Відчув себе хлопця раптом сильним, таким, як і Дмитро. Адже він міг тепер усе. І це його підбадьорювало.

Під сірою стіною олійні — побачив ще здалеку — стовбичили два гицлі з гвинтівками. Про щось гомоніли. Навколо було порожньо. Біля паровичні, розсипана і змішана з грязюкою, рябіла латка лузги. Внизу, за греблею, шуміла набухла осінніми водами річка. І десь там на березі, за кущами, стояв брат.

Юрко ще на вулиці скрутив цигарку. Підходячи до поліцаїв, привітався, попросив припалити. Один, високий, з рябютинням на щоках, довго чиркав запальничку-автомат. Гніт не загорявся.

— Кремінець нікудишній, — поскаржився рябий.

Юрко дістав з кишені пару своїх і запропонував:

— Беріть. У мене їх з десяток. Одному німцеві в кузні ресору приварили, так аж двадцять дав.

Загорілися очі в другого, низенького, з плесковатим лицем. Дав і йому.

Закурили.

— Холод пішов, треба в діда мішок лузги набрати, — між іншим сказав Юрко.

Поліцаї сприйняли байдуже. Один потер сині від холоду руки.

— До зими йде. Холод. А ти стій тут чорт батька зна чого.

Юрко байдужою ходою, не озираючись, пішов до дверей.

Всередині дав дідові закурити, і той нав'язався допомогти. Накидав лопатою лузги в мішок. Юрко досадував, губився. Потім наважився:

— Спасибі, дідусю. Я тут учора ткнув клубочок дроту. Ворота прив'язати треба. І ніяк не знайду. Вигляньте, чи ті не йдуть?

Поки дід, покректуючи, підійшов і визирнув у вікно, Юрко розгріб лопатою великий ворох. Намацавши коробку з товстого картону, швидко сунув у мішок. Потім відшукав і шнур. Він був у клубочках, схожий на звичайний телефонний провід. Хіба що трохи товщий.

— От і знайшов,— показав дідові один моток і, кинувши його в мішок, попросив:

— А тепер потримайте, дідусю, мішечок, а я досиплю.

Вийшовши з олійні, знову зупинився біля поліцаїв. Червоними, змерзлими і ледь тремтячими пальцями скрутив цигарку. Прикурив. Щоб не піти так, посміхнувся:

— А дід Юхтем зробився глухий як сич. Ну нічого не чує.

— Такий,— погодився рябий поліцай,— хоч стрель йому під вухо, не чує. Сторож саме враз.

Юрко взяв на плечі мішок і, не поспішаючи, пішов уздовж вулиці. Незручно перехнябивши під тягарем голову, задоволено, по-дитячому всміхався. В думках лаяв поліцаїв: «Чортові когути! Гицлі фашистські!» — і притримував рукою кишеньку, щоб не бовтався пістолет. Чув у всьому тілі полегкість і трошки жалкував, що зброя так і залишилась невикористаною.

...Сашка катували в жандармерії ось уже десятий день під'ряд. Спочатку він відповідав лише одно: «Не знаю, не бачив, не чув». Потім уперто, затято мовчав. Пізніше, весь побитий, покалічений, він поводився до зухвальства сміливо. Лаявся, проклинав, глумився. Його спочатку до неприємності били канчуками. Потім тикали між пальці розпечене залізо. Тим залізом розписували йому груди й спину. Сашко неприємнів. На десятий день розлючені жандарми, боячись, щоб передчасно не вмер, залишили його в спокої. Рябий поліцай когось хвалився, що лежить він тепер увесь залитий кров'ю, опухлий. Одяг пристає до тіла, і сусід по камері весь час поливає його водою. Сашко глухо стогне й не відповідає нікому на жодне запитання.

Дмитро вживає якихось заходів. Яких саме, Юрко не знає. Але він бачить, як часто кудись зникає заклопотаний брат, а іноді посилає з таємничими дорученнями його то до вчительки Галини Петрівни, то в сусіднє село. Кілька днів тому до них приходив якийсь чоловік. Кудись на цілий день зникав Степан Федорович. У всіх тих готуваннях незримо відчувався Сашко. Хоч уголос ніхто про це й не говорив.

Обмірковувався, безперечно, план втечі або нападу на поліцію. Однак здійснити його не встигли. На тринадцятий день, несподівано для Дмитра, Сашка під посиленою вартою вивезли з села. З тиждень ходили чутки, що сидить він у тюрмі в обласному місті. А потім загубився Сашків слід десь у страшних далеких концтаборах.

Нічого і ні про що не розповів Сашко фашистам. А знав багато.

В листопаді, перед Жовтневим святом, поїхав Юрко на станцію по вугілля. В містечку й на самій станції відчувався неспокій. Жандарми і поліцаї були злі, насторожені. Поки переїхав містечко, вісім разів зупиняли й перевіряли — хто й звідкіля. На першій колії біля вокзалу стояв санітарний ешелон. Метушилися німецькі солдати, носили поранених. Юрмились навколо купами блакитні жандармські шинелі. Видно, були розлючені й кусючі, мов оси.

З неба, з важких, низько навислих хмар сіявся дрібненький мокрий сніжок. Тьмяно сірів день, шуміли мокрі дерева й противно каркали ворони, зграями злітаючись до станції. Десь на коліях пронизливо зойкав паровоз і ще більше підсилював почуття тривоги.

На елеваторі Юрко довідався: цієї ночі недалеко від станції підірвано військовий ешелон. Тепер розчищають колію і підбирають убитих та поранених. Їх — сотні.

Дома розповів Дмитрові. Скупий на слова, неохочий до розповідей, брат ніколи не казав Юркові нічого зайвого. Навіть того, що можна було знати. Нічого про свої стосунки з навколишніми подіями, нічого про власні враження й настрої. Тільки те, що конче потрібне для роботи.

Тепер же, вислухавши Юркову розповідь, Дмитро посміхнувся. Уважно глянув на хлопця. В очах засвітилися колючі, злорадні вогники. Засвітилися на мить і погасли.

— То, Юрку, їм за Сашка... Оте, що ти з олійні винис, як бачиш, стало в пригоді.

Брат сидів на стільці біля припічка. Прибивав набойку до підбора. Вогник лампи скупно освітлював хату, набридливо кліпав. У гасницю був налитий бензин. Скакали по стінах химерні тіні. Мати, схилившись над скринєю, одбирала цілішу білизну. Сльози капали на злежане, зжовкле полотно.

Дмитро говорив тихо, не хапаючись, у такт стукові молотка. Так, ніби забивав не цвяхи, а вбивав у голову кожне сказане слово.

— Так, Юрку... Покладаюсь на тебе, як на себе самого. На свій розсуд поки що нічого не затівай. У всьому слухай Степана Федоровича і радься обов'язково з ним. Може бути, напевне буде обшук. Ні з ким ні слова. Аж поки хтось не скаже: «Від брата» — і покаже записку, і то обережно. Завжди пам'ятай, що фашист — він паскуда хитра й підступна. Тебе, як молодого, недосвідченого, легше спровокувати. Вони так думатимуть і, певно, спробують. Бережи товаришів. На рожен не прить. Ви ще молоді, і, зрештою, за вас же й воюємо. Я не кажу боятись і ховати голову. Але розумна обережність потрібна... А про це поки що забудь. Вдвох не можна. Більше підозри. Маму на поталу кинемо... Треба буде — покличу. Працюй у кузні, тримайся і слухай Степана Федоровича. І одного ніколи не спускай з ока, не забувай: слідкуй за фашистами. Коли щось підозріле — знову ж до Степана Федоровича.

Юрко сидів, спершись ліктями на стіл. Поклав голову на руки. В очах світився сум, на душі було тяжко й гірко. Не боязко, не страшно, а саме тяжко. Так тяжко й гірко в житті було йому лише раз, як уперше до села вдерлися гітлерівці. І тоді відчув, що раптом втратив усе, що здавалося частиною його самого. Вдень він говорив, просив брата, щоб забрав його з собою. А тепер слухав мовчки. Знав, коли заговорить — не стримає сліз. А цього боявся найбільше. І ще був глибокий, невимовний жаль до матері, якого не міг, здавалось, витримати.

Багато радощів і багато смутку випало Юркові в житті. Особливо останнім часом. З місяць тому приніс Дмитро додому і дав йому номер газети «Правда». Хлопець прочитав її від початку до кінця. Війнуло на нього чимсь рідним, дорогим. Воєнні новини він знав уже й раніш, — газета була застаріла. Але все інше в ній було неповторно нове, своє, радісне. Лиш коли дочитав і, одірвавши очі, озирнувся

навколо, згадав, де він. І ще більшим смутком повіяло на хлопця. Ніби повернувся на землю з якогось іншого, казкового світу. Газета, як дорогоцінний скарб, перечитувалась і передавалась з рук у руки, аж поки зовсім стерлась під сотнями пальців. Про неї довго говорили. Вміщений у газеті вірш вивчили напам'ять.

Крім того, що було в ній написано, газета була дорога сама по собі як жива істота, що перелетіла фронт з далекої і рідної Москви. Степан Федорович десятки разів перечитував у газеті все, що було в ній про Урал. Казав, що почуває себе так, ніби вдома побував і поговорив з рідними й близькими.

Газету завезли сюди радянські льотчики. Загін зв'язався з Великою землею. До партизанів прилетів літак, привіз нових людей, зброю і дорогоцінну річ — радію. Велика земля жила, боролася, працювала і пам'ятала про них. І найбільшою радістю було те, що люди Великої землі навально й швидко рухались їм назустріч. Перемога на Волзі! Ця звістка тепер передавалась з уст в уста. Її переказували вголос, про неї шепталися. То була подія, від якої голова йшла обертотом і радість заливала кожную клітинку.

Тисячі листівок перейшли через Юркові руки. Вони збентежили не тільки його, вони схвилювали все навколо. Радісний день визволення, на який чекали, яким жили і за який боролися, раптом став видимим, реальністю. Кожен тепер з нетерпінням чекав нових, великих подій. До чогось прислухався так, ніби чув уже, як десь далеко гримить артилерійська канонада.

Усе навколо завирувало, заклекотіло. І клекотіло всередині навіть там, де зовні здавалось спокійним. Фашисти були ошелешені. Вони стали ще більш насторожені й злі. Хапали за кожне сміливе слово, полювали за кожною листівкою. Та з подихом могутнього вітру від Волги все ж легше дихати. Хоч жити на окупованій території стало ще важче. Тюрми переповнились. Сиділи там, правда, більше випадкові, мирні люди, але попало в лапи жандармерії й багато підпільників. Часто розправлялися без слідства, на місці. В селі повісили пораненого партизана-розвідника. Біля лісу розстріляли кількох селян, які їхали по дрова. Для боротьби з партизанами відкликали з фронту цілі частини. Всюди нищпорили шпики й поліцаї. Винюхували й виловлювали. Все бралось під сумнів. Усе викликало підозру. Працювати було надзвичайно важко. А проте

росли партизанські загони. Зростав, ширшав, міцнів всенародний опір.

А там, за фронтом, усе тугіше зятагався зашморг на шії стоєї німецької армії. І врешті зовсім зятагся...

Дмитро помітив уже давно, що ним хтось пильно цікавиться. До нього підходили різні непевні люди, заводили «серйозні» розмови, в яких співчували Радянській владі, хвалили Червону Армію. Кілька разів запрошували до чарки. А що з цього боку вкусити було важко, то ще стежили таємно. Ніби між іншим пробували випитувати в Юрка, в матері, сусідів. Потім його офіційно, ніби для якогось уточнення, викликали до біржі праці і довго розпитували, звідкіль, коли і як прибув, що робив і де жив до війни. На такий випадок у брата були навіть деякі документи. Дмитро знав, що всі дані підуть у першу чергу до поліції.

Сталися зміни й у поведінці управителя господарством, який так дуже дорожив єдиним ковалем. Він уникав розмов з Дмитром, майже не заходив до кузні. Коли було необхідно, говорив лише офіційно, як він сам казав, «строго начальствено». Дмитро став особливо обережний. Відчував, що коло поволі, але безупинно звужується. Секретар райпарткому Микола Іванович наполягав на тому, щоб Дмитро зник, поки не пізно. Він своє в цьому місці зробив. Жандармерія ще не мала нічого в руках, але вона ретельно шукала і могла знайти. Дмитро готувався. Прикривав зв'язки, розсилав людей.

Одного дня він узяв до кишені пляшку самогону й зайшов до рудого Саливона. Той спочатку навіть злякався, а потім, випивши чарку, одійшов. У Дмитра була негайна справа. Він раптом одержав листа з далекого портового міста. Знайшлася його родина: дружина, діти, які розгубилися були під час боїв. Тепер вони знову в місті і дуже бідують. Треба навідатись, допомогти. Йому хоч би на місяць відпустку. Він забере родину й повернеться. Від Саливона потрібна лише, так би мовити, сімейна згода. В кузні працюватиме Юрко. Вище начальство його відсутності, певно, й не помітить.

Йшлося про те, щоб Саливон не наробив галасу першого ж дня. Та щоб через нього не впало ніякої підозри ні на матір, ні на Юрка.

Сп'янілий Саливон необережно прохопився:

— Та що ви! Та мене ж за вас повісять! — і, схаменувшись, помітивши свою необережність, похапцем додав: —

До сівби йдеться... Та, зрештою, міркуйте самі. Я що, я людина маленька. Дивіться.

Дмитро ще раз попросив не робити розголосу і водночас заспокоїв. Збирається до міста він ще не сьогодні. Коли збереться, зайде ще.

А сам твердо вирішив зникнути.

За кілька днів по тому вдалося встановити дещо певніше. В поліції справа його ясна. Не заарештований досі лише тому, що там надумали потримати його як принаду. Далі чекати було нічого.

І от Дмитро збирався в дорогу. Юрко сидів за столом, і на душі в нього було тяжко. Що і як робитиме він без брата?

Вночі він майже не спав. Думав, прислухався до кожного шелесту, боявся за Дмитра. Здавалось, саме цієї ночі налетить жандармерія, все загине. Коли забувався в короткій тривожній дрімоті, починало снитися, що за ним женуться німці. А в нього ноги чомусь не хочуть іти. Або ж його хтось душив, і потрібні були великі зусилля, щоб прокинутися. Прокидався увесь спітнілий. Тамував неспокій, нерівне, болісне калатання серця.

Вдосвіта, тільки-но брат заворушився, схопився на ноги й Юрко. Одяглися. Запалили світло, низько прикрутивши гніт.

Дмитро обережно, ніжно пригорнув до грудей матір.

— Кріпіться, мамо. Засяє ж колись сонце й над нашими ворітьми.

Видно, говорити йому було тяжко.

Мати й справді кріпилася. Коли виходили з хати, вона ридала беззвучно, захилинаючись слізьми. Юрко швидко вибіг надвір, щоб і собі не розридатись.

Пішли понад берегом. Минули олійню. Балкою вийшли за село. Перейшли річку по кризі біля зруйнованого млина. За горбами, через які колись випроводжав Юрко полонених, зупинилися.

Дніло. Повітря бралось синькою. Навколо лежали глибокі сніги. Лише де-не-де темніли балки, лисіли оголені вітром горби. З степу потягло холодним вітром, закружляли пухкі сніжинки. Брат притис Юрка до себе. Війнуло рідним, звичним запахом махорки. Довго не відривав від щоки зашерхлих губ. Потім твердо поклав руку на плече:

— Тримайся міцно, Юрку!

І пішов угору просто по глибокому снігу, не озираючись.

Юрко стояв увесь затерплий, дивився, аж поки не розтанула висока братова постать у білій заметілі. Пусто, холодно стало навколо. Хлопець неохоче повернувся й пішов назад до річки. Так не хотілось одному повертатися назад, так було важко, що здавалось, підшви примерзали до землі. Навколо — нікого, і сліз можна не ховати й не стримувати. Але їх тепер і не було. Вони ніби висохли, вимерзли. Лише якась неприємна, втомлююча гіркота у всьому тілі. І чомусь сухо й муляко в горлі.

Хотів, але примусив себе не озиратись. Навіщо? Треба йти своєю дорогою. Ступав по слизькій кризі і все думав про брата. Юрко ледве пам'ятав батька: він умер, коли хлопцеві було п'ять років. Дмитро, який відтоді заступив йому й батька, до рідного села приїжджав не часто. Доки ж і чому вони мусять розлучатися? Чому в своїй хаті, на своїй землі мусять жити не так, як хочеться? Адже зараз він навіть не має певності, зустрине ще брата чи вже ні. Поміж ним і братом стали фашисти. Стали поміж ним і поміж його світлим дитинством. І воно, його дитинство, вже от так тепер і кінчилось — у злиднях, у безнастанній тривозі, в грі зі смертю, в боротьбі. Холодна злість охоплює хлопця. Від неї спинається подих і розпирає груди. Не міг видихнути, стримати її. Люто погрозив кулаком в холодний сірий простір:

— Пождіть, чортові пацюки, доберемося ще до вашого Берліна! — пристрасно, по-дитячому шепотів слова, сповнені недитячої гіркоти й ненависті.

Сонце зійшло, коли був уже в селі. На центральній вулиці над будинками гітлерівці викидали чорні прапори. Жалобою відзначали вороги страшний для них розгром під Сталінградом. Від серця Юрка відлягло. Вигляд чорного крепу викликав щиру радість.

Та власна хата, коли повернувся, видалась раптом незвичайно порожньою і холодною. Мати покликала до сніданку. Відмовився. Не йшла на думку їжа. Тяжко було дивитись на матір, на її горе. Взяв сокиру й пішов на город. Скинувши ватянку, розмахнувся й почав підрубувати на дрова стовбур старої акації.

ІХ. ВЕСНА

Катя розповідала Степанові Федоровичу про Юрка. Степан Федорович весело реготав. Витівка йому сподобалась. Катя теж сміялася, розповідала з захопленням, голосно.

Широко розкрила очі, дивувалась. Юрко сидів тут-таки, поруч. Ніяково посміхався, хмурих брови, червонів і все ж почував, що йому приємно й радісно. І радісний блиск очей ховав за опущеними віями.

Подія, про яку так захоплено розповідала дівчина, стала в квітні.

Хоч не було вже в селі ні Дмитра, ні Сашка, але боротьба з фашистами продовжувалась. Підпільна молодіжна група діяла під керівництвом Степана Федоровича. Молодь вела розвідку, допомагала партизанам, розповсюджувала листівки.

Того разу в селі, кілометрів за чотири від райцентру, хлопці теж розкидали листівки. Поліцаї донесли в жандармерію. Начальник негайно відрядив жандарма розслідувати на місці. Жандармських коней чомусь під рукою не було. Гітлерівець прийшов до рудого Салівона й наказав негайно подати підводу. Віз і коні зразу знайшлися. Бракувало тільки кучера. Біля кузні першим потрапив на очі Салівоніві Юрко. Отож він і наказав хлопцеві везти німця. Робити це Юркові, звичайно, не хотілося. Та й відмовитись було ніяк. Взяла хлопця злість. «Ну я ж тебе прокатаю», — подумав. І, забігши додому, щоб одягнутися, сховав до кишені пачку листівок.

Прийшовши на місце, жандарм першим ділом наказав зібрати всіх поліцаїв до сільуправи. Коли зібралися, перед усіма набив пику старості й старшому поліцаєві. Потім вчинили трус на тій вулиці, де були розкидані листівки. Побили кількох чоловік, посадили до холодної бабу, яка необережно залишила листівку у себе на столі, мабуть, не вміючи читати. Всі листівки, які довелося зібрати, спалили на очах у жандарма. Той ще раз грізно проінструктував, наказав щоночі розставляти пости й робити облави. Кожного, хто з'явиться на вулиці, як тільки смеркне, затримувати або просто стріляти. Після цього він ще повечеряв у старости. Тому виїхали з села уже ввечері. Навколо було тихо й темно. Не світилося в жодній хаті, ніде ні душі. Бродили самі поліцаї й, певно, навмисне підкреслюючи свою пильність, з-за кожного рогу підбігали до підводи й запитували, хто їде. Жандарм щоразу лякався й лаявся.

Юрко сидів поруч з німцем. Поганяючи коней, він виїмав непомітно з кишені по дві-три листівки й обережно опускав їх за полудрабок на вулицю. Сипав так, аж поки виїхали за село. А викинувши останню листівку, закурих і пустив коней риссю.

Другого дня сільські поліцаї були здивовані й приголомшені. Приховувати боялись і знову мусили повідомити жандармерію. Розлючений жандарм ще раз виїхав «на місце злочину». Але цього разу повіз його вже хтось інший.

Степан Федорович сміявся. Катя розповідала захоплено. Юркові вчинок вона схвалювала, він їй по-справжньому подобався. Від захвату круглі смугляві щоки ще більше зашарілися, біля кутиків уст, коли сміялася, виступали ямочки. В карих очах спалахували вогники.

Слухати похвалу собі було незручно. Юрко хотів навіть якось зупинити Катю, але не наважувався. З-під насуплених брів крадькома зиркав на дівчину, ловив її посмішку, бачив між повними губами білий вогкий блиск рівних зубів. І почуття приємності ще збільшувалось. Ніяковість і приємність химерно переплітались, і було навіть досадно. Досада була не прикра, а якась збудливо-бентежна. Юрко почував, але не хотів, не смів і чомусь боявся зрозуміти, що приємно йому лише тому, що хвалить його і захоплено розповідає про нього саме Катя, а не хтось інший.

А Катя, закінчивши розповідь дзвінким сміхом, несподівано вдарила його пальчиком по носі:

— А ти не пишайся! І можеш не задаватись!..

Останнім часом сталися непомітні й дивні зміни в їхніх стосунках.

Катя вже не була чотирнадцятилітнім дівчам. Тепер було їй шістнадцять. Вона налилась, ніби рум'яне яблуко восени, й витяглась угору. Ще була в її рухах дитяча різкість і незграбність. Та вже по-дівочому округлювався стан, плавнішими ставали жести. Інколи відчувалася в ній незвична солідність, розважливність дорослої. Та це не заважало веселому сміхові, рухливій, жвавій вдачі. Мінилась, як хвиля під вітром. Доросле й дитяче приємно поєднувалося в ній і робило Катю хвилююче привабливою. Щось було в дівчині від молодой весняної вербички, яка тремтить і виблискує кожним своїм листочком під подихом теплого вітру. Зникла зовсім безпричинна дитяча дразливість, несподівані напади злості, які закінчувалися сльозами. Натомість з'явилося почуття власної гідності, навіть зверхності, яке викликало в дорослих не лише посмішку, а й стриманість.

А Юркові підійшов сімнадцятий. Він якось незрозуміло їй чому втратив почуття старшості, хоч і намагався на кожному кроці підкреслювати його. Та відчуваючи, що нічого з того не виходить, досадував, сам не знаючи на кого — на себе чи на Катю. У справах підпільної роботи, не

помітивши й як, часто радився з Катєю, мов з рівною. Відколи пішов брат, стала вона найближчим товаришем. Катя розуміла це, сприймала як належне і висловлювала свої міркування з безапеляційною певністю. Так було, коли справа йшла про підпілля. У всьому ж іншому почалося щось дивне й незрозуміле. Юркові часто здавалося, що Катя дозволяла собі інколи ставитись до нього, як до меншого. Вона весело кепкувала з хлопця, коли заходило на жарти. І Юрка це дратувало. Дратувало тим більше, що не зважувався, не знаходив у собі сміливості протестувати.

Ріс Юрко високий, в брата. Та плечей не сутулив, як брат, був стрункий. На чисте, високе чоло спадало пасмо біляво-золотистого чуба. Вертикальна риска над переніссям робила його старшим, суворішим, свідчила про нелегке життя. З-під густих темніших за чуб брів сірі променисті очі дивилися відверто й мужньо. В них почувалася воля. Ніс був рівний, чітко окреслений. І ніби на лихо, до того всього — повні, мов набряклі, дитячі губи, округле й ніжне, ніби дівоче, підборіддя. А коли усміхався, на щоках, ну, просто, як у Каті, вигравали кругленькі ямочки. Мав мороку з тими ямочками. Чи то вони були справді смішні, чи просто подобались Каті, але вона часто серед розмови, коли хлопець посміхався, несподівано, як доросла дитині, тикала пальцем у щоку й сміялась:

— Ой, які в нього ямочки! Як у дівчини.

Юрко червонів. Він взагалі часто й несподівано спалахував там, де саме й не треба було б червоніти. І тому злився.

А Катя раділа:

— Ач, зашарівся, красна дівця!

Такої хвилини Юрко ладен був повипікати ті ямочки гарячим залізом. Він супився, закушував губу й намагався швидше закінчити розмову і втекти. Не знав, чи розуміє Катя, що тим завдає йому прикrostі, і кепкує навмисне а чи робить те несвідомо, з безпосередністю мінливих почуттів. Але робила так досить часто. Сердила хлопця до сліз. І він навіть не міг виявити своєї злості. Тамував її. Тамуючи, інколи, здавалося, навіть ненавидів за те дівчину.

Не міг уже, як колись, гримнути на Катю, щоб замовкла, не міг натерти снігом щік чи вимазати в крейду носа. Не смів. Чомусь соромився. На самоті з дівчиною почував себе ніяково. Розмовляючи, відводив погляд убік, не міг дивитися в очі. А коли випадково торкався рукою її руки

миттю весь спалахував. Щось бентежило його в присутності Каті. Свідомо скорочував зустрічі, говорив лише про справи і, закінчивши їх, скоріш утікав. Коли довго не бачив, нудьгував. Весь час йому чогось не вистачало. І хотілося тоді піти, побачити, забалакати... Підходячи до її дверей, часом вагався, перш ніж взятися за клямку, і почував, як перехоплює йому подих у грудях.

Та ще ж і весна яка була того року! Яке небо високе, чистої, блакитної прозорості! І як серце щеміло радісно, коли вгорі під білими хмарами курликали журавлі, повертаючись на батьківщину. А як ніжно, мов дівочий сміх, дзвенів тоненький, підмерзлий за ніч квітневий льодок на лункій землі. І як блискотів, радісно рожевіючи під вранішнім промінням сонця. А якою просторою, безмежною та молодою була гола весняна земля! Вилась по тій землі повновода річка, вилискувала, мінилася глибокими небесними кольорами. І вже загорялись на вогких берегах теплими жаринами круглі голівки кульбаби.

А десь за далеким Дніпром, біля Павлограда, ламала лід, дихала вогнем і стукала вже до їхніх країв луною жадана воля. І все частіше спалахували над ними в синьому денному небі червоні зірки на крилах радянських літаків.

Вогкими шляхами, грузькими ріллями тікали голодні й обідрані італійці — рештки розбитої армії Муссоліні. Хортами гналися за ними німецькі жандарми. Зупиняли, били. А ті шкірили на них із почорнілих од вітру облич білі зуби й відстрілювались. І тікали далі, як дрібні злодіяки, тягнучи з селянських тинів мішки й рядна, щоб загорнутися від холоду. Розстрілювали наполоханих курей.

Уже поглядали з нудьгою в очах за Буг і Прут загнані румунські солдати, злісно кленучи гітлерівців.

І всіх їх у темних балках на неходжених дорогах перепиняли партизани. Роззброювали, розганяли.

Гуляв селами п'янкий весняний клеїт, бентежний і хвилюючий, як весняна повінь. Очі в поліцаїв стали перелякані, заячі. Гидка улеслива й винувата посмішка заблукала на блідих пиках. А гітлерівці ходили тепер, як голодні вовки, злісно, сторожко й налякано озираячись.

Затремтіла над землею синя квітнева юга, мерехтлива, радісно тривожна. Просторими, широкими стали далекі обрії і затушкувались бузковим кольором.

Юрко з Катєю часто бродили грузьким берегом. Топтали м'ясисті соковиті стебла рясту, рвали дзвіночки його цвіту. По сонячних горбах поміж торішнім листям вибиравали

перші несміливі фіалки. Вдихали міцний і п'який дух землі. І в Катиних замріяних очах туманилася весняна юга. Дівчина часто зупинялась і дивилась кудись поперед себе невидючим поглядом. Обличчя її в такі хвилини було незвичайно серйозним і стривоженим. Ніби прислухалася до чогось. Ніби чекала на щось значне й таємниче.

Все вище та вище забиравалося сонце. Мліла, парувала земля в сонячній купелі. Вкривалася густою щіткою зелених трав. Забував травень зеленню й квітами, задурманив пахощами медовими.

Не було ще такої весни в Юрковому житті. Хотілося чогось незбагненного, вабило кудись у незнане, в незвідане, чекалось на велике, крилате, радісне, буяла в крові молода сила, жадала небуденних діл, подвигів. Здавалося, що б не трапилось на шляху,— переборов би, перейшов, пересилив. Ніщо не лякало, ніщо не здавалося важким. І ніби не помічав доти, а вперше оце побачив Юрко свою землю в зеленому молодому вінку. І любив її тепер, топтану чужинцем, але свою, рідну, як матір. Стільки чистої радості давала вона.

Надвечір сідало сонце за далекі темно-фіалкові горби. Пурпуром бралася небо, саяв вінцем крайок темної хмари над лісом.

Уздовж річки по воді простелилася золота мерехтлива стежка. Стежка до щастя. Вона манила, сліпила очі.

Юрко сидів над кручею під кущем розквітлої шипшини і вдивлявся за річку, вдалину. Бентежно було в нього на душі. Катя пішла ще вчора зранку й досі не повертається. Послав Степан Федорович з листом до сусіднього району. Когось про щось хотів попередити. Мала повернутися ще вчора ввечері. А от немає й досі. Тепер завжди, коли Катя кудись ішла, Юрко хвилювався. Побоювався, хоч і ховав те хвилювання. Чекав її повернення з нетерпінням і гострим неспокоєм. А тепер ще й спізнилась на цілий день. І вже малювалися в уяві різні страхиття, думалося про безліч небезпек, які й справді підстерігали людину всюди на цій чудовій, але споганеній фашистами землі. Вночі Юрко мало спав. Удень кілька разів зачинав кузню й ходив до тітки Ганни, до Степана Федоровича довідатись. Степан Федорович, видно, і сам хвилювався, хоч вигляду не подавав. Жартував:

— Не вішай носа, зятю. Катя в мене — дочка бідова!

Але це не втішало Юрка. Тривожився. Гризло сумління. Адже далеко краще було піти самому. Вона ж ще май-

же дитина. І надвечір не витримає, вийшов аж за село, над кручі. Поривався бігти далі, назустріч. Та не знав, якою стежкою повертатиметься Катя.

Внизу, між густою зеленню верб, замайоріла червона хустина. Вона то ховалася за вербами, то виринала знову. Щось тепле стрепенулось у Юркових грудях. Не збіг, скотився вниз на берег.

Катя йшла назустріч не поспішаючи. Обережно ступала по траві босими ногами. Очі світилися втому, лице припорошилось пилом, густа коса вибилася з-під хустини. Забачивши Юрка, посміхнулася стомлено й лагідно, самими кутиками уст. А з грудей вирвалося мимовільне полегшене й радісне зітхання. І коли побачив ту посмішку, знову стрепенулось у хлопцевих грудях щось тепле. Немов сама кров у тілі перехлюпнулася і запульсувала жвавіше.

І тоді раптом, ніби світло блискавки пронизало його: зрозумів Юрко, що кохає. А Катя бачила, як зупинився він, захлинувся повітрям і зблід. Не зрозуміла, певно, але відчула теплу вдячність за турботу про неї, за його хвилювання. Взяла за руку й мовчки пішла поруч...

Юрко схуд і посуворішав. Обличчя потемніло, ніби обвуглилось на сонці. Але ще яскравішим вогнем загорілись очі. Всього його палив якийсь внутрішній вогонь. Вогонь той не давав спокою, кидав з місця на місце, гнав у небезпечні мандри. А Катя була тим, що жило тою вогонь. Чіткішою тепер стала ніжна лінія підборіддя. Безслідно зникли дитячі ямочки на загорілих щоках. Юрко рвався в справжній бій. Палило бажання: скоріш, скоріш! Здавалося, що його відчують, зрозуміють там, за Дніпром, прийдуть і принесуть волю, радість, щастя... Намагався зробити якнайбільше для того, щоб прискорити жадану зустріч. І з'явилося ще нове, не знане раніш. Хотілося, щоб про все зроблене ним, знала Катя, щоб помічала все. Хотілося зробити щось велике, значне і... в її ім'я, на честь її. Щоб побачила й зрозуміла, який він є. Щоб знала, що він нічого не боїться й багато може. Тому брався за найважчі справи і навіть витівав неймовірні речі. Листівки не тільки розповсюджував під носом у жандармів, але й спритно клеїв на дверях будинків, де жили німці, і навіть на стіну приміщення жандармерії. Та й цього йому здавалось мало.

Відколи пішов з дому Дмитро, Юркові друзі й однолітки найчастіше збиралися в Олексі Дубового. А що хата Юркова з багатьох причин до конспірації стала непридатною, навіть небезпечною, то й усе, що траплялося переховувати, теж приносили до Олексі.

Олекса не відмовлявся. Жив він у хаті лише з матір'ю. Батько служив у Червоній Армії. Олекса був не по літах повний. Мав великі, аж надто великі, але якісь невиразні, немов повиті туманом, очі. Можна було годинами дивитись у ті очі і не збагнути, що в них, що діється з їхнім власником,— хвилюється він чи спокійний, журиться чи радіє. Ті очі мали завжди вираз якоїсь врівноваженої байдужості.

Олекса мало розмовляв, ніколи не сперечався, як інші товариші, а лише дивився на все своїми невиразними очима і усміхався доброю, безсторонньою посмішкою.

Юркові Олекса ні в чому не перечив, корився ніби набагато старшому за себе, хоч насправді Юрко був на рік молодшим. Сам Олекса ніколи й нічого не міг придумати чи зробити щось на власний розсуд. Міг лише в найскрутніших обставинах дивитись круг себе, не мигаючи, слухати й усміхатись. Та зате виконавець з нього був, певно, найліпший і незамінний. Лише скажи йому щось зробити — повернеться й піде, і слова не мовивши. І, так само посміхаючись і не поспішаючи, зробить уже так, як було сказано, хоч би там що, хоч би довелось й головою накласти.

Юрко скаже:

— Олексо, чогось на площі поліцаїв збирають. Піди послухай.

Олекса піде. Стане на площі просто в гущі поліцаїв так, ніби нічого дивного немає в тому, що він тут. І так стоятиме годину й дві байдуже і ніби неуважно дивлячись поперед себе.

— Тобі чого тут? — грізно запитає якийсь поліцай.

— А я так,— обеззброююче посміхнеться Олекса і знову стоятиме, слухатиме, що говорять. А коли вже проженуть — піде, прийде і неквапливо, аж надто повільно розповість про все, що почув. До дрібниць запам'ятає все, не пропустивши навіть незначного слова, не забувши, хто саме його сказав.

Пошле його Юрко щось кудись віднести, листівки передати, розкидати чи порозклеювати. І коли повернеться

Олекса, навіть не запитує Юрко, як зробив він, наперед знає: зробив саме так і точнісінько те, що було сказано.

Якось минулого року його послали до табору військово-полонених передати записку. З годину він стояв перед колючою загорожею, байдужий і усміхнений. Його проганяли, а коли не допомогло — німець-вартовий кілька разів ударив гумовим кийком. Олекса одійшов убік, потім знову повернувся і, лише дочекавшись зручної хвилини та виконавши доручення, пішов. Іншим разом у сусідньому селі по ньому стріляли, і він ледве втік. І обидва рази, повернувшись і доповідаючи Юркові про те, що завдання виконав, він так само посміхався, навіть словом не згадавши ні про гумовий кийок, ні про постріли.

Завжди приходив Толя Білан, найближчий Юрків товариш. Був він серйозний, гострий на слово, сміливий, рішучий і одчайдушний. Міг пролізти туди, куди ніхто не пролізе. Різкий в розмовах, він і на ділі ніколи не губився, міг виявити власну ініціативу в найскрутніших обставинах. Вигадливий, кмітливий, він просто кипів від безлічі різних проектів, сміливих пропозицій і думок. А до всього того був Толя на диво дисциплінований і, коли треба, по-серйозному стриманий.

Окрім Юрка, Толі та Каті, яка навідувалась сюди нечасто, приходили до Олекси Костя Цялюк, Вітя Горбань.

Низенький, опецькуватий, але рухливий Костя Цялюк був непокірний і неслухняний. Сміливий, навіть одчайдушний, він не любив нікому коритися. Ідучи на небезпечні справи, трохи хизувався тим, нерозумно зневажав обережність, навіть сміявся з обережних і весь час намагався верховодити над товаришами.

Високий білявий Вітя, навпаки, найголовнішим у житті вважав обережність. Кожного разу, коли за щось брався, по кілька разів перепитував, радився, примірявся. «А що, як побачать? А чи не краще зробити це непомітно?» — часто повторював він, допитливо й насторожено оглядаючи товаришів і не раз викликаючи сміх.

Збиралось і ще декілька хлопців.

Усі вони горіли бажанням чимось допомогти Червоній Армії, всі люто ненавиділи фашистів і прагнули боротися з ними. І все ж, хоч і скріплювало всіх товариське почуття та відповідальність, але нелегко було Юркові керувати ними. Хоч і слухали його завжди, та, певно, не лише тому, що це був Юрко. Скоріше тому, що почували за спиною

Юрка чинює міцнішу руку, яка скеровувала всіх разом. Розуміли, що всі завдання, листівки, зброя — не вигадки самого лише Юрка. Хтось є за ним. І це той «хтось» передає Юркові цікаві повідомлення, зведення Інформбюро, газети й листівки, і сам, незримий, змушує поважати товариша, з жадібною цікавістю слухати кожне його слово, кожне нове повідомлення.

Всі разом збиралися хлопці не завжди і не часто. Коли треба було дати якийсь завдання, Юрко передавав його безпосередньо лише тому, хто мав виконувати. Сходилися, щоб вислухати зведення, почитати нову книжку чи газету, яку з певних міркувань не можна було пустити по руках. Іноді грали в «дурня». Карти були завжди, коли доходило до серйозних справ. Були вони й розвагою, і ширмою. А іноді, якщо справа потребувала особливої конспірації, з'являлась навіть пляшка самогону. В таких випадках до пляшки іноді запрошували й Шкуру.

Звичайно, в очі Шкурою його ніхто не називав. Ім'я в нього було — Левонтій, любив, хоч рідко це й траплялося, щоб звали його з повагою Леонтієм Стратоновичем. Було йому двадцять чотири роки. Високий, якийсь незграбний, нижня губа товста і одвисла, верхня — тонка й підібрана. Ще хлопчаком зник він з села разом з батьком, після того як їх було розкуркулено. З'явився знову, вже дорослим, при німцях. (Утік разом з ними з Північного Кавказу). Відразу став поліцаєм. Був злий і мстивий. Сподобався жандармам і став дуже близьким до начальника жандармського поста. Оселився на тій же вулиці, де жив і Олекса. Спочатку ходив у зеленій солдатській формі без відзнак, весь обвішаний ремінням і зброєю. Потім йому видали синю поліцейську уніформу. Вона була з чужого плеча, добре вже приношена якимсь німецьким шудманом. На незграбній постаті Шкури теліпалась, мов на вішалці, стовбурчилась і відставала.

Шкурою, вперше побачивши в уніформі, назвав його дотепний Толя Білан. Прізвисько одразу пристало і зробилося звичним. За якийсь місяць майже все село позаочі звало його лише Шкурою.

У хлопців був Шкура приручений. Першу думку про те, щоб приручити Шкуру, подав обережний Вітя. Він довго стояв на своєму. Адже це не завадить. Гурток, біля якого вряди-годи вештатиметься Шкура, не викликатиме ніякої підозри, зробити це — звичайна розумна обережність. А дивись, ще й користь яка вийде. Вітя довго і настирливо

повторював одне й те саме, і Юрко, врешті, обміркувавши та порадившись із Степаном Федоровичем, згодився.

Приручив Шкуру Олекса. Він довгенько ходив за ним мовчки, з своєю незмінною посмішкою. Розглядав, ніби слона, дивувався. Потім при нагоді запросив до хати і пригостив самогоном. Пізніше, знову з якогось приводу, вже разом з хлопцями напоїв-таки добре. Шкура любив випити. Любив і в карти пограти. Приручився він дуже скоро.

Незабаром він і справді став у пригоді. Хата, до якої ходив поліцай, не викликала ніякої підозри. Отже, в ній цілком безпечно поставили радіоприймач. Хлопці, які «дружать» з поліцаєм, напевно ж, протифашистськими справами не займаються. Та ще з таким поліцаєм, як Шкура, що був дуже близький до жандармерії! Коли потрібно було про щось довідатись — про заарештованого товариша, про якісь наміри жандармів,— до хати кликали Шкуру. Спочатку напували, потім злегка підхвалювали, а вже потім, як потрібно, починали випитувати. Шкура був пихатий і любив похвастати. Хвастав, звичайно, найбільше своєю безстрашністю в боротьбі з партизанами та підпільниками. Хвалився, що має гостре око і кожну людину бачить наскрізь. З першого погляду пізнає, чим хто дихає. Страшенно брехав, а поміж брехнею виляпував багато і потрібного.

Останнім часом хлопці збиралися ще рідше. З розгортанням партизанського руху гітлерівці насторожились. Було небезпечно більш ніж коли... Не можна було з заходом сонця поткнутися на вулицю. Партизанське з'єднання відійшло десь далі на північ, і зв'язок з ним надовго урвався. І це гнітило Юрка. Та й жив він уже чимось іншим і шукав чогось більшого, ніж звичайні невеликі доручення та мимовільні хлоп'ячі розваги. Його палило вогнем. Шукав справ небуденних, а коли й розваг, то незвичайних. Діялося з хлопцем щось нове для нього і мало зрозуміле для товаришів. Хоч, зрештою, нічого не лишається не поміченим. І скоро збитошний і ревнивий до чужих успіхів Костя став чомусь при Юркові часто наспівувати:

Выходила на берег Катюша,
На высокий берег на крутой...

Юрко підкреслено не звертав на це ніякої уваги. Хоч почував — наспівував Костя, навмисне вкладаючи в пісню якийсь натяк...

Якраз збіглося кілька справ. Учора жандарми привезли звідкілясь і кинули до поліції нову людину. Потрібно було довідатись, хто і за що взяли. Розпочалися бої партизанів з гітлерівцями в сусідньому районі. Узнати самим правду про те, як ідуть там справи, було важко. Скрізь по шляхах — патрулі. До того ж чекали цікавих повідомлень з фронту. Отже, потрібно було послухати радіо. А до всього з сусіднього району передали Юркові кілька нових номерів «Правди» і ящикок друкарських шрифтів, кілограмів на п'ять, з тим, щоб газету читали, а шрифт передали далі, в інший район, на відому Юркові адресу.

Вирішили зібратися в неділю просто серед дня і привести Шкуру.

Зібравшись, насамперед усі разом заходилися біля Шкури. Припрохували, підхвалювали і підливали. Довелося й собі сьорбнути з чарки, бо звиклий до горілки Шкура дійшов аж на п'ятій склянці. Його розвезло й розпарило, нижня губа одвисла, очі посоловіли. Він почав ікати, безбожно брехати й вихвалитися. Толя, вийшовши непомітно з кімнати, заліз на горище і включив радіоприймач. Слухав і все найцікавіше записував. Костя з Вітею голосно заспівали. Заспівали «Катюшу», напевно змовившись. А що співати треба було, аж поки не повернеться Толя, то серед інших пісень повторили її з притиском кілька разів.

Більше, ніж звичайно, збуджений від випитої чарки, Юрко завів розмову з Шкурою. Він підхвалював його, а розкислий Шкура нестримно хвастив. Хвастив своїми давніми зв'язками з якимось недобитим петлюрівським отаманом, якого один час переховував його батько, хвастив своїм розумом і сміливістю, нахвалявся і грозився партизанам. Він, мовляв, права рука шефа жандармів, він, і тільки він, — гроза всіх партизанів. А поза тим, як виявилось з окремих, влучно витягнутих Юрком свідчень, хвастати ні йому, ні гітлерівцям не було чим. У партизанів справи йшли зовсім непогано: в останньому бою гітлерівці зазнали поразки.

— Це тому, що мене не послухали, — голосно резюмував Шкура.

Заарештований учора, виявилось, був лікарем із сусіднього району. У нього знайшли радіоприймач. Його били, допитувалися про зв'язки, але він мовчав. Шкура хвастив, що це саме він викрив більшовицького лікаря і що той у нього ще заговорить.

Випитувати, власне, вже було нічого. А Шкуру всього так і надимало хвастощами.

— Я... Я... Од мене ніхто... Я наскрізь бачу... От подивлюсь і бачу, чим ти дихаєш. Я бачу, ти хлопець... той... А от інші! О, я все бачу. Хочеш, вгадаю, що ти думаєш?.. От подивлюсь і можу сказати, що в тебе зараз у кишені. Я... гик... вип'ємо!..

Юрка пройняла весела злість. Останнім часом його взагалі поривало на щось зухвало сміливе. А тут ще й чарка і такий от «всевидющий» Шкура.

— Немає більше горілки,— сказав Юрко, швидко щось про себе вирішивши.— Нема. Але я знаю, де є пляшка. Підем?

— Підем...

Юрко метнувся кудись у сіни. І став на порозі з клунком, зав'язаним у синю жіночу хустку.

— На, неси! — віддав Шкурі. А сам взяв до рук корзину.

— Ходімо.

Шкура покійрно взяв клунок. Клунок був важкий. Шкура похитнувся й рушив.

Хлопці не знали, що було в клунку. Знали тільки Юрко й Олекса. Та Юрко сам дав його в руки поліцаєві. А Олекса дивився на нього і лише по-своєму, безсторонньо посміхався.

Йшли вони вздовж вулиці, аж на другий кінець її. Юрко ніс корзину. Шкура, гикаючи, тягнув синій клунок то в руку, то перекинувши його на плече. Зустрічались люди. Здивовано озирались на цю незвичну пару. Зустрічались й німці. Ті зовсім не озирались. Бачити п'яного поліцаєва їм не диво і не первина. Бо поліцаї, власне, мусять бути такими, за те й служать.

Перейшовши всю вулицю, завернули до тітки Ганни. Там усі були дома. Юрковій появі в такій компанії здивувалась лише одна тітка. Степан Федорович і Катя про «приручення» знали.

Ступивши через поріг, Шкура важко гупнув клунком об підлогу і поточився на лавку. Юрко підібрав клунок і сховав за комин. Потім шепнув щось тітці Ганні, і на столі з'явилася пляшка. Горілка Шкурі вже не йшла. Він ковтав над силу. Ковтнувши зо дві чарки, зовсім осоловів. Тоді Юрко повівся з ним сміливо і зухвало. Підвів, виштовхав у двері і, вивівши за ворота, покинув серед вулиці. Шкура поточився, щось промурмотів і поволі побрів униз.

Юрко повернувся назад до хати і, ледве причинивши за собою двері, весело зареготав.

— Шкура бачить наскрізь! — і, сміючись, розв'язав сийний клунок. — Шкура знає, хто чим дихає, і несе мені ось це через усю вулицю.

На розстеленій хустці лежало кілька номерів «Правди» і ящик із шрифтом.

Юрко захоплено і переможно подивився на Катю.

— Так і проніс Шкура через усе село.

Очі в Каті на мить злякано розширились і одразу заблискотіли, заіскрилились. Вона весело і схвально розсміялась. Той сміх ласкавим дзвоном ударив Юркові у вуха, запаморочив.

А Степан Федорович закусив губу. Стояв мовчки, насуплений, аж поки зійшли усмішки з їхніх облич.

— Ти що, з глузду з'їхав? Щось дуже вже великим героєм став. Скаженим якимсь зробився останнім часом. Нічого не розумію. Закохався, чи що?.. В такому випадку корисно каміння перекидати з місця на місце. А ти дурниці робиш. До чого це?

Юрко почервонів. Хоч збуджене почуття від сміливої витівки і Катиної похвали ще не пройшло, але вколало слово «дурниці».

Катя одвернулась, опустила повіки, пальцями перебирала кінчик коси.

Степан Федорович не в жарт розсердився:

— Ти зрозумій, що робиш!.. Ну й дасть же тобі Дмитро, як довідається! — І, помовчавши, вже лагідніше додав: — А ти, герою, щось той... Може, справді закохався? Га? — І весело блиснув очима.

Юрко болісно пересмикнув губами. Йому було соромно. Все він зараз міг, нічого не боявся. Не міг, боявся лише одного — освідчитися в коханні. Не смів, не знав, як це робиться. І терпіти далі не міг, мучився. Здавалося, тягар якийсь спаде, коли зізнається Каті, але не міг. Не дозволяло щось незрозуміле, якась непереборна стіна, сором, ніяковість. Лаяв сам себе, гадав, що в чомусь не схожий на всіх інших, чимсь гірший за них. Кусав до крові губи і все ж не зважувався.

І стояв зараз знічений, боязко позираючи на дівчину. Що вона? Розуміє? Осуджує? Кепкує?

ХІ. СОНЦЕ І КВІТИ

Сьогодні знову привезли й поховали на майдані п'ятдесят фашистських трупів. За два дні це вже друга партія. Вчора закопали більше сотні в одну яму. Окремо — німецького майора. В селі оголошено военний стан. Заборонялося виходити на вулицю від заходу й до сходу сонця. Кожного зустрінутого в заборонений час вбивали без попередження. Стріляли у вікна, з яких крізь нещільно причинену віконницю пробивалося світло. Тихого серпневого вечора, коли прислухаєшся, ловило вухо глухі мінометні й гарматні вибухи. А Катя запевняла, що чула навіть кулеметну стрілянину.

Вже третю добу за лісами, на Київщині, кілометрів за тридцять-сорок звідсіля, точиться бій. Б'ються партизани з гітлерівцями. Певних відомостей немає. Одні кажуть — біля Калачів, інші — в самій Балабанівці. Бій іде упертий, затяжний. Чия бере — невідомо. Але є одна певна ознака. Безнастанно возять фашисти сюди ховати своїх убитих, а до лікарні — поранених. І ще кажуть, що в сусіднє село звозять убитих поліцаїв і «козаків-добровольців». Звозять і нашвидку закопують в одну яму, щоб не виявили люди справжньої цифри втрат.

Юркові не терпиться. Хочеться довідатися, що й як, а немає звідки. Давно вже ніхто не приходив від брата. Та й ходити небезпечно. Не те, що раніш. Тепер перелякані гітлерівці на вулиці навіть за поглядом твоїм слідкують. Але до тітки Ганни піти, звичайно, можна. В очі це нікому не впаде. Тільки сидіти там можна зараз лише до заходу сонця.

Степан Федорович прийшов з МТС, з роботи. Вмивається над ночвами. Побачив Юрка, зрадив.

— От і добре. А я вже збирався, герою, за тобою поїхати. Прорвалась-таки до нас одна дівчина. Викликає тебе Дмитро.

В Юрка радісно стрепенулося серце. Нарешті!.. Степан Федорович помітив його радість:

— Тільки ти, брате, без геройства. Все щоб тихо, мирно і без пострілів. З Катею підеш.

І докладно розповів, куди йти і до кого звертатись.

Вирушать вони завтра вранці. Підуть у Підліське, за сорок кілометрів звідсіля. Катя вже раз туди ходила. Взяти з собою хіба чогось поїсти і більше нічого..

Ранком, виряджаючи їх у дорогу, Степан Федорович, як завжди жартуючи, наказував:

— Вийдете собі за село. Ніби дівчина з хлопцем на прогулянку... Такі речі трапляються... Підете берегом. Поспішати не треба. Так, щоб на вечір встигнути. А зустріне-ться хто дорогою, так ви й справді щось таке... квіточки збирайте, чи що... Закохані, вони завжди так роблять.

І Степан Федорович з удаваною суворістю подивився на Юрка:

— Але ти, герою, дивись мені. Знаю я тебе, навіженого. Не подумай і справді в коханні освідчуватись. Без мого дозволу щоб нічого такого не було.

Юрко почервонів. Катя соромливо опустила очі і, ховаючи ніяковість, жартома, щоб тільки не мовчати, сказала:

— Куди йому! Не наслідитесь! Він — красна дівця! — І, спаленівши від сорому, розсміялася.

Юрка взяла злість і досада. Жарти він сприйняв за глум. Бо, здавалось йому, всі бачать і розуміють його почуття і насміхаються з нього. Стиснувши кулаки, про себе твердо подумав: «Побачимо!» Круто повернувшись, пішов до порога.

— Ходімо!

— Ну, бажаю успіху, — на диво серйозно сказав Степан Федорович і вийшов за ними аж до воріт.

Вийшла з ним провести дочку і тітка Ганна.

Давно вже минув той час, коли Катя, ідучи на завдання, робила це потай від матері. Раніше, виходячи з дому чи пізно повертаючись, дівчина завжди повинна була щось вигадувати: то вона засиділася в подруги, то ходила на річку чи в поле, а то відвідувала вчительку Галину Петрівну (що й справді траплялося). Вимушений обман гнітив Катю. До того ж, чим далі, то важче було викручуватись і вигадувати. Мати повірила раз, другий, а на третій замислилася. Можна впевнити в чомусь кого завгодно, але не так-то легко було обманути материнське чуття, приспати материне серце — серце, яке ненастанно билосся тривогою за дочку. Ще тоді, коли Катя думала, що мати ні про що навіть не здогадується, Ганна вже знала про все, що робить і чим живе її дочка. А потім, коли випадково побачила кілька листівок, остаточно впевнилася в тому, що пішла Катя важким, небезпечним і славним шляхом нескорених і гордих. Впевнилась, але мовчала. Не було сил перечити дочці, та й совість не дозволяла. І мовчки таїла свій

материнський біль і страх. Коли Катя йшла з дому, Ганна намагалася щось робити, щоб приглушити тривогу, але робота валилася з рук. Думка про Катю не виходила з голови. Ночами не спала, прислухалася до кожного шелесту, часом тихо плакала, вткнувшись у подушку, але нікому нічого не говорила і на людях здавалася спокійною.

Витримувати таке напруження матері ставало дедалі важче. Тривога владно охоплювала всі її думки. Вона віддала б своє життя, щоб тільки зберегти Катю. Адже єдиній дитині на кожному кроці загрожує небезпека! Чим і як врятувати дочку? Не пускати? Заборонити? Але чи може вона, чи має право? Ні, краще вже допомагати їй, оберігати, відвертати небезпеку. А якщо станеться, попадеться Катя, взяти все на себе...

Якось, коли Катя повернулася з завдання, пробувши десь цілу добу, схвильована мати пригорнула до себе дочку і розридалася.

— Що вам, мамо? — стурбувалася Катя.

— Катю, дочко, нащо ти ховаєшся від мене?

— Ховаюся? З чим?

— Я все знаю, дочко! Не треба критись. Хіба я тобі поганого бажаю?

Ганна плакала, цілувала дочку.

— Мамо! — пошепки сказала Катя і теж заплакала. — Мамо, ви... ви все знаєте? Давно?

— Давно, дочко. Все знаю. Не треба критися. Від того, що ти криєшся, в мене ще більше серце болить. Краще говори мені все, що можна. Я й пораджу тобі, і допоможу. Як не кажи, а я більше за тебе на світі живу, більше бачила.

Катя притулилась до матері, цілувала її щоки, очі, лоб.

— Мамо, я й не знала, що ви в мене така. Я думала, що ви злякаєтесь, забороните...

— Хіба можна заборонити сонцю сходити? Адже ти в мене вже доросла...

Довго сиділи вони того дня поруч, звіряючи одна одній свої думки, болі, радощі і таємниці. Умовились: ні з чим не критись і допомагати одна одній. Тільки просила Катя матір ніколи більше не плакати.

І з того часу, правда, не бачила дочка сліз на очах у матері.

Тітка Ганна тепер завжди знала, куди дочка відлучається, радила їй, що і як краще зробити. Від цього було трохи легше, хоч тривога не залишала її на хвилину. Тітка

Ганна кріпилася, як могла, і намагалася при дочці бути спокійною.

А цього разу не витримала.

Дізнавшись, що йде Катя днів на три, цілий вечір просиділа з нею, сама вклала спати, поцілувала на ніч і, неохоче відриваючись від дочки, вийшла до другої кімнати.

Серед ночі Катя несподівано прокинулася. В хаті було видно: у вікно світив місяць. Біля її ліжка, підперши голову руками, сиділа мати і тихо плакала.

— Чого ви, мамо?

— Нічого, нічого, Катю, це я так... хустку біля тебе за-була і прийшла взяти...— знітилася тітка Ганна.

— Яка хустка? Ви плачете? Що це ви, мамо?

Завдання здавалося Каті легким, небезпека — незначною, і вона навіть розсердилась на матір.

— Казали ж, що плакати не будете!

— Нічого, нічого, доню, я так... я зараз піду. Спи...

А вранці, проводжаючи Катю за ворота, не могла втримати сліз. І знову Катю взяла досада, тому що здавалося, ніщо не загрожувало їй. Вона поцілувала матір і попросила повернутися до хати. Сама ж пішла своєю дорогою, не відчуваючи ні страху, ні тривоги.

Кілька разів озирнулася. Бачила: не послухала її мати, не пішла до хати. Весь час, поки видно було дівчині, стояла вона біля воріт, дивилась їй услід, мовчазна, нерухома.

І той скорботний вигляд матері знову викликав лише легку досаду. Нащо вона так хвилюється безпричинно!.. Дуже вже веселий і сонячний видався сьогодні ранок, і особливо радісним був настрій у дівчини...

Мовчки пройшли вздовж вулиці. Спустились на берег.

Юрко супив брови. Ступав широкими кроками, прислухався до самого себе, до своїх звихрених і збуджених почуттів.

Попереду був довгий день у степу. І він уже не міг, він мусив, будь-що мусив сказати їй. Хоч там як, а сьогодні все повинно з'ясуватися...

Катя вже щебетала щось веселе, але він нічого не чув. Бачив, як ворущаться її повні губи, швидко повертається голівка, вигинається біла шия. Коли оберталась до нього й посміхалася, на смуглявих щоках то спалахували, то зникали милі круглі ямочки. Блискали з-під довгих вій веселі очі.

Часом Юрко віддалявся на крок, часом ішов поруч, торкаючись плечем її плеча. Тоді пасмо густої коси, вибив-

шись з-під червоної хустинки, відлітало на вітрі й торкалося його щоки. Ніжний лоскіт трепетом проймав усе тіло. Коси пахли якось особливо, тонко й запаморочливо, ледве вловимим запахом ромашки.

Неширока стежка звивалася берегом понад річкою. Звисала на стежку висока трава, кущі чорнобилю, повиті березкою, лапате листя квітучої рожі, жовті кетяги щавлю. Іноді стежка забирала круто праворуч і тоді збігала до самої води, поринала в густі хащі осоки. В ногах плуталась дерзка ожина, хльоскали по обличчю вербові гілки, а земля під черевиком ставала вогкою і пружинила. А іноді стежка одбігала вліво, ширшала, крутилась по прибережних горбах, порослих пахучим чебрецем, вигорілою низькою травою й васильками. Але Юрко нічого того не помічав. Прислухаючись до Катиного щебету й не усвідомлюючи жодного слова, ступав ніби в тумані й нічого не бачив. Нічого, крім чорного блиску її очей, ямочки на засмаглій щоці, дразливого усміху, який одкривав рядок рівних білих зубів. Уся істота була збурена почуттями, яких досі не знав. Від того голова туманилася й рожеві кола ходили перед очима. Зімкнувши брови над переніссям так, що вертикальна зморшка на лобі вирізьбилась і стала глибокою, Юрко уперто думав про одне. Не про кохання, ні, він уже давно розумів, що кохає. Розумів, що це і є кохання, бо вже не міг втримати його, зберегти про себе. Він думав про те, що мусить признатися, сказати. Але як? Як це робили і роблять інші зараз і раніш, до нього? Стати й просто брякнути: «Катю, я тебе кохаю». Смішно, по-дурному і... страшно. Так, чомусь саме страшно. Від однієї згадки про ті слова серце починало калатати ще дужче. В роті пересихало, і горло стискало спазми. «Боягуз! Баба! Розмазня!» — лаяв себе, мучився, підбадьорював. Та не допомагало ніщо. А що, коли б вона знала? Висміяла б? Зневажила? Презирливо відвернулась?.. Але як? Як зробити, щоб вона знала про це, як наважитись?

Вони пройшли вже з кілометр. Катя весь час весело щебетала, а Юрко затято мовчав. Аж врешті та мовчанка дійшла до неї, вразила:

— Що це ти, хлопче, мовчиш? Надувся, як сич...

Катя зупинилася, глянула на його посуворіле, стражденне обличчя. Зазирнула в очі, пламеніючі вогнем, і замовкла. Лице її на мить стало серйозне, навіть злякане. Губи якось розгублено сіпнулись. Але за мить опанувала себе й знову розсміялась.

— Боїшся, чи що?

Сміх був уже нещирий, якийсь вимушений. Бриніли в ньому тривожні нотки не зрозумілого їй самій, затаєного почуття.

— Ні,— глухим голосом відповів Юрко.

— А чого ж? — намагаючись бути веселою, запитувала дівчина. І опускала повіки, не витримавши його гарячого погляду.

— Думаю...

— Про що?

— А про те, що ти сказала,— чіпляючись до її слова, ніби потопаючий за билинку, видушив з себе Юрко.— Пам'ятаєш? Там, Степанові Федоровичу... Вже забула?

— А що ж я таке сказала? — зашарілась дівчина, раптом відчувши і вгадавши, що робиться з Юрком, і намагаючись удати, що нічого не розуміє.— Що ж я сказала?

— А те, що... що я не вмію чи не наслідуюсь...

— Що? Що? Нічого не розберу...

Але Юрко вже не слухав її слів. І сам не міг говорити. Годі вже того, що сказав. Вийшло і так надто багато. Якась гаряча хвиля вдарила йому в голову, засліпила очі, відібрала мову. Тільки й міг прошепотіти здушено:

— А от... от і наслідуюсь...

То було щось більше за нього, якийсь шалений вихор підняв його й поніс. Не володіючи собою, не розуміючи вже, що робить, міцно й незручно пригорнув до себе дівчину. Ніби кинувся стрімголов у гарячу воду, у якийсь солодкий і чадний туман. Майже в забутті відчував, як забилось в його міцно затиснених руках, мов спіймана в сильце пташка, тремтяче тіло дівчини. Жагучі губи торкнулись чогось шорсткого, певно хустки. Катя вигнулась, шарпнулась з силою, і він одлетів убік, одірваний дужим поштовхом у груди.

— Геть! Ти чого це? — сердито прошепотіла дівчина.

Вона стояла схвильована і, здавалось, до нестями зла. Обличчя горіло, очі палахкотіли. Хустка зсунулася на плечі, коси розметалися по грудях, здіймаючись, ніби хвилі, від важкого поривного віддиху.

— Ти...— майже задихалась, гостро й злісно дивлячись на хлопця.

А він стояв немов громом уражений. Кашкет на потилиці, розкошланий чуб застелив лоба аж до брів. Обличчя крейдяно-біле, губи закушені й знекровлені. А над переніссям і біля уст гіркі риси страждання. І в очах — страждання,

розгубленість, сором. Навіть плечі розгублено й безсило зігнулися.

— Ти... — почала й одразу змовкла дівчина.

Вона побачила пригнічену, смішно-нешчасну постать хлопця і раптом не витримала, зайшлась дзвінким, веселим нестримним сміхом. Аж виляски від нього луною постелились над водою. Знесилена остаточно тим сміхом, упала на траву й реготала. Реготала збуджено і весело, від усього серця.

Досада, сором за себе, гнів на дівчину, жаль — усе раптом змішалось, натисло на хлопця й охолодило, зв'ялило тіло. Сердито крутнувся на місці і швидко пішов, майже побіг стежкою, гнаний дзвінким сміхом, як батогами. Все в ньому кипіло холодним вогнем. Думки пробігали в голові, обпікали свідомість: «Втекти, заплакати, кинутись у воду, убитись і... що тоді?»

Швидка хода не тамувала хвилювання, і все ж від неї ставало легше. І він біг, спішив не озираючись, тікав од сміху. Уповільнив ходу і трохи вгамувався, певно, за півгодини. Намагався збагнути те, що сталося, але так і не збагнув. Сміху вже не чути було... Згадав, куди й чого йде. Занепокоїло те, що залишив Катю саму. Хотів озирнутись, але заглушив, стримав те бажання почуттям нових для нього гордощів мужчини. Почав прислухатися. Спочатку нічого не почув. Потім водою донесло пісню:

Ой зйди, зйди, ясен місяцю,

Як млинове коло.

Ой вийди, вийди, серце дівчино,

Та й промов до мене слово...

Пісня линула тихо. Ледве вгадувались слова. Бриніла у ній мрійна туга, м'яка, заколисуюча, сповнена теплого, глибокого почуття. Нема й сліду від того нестримного, задержуватого сміху... Співала Катя. Півголосом, вкладаючи в слова щось незвичайне, особливе.

Юрко подумав, що дівчина робить нерозважливо, співаючи в такий час.

Але одразу й забув про те. Заслухався і, заспокоївшись, пішов ще повільніше.

Пісня скоро одбриніла, завмерла.

Високо над горбами стояло серпневе сонце. Дурманно пахтіли прив'ялі трави, квіти, верби. Тіло поїняла млість, ноги обважніли.

— Юр-о-о! — покотилося по воді.

Він знов хотів і не зважувався озирнутись. Знову з'явилася думка: «Кричати нерозважливо».

— Юр-о-о-о! Треба відпочи-и-ити! Ноги болять! — голосно карбувала кожне слово Катя десь позаду, за вигином річки.

Юрко, не озиваючись, зупинився.

Перед ним глибокою балкою прослалась левада. Високі верби, осоки, берест. За левадою темною зеленню лисніли картоплі. Перед левадою горби відійшли далеко від річки. Над берегом послався невеликий, густо зацвічений білою ромашкою луг. Юрко пошукав очима і, вибравши місце, сів у ромашкову гушину під прохолодну тінь крислатого осокора.

Катя підійшла нескоро. Коси її були вже закладені. Збоку, біля маленького рожевого вуха, в темному волоссі червоніла квітка польового маку. Лише хустка так і залишилась на плечах. У руці тримала великий букет лугових квіток. Ховала в нього зашаріле обличчя, нюхала.

«Квіточки збирайте, чи що...» — пригадалися Юркові слова Степана Федоровича.

Катя жмурила від сонця очі. Прикидалась підкреслено серйозною. А сіла біля Юрка зовсім близько, поруч. Так, ніби нічого й не трапилося.

— Ну й спека ж починається...

Юрко не відповів. Уперто дивився в землю.

— Як отак пектиме, чи й дійдемо сьогодні?

Знову не відповів. Почав крутити цигарку. Папір розповзався в руках. Врешті скрутив, припалив, затягнувся.

— А ти як думаєш? Дійдемо? — невгавала Катя.

Мовчав. Хотів і не зважувався заговорити.

Замовкла й Катя. Якийсь час було тихо. Потім відчув на своєму лікті її гарячу руку.

— Юро,— мовила тихим, розгубленим голосом,— ти розсердився?

Не знав, що відповісти.

А в очах її, помітив, знову заблискотіли іскринки сміху, заграли ямочки на щоках. Повні губи здригалися близько-близько біля його щоки.

— Сердишся? Дурненький, ти ж мало не задушив мене. Я так злякалася...

Він і тепер не відповів. Він не зрозумів, як воно й сталося. Тільки блиск її очей, тільки скажене калатання серця і шум крові, яка, здавалося, закипала в жилах. Забило, спинило дихання. Якось мимо їхньої волі, просто й владно,

губи в губи і — довгий незвіданий поцілунок. Поцілунок, від якого серце стало, спинився час і замовк пташиний щебет. Тільки теплий вітрець колихнув повітрям, схилив до землі білі келихи ромашок, розлив навколо медові пахощі...

Катя затулила очі рукавом, сховала обличчя Юркові на груди. Плечі її здригнулись. І відчув хлопець — сорочка стала вогкою й теплою. Катя, здригаючись, беззвучно ридала. Від хвилювання? Від повноти щастя? А чи від того, що воно колись може скінчитись?

Юрко розгублено гладив її плече, коси, намагався відвести голову від грудей. Дівчина вперто ховала обличчя. Тоді залишив її так, поки не виплакалась, і аж тоді ніжними й незграбними поцілунками осушив сльози. Дівчина схилила голову йому на плече й мовчала. Заглядала йому в очі і знову всміхалася крізь сльози. Потім вони мріяли. Мріяли про щастя. Прийдуть наші, скінчиться війна. Дмитро знову житиме в приморському місті. Тим часом Юрко повернеться з армії. Поїде й таки буде вчитися в морській школі. Вони поїдуть туди разом. Обов'язково разом. А потім... Юрко навіть не знав, що потім.

— А коли з тобою що трапиться на війні? — злякано запитала Катя так, ніби зараз були вони не на війні.

— Ні, зі мною нічого не трапиться. Я обов'язково братиму Берлін. А потім поїдемо...

Катя хитро й капризно прижмурила очі.

— А чого б же я з тобою їздила? Хіба ти мене любиш?

І були поцілунки і гіркуватий присмак ромашки на губах. І цілий світ був тепер лише в них і для них. І в світі були лише вони одні. Сонце, квіти, синява неба — і вони в центрі.

Однак світ був і поза ними. Жорстокий, безжальний, але такий захоплюючий і сповнений щастя світ. І їм треба було йти. Можливо, навіть назустріч своїй смерті. Але тепер про небезпеку вони не думали. Лише про успіх. Він чекає на них там, попереду.

Взялись за руки і пішли лугом над річкою. Ішли, тримаючись за руки, так, ніби оце стискали в долонях власне щастя...

ХІІ. БАЛАБАНІВСЬКИЙ БІЙ

Почалося щасливо. Розвідка й місцеві підпільники встановили не лише те, що готується велика облава, але й час і напрям її. Гітлерівці, зібравши значну кількість сил,

гадали напасти несподівано, розгромити загони й потім, прочесавши ліс, взагалі покінчити з партизанами в цих районах. Розраховували захопити основну частину з'єднання зненацька, кілометрів за п'ятдесят від райцентру, в якому концентрували свої сили. А вчасно попереджене партизанське командування теж вирішило надовго відбити охоту в карателів до таких облав. Микола Іванович кинув свої сили назустріч фашистам. Сутичка сталася там, де гітлерівці на неї не сподівалися. З'єднання зробило нічний двадцятикілометровий марш і замаскувалося на узліссі біля села Балабанівки. Карателі підійшли до того місця на світанку. Спочатку пройшла їхня розвідка й група бойової охорони. Їх не зачепили. За півгодини, слідом за своїми передовими групами, з'явилися на грейдері основні сили карателів. Зовсім не чекаючи в цих місцях зустрічі з партизанами, вони просувалися колоною. Попереду в машині їхав майор — командир полку — із своїм штабом. Безпосередньо за ним — рота есесівців. Вони везли кулемети, тягли за машиною гармату. Потім впереміж їхали жандарми, солдати й поліцаї. Всіх їх налічувалось до двох батальйонів.

Коли голова колони була вже в селі, хвіст її вигинався ще десь у балці. Ось тоді в напрямі дороги над верхів'ями дубів несподівано пролетіла зелена ракета і, з шипінням описавши криву, потонула в гущавині кущів. На дорозі вибухнула перша міна, і зразу звідусіль застрочили кулемети.

Все тривало не більше півгодини. Вражені несподіванкою, розгублені фашисти не встигли навіть розвернутись. Охоплені панікою, кидалися наосліп хто куди, збивалися купами, перекидалися в рів з машинами, а їх розстрілювали майже в упор. У перші хвилини був перебитий весь штаб. Скосила автоматна черга й майора. Справа була явно програна. Не розгубився в німецькій колоні лише один офіцер. Із своєю групою він ішов позаду. І коли громили центр і голову колони, офіцер встиг у хвості її дати сякий-такий лад, організувати спішну оборону.

Окрилений першим успіхом, Микола Іванович збив міцну групу і, на чолі з комісаром з'єднання Дмитром, кинув її на розгром оборони, організованої спритним офіцером.

Наближаючись до балки, над якою залягли есесівці, Дмитро помітив, що по той бік її, вздовж дороги, підходила нова німецька частина, на ходу розгортаючись у бойовий порядок. Він ще не знав, що саме в цей час розвід-

ники доносили Миколі Івановичу, що зі сходу, тобто з тилу, по шосе мчать нові німецькі машини. Дмитро лише побачив, як десь ззаду, ніби від своїх, прошелестів перший снаряд і розірвався недалеко на краю села.

І от бій точиться вже другу добу. Партизанів притиснено до села. Коло поволі звужується. Гітлерівці, розлючені першою поразкою, заповзялися будь-що знищити з'єднання. Партизанів оточили з трьох боків. За спиною було село Балабанівка, а за ним, у долині невеличкої вузької річечки,— багнисті, грузькі мочари на кілька кілометрів, пробратися через які можна було лише з порожніми руками та ще й дуже обережно. До карателів підійшли нові сили. З ними прибуло кілька танків. Над полем бою кружляв навіть літак-бомбардувальник.

Микола Іванович розумів наміри гітлерівців. Але зразу вийти з бою вже не міг. Сили його танули. Було багато вбитих і поранених. На прорив не вистачило б уже і боеприпасів. А кинутись на болото — перестріляють у спину беззахисних людей, які грузнутимуть у багні. Однак треба було відірватися. Тому надвечір Микола Іванович збив міцний кулак на одному відтинку. Перекинув туди вогонь двох гармат і кількох мінометів. Так створювалась видимість прориву на південь. Тим часом сільське населення і решта з'єднання, переважно легко поранені, мостили шлях через болото. Зривали в селі всі тини й двері, возили хмиз, рубали дерева.

О третій годині ночі почали переправлятися. Слідом за партизанами рушило й місцеве населення.

На сході сонця, коли остання група відступаючих сховалася в лісі за болотами, есесівці вдерлися до спорожнілої Балабанівки. Запалили будівлі. Тих, хто залишився в селі, чекав один кінець. Жінок, дітей, старих. Їх розстрілювали або живцем кидали у вогонь. До вечора не залишилося й села. Замість нього дотлівало димне попелище.

Гітлерівці широко й галасливо оповістили повсюди про те, що партизанів остаточно знищено. Воднораз командування їх кинуло всі сили на переслідування відступаючого з'єднання Миколи Івановича.

Партизани поволі відходили на північ. Стомлені в боях, ішли, тримаючись руками за полудрабки возів, і на ходу спали. Погано вдягнуті й озброєні, ці люди, як на стороннє око, мало були схожі на міцну бойову одиницю. Однак, хоч і переобтяжені пораненими, вони все ж відбивали наскоки передових німецьких загонів. Окрім

поранених, на возах сиділи діти. Поміж партизанів густо мерехтіли різнобарвні хустки балабанівських жінок.

Попереду, на возі, вимошеному сіном, везли тяжко пораненого в груди Миколу Івановича. З'єднанням замість нього командував Дмитро. Комісар ніс відповідальність за цих дітей, жінок, поранених. Тепер увесь тягар лягав на нього. Все мусив розв'язувати й вирішувати сам. Допомоги чекати було нізвідкіль. Єдина нитка, яка зв'язувала з Великою землею, — радія, — розбита осколками, лежала тепер на підводі мертвим вантажем. Нитка увірвалася. А знівечене розривною кулею тіло веселої радистки Галі залишилось на узліссі, поховане під кущем ліщини...

ХІІІ. ПАРОЛЬ — «РОМАШКА»

Юрко та Катя прийшли вчасно.

За вікнами стояв темний, задушливий серпневий вечір. Старенький вчитель з місцевої школи посадив їх на канапку, старанно замаскувавши вікна, запалив чадний каганчик. По кімнаті розлилося кволе жовтувате світло. Старий ще раз оглянув вікна і вийшов на подвір'я.

Кілька хвилин нікого не було. Вони сиділи мовчки. Потім несподівано глухо стукнули маленькі бокові дверцята, які вели, певно, до кухні і яких вони й не помітили. До кімнати ввійшов Дмитро. У чоботях з високими халявами, в шинелі, підперезаній ременем, і з автоматом за плечима. На лобі з-під темної кепки стримів краєчок білого закривавленого бинта. Дмитро був запорошений, на чоботях і полах шинелі засохла грязюка. В усій постаті відчувалася втома. Широкі плечі ще більше зсутулились. На змарнілому неголеному обличчі великі очі болісно блискотіли. В рудих зіницях заліг важкий сум.

Дмитро повільно підійшов. Мовчки потиснув руку Каті, потім Юркові й, підсунувши стільця до канапи, сів.

— Так от, товариші! Хочу вам доручити одну дуже важливу справу. Гадаю, що саме вам зробити це найзручніше. Послухайте, подумайте і, коли не під силу, так і скажіть. Бо, критися не буду, діло дуже небезпечне. Бойова справа. Фашисти зараз особливо пильні та насторожені...

Дмитро стихив голос. Вони підсунулися ближче, схилились майже торкаючись одне одного.

— Село Качуринці — райцентр, ви знаєте. У ньому живе й працює в лікарні лікар Андрій Панасович Жолудь. Запам'ятайте: Андрій Панасович Жолудь. Знайти його

неважко. Звідси до Качуринець тридцять п'ять кілометрів. Завтра ввечері ви мусите вручити йому рацію й листа від мене. В листі написано все. Але про всяк випадок запам'ятайте на словах. Він повинен відремонтувати передатчик (такі спеціалісти в нього є) і підготувати місце для посадки літака. Сьогодні у нас п'ятнадцяте. А вночі з вісімнадцятого на дев'ятнадцяте літак має бути на тому місці, куди він його викличе. Вночі ми підійдемо туди. Хай передасть: нам потрібні патрони, і ми мусимо переправити на Велику землю поранених. Запам'ятали? Так... Все це є в листі. Але, може, лист доведеться знищити... Скажете тоді: прислав Микола Іванович, пароль — «Ромашка». А тепер найголовніше. На оцьому клаптику цигаркового паперу шифр і позивні. Папірець цей легко проковтнути. Тоді Жолудь нічого не зможе зробити. Але це краще, ніж коли папірець попаде в руки жандармам. Якщо доведеться знищити в дорозі, до Жолудя вже можете не йти. Отже, найважливіше — це постаратись передати йому все. Докладіть усіх зусиль. Виконувати будете удвох. Тут усе влаштує Яким Семенович, хазяїн. Ви повезете звідси молоко до маслозаводу в Качуринці. Коні й бідони з молоком уже приготовлені. Приїдете туди, коли маслозавод буде вже зачинений. Причина попроситися на ніч до Жолудя. Оце й усе. Подумайте.

Та думати було нічого. Юрко був навіть трохи розчарований. Така таємничість, сподівання на щось хтозна-яке небезпечне, і раптом усього-на-всього — перевезти щось з одного місця до іншого. Адже він міг тепер зробити все, піти на все. Ринутися в самий вир бою, висадити в повітря міст, запалити склад. Та ще й разом з Катєю, на очах у Каті! Та навіть світ цілий був тепер такий безмежно просторий, як ніколи. І весь належав зараз Юркові. І нікого він у ньому не боявся. Все здавалось можливим, легким, здійсненним. Адже він кохав! Кохав Катю. І Катя не лише знала про це, а й сама кохала. Перевезти якусь рацію з одного місця в інше! Та про це й говорити було не варт.

Юрко міцніше скрутив кульку з тонкого цигаркового паперу й засунув собі глибоко у вухо. Лист Катя сховала на грудях.

Дмитро перевірів, чи все вони запам'ятали. Потім важко звівся на ноги.

— Ну, мені вже час.

Поцілував Юрка, потім Катю і вийшов з хати.

Катя спала на канапі. Юрко примостився на підлозі біля столу. В хаті було душно, аж млясо. Довго не йшов сон.

Хотілося кудись іти, говорити, розповідати про свою радість. Та навколо було тихо. Лише цвіркун тріскотів десь за грубою. Хотілося заговорити до Каті, але дівчина лежала нерухомо. Дихала розмірено, спокійно. Мабуть, спала. Будити її було жаль. Та й не наважувався. Розплющив очі і, витягнувшись, вдивлявся в непроглядну темряву.

XIV. КАТЮ! КАТЮ!

Були вони тепер справді дорослі. І мали свою, тільки свою, велику таємницю. Таємницю ту важко було приховати. Вона світилася, випромінювала з Юркових очей, сполохано і соромливо блискотіла з-під густих Катиних вій.

Існувало, власне, дві таємниці. Але одна — поділена з Дмитром. Про цю таємницю вони б не розповіли ніколи й нікому, навіть умираючи. Про другу — здається, не знала ще жодна стороння людина. Хоч вони її особливо й не приховували. Бо її, певне, відчували навіть гнідий кінь з довгою лисиною на лобі й низенька, булана, з великим животом кобила. Вони мусили відчувати її сьогодні з того, що батіг у руках погонича не хльоскав їх по спинах раптово й боляче, а лише ніжно гладив. І звертався до них погонич тихими й лагідними словами. І коні розуміли те. Навіть використовували по-своєму. Йшли повільним, лінивим кроком, більш ніж потрібно мотали головами й крутили хвостами, відганяючи мух. Інколи звертали з протореної колії, хапаючи м'якими губами зеленкуватий ячмінь, дивувались, що на возі цього довго не помічають. А помітивши, не стьобають батогом. Лише лагідно одтягають за віжки.

Сонце підводиться вгору, немилосердно пече. Катя зірвала при дорозі кілька крилатих кущиків заячого холодку й прилаштувала щось схоже на зеленій намет. Так менше печко сонце. І можна було краще сховати обличчя, власне, очі. Бо було дівчині чогось незвичайно соромно. Боялася глянути на хлопця, а глянувши, відразу ніяковіла й паленіла.

Мало думалось, та й не хотілося їм думати про небезпеку. Їхали курним степовим шляхом. Обабіч дороги стриміли житні полукипки, золотом блискотіла свіжа стерня в ніжно-зеленій прорості.

Стерня змінювалась латками соняшникових ланів, темними оксамитними латками картоплі. По кілька кілометрів

підряд текли незасіяні пустирі. Квітли жовтим цвітом буркуну, бузковими важкими кетягами будяків, волошками, білою ромашкою. Понад шляхом, над споришами, купчились кущі сокирок з темно-синіми квіточками. Мерехтіло на далекому обрії текуче жнив'яне марево. В його хвилях примхливо тремтіли далекі полукіпки й постаті жінок.

Рація була схована на возі під житньою соломою. Вони сиділи в передку. А позаду їх стриміло з ящика п'ять цинкових бідонів з молоком, кимось добутих у селі з наказу Дмитра. Говорили про останні бої партизанів, угадували, коли та як з'являться наші, яка це буде радість і що тоді робитимуть вони. Юрко відразу піде до армії, а Катя мусить учитися. Правда, Катя воліла б швидше робити щось більш присутнє, корисне для фронту. А потім закінчиться війна, все ввійде в береги. Відремонтується й знову гостинно відчинить свої двері школа. Звичайно, то вже буде, певно, не для них. Підростуть інші, менші. А їхньою школою стало вже щось інше — саме життя. Багатьом таким юнакам скалічили, зламали життя фашисти. Одірвали від навчання, вигнали до Німеччини. Однак життя йде своєю чергою. Попереду ще буде всього. Але вже будуть інші роки. За одну парту з дитиною не сядеш. Та шлях у житті відкриється, аби тільки скоріше наші повернуться. От можна і в технікум. Там хоч і до тридцяти п'яти. Цифра ця їм здається тепер верхом старості. Катя уявляє собі Юрка тридцятип'ятирічним учнем і сміється.

Потім згадували про те, що було перед війною. Як збудували в їхньому селі великі красиві майстерні МТС, що їх видно далеко з степу. Як почали будувати електростанцію, але перешкодила війна. Каті здавалось, що потрібні будуть довгі й довгі роки, щоб відбудувати й налагодити все зруйноване фашистами. Юрко дивився в майбутнє веселішим поглядом. Він обіцяв за два-три роки звести електростанцію й освітити цілий район.

— Фашистів працювати примусимо, — казав він захоплено. — Хіба дивитися на них будемо? Все повернуть. Самі назад нестимуть.

Здавалось, їм щастило. Проїхали вже більш як половину дороги. Край якогось села над ставком понапували й нагодували коней, відпочили й поїхали далі, не зустрічаючи на шляху нічого небезпечного.

Сонце давно вже звернуло з півдня й котилось до обрію. Спадала денна спека. Залишилось ще якихось десять-дванадцять кілометрів. Попереду, виростаючи з-за горбів,

замаячило верхів'я лісу. До нього ще кілометрів три, потім з п'ять лісом, а там уже й Качуринці.

— В'їдемо якраз, коли заходитиме сонце,— сказав Юрко й одразу змовк. Подався всім тілом уперед, напружив зір.

На шляху раптом виріс гурт людей. Прямував назустріч від лісу. Хто — не добереш. Але видно — всі озброєні. Стримлять з-за плечей цівки гвинтівок. Катя зблідла й міцно вчепилася Юркові в лікоть. Хлопець відчув, як усередині в нього здригнулося. Але зразу взяв себе в руки. Не те щоб заспокоївся, а якось внутрішньо захолов, ніби скам'янів.

— Спокійно! — сказав він Каті й не поспішаючи почав скручувати цигарку. Папір під пальцями рвався, махорка розсипалася. Юрка взяла злість. Через те відчув себе певніше. Катя так і не випускала його ліктя. Юрко говорив:

— Наближатимемось — переможу бідони. Ні на що не звертай уваги. Не бійся.

Гурт наближався. Юрко й раніш був певний, але тепер пересвідчився остаточно; побачивши, відчув під грудьми терпкий холодок. Ішло п'ятеро. Троє німців і двоє поліцаїв. Зближення здалося надто повільним і від того нестерпним. Здавалось, коли не дивитись, буде краще, скоріш пронесе. Та чи пронесе? «Пронесе чи не пронесе?» Коли обшукуватимуть — вихід один. Юрко добув з кишені пістолет і поклав у солому під себе. Почнуть колупатись у возі — битиме зверху в упор. Тоді вже буде однаково.

— А ти при першому пострілі — батогом по конях,— наказав Каті.— Не розгубишся?

— Мабуть, ні...

— Ну от... Не мабуть, а так і роби.

Стиснув дівчині долоню, підбадьорюючи, ніби вливаючи їй свої сил.

Катя взялася переставляти бідони. Він озирався навкруги, дивився в землю, на спини коней, лише не на тих.

Коли розітнулось перше «галът», Юрко, уважно дивлячись на свої руки, все ще крутив цигарку.

— Стій, кажуть тобі! — гукнув уже поліцай.

Юрко поволі натяг віжки, і коні зупинилися.

Вони стояли купою з того боку воза, де сидів хлопець.

— Партизан? — чи то жартома, чи всерйоз запитав високий есесівець з непокритою головою і розстебнутим коміром.

Юрко широко посміхнувся:

— Драстуйте! — і, ніби нічого не сталося, потягнувся, щоб прикурити, до кремезного низенького поліцая, з густими рудими вусами. Поліцай, мабуть з несподіванки, простягнув до нього руку з цигаркою. Коли прикурював, рука Юркова дрібно, ледве помітно тремтіла, і він ще раз розсердився сам на себе.

— Куди?

— В Качуринці.

— Що везеш?

— Молоко до маслозаводу.

— А чого так пізно?

— Коней не було. Возили зранку кудись поліцаїв.

— Млеко? — пожвавішав високий есесівець і схопив Катю за руку. Вона обережно визволила руку й насупилась. Есесівець не звернув на те уваги. Він одстебнув від паска алюмінієву кружку і занурив її в одкритий бідон. Потім пив, хапаючись і голосно сьорбаючи. Два інші почали пити й собі. Поліцаї стояли мовчки, дивилися на німців; самі йти за їхнім прикладом, мабуть, не наважувались. Не знали, що їм робити.

Високий есесівець допив третю кружку. Рукавом стер молоко з губів.

— Гут млеко, гут фрейлейн!

Гупнув Катю долонею по спині, голосно зареготав.

Юрко закусив губи. Поліцаї влесливо хихотіли. Есесівець нашоє потарабанив кісточками пальців по бідону, потім, підсмикнувши ремінь гвинтівки, зробив крок убік.

— Карьш млеко! Го-го!

І, обійшовши воза, пішов уздовж дороги. За ним рушили й інші.

«Пронесло», — подумав Юрко й відчув, що тіло його після нервового напруження раптом стало в'яле. Ніби аж млосно зробилось, і руки спітніли. Шарпаючи за віжки, чув, як позаду перекинулись кількома словами, але про що — не добрав. Коні зробили перший крок, і нараз за спиною пролунало:

— Ей, ти, ану стань? Ти відкіля?

Юрко не витримав. Не розуміючи добре, що робить, блискавично вдарив пужалном по одній конячій спині, по другій. Вражені й налякані коні одразу рвонули вскач. Загуркотіли колеса, затарабанили бідони. Якусь мить чулося лише це. Ті позаду, певно, на хвилю розгубилися й отетеріли. Потім злий крик кількох голосів:

— Стій! Стій! — і злісна лайка.

Пролунав перший оглушливий постріл. Зойкнула Катя. Схопив її одною рукою, не дивлячись, штовхнув на солому і, втягнувши голову, люто замолотив пужалном по конях. Катя не опиралась.

Нічого Юрко попереду себе не бачив. Перед очима миготіли копита й тьмяно мерехтіла, тікаючи назад, дорога. Ошелешені коні, розпластавшись, витягнувши тіла, скажено мчали вперед. Віз, здавалось, одривався від землі, підскакував і метлявся з боку на бік.

За спиною чувся тупіт, люті крики. Рвали повітря постріли. Потім тупіт завмер, вигуки віддалились, з кожною хвилиною ставали глухішими. Мабуть, переслідувачі відстали. Але стрілянина густішала. Кулі дзвякали в бідони, свистіли над головою.

Низько схилившись до полудрабка, захищаючи своїм тілом Катю, Юрко без угаву молотив у нестями по конях.

Пройшла так, може, година, може, хвилина. Юрко швидше відчув, ніж зрозумів, що постріли стихли. Підвів голову. Близько, перед самими очима, виросла зелена стіна. Коні мчали лісовою дорогою. Не зупиняючи їх, озирнувся назад. Далеко в полі ледве маячили постаті тих. Вони вже не бігли, не переслідували. Вони вже навіть не стріляли. Втративши надію догнати чи вбити, пішли своєю дорогою.

Згарячу промчав ще кілька гін і збив коней вбік на якусь просіку. Мчав кудись униз, в гушину низьких кущів. Аж коли здалося, що від'їхав уже на безпечну відстань, повернув коней у ліщинові кущі й зупинився.

Зразу, не думаючи, мов піднятий пружиною, скочив з воза. Одбіг назад, визирнув на галявину, прислухався. Було тихо. Розмірено, заспокійливо шелестів під легеньким вітром ліс. Збуджений, мов у гарячці, кинувся назад.

Віз увесь білий, залитий молоком з попрострілюваних бідонів. Мокрі, раптом до невпізнання схудлі коні дрібно дрижать шкірою, важко поводять боками. Голови опущені донизу, але трави не помічають... Чому ж не підводиться Катя? Ї не усвідомленою ще тривогою в голосі гукнув:

— Катю!

Не озивалась. Охоплений раптовим страхом, скочив до воза.

— Катю!

Дівчина лежала впоперек воза, горілиць. Не рухаючись, дивилась в небо. Потяг за руку.

— Катю! — гукнув перелякано й голосно.

Схопив дівчину під пахви, підняв. Голова її безвільно мотнулася вбік, глухо вдарила об дошку.

— Катю! Катю! Катю! — кричав, уже забувши про обережність, увесь охоплений жахом. Не володіючи собою, тряс холодіюче тіло.

— Катю! — зойкав перелякано, втративши голову й відчуття всього навколишнього. І чіплявся лише за одну думку: «Не дати, не допустити, розбудити! Адже це помилка!»

І він знову тряс дівчину, вибиваючись з сил. Рвонув на грудях кофточку й раптом зупинився, ніби хто його вдарив по голові. Перед очима заколивав густий червоний туман. Відсахнувшись, сперся на полудрабок. Йому стало нестерпно холодно, до дрижаків, до цокотіння зубів.

Юрко заціпенів. Сталося щось таке, чого не могло статися. Все ество його протестувало, не хотіло сприйняти того, повірити. І не сприйняло. Все заохололо в ньому. Жила лише чиясь стороння, не його, думка. Вона спостерігала, наказувала, що робити, холодно міркувала. А його тут ніби не було. І все, що робив далі, робив ніби не він, а хтось інший, чийсь чужі руки. Він лише спостерігав збоку, немов у важкому сні, якого не можна перервати, не маючи сили пробудитись. Робив — і весь час здавалось, що то лише сон.

Найперше випряг коней і відігнав далеко від воза. Коні йшли неохоче, зупинялись, ніби щось розуміли. Юрко підганяв їх м'яко й настирливо. Тепер вони йому вже не потрібні. То чого мають мучитись, запряжені? Хай ідуть пасуться. Навіщо, за звичкою, по-хазяйському відкинув шлеї під віз, ніби це вже не однаково. Потім переніс у куші й сховав там рацію, витяг із-за Катиного ліфчика зчервоного від крові Дмитрового листа. Сховав до кишені. Старанно застібнув, поправив на грудях кофточку і, взявши на руки холодне, обважніле Катине тіло, поніс поперед себе в ліс. Руки її звисали донизу. Чорний вінок кіс сповз із голови й черкався трави.

Довго йшов, обминаючи куші й дерева, шукаючи очима якогось особливого місця. Зупинився на невеличкій галявині. Поклав тіло Каті на траву, підмостив під голову кілька лапятих кленових гілок. Потім пішов назад до воза. Відірвав окуту залізом крижальницю. Вона правила йому за заступ. Копав могилу під кущем глоду, обсіпаного червоними ягідками, ніби краплинами крові. Крижальницею колупав вогку землю й відгрібав руками.

У лісі густіли вечірні сутінки, коли скінчив. Ходив по галявині, рвав квіти, ламав гілля й стелив на дно. Під голови поклав снопик білої ромашки. (Згадав: пароль — «Ромашка»). Тоді став на коліна, поцілував у холодні губи, в лоб. Холод той був страшний. Але й він цілував тепер холодними губами. І весь був ніби крижана брила. Лише й знав — так треба. Обережно переніс і опустив у могилу своє перше, розстріляне фашистами кохання. Ще раз поцілував, закрит обличчя червоною хусткою.

Уже в темряві рвав якість зілля, траву, листя, обкладав свіжий чорний горбок землі. Потім, скоцюрбившись, сидів на траві біля могили, сперши голову на коліна. Дивився в простір, нічого не помічаючи, нічого не думаючи.

Непроглядна темрява стояла навколо. Байдужим густим шелестом слався лісовий шум. Зринали якісь невиразні, далекі й таємничі лісові звуки. Щось тоскно й тривожно зойкнуло. Майнула чорна тінь птаха. Поблизу зашелестіли й стихли гілки.

Потім навколо почало сіріти. Виступили напроти контури дубових стовбурів. Окреслились у темряві непроглядно густі кущі. Простяглися по землі волохаті розпливчасті тіні. Жовтаве мертво світло залило галявину. Десять там, у світі, зійшов місяць. Повітря стало вогке. Несподівано, спросоння, запищала якась пташка. І так само несподівано змовкла.

За спиною шелеснули кущі. Раз і вдруге. Щось ніби йшло, ступаючи важко й м'яко воднораз. Потім стихло. І довго стояла тиша. Аж поки не відчув Юрко обережного поштовху в плече. Здрігнувся, хоч і не злякався. Озираючись. Гнідий лисий кінь стояв за його спиною, звисивши голову. Тикався м'якими губами в плече. Мабуть, набридли йому чуттям кінь відшукав людину. Юрко поклав руку на гриву. Притулився щокую до білої лисини. Теплий подих коня зігрів йому груди. З очей викотились дві сльозинки й гарячими кульками побігли вниз по обличчю.

І знову, поза всяким зв'язком, зринула думка-згадка: пароль — «Ромашка».

ХV. ЧАР-ЗІЛЛЯ

Ой ти, зілля зелене, лісове чар-зілля! Скільки про тебе пісень співано, скільки дивних казок розказано!

Ходить Юркова мати понад лісовим ровом. Кущі ліщи-

нові руками розгортає, за слізьми світу не бачить. Ростила сина, викохувала, маленьким у любистку та м'яті купала. Щоб ріс міцний і дужий. А тепер шукає для нього зілля ломнісу. Чарівне зілля ломніс. Від фашистської неволі замовляє. Прийде страшний час, накажуть дитині до Німеччини проклятої їхати, нарве мати ломнісу-зілля. Високі стеблини прозорі, гостре листячко ніби туманом повите. А розітреш на пальцях — пах гострий і приємний. В носі від нього крутить. Міцно натре тіло тим зіллям дитині. І виступлять плями червоні, здіймуться пухирі білі. Ніби обпечено вогнем. Загноїться тіло біле ранами пекучими. Здивуються лікарі німецькі хворобі невідомій, побояться пошесті незнаної й залишать дитину в спокої. В тяжкому спокої. Бо ні лягти, ні заснути місяцями...

Ой ти, чар-зілля, зелене, лісове! Скільки пісень гірких про тебе співатимуть! Скільки бувальщин страшних розкажуть... Ходить Юркова мати понад лісовим ровом. Трави розгортає, шукає зілля ломніс...

Юрко повернувся тоді з Качуринець. Повернувся аж на третій день. Усе зробив, як брат наказував. Уночі лікаря Жолудя знайшов, пароль «Ромашку» не забув, листа передав і рацію переніс. А на другий день удосвіта додому вирушив.

Ішов бічними стежками, балками, глухими межами. Прийшов схудлий, нахмурений. Лягла між брів глибока зморщка та вже й не розправилась. Весь став ніби вогнем обпалений. Ніби обвуглився. І очі на блідому виду блискотіли, як жарини. І не розмовляв тепер, лише відповідав, коли запитував хтось, словами скупими й важкими. Тяжко було говорити. Здавалося, що й сонце на небі холодне і світ порожній. Тісно було в ньому хлопцеві і... самотньо. І тільки пекуча ненависть і обов'язок перед товаришами на ногах тримали.

Скупо розповів про все Степанові Федоровичу. Низько опустив чубату голову чоловік. Обличчя долонями затулюв. І не бачив його обличчя Юрко. Бо одвернувся чомусь Степан Федорович і лише зубами люто скрипнув. Порадив нічого не розповідати тітці Ганні. Сказати, що зосталася дівчина з Дмитром. Все одно від фашистів сховатися десь треба було, від мобілізації рятуватись. Перебуде там лиху годину й повернеться.

Поплакала тітка Ганна та й не мала чого сказати більше. Бо що мусила робити? Збентеженим вуликом гув цілий

район. Плач стояв над селами. В кожній хаті похорон по живому справляли. Ладні були своїх дітей у найменшу щілину сховати, біля серця держати. Та ніяк було. Виросли діти великі. Не на радість — на горе батькам, собі на муку. Зразу два роки забирали фашисти до Німеччини на каторгу: двадцять шостий і двадцять сьомий.

Юрко ось уже другий тиждень не відчиняв кузні. Не до кузні, коли тобі оголосили, що мушиш збиратися до Німеччини. Над тим, як урятуватися від каторги, хлопець особливо голови не ламав. Не думав і думати наперед не хотів. Були в нього інші важливі турботи.

Адже тепер, відколи очолив підпільну молодіжну групу, мав турбуватися не тільки про себе. Тепер мав уже відповідати перед партією за цілу, хай і невеличку, організацію.

Майже всі Юркові товариші, які входили до підпільної групи, були його ровесниками і підлягали мобілізації до Німеччини. І треба було не лише вести широку агітацію за зрив мобілізації, але й саму організацію врятувати. На перший погляд, зробити це було дуже легко: всіх, кому загрожував фашистський ясир, негайно переправити до партизанського загону.

Але де зараз був той загін? Безпосереднього зв'язку з ним Юрко не мав. Мав тільки наказ від Дмитра: виконавши доручення, повернутися додому і чекати його розпоряджень. Зв'язковий від Дмитра міг прийти і сьогодні, й завтра. Але міг прибути й тоді, коли вже хлопців запакують у теплушки німецького ешелону...

Степан Федорович, який за дорученням райкому очолював тепер підпільну організацію села (Юрко знав про це), теж не мав ніяких зв'язків. Вони тимчасово порвались. І Степан Федорович так само нетерпляче, як і Юрко, чекав зв'язкового.

Вислухавши Юрка, він, заклопотаний якимись своїми важливими ділами, довго мовчав, морщив лоба. Видно було, що справа ця підоспіла для нього невчасно і відривала від чогось іншого, не менш, а може, й більш важливого. І все ж потрібно було щось робити.

Степан Федорович потер долонею лоба, зітхнув:

— От що, Юрку... Ти вже, брате, не маленький... Комсомолець, хоч поки що і без комсомольського квитка... Доручимо цю справу тобі... Тобі і Галині Петрівні. Обміркуйте, вживіть заходів. А що буде потрібно — допоможемо...

Галина Петрівна, довідавшись про доручення, поставила Юркові лише одне запитання:

— Значить, ідеться про те, щоб переховати хлопців тиждень-другий, поки налагодиться зв'язок із загonom?

— Так.

— Добре, Юрку. Тепер іди додому і приходь до мене завтра.

— Так, може ж, я вам що допоможу,— заперечив Юрко.

— Ні. Сиди дома. І до Степана Федоровича поки що не бігай. Йому зараз не до того...

Випровадивши Юрка, Галина Петрівна посиділа в хаті, відновила в пам'яті всі свої старі, ще з сорок першого року, зв'язки, явки, які були їй відомі, паролі... Правда, вона не знала, чи всі з тих явок уціліли, але риск ось уже який час був постійним супутником її самотнього життя, а почуття страху вона загубила. Обміркувавши все, швидко зібралась у небезпечні мандри... А наступного дня була вже дома. Зустріла Юрка стомлена, поблідла, вимучена далекою дорогою, але весела.

— Знайшли тут одного старосту... Ні, ти не бійся — людина своя. Де й хто, скажу тобі потім, коли з Дмитром зв'яжешся. А поки що посилай тихенько до мене по одному. Вже сьогодні хай перший приходить. Без нічого. Навіть харчів не треба.

Першим з села зник Вітя. За ним по черзі Толя, Олекса, Костя. За три дні не залишилося в селі жодного.

— А ти,— наказала Галина Петрівна Юркові,— як тільки вивозити почнуть, теж відразу до мене.

Залишившись чекати звістки від Дмитра, Юрко понурим рекрутом бродив вулицями села, прислухався до людських розмов, нудився, не знав, де себе діти.

У неділю ходив слідами весняними. Не сподівався знайти заспокоєння, гадав хоч у слід Катин ступити. Та від того лише важче на серці стало. Викосив хтось траву в лузі, де сині фіалки несміло витикалися з землі. Висох чебрець над кручею, і поруділо, іржею бралосся вербове листя. Холодною, непривітною була річка. Ніби сірим оловом налита. Не стелилася по ній згасла доріжка до щастя. І небо стало холодне.

Нічого не знайшов і спустошений повернувся додому.

У хаті край столу сиділа мати. Низько-низько схилила голову. Спрацьованими жилавими руками в коліна уперлась, а в пелені — сніпок зелений ломиносу. Як сіла, повернувшись з лісу, так і сиділа закам'янівши.

Коли зайшов, підвела на сина погляд.

— Назбирала для тебе, сину,— хотіла й закінчити спокійно, та не витримала,— діждалась радості на старість!

Бризули з очей дрібні сльози, залили щоки. Забилась, задрижала вся в беззвучному плачі.

Бодем пронизало груди Юркові. Не себе жалів. Жаль було старої матері. І, може, вперше, відколи дорослим став, пригорнувся до неї, щокою щоки торкнувся.

— Не треба, мамо. Не плачте. Ще буде й у нас свято. А їм все одно кінець.— І скинув зілля з її колін на підлогу.— Цього теж не треба, мамо! Знають уже фашисти. Не зважають. Отак з роз'ятреними ранами набивають у вагони і везуть. Щоб покарати болючіше. Роз'ятрюється, гние без догляду тіло, пече нестерпно. А вони лише сміються. Не треба, мамо. Не такі вже ми безсилі, щоб ради собі не дати. Знайдемо раду. Викиньте все з голови, заспокойтесь. Сам знайду, як викрутитись, побачите.

Ніжно поцілувала його мати. Сумовита посмішка пробила ся крізь сльози в старої.

— Дивись, сину, щоб не жалкував потім. Мені однаково. Стара я. Коли б узяли замість тебе, в пекло пішла б.— І додала: — Великий ти в мене виріс уже. В братів пішов. А мені все здається — дитина.

Багато пасток розставили фашисти на Юрка. Дуже вже хотілося їм завезти хлопця до своєї Німеччини, на працю каторжну. Та ще палкіше бажав Юрко уникнути Німеччини. Як голову в петлю класти, так їхати туди не хотів. Не їхати, а рахунки свої в нею вводити мав. Сам волів прийти. І багато було в нього стежок, щоб обійти фашистські пастки.

Того дня, коли вивозили молодь, зник з дому. І не він один зник. Більшість вербованих розбіглася хто куди. Шукали Юрка поліцаї, в хаті й на горищі трусили — і не знайшли. Тоді кинули за дріт колючий стару матір.

— Сиди, як синові тебе не жаль. А як пожаліє — прийде.

Було в матері чотири сини — як соколи. І лишилась вона на старості одна: безпорадна, немічна, за колючим дротом. Чужі люди з жалю кусень хліба передавали, щоб не загинула. Сміялись поліцаї. А вона мовчала, раділа про себе, що не сини, а вона оце сидить за дротом.

А Юрко лежав на горищі в Галини Петрівни на сіні біля комина вже другу добу. Тут було тьмяно і прохолодно. Пахло перегрітою на сонці соломою і ще чимось цвілим

і залежалим. У щілину поміж кроквами пробивався вузький промінчик сонця. Гострим лезом він прорізав морок і нерівною плямою впирався в комин. У смузї світла клубочились і мерехтіли міриади пилинок.

Було важко Юркові лежати отак і нудно. Гадав, що, коли спливе хвиля мобілізації, поліцаї трохи заспокояться і випустять матір. Сподівався, що про нього забудуть, а тим часом він дочекається звістки від Дмитра.

Довго думає Юрко про своє становище, потім повертається на другий бік і знову береться за «Гуллівера». Підставляє книжку під сонячний промінчик, як під ліхтар, і, перегортаючи сторінку за сторінкою, читає.

Книжка стара, знайома до останньої літери, багато разів читана-перечитана. Іншої не знайшлося. Добре, що хоч цю принесла Галина Петрівна, його стара вчителька.

Дивна вона, ця Галина Петрівна. Живе самотньо у баби Ковалихи. Тиха, спокійна, завжди врівноважена. Здається, що їй страху ніколи не відчуває, і не хвилюється ніколи. Хоч і чекає на неї на кожному кроці небезпека. Щоб відвести фашистам очі і якимось жити, Галина Петрівна час від часу виходить на роботу в «громадське господарство». А в своїй хаті тримає радіоприймач. Коли до села довго не потрапляють друковані листівки, вона перестукує на машинці зведення Радянського Інформбюро. За допомогою Юрка, Толі і Віті розповсюджує їх серед населення. Та їй не тільки це. Адже всі зв'язки тепер, коли немає в селі ні Дмитра, ні Сашка, зосереджені в її руках. Галина Петрівна вважає, що провадити цю роботу їй безпечніше, ніж Степанові Федоровичу. Саме їй, а не Степанові Федоровичу зручніше слідкувати за фашистами і все помічене передавати потім до загону. Робить вона свою роботу тихо, рівно, без метушні.

— Чого ж тут боятись? Нічого особливого, — каже вона іноді. — Це ж не на фронті і не в заgonі. Там люди воюють по-справжньому. Там — небезпека.

Та їй тепер, рятуючи молодь від каторги, скільки турбот зазнала, яких тільки небезпек та пасток не обійшла! А сама була завжди бадьорою. Тільки змарніла останнім часом та густіше стало зморщок біля очей.

Коли прийшов час, Юрко теж з'явився до вчительки, і Галина Петрівна сховала його в себе на горищі. І тільки тепер, у часи вимушеної бездіяльності, уявив собі Юрко її життя і подумав з подивом: «От тобі й нічого особливого! Адже вона живе, як на міні, яка може вибухнути кожної

хвилини. Хтось бовкне необережне слово, хтось спіймається, не витримає, чи просто нападуть на слід поліцаї... Ні, краще вже в загоні, аніж таке «спокійне» життя!»

Але на запитання Юрка, чому б їй і справді не піти до загону, вона незмінно відповідала: «Не всім же бути в загоні. Треба ж комусь і тут працювати».

Юрко відклав книжку і замислився. Ще день-два, і він не витримає...

У снігах щось тихо стукнуло. По драбині обережно підіймалась Галина Петрівна.

— Юрку, як ти там?

— Нічого, спасибі. Тільки я тут скоро загину від нудьги.

— Потерпи.

Вчителька вилізла на горище, поставила перед Юрком миску, хліб. Сама присіла на сіно.

— Поїж.

— Не хочеться... Новини якісь є?

— Наші визволили Харків. Повеселішало на фронті.

— А я тут відлежуюсь...

— Степан Федорович наказував сидіти.

— Матері не випускають?

— Ні, Юрку. Не знаю вже, як з цим бути...

— А мені чекати?!

— Нічого не вдієш. Інколи треба й перечекати.

Чекав Юрко ще два дні. Матері не випускали, і не було надії, що випустять. Вона сиділа за колючим дротом, поліцаї знущалися з неї, старої і безпорадної. При одній згадці про це Юрка трясло, як в лихоманці.

Він не міг, не мав права завдавати матері таких мук! Було йому і боляче, і гірко, і совісно сидіти бездіяльним. Уранці, коли Галина Петрівна принесла йому поїсти, він підвівся з сіна злий, суворий, рішучий:

— Не витримаю я, Галино Петрівно. Піду.

— Куди? Дмитро ще нічого не передавав.

— Не туди. До поліції піду. Нехай випустять маму.

Галина Петрівна зітхнула.

— Що ти, Юрку, схаменись!

— А що вони мені зроблять? Нічого! Мама стара і хвора, а я молодий і здоровий. Ну, проїду кілька десятків кілометрів, а потім втечу, та й по всьому. Що мені, вперше? Піду!..

— Почекай, я хоч з Степаном Федоровичем пораджусь.

Юрко згодився почекати ще один день.

Матері не випускали. Степан Федорович повагався і, нарешті, сподіваючись на спритність Юрка, погодився.

Того ж дня Юрко з'явився до старости. Матір випустили, а він сів на її місце.

Концтабір для молоді, яку фашистам пощастило вилувати, влаштували у приміщенні школи. Школа мимоволі нагадувала минуле — роки навчання, перші дитячі радощі. Від тих спогадів Юркові ятрилося серце.

Спав він у широкому коридорі просто на підлозі. Цілими днями бродив з класу в клас, з одних дверей у інші, не знаходячи собі місця від нудьги...

Навіть оця вичовгана підлога — скільки вона збуджувала теплих спогадів! Колись, ще малими другокласниками, взимку, діти налили тут води і широко відчинили двері. Коли вода замерзла, влаштували ковзанку. Галина Петрівна добре вилаяла їх за це і понаписувала записки батькам. А он там, де підвищення, була шкільна сцена. У свята з цієї сцени Юрко декламував вірші. Він і зараз пам'ятає, як читав «Кавказ» Шевченка, як збився на середині і почав читати спочатку. Всі сміялися, Галина Петрівна сердилася, а потім усі дружно аплодували. Так само дружно плескали в долоні й тоді, коли він читав вірш «На барикаді» — про паризького хлопчика-комунара...

У класі з вибитими дверима колись працював художній гурток. Тут уперше змішувались фарби, з яких на папері поставали чудові барвисті краєвиди. Тут уперше розкривалися закони мистецтва, вперше хвилювали дітей радощі й муки самостійної творчості. Всі стіни в класі були завішані малюнками. Тепер ці стіни чорні, забруднені, поколупані кулями. На підлозі — недокурки німецьких сигарет і вистріляні гільзи. Кутки затягнуло павутинням. Вікна з вибитими рамами переплетені колючим дротом.

У класі з трьома великими вікнами його приймали в піонери. А в оцій кімнаті він уперше почув «Каменярів» Франка. Їх уголос прочитала Галина Петрівна. Тут висіли географічні карти, в кутку стояв великий глобус. Юрко саме тут довідався про те, що земля — кругла, що вона крутиться. Дізнався, що велика червона просторінь на географічній карті — його Батьківщина... Тут, саме тут, у школі, він щодня довідувався про щось нове, з кожним днем очі його розкривалися все ширше й ширше, починали бачити все більше і все далі. І тому від тих років залишилося враження ясного літнього ранку, коли яскраве сонце

підіймається в небі все вище й вище і навколо стає ясніше і ясніше...

Колись тут усюди дзвеніли молоді веселі голоси. А от тепер порожньо і брудно...

Школу в якій він навчався, мріяв, пізнавав життя, захоплювався подвигами Чапаєва і Щорса, Корчагіна і Морозова, де святкував радісні дні Першотравня і Жовтня, де до його послуг була бібліотека — книги, які йому розповідали про цілий світ, — школу, що стала для нього таким дорогим і рідним місцем, фашисти забруднили, перетворили спочатку на казарму, а потім на тюрму.

От ще клас. Тут був цілий краєзнавчий музей, створений учнями і вчителями...

Ні, краще не згадувати. Скалічена, з вибитими дверима та вікнами, школа здається зараз такою обшарпаною, що Юрка охоплює жаль до неї, як до живої істоти. Вона здається йому людиною, що, як і він, потрапила у фашистську неволю. Колись вона знову оживе і знову стане світлою і красивою. Але зараз краще не думати про це. Скоріше б уже забрали звідсіля!..

У школі Юрко просидів тиждень. Фашисти підбирали для відправки достатній гурт. А потім усіх виловлених відвезли до обласного міста. Проводжаючи Юрка, мати ридала, хапалася руками за колеса підводи. Поліцаї гримали на неї, відштовхували від сина. Юрко, стримуючи пекучу злість і ковтаючи сльози, просив:

— Мамо, я ж вам казав. Ідїть, мамо, додому, не побивайтеся.

Не слухала, аж за село бігла, коси на собі рвала. Дивлячись на неї, голосили жінки на всій вулиці. Голосно кляли фашистів.

У місті для годиться оглянула медкомісія. Відмітили в списку за номером, здали з рук у руки конвоєві, посадили в темну теплушку.

Перемогли, здавалося, фашисти.

Та десь за сотню кілометрів, за Вінницею, виважили хлопці дошки у вагоні й видерлись на волю. І розлетілись хто куди. Німці-конвоїри не дуже й журилися. Їм що! Тих дітлахів удома все одно ще раз переловлять. А вони тим часом речі залишені у вагоні, поділять.

«Давіться!» — думав Юрко, скидаючи з себе пальто й залишаючи мішок, наготований матір'ю в далеку дорогу. Кидав, щоб легше було.

Цілий тиждень, голодний і роздягнений, пробирався на-впростець, обминаючи села. Вдень відпочивав у лісах, у степу під копами, а вночі йшов, скрадався вовчими стежками.

У всіх списках на біржі значився вже відправленим до Німеччини. А конвой поїзд не поверне, щоб ловити його. Не один він.

Заспокоїлась і поліція в районі. Збула невільників з рук — і з голови викинула. Одні тільки матері плачуть. Та що кому до їхніх сліз!

А Юрко йшов ярами й лісами. Вбрід переходив холодну річку. І темної вересневої ночі, коли про нього й не думав ніхто, тихо постукав до матиного вікна.

XVI. СТЕПАН ФЕДОРОВИЧ

Молодий пещений офіцерик завжди ставився до людей зверхньо, байдужно-презирливо. Те вважав, певно, ознакою доброго поведіння стопроцентного арійця. На викоханому обличчі холодні блакитні очі завжди були трохи примружені. Дивився кудись повз людей з почуттям зарозумілої вищості, не помічаючи їх. Справді, був певний своєї вищості, такий певний, що не потребував навіть мотивувати цього чи особливо підкреслювати. В його голові засіли слова Гітлера про те, що арієць уже в перший день свого народження кращий за найосвіченішого неарійця. І він прийшов на нашу землю як готовий пан всесвіту, господар з народження, з природи.

Ніколи й ні з ким з «тубільців» у розмови не встрявав. Коли треба було покликати когось з робітників МТС, просто свистів. Іноді торкався людини кінчиком кийка. Ним же вказував, куди йти або що робити. Коли траплялося торкнутися кого рукавичкою, скидав її, ніби чимсь забруднену, і презирливо кривив губи.

Він навіть голосу не підвищував, навіть не бив сам. Просто викликав когось з поліції й наказував дати п'ятнадцять — так, ніби говорив про коня, якому треба пустити кров і тим зробити його працездатнішим. Певно, гер Вільде саме й мав являти собою зразок гітлерівської надлюдини. І, мабуть, саме тому його ненавиділи найбільше, якоюсь особливою, пекучою й нестерпною ненавистю. І саме тому обдурити, обвести його круг пальця можна було легше, ніж будь-кого іншого з фашистів. Адже він у своїй тупій зарозумілості й справді відмовляв нашій людині у високому інтелекті, у винахідливості, організаторському хисті, навіть

у простій хитрості. Він вважав, що наша людина не вмiє й мислити самостійно. Відмовляв у всьому, крім здатності до фізичної праці під пильним наглядом і керівництвом.

У стосунках раба і господаря, які встановив на МТС Вільде, Степан Федорович бачив приклад рекламowanego фашистами горезвісного нового ладу. Сам Вільде гідний був викликати до себе лише гидливе презирство. Але як типовий представник нового ладу він викликав ненависть і бажання робити більше, діяти дошкульніше для того, щоб новий лад ніколи не запанував. Прикидаючись сумлінним і недотепним, саме таким, якими хотів бачити людей Вільде, Степан Федорович використовував як тільки міг тупість свого шефа. Твердо впевнений у німецькій вищості, Вільде гадав, що обдурити його просто в силу расових ознак не зможе ніхто. Хіба що такий самий німець. А цього тільки й треба було Степанові Федоровичу.

Вільде був шефом трьох МТС.

Степан Федорович навмисне ходив брудним, часом неголеним. Перший озивався на свист гітлерівця. Слухав його накази з старанною й удавано тупою увагою. А поза тим чітко, твердо й уперто провадив своє. За рік праці з тридцяти тракторів придатними до вжитку залишилося тільки сім. Машини майже всі вийшли з ладу. Невелика підпільна організація МТС працювала під його керівництвом і, в свою чергу, керувала іншими. Трактори розвозилися по селах і стояли там розібрані, без кінця ремонтуючись. Жодного з них не можна було завести. І в той же час, якби було потрібно, всі вони за кілька днів стали б до ладу. Бо всі деталі є. Вони лише приховані. Степан Федорович, кульгаючи вздовж подвір'я МТС, іноді нишком посміхався. Він справді щось зробив і міг бути задоволений. Але хіба можна бути задоволеним, коли навколо фашисти, коли щодня бачиш перед собою тупу, зарозумілу пику Вільде!

Вже ні сидіти тут, ні грати взяту на себе роль не міг. Кожен посвист, презирливий погляд пришепелуватого гітлерівця збурював усю істоту. Степан Федорович не був з тих, хто може довго тамувати свої почуття. Він волів стояти вічна-віч. Каліцтво не повинно бути перешкодою до того. Не міг терпіти становища раба, бачити перед собою цього прилизованого офіцера. Ледве стримував себе, щоб не зробити чого прикрого і зайвого в його становищі. Ждав з нетерпінням тієї хвилини, коли зможе вільно дати вихід почуттям.

Побачивши Юрка, Степан Федорович оце вперше по смерті Каті скупо посміхнувся:

— Молодець! Та воно, правда, інакше й бути не могло. Ти, брате, на мене схожий. Гарячий!.. Ну, герою, давай поцілуємось!

Кульгаючи, Степан Федорович підійшов до печі, на якій лежав Юрко, потягнув хлопця за чуба, поцілував і вогко блиснув очима. Нервове напруження таки давалося знаки. Юрко помітив:

— Е, Степане Федоровичу, а ви щось того...

— Ну що ж, брате, нелегко,— швидко перебив його Степан Федорович.

Вислухавши Юркову розповідь про втечу, замислився:

— От і закінчилося наше тутешнє життя. Та, сказати правду, і не можу я більше. От і інвалід я, і роблю все ж потрібне діло по своїх силах, але вже більше не можу. Не собака я, щоб на мене свистіли. Не може наша людина довго терпіти цього мовчки. Попрацював так, а тепер пробуємо інакше. І Дмитро не заперечує. Наказ прислав, щоб ішли ми разом до загону... От тільки сюрпризика героів Вільде піднесемо!..

За кілька місяців Степан Федорович вивчив кожен ступінь великого чотирикутного подвір'я МТС. Навіть уночі з заплющеними очима міг точно вказати, де стоїть яка машина і де лежить який з'їдений іржею гвинтик.

Фасад подвір'я, що виходив на вулицю, становили високий зелений паркан і широкі, прикрашені аркою ворота. Протилежний бік увесь був закритий великим білим будинком майстерень. Складений з цегли, побілений вапном, з великими сонячними прогалинами вікон, будинок майстерень був сільською гордістю. Збудований в 1936 році, стояв він на пагорку і ще далеко, із степу, впадав в очі білістю стін і синюватими переливами цинкового даху. Праворуч майстерень, під прямим кутом до них, тягнувся гараж. Ліворуч, паралельно з гаражем, рогом впритул до майстерень стояла низенька й довга сіра кам'яниця з плоским дахом. Колись давно була вона власністю куркуля. Містилися в ній олійня і крупорушка. Потім її перебудували. В одній половині розмістили склади, а в другій — контору МТС. При фашистах склади так і залишилися складами дорожньої фірми «Організація Тодт». На половині контори зробили казарму. В приміщенні бухгалтерії на вузьких поставлених впритул ліжках завжди спало до сотні німців: службовці дорожньої фірми і приїжджі солдати. Кабінет директора обставив собі для житла гер Вільде.

Степана Федоровича найбільше цікавила в кам'яниці одна напівтемна кімната, яка примикала до майстерень. Тут «тодтівці» держали свій шляховий інструмент і знаряддя для роботи на кам'яному кар'єрі. Один лише раз, кілька місяців тому, заходив туди Степан Федорович. Зайшов у супроводі солдата приладнати до дверей залізну штабу. Цього було досить, щоб напівтемна кімната з вогким, затхлим повітрям міцно застряла в пам'яті й надовго прикувала до себе його увагу. Кімната була завалена кирками, лопатами, сокирами й дротом. Але головним було не це. Головним був запас толу, яким підривали камінь. Кільканадцять ящиків толу. Цілком досить, щоб змести все по двір'я МТС з будинками, німецькими машинами й сотнею гітлерівців з гером Вільде разом.

Рішення виникло зразу й цілком заповонило Степана Федоровича. З товаришів нікому про свій задум нічого не говорив. Хоч над здійсненням його і працювало, не знаючи кінцевої мети, десятеро підпільників.

Викрасти в німців на кар'єрі десяток метрів бікфорду з запалом було порівняно легко. Гірше було з іншим. Як дістатися на склад до толу? Для цього взяв Степан Федорович лише двох товаришів — найвитриманіших конспіраторів. Решта вісім мали займатися виключно добуванням шнура. Вони й добували його цілих три місяці, по метру й по півтора. Зв'язували докупи й передавали Степанові Федоровичу. Коли Юрко повернувся додому, шнура було вже метрів сто п'ятдесят.

Довго, копітко, з небезпекою добувався Степан Федорович до толу. Два тижні пішло лише на те, щоб природно, не викликаючи нічийої підозри, змінити робоче місце, перенести свій верстат у протилежний куток майстерень, у кімнату, яка своєю стіною впритул підходила до стіни складу. Ще більше часу й хитрощів пішло на те, щоб у просторі кімнату перевести тільки двох своїх помічників. Потім у Степана Федоровича раптом хтось почав викрадати інструмент. З цього приводу затівав він сварки, чинив неприємності старшому механікові. І таки домогся свого. Переніс з контори ламану шафу і, відремонтувавши, поставив під стіною. В шафу складали й замикали на ніч інструмент. А вдень, уриваючи рідкі хвилини й години, коли залишалися тільки втрюх, Степан Федорович заходив за шафу і під гуркіт молотків та дзенькіт металу видобував долотом з допомогою молотка із стіни цеглу. Товариші пильно стежили за дверима. Найменша небезпека — і шафа присува-

лася до стіни. Биту цеглу виносили в кишенях. Більше, як влізе до кишень, за день не наколував. Але на кінець другого місяця цегляна стіна була подолана. І долото торкнулося камінної кладки складу. Праця пішла тугіше. Намацавши великий камінь, Степан Федорович поволі оббивав і виважував навколо нього дрібні камінці. Коли пощастило пробити наскрізну дірку, минув ще місяць. Витягли камінь зранку, перед тим як робітники ще тільки мали сходитися на роботу. Його залишили в кутку кімнати, прикривши залізним бруктом. Їм пощастило. Ящиків з толом німці ще не зачіпали, і ними була заставлена вся стіна, аж до стелі.

Степан Федорович приладнав до одного з ящиків запальника. Потім вивів шнур у майстерню, заклав дірку цеглинами й, розвівши в кружці жменю вапна, замазав їх. Потім, поза шафою вгору, через дерев'яну стелю вивели шнур на горище. Кінець його заховали під піддашшям над задньою стіною. До нього можна було вже підключитися знадвору.

Головне, отже, було зроблено. І тепер треба було поспішати. Адже німці могли викрити все кожної хвилини,

Заклопотаний і стомлений, Степан Федорович схуд і зблід. Зникла така звична в ньому для тих, хто його знав, жартівливість. Став мовчазний, похмурий. І на ногу налягав важче, ніж завжди. Він нікому й нічого не говорив. Навіть двоє найближчих помічників розуміли не все. Працювали вони, підкоряючись дисципліні підпільної організації, розуміли, що готують вибух. Та коли і який він буде — не знали. Адже там, всередині складу, був лише Степан Федорович, та й то лише раз. І тільки він один бачив і знав, що там зберігається тол.

І от перший, кому він розповів про все це і кого вирішив узяти на допомогу в останньому акті, був Юрко. Хлопець пішов на те з радістю. Бо до того настрою, в якому був останнім часом після смерті Каті, тільки й пасувала така справа.

XVII. Є НА СВІТІ МОСКВА!

У людини, як і в птаха, настає в житті такий час, коли в неї міцніють крила. Тоді батьківське гніздо стає їй тісне. І недосвідчений підліток одного дня раптом вилітає з-під рідної стріхи в привабливий, барвистий і незвіданий широкий світ. Іноді виліт припадає на теплий, сонячний день.

Тоді крила радісно й вільно крають пружне повітря. Іноді — в негоду, дощ, коли вітер збиває з шляху, попереду за два кроки нічого не бачиш, холодна, важка мряка тисне й прибиває до землі. А попереду темно й незатишно. Шлях під батьківську стріху, назад, уже загубився, розтанув у сірій каламуті, і повороту немає. Залишається тільки одна надія — на свої незміцнілі, невипробувані крила, і тільки один шлях — вперед! Ачей же десь там, за сизими суюями хмар, знову заблещить сонце.

Останній день у рідному домі здався Юркові довгим і нудним. «Коли б скоріш уже кінчався», — думав хлопець. І післязавтра, найпізніше через три дні, він, Степан Федорович і всі врятовані від фашистської неволі хлопці будуть уже в загоні, серед своїх, зустрінуть Дмитра, Миколу Івановича...

Коли посутеніло, пробрався Юрко до Галини Петрівни.

Розмова їхня була коротка. Вчителька розповіла, як знайти йому хлопців, дала пароль до старости села Гончарівки, просила вітати Дмитра і Миколу Івановича.

На прощання взяла в свої долоні Юркову голову, притягнула до себе й по-материнському поцілувала в лоб:

— Щастя тобі, Юрку, на новій дорозі...

Голос її затремтів. А Юркові стало так важко, такий жаль охопив його до цієї, майже рідної людини, яка залишалася тепер у селі, здавалося йому, без близьких друзів, одна на своєму небезпечному посту, що він, аби не показати свого хвилювання і не завдавати їй ще більшої досади, швидко повернувся і майже вибіг з хати...

Прощання з матір'ю було ще тяжчим. Як не кріпилась стара, не витримала, гірко, беззвучно заридала.

Так, ридаючи, і збирала його в дорогу.

— Хто ж тобі, синку, тепер хоч сорочечку випере? — приказувала крізь сльози...

Щоб не краяти собі серця материними жалями, Юрко вийшов на подвір'я, заліз до погребка, відшукав ящик з-під набоїв і якийсь час у темряві перебирав сховані там ще в сорок першому році речі. Взяв звідтіля пістолет і прапор. Пістолет сунув до кишені. Прапором старанно обгорнув себе навколо грудей, зашпилив шпилькою і, одягнувши піджак, застебнувся на всі гудзики.

Холодної осінньої ночі, крадучись, залишив Юрко рідну батьківську оселю. Порожнім і безмежним видався йому світ, коли ступив за поріг, тихо причинивши за собою двері. Якби не панувало над ним гостре почуття ненависті,

здавалося, плакав би. Та ненависть сушила сльози. І хоч попереду було невідоме, але тільки так здійсниться помста: за Катю, за покинуту матір, за звихрену й знівечену молодість...

Вони лежали на скелі, в заростях сухої лободи. Знизу, з балки, просто під ними виступали химерно закручені в темряві верхів'ття верб. Десь там, на дні, між бур'янами, невидимий, тихо дзюркотів струмок.

Праворуч, над непроглядною смугою обрію, згасала, пломеніючи в хмарах, розпечена місячна підкова. Повзли по землі невиразні, розпливчасті тіні. Балка, вщерть сповнена темрявою, схожа була на багнисту річку. Вихоплені місячним промінням, вузькі вербові листочки блискали й тріпотіли в ній срібними рибками. Відразу ж за балкою, тьмяно лисніючи стернею, зводився протилежний горб. Казковим палацом височіла на ньому біла стіна майстерень. Зеленим загадковим світлом мерехтіли шибки вікон. А синюватий цинк покрівлі переливався м'яким оксамитним світлом, мов тихий ставок у темних берегах.

Степан Федорович лежав боком на мотку шнура. Юрко сперся на лікті, дивився поперед себе на той бік балки. Обоє мовчали. Чекали, поки зайде місяць.

Хлопець ніяк не міг позбутися прикрого почуття — почуття людини, яку переслідують у власній хаті. Він думав, згадував. Не такою уявлялася йому колись перша самотійна мандрівка в світ. Ледве-ледве, мов крізь туман, згадує батька. В родині Юрко — наймолодший, і було йому тоді п'ять років. Батько вмирав... У хаті стояв сум, плач. Журно про щось шептались сусідки. Говорили, що батька вночі хтось підстрелив. Він організовував колгосп. Ранком його знайшли в рові всього заюшеного кров'ю. Відтоді він не підводився. Мати плакала. А Юрко був чомусь майже байдужий. Смерть не доходила до свідомості, була йому ще не зрозуміла і не страшна. Його навіть забавляло те, що в хаті було багато сторонніх людей. Лише значно пізніше Юрко зрозумів почуті тоді, але не усвідомлені слова. Слова тоді не вразили його, але чомусь запам'яталися. Важко, з хрипом дихаючи, після кожного слова відпочиваючи, батько втішав матір:

— Нічого... Так уже є... Нам важко. Та зате діти... будуть щасливими... Для них усе...

Найстарший брат Дмитро пішов з дому ще не за Юркової пам'яті. Але хлопець знав — розповідали, — пішов, супроводжуваний плачем. Пішов у невідоме шукати кращого

життя по далеких містах. Бо на селі ні за що було рук зачепити. Пішов на тяжку працю і в ній знайшов свій шлях.

Другий брат з дому пішов до армії. День цей і зараз добре пам'ятає Юрко. Новобранців проводжали всім колгоспом. Перед тим цілий день бенкетували. І хоч ронила сльози мати, вони були все ж радісні. Бо й настрої у всіх був веселий і радісний. Проводи здалися Юркові святом. Вони й справді були святкові.

І зовсім уже по-святковому вилетів з-під батьківської стріхи третій брат. Вилетів сповнений надій, ясних і нічим не затьмарених певних планів на майбутнє. І навіть мати не плакала, проводжаючи його. Їхав брат до столиці вчитися в інституті. Кращого виходу в широкий світ і бажати годі.

Всі три брати знайшли в житті свій шлях і своє місце. Всі були з того задоволені. І все ж зрідка, на який тиждень знову збираючись під батьківську стріху, вони чи то жартома, чи то й справді заздрили Юркові.

— От кому повезло! Вгадав, коли народитись.

— Аби лиш охота була, обирай те, що до душі.

І от раптом усе пішло шкереберть.

Сталося так, що Юрко почав свою молодість з того, чого й уявити собі не міг жоден з братів. І вилітає він з-під батьківської стріхи не з радісними надіями, а з закипілим у гніві серцем, з холодною рішучістю переслідуваного. Невідоме дивиться йому в очі холодним блиском зірок, непроглядною каламуттю темряви. Воно не лякає, але від нього стає зимно. Напевно, прийде, може, й для нього прийде ще тепла, сонячна година, але він буде вже не той. І вже не знайде він цих трьох років, не оживить дитячих мрій, не зігріє змужнілого й суворого серця наївним теплом дитячих снів. І не обмине вже ніколи і не забуде дорогих могил.

Юрко гостро вдивляється в той бік, через балку. Туди, де в місячному світлі, в мерехтінні тіней казковим палацом зводяться майстерні МТС. І йому стає жаль: жаль утраченого дитинства, жаль Каті, жаль матері. Йому стає шкода будівель, з любов'ю зведених невтомними руками. Будівель, які от-от злетять у повітря від одного поруху його пальців.

Юрко повертає обличчя до Степана Федоровича й ледве чутно шепоче:

— Це ж і камінчика цілого не залишиться. Все знесе. Так?

— Так. Але знесе й фашистів. Більше сотні. Сьогодні залишилось на ніч машин десять.

Юрко хвилину мовчить, потім знову шепоче, скоріше сам до себе, ніж до товариша...

— І все одно — жаль...

Степан Федорович розуміє Юрка і відповідає не зразу. Він присувається ближче до хлопця, тихо зітхає:

— Нічого не скажу тобі. Втішати не буду. Жаль. І жаль, і тяжко. Тяжко пускати в повітря те, у що вклав свій піт, свою силу. Ні, нічим мені тебе втішити. Але хочу, щоб запам'ятав одне: поки там живе ворог — не жалій. Жаль запалювати свою хату. Але коли в ній живе ворог і інакше його не викурити — запалиш! Мусиш! Коли ще йтимеш на таке діло, пам'ятай, Юрку: є на світі Москва. І ніколи не дійде фашист до мого Уралу. Це тобі, Юрку, кажу я, простий уральський робітник. Є російський народ. І він у біді тебе не залишить. Пам'ятай про це, і міцнішою буде твоя рука. А зараз, брате, саме час...

Місяць зайшов. Густишою стала темрява, здавалася зовсім непроглядною.

Вони зійшли з гори, обережно розсуваючи кущі, перейшли балку. Переступили струмок. Затаюючи подих, сходили під гору.

Зупинилися під старою вербою. Попереду слався догори клапоть городу в сухій ячмінній стерні. В кінці його, за сотню кроків, бовваніла стіна майстерень.

Степан Федорович мовчки передав Юркові моток шнура. Взявся рукою за один кінець його. Потягнув до себе, впав на стерню, поповз і зразу став нечутним, зник, розтанув у темряві. Лише моток у Юркових руках здригався і в'юнився, ніби живий.

Про все домовилися ще раніш.

Степан Федорович, діставшись стіни, з'єднує шнур з тим, що звисає з-під даху. Тоді повертається назад. Це — коли все піде без перешкод. Коли ж Юрко побачить, що біля майстерень щось негаразд (крик, постріл, біганина), — мусить діяти сам. Не чекаючи на Степана Федоровича, запалити шнур і бігти до річки на умовлене місце. Це — на той випадок, коли б Степан Федорович напорівся на варту. Тоді він, звичайно, тікатиме не до Юрка, а в протилежний бік. Тим одверне увагу від шнура й пробереться до річки іншим шляхом.

Повз Степан Федорович довго, хвилин двадцять. Мусив щоразу зупинятись і прислухатися. Та й скалічена нога заважала. Висока стерня колола тіло, дряпала обличчя. Ліз до самої стіни і, лише притиснувшись боком до

фундаменту, зупинився, перевів подих. Лежав кілька хвилин, прислухаючись. Було тихо. Тільки десь далеко на селі співав п'яний солдат. Ще прислухався і, не вловивши нічого підозрілого, швидко зірвався на ноги.

Рука на рамі вікна, здорова нога на лутці. Ривок — і він уже повис на вікні, намацаючи пальцями шнур під виступом даху. Намацав, шарпнув до себе, витяг з горища, перехопив зубами той, що тягнув за собою... І саме цієї хвилини за спиною раптом вдарило різке й налякане:

— Хальт!¹

Хоч і підготовлений до всього, все ж здригнувся від несподіванки. Шарпнувся інстинктивно, щоб зразу стрибнути й шугнути кудись за стіну. Але нараз стримався. І стримався головне тому, що слідом за вигуком розітнувся свист. Свист був неголосний. Той самий, яким гер Вільде завжди звертався до робітників. Той свист зараз ніби батоном полоснув. Не злякав. Зродив мстиву злість і разом привів до пам'яті. Розумів: з'єднувати вже було пізно. Та й ні до чого. Тікати? Не міг уже й не хотів. Позаду блиснуло світло ліхтарика. Притулившись спиною до вікна, поки ті на землі губили хвилини на вигуки й освітлення, чиркнув запальничкою, і шнур одразу зашипів...

Пролунав короткий постріл. Одразу по ньому світ навколо пішов шкереберть. Стіна шарпнулася вгору, потім убік. Падаючи й розсипаючись, накрила Степана Федоровича разом з фашистами...

Час тягся нестерпно довго. Жмуток шнура в Юркових руках злегка шарпався й розмотувався. Але, здавалося, увесь він не розкрутиться ніколи. Хлопцеві не терпілось. Хотілося бачити, що робиться там, попереду. Здавалось, коли стати вище, буде видніше. Юрко з кишені добув пістолет, переклав за розхристану полу пальта, щоб був напохваті. Шнур повісив на лікоть і, підстрибнувши, вчепився пальцями за гілляку. Вперся ногами об стовбур верби, витяг шию. Але все одно так нічого й не бачив.

Ось у руці залишився тільки кінець шнура. «Дійшов!» — зрадів хлопець і ще пильніше напружив зір. Окрик німця так само чітко долинув до нього і примусив здригнутися. Жовтий блиск ліхтарика і постріл викликали гостру тривогу. Встиг лише подумати: «Треба підпалити». Перед

¹ Стій!

очима шугнули стріли блискавок. Дужий, болючий поштовх струснув тілом, зірвав з дерева й важко вдарив об землю. Мабуть, саме тому й не почув вибуху, що був оглушений раніш, ніж щось почув. Певно на хвилину знепритомнів і відчув своє тіло тоді, коли в плечі різнуло болем. Навколо — в кущі, на землю — густим градом посипалось каміння. В голові вистукувало сотнями молотків, калатало в дзвони.

Зірвався на ноги. Знову впав підборіддям на пістолет. Забився, схопив пістолет у руку й підвівся. Міг рухатись, хоч усе тіло було ніби потовчене.

Зрозумів, що робити йому тут уже нічого. Хитаючись, мов п'яний, побрів кущами понад струмком.

Над річкою в умовленому місці нікого не було. Чекав хвилин п'ять, потім витяг з очерету човна душогубку. Спустив на воду. Прислухався, виглядав, але ніхто не приходив. Після вибуху стояла над селом насторожена тиша. Потім сипнуло по воді вогняними іскрами. Здрігнувся. Озираючись. Над МТС щось розгорялось ривками, факаючи. Певно, зайнявся бензин. Зринув постріл. Прийшов холодний, страшний здогад.

«Ніхто вже сюди не прийде. І чекати нічого».

Ім'я того, хто вже сюди не прийде, чомусь боявся назвати навіть у думці. Ще не хотів вірити. Гнав від себе погані передчуття. А думка, заспокоюючись від першого струсу, бігла сама собою, малюючи, вгадуючи правду про те, що сталося там. Довгий шнур лишився цілим. Втекти Степан Федорович не встиг. Не міг встигнути. Значить — на короткому. Однак Юрко все ж чекав. Чекав на чудо. Хоч чекати було й нічого. Більше того, чекати було навіть безглуздо і небезпечно. А він усе тупцював на вогкому моچارі берега. Ріка кров'яно червоніла перед очима, розтікалась полум'ям.

«Почекаю на тому березі», — думав, обманюючи самого себе. Сів у човен, відіпхнувся й вплив на червоне плесо.

Знову марно чекав за річкою. Бродив по березі, нервувался, кусав губи. Зійшов на горб. Над тим місцем, де був гараж, коливалось полум'я. Розтікаючись, горів бензин, машини. Поодаль займалась чиясь хата. Звідси в світлі все було видно добре. Там, де стояли будівлі, виднілись купи руїн. На селі зчинився гамір. Тріскотіли, креслили в чорному небі сліпучі дуги ракети. Чувся лемент. Густішала стрілянина.

Так, ніхто вже сюди не прийде. Він знову залишається самотній. Востаннє глянув на село. Повернувся і, втягнувши голову в плечі, не послішаючи пішов у темряву осіннього степу. Довга, невиразна тінь, метляючись, бігла поперед нього. Крижаний холод тис груди. Ось і ще одна смерть. І ще одна рідна могила, якої вже ніколи в житті не забути.

Ішов маленький, загублений серед порожніх степових просторів, без дороги, навмання. Ішов, думав про Степана Федоровича. Довго думав, уявляючи собі все, що сталося під білою стіною. Все уявив так чітко, ніби сам там був.

І тепла хвиля захоплення й подиву залила всю Юркову істоту. Адже там було всього кілька метрів шнура.

Славною смертю поліг на українській землі уральський робітник Степан Федорович. І ніколи не забуде його Юрко. Адже поліг він і за його молодість, пройнявшись його стражданням і його ненавистю. І не мертвим згадується хлопцеві Степан Федорович. Ні. Стоїть він перед очима живий, веселий. «Є на світі, Юрку, Москва!» — звучать його впевнені слова. І хоч тяжко Юркові, але вже не таким самотнім почуває він себе і бадьоріше ступає в степ. Так, важко в нього на серці. Тяжкий час припав на його молодість. Падають навколо рідні, друзі, товариші... Та все ж гримить, наближається фронт. Димлять заводи Уралу! Є на світі Москва! І від того тепліше, спокійніше стає в Юрка на душі...

XVIII. У ПАРТИЗАНСЬКОМУ ЗАГОНІ

Ішов навпростець полями цілу ніч.

Подолавши кілометрів двадцять просто на північ, вдо-світа перепочив у якомусь гайку над вузьким струмком, з'їв краєць хліба з салом, дбайливо вкладений до кишені матір'ю, і, повернувши вздовж струмка по долині, попростував на північний захід.

Осінній степ навколо — порожній і безлюдний. Села залишаються десь збоку, за охопленими першим ніжним багрянцем байраками і гаями, вздовж великого брукованого шляху.

Місця ці Юркові були знайомі. Подолавши ще кілометрів п'ятнадцять і нікого не зустрівши, він узяв круто праворуч і сміливо вийшов на брукований шлях біля самої Гончарівки.

Гончарівка — велике село, районний центр, — розтягнулася по долині вздовж старого широкого шляху, одним кінцем впираючись у густий листяний ліс.

Юрко зайшов у вулицю з того кінця, який був ближче до лісу. Ще не встиг поминути й крайнього подвір'я, коли почув збоку грізне і владне:

— Ей, ти! Стій!

Низенький, кременний поліцай з великими рудими вусами відхилився від тину і пішов просто на нього, тримаючи гвинтівку напоготові.

Юрко повернув голову і мимоволі здригнувся. Не від страху, ні. На зустріч з поліцією він сподівався повсякчас. Але не на таку. «Він! Той самий! Ті ж руді вуса, які запам'ятаються на все життя! Впізнає чи не впізнає? — блискавично працювала думка. — Вихопити пістолет і...»

Однак пістолет залишився в кишені. Натомість Юрко рішуче пішов назустріч поліцаєві і, не даючи йому опам'ятатися і ставити зайвих запитань, твердо наказав:

— Зараз же веди мене до пана Колосюка. Тільки скоріш!

Ошелешений поліцай здивовано вирячив очі, завагався, навіть гвинтівку опустив:

— А ти... ви... хіба тутешні?

«Не впізнав», — зрадів про себе Юрко і знову гримнув на поліцаю:

— Сам не бачиш, чи що! Скоріш веди!

Поліцай сіпнув себе пальцями за вуса:

— Не маю права поста залишити, — зовсім розгубився він.

Потім швидко підбіг до тину, гукнув:

— Омельку! Агов, Омельку!

До воріт вийшов ще один поліцай, високий і клишоногий.

Синій мундир бовтався на ньому незграбно, як на Шкурі.

— Омельку, відведи зараз же цього пана до пана старости...

Тепер Юрко йшов уздовж вулиці під надійною охороною і почував себе безпечно. Однак губи у хлопця нервово сіпались, а руки стискалися в кулаки. Рудовусий поліцай не йшов з думки. «Ех, зустрітися б з ним десь в іншому місці!...»

У Гончарівці, помітив Юрко, було незвичайно багато німців. Вони бродили вулицями, вешталася по подвір'ях.

Цілий гурт їх вантажив якісь мішки на фургон перед сільською управою.

Поліцай завів хлопця просто до старости.

У старости сиділи якісь чоловіки, плювався насінням перед порогом вугруватий поліцай.

— Хто такий? Чого? — гостро зиркнув на Юрка з-за столу літній повновидий чоловік з коротко підстриженими руськими вусами.

— До пана Колосюка, — ступив наперед Юрко. — Від пана коменданта Вертера!..

Не було на світі, принаймні поблизу, такого коменданта Вертера. І Колосюк, почувши умовлений пароль, навіть бровою не повів. З заклопотаним і нудьгуючим виразом людини, якій смертельно набридли всі ці службові справи, він лише мляво хитнув головою:

— Добре, посидь...

І з тією ж витримкою досвідченого і безстрашного підпільника неуважно, між іншим, як від мухи, відмахнувся рукою від клишоногого поліцайя:

— Можеш йти...

Тільки пізніше, вже в своїй хаті, зробивши Юркові справжній екзамен, в якому причепливість і підозрілість свідчили про велику обережність і настороженість підпільника, Колосюк упевнився, що Юрко є той, кого він чекав, і нарешті відкрився.

Юрковій появі він одверто радів. Шестеро Юркових товаришів уже третій тиждень нудились у великій клуні, в засторонку, відгородженому сніпками кукурудзиння. Спочатку все було гаразд. Але ось уже тиждень, як у селі стоїть якийсь штаб (Колосюк має підозру — штаб загону карателів). Скрізь повно німців. Навколо села поліцейські пости. Тепер вийти таким гуртом до лісу майже неможливо. Але він, Колосюк, уже дещо придумав...

Пізно вночі Юрко зустрічається з хлопцями. Зраділі хлопці накидаються на нього, як голодний на їжу. Що в селі, що з їхніми батьками та матерями?.. Юрко заспокоює. Батьків поліцаї потримали з тиждень за колючим дротом, лякали, що відправляють до Німеччини, потім вигнали кілька разів ремонтувати шлях і, зрештою, не домігшись нічого, випустили. Тільки за хатами слідкують — чи не повернеться хто з дітей, щоб одразу схопити... Ну, та вони за день-два вже будуть у загоні.

Другого дня вранці Колосюк доповідає німецькому комендантові села про те, що поліція затримала сімох хлоп-

чаків, які втікали від мобілізації до Німеччини. Комендант наказує відправити їх під конвоєм до гебітскомісаріату і негайно здати до концтабору...

Трохи пізніше з села виїжджає підвода, запряжена парою дужих коней. На підводі сім хлопців і два озброєні поліцаї. За старшого — вже знайомий Юркові клишоногий Омелько. Тільки він чомусь одержав суворий наказ від Колоцюка взяти хлопців не до гебітскомісаріату, а в сусіднє село Попелюхи (де, мовляв, підбирається партія молоді для відправки в Німеччину), і там здати з рук в руки Нечипорукові.

З двома поліцаями в дорозі легко справитись. Але дорога та прямує на північ, добрі коні мчать швидко, і проїхати зайвих п'ятдесят кілометрів не те, що пройти.

В селі Попелюхах німецького гарнізону немає. І староста Нечипорук, нагодувавши хлопців з дороги, того ж вечора виводить їх за село і відпускає на всі чотири.

Здається, вже зовсім близько до мети... Але в умовленому місці людина, до якої повинен був звернутися Юрко за вказівкою Дмитра, повідомляє, що партизани відійшли далі на північ.

Ще день мандрів лісами, які стають все більшими і гущішими. Але партизанів знову немає, і ні в кого вже навіть запитати про них. Випадкові прикмети свідчать лише про те, що вони були тут і нещодавно знову зникли в дорогу. Коли вірити пастухам — повернули чомусь на схід...

Три дні стомлені й зголоднілі хлопці блукають від лісу до лісу, шукаючи партизанських слідів. Три дні петляють манівцями і, зрештою, помічають, що обігнувши велике півколо, знову простують у напрямі далекої тепер Гончарівки...

На третій день надвечір виходять на узлісся. Ліс тут більше сосновий. Попереду низькі кущі, галявини. За кущами село. Видніються дахи хат, криті дракною...

Юрко наполягає на тому, щоб зайти до села, розвідати, може, дістати якої їжі. Хлопці спочатку не наважуються. Потім вирішують підібратися кущами ближче і роздивитися...

Зігнувшись, кілька хвилин пробираються вздовж смужки густого, низенького сосняка. Ще кілька кроків до стежки — і тоді, за смугою поруділого картопляща, вулиця села як на долоні. От тільки перескочити до того вільхового куща і...

— Стій! — як постріл, десь майже над самими головами.

— Поліція! — злякано і хрипло вигукує Вітя і одним стрибком шугає назад у кущі. За ним зриваються і біжать інші. Юрко — позаду. Одбігає кілька кроків і владно наказує:

— Лягай! Хлопці, лягай!

Падає сам у густий бур'ян і виймає з кишені пістолет. Навколо нього, засапавшись, важко дихають хлопці. Звідтіля, від вільхового куща, зринає раптом автоматна черга. Кулі свистять низько над головами, обсікаючи соснові гілки. Ще одна автоматна черга обзивається десь ближче до села. Долітає гомін людських голосів. Юрко, затаївши подих, прислухається. В гомоні виділяється чийсь один голос, він щось командує, але що — не добереш. І раптом, зовсім близько, мабуть на стежці, за вільховим кущем, чітко, виразно:

— Чого стріляв?

— Поліція, певно, в кущах...

— Та де вона тут узялася?!

— А біс її знає, може, розвідка...

І тоді Юрко, захлинаючись від радощів, майже не пам'ятаючи себе, не розстібає, а рве гудзики піджака і рвучко схоплюється на ноги.

З криком: «Свої! Свої!», з високо занесеною над головою правою рукою, в якій миготить, полощеться на вітрі червоний піонерський прапор, він вихором вибігає на стежку.

— Свої! Свої!

І зупиняється, не опускаючи руки з прапором, перед наведеною в груди цівкою автомата...

Потім вони так і йдуть вулицею села. Попереду Юрко з прапором у руці, за ним шестеро хлопців, а збоку двоє автоматників. З-за тинів, з відчинених вікон, із-за воріт з цікавістю спостерігають за ними сотні очей: дитячих, жіночих, усміхнених партизанських.

Юрко чує якісь вигуки, сміх, але не розбирає нічого. Нарешті... Нарешті він у партизанів! Серед своїх! На волі! Нарешті він може жити, дихати, говорити, що захоче, не боячись і не озираючись. Нарешті він воюватиме посправжньому, не криючись і не стримуючись! Страшна задуха неволі, фашисти, поліція, жандарми, каторжні теплушки — все це залишилося десь там, позаду, і вже не владне над ним. Здійснилася його мрія, його давнє бажання. Починається справжнє життя!..

Він навіть не чує, що до нього гукають:

— Юро! Ти? Не впізнаєш?!

Довго вдивляється хлопець у знайоме обличчя і, зрештою, скоріш догадується, аніж впізнає у високому, одягненому в жовтий козушок партизанові секретаря райкому комсомолу Горішного, який часто заходив до школи, бував на піонерських зборах, не раз розмовляв з Юрком.

Ледве перекинувшись кількома словами з Горішним, Юрко бачить попереду, в скісних променях вечірнього сонця, високу, рідну, таку, що впізнав би її й серед ночі, злегка зсутулену постать.

— Дмитро!..

Обличчя брата прояснюється від радості несподіваної зустрічі, а потім раптом хмурніє. Очі, які щойно схвильовано блискотіли, стають тривожними.

— Юро, а де ж... Що з Степаном Федоровичем?

І тільки тепер Юрко приходить до тями, тверезіє й опускає руку... Брат більше не розпитує. Він мовчки обнімає Юрка за плечі і веде до ближньої хати.

Уже в хаті, вислухавши розповідь Юрка про ту ніч і смерть Степана Федоровича, Дмитро стягає з голови шапку і кілька хвилин стоїть мовчазний, замислений...

— Ну, а як там мати, Галина Петрівна?

Потім, зітхнувши і одягнувши шапку, звертається до Горішного:

— От що, товаришу комісар... Про подвиг Степана Федоровича Короткова мусять знати ще сьогодні перед виступом у всіх ротах... Повідомлення про це передати при першій нагоді на Велику землю...

Про Катю Дмитро, виявляється, знає вже все і тому не розпитує.

Тільки після того як виходить Горішний, він виносить з сусідньої кімнати новенький німецький автомат з двома обоймами і простягає його Юркові.

— Микола Іванович, Юро, наказав мені передати вам партизанське спасибі за рацію... Гірко, що це спасибі доводиться передавати тобі одному... І цей автомат він теж залишив тобі... Рацію нам полагодили. Літак прибув. Усіх тяжкопоранених і з ними Миколу Івановича переправили на Велику землю... Потім, одірвавшись від каральних загонів, ми одійшли аж сюди і зустрілися вчора з більшим партизанським з'єднанням. Добре, що знайшов нас саме сьогодні. Бо за годину знову виступаємо. Вибач, що більше не маю часу. Ти поки що підеш з групою Миколи Довгого. Це у нас підричники. Але в цьому поході виконуватимуть інше завдання... І ще ось що. З Горішним я вже домовився.

Зразу ж по закінченні маршу на комсомольських зборах поставимо ваше питання. Заяви доведеться писати заново. Рекомендації знайдемо. Тобі особисто залишив Микола Іванович...

...Всю наступну ніч загони були на марші. День відпочили в лісі, а ввечері знову виступили. Після короткого привалу опівночі Дмитро дав наказ перешикуватися у бойові порядки. З усього було видно, що готувався бій. Перший бій у Юрковому житті.

Вдосвіта група Миколи Довгого вийшла на узлісся. Командир після десятихвилинного перепочинку коротко розповів про загальний план операції, поставив завдання перед своєю групою:

— Нам наказано: блокувати приміщення поліції і знищити її гарнізон.

Довгий вивів людей ближче до лісового рову.

— Поки місяць не зайшов, роздивіться добре... Он той довгий білий будинок за тополями — то і є поліція.

Юрко пильно вдивлявся перед себе, бачив широку долину, освітлену примарним світлом низького вже місяця, стрічку бруківки, велике село і з подивом впізнавав у ньому Гончарівку, з якої виїхав у супроводі поліцаїв усього тиждень тому...

Юрко не знав і не міг знати задуму і розмірів операції, яка старанно готувалася з'єднанням кількох загонів під безпосереднім керівництвом партизанського центру.

Зазнавши великих втрат у літніх боях з окремими місцевими загонами і випустивши з поля зору з'єднання Миколи Івановича, командування фашистських каральних частин, хоч і оголосило про знищення партизанських сил, зразу ж почало готуватися до нового наступу. Під виглядом частини, яка повернулася з фронту для переформування і відпочинку, в Гончарівці розташувався штаб карателя — генерала Германа, який охоронявся батальйоном есесівців і загонами поліцаїв. Звідсіля, з Гончарівки, почалось переформування розтріпаних літом каральних частин, підтягування нових, підготовка та озброєння поліцейських загонів.

Герман гуртував сили для нового оточення і розгрому партизанів. Він навіть гадки не мав, що задум його через Колосюка та інших розвідників дійшов до партизанів і став відомим Центральному штабові в Москві. Партизанське командування вирішило, зібравши міцний кулак, напасти першими несподівано і, знищивши ядро карателів разом

в штабом у Гончарівці, покласти край широко задуманій фашистській експедиції в самому зародку.

На протязі двох тижнів, маневруючи, партизанські загони непомітно обходили й оточували Гончарівку здалеку, за сотню і більше кілометрів. З кожним днем коло звужувалось. Усю справу мав завершити один сміливий і швидкий нічний ривок.

І коли Юрко в складі групи підривників Миколи Довгого переповзав шлях, який відділяв крайні хати і городи села від лісу, він не знав, що Гончарівка вже оточена з усіх боків, що Колосюк у самому селі в супроводі двох підпільників, одягнених у форму есесівця і поліція, вже почав «перевірку» зовнішніх постів і що завдання групи Довгого — лише невеличка, хоч і важлива деталь великої операції.

Турбувало і непокоїло зараз хлопця лише одне: боявся, щоб у наступному, першому для нього бою не осоромитись перед новими товаришами. З цією думкою переповзав дорогу, крався, пригинаючись, вздовж садків і городів, під парканами, підбираючись до приміщення поліції, розташованого на крутому, оголеному, без дерев і кущів, горбі в північно-східній частині села.

Юрка дивувало те, що група тихо, не зустрівши й не знявши жодного патруля, проникла до села... І тільки наткнувшись випадково під парканом на труп фашистського солдата, він зрозумів, що хтось уже розчистив їм шлях.

Поліцейську управу оточили без перешкод. Правда, високий голий горб не дозволяв партизанам підійти ближче як на сто кроків. Зав'язувати бій можна було тільки за сигналом двох зелених ракет. Головне завдання — блокувати поліцію, не випустити її на допомогу есесівському гарнізону — виконане... Тепер найважливішим було — не сполохати поліцаїв і не зірвати початку загальної операції передчасними пострілами і тривогою.

Початку довелося чекати недовго. Бій зав'язався зразу в кількох місцях села. Однак перший ривок групи Довгого сподіваного успіху не приніс. Кулеметний і автоматний вогонь, яким враз обізвалося кожне вікно поліцейської управи, притис партизанів до землі. З підвалу, з двох зацементованих амбразур, на північ і захід смертельною мітлою прочисували голий горб два кулемети. Вони не давали змоги бійцям підповзти впритул. А гранати на такій віддалі, та ще під гору, будинку не досягали.

Кілька хвилин партизани строчили по вікнах, не випускаючи нікого з приміщення.

Микола Довгий, лежачи праворуч від Юрка, незадоволено пробуркотів:

— Так можна пухкати й до вечора...

— Треба підпалити,— сказав Юрко.

— Порада, звичайно, розумна,— поглузував з новачка Довгий.— Є навіть пляшча з горючою сумішшю. Але хто і як підкине її туди, всередину?

— Давайте, спробую підповзти!

— Щоб спікся, як порося, коли куля влучить у пляшку? Забороняю... Доведеться почекаати, поки звільниться в Дмитра міномет.

І ще тягнулося так кілька хвилин. Поліцаї, яким не було куди тікати, оборонялися відчайдушно.

А Юркові, що вже при звичаївся до гуркоту бою, не терпілося. Уже в першому бою хотілося чимось відзначитись перед новими товаришами.

І він згадав звичайну дитячу працю, за допомогою якої ще школярем перекидав досить-таки важкі камінці через річку.

Удвох з Довгим вони загорнули пляшку в хустку, обв'язали її кілька разів тоненьким паском. Сховавшись за виступ цегляного муру — огорожі колишньої церкви, — Юрко з усієї сили розкрутив працю і, подавшись уперед, випустив ремінець з руки. Пляшка гупнула об залізний риг даху і розбилась вдвітри. Клубок вогню сліпучим спалахом шугнув угору і враз спав, потух.

Юрко з досади плюнув, виповз з-за муру і знову мовчки взявся за автомат. Так, цього і слід було чекати. Не може ж за таку блискавичну мить загорітися залізний дах...

— Молодець! — раптом заволав біля нього Довгий.— Єсть! Горить!..

Тепер Юрко побачив, що залізний дах у кількох місцях, де його пробили кулі, почав диміти. З-під диму пробилися тоненькі язички полум'я.

...Коли розвиднілось, дах будинку прогорів і провалився разом із стелею. В синє небо густими клубками здіймався чорний дим. З вікон просто під автоматні черги стрибали ошелешені поліцаї. Вискакували, з божевільним вереском качалися по землі, бігли кудись наосліп і падали, скошені своїми й чужими кулями...

Кулемети з бункерів усе ще строчили не змовкаючи. На-

решті, коли вже прогоріла й підлога, один стих. Партизани вивозили з-за рогу і засипали амбразуру гранатами. Другий, люто зайшовшись довгою чергою, змовк несподівано, не доспівавши своєї смертної пісні, немов захлинувся. І тієї ж миті з амбразури виткнулася палиця з білою ганчіркою на кінці.

— Припинити вогонь! — наказав Довгий.

Стало тихо. Тільки сухе дерево на пожарищі, стріляючи іскрами, час від часу потріскувало та десь далі, в долині, віддаляючись, гриміли рідкі постріли і розмірено, як на паровичні, чаккали розриви мін.

Спочатку з амбразури виліз поліцай. Постояв якусь мить рачки і вирівнявся — невисокий, кремезний, з розпатланим чубом і розкуйовдженими великими рудими вусами на поблідлому, вимазаному в сажу виду. Дико озирнувся навколо, зняв догори руки. Жандарм у сіро-блакитній шинелі, який вивіз слідом за ним, так і залишився стояти на чотирьох.

— Взяти живими! Зв'язати і здати в штаб! — наказав Довгий.

Але розпорядження його ніхто виконати не встиг.

— Він! — раптом несамовито вигукнув Юрко і, виходом вилетівши на горб, полоснув з автомата довгою чергою. Поліцай, ніби зламавшись у попереку, впав на жандарма.

Микола Довгий хвилину дивився на все те округленими з подиву очима. Потім затупотів ногами і люто вилаявся: — Шмаркач! Хто тобі дав право порушувати наказ командира?!

Юрко мовчав, низько опустивши голову. Довгий вихопив пістолет.

— До чортового батька! Таких хлюстів недисциплінованих мені в команді не треба!

Юрко мовчав ..

Здивований тим, Довгий запитав:

— Ти знаєш, що буває за порушення наказу командира в бою? — помахав цівкою пістолета перед самим Юрковим носом.

Юрко мовчав..

Довгий опустив руку і похитав головою:

— Дякуй богові, що вперше... Бо коли б це зробив не новак. .

Уздовж вулиці від центру села на баскому коні вже мчав до них Горішний.

Бій затихав... Гончарівська операція закінчилася повним розгромом есесівської частини і штабу каральної групи. Генерал Герман, не бажаючи попасти в полон, застрелився в приміщенні комендатури.

Вдень партизани ховали на сільському майдані своїх загиблих у бою товаришів... На подив багатьох гончарівців, під гуркіт прощальних салютів поруч з мертвими героями в братську могилу поклали труп «старости» села Гончарівки — безстрашного підпільника Колосюка...

На комсомольських зборах з'єднання, скликаних у приміщенні школи, сиділи командири загонів. До президії обрали Дмитра. Головував Горішний.

Перед зборами тут же, на лутках вікон, Юркові товариші, схвильовані і збуджені першим боем, писали свої заяви. Толя Білан писав лівою рукою. Права, поранена осколком, висіла на перев'язі.

На початку зборів слово надали Юркові.

Коли хлопець підійшов до столу президії, за спиною в нього, мов по команді, вишикувалась уся група.

Юрко розгорнув і підняв над головою прапор піонерського загону.

— Колись цей прапор вручив піонерській організації школи села Калинівки райком комсомолу. Партія і комсомол організували нас, колишніх піонерів, на боротьбу з фашистськими окупантами. Дозвольте мені тепер від імені підпільної молодіжної групи села Калинівки передати вам — бойовій комсомольській організації партизанського з'єднання — наше спасибі і наш піонерський прапор... Хай живе організатор і натхненник наших перемог — Комуністична партія! Хай живе Ленінська Комуністична Спілка Молоді! Смерть фашистським окупантам!

Горішний поцілував кінчик прапора й обережно взяв його з Юркових рук. І обстріляні, загартовані в боротьбі партизани шанобливо схилили голови перед піонерським прапором, який став тепер бойовим партизанським стягом...

В урочистій тиші розповів Юрко про роботу підпільної групи, про кожного з своїх товаришів. Теплим і вдячним словом згадав Степана Федоровича і Катю...

Потім Юрка приймали до комсомолу...

— У кого є запитання? — сказав Горішний, коли Юрко скінчив говорити про себе.

І тоді, високий, сухорлявий, увесь обвішаний гранатами, підвівся з місця Микола Довгий. Порушуючи урочистий

настрій зборів, запитав, суворо блискаючи темними гострими очима:

— Сьогодні під час бою ти не виконав наказу командира. Поясни зборам, чому це сталося?..

Збори насторожилися. Всі обличчя повернулися до Довгого, і той розповів про випадок з поліцаєм.

— Звідкіля тобі знати? Можливо, ти позбавив командування цінних відомостей, без потреби вбивши «язика»? — знову звернувся до Юрка.

Юрко, почервонівши і потупивши очі, мовчав... Мовчав, мучився і не знав, що сказати... Ну як їм пояснити?.. Розповісти, що давно вже мріяв про цю зустріч? Що помстився? Помстився всупереч наказові командира тоді, коли ворог стояв з піднятими руками? І від того відчув не задоволення, а лише відразу. Так, ніби торкнувся рукою до чогось слизького й огидного. І зараз йому соромно перед товаришами і... боляче. Стояв, примруживши очі, бачив перед собою Катю і білий від ромашки луг. І гіркуваті пахощі квітів лоскотали йому ніздрі. До болю хотілося, щоб усе те було тільки сном, щоб, прокинувшись, знову побачити минулу весну, річку, фіалки і жовті жарини кульбаб на вогкому мочарі берега...

Мовчанка затягувалась. Дмитро дивився на брата з подивом і занепокоєнням. Уперше він не міг зрозуміти його.

— Відповідай! — наказав Горішний Юркові.

— Більше... більше таке не повториться, — над силу видавив з себе хлопець.

— Ще б пак! — глузливо вигукнув Довгий. — Без тебе знаю, що не повториться. А ти краще скажи, як це трапилось? Ти ж чув мій наказ?!

— Чув... — пересилив себе Юрко і підняв голову. — Чув і не чув... Той поліцай був тоді з есесівцями... Може, саме його куля і вбила тоді... Катю...

Про Катю знали тут усі. Тільки що чули про неї від Юрка... Тому й змовкли, притихли зразу, співчутливо й збентежено спостерігаючи за хлопцем.

— І все ж це тебе не виправдує, — порушив тишу глухаватий голос Дмитра.

— Звичайно! Правильно! — раптом вихопився аж до столу Довгий. — Але ж тут треба зважити... І в бою він тримався сміливо, як справжній партизан, — несподівано заперечив своє ж обвинувачення.

Напруження розрядилося сміхом.

Юрко підійшов до столу, поклав руку на прапор і твердо, голосно повторив:

— Даю партизанське слово перед вами всіма, що більше цього не буде!..

І хоч дисципліна в загоні була суворою, все ж Юркові повірили і до комсомолу прийняли одноголосно.

Микола Довгий, забувши про свої докори, сам упрохав Дмитра залишити хлопця в групі підричників.

...З'єднання знову вирушило на північ.

Осінь і зима з сорок третього на сорок четвертий рік проходили в безперервних боях і сутичках.

Кожного дня радіо приносило нові радісні повідомлення про визволення радянських сіл і міст... Воронеж, Харків, Київ... Фронт підійшов до Дніпра, і радянські війська форсували ріку в кількох місцях.

А партизанське з'єднання за лінією фронту знищувало ворожі гарнізони, розбивало фашистські обози, руйнувало шляхи і мости.

За короткий час Юрко став загартованим і сміливим партизаном. Його любили в загоні, поважали за рішучість, витривалість і кмітливість. Жодна розвідка і особливо підривна операція не відбувалась без його участі.

А коли випадав вільний час — теж не сидів без діла. Мав досвід у ковальській справі, міг полагодити зброю, вмів підбити чоботи, накласти латку на одяг, врешті, готувати страву. Завжди з охотою читав товаришам газети і книжки...

Старі, досвідчені розвідники, вирушаючи з ним на операції, жартуючи, говорили:

— Коли підеш з Юрком — завжди пощастить.

Товариші звикли бачити його скрізь веселим, хоч веселість та була колючою і гострою. Любив він часто в бою перти на рожен там, де це й не потрібно було, і брат іноді навіть гримав на нього.

За зиму хлопець схуд і ще більше змужнів. Щоки його зчорніли від морозу й вітрів, губи потріскались. Набряклі, посинілі руки, здавалось, уже не відчували холоду. Годинами міг вилежувати на снігу, спати серед зими просто неба.

Без діла завжди нудився. Про смерть і небезпеку не думав. Сам напрошувався на важкі і складні операції. І тепер не мрійну зажуру родила в ньому згадка про загублену в лісі Катину могилу, не сум навіть, а лише біль, який вимагав не сліз, а помсти. Трагічно втративши своє перше

кохання, як і багато юнаків його віку, вирішив, що особистого щастя в нього вже не буде. Те, що було, було єдиним і вже ніколи не повернеться.

Літній луг, вкритий білою ромашкою, вже ніколи не квітуватиме в його житті. І житиме він уже не для себе, а лише для інших. Боротиметься в ім'я тих, хто поліг у бою, і тих, хто ще тільки буде жити...

І найпалкішим бажанням його було: по-справжньому наступити фашистським убивцям на горло, прийти до Німеччини, в Берлін...

Молодий і життєрадісний, він говорив тепер навіть про смерть з холодною байдужістю:

— Мені б тільки до того часу дожити! Прийти в Берлін, побачити Гітлера на шибениці, а там хоч і смерть. Тільки б перемогти, а життя мені не жаль.

Юрко не хизувався. Так тоді думав і почував...

...У лютому, після лікування у Москві, повернувся в своє з'єднання Микола Іванович.

Партизани з боями просувалися на південний захід, в глиб окупованої ворогом території, по дорозі руйнуючи фашистські комунікації, висаджуючи в повітря мости і склади.

Кожен новий день знову наближав Юрка до рідних місць...

ХІХ. НАША Б'Є!

Одірвавшись від дерева, Юрко ліг на живіт і поповз. Спочатку торішнім капустищем, а потім просто по калабринах поміж сухою осокою. Зупинився й заліг під кущем верби. Червоні, набухлі весняними соками гілки гіркувато пахли. Обережно відхилив рукою стебла очерету і глянув уперед. За крок, перед очима, тьмяним оловом перекочувалась вода. Синіли прибиті до берега уламки крижин.

Займався мутний березневий світанок. За сірою гладіною ріки темніли вербові кущі, тяглись чорні масні смуги городів. Хати виступали з сірої мли білими розпливчастими плямами. Десь із-за горба в безхмарне темно-фіалкове небо здіймались клубки чорного диму. Часом прорізували його бліді язички полум'я. Здалеку в безвітряній тиші долітало тихе потріскування охопленого вогнем дерева. Ще далі, за ледве окресленою грядкою чорних стріх, беззвучно спалахували знебарвлені світанком клубки проворо-зелених ракетних вогнів. Згасали, залишаючи по собі

в повітрі білі стрічки диму. Сухо, якось не по-справжньому, іграшково тріскотіли рідкі постріли. А коли добре напружити слух, ледве вловимий долинав гамір збентеженої юрби. Юрко знав: підпаливши і висадивши в повітря все, що встигли, гітлерівці похапцем, по-зłodійському тікали з села.

Ліворуч, чітко окреслені на тлі річки, чорніли контури великого мосту. На містку по той бік метушилося трое німців. По цей бік, спершись на поруччя, стояв один. Шулячись від вранішнього холоду, піднявши комір шинелі, тримав у руках автомат. На річці, біля середнього бика, погойдувався човен. Балансуючи на слизькому камінні за якихось тридцять метрів від Юрка, двоє в сірих есесівських мундирах прилаштували під стінку бика вибухівку.

На шелест позаду Юрко не озирнувся. Відчув лише на своїй щоці гарячий подих і шепіт:

— Черкни цих, знизу. А я зніму он того, з автоматом...

Знав — за ним повз Микола Довгий. Цей промаху не дасть.

Юрко мовчки, не відповідаючи, приладнав автомат, напружуючи око, прицілився.

За тріском свого автомата не вловив Миколиного пострілу. Лише за мить почув, як недалеко щось важко шубовснуло у воду.

Ті двоє, під биком, рвучко озирнулись на постріли. Один метнувся до човна, та зразу ж і впав. Другий крутнувся на місці, посковзнувся на камінні, хотів, певне, сховатися за стіною бика. Але не встиг. Упав, підтятий кулею. З-за каміння витикалися лише носки його кованих чобіт.

Юрко одірвав від гашетки пальці. Тепер тільки почув: навколо весело строчили автомати. З-під містка на середину плеса випливала легка душогубка. Грузин Васо, зігнувшись на носі її, стріляв з гвинтівки. Чубатий Грицько-підривник широко загірбав замість весла лопатою і горлав щось нерозбірливе й радісне.

Трое гітлерівців по той бік тікали вгору по бруку, не відстрілюючись. Один упав, скрутившись клубком посеред дороги, і більше не підвівся. Двоє сховалися десь за хатами.

За хвилину Юрко вже здерся на насип. Стояв перед містком на бруку, залитому рідкою тванню. Поруч нього Микола Довгий крутив цигарку. З берега, з очеретів, сповзаючи, бігли на насип хлопці. По той бік Васо порпався біля вбитого фашиста. Забрав автомат, пістолет, сумку

з документами. Грицько-підривник обома руками підніс над головою щось чорне.

— Міна! — сказав Микола.

Це була перша операція підривної групи загону, коли міст не висадили в повітря, а врятували. І був це, мабуть, перший випадок, коли вони господарювали, не криючись і не дбаючи про обережність.

Юрко дивився на річку, на принишкле село. Прислухався.

— А вони часом не вернуться? — запитав Миколу.

Замість відповіді той рвучко повернув голову на схід. За горбами глухо ухнуло. Десь угорі над ними з шелестом і стогоном прошумів снаряд і вибухнув по той бік за селом.

— Наша б'є! — І аж тепер відповів: — Не вернуться.

Грицько приніс з того боку німецьку міну. Всі скупчилися навколо нього. Юрко перший помітив розвідника.

Молодший лейтенант у коротенькому кожушку обережно вніхав з-за вигину шосе. Сидів на присадкуватій гнідї заболоченїй конячині. Насторожено тримаючи перед собою автомат, зупинився під тином. Юрко помітив одразу не автомат, а зірку на шапці в лейтенанта. Радісно, похлоп'ячому верескнув і затанцював, обдаючи всіх рідким болотом. Не звертаючи уваги на сердиті вигуки, зірвався з місця й побіг просто по калабатилах, здіймаючи за собою водяні вихори.

Потім уже молодший лейтенант розповідав, що, побачивши перед собою вдягнену в німецьку шинель озброєну потвору, яка бігла, несамовито галасуючи, хотів вистрілити. І лише якось випадково, не знати чому, стримався.

А Юрко, не помічаючи його наміру, біг до нього з переможним галасом. Адже це був перший червоноармієць, перший радянський воїн, якого побачив він за ці роки.

Микола Довгий стер рукавом з лиця грязюку, що бризнула з-під Юркових чобіт, вилаявся і, нараз зрозумівши, в чому справа, побіг слідом за хлопцем.

Офіцер розгублено посміхнувся. Його оточили, жадібні руки простяглися звідусіль і зняли з коня. Цілували, передаючи з рук у руки. Юрко весь час кричав щось радісно, захоплено, але що саме — не пам'ятав. Метушилися і щось вигукували всі. І всі сміялись. Угорі над ними з ревом перелітали важкі снаряди, але ніхто цього не помічав.

На сірій гладїні річки зарожевів, миготливо загравав перший ранковий промінь.

Радянські війська повернулися до села в березневу весняну повінь. І самі, ніби весняна повінь, бурхливою радістю залили землю, грізною силою завирували по всіх шляхах.

Уже п'ятий день, не стихаючи, гуркотять на вулицях мотори, течуть людські потоки. Нестримною хвилею просувається на захід грізна, могутня армія. І слідом за нею з руїн виходять на світ люди, розправляють груди, радісно загоряються їхні очі. Швидко ремонтуються будинки, наводяться через ріки мости, підсипаються й замощуються зруйновані дороги. Порожні до того вулиці вирують людським натовпом, дзвенять веселі голоси, сміх.

П'ятий день, забуваючи заснути й поїсти, впорядковує життя села Дмитро. Він і в сільраді, і в райвиконкомі, і в колгоспі. А Микола Іванович — секретар райпарткому — носить по селах на двоколісній бідці. Організують усе необхідне, допомагають Червоній Армії. Виводять людей на дороги й мости, налагоджують транспорт, знаходять будівельний матеріал. Стягають і впорядковують уцілілий колгоспний реманент, беруть на облік збіжжя, худобу. Попереду — весняна сівба на визволеній землі.

Земля лежить, скільки око сягає, розмерзла й чорна. А небо над нею ніжно-синє, прозоре, радісне. І радістю іскрить у ньому розплавлене золото сонця. Воно будить, зігріває чорну жадібну землю, кличе до життя. І на обличчях людей сльози і збуджений, оживий сміх. Міцно сплелись у вихорі бентежних почуттів сум жалоби і гаряча радість...

...На сільському майдані чорна розкрита яма — братська могила. Лягли вздовж її країв рядом, в останньому смертному параді виструнчилися двадцять білих соснових домовин. Під наглухо закритими віками знівечені до невпізнання тіла товаришів, які загинули в останні дні в камерах поліції. Дванадцять пошматованих кулями трупів знайшли аж на третій день після втечі жандармів у наспіх присипаній гітлерівцями ямі над річкою. Інших відкопали з-під руїн зірваного амоналом будинку. Були то підпільники-партизани, сільські люди і колишні полонені з різних, далеких і близьких, міст і сіл Союзу. Всі вони віддали своє життя за спільну справу. Всі ляжуть у братську могилу в українському селі Калинівці. І робітник з Куйбишева, і грузин з Кавказу, і білорус з Полісся...

З усього села зійшлися на майдан люди, щоб провести в останню путь товаришів. Над натовпом, тісно збитим до купи великим людським горем, лине стриманий, суворий гул голосів. Низько схилені непокриті голови. Лише жіночий зойк над майданом пекучим боєм крає врочисту тишу.

А повз майдан, вибоїстою дорогою, грузнучи в болоті, просуваються важкі гармати, гудуть машини, стугонить земля під рівною ходою танків. Понад дорогою, стежками, торішніми висохлими споришами, довгими ланцюжками, гуртами ідуть і йдуть червоноармійці. Вони вже знають, вони вже бачили багато похоронів на своєму довгому й многотрудному шляху воїнів. Одні проходять мимо, повійському чітко віддаючи шану. Інші стягують військові шапки повільно й урочисто, по-селянському. Деякі зупиняються, розчиняються в юрбі, уважно прислухаються до розмов. Хтось із них і сам уже розповідає схвильованим, притишеним голосом, скільки дорогих не застав він у живих, визволивши Ростов, Запоріжжя. І згадує, чим відплатив за те фашистам. Розповідає, скільки гітлерівського падла лежить на шляху за селом і який вони широкий шлях устелили німецькими машинами біля Звенигородки, скільки поклали фашистів під Корсунем...

Легенько лопотять над юрбою приспущені червоні полотнища прапорів, повитих чорними стрічками крепу. І тужно, болісно крають серця жіночі голоси.

Юрко, в німецькому френчі, з автоматом через плече, стоїть правофланговим у лаві озброєних партизанів. Міцно затис у руді ушанку з червоною нашивкою спереду. Схилив непокриту голову. Вітер ворушить пасмо білявого, давно не стриженого чуба. Потріскані губи міцно стулені. Обличчя худе, гостре. І очі здаються більшими, ніж звичайно. Нерухомим, скам'янілим поглядом, не мигаючи, дивиться перед собою.

Над людським натовпом зводиться невисока, міцна постаць Миколи Івановича. Рвучко скидає він смушеву шапку, оголює круглу голову. Хвилину стоїть важко замислений, нерухомий і нараз енергійно відкидає голову назад.

— Дорогі друзі! Товариші по зброї, брати й сестри, слухайте нас! Те, за що ви віддали все, що у вас було найдорожчого, — життя, здійснилося. Немає вже й духу фашистського тут, на цій землі, де ви боролись і вмерли. Біля вашої могили ми — ваші друзі й товариші. Рідна земля прийме вас...

Важко падають слова в сувору, насторожену тишу.

Юрко чує, розуміє лише початок того, про що говорить Микола Іванович. Далі — долітають до нього тільки звуки, окремі слова. Зосередившись у собі, якось внутрішньо зібравшись в думках, він повторює перші слова, ніби намагаючись усвідомити їх якось глибше, по-своєму. Не розумом лише, а серцем. І погляд його — важкий, немигаючий — так і залишається нерухомим, прикипілим до одного місця. Там, над третьою від краю домовиною, тяжко побивається тітка Ганна, плаче його мати, і якісь чужі жінки співчутливо підтримують їх. У труні лежать останки його Каті. Юрко сам їздив до лісу, знайшов її могилу й перевіз з товаришами прах дівчини до рідного села. Та ні тоді, коли їздив, ні тепер не може повірити і згодитись, що там справді лежить Катя. Розумом він усвідомлює те, але не приймає, не вірить давно закам'яніле серце. Так, ніби це все не справжнє, ніби сон, який от-от розвіється. І Юрко, забуваючись, по-справжньому починає чекати цієї хвилини. Лише прокинутись — і все зникне. І відкілясь збоку підійде жива Катя й весело скаже:

«А чого це ти похнюпився, хлопче?»

Химерні мрії, чудні думки снуються у голові. Намагається перебороти їх, впевнити себе, що чуда не станеться. І все ж. Здається хлопцеві, що то лише вигадка чиясь, що Катя в отій труні. А насправді вона ходить десь тут і зараз підійде.

Юрко бачить сумний натовп, труни товаришів. Все так і є, все справжнє і по-справжньому страшно. І гострий біль у грудях. Одного тільки не може сприйняти — Катиної смерті, повірити в це не може. Він думає про тих, кого ховають. Що перетерпіли вони в останні хвилини? Які муки знесли? І ще думає про Степана Федоровича. Особливо важко стає Юркові, коли згадує про нього. Здається, коли б лежав він отут, поруч товаришів, легше було б Степанові Федоровичу. І Юркові легше було б. Можна було б приходити на його могилу, без слів розповісти про все, порадитись. Та де знайдеш хоч порошинку з його чобіт! Був, жив веселий рідний чоловік. Думалося, весь час буде поруч тебе. І от немає тепер... Залишив по собі тільки теплу згадку і важкий сум. І не напишеш рідним, де лежать його останки, не знайдеш його могили. Тільки завжди згадуватимеш про нього. Бо не згадати не зможеш. Вічно житиме він і в спогадах про ту ніч, і в веселому гомоні будівництва, і в гуркоті кожного нового трактора.

А Катя жива, і незрозуміло, чому говорить про неї зараз Дмитро. І не треба так плакати жінкам, бо не може, чуєте, не може ж бути, щоб там, під віком, була Катя!..

Після Дмитра говорить якийсь військовий. І вже не зітхає, не схлипує стиха, а голосно ридає, пронизуючи груди зойками, весь натовп.

Тихо зводять над землею першу труну й опускають на дно могили. Гарячим клекотом, не приглушуючи людського ридання, захлинаються автомати. Тут, поруч Юрка, і там, на вулиці, в лавах червоноармійців.

Спливає над повинню непокритих голів, на мить затримується вгорі й потім тихо опускається Катина труна. І зникає з очей. Щось ніби обірвалось, защеміло. І нараз різнуло жахним, безтямним зойком тітки Ганни. Струснуло всім тілом. Перед розширеними Юрковими очима поруч знепритомнілої жінки стало суворе Дмитрове лице. Очей не видно звідси. Тільки з-під насуплених брів раптом бризкають рясні сльози і швидко пекучим дощем котяться по перекошеному боєм обличчі. Такими страшними видались ті рясні і беззвучні сльози на суворому виду, що, відчув Юрко, шкіра на спині почала терпнути. В одну мить ясно відчув і зрозумів, що то так. І то вже все. Що таки її, Катю, заховала від нього навіки чорна земля. Всім еством запротестував. Шарпнувся, звився від болю, рвонувся вперед. І коли вчепився в холодну Ганнину руку своїми гарячими, чув, як пекло в грудях, як хотілося кричати, плакати. Але плакати не міг. Очі були сухі. Вони палахкотіли вогнем. А замість крику — лише здушений шепіт:

— Тьютю! Чуєте, вони ще... не так плакатимуть у мене. До смерті пам'ятатимуть. Забуду їм тоді, як умру...

...Виріс на потолоченій війною неосяжній радянській землі ще один могильний горб. І зазеленіли на ньому ялинові вінки...

Важко переставляючи ноги, згинаючись під тягарем горя і невдоволеного бажання помсти, йшов Юрко від могили кудись уздовж вулиці. Йшов, зупинявся, щось додумуючи й переживаючи. Дивився під ноги на чорну землю, і темно було в очах. Замислений, несвідомо зупинився на розі. Куди йти?

Увагу привернуло щось стороннє. Не зрозумів, що й підвів обличчя догори. Синій, живий і радісний блиск високого неба вдарив йому в очі. Чорні галки зграєю кружляли навколо чорних гілок крислатого береста. Голосно каркали,

щось заклопотано тягли в дзьобах. Мостили на дереві нові гнізда. А ще вище над ними, в глибокій синяві, байдуже до людського горя, іскристо й тепло сміялося сонце.

На вулиці гули мотори, гуркотіли танки, лунали живі людські голоси. Перегукувалися, блискали веселими очима і добродушно лаяли весняне болото стомлені червоноармійці.

Дзвінкий сміх неприємно прорізвав сумні Юркові думки. Він прозвучав навіть образливо. На перехресті дівчата закидали жорствою глибоку яму посеред бруку. Проїжджий офіцер, минаючи їх, кинув веселе слово. Тоненька білява дівчина відбила жарт і засміялась. Юрко глянув на неї. На віях у дівчини тремтіли ще не висохлі сльози, а сірі очі вже сміялися так безпосередньо, так невимушено, що обрза хлопцева розтанула непомітно, як і з'явилась.

Тут же на вулиці, під тією самою шкільною стіною, де колись Юрко і Катя клеїли плакат, Микола Іванович розпікав за щось голову колгоспу. Сердитий голос його бринів бадьоро й весело. А на ганку школи стояла оточена юрбою дітлахів Галина Петрівна. Мружачи від сонця ласкаві очі, показувала рукою на дах, щось говорила, певно, радісне й захоплююче. На даху школи метушилися навколо діда Юхтема двоє хлопчаків. Дід, розрівнюючи зірвану бляху, жваво, ніби з кулемета, строчив молотком.

А десь, уже за хатами, збентежений і радісний голос:

— Мамо! Мамо-о! Та скоріше йдіть, переступаєте, ніби мертвими. Від Івана лист прийшов! Ли-и-ист!

Ні на хвилину не зупиняючись, життя текло вперед збуреною весняною рікою. І нічому живому не можна було виключитись з його потоку.

Юрко підсмикнув автомат і пішов жвавіше. Не було часу на зупинку, перепочинок. Треба було збиратися. Післязавтра до військкомату. До призову. Хоч який там призов! Призваним Юрко був уже давно. А післязавтра він продовжуватиме похід. Похід уперед, на Берлін.

XXI. ЗА ОДЕРОМ

Маленький, ніби іграшка, дитячий черевичок з жовтої шкіри лежав у Юрка на долоні. Рука дрібно дрижала. Не міг пересилити того дрижання. Воно передавалося в груди, розходилося по всьому тілі. І хлопець увесь закипав злістю.

Цілий день їхня самохідка місила розбиті, грузькі німе-

цькі шляхи. Надвечір зупинилися в якомусь місті. Воно було ціле, але здавалось вимерлим. У настороженій ворожій тиші чути було тільки сердите лопотіння. На кожному даху, на дверях, майже над кожним вікном сполоханими голубами билась на вітрі білі прапорці. А вгорі, над дахами, в сірому небі й справді пролетіла зграйка швидких голубів. Юрко поглядом простежив за ними, навіть спробував визначити породу за льотом. Дивився, аж поки не зникли з очей. І коли одвів погляд, стало чомусь тоскно. Світлою і далекою тепер згадкою зринув у пам'яті клаптик дитинства: школа, свій голубник, срібно-білий красунь Султан у небесній синяві. Охопило відчуття туги за чимось неповторним, навіки втраченим. Взяла досада на ці чужі, мовчазно насторожені ряди будинків, на лунку порожнечу завмерлого міста.

На всій довгій і вузькій, ніби sklep, вулиці потрапила їм на очі лише одна жива істота. Низенький товстий німець у строкатому пальті швидко пробіг тротуаром, полохливо озираючись. Забачивши червоноармійців, зняв круглий капелюх з вузенькими крисами й низько вклонився, засвітивши жовтою лисиною. Так, вигинаючи спину, вклонявся кілька разів з холодною, ніби приклеєною, посмішкою на обличчі. Вклонявся й задкував, аж поки зник з очей, провалившись у темну пашу воріт.

Зупинилися на невеличкому майданчику. Посередині — обнесений зеленими ґратами скверик. Кілька старанно обстрижених дерев. А навколо кам'яні, почорнілі від часу стіни будинків.

Товариші гуртом зайшли до якогось магазину, сподіваючись знайти щось їстівне. Юрко оглядав мотор, затримавшись біля машини. Скінчивши з тим, і собі пішов услід за бійцями. Минув скляну вітрину, штовхнув поперед себе двері-вертушку. В середині величезної кімнати, навпроти дверей, побачив товаришів. Вони стояли гуртом посеред магазину. На блискучій підлозі химерно ламались відбитки їхніх постатей. Оглядалися навколо без цікавості, байдужими очима. Потрапили до якоїсь комісійної крамниці. Мала такий вигляд, ніби хазяї вийшли десь на хвилину й зараз повернуться. Попід стінами виблискували великі люстра в різьблених рамах, тіснились одне до одного крісла, дивани, оббиті шкірою, оксамитом і шовком. За прилавком на полицях стояли рядами нові й приношені черевики, чоботи й валянки. Цілий відділ з безліччю пальт чоловічих і жіночих: зимових, демісезонних, хутряних

і шкіряних. Ціла виставка картин, багато найрізноманітніших тонкої роботи речей. Все так і залишилося виставленим для продажу.

Малесенький жовтий черевичок стояв, забутий на склі прилавка. Юрко взяв його в руку просто знічев'я. Повертів і так само мимоволі помітив на білій, уже трохи потертій підкладці червону пляму. Придивився. Червоні стерті літери — клеймо кийвської взуттєвої фабрики. Рука його раптом затремтіла. Літери здалися написаними кров'ю. Ці черевички вже носили чийсь маленькі ноги там, дома. І все це багатство, навезене сюди, теж звідтіля. Украдене, нагробоване, здерте з людей перед розстрілом. Жовтий черевичок тремтів на долоні. Може, здертий він з ніжки білявої дівчинки, яку бачив у проваллі в зимовий день перед німецьким різдвом? Синій светрик, біляве волосся, босі воскові ніжки...

Всі ці тяжкі криваві роки раптом дали себе знати отут. Гаряча хвиля злості шугнула до голови, засліпила. Щось дужче за нього штовхнуло руку до паска, вирвало з-за нього гранату, розмахнулось, голосно крикнуло:

— Вийдіть! Зараз же всі вийдіть!

Товариші глянули на Юрка здивовано. Скворцов навіть посміхнувся, але одразу ж посуворішав. Перекошене гнівом Юркове обличчя стало крейдяно-білим, очі заіскрили.

— Вийдіть!

Увесь вигляд його був такий рішучий, що заперечення не допомогло б. Товариші скорились і мовчки вийшли.

Зайшовши за спину Юрка, Скворцов устиг перехопити хлопчаку руку і спритно вирвав занесену гранату.

Блідий від збудження і гніву, Юрко, забувшись, із затиснутими кулаками кинувся за командиром. Той одскочив убік. Товариші голосно розсміялись.

— Слово честі... Ти, брате, навіжений якийсь,— промовив, усміхаючись, Скворцов, зовсім так, як колись Степан Федорович.

Юрко зупинився, важко переводячи подих. Навіть озирнувся здивовано. Йому стало ніяково. Ніяковість та скоро минула. Але збудження ще довго не влягалось. Хоч він і ніс на німецьку землю гнів і ненависть, але йшов сюди не палити, не руйнувати. І почував себе тут не лише месником, а й визволителем. Однак у тому порожньому німецькому місті, в магазині, набитому нагробованим майном, ненависть хлюпнула через край, і хлопець справді на мить ооскаженів.

...Тоді, в березні, з військкомату на фронт Юрко не потрапив. Його послали в одне з тилкових міст Росії до танкового училища. Вивчав він там самохідні гармати. Навчаючись, з тривожною радістю стежив за кожним кроком Червоної Армії. Хвилювався і ледве тамував досадне побоювання: «Не встигну!»

Коли фронт підійшов до Одера, якраз минуло десять місяців Юркового навчання. Він склав іспит і, попросившись із школою, охоплений нетерпінням і гарячковим хвилюванням, нарешті сів у поїзд. Їхав на місце формування. За тиждень був призначений водієм самохідної гармати й одержав справжню бойову машину. Гармату викотили на платформу ешелону, обслуга зайняла теплушку.

Командир гарматної обслуги, старший сержант Скворцов, зразу сподобався Юркові. За довгу дорогу в тряських вагонах Юрко встиг пізнати його ще ближче й полюбити. Хлопцеві подобалося в ньому все: манера ходити, трохи випнувши груди, упертий погляд, звичка говорити лаконічно й ясно. Скворцов — сибіряк. Він ніколи не боявся холоду і майже завжди носив коротенький козушок на опашки. І це теж імпонувало Юркові. Непомітно для себе у багатьох випадках почав він робити так, як робив командир. Здається, навіть вуса завів би такі, як у Скворцова, коли б вони в нього росли.

І ще одно притягало Юрка до Скворцова. Чимось майже невимовним, певно, веселою вдачею, нестримною рішучістю, непосидючістю та жартівливістю, нагадував він хлопцеві Степана Федоровича. І тому здавалося, що Степан Федорович живий, як і раніше, стоїть знову поруч.

У західній Польщі вивантажувались з ешелону. На збори пішло два дні. Там Скворцов звідкілясь довідався і по секрету вже в дорозі повідомив:

— На Перший Український посилають нас, товариші! Не жарт!

— Значить, будемо брати Берлін! — продовжив його слова Юрко. Повеселілий, включив мотор і сів за стерно.

Після форсування Одера самохідка, яку водив Юрко, вже кілька разів брала участь у глибоких рейдах у тил ворога в складі танкового з'єднання. В перших лавах вривалась у німецькі міста, блокувала дзоти й прямою наводкою розбивала мутні хвилі контратакуючої фашистської піхоти. Два рази була вона в засаді й підбивала німецькі танки зблизька, в упор. За два тижні на її новому, недавно випущеному з заводу тілі з'явилося багато подряпин і чотири

червоні зірки — знак того, що вона підбила чотири фашистські танки. А на грудях у Юрка заблискотів орден Червоної Зірки.

Одного разу він із своєю гарматою сам наткнувся на засаду. Дорогу їм перегородили сталеві рогатки, замасковані кущами. Гармата зупинилася, в неї зразу полетіло кілька фаустпатронів. Один влучив. Спалахнув вогонь. Юркові обпалило руку. Товариші миттю повискакували й залягли навколо, відстрілюючись. Одну мить Юркові здавалось, що гармата вже загинула. Жаль і злість охопили хлопця. Ані злякатись, ні розгубитись він просто не встиг. За прикладом Скворцова, не почувавши болю обпеченої руки, каскою черпав вогкий пісок і землю, засипав вогонь. Гасили, не помічаючи ні часу, ні того, що діється. А навколо, обсипаючи гармату, свистіли кулі й фаустпатрони.

Коли на допомогу їм підійшов танк, вогонь був уже погашений. Тепер тільки помітив Юрко: шинель у нього на плечі була роздерта й набухла кров'ю. Скворцов, закусивши губу, долонею лівої міцно стискав правицю. Поміж пальцями в нього виступала кров.

Дівчина-медсестра, наспівши через кілька хвилин, надрізала шинель і перев'язала Юркові плече. Рана була неглибока. «Так собі, подряпина», — сказав хлопець. А от обпечена рука дошкуляла. Перев'язка і якась мазь допомагали мало. В Скворцова справи були ще гірші. Йому зовсім розтрощило великий і вказівний пальці. Ледве вдалося затамувати кров.

Подавши першу допомогу, сестра наказала обом негайно йти до медпункту. Юрко, ще не прохолодий після бою, охоплений шалом боротьби, сердито буркнув:

— Нікуди я не піду!

— Вирішуйте самі. А от вам, товаришу старший сержант, — звернулася до Скворцова, — наказую негайно йти до санбату.

Підтримуючи праву лівою, з перекошеним від болю обличчям, Скворцов стрельнув на сестру злим, затуманеним стражданням поглядом.

— Ти що, дівчино, жартуєш?! Та я, може, два роки від самої Волги сюди йшов. Та я, якщо до того, на ліктях поповзу, а в Берліні буду. Іди, дівчино, своєю дорогою, не дратуй.

Так і не пішов. Не згодився. Хоч утратив багато крові й аж чорнів від болю. Тільки попросив товаришів, коли роздратована його впертістю сестра таки відійшла:

— Ви, братці, не виказуйте, якщо знепритомнію, — не робіть паніки. Діло це пусте — потемніє в очах та й проїде.

Його не виказали...

Люто вистраждавши, Скворцов за кілька днів так само, як і раніш, жваво ходив навколо замаскованої гармати. Над чимось замислившись, на хвилину зупинявся й знову починав ходити. Юрко стояв недалеко, спершись спиною на гусеницю. Весь був сповнений напруженого чекання чогось нового й небаченого. Від напруження пересихало в роті й дуже хотілося курити. Час від часу, забуваючись, добував з кишені бляшану коробочку з тютюном і знову ховав назад. Згадував: курити не можна.

Над світом пливла чорно-оксамитна квітнева ніч. Над фронтом залягла неприродна тиша. Така незвична, така неймовірна й неправдоподібна, що аж у голові від того шуміло. Навіть не вірилось, що в темряві за тією тишею причаївся цілий фронт: сотні тисяч воїнів, безліч машин. Юрко твердо знав, що це так, і все ж не міг повірити. Тиша гнітила, родила нетерпіння.

Ніби відчуваючи це нетерпіння, Скворцов зупинився біля Юрка й гаряче зашепотів:

— Ну, брате, здається, тепер уже скоро...

Люди чекали. Сподівались оглушливого удару. Але сталося несподіване навіть для них. Раптом темну запону ночі розпанахав сліпучий вогняний меч. Юрко здригнувся. «Чому? Звідкіля? Хтось виявив нас? Ворог?» Сполохано завирували думки.

А тим часом одразу слідом за першим спалахнуло безліч прожекторів. Потік нестерпно білого, сліпучого полум'я могутнім валом розлився по полю. Стало видніше, ніж удень. Очі не витримували й заплющувались. Можна було лише уявити собі, що робилося в гітлерівців. Засліплені й приголомшені, вони були такі розгублені, що не спромоглися навіть звуку жодного подати. Вони, певно, гадали, що загорілася сама земля. Видовище було величне й страшне. Здавалося — світло ллється, випромінюється звідусіль: з землі, з неба, з кожного деревця й камінчика. Все навколо миготіло, переливалося, блискотіло ламаючи й відбиваючи проміння прожекторів. Ніби хтось казковий всипав землю яскравою, огненно-іскристою лускою. Від того всіх опанував настрій святково піднесений і урочистий. Дивилися вперед мовчки, в німому захопленні.

Юрко так і застиг, вражений несподіванкою. Він шарпнувся, хотів про щось запитати, навіть уста розкрив, та так і залишився мовчазний, з розтуленими губами. Лише за хвилину спромігся передихнути й розгублено протерти рукою очі.

Скворцов устиг отямитись скоріше і навіть сприйняв усе видовище гумористично:

— Беремо фашиста, як зайця, — на світло.

І відразу ж виструнчився, став серйозний.

— За нашу Радянську Батьківщину! По німецьких загарбниках!.. — урочисто пролунав голос командира батареї.

— Вогонь! — докінчив Скворцов.

Вдарило сотнями вибухів, за якими пропав, розтанув постріл власної гармати. Здригнулася земля. Задудніли й огненними метеорами прошелестіли вгорі над головами блискавичні стріли «катюш». Усе потонуло в громовому гуркоті. Він вражав своєю грандіозністю, приголомшував. Та разом з тим задовольняв прагнення чогось особливого, що хотілося кинути на голову Гітлерові. Бо звичайних пострілів було для цього замало. Стоячи біля гармати, Юрко не відчував власного тіла. В тому морі пострілів, ба навіть не пострілів, а якогось загального пекельного гуркоту, відчував лише захват і гостру радість. Радість від почуття своєї сили, яка злилася з силою Батьківщини, з силою армії.

Починався вирішальний наступ на Берлін — лігво Гітлера.

XXII. ОСТАННІЙ ПОСТРІЛ

Скворцов вибив об лутку обгорілого вікна свою короньку люлечку й сховав її до кишені.

— Ну, товариші, даю останній постріл.

Сказав він ці слова в день другий, травня місяця, 1945 року.

Над задимленими, розбитими, поваленими в прах вулицями Берліна клубочилась червона цегляна пилюга й тьмарила сонце. Поволі, одна по одній, стихали гармати. В насторожено-урочистій тиші вже лише де-не-де зрідка ухали поодинокі розриви.

Всі знали: ще зранку комендант обложеного берлінського гарнізону генерал від артилерії Вейдлінг з чемаданами, в супроводі денщика перейшов у місце розташування нашого командування. Відтіль уже віддав своїм військам наказ скласти зброю і не чинити марного безглуздового опору.

Фашистський Берлін капітулював. Солдати юрбами виходили на вулицю, підіймали білі прапорці, складали зброю і здавалися в полон. З сусідніх кварталів передавали: над рейхстагом майорить червоний прапор. Горить імперська канцелярія.

Юрко сам бачив майора, завязаного колекціонера, який щойно побував у канцелярії Гітлера й виніс звідтіля купу фашистських орденів. Цілі кімнати там заставлені ящиками з орденами. На підлозі, у вікнах, на бруку перед будинком — трупи есесівців, груди яких заліплені хрестами й медалями. І те вже тепер нікому не потрібно.

А тут, на їхній ділянці, ще йшов бій. Група якихось затятих есесівців засіла в жовтому двоповерховому будиночку й здаватися відмовилась. Весь будинок був уже подірваний снарядами. Дах горів. А вони сиділи в підвалі і все ще огризалися.

Скворцов сам, однією рукою, підняв снаряд, підтримав знизу пораненою й підніс до гармати. Юрко допоміг йому.

— Ану, Юро, піддай! — попросив, розправивши великим пальцем вуса.

Юрко включив швидкість, дуло гармати висунулось за ріг. Скворцов виструнчився, нахмурих брови, чітко скомандував:

— По банді паліїв і вбивць — вогонь!

Дуло гармати здригнулось, рвонулося вперед і відскочило на місце. Жовта стіна навпроти хитнулася, мить постояла, ніби вирішуючи, куди впасти, і враз усією масою рухнула на брук, сповнивши вулицю димом і хмарами рожевого пилу.

Юрко дивився на все це з байдужою втомою в очах. Чув, як летіла вже десь згори й дзвінко лякала об брук бита цегла. До таких видовищ він уже звик. За ці десять днів у Берліні під пострілами його гармати розколовся й розсипався не один будинок, ховаючи під своїми уламками оскаженілих есесівців. У шалі й запалі бою він під'їжджав аж під самі стіни, одкочувався назад, знову швидко мчав уперед, стріляючи то з місця, то з ходу. В гуркоті, вогні й хмарах диму не помічав ні дня ні ночі. Оглушений вибухами, охоплений бажанням скоріше пройти вулицю до кінця, він забував про небезпеку. Десятки разів смерть обминула його лише випадково.

Кілька хвилин стояла насторсжена тиша. Потім кризь сувій рожевого пилу він помітив у захаращеному цеглою

отворі підвального вікна білий клопоть. Начеплений на вістря не потрібного тепер багнета, він дрібно тремтів у чийсь руках.

— Ком, ком! — гукнув Скворцов.— Хенде хох¹.

В отворі з'явилася каска, потім плече. Зігнута сіра постать зіп'ялася на ноги й побрела через вулицю якось неприродно, по-гадючому викривлюючись. Руки її були високо підняті. В одній затиснено білий клопоть. За першим есесівцем так само полізли й інші, всього з десятка уцілілих.

Попереду йшов молодий офіцер. Коли б йому змінити подертий забруднений одяг і причепурити, достоту був би схожий на шефа МТС Вільде. Юрко хвилину дивився на його випещене й посіріле тепер обличчя. Звичайно, це був не Вільде. Того рознесло на клапті вибухом. Але й цей десь, певно, свистів на людей, як на собак, штурхав їх кийком, а вдаривши, гидливо кривив писк. Коли б такий-от Вільде потрапив Юркові на очі рік тому, погані були б його справи першої ж хвилини. А тепер оцей нажаханий, розгублений есесівський фертик з пополотнілими губами викликав лише презирство й огиду. Юрко ще не міг збагнути й зрозуміти своїх почуттів, не знав ще, що ось цієї хвилини з месника й борця став уже він суддею невмолимим, як доля.

Есесівці скидали зброю на купу. Скинувши, стали з піднесеними руками, не знаючи, що їм робити далі. Ніхто їх зараз не обшукував. Вони стовбичили перед очима й драгували. З сусідньої вулиці вели колону полонених. Юрко вказав рукою на неї й коротко, вклавши в це слово все своє презирство, наказав:

— Век!²

Це слово дуже любили колись вживати самі фашисти там, у нього на батьківщині.

Порожня до того вулиця оживала: з непомітних щілин, з-під воріт, з підвалів почали виповзати бліді, налякані берлінці. Лізли, тягли за собою клунки, валізи, ковдри. Сірі пом'яті обличчя, мутні бігаючі очі. З острахом і цікавістю зиркали вони на червоноармійців і, підбадьорившись, розуміючи, що їх не зачеплять, улесливо кивали головами й жалюгідно посміхались.

— Дядю, дядю! — почув Юрко десь близько.

¹ Іди, йди! Руки вгору!

² Геть!

Озирнувся. З-під розваленого цегляного муру рухалась якась сіра ковдра. Потім з-під неї висунулась голівка. Лице, облямоване білими кучерями, великі сині очі.

— Дядю, ви вже не стріляєте?

Юрко підійшов, одкинув ковдру. Дівчинка років шести довірливо підійшла до нього й ручкою помацала ремінь автомата.

— Ти де тут узялася, га?

— А ми сиділи там... Мама весь час мовчала, не хотіла говорити. У неї на лобі кров. А я боялася.

Дівчинка говорила спокійно. І обличчя здавалося спокійним. А сльози, що текли з великих синіх очей, видавались неприродними, не залежними від її настрою.

Юрко підняв дівчинку на руки. Вона охопила його шию тоненькою ручкою. Не знав, що з нею робити. Знайшов випадково в кишені грудочку цукру, дав. Дівчинка уважно дивилася на білу грудочку. Потім несміливо піднесла до рота. Однак скуштувати не наважилась.

— Дядю, а це їсти можна?.. А мама казала, що ми з Києва. Вона тут мила підлогу. А рудий дядя бив її палицею по голові. Він давав мені їсти сиру картоплю і дуже сміявся, коли я плакала. Завжди сміявся. А як почали стріляти, ми сховалися тут, і мама казала, що прийдуть наші червоноармійці, заберуть нас додому. А потім стріляли, і мама більше не хотіла говорити. А це далеко — додому? Га?

Юрко пригорнув дівчинку до грудей. Стояв, дивився поперед себе і нічого не бачив. Почував, очі його стають вологими...

Скворцов дав наказ захопити гармату.

Над Берліном стигла дзвінка тиша. Нечасті розкоти глухих обвалів зовсім не порушували її. Осипались горілі будинки. Над румовищем слався чорний дим.

Скворцов сперся плечем на білий чохол гармати. Шапка збита на потилицю, з-під неї — пасмо змокрілого чуба. Комір гімнастерки розстебнуто. Неквапливо набивав люлечку. Стомлено й задоволено посміхаючись, схожий тепер був на косаря, який, багато і всмак попрацювавши, став на відпочинок. Тримаючи на руках притихлу біляву дівчинку, стояв біля нього Юрко. Високо піднявши голову, дивився поперед себе. А повз них нескінченним потоком, понурими, мовчазними сірими тіннями на тлі димних руїн пропливали юрби полонених. І тепер уже й справді ставали вони лише тіннями минулого.

XXIII. НАД СВІТОМ ЗНОВУ ВЕСНА

Над Берліном у прозорому весняному небі полоскались прапори народів-переможців. На даху рейхстагу, велично коливаючись на легенькому вітрі, пламенів вогнем прапор Радянського Союзу.

Ще диміли згарища руїн. Ще обвалювались з глухим гуркотом обгорілі й побиті стіни. Та вже після десятиденного пекла бою на приборкане і переможене місто спадала незвична тиша.

Відгримів і стих гуркіт канонади. Люди посадили літаки на аеродроми, заохлили гармати. Зчистили з гвинтівок чорну бойову кіптяву і протерли їх маслом. Прахом осів на землю рожевий пил битої цегли, поволі розвіявся чадний дим, і люди раптом побачили, що повітря справді прозоре, що небо високе й чисте і що над світом знову панує весна. Відлунав останній постріл, і стомлені боями люди, протерши очі, запошені пилом боїв, побачили, що світ знову широкий і веселий. І що, крім вибоїстих, багнистих доріг, вузьких і вогких траншей, темних бліндажів, газових камер і смертельного виття мін, знову спадають на землю теплі дощі, мерехтить біла юга вишневого цвіту, ароматом квітів пахтить земля. Випав автомат з рук останнього фашиста, і слідом за червоноармійськими колонами підійшла і вступила в свої права весна.

Уперше за чотири роки солдати ходили вздовж вулиць міста не згинаючись і не маскуючись. Були в піднесеному, святковому настрої. Ходили групами біля Бранденбурзьких воріт в обгорілому парку Тіргартен. А найбільше людей було біля рейхстагу. Сюди безперервно приходили і відходили цілими натовпами. Тут можна було почути мови чи не всіх народів світу. Тут лише один Радянський Союз говорив мовами усіх своїх республік. Та люди сьогодні розуміли одне одного без слів. Росіяни, англійці, американці, французи, чехи, поляки, греки, серби, болгари й араби. У військовій формі, в цивільному, в зотлілому лахмітті вчорашніх рабів усі вони були сьогодні веселі, радісні й вільні. Вони підіймали вгору голови, і в очах їхніх блискотів відсвіт червоного прапора над рейхстагом. І тоді, не стримуючи свого захоплення, збуджено, різними мовами вигукували одне: «Слава!» Вони сплітали руки, і високо над ними підіймалася тоді постать солдата в сірій шинелі з п'ятикутною зіркою на кашкеті. Слава! Слава йому, вої-

нові-переможцві, радянському солдатіві, який приїс волю, відновив мир і спокій у світї!

Був день дев'яти весняного місяця травня 1945 року. Була весна, перша по війні, вільна весна народів.

Щойно одгримів салют на честь перемоги. З гучних репродукторів линули чїткі, урочистї слова.

Було близько другої години дня. Вулицю Гінденбурга поволї йшов чоловік у цивільному одязї. Приношений рябенький костюм, легенький літній плащик, стоптанї черевики. Але на німця не скидався. На вулицї почував себе зовсім вільно, не запобїгав перед стрїчними солдатами, не вклонявся підкреслено ввічливо, не роздивлявся навколо. Йшов спокійно, поволї і взагалї мало на що звертав увагу. Здавалось, усе, що було навколо нього, давно стало звичним і нецікавим: усї ці обгорїлі й уцілілі будинки, паркани, чавунні ґрати огорож, підстриженї дерева. Здавалось, цікавили його лише люди. І, певно, не всї. Німців з білими пов'язками на руках він зовсім не помічав, на союзних солдатів поглядав з стриманою цікавістю і лише, коли зустрічав червоноармїйця, пильно заглядав йому в обличчя, тихо й тепло вітався. А іноді зупиняв і щось запитував. Дїставши відповідь, хвилинку стояв, замислившись, і потїм ішов далї.

Був він низенький, широкий у плечах, видно, добре фізично розвинений, але зараз сухий і виснажений. На голові, під легеньким капелюхом, низько острижений світлорудий густий чуб. Важко було добрати — старий він чи молодий. Обличчя худе, сіро-землистого кольору шкіра, в кутиках губ та біля носа залягли глибокі скорботні зморшки. Зморшки, віялом розходячись від очей на скронї, глибоко порїзали опукле чоло. І лише великі зеленавї очї з ледве вловимими прожилками на білках, незважаючи на мутну втому, яка залягла в них, свїдчили, що людина ще не стара.

Чоловік ішов повільно, спираючись на кийок. Кийок допомагав лївій нозї. Вона ледве торкалася землі і зразу відривалась, важко пересуваючись уперед і не згинаючись у колїні.

На розї двох вулиць чоловік зупинився біля репродуктора. В очах засвітилися теплі вогники. З'явилася на землістому обличчї тїнь посмішки. Якийсь цивільний німець вловив погляд, про щось запитав. Посмішка зникла з обличчя, великі очї стали темно-зеленими і злими. Чоловік пересмикнув плечима, повернувся до німця спиною і, нічого

не відповівши, пішов далі вздовж тротуару. Ішов, іноді на кілька хвилин зупинявся, відпочивав. Вітався із стрічними червоноармійцями. Знову повторював своє запитання і знову йшов далі.

Помітив попереду великий двір з широкими, навстіж розчиненими ворітьми. Подвір'я забите машинами, танками, гарматами. Ходили червоноармійці. Під муром збоку стояв вартовий, недалеко від нього, ближче до вулиці, ще один червоноармієць. Молодий. Стояв він, мабуть, без діла, курих, озирався навколо.

Чоловік звернув з тротуару і пішов просто у ворота.

— Громадянинне, вам куди? — запитав молодий червоноармієць.

— А сюди, — спокійно показав рукою на подвір'я.

— Тут військова частина. Вам треба когось знайомого?

— Ні.

— А що ж?

— У вас, може, є хто з Кіровоградщини? — замість відповіді сказав чоловік. — Земляків шукаю.

— З Кіровоградщини? — неуважно перепитав молодий червоноармієць. — А з якого району?

Чоловік назвав. Молодий червоноармієць одразу став уважний, зацікавився. Очі його пильно й допитливо промацували чоловіка.

— А село? — вже жваво запитав він.

Чоловік сказав.

Очі червоноармійця вмить широко розкрились. Потім він швидко-швидко закліпав. Обличчя його мінилось, посмінулось, посуворішало. І раптом засяяло.

— Сашко! Слово честі, Сашко! — дзвінко, голосно скрикнув він і кинувся до чоловіка.

Той, не чекаючи такого пориву, розгубився. Навіть зняківів:

— А хто ж... А ви ж... Ви хіба теж звідти?

І очі його стали вологі, голос затремтів хвилюванням і надією.

— Я теж. Я звідтіль. Тоді, як тебе заарештували... я ще тоді в олійні...

— Юро! Ти?!

Сашко подався вперед, ступив на хвору ногу, скривився від болю і, відразу забувши про те, засміявся і заплакав з радощів. Він цілував Юрка, як рідного, сміявся крізь сльози, зовсім не соромлячись їх і не втираючи.

— Я б ніколи-ніколи не впізнав би. Виріс же як! А я,

знаєш, почував, ну, вірив, наче наперед хто про все розказав. Знав, що ви мене таки врятуєте, не там, так тут. Там не вийшло. А зате тут... Я так і знав,— говорив він, плутаючись і поспішаючи.— А Дмитро? Де Дмитро? Живий? А Степан Федорович? Як моя старенька? Не зачепили її, ні? О! А Катя ж?

Він запитував і, не чекаючи на відповідь, знову говорив сам, ніби боявся, що не договорить, що його може хтось зупинити і перервати цю зустріч. Зворушений Юрко не міг навіть слова вставити, навіть уст розтулити.

А тим часом навколо них уже збиралися цікаві на чужу радісну зустріч червоноармійці, Юркові товариші.

Юрко ввів Сашка до будинку. Обидва хвилювалися. Весь час говорили. Розмова та обмежувалась запитаннями, які вони похапцем ставили один одному і, не діставши відповіді, питали далі.

І так, певно, говорили б ще довго. Та, довідавшись про цю зустріч і дещо знаючи з розповідей Юрка, Скворцов усього дав лад.

У великій вітальні якогось есесівського верховоди хлопці накрили стіл, принесли з кухні казанки з гарячою стравою, розкрили банки з консервами.

З'явилась на столі фронтowa солдатська фляжка. Налили по першій і випили за перемогу.

Сашко пожвавішав. Очі його заблискотіли, і на сірих щоках заграв хворобливий рум'янець.

Першим мусив розповідати Юрко. Сашко й рота не хотів розтулити, поки не вислухав усього й про всіх. Слухав він з жадбною цікавістю, весь напружений, весь нетерпіння. Мовчав, тільки блискав очима, час від часу вставляючи якийсь вигук, скрушно похитував головою.

Розповів Юрко про Сашкову матір. Живе вона в своїй хаті і сподівається-таки діждатися сина. Розповів усе про себе, про друзів, знайомих, про село, показав листа від Дмитра. Він зараз знову повернувся до свого міста і працює в обкомі партії. Розповів про те, що живі й інші його брати. Один поранений — лікується аж в Омську, другий — десь в Австрії. Розповів про Степана Федоровича і зажурено змовк. Мовчав і Сашко. Потім зітхнув, промовив:

— Так. Мусять за все відповісти! Мусять! — І очі його загорілися злістю.

І ще помовчали. Потім Сашко рвучко підвів голову.

— А Катя? Що ж ти мені нічого про Катю?

А вислухавши Юрка, аж на ноги звівся.

— І вона?.. Значить, і вона теж?..— І докінчив здушеним голосом: — Мало, мало їм ще! Треба вогню й заліза. З землею зрівняти!

Про себе розповідати Сашко довго не зважувався. Видно, важко було йому:

— Що тут говорити? Хіба словами скажеш? Юрку! — схопив поривно хлопця за руку.— Юрку! Що я бачив! Що пережив! Що я знаю!.. Страшно, Юрку! Кажеш — перемога? Кажеш — визволення? Мало! Мало сказати — перемога. Ні — порятунок! Розумієш, порятунок! Оце, перемігши, врятували, витягли з петлі людину. Врятували. Світ врятували від жаху. Що я бачив... Я оце тільки народився. Все, що було,— було там, у другому житті. А зараз я народився, і треба починати все життя спочатку. От тільки б мені додому скоріше. Не можу. Гнітить усе мене тут. Передувив би всіх власною рукою. Не думай, що за себе, Юрку, а за те, що бачив, за те, що знаю.

Тоді в тюрмі жандарми з Сашка нічого не витягли, але і з рук не випустили. Напівпритомного вивезли до обласного центру і кинули до табору. Потім, коли трохи оклигав, перевезли в Харків. Пізніше з табору одібрали дужчих і перекинули до Німеччини. Працював Сашко на підземних військових заводах, побував у багатьох концтаборах. Бачив і пережив пекло Освенціму. Врятувало його міцне здоров'я. Коли б захитався, коли б знесилився зовсім, напевно, пішов би в піч або під кулі. Та Сашко витримав. Десь було ще щастя в людини. Морили його тяжкою працею та голодом, били й морозили. Він виплюнув з кров'ю половину зубів, став калікою. По краплі виточили з нього здоров'я. І коли б ще трохи, прийшла б, мабуть, загибель. У 1945 році з Освенціму їх кількасот перекинули ближче до Берліна на завод фаустпатронів. Та вже не до них було німцям. Радянська Армія наближалася. Радянська Армія була вже тут, поруч. Ніколи було фашистам возитися з рабами, та певно, нікуди було вже й вивозити. П'ятсот чоловік похапцем загнали до якоїсь казарми. Застрочили автомати, його поранило... Впав. І далі Сашко не пам'ятає. Потім довідався. Через кілька хвилин по тому до табору прорвалися перші радянські танки. Триста чоловік з п'ятисот встигли врятувати. перевезли до лікарні... Сашко потрапив сюди, в Берлін. І оце сьогодні вперше він надовше вийшов з воріт госпіталю, пройшовся по вулиці. Здоров'я немає, але життя є. Життя врятоване. І єдине бажання — скоріше звідси, скоріше додому!

Проводив Юрко Сашка до госпіталю вже під вечір. Вулиці ще й досі були переповнені військовими. Над містом слався збуджений виразний людський гомін.

Коли переходили площу, Сашко нараз несподівано зупинився, шарпнув Юрка за руку:

— Юрку, що це? Юрку, подивись, що він робить?!

У голосі Сашка було хвилювання. Юрко непорозуміло озирнувся навколо. Посеред площі гурт голодних берлінців штурмував червоноармійську кухню. Солдат у білому фартушку стояв біля колеса над натовпом. Сотні рук, дитячих, жіночих, чоловічих, тягнулися до нього, рвали скибки хліба. Натовп вирував, галасував, хвилювався. А поруч з червоноармійцем веселий насмішкуватий кухар, збивши на потилицю шапку, погукуючи на німців, розливав щось великим черпаком у мисочки і казанки.

— Що це, Юрку? — перепитав Сашко. — Що вони роблять?

Такі картини Юрко вже бачив не раз. Він глянув на Сашка, не розуміючи, про що той питає. І відповів байдуже, неухважно:

— Підгодовує голодних...

І замовк, побачивши, що Сашко аж дрижить від хвилювання. Очі в нього іскрять, подих перехоплює, ніби повітря в грудях не вистачає.

— Що це, я тебе запитую? Після того, що я бачив? Після того, що було?! Та їх вішати треба, а не годувати! Що ми, християни які всепрощаючи, чи що?

Юрко на мить розгубився перед вибухом цієї безпосередньої і щирої ненависті. Помовчав, замислений, і аж потім заговорив лагідно, заспокійливо:

— Знаєш, Сашку, я тебе розумію... Я теж багато бачив і ще більше думав. Сам знаєш, як склалася моя юність... Але ненависть нас не повинна засліплювати. Вони там дають кусень хліба голодному. Ну й що ж? Це ще не значить, що ми якісь всепрощаючи. Ніхто нічого не забув, ніхто нічого не простив... Але... Ти ж, мабуть, сам чув слова верховного головнокомандуючого... Сам мусиш розуміти, що німецький народ і гітлерівці, фашисти, — не одне й те ж саме... Німецький народ теж потрапив у неволю. І ми прийшли сюди не лише як месники, але і як визволителі... Вся сила в тому, що ми — радянські люди. І ніде не маємо права забувати, хто ми. Бо саме тому, що ми — радянські люди, саме тому ми й перемогли фашизм... Так я думаю, Сашку... І так воно є...

На землю осідав пил боїв.

Перемогла армія миру, переміг світ соціалізму, і знову вступали в свої права людські стосунки між народами...

Ще шуміли в бездонній синяві неба мотори літаків. Але, зачувши їх шум, люди вже не розбігалися, не забивались у щілини. Підвівши голови, вони спокійно і впевнено вдивлялися в небо. Владна і буйна, входила в свої права весна. І пахоші обмиті теплим дощем трави, квітучих дерев усе рішучіше і наполегливіше витискували сморід пороху і гіркого диму пожеж. Рідше й рідше рвали пружне весняне повітря постріли. Та тепер навіть останні постріли по ворогові здавалися всім радісним салютом перемоги.

XXIV. ЛИСТ ЗДАЛЕКА

У хаті тихо.

Крізь неприкриту фіранку пробивається з надвору сонячна смужка. Пливе за вікном теплий медовий липень. Неділя. Сіла Юркова мати край столу Відпочиває. Дивиться у вікно з надією, виглядає синів з далеких країв. Та не йде, не йде ще жоден. Тільки шлють білі листи. Читає їх, і радісно від того матері, і сумно на старості самотній у порожній хаті. Все ввижається: от-от ступить на поріг хати хоч один: «Здрастуйте, мамо!»

Скільки вже чекає тих слів! Хату чисто вибілила, новими пілками діл заслала. Букетами квітів стіл заставила. Розвісила над столом фотокартки. Стоять на них сини. І Юрко на одній, у військовому. Виріс так, що й не впізнати. Стоїть, дивиться на неї. Обличчя скуdle, посуворіле, і зморшки на лобі. А матері все дитиною здається. З усіх синів найбільше про нього турбується. Як він там на чужині? Котрий уже раз, напружуючи пригаслий зір, лист від нього перечитує:

«Здрастуйте, мамо! Пишу вам з Німеччини, з міста, яке стоїть на великій річці Ельбі. Залишили мене в окупаційній армії. Здійснюємо тут окупаційний режим. Порядок тримаємо. Не вибиваємо зубів, не грабуємо й на дітей не полюємо. А от жандармів та гестапівців різних ловимо. Скажу вам, мамо, робота ця мені приємна. Вони вже тепер зовсім не такі, як у нас були. Просто тобі овечки. Ввічливі, догідливі та улесливі, хоч у вухо клади. А дай лише волю такому — знову дітей душитиме.

Зараз тут уже літо. Достигають у садах фрукти. В полі зелено. Річка, гаї. Чепурненькі будинки, все більше чере-

пицею криті. Все акуратно, навіть дерева на один зразок підстрижені. Та не потрібно мені все це. Може, кому й подобається ця земля, а мені нудно на ній. Усе здається не таким, як у нас. Дуб росте наче й такий — і все ж не такий. Тягне мене додому. Коли б не служба, здається, полетів би до вас. Побродив би по березі, на городі. Пишіть, мамо, які новини у вас. Як у селі, хто є, а кого немає. Чи пишуть до вас хлопці? До мене від Дмитра вже місяць листа не було. Скучаю я за вами. Є в мене до вас, мамо, одна просьба. Нарвіть у лузі білих ромашок та сплетіть вінок. І покладіть той вінок на могилу Каті. Скажіть — від мене. Обов'язково так скажіть. Що я з німецької землі, до якої з боями прийшов, посилаю їй вінок. І що помстився я скільки міг за всіх. Не забувайте, мамо, її могили, провідуйте. Мені все здається, що вона жива. І Степан Федорович як живий стоїть перед очима. Ніяк не можу уявити його мертвим! Та й як уявити? Хіба ж бачив хто його мертвим? Оце позавчора, після комсомольських зборів, я, забувшись, сів йому листа писати. Вже аж як папір розгорнув, тоді схаменувся...»

Тихі сльози течуть з материних очей і падають на папір. Крізь сльози дивиться на картку, вдивляється в посуворіле обличчя синове, думає:

«Діти, діти! Печаль наша, радість і надія наша! Не встигли ви ще й на ноги звестись, а вже лягли перед вами дороги стрімкі й многотрудні. Огнений вихор знявся над землею та й закрутив вас у своєму вирі. І полились услід за вами ріки сліз материнських. Січено вас, діти, кулями, морозом бито, вогнем палено! Та не спалив вас вогонь, тільки обпалив, загартував душі ваші. Бо не лякались, не гнулись ви в біді, не шукали стежок втоптаних та хліба легкого! І хоч дужі та страшні були вороги наші, але не зламали вас, лиш самі прахом розвіялись. Бо що тяжче було і нестерпніше, то міцнішими та дужчими ставали ви. Молоді ще ви, діти, та багато горя випили. І ніщо в житті вже не злякає вас. Виховані владою нашою, Радянською, обмиті слізьми материнськими цілющими, пройшли ви крізь пекло вогненне і стали незламними. На радість матерям вашим, на страх ворогам, на щастя світові цілому».

ЗОРІ
НАЗУСТРІЧ

ПОВІСЬ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Іван Васильович вийшов з хати і зупинився на сінешньому порозі. Примруживши зачервонілі, підпухлі від безсоння очі, оглянув подвір'я.

Невеличкий, без огорожі двір увесь в синюватих калюжах. З вулиці глибоко прорізаними коліями стікають аж до самої хати багністі струмки. Біля порога розливаються мутним озерцем. У воді, химерно вигинаючись, тремтить відбиток стовбура зламаної груші, плаває жовтий диск полуденного сонця.

До стовбура груші прив'язано гнідого трофейного коня. Командир взводу Калюжний та підричник Ашамбаєв промивають і перебинтовують йому розрізану осколком ногу. Напруживши м'язи, кінь насторожено косить убік білком зарожевілого ока, дрижить, але не пручається. Навпроти, під безверхим хлівом, трое партизанів у рябих німецьких плащах лагодять розбитий візок. Вгорі — прозора й чиста блакить березневого неба. Лагідно пригріває сонце. Але тепло його ще скупе й безсиле. Непрогріте повітря проймає тіло терпким і гострим холодком. Та кулеметник Середа, незважаючи на те, роздягнувся до пояса і, бризкаючи навколо себе водою, неквапливо і з смаком обливається просто серед подвір'я.

Біля погребів невисока дівчина, одягнута в бахмату ватянку й червоноармійську шапку-ушанку, чистить автомат. На широкому поясі, яким підперезана вона, висить граната й німецький парабелум. Автомат лежить перед дівчиною на перевернутій діжечці. Вишневі з холоду пальчики затиснули щойно обтертий затвор. Та дівчина на мить забула про нього. Вона захоплено стежить за Середою. На круглих обвітрених щічках, в круто зламаних біля перенісся густих каштанових бровах грає насторожена посмішка. Навіть кирпатий носик морщиться в посмішці. Ніби це по її, а не Середи, плечах лоскотливо стікають холодні струмки води. Плечі її час від часу пересмикуюються: повні, примхливо окреслені губи здригаються, а в темній глибині широко відкритих очей спалахують веселі, зухвалі вогники. Здається, що вона не витримає і от-от, дзвінко, на все подвір'я, розгечеться.

Ноги дівчини, взуті у великі кирзові чоботи, по щиколотки загрузли в болоті. Погляд прикипів до Середи. Стоїть і нічого не чує, не бачить навколо себе. Не привертає її уваги ні далекий, глухий гуркіт гармат, ні командир, який вийшов з хати, ні залита рідкою тванню і прошита сонячним промінням неширока сільська вулиця.

Побачивши дівчину, Іван Васильович посміхається і голосно гукає:

— Маріє!

Дівчина здригається, спритно вставляє на місце затвор, похапцем ховає під шапку пасмо каштанової коси і, кинувши автомат на праве плече, швидко біжить через подвір'я, розбризкуючи рідке болото.

— Я тут, Іване Васильовичу!

Тепер обличчя її змінилось. Стало уважним і настороженим. Губи міцно стиснуті, а очі примружені.

— Маріє, поклич зараз до мене маму.

— Єсть, покликати маму,— повторює Марія тоном досвідченого бійця і хмурить брови.— Можна йти?

— Іди.

Круто повертається на місці і через калюжі біжить на вулицю.

Командир набирає повні груди терпкого березневого повітря, потім витягає з кишені тютюн і крутить цигарку. Скрутивши, якусь мить дивиться услід Марії і знову гукає навздогін:

— Маріє, сама теж приходь!

Марія дає знак рукою, що зрозуміла, і, не зупиняючись, біжить вздовж вузької, вкритої болотом вулиці. «Чого це командир кличе нас до себе?» — думає. І цікавість її з кожною хвилиною розпалюється все більше й більше.

Першою з'являється в дівчини думка про розвідку, бо їй таки справді часто доводилося ходити в недалекі розвідувальні операції. Коли потрібно було довідатись, чи є німці в будь-якому селі, а коли є, то, по можливості, скільки їх там, у Марії одбирали автомат, пістолет та гранату, голову обв'язували хусткою, давали до рук кошик і показували, куди йти. Місця здебільшого були знайомими, і Марія йшла, розшукуючи матір, або бабуню, або тітку.

Подорожі ці здавалися їй майже не ризикованими. Ще не минуло й тижня, як дівчині виповнилось п'ятнадцять років. А в загін мати забрала її рівно рік тому. А коли ще зважити на те, що видалася Марійка, як на свої роки, не дуже високою на зріст, то й виходило, що була вона в тому «щас-

ливому» віці, який при нагоді ще міг врятувати її від холодних теплушок і примусової подорожі до Німеччини. Полегшувалася справа ще й тим, що в навколишніх селах жило чимало людей, зв'язаних з загоном. Вони давали Марії потрібні відомості, а коли треба було, охоче родичались. Отже, мала дівчина велику рідню. «Бабок», «тіток», а іноді й «матерів» про фашистське око завжди вистачало.

Та зараз, за всіма ознаками, мала бути мова не про розвідку.

Увесь час, поки точилися бої в районі Корсунь-Шевченківського, загін імені Щорса проводив допоміжні операції в прифронтовій зоні. А в кінці лютого загін, зовсім несподівано для бійців, не з'єднуючись з частинами Червоної Армії, за наказом командира спішно попрямував на захід. Марія, як і всі бійці, лише через кілька днів дізналася, що такий був наказ штабу з Києва: форсувавши Буг, рухатися в західні області на виконання якогось, відомого лише командирові, спеціального завдання.

Перехід в умовах березневого бездоріжжя мав бути важким, і Іван Васильович готував до цього загін старанно й ґрунтовно. Виславши три групи на розвідку, він зайшов у глухе село, за кілька кілометрів від брукованої дороги, по якій рухались відступаючі німецькі частини, і дав людям дводенний перепочинок.

Сьогодні ввечері закінчувався перепочинок. Розвідка повернулася вчасно і без втрат. Останнім, кілька годин тому, повернувся з своєю групою Середа. Командир з комісаром довго розмовляли з ним про щось у хаті, і одразу по тій розмові Іван Васильович звелів Марійці покликати матір. А от для чого покликати — не сказав. А потім ще й Марійці звелів зайти. Що скаже, куди пошле? Ніяк не вгадає того дівчина. А цікаво. Дуже цікаво...

Коли вони з мамою зайшли до хати, командир саме кінчав обідати. Запросив обох до столу. Мати подякувала і відмовилась. Вона присіла в кінці лави біля старенького мисника. А Марійка стала біля неї, мовчки, зацікавлено озируючись.

Навпроти вікна в причільному кутку радист Володя, відкидаючи час від часу з лоба пасмо білявого чуба, порався біля рації. Покручував чорненькі блискучі коліщата. В круглих вічках приймача спалахували зеленкуваті вогники, щось тріщало й попискувало. Часом проривались якісь далекі звуки незнайомої мови. Поруч Володі, на другому кінці стола, за яким обідав командир, уважно, ні на кого

не звертаючи уваги, начальник штабу креслив на синіх аркушах паперу якісь значки й з'єднавав їх червоними лініями. В протилежному кутку, між піччю та стіною, на широченному, вимощеному солом'яно полу спав командир взводу підривників. Біля печі, схрестивши руки, стояла літня жінка — хазяйка хати. В печі горів огонь, щось шкварчало на чорній сковорідці, сповнюючи хату смачними пахощами соняшникової олії.

Командир, похапцем доївши жарену картоплю, запросив маму та Марійку ближче до столу. Мама сіла на стільці поруч командира, а Марійка стала в неї за спиною. Витягнувши шию, з настороженою цікавістю стежила вона блискучими очима за кожним командировим рухом.

Командир розстелив великий барвистий аркуш; весь розліняний на квадрати та густо вкритий зеленими плямами, коричневими кружечками і безліччю найрізноманітніших позначок. Навскоси через увесь аркуш, з верхнього рогу і аж до нижнього звивалася покручена блакитна стрічка.

Марія глянула на маму, потім знову на Івана Васильовича. Командир неквапливо провів тупим кінцем олівця вздовж блакитної стрічки і потім нащось пристукнув ним кілька разів в одному місці.

— Дивіться сюди, Галино Петрівно...

Мати схилила голову ближче до столу, а Марія, затамувала подих.

— Місцевість вам знайома? — провів долонею вздовж карти командир.

Галина Петрівна стримано кивнула головою:

— Так...

Марії ніколи не щастило так добре удавати спокій і витримку.

А Іван Васильович ніби навмисне, щоб подратувати дівчину, довго підправляє олівцем на карті якісь позначки.

— От і виходить...—поволі тягне він,— після тижневого маршу на захід опинилися ми не більше як за двадцять кілометрів від фронту.— В очах командира спалахують веселі іскорки, і обличчя нараз жвавішає.— За гітлерівцями тепер не вженешся. Та останнім часом вони все ж, видно, вирішили зробити перепоочинок і огризнутися. Одне слово, за точними даними нашої розвідки, німці приготували ось тут оборону. Бачите? Ось їхня лінія. Середа тут все розвідав, до дрібниць. Тут ось нанесено: артилерійські по-

зиці... мінні поля... загрузлі в болоті танки... кулеметні гнізда, а найголовніше — кількість і місце розташування ворожих частин.

Командир відриває погляд від карти і кілька хвилин мовчки запитливо дивиться в очі Галини Петрівни:

— Догадуєтесь, для чого я вас покликав?

Галина Петрівна знизує плечима:

— Не зовсім, Іване Васильовичу...

Марія від нетерпіння переступає з ноги на ногу.

— А що, коли б ця карта та раптом опинилася в руках командира тієї частини, яка веде наступ на цій ділянці?

— Ясно, — нарешті скупно посміхається мама, — що карта обов'язково мусить потрапити до його рук.

— Так от... — Командир кладе на карту велику вузлувату, всю в синіх прожилках руку... — Так для цього я вас і викликав. Сьогодні ввечері ми вирушимо далі на захід, а ви підете на схід.

Рука Марії прикипіла до материного плеча, губи розкриті, а очі горять. Намагається і не може ще сама збагнути, як же воно все буде? Загін піде на захід, а мати на схід? А вона, Марія, куди? І як же буде потім, де розшукати і як наздогнати загін?

А Іван Васильович, так, ніби нічого й не трапилось, знову схиляється над картою і водить по ній олівцем.

— Про все, Галино Петрівно, домовлено з Києвом. Командир дивізії, яка наступає на цій ділянці, чекає карту на післязавтра. Про те, що така карта є, він уже знає... Підете ось так... Тут вийдете з лісу. В Буряківці на вас чекатиме цілу ніч Заремба. Перевезе через річку. А там — як зручніше. Можливо, що німців за річкою вже й немає. Одно слово, там буде видно... Тепер — кому передати? Довго не розшукуйте. Зустрінете першу-ліпшу червоноармійську частину, впевнитесь, що перед вами командир полку чи батальйону, розповідайте, в чому річ, і передавайте. А він уже зрозуміє, що з картою робити... Загону ви, напевне, не здоженете. І наздоганяти нічого. Район ваш завтра-позавтра, напевне, буде звільнено. Отже, виконаєте завдання і повертайтеся додому. Роботи вам і там вистачить. Візьмете з собою і Марію. Я гадаю, що так буде краще...

І аж тепер, ніби вперше помітивши, що Марія стоїть поруч, командир повертається до неї.

— А ти ж, Марія, чого мовчиш? Боїшся?

— Боюсь?!

Марія супить брови й презирливо морщить кирпатого носика. Потім міцно стулює губи на знак того, що ображена. На такі запитання вона навіть відповідати не хоче.

— Ну, то як же? — не помічаючи чи удаючи, що не помітив настрою дівчини, знову запитує командир.

— А так! — гостро випалює дівчина.— Так, одразу взяла та й злякалася. Можете й не посилати, коли так!

Вона блиснула очима, крутнулась на місці й кинулась до порога.

Командир розреготався вслід розгонисто, весело й доброзичливо. А потім гукнув уже серйозно, владно:

— Стий! Іди сюди.

Марія повернулася й, насупившись, знову стала позаду матері.

Поки начальник штабу акуратно складав карту, писав пояснювальну записочку, а потім клеїв пакет, присутні сиділи принішклі і замислені. Видно було, що мати й командир лише зараз прониклися свідомістю розлуки і зрозуміли, що, може, вже ніколи й не зустрінуться. Матері жаль було кидати загін, Івану Васильовичу — прощатися з старим бійцем та оцим упертим і зухвалим дівчиськом.

Командир поглядав то на матір, то на Марійку. Нарешті він спинив погляд на орденській стрічці, яка визирала в Галини Петрівни з-за лацкана розстебнутого кожушка.

— Галино Петрівно, орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено вас давно?

— Ще до війни, в сороковому.

— За що?

— За високий урожай цукрових буряків. Я тоді працювала ланковою в колгоспі.

Іван Васильович промовчав, погладив долонею ріжок стола:

— Ордена, Галино Петрівно, залишіть у мене разом з документами. Збережемо вам до зустрічі. А коли не зустрінемось, то вишлемо. Ти, Якимовичу, запиши адресу,— звернувся до начальника штабу.— Кам'янський район... а село як зветься?

— Калинова Балка. Колгосп «Шлях до комунізму»,— підказала Галина Петрівна.

Начальник штабу записав, сховав орден та документи до залізної скриньки, а командир, передаючи пакет Галині Петрівні, порадив:

— На випадок, коли доведеться знищити, обов'язково запам'ятайте найголовніше: кількість війська, артилерійські

позиції та заміновані поля. Проінструкуйте Марію. Хай і вона запам'ятає.— І до дівчини з посмішкою: — Ну, вже пересердилася, дзига?

Марія закусила губу, блиснула спідлоба очима, й обличчя її розпливлося в посмішці:

— Пересердилася.

— От і добре, що ж нам на прощання сваритися! Розійдемося друзями. Та дивися ж, не забувай після війни.

Марія хотіла відповісти, але не змогла. Щось залоскотало в горлі. Ковтнула слину й на хвилину зажмурила очі. Плакати, та ще на людях, вона соромилась та й не любила. Навчилась цього, певне, від матері...

На порозі хати, проводжаючи Галину Петрівну та Марію, Іван Васильович зупинився. Задивився на темні, набухлі вологою степові простори. Дивилася в степ і Галина Петрівна. Мимоволі за їх поглядом потягнувся й погляд Марії.

І чомусь надовго запам'ятались дівчині нічим не примітний краєвид і слова Івана Васильовича:

— Весна йде, Галино Петрівно. Сіяти б оце буряки, а ми... воюємо.

— Скоро будемо знову сіяти, Іване Васильовичу,— зітхнула Галина Петрівна.

Командир відірвав погляд від обр'ю, поклав руку Марії на плече:

— Ну що ж, ідіть, збирайтесь. До вечора недалеко.— Помовчав, постояв непорушно і тихо додав: — Завтра в цей час, певне, вже й наших зустрінете...

В голосі його відчулась тиха зажура і, здалось Марії, тепла заздрість...

2

Вони вийшли з лісу опівночі й зупинилися за терновими кущами. Попереду десь далеко горіло село. Рожеві спалахи блідими одсвітами тремтіли на низьких хмарах. Час від часу, креслячи в небі сліпучі дуги, прорізали теміль ракети. Лунали поодинокі постріли. І без перерви, не стихаючи й на хвилину, слався по землі гул далекої канонади.

А тут навколо — тиша. Зверху безшелесно сіється не по-березневному теплий дощ. Пахне лісовою вогкістю. Вони стоять за кущами стомлені, розігріті важкою ходою й напружено вдивляються в степ. Галина Петрівна впевнена, що вийшла правильно, що попереду повинна бути річка, а біля неї крайня в селі хата Заремби. Та ні хати, ні річки

розглядіти не можна. Виходити ж отак — зразу — необережно. Ще на німців набредеш. Краще постояти якийсь час і послухати.

І вони стоять, прислухаються, думаючи кожна про своє. Галина Петрівна стирає рукавом з обличчя краплі води, втягає в себе вогке повітря й тихо шепоче:

— Маріє, ти чуєш? Земля вже весною пахне...

— А по той бік, певне, ще німці,— шепоче Марія.— Доведеться обходити праворуч, стернею...

— Рання весна буде в цьому році,— веде своє Галина Петрівна.

— А вони все ракети пускають, бояться,— вже голосно каже Марія.

— Хто боїться?

— Ну хто ж, німці.

— А-а-а! Доведеться обходити праворуч, а там — бо-лото...

— Пройдемо! Коли б тільки водою не залило.— Марія прикладає руку до грудей, намагає під ватяною чотирикутник пакета й знову прислухається.

— Дивися ж, дочко, роби все так, як умовились. Коли що трапиться, тікай, на мене не зважай,— гаряче шепоче мама в саме вухо.

— Добре, мамо.

— Коли б мене навіть поранили абощо... Не затримуйся. Я навмисне одвертатиму їхню увагу,— кладе руку на плече Марії Галина Петрівна.

Від цього гарячого шепоту Марії робиться трохи лячно і жаль матері. Хочеться пригорнутись до неї і приголубити, заспокоїти. Та в цей час десь далеко попереду шугнула в небо ракета і розсипалась вгорі снопом зелених іскор. Дівчина хвилину мовчки спостерігає за її льотом, а потім шепоче на відповідь з несподіваною для самої себе досадою:

— А чому саме тебе поранять першою, а не мене?

— Ну, так, про всяк випадок. Віддай папери кому слід і повертайся в село до тітки. Чекай там на батька. Та дівчат від мене привітаєш. Розшукай Докію...

— До тітки я не повернуся,— рішуче відповідає Марія.— І годі про це. Ще як там буде... Наперед нічого загадувати.

Відвівши мамину руку, дівчина робить крок уперед і виходить з-за куща:

— Рушили?

— Рушили,— погоджується Галина Петрівна і, широко ступаючи, наздоганяє дочку.

Грузнучи по кісточки, вони переходять смужку ріллі. Минають купку якихось дерев, несподівано виходять на тверду стежку і лише тепер помічають: зовсім недалеко від них бовваніє обрис хати. Тьмяно сіріє оббита дощами стіна.

Знову зупиняються. І знову вухо ловить лише далеку, глуху канонаду. Марія залишається на стежці, а Галина Петрівна прямує до хати. Силует її розпливається і зникає з очей, злившись з чорним провалом вікна.

На умовлений стук — двічі по три і один раз двічі — ніхто не озивається. Затамувавши подих, кілька хвилин перечікують: мама під вікном, а Марія на стежці. Десь зовсім недалеко, певно, на другому кінці села, тиркає автоматна черга. В Марії з'являється тривожна думка: «А що, коли на них ніхто не чекає?»

Мама ще раз стукає. Тепер Марії здається, що стукає вона надто гучно. «А може, ми переплутали?!» — намагається пригадати командирів наказ. Але не встигає. За спиною в неї хтось несподівано кашляє. Дівчина здригає і швидко присідає до землі. Обрис хати на сірому тлі неба виступає чіткіше, а від чорної купи дерев одривається чиясь висока постать.

— Чую, чую, годі,— обзивається притишений чоловічий голос, і постать виходить на стежку...

Заремба запрошує їх до хати погрітися, але мама відмовляється: недалеко й до ранку, треба поспішати. Тоді він бере в руки весло і всі троє, сковзаючись на слизькій стежці, ідуть кудись униз повз низенькі куші.

— Увечері до села зайшли фашисти. Правда, сюди не доходили. Зупинилися на ніч з того боку. Видно, побоялися, близько від лісу. І взагалі їх тут не так багато. От кілометрів за сім звідси, проти течії річки, там справді багато. Ще з учорашнього ранку весь час переправляються через міст. Переправу їх вже кілька разів бомбили наші літаки. А от, чи є фашисти на тому боці, не знаю. Та, мабуть, ще є, бо містка через річку не зірвали, та й ракети то їхні. Хоч, напевне, до ранку всі будуть на цьому боці. Наших тут ще не чути. Гармати гудуть десь далеко збоку. Ходять чутки, що вони переправляються десь аж за Терновою і обходять фашистів, щоб притиснути до річки з тилу. А там хто ж його знає, як воно...

Заремба зупиняється. Чути тихесенький плескіт: підійшли до річки. Обмацуючи слизькі дошки, сіли у човен.

Заремба відштовхнувся від берега. Човен підхоплює течія. Веслує Заремба зовсім беззвучно. Лише іноді почувеш, як з піднятого весла з ніжним дзвоном падає в воду краплина.

Та згодом Марія не розрізняє навіть цих звуків. Дужче припускає дощ. Все тоне в одноманітному, сердитому шипінні. Враження таке, ніби смоляна поверхня річки починає закипати.

Випливали, певно, на середину. Непроглядна навколишня мряка сірішає. Чіткіше вирізняються постаті мами та Заремби.

— З усього видно, що будемо сіяти цієї весни вільно,— тихо обзивається Заремба.— Коли б тільки прогнали їх швидше, щоб перших днів не прогавити.— Він налягає на весло, глибоко переводить подих і додає: — Рання весна буде цього року.

— От тільки чим сіяти будемо? — запитує Зарембу Петрівна.

— Чим? Самі щось вигадасмо, люди допоможуть. От наші колгоспники розібрали по дворах і переховують не менше тисячі пудів зерна...

Коли Марія з мамою переступають з човна на берег, Заремба радить:

— Отак беріть усе праворуч, аж поки вийдете до рову. А потім понад ровом. Дійдете до колгоспного хліва і в степ. Якщо до чого, я сидітиму тут. З годину сидітиму...

Під ногами мулкий, зарослий торішнім очеретом берег. Марія іде попереду, мама за нею. Минають низькі вербові кущі. Болото під ногами густішає, налипає до чобіт, і хоч ноги вже грузнуть неглибоко, іти важко. Почувається, що йдуть угору довгим пологим косогором. Нарешті виходять до рову. Рів старий і мілкий, з пократими низенькими схилами. Іти вздовж нього легко, ніби по сухому. Під ногами відчувається тверда земля.

Марія чує дихання матері і шепіт:

— Здається, дочко, пронесло.

І одразу за цим оглушливий тріск...

Сліпучий спалах ракети вихоплює з темряви клапоть стерні. На ній, всього за кілька кроків, постать гітлерівця в дощовику. В руках у нього автомат. Марія вже лежить на дні рову поруч матері... Голосне: «Гальт!» Темрява. Автоматна черга. Знову спалах... Постать мами на одному коліні з занесеною над головою гранатою. Вибух... Темрява. Лемент кількох голосів, тріск автоматів. Ще спалах. Але

тепер ракета вже не гасне. Навпаки, вона розгоряється все дужче й дужче. Навколо стає видно, як удень...

Опам'ятавшись від несподіванки, Марія ловить себе на тому, що з усієї сили натискає гашетку вже порожнього парабелума. Попереду, на стерні, видніється темний горбок. Лежить той самий гітлерівець, якого побачила вона при першому спалаху. І більш нікого. За лінією світла, там, де непроглядною стіною встає темрява, ще чується лемент і постріли. Десь далеко лунає вибух, спалахує пожежа. Потім ще...

Марія озирається. Праворуч неї, за якусь сотню кроків, пирхаючи, розгоряється дах довгого колгоспного хліва. Поруч, на дні рову, непорушно лежить мама. Навколо жодної живої душі.

— Мамо! Мамо!..

3

Перед війною Марія вчилась у третьому класі середньої школи. Якось мама привезла їй з Києва металевий «Конструктор» та новеньку книжечку з барвистими малюнками. «Конструктор» швидко, планочка по планочці, розгубився, а книжка залишилась. Марія дуже любила цю книжечку. Одразу після обкладинки на всю сторінку ішов малюнок: фіалкова ніч і білі зірки, вдалині над темно-коричневими шелягами завис білий, надщерблений місяць, а стежкою повз ті шеляги на баскому коні мчить босий білоголовий хлопчик. Малюнок постає в уяві так чітко, ніби бачила його вчора. Білоголовий хлопчик мчить по лісу, щоб попередити партизанів про те, що його село грабують німці. Окрім цього, в книжці були й інші малюнки. Командир партизанського загону слухає розповідь хлопчика. Мчить на конях лісовою дорогою партизанський загін і попереду, поруч з командиром — білоголовий хлопчик... За селом, в степу, стоїть гурт селян, всі вони дивляться в поле, туди, де по пояс у стиглому житі ступає кремезний партизан у брилі з гвинтівкою за плечима і несе на руках пораненого білоголового хлопчика...

Коли Марія вперше почула про війну, гітлерівці уявлялися їй такими ж, як і ті німці, що були зображені в дитячій книжці. Пізніше, коли їй самій довелося зустрітися з фашистами, вона впевнилася, що книжка її не обманула. Різниця була невелика: ті, яких вона бачила в книжці,

ходили в залізних шоломах і носили закручені вгору вуса, а гітлерівці вуса брили, але були ще лютішими і підступнішими, ніж ті, що в книжці.

Тато пішов до армії, а мати збиралася в евакуацію. Звечора ще всі говорили, що фашисти далеко. А вдосвіта Марія прокинулась від гуркоту близьких вибухів. Мати, бліда й схвильована, подала їй платтячко, черевики, пальто і наказала швидше одягатися. Довго збиратися вже було нікуди, снаряди рвалися в селі. Зайнялося кілька хат. Марія взяла з собою лише вузлик з їжею і улюблену книжку.

До станції їхали навпростець, стернею. Під вечір потрапили під гарматний вогонь, а коли вибралися з нього, то залишилася лише одна їхня підвода. Заховавши книжку на грудях під пальтом, дівчина заснула, схилившись до мами на коліна... Прокинувшись від якогось галасу і просто біля воза в ранкових сутінках побачила живих озброєних фашистів...

Фашисти одібрали в них коней і все, що було на підводі. На третій день Марія з мамою повернулися до своєї Калинової Балки. З людей, які вирушали з ними на інших підводах, через день повернувся лише один старенький равівник колгоспу Юхим Купріянович Перепічка. Він не знав, що сталося з останніми, прорвалися вони чи ні. І, потираючи руки, радів, що тих, хто виїхав з села з колгоспною чередою за тижнів три до цього, гітлерівцям, напевне, не здогнати. Вони заздалегідь перебралися через Дніпро і вже, мабуть, десь у Донбасі...

В селі виявилось, що їхня хата згоріла. Мусили йти до тітки Марини; вона зустріла їх словами:

— Повернулися? От і добре. Куди ж його їхати в невідомий світ, та ще з дитиною? Коли й доведеться померти, то краще в своїй хаті.

Мама насупилась, але промовчала.

Тітці це не сподобалося. Вона, певно, хотіла знати, що думає робити мама, і викликала її на розмову:

— Будемо сидіти тихо, то ніхто вас і не зачепить. А з голоду поки що не пухнутимемо...

Видно, що тітка так спроста помирати не збиралась... Ще під час боїв вона встигла принести з току кілька мішків пшениці і клумак цукру з кооперативу. Побачивши на щій в Марії піонерський галстук, наказала:

— Зніми і щоб я більше не бачила. Нічого біду накликаєти.

Галстук Марії знімати не хотілося, вона заплакала. Мама розсердилася.

— Коли матимеш своїх дітей, тоді й кричатимеш на них.— Мама сама зняла з Марії галстук і заховала собі до кишені.— А як мені жити, тихо чи голосно, сама знаю.

Заплакана Марія добула з-під поли книжку і сіла до стола. Тітка загледіла те й простягнула руку:

— А це зовсім ні до чого. Спалити треба.

Марія швидко потягнула до себе книжку й міцно притисла до грудей:

— Не віддам!— крикнула крізь сльози.

— Не чіпай дівчини,— тихо, але твердо наказала мати.

Марія з мамою жили в тітки до березня. В хаті завжди відчувався неспокій. Мати кудись ходила, іноді на день чи й два. Потім до неї почали заходити якісь люди. Щось приносили, про щось перешіптувались. Одного разу Марія підгледіла, як мама ховала пістолет. Тітка була вкрай незадоволена з того всього. «Сама в петлю лізеш»,— говорила матері. Мама відповідала коротко: «Не твоє діло». Тітка злилась.

Взимку їхню хату відвідали поліцаї. Мама вони не застали і довго розпитували в тітки, куди мама їздила і де поділа орден. Вночі після того Марія чула, як тітка сказала мамі: «Я не хочу через тебе в петлю лізти, й край. Не води до хати мені нікого, а ні, то забирайся, куди знаєш». Дядько Тихон в суперечку не втручався. Сидів на лежанці і тихо покашлював. Він боявся тітки Марини.

На ранок мама зникла з дому і більше не поверталася. На другий день несподівано зникла Марійчина книжка. Дівчина шукала її по всій хаті, розпитувала тітку. Тітка сказала, що не знає і щоб Марія не турбувала її дурницями, бо й без того марудно... Книжка щезла безслідно. З того часу Марія люто зненавиділа тітку...

Ненавість та посилювалася з кожним днем. Через тижнів два після того, як зникла мати, тітка наказала дівчині сховатися в погребі. Проводжаючи її туди, бурмотіла:

— Коли б твоя мати сиділа тихо, не доводилося б ховатися.

В погребі Марія просиділа цілий день, а коли повернулася до хати, то довідалася, що були поліцаї, питали матір і перевернули все шкереберть. Налякана тітка вже не стримувала своєї досади. Злість на маму виміщувала на дівчині.

— Не було б цього, коли б не твоя мама...

Тепер Марії доводилося ховатися все частіше й частіше. І все частішими були нарікання тітки:

— Можна було б тихенько все перечекати і голову зберегти. Куди там лізти, коли армія не встояла.

Марія ображалась не так за себе, як за матір. Мати її була доброю і сміливою. Вона не боялась фашистів. Може, зараз уже десь у партизанах і б'є гітлерівців так само, як і ти, про яких написано в книжці. Тітка не сміє так говорити про неї. І Марія не мовчала, огризалась.

Одного разу тітка сказала:

— Через тебе та твою маму і мені життя в селі немає. Коли б не ви, жила б я спокійно, не тремтіла щодня...

Було це вже восени, через рік після початку війни.

— Все одно тремтіли б,— не по-дитячому спокійно відповіла Марія.— У вас душа заяча.

— Це за те, що я тебе хлібом годую та від смерті рятую?— розлютилася тітка.

— Ваш хліб вже мені поперек горла став...

Вночі вона втекла з дому. До тітки більше не поверталася. Цілу зиму жила в сусідньому селі, в давньої материній подруги.

Життя було тривожним. Тьотя Киля, в якій жила Марія, щодня розповідала дівчині жахливі «новини», про катування й розстріли, про повішених. В тітки Марини знову був обшук. Не знайшли нічого. Тітка відбулася переляком, а дядька Тихона люто побили. Марії було до сліз жаль дядька. Він був добрий, мовчазний і завжди жалів її, хоч і не міг заступитися перед тіткою. Дядькові завжди перепало від тітки, та він лише боязко відмовчувався.

Пізніше тьотя Киля дізналася, що Марію розшуковують по всьому району. Вийшов такий наказ від жандармів. Тоді вже почали широко діяти партизани і, певне, щось стало відомо про маму. Марія тижнями відсиджувала в льоху, а коли стало тепліше, то в леваді...

Вночі на початку квітня до тітки Килі несподівано з'явилася мама і забрала з собою Марію до загону.

4

І от тепер тітка напевне скаже: «Ну що ж, знайшла твоя мама те, чого шукала». Марії уявляється тітчині обличчя, і їй стає ще тяжче: «Хай тільки тітка посміє таке сказати...»

Забувши про все, охоплена відчаєм дівчина з плачем припадає до непорушного тіла матері.

— Мамо! Мамусю! — благає вона в розпачі.

Та мати не відповідає. І стигне навколо гнітюча, важка тиша.

Під важкими клубками низьких хмар розповзається по сірій рівнині тьмяне світло безбарвного світанку. В мото-рошній тиші палає охоплене пожежею село...

І лише гучний сторонній звук, який раптом вривається в тишу, приводить Марію до тями. Вона стає на ноги, підводить догори заплакане обличчя й прислухається. Прислухається й думає: «Ні не повернусь я до тітки. От тільки побачу когось та розпитаюся, де наші, тоді попрошаюся з мамою і розшукаю червоноармійців. Розповім їм про все, передам пакет і залишуся в армії. Десь, може, тата зустріну... А їм,— я ще помщуся їм за маму».

А звук мотора дужчає й наближається. Виринувши з хмар, низько над землею мчить літак. Так низько, що Марія розрізняє не лише колеса й чіткі контури великих літер, але й голову пілота, що на мить висунулася з кабіни. Дівчину обдає трепетним теплом: на білих полях широких крил горять великі червоні зорі.

Літак проноситься над селом і знову пірнає в хмари. Деякий час крізь туманну запону видно ще його тьмяні контури. Віддаляється і нарешті зовсім стихає шум мотора. Поява літака підбадьорює дівчину і додає їй рішучості. Вона стоїть на весь зріст. Ловить навколишні звуки. Здається, долітають людські голоси. Марія прислухається пильніше. Справді, вранішній вітерець доносить якісь вигуки. Але це не від села. Голоси долітають зі степу. На сірій рівнині з'являються, ніби виростаючи з землі, якісь невиразні постаті.

Марія присідає і починає стежити за ними з затаєною тривоگوю. Намацує за пазухою пакет і присідає ще нижче.

Люди йдуть до села. Виринають, ніби привиди з темної балки і розходяться по сірій, набряклій від дощу стерні. Часто зупиняються, про щось радяться, перегукуються, просовуються вперед нерішуче, дотримуючись обережності.

Марія починає догадуватись. Вночі сполохані гітлерівцями люди ці тікали в степ, а тепер, коли все затихло, повертаються до кинутих і підпалених домівок. «Отже, фашистів близько вже нема»,— думає Марія і, озирнувшись назад, несподівано ловить на собі погляд чужих очей. Позаду неї стоїть приземкуватий дідок в засмальцьованому, підперезаному жіночою хусткою, кожушку. На голові заяча шапка, на ногах старі валянки, в руках кийок. Одяг дідка

забруднений. Очі в нього великі, сірі, ледь примружені. Вони дивляться на дівчину ласкаво й трохи насторожено.

З-за дідового кожуха визирає замурзана голівка у великому військовому кашкеті. В круглих темних очницях — гостра цікавість.

— Ти чия ж будеш, дівчино? — тихо запитує дідок, марно намагаючись впізнати. — Щось я тебе не пам'ятаю...

Дідок наближається до рову:

— Ти часом не... — але він не докінчує. Погляд його падає на розпростерту постать Галини Петрівни. Густі срібні брови спадають на очі. А жовта рука повільно стягає з голови заячу шапку. Хлопчик обома руками, ніби велике сито, здіймає й собі з голови кашкета.

Марія мовчить. Лоскотлива спазма нараз стискає їй горло. Дівчина з зусиллям стримує сльози.

А погляд дідка тим часом падає на вбитого гітлерівця:

— Так це ви нарobili тут вночі такого переполоху?

— Ми, — тихо відповідає Марія і, пересиливши спазму, запитує: — А де поділись фашисти?

— Та, певно, повтікали на той бік.

— То в селі вже їх немає?

— Немає. Вони зайшли вчора, приготували переправу, потім почали ловити чоловіків. Ну, всі, звичайно повтікали. Так вони почали палити село. Лише приноровились, а тут і ви. Постріли, гранати: от вони, зробивши, що встигли, і втекли. Вони тепер наполохані... А вас багато було?

— Нас? — дивується Марія. — Кого нас? Тут були лише я та мама...

В погляді дідка — хитрувата посмішка. Видно, що він не вірить і збирається ще щось запитати, та Марія перебиває його:

— А наші ще до села не зайшли?

— Наші? Наші, кажуть, теж десь уже там, попереду, — простягає руку кудись у степ дідок. — А до села ще не заходили.

— А село ваше як зветься?

— Виходить, не знаєш? — дивується дідок. — Жовтнєве зветься село. Фашисти були його переінакшили якомсь пособачому, по-своєму, а воно так Жовтнєвим і залишилось. Ну, а ти ж звідкіля?

— А я з Калинової Балки.

— З Калинової Балки? Чув, чув, — ніби аж радіє дідок з того, що чув про Калинову Балку. — Не так уже й далеко, верстов отак з шістдесят вниз по річці...

Чорною річкою, з півночі на південний схід, тече через степи великий шлях.

Над головою Марії знову чисте й прозоре небо. Навколо порожньо й тихо. Проминула кілька недавно спалених німецьких машин, трапився загрузлий в болоті тягач, і знову ні за що зачепитися зорові. Збоку над темно-фіалковими хвилями ріллі безшумно пролетіла галка. Каркнула тоскно й сховалася в мілкій балці. І нічого більше не порушує ранкової тиші.

Так тихо, що чути, як б'ється власне серце. І все ж, коли прислухаєшся,— повниться степ неясними мелодійними й бадьорими звуками. Далекими переливними трелями жайворонка бринить туге повітря. Відгомоном глухого гарматного гулу повниться земля.

Дівчина вже притомилася. Спітніло розігріте ходюю тіло. Коли доводиться витягати загрузлий в болото чобіт, тіло відзивається глухим нюючим болем. Та терпкість степового повітря бадьорить її. Марія збила на шию вовняну хустку, розстебнула поли ватянки і ступає вперед, підставляючи вітерцю неприкриту голову й розхристані груди.

Шлях здається безкінечним. Рівним широким пасом пересікає він поля і, звужуючись вдалині, шугає десь за обрій. Видно, що не завжди був він отакий безлюдний. Ще недавно пройшли тут військові машини. Дорога посмугована глибокими коліями й залита водою.

Попереду, над чіткою смугою обрію, по блідому небу розливається малинова ранкова зоря. Щомиті вона ширшає, грає різними кольорами; вгорі все небо малинове, нижче — оранжеве, а над самим обрієм — густо багряне. А там, де дорога впирається в обрій, раптом спалахує білий вогник. Він міниться, мерехтить, збільшуючись, сліпить очі. Від нього віялом шугають в небо косі вогняні стовпи. Дорога перед Марією спалахує, стелиться під ноги рівним мерехтливо-іскристим мостом. І дівчина йде ним просто на сонце, іде з одним бажанням зустріти десь червоноармійців.

В Жовтневому вона перебула один день і вийшла з села сьогодні вдосвіта. Червоноармійці до села не зайшли. Не було їх того дня, не з'явилися й вночі. І лише гарматний гул, що поставав, здавалося, з самої землі, свідчив, що вони десь тут, близько, на півдні, на півночі, а може, вже й на заході за річкою.

Довго йшла Марія без перепочинку, заглибившись в думки. І лише несподіваний гуркіт мотора примусив її насторожитись і зупинитись. Позаду на шляху показала велика машина. Вона їхала серединою дороги, розбризкуючи навколо себе рідку грязюку, буксуючи, петляючи і занурюючись аж до кузова в болото на вибоїнах.

Страх і радість охопили дівчину. Стояла, не відриваючи очей від машини: «Наші чи фашисти? Коли наші, то нарешті... нарешті я їх зустріну!.. А що, коли фашисти?»

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Начальника штабу стрілецької дивізії полковника Рагозіна викликали до штабу армії. Спочатку він думав поїхати своєю машиною, щоб разом по дорозі й виспатись. Але про легкове авто в таке бездоріжжя й думати було нічого. Повагавшись, Рагозін взяв з собою ординарця й влаштувався в кабіні вантажної машини, яка йшла попутним рейсом за боеприпасами.

Рагозін уже третю добу не спав, але виспатися в дорозі йому так і не пощастило. Машину підкидало на вибоїнах, мотало з боку в бік.

Шофер уповільнював хід, пробував об'їжджати, та це не допомагало. До того ж дратували й часті зупинки. То підбирали стомленого відсталого солдата, то командира, якому спішно треба було кудись дістатись. На полустанку Сигнаївка взяли на кузов якогось дивільного: не то агронома, не то партійного працівника, видно, недавнього військового.

Одне слово, було не до сну, і полковник, не засинаючи і не маючи сил перебороти втоми, всю дорогу дрімав. Легка дрімота перебивалась тривожними думками. Думати було про що. Навальний і стрімкий наступ на правобережжі України в умовах весняного бездоріжжя вимагав надзвичайної чіткості в роботі штабів і максимального напруження всіх сил. Гітлерівці після Корсунь-Шевченківського тікали так швидко, «скорочували» свій фронт так «еластично», що в погоні за ними не можна було зупинитися й на хвилину. Грузнучи в болоті, вони залишали на дорогах валки машин, гармати, танки і тікали в одних мундирах. Хоч, правда, в останні дні все ж вчинили черговий опір. Саме на ділянці дивізії Рагозіна, майже в тилу наших передових частин, якийсь есесівський генерал задумав будувати лінію оборо-

ни вздовж вузької степової річки. В ситуації, яка склалася на фронті, звичайно, не могло бути й мови про якусь серйозну й довготермінову оборону. Задум гітлерівського командування був викликаний тим безвихідним становищем, в якому опинилися війська на цій ділянці фронту. Німецька оборона мала на меті скувати на деякий час наші сили, дати можливість своїм головним силам вийти з-під удару та перегрупуватися. А головне — замінувати всі шляхи і тим утруднити пересування наших військ, зірвати безперебійний підвіз боєприпасів.

У підготовці несподіваного удару, який мав зірвати всі плани ворога, найбільше турбувала полковника розвідка. Часу до наступу залишилося дуже мало. Армійська розвідка мала в своєму розпорядженні лише два-три дні для того, щоб зібрати вичерпні дані про ворога. За завданням полковника розвідував ворожі позиції також і партизанський загін, який діяв в тилу гітлерівців. Все вже, здавалося, було ясним. Лінію ворожої оборони занесено на карту, майже повністю виявлено ворожі сили. І все ж це ще не могло задовольнити Рагозіна. Кожна невиявлена вогнева точка, кожна біла пляма чи неточність на карті, кожен метр невиявлених замінованих полів загрожуватиме в бою зайвими жертвами.

Полковник поставив додаткове завдання по радіо партизанам і вислав до лінії оборони ще одну групу розвідників. Коли виїжджав, було прийнято повідомлення про те, що партизани збрали додаткові й дуже важливі відомості про ворога. Все, що можна було передати по радіо, прийняли. Але партизани обіцяли ще сьогодні прислати в розташування наших частин карту? «Як і коли передадуть партизани карту? Що з розвідкою? Які відомості принесе вона? Можливо, що зараз там, у штабі, вже все відомо. Заміновані поля... Особливо заміновані поля... Ми поки що знаємо про них найменше...» — думав полковник.

Думки полковника перебив грюкіт. Хтось гатив кулаком над його головою по верху кабіни. Шофер загальмував, полковник розплющив очі і виглянув у дверці. Позаду за машиною бігла якась дівчинка у ватянці і важких солдатських чоботях. Вона щось кричала і вимахувала руками.

Першим на кузові побачив Марію молодший лейтенант Кузьменко. Він штовхнув ліктем ординарця полковника, сержанта Корецького.

Розкутана дівчина, вибиваючись із сил, бігла за машиною і, надриваючи груди, на все горло кричала:

— Зупиніться, чуєте, зупиніться! Ой та почекайте!

Машина зупинилась.

Кілька пар рук разом потяглись до Марії, і вона, мов на крилах, злетіла на кузов.

Машина одразу рушила. Шарпнувшись, Марія поточилась на якісь ящики. Її притримали й посадили. Дівчина кілька разів стомлено передихнула, поправила на голові хустку і аж тоді жадібно зиркнула спідлоба в один бік і в другий. Поруч неї сидів зовсім молодий юнак з золотими погонами на плечах — певно, командир. Навпроти теж молодий, але погони в нього були чорні з червоними поперечками. Потім ще двоє в шинелях з чистими зеленими погонами. Один був уже зовсім літній, хоч і старанно поголений, другий мав, певно, років сорок. У нього великі руді вуса і така ж, як і в Марійки, ватянка. Далі сидів ще якийсь чоловік у короткій жовтій шкірянці та чорній цивільній шапці. На нього Марія небагато й дивилася. Була така рада, що ось сидить, нарешті, поруч з червоноармійцями, що цивільних зовсім і помічати не хотіла. Вона ще раз зиркнула на солдатів, перевела погляд з одного на другого, несміливо посміхнулася і зовсім несподівано запитала:

— Скажіть, а ви справді наші?

У відповідь їй усі голосно зареготали. Марія зниквіла і зморщила кирпатого носика. Зрозуміла, що запитала якось не так, по-смішному, і нараз почервоніла. Але червоноармійці сміялися не образливо й підбадьорювали її вигуками.

— Наші, справді наші!

— Неодмінно наші!

Цивільний у жовтій шкірянці підсунувся ближче до неї. З-під широких темних брів глянули на Марію великі, уважні очі. Десь аж на самому дні їх таяться стримувані іскорки сміху. Тепер Марія вже змушена розглянути і його. Чоловік ще не старий, але на скронях вже сріблиться сивина. Обличчя серйозне, але в той же час привітне. За спиною в чоловіка солдатський речовий мішок, а в руці білий комишевий кийок. Він торкається рукою Марійчиного ліктя й неголосно запитує:

— Ну, а ти ж чия, дівчино?

Від погляду того чоловіка Марія одразу заспокоюється, бачить, що ніхто її не хоче образити, і відповідає вже навмисне жартівливо в тон своєму запитанню:

— Я? А я теж наша...

Знову всі сміються. А найголосніше чоловік у шкірянці

— Та то одразу видно, що наша,— каже він, збиваючи шапку на саме тім'я.— Але як же тебе хоч звуть?

— Марійка.

— А відкіля ж це ти йдеш, Марійко?

— А звідтіля,— показує рукою кудись назад дівчина.

Всі сміються ще голосніше, а чоловік у шкірянці жартівливо розводить руками:

— Пояснила, нічого не скажеш! — І раптом серйозно: — Звідкіля ж це?

— Ну, звідтіль! З-за фронту!

Сміх змовкає. Всі насторожуються і, зацікавлені, підсуюються ближче до Марії.

— З-за фронту? Коли? — перепитує той, що з золотими погонами.

— А минулої ночі.

Марійчині супутники насторожились. Жартівливий настрій зникає. Чоловік у жовтій шкірянці зводиться на ноги й сідає поруч неї.

— Через фронт минулої ночі? Сама?

Обличчя дівчини раптом хмуриться. Закліпавши віями, вона нагинає голову й відповідає глухо і якимось навіть різко:

— Не сама, а з мамою...

— А де ж мама?

Голова дівчини схиляється ще нижче і голос схвильовано дрижить:

— Там залишилася...— І вже зовсім тихо, крізь студені губи: — Фашисти вбили...

З-за обрію випливають бузкові клубки хмар. На дорозі блищать круглі озерця калюж. Земля, зігріта сонячним промінням, злегка парує. Петляючи і підскакуючи на вибоїнах, мчить вздовж шляху машина. Вище піднялося сонце. Ширше розпливаються хмари, густішають, звиваються в сині клубки. Ось одна відділилась, потяглась аж до сонця, напливла й погасила сліпучий диск. Степ потемнішав.

Люди на машині замовкли. Обличчя їх потьмарилися. Не раз вони зустрічалися з смертю, не вперше їм чути про вбивства, не вперше бачити сиріт. Скільки їх, отаких дівчаток і хлопчаків, траплялось їм на воєнних дорогах! Та все одно люди не можуть звикнути до цього, не можуть залишитися спокійними. Може, іноді не вміють вони висловити своїх почуттів словами, бо звикли до мови скупой і стриманої. Та справа тут і не в словах. Іноді мовчазна хвилина і один погляд скажуть більше, ніж тисячі найкращих слів...

Чоловік у шкірянці, почувши відповідь Марії, не говорить жалісливих слів і не зітхає. Замкненим, зосередженим стає його обличчя і непроникним погляд. Якусь хвилину він мовчки дивиться на дівчину, потім перекладає з лівої руки до правої кийка й нащось смикає гудзика на високому комірі зеленої військової сорочки.

— А мама ж твоя хто? Чому не могли почекати день-два?

— Партизанка моя мама,— підводить голову Марія і мить подумавши, додає: — І я теж...

— Партизанка?

— Ну да партизанка! А що? — насторожено супить брови дівчина.

— Нічого, просто питаю... Як же твоє прізвище?

— Горленко.

— Горленко? — жвавішає чоловік у шкірянці й уважніше, ніж до цього, розглядає дівчину.— А як її звали?

— Галина Петрівна.

— Галина Петрівна? Ланкова? Орденоносець?

Брови Марії раптом здіймаються вгору, рот мимоволі розкривається.

— Ланкова, орденоносець... — повторює вона.

— З Калинової Балки?

— З Калинової Балки.

— А батько Василь Семенович?

Вражена Марія, стверджуючи, киває головою.

— Голова колгоспу «Шлях до комунізму»?

Обличчя Марії міниться:

— Був...—І вже нетерпляче: — А ви звідки знаєте? — В голосі її збентеження, розгубленість, радість. В очах не-смілива надія.— Може, ви знаєте щось про батька, може, зустрічали?

— Про батька, на жаль, зараз нічого не знаю... А так знаю. І батька, і матір, і тебе тепер пригадую... А мене ти не пригадуєш?

Від напруги на лобі Марії залягає глибока зморшка, а брови ламаються. Довго й пильно дивиться вона в очі чоловікові і, нарешті, розчаровано й повільно крутить головою:

— Ні, не пригадую... Хоч здається мені, що десь бачила...

— А пригадуєш районний зліт піонерів у сороковому році? Ти тоді ще сиділа в президії. Пригадуєш?

— Ой пригадую! — скрикує Марія.— Пригадую! — Вона схоплюється на ноги, знову сідає, розгублено посміха-

ється.— Пригадую! Ми тоді ще фотографувались! Тільки ви були зовсім не такий, молодший. Ви — товариш Шумський, Микола Іванович, секретар райпарткому? Правда?

— Правда. І те, що я тоді молодший був, теж правда...

— А зараз ви теж секретар?

— І зараз секретар...

— В Кам'янському?

— В Кам'янському. А що?

Марійка не відповідає. Хапаючись, вона розстібає свій ватничок, потім скидає його. Залишившись в синенькому, ще дитячому і тепер тісному для неї платтячку, відтягує його спереду на грудях однією рукою, а другою добуває з-за пазухи пакет.

— Натє, Миколо Івановичу, подивіться і скажіть, кому його краще передати?

Шумський здивовано дивиться на пакет, потім на Марійку:

— Це ж що таке?

— А от розірвіть — побачите,— швидко відповідає Марійка, вдягаючись.

Шумський розриває пакет, розгортає карту і дивиться на неї, нічого не розуміючи. Потім помічає записку, читає її і знову уважно розглядає карту.

— Хто це тобі дав? — запитує, не одриваючи погляду від паперу.

— Командир нашого загону. Це він і посилав нас.

— А коли передав?

— Позавчора ввечері, коли ж!

Шумський схоплюється на ноги, ступивши кілька кроків, з силою стукає кулаком по верху кабіни.

Кузьменко та Корецький здивовано презираються. Солдати мовчки зацікавлено стежать за Миколою Івановичем...

— Чорт,— злиться полковник.— До якого часу це буде! Зупини, чого їм там треба?

Він із злістю штовхає дверцями і озирається. Обличчя його заспане, стомлене й сердите. Над його головою схиляється з борту цивільний, якого взяли на полустанку Сигнаївка, і тиче в обличчя якимись паперами.

— Товаришу полковник, подивіться. Тут, здається, дуже цінні відомості. Якраз для вас.

— Чорт,— розтирає лоба долонею полковник.— Що таке? — Бере до рук папери і хвилину незрозуміло дивиться

на них сонними очима. «Що таке, де взялася тут карта і для чого її дали йому?»

Марійчину увагу привертає слово «полковник», вимовлене Шумським, і вона з палкою дитячою цікавістю стежить за кожним рухом полковника.

Рагозін, прочитавши записку, швидко переводить очі на карту. Обличчя його яснішає, зморшки на лобі розгладжуються. Раптом він вискакує з кабіни просто в болото. Сон і втому як рукою зняло.

— Де ви взяли карту?

Шумський розповідає.

Марійка стоїть на машині, хмурих брови і морщить кирпатого носика. Полковник, слухаючи Миколу Івановича, приглядається до дівчини.

— Цікаво, цікаво,— кілька разів повторює він, вислухавши всі пояснення.— Дуже цікаво. Спасибі, дочко, спасибі. Можеш вважати, що завдання ти виконала на «відмінно». Спасибі. Твоє прізвище, ім'я та по батькові?

Поки полковник записував її відповіді до товстого записничка, Марія дивиться на нього й думає: «От його й попрошу, щоб узяв до армії».

— Ти просто сама не розумієш, яку хорошу справу зробила,— каже полковник, ховаючи до кишені записничка.

— Розумію, чого там не розумію,— несподівано навіть для себе відповідає Марія.

Він якось мить пильно дивиться на дівчину і враз заходиться голосним сміхом.

— Товаришу полковник, скажіть, а ви ніде на війні не зустрічали або хоч чули про Василя Семеновича Горленка? — здалеку починає Марія.

— Це твій батько? — перестає сміятись полковник.

— Батько.

Полковник замислюється і врешті з досадою розводить руками:

— Ні, такого не пригадую. Не чув.— І ніби вибачаючись перед Марією за те, що не чув про її батька, швидко додає: — А ти не журись. Я тобі обіцяю, що неодмінно розшукаю батька, як тільки він десь є. Неодмінно.— І знову витягає записничка.— Він коли пішов до армії? В сорок першому? Призивався в Кам'янському військкоматі... Неодмінно розшукаю.

Марію окрилює надія, і вона сміливішає:

— Товаришу полковник, візьміть мене в армію, до своєї частини.

Обличчя Рагозіна стає збентеженим:

— От це вже, Маріє, справа складніша. Навіть дуже складна...

— Товаришу полковник, візьміть. Я ж рік у загоні була. Я...

— Ну й досить з тебе, навоювалася. Вчитися треба, працювати. А ми вже й самі якось докінчимо.

— Ви не думайте, що я так собі, в тилу, — вже з дрожем в голосі благає Марія. — Я все можу. І санітарка, і в розвідку. Ви ж бачите... Може, я де батька зустріню.

— От саме батька. Так ви одне одного вік шукатимете і не знайдете. А дома вже, може, лист на тебе чекає...

Полковник хмуриться й нетерпляче одмахується рукою. З практики вже знає, що розмова ця забарна. Бачив уже не одного такого вояку чотирнадцяти-п'ятнадцяти років... А тут ще й дівчина. І жаль її, але нічого не вдієш, треба відрубати. І чим швидше, тим краще, а то не одв'яжешся. Досить. Мало їх хіба перебито та покалічено за війну!

— Ні, не можу! Права не маю, розумієш, права! Додому треба повертатися. Не можу. Рушай, Кап'єв! — І, не витримуючи натиску Марійчиних благань і голосу, в якому вже бринять ледве стримувані сльози, полковник швидко сів у кабінку.

2

Машина рушила. Марія сіла на ящик і схилилась щокою на руку. Так і сиділа непорушно, дивлячись у степ широко розкритими очима.

«Відмовив, — думала вона. — Взяв документи, похвалив, а потім відмовив. — Жаль і гнів на полковника закипали в грудях. — Ну й що ж, що відмовив! Хіба він один? Може, він думає, що так і послухаю? Все одно буду прохати всіх, кого тільки не зустріню. І досягну свого. А що, коли всі відмовляться і ніхто не прийме? Невже ж таки їй доведеться повертатися до тітки? Та ні за що!» Вона сидить непорушно і дивиться в степ. Губи її скорботно зламані, а в очах світиться недитяча туга...

Випадкові супутники мовчки стежать за Марією. Всі вони згоджуються з полковником. Але в усій постаті дівчини стільки справжнього горя, а в погляді світиться така печаль, що всім стає не лише жаль дівчини, але й чомусь ніяково за себе й за полковника. Так, ніби оце вони навмисне

образили цю сміливу дівчинку. І кожному хочеться чимось загладити свою провину.

Корецький притягнув до себе великий чемодан й почав викладати бляшанки консервів, ковбасу, масло в зеленій пластмасовій коробочці. Літній британський солдат здобув з кишені великого складного ножа, спритно розкрив бляшанку й підсунув її ближче до дівчини. Кузьменко розв'язав свій рюкзак і поруч чорної буханки виклав свою білу, додавши кусок жовтого вже сала. Солдат з рижими вусами, щоб і собі не відстати, не поспішаючи обмацав мішок і, добувши звідти дві жмені потертих грудочок цукру, висипав їх на ящик.

— Ну, Маріє, все воно якимось владнається, а поки що давай будемо снідати,— тихо й навіть ніби несміливо запросив Корецький.

Марія намазала на хліб масла й мовчки одкусила. Сум не проходив, і їла вона поволі, неохоче.

Машину підкидало на вибоїнах. Від коліс летіла грязюка. Сонце підбилося вже високо і почало пригрівати. Марія знову розмотала й зсунула на плечі важкий вовняний платок.

Микола Іванович добув з-під поли алюмінієву коробку та акуратно складену газету і почав крутити цигарку.

— Ти давно з Калинової Балки, Маріє?

— Вже рік минув,— тихо відповіла вона.

— От ти й розкажи мені, як там люди жили. Про себе також все, що згадаєш...

Спочатку Марія розповідала в'яло й неохоче. Але спогади розворушили й схвилювали її і зробили балакучішою.

Розповіла про те, як ішов на війну батько, як прислав єдиного за весь час листа з-під Львова. І відтоді вона про нього нічого не чула. Розповіла й про те, як вони з мамою тікали від фашистів і як знову повернулися до свого села. Дедалі розповідь її ставала жвавішою і схвилюванішою. Коли розповідала про те, як відстрілювалися від фашистів минулої ночі і як поховали маму в Жовтневому, край села, під старим осокором, всі перестали їсти і слухали, затамувавши подих.

Коли Марія розповідала про тітку, Шумський перепитав:

— А твоя тітка що, зраділа, коли гітлерівці прийшли?

— Ні! Де там! Але в неї просто душа така, заяча. Все, було, труситься та тільки одне й знає: «Проти сили не підеш, батою сокири не переб'єш». Вона просто боялася фашистів.

— А ти не боялася? — запитав Кузьменко.

Дівчині здалося, що він посміхнувся, на щоках її спалахнув рум'янець, а носик презирливо зморщився.

— Може, хто й боявся,— відповіла ущипливо,— а ми з мамою нікого не боялися. Я через те найбільше не любила тітки, що вона, як тільки побачить хоч якого сопливого фашиста, одразу починає труситися й говорити пошепки. Я до неї через те й повертатися не хочу.

— А куди ж ти підеш? — необережно запитав Корецький.

— А от зайду до Калинової Балки,— гостро глянула на сержанта дівчина,— попрошу, щоб перевезли й поховали маму в селі, а потім і подамся. Думаєте, крім цього полковника, нікого й на світі більше немає? Ого!

Корецький не знайшов, що відповісти. А Микола Іванович вважав, що розпочинати розмову з Марією про це йому ще рано. Він лише сказав:

— Маму, Маріє, неодмінно поховаємо в Калиновій Балці.— І знову перевів розмову на село: — Ну, а дядько ж як?

— Дядько? А дядько в нас боїться тітки більше, ніж усіх гітлерівців разом. Він у нас старий і тихий, а тітка пащекувата й зла...

— Про Коваленка не чула, де він?

— Про Коваленка? Пішов до армії разом з татом, а більше нічого не чула.

— Ну, а як же мамина ланка? Хто є, кого немає?

— Зараз не знаю, а рік тому знала про всіх. Галя з Клавою погнали колгоспну череду в евакуацію разом з дідом Остапом. Тьотю Софію розстріляли есесівці ще в перший рік. Леся загинула біля Чорного лісу. Була кулеметницею в нашому загоні. Оля випила чогось, щоб не їхати до Німеччини, і отруїлась. Марусю та Зіну забрали поліцаї на каторгу. А Микитюкова Докія, не знаю, де поділася. В селі її, коли німці прийшли, вже не було. Чула від мами, ніби вона ще зразу до якогось загону на Київщину направлена була...

— Куди Докія направлена, я знаю,— сказав Микола Іванович.— А от чи не чула ти про неї нічого?

— Ні... А в селі мусили б залишитися лише Ганна та баба Зеленючка...

Розповідь Марійки нагадала кожному, хто їхав на машині, про свої рідні місця, про родичів і знайомих. Поступово втяглися в розмову солдати, потім Корецький, а за ним і Кузьменко. Розмова стала загальною, і крутилася вона більше на спогадах, на тому, як було до війни. В кожному

слові відчувалася мрійна туга звиклих до військових мандрів людей за рідною домівкою, за мирною працею. Солдат з великими рудими вусами, розповідаючи про те, як він розводив коропів у колгоспному ставку десь під Воронежем, зітхнувши, сказав:

— Ех, Марійко, аби оце закінчилася війна, або будь я хоч на твоєму місці, подався б в рідні місця. Та заходився б знову біля ставка. Мені він і тепер іноді сниться...

Слова ці були сказані з такою щирістю, що Марія зовсім не відчула в них прихованого бажання солдата відмовити їй від твердого наміру пристати до якоїсь частини. Їй згадалася ніч, коли стояли вони на узліссі за терновим кущем і мама шепотіла: «Чуєш, Маріє, як по-весняному пахне вже земля?»

Потім розповідав про себе Корецький. Виявилось, що цей бравий сержант, який воював з першого дня війни і мав уже два ордени і три медалі, до війни займався зовсім мирною роботою. Він був закрійником жіночих черевиків на взуттєвій фабриці. Корецький докладно, із смаком розповідав про фабрику, про свою роботу й життя до війни. Розповідав довго і ще б і далі розповідав, коли б його не штовхнув у бік Кузьменко. Корецький здивовано озирнувся. Кузьменко приклав пальця до рота і зробив страшні очі. Корецький простежив за його поглядом і змовк: Марія, схиливши голову на руку Миколі Івановичу, спала. Дихала вона рівно й глибоко. Між бровами в дівчини залягла зморшка, а повні губи здивовано розкрились...

Уже майже годину машина пробивається захаращеною залізом дорогою. Здається, що викручується вона між чорними пеньками обгорілого лісу, то найжджаючи на них і зупиняючись, то об'їжджаючи далеко вбік.

Скільки видно,— дорога забита пом'ятими, ламаними, обгорілими й цілими, засмоктаними грязюкою німецькими машинами. Блискотять у болоті скалки битого скла, червоніють обгорілі рами, смердить паленою резиною і трупом. Ящики, залізні бочонки, каністри, кулеметні стрічки й диски. Жовтіють, вкриваючись зеленим окисом, великі патрони від крупнокаліберних кулеметів.

Між хаотичними нагромодженнями машин вирізняються мертві танки й гармати. Ось, простягнувши довге дуло гармати в землю, застиг «тигр». Далі між купою налізлив одна на одну машин задер догори тупого короткого хобота «фердинанд». У рові, перекинувшись на бік, лежить важка «пантера». Біля неї розбиті ящики й купи невикористаних

набоїв. Всюди, куди око сягне,— трупи гітлерівців, розбухлі конячі туші. Коло уцілілих машин пораються червоноармійці. Якийсь молоденький сержант з трофейної команди, залізни в синю «татру», вже включив мотор і, прислухаючись до рівного гудіння, весело посміхається.

Кінця битій гітлерівській техніці не видно.

Виїхавши на перехрестя доріг і потрапивши в густу кашу обгорілого заліза, машина, ніби загубивши надію вибратися з цього лабіринту, зупиняється. Шумський обережно шарпає дівчину за рукав:

— Марійко, Марійко, приїхали.

Марія розплющує повіки і здивовано озирається навколо. Потім тре кулаком заспані очі, ще раз озирається й запитує:

— Куди приїхали?

— Сходити треба. Додому приїхали,— показує рукою кудись убік Микола Іванович.

Марія стежить поглядом за його рукою і зупиняє зір на почорнілому стовпчику. Поперек стовпчика прибито свіжо-стругану дощечку, а на ній чорні чіткі літери: «До Калинової Балки 7 кілометрів».

Назва рідного села, написана рідними літерами, несподівано й радісно вражає дівчину. Сон одлітає. Не кажучи й слова, вона зводиться на ноги й починає закутуватися в хустку...

Коли Марія, підтримувана вусатим солдатом та Миколою Івановичем, зсувається по борту машини на дорогу, Корецький, добувши звідкись порожній зелений солдатський мішок, за допомогою Кузьменка та літнього солдата швидко наповнює його хлібом, консервними бляшанками і ще якимись пакунками. Потім подає мішок вусатому, і той, не питаючи згоди, чіпляє його на плечі дівчині.

— Бери, дочко, на перший раз... Бери, бери, не соромся.

Та Марія не те, що соромиться, а просто погано розуміє, що він робить. Вона думає про інше: «А що, коли в Калиновій Балці вже чекає на неї лист від батька? А то й сам тато?» Від тієї думки дівчина хвилюється і погано слухає, що до неї говорять.

З кабіни виходить полковник Рагозін.

— Значить, там твоє село? — запитує він, вказуючи рукою в той бік, де за хвилястими степовими пагорками має бути Калинова Балка.

Марія супить брови і стулює губи.

— Так, її,— відповідає за неї Микола Іванович.— Спасибі за те, що підвезли. Тепер ми вже дома.

— А тобі, дочко, теж спасибі. І щасливої дороги. Коли зустрінеш де твого тата, то розповім йому, яку хорошу дочку має,— говорить Рагозін до дівчини.

Марія ніяково посміхається. Вона, тиснучи руки, прощається з усіма і, ставши вбік, ще деякий час спостерігає за машиною. Від'їжджаючи, Кузьменко махає їй рукою, солдати та Коредький — шапками...

Коли стих шум мотора, чутнішим став гул далекої канонади.

Микола Іванович та Марія, повернувши на захід, пішли просто на той гул. Ішли поволі, грузнучи в розбитому машини багні. Микола Іванович спирався на паличку. Іноді зупинявся і перепочивав. Поранена і ще не зовсім вилікувана нога давала про себе знати.

З годину петляли між машинами, обминаючи вирви. Пройшли, певно, кілометрів зо три і аж тоді машин порідшало. Вони вже не купчились суцільним потоком, а де-не-де стояли поодиноці. Обабіч чорної, розбитої колесами дороги потекли повиті весняним маревом розлогі, порослі сухим бур'яном пустирі.

Марія зупинилась, жадібно втягла в себе повітря, озирнулася.

— Починаються наші поля,— сказала голосно, і очі її заблискотіли.

Шумський і собі зупинився.

— Так, наші поля. До війни тут був паровий клин. Пам'ятаєш, яка пшениця того року вродила?

— Пам'ятаю... А там он була мамина ділянка. Росли буряки. Коли б не війна, зібрали б, певне, по тисячі центнерів.

Шумський постояв, оглядаючи степ, і, рушивши далі, тихо заговорив:

— Багато в нас, Марійко, буде роботи, ой багато... За кілька день — сівба. А нічого ж не орано. Та й орати, певно, нічим... Посіяти ж треба, обов'язково треба. Армії, Марійко, хліб потрібен, і робітникам, які зброю готують.

Марія, слухаючи його, пильно вдивлялася вдалину.

Попереду, витикаючись з балки, замайоріли темні купи дерев. Синій димок курився над ними і зводився в високе небо. І чи то так здалося дівчині, чи й насправді вже вгадувались за тими деревами темні дахи рідного села. За тими синюватими клубками диму їй ввижалася рідна вулиця, татове обличчя, і тому слова Миколи Івановича «посіяти ж

треба» зливалися з іншими словами, з тими, які сказала мама командирові загону на порозі хати: «Скоро будемо знову сіяти...»

Курить над рідним селом синюватий димок. По-весняному пахне розмерзла земля. Та вже ніколи не вийде на ці поля Марійчина мати і ніколи вже не сіяти їй буряків...

Від швидкої ходи, а певніше від спогадів, які раптом охопили її, дівчині стає нестерпно душно. Вона зупиняється і тремтячою, розчервонілою на холоді рукою шарпає себе за ксмір. Тріснувши, одлітає гудзик, широко розкриваються поли ватянки, і до ніг дівчини падає новенький пістолет.

Хвилину дивиться на нього Марія. Потім сполохано зиркає на Миколу Івановича і швидко, так, ніби хтось збирається зараз відібрати в неї ту зброю, нагинається, старанно обтирає пістолета полою і знову ховає у бічну кишеню.

— Миколо Івановичу... Що я вас хочу попросити,— захилинаючись словами, звертається вона до Шумського.— Дасте мені записочку до військкомату або документа до якоїсь частини? Добре? Дасте? Ну, що я тепер у селі робитиму?! Що? Не можу я так... Щось ніби пече мене отут... За маму, за все... Добре, Миколо Івановичу?

Шумський глянув на дівчину і схвилювався. Обличчя її зовсім біле. Кутики уст сіпаються, а руки затиснуті в кулаки. Вогнем іскряться благально й твердо втуплені в його лице великі темні очі. «Важко умовити її. Важко зараз переконувати»,— думає Микола Іванович, ще більше хвилюючись.

— Добре, добре, Маріє. Заспокойся,— відповідає лагідним голосом.— Прийдемо на місце, а там уже й вирішимо...

3

Калинова Балка зустріла їх гнітючою тишею.

Вражені й занепокоєні тією тишею, разом, не змовляючись, зупинились на околиці. Перед ними внизу розкинулось велике село. В кількох місцях його ще зводились до неба бурі стовбури диму, і гіркуватий запах згарищ сповнював повітря. Ще далі, півколом оперізуючи село, блискотіло на сонці сине плесо річки.

Широка вулиця була порожньою. На краю її бовваніла довга, безверха колгоспна стайня з почорнілими від кіптяви стінами. За нею, обабіч дороги,— суцільне згарище. Задимлені прямокутники стін, чорні провалля дверей і вікон, обвуглені дерева і над усім, як на занедбаному цвинтарі,

високі обеліски коминів. Микола Іванович та Марія стояли й мовчки дивилися на село, не наважуючись заговорити. Марія про себе рахувала спалені подвір'я: «Одне, друге... п'яте». Нарахувала до десяти, але різкий металічний звук раптом перебив її лічбу. Звук повторився. І не встигли вони дібрати, що й до чого, як слідом за тим звуком десь зовсім близько загув мотор. Гул той здався живим голосом, і хоч він одразу й замовк, але від нього чомусь повіяло теплом.

— Я ж казав, що поїдемо! — почувся хлоп'ячий голос...

За нагромадженням ламаного заліза, дерева й резини, впоперек вулиці лежала велика німецька гармата з підбитими колесами. Гармата причеплена до трактора-тягача. Біля трактора пораються двоє: висока дівчина в синій спецівці і хлопчина років чотирнадцяти у вилянялій пілотці й великому, напевно, батьківському піджаку, підперезаному широким військовим паском. Дівчина розкутана. Шерстяна в клітинку хустина збилась їй на плечі: темне, підрізане на рівні плечей волосся спадає на лоб.

— Цілісінький, і навіть пального повен бак, — каже дівчина і знову заводить мотор.

Микола Іванович кілька хвилин стежить за ними і, посміхнувшись, голосно вітається:

— Добридень!

Обоє повертаються обличчям до нього. У хлопця гострий носик, невеличкі чорні, як вуглини, очі. У дівчини ж очі великі, ясно-сірі, променисті, з густими й темними довгими віями.

Дівчина спочатку пильно придивляється, а потім, пізнавши Шумського, радісно кидається до нього і цілує в щоку:

— Миколо Івановичу, добридень! Приїхали!

— Приїхав, Докіє, вітаю з визволенням, — голос Шумського тремтить від зворушення.

А Докія вже стискає в обіймах Марію, а сама сміється й плаче.

— Здрастуй, хлопче! — гукає Шумський, ховаючи за голосною розмовою своє хвилювання. — Ти ж чий?

— А я — Грицько Коваленко.

— Степана Коваленка син, голови сільради, — хапливо пояснює Марійка.

— А про батька не чути?

— Повернувся вчора! — в тон йому гукає Грицько і потім додає тихіше: — З госпіталю, без ноги...

— А що ж він зараз робить?

— З людьми по селу ходить. Радянську владу організовує.

— Радянську владу організовує? А ви ж що тут робите?

— А ми трофейну техніку освоюємо, щоб орати було ним...

— Молодці! — підходить до трактора Микола Іванович. — А ти, Докіє, давно в селі?

Докія кліпає довгими віями, на яких іскряться сльозинки.

— Я разом з нашими частинами. Позавчора... Наш загін ішов з гвардійською дивізією аж від Дніпра...

І от уже поволі рухається серединою задитої сонцем вулиці трактор. Пропливають обабіч спалені й уцілілі хати. Ясніють навколо знайомі й незнайомі, але однаково радісні обличчя. На тракторі за стерном сидить Докія. За спиною в неї нетерпляче вертиться Грицько. Він вимахує руками, підшморгує гострим носиком і час від часу щось гукає. Марія іде за трактором поруч Миколи Івановича.

З дворів визирають жіночі, дитячі й чоловічі обличчя. Загледівши старенького сторожа, Докія, поправляючи рябу хустку, яка сповзає у неї з голови, вигукує:

— Дідусю Мусію, Микола Іванович повернувся!

Низенький дідок задирає догори куцу білу борідку й прикладає долоню до вуха. Він стоїть на порозі невеличкого амбарчика з мисливською рушницею на плечі.

— Га, що? — перепитує і, впізнавши Шумського, поспішає йому назустріч.

— З визволенням, Мусію Антоновичу! — вітає його Шумський.

— Спасибі, спасибі, рідний, — і дідок рукавом потертої свитки витирає непрохану сльозу.

— Що це ви стережете, Мусію Антоновичу?

— Степан Гаврилович приставили, — дідок підсмикує рушницю й знову прикладає долоню до вуха, щоб, бува, не пропустити якогось слова. — Еге ж, зерно. Насіння трохи від тих розбійників зберегли...

А Докія вже гукає до когось іншого.

Люди виходять з дворів, вітаються з Шумським та Марією і, не змовляючись, ідуть поруч з ними за трактором.

Гурт поволі збільшується і оточує Миколу Івановича тісним колом.

Біля напівзруйнованої колгоспної кузні зупиняються.

— Кузьмо Самійловичу, Кузьмо Самійловичу! — гукає Докія.

Навколо кузні навалено багато борін, кілька плугів, тракторний чотирилемішник, жатка з перебитим крилом, дві сівалки.

Високий чоловік — Кузьма Самійлович, — кидаючи молотка, яким щойно вистукував сівалку, сутулячи широкі плечі, іде назустріч Шумському. Великою в мозолях долонею він розгладжує сиві пучки густих вусів і тричі урочисто цілується з Миколою Івановичем. Потім повільним жестом обводять нагороджений реманент і глухуватим спокійним голосом повідомляє:

— Дивлюсь, що з цього можна зробити...

І, вже не повертаючись до кузні, ступає неквапливими кроками поруч Шумського, слідом за трактором...

Навколо Марійки товпляться жінки, дівчатка-однолітки. Вони розпитують її, де була, як повернулася. Вислухавши короткі відповіді, співчутливо зітхають, крадькома, ріжками хусточок втирають сльози. Вони часто згадують маму. Марії від того теж хочеться плакати, і вона над силу стримує сльози. Та їй разом з тим якось приємно й радісно бути в цьому гурті, чути навколо живі голоси, відчувати щире співчуття. Вона зовсім забула про те, що не хотіла повертатися до Калинової Балки, забула про прикрі часи, які пережила в ній. Дівчині добре серед людей, і вона живе зараз тим, що чує й бачить навколо, хвилюється з кожної нової зустрічі.

Однак зустріч з тіткою вражає її неприємно.

Помітила вона Марину ще здалеку. Тітка, сковзаючись по грязюці, тягла до свого двору моток кинутого фашистськими солдатами дроту. Біля хвіртки зупинилася відпочити, озирнулася й побачила Шумського.

— Господи! — сплеснула долонями Марина. — Микола Йванович! Тихоне, Тихоне, Микола Йванович повернувся!

І одразу ж застигла з розкритим ротом, здивована й до краю вражена. Широко й жадібно втягнула в себе повітря, округлила очі і ледве здобулася на слово:

— Господи, і Марійка! Єй, ей, Марійка!

Хвилину стояла мов заворожена, а потім кинулася до дівчини і припала до неї з поцілунками:

— Дитинко моя, партизаночка дорогенька! Тихоне, Тихоне, чого ж ти стоїш, як колода, Марійка повернулася! Господи, вона ж у нас партизанка, Миколо Йвановичу!

З двору виходить літній, сивоголовий низенький чоловік — дядько Тихон. Підходить до Марії й, пригорнувши її, цілує в щоку. А потім її знову шарпає, бере в обійми

й обцілює тітка. Марія стоїть червона від замішання, сунуть брови й зовсім не відповідає на ласку.

— А де ж твоя мама, партизаночко? — не звертаючи на те уваги, питає Марина.

Марія одступає ближче до Миколи Івановича і відповідає тихо й суворо:

— Немає мами... Фашисти вбили...

І тітка Марина реагує на це зовсім не так, як уявлялося дівчині. Хвилину вона стоїть і, мов скам'яніла, дивиться на племінницю. Очі її сповнюються сльозами.

— Сирітко ж ти наша нещасна! — раптом голосно скрикує вона. — Сестро моя, сестро! Чого ж ти стоїш, донечко моя золота, заходь же до двору.

Від тітчиних сліз Марії стає не по собі. Вона почуває, що на очі в неї навертаються сльози, але згадує, як мама сварилась з тіткою, і стримується. Відступивши ще на крок, тулячись до Миколи Івановича, суворо, з дитячою жорстокістю рубає:

— Не підю я до вас.

Слова Марії приголомшують тітку, і вона злякано озиряється навколо, ніби шукаючи собі підтримку. Якусь мить мовчить, мов громом вражена, коротко й часто дихає, нарешті тихо схлипує:

— Господи... Люди добрі, що вона говорить? Миколо Івановичу, що вона говорить? Ви ще хтозна-що й подумаєте! Тихоне, Тихоне, проси людей до хати. Заходьте, Миколо Івановичу, чого ж ви стоїте?

— Спасибі, зайдемо разом з Марійкою, от тільки на село поглянемо.

Марина погоджується. Правду сказати, їй не хочеться отут, на людях, серед вулиці домовлятися з Марією. «Хай краще згодом, наодинці якось помиримось», — думає вона, дивлячись услід дівчині, яка вже йде вулицею поруч Шумського. «Загубила-таки себе сестра, не встереглася. Не послухала мене і дитину осиротила. Сама собі смерті шукала...» — думає вона, знову беручись за дріт. «А дівчину треба обов'язково до себе забрати, щоб люди пальцями не тикали. От тільки сердита вона на мене, з хати тоді втекла. Хіба Тихона намовити, щоб побалакав? Вона до нього, здається, прихильнішою була».

— Тихоне, Тихоне, щоб ти оглух! Чуєш?

Та Тихона вже й близько не було. Він пішов разом з людьми.

Марина витерла з лоба піт і глянула вздовж вулиці. Побачивши, як з дворів виходять люди і йдуть слідом за Шумським, стурбувалася: «І чого це вони всі біжать? Щось таке там трапилось? А може... може, там що-небудь роздаватимуть тим, хто від фашистів постраждав? Тихон хоч і буде, так на нього мала надія. А в мене ж сестра загинула!»

І, кинувши дріт, швидко пішла вздовж вулиці.

4

Ще, здається, недавно стояла на цьому місці нова весела хата з зеленим ганочком і великими світлими вікнами.

А от тепер залишилася від неї лише купа рудої глини, чорне згарище, посеред якого стримить, немов надгробок на кладовищі, велика піч з закоптілим комином.

Сумною вдовою схилилась над згарищем старезна, похила верба. Один бік її і нижчі покручені віти обвуглились. Верхні — потемнілі, набухлі весняними соками — купаються в прозорій блакиті березневого неба.

Під вербою, над згарищем стоїть висока сухорлява жінка. Стоїть і застиглим поглядом великих сірих очей дивиться через порожнє подвір'я на випалену безлюдну вулицю.

За плечима в жінки солдатська потерта торбинка, на голові смугаста шерстяна хустка, в міцно затиснутій руді — кийок.

З важких і небезпечних мандрів по сусідніх селах повернулася з дітьми тітка Ганна і стала над рідним згарищем. І стоїть так, висока, струнка і непорушна, мов скам'яніла.

Пригріває її зверху весняне сонце, шумить над головою верба голими гіллячками, легенький вітерець грається пасмом чорної з свинюю коси. То розстелить по високому лобі, а то на око кине. Щось гукає до неї дзвінким збудженим голосом восьмирічний синок Яшка. Час від часу зсуваючи на лоба велику, певно, кимсь подаровану шапку, яка лізе йому на очі, і шморгаючи почервонілим від холоду носиком, він зосереджено колується біля печі. Добуває з-під попелу то ніж з обгорілим черенком, а то якісь черепочки:

— Мамо, мамо, а дивіться! Таткова люлька ось! Тільки трошки обгоріла!

Та, здається, не бачить і не чує нічого того жінка. Дивляться кудись у простір великі очі, непорушно, уперто, не

змигнувши. Не сум, і не скорбота, і навіть не відчай у них, а лише втома, безвихідь. «Ну, а що ж тепер? Де притулиться і за що руки зачепити?»

Мабуть, отак само закам'яніло стояла вона тоді біля комина, коли зайшов до хати поліцай. Дивилась на нього, мабуть, таким самим непорушним поглядом і мовчала, аж поки не взяв дочку за руку і не потягнув до порога. І наче тільки й чекала на те. Схопила сокиру, яка лежала під припчком...

А потім мовчки переступила через поліцаїв труп, який падлом перегородив поріг, і метнулася на подвір'я.

Вирвалася з дітьми в чому стояла. Вже аж у сусідньому селі добрі люди зібрали сяку-таку одежину. Два місяці переховувалась, мандруючи з дітьми від села до села. Врятувала себе й діток і от повернулася...

Не впізнати рідного села. Тільки на їхній вулиці, може, хат п'ять і уціліло. Вся вулиця в згарищах. Та тільки ж у людей хоч руки за щось зачепиш. В того сарайчик уцілів, в того комірчина, а в того соломи на стелю накидай, то вже якось з горем пополам і від негоди сховаєшся. Та й майно ж потроху, як не кажи, встигли приховати... А тут... За того падлючого поліцая чисто все подвір'я з землею зрівняли. Мали час поратися, не дуже ще поспішали.

Все як є загинуло. І хата, і хлів, і корова, і все, що в хаті та на подвір'ї було. Все ж залишила, навіть одягнутися не встигла, коли тікала. Трісочки ніде не знайдеш. Навіть садок вирубали. Одна тільки стара верба хто й зна, як уціліла.

І от повернулася вона з дітьми на пожарище. Ніде й голови прихилити. Діти голодні й холодні. Усього й надії, що кусень хліба в торбині, який добрі люди на дорогу дали. Ще як не бачила — надія якась була.

Стоїть Ганна, може, вже з годину. Ноги до землі прикипіли.

Воля навколо, простір... Сміється вгорі тепле сонечко, весна над землею розгортає блакитні крила. Жити б та жити...

Знову щось захоплено вигукує до Ганни синок. Виходить з сусіднього подвір'я дочка Катря. Жваво перестрибуючи через калюжки, поспішає до свого подвір'я. Худенька й бліда, вона вертить на всі боки білявою голівкою, мружить до сонця великі блакитні очі, посміхається. Але мама дивиться і не помічає її, про своє думає...

— Мамо, мамо, тьотя Текля казала, щоб ми до них ішли,— ще здалеку щебече дочка.— Вони тепер в хлівчику живуть. Лежанку там таку примайстрували.

Мати не озивається.

— Мамо, мамо, та що ви, не чуєте?! — шарпає матір за полу Катря.— А дядько Петро до колгоспу пішов. Чуєте?

— Що, дочко?

— Та кажу ж, що дядько до колгоспу пішов,— аж на місці не встоїть вертлява Катя,— там, кажуть, секретар приїхав.

— Секретар? Який секретар?

— Шумський, товариш Шумський приїхав, знаєте?

— Микола Йванович? Та постій, не вертись! Секретар наш? Правда? Справді казали тобі?

І раптом суворе й замкнене обличчя розхмарюється, а холодний погляд сірих очей стає теплішим.

— Яшо, Яшо, а ходи-но сюди,— гукає тітка Ганна на сина.— І якось одразу на очах дітей вся міниться, ніби оживає.

— Так справді приїхав? — ще раз перепитує, дивлячись на дочку теплими, лагідними очима.

— Приїхав, мамо, приїхав, всі люди туди йдуть.

Ганна пригортає до себе дітей, поправляє Яшкові шапку, і теплі промінчики зморщок збираються в неї навколо очей і в кутиках уст.

— Ходімо, діти, ходімо. Коли й справді вже приїхав секретар наш, значить, все гаразд буде.

І ніби оце вперше бачить жінка, що над сплюндрованим селом стоїть лагідне й тепле березневе сонце, що навколо весна і, незважаючи на всі злигодні,— радість. Люди, яких до того ніби й не видно було, виходять на вулицю і поспішають до контори колгоспу.

Он старий Микита Басюк вийшов з свого спаленого подвір'я і гукає через тин до сусіда:

— Максиме, чув, кажуть, секретар наш приїхав!

— Бо таки приїхав, сама бачила,— замість сусіда відповідає через дорогу молода жінка.— Там народу вже... Приїхав і трактор вже з собою привіз.

— Ну, трактор, то, певне, Микитюкова Докія з поля пригнала... Куди тут до тракторів по такому бездоріжжю,— вийшов з хати Максим Павлюк.— Але коли вже Микола Йванович приїхав, то й трактори будуть. Аякже, безпремінно будуть. Це вже так.

І всі троє сусідів прямують вслід за Ганною до контори колгоспу. А далі ще йдуть. Виходять по двоє, по троє з дворів і всі прямують в одному напрямку.

І вже вся вулиця, як у велике свято, зарясніла людьми.

На протилежну вулицю потрібно було переходити через подвір'я Шерстюків.

Олена Шерстючка — давня, ще з дівочтва, подруга Ганни. «Як то вона тепер? — думала жінка, ступивши на порожнє подвір'я і дивлячись на хату, від якої стриміли лише обгорілі стіни. — Певне, десь до сусідів пішла».

Олена Шерстючка, так само як і Ганна, вирядивши чоловіка на війну, залишилася з двома дітьми. «Одне нещастя, що в мене, що в неї, — зітхнула Ганна і раптом помітила, що над обгорілими стінами здіймається тоненька цівка диму. «Що воно? Горить ще й досі, а чи там хто живе?» Наказавши дітям постояти серед подвір'я, Ганна зайшла крізь вигорілі двері в порожні сіни, потім до хати. В хаті пуста. Стеля провалилася на долівку. Переступаючи через глиняні брили, попростувала до дверцят, які вели до вузької кухоньки. Відчинила їх і зупинилась на порозі. В крихітній кімнатці напівтемрява. Віконце затулене якоюсь старою подушкою. Вгорі чудом уцілілий клапоть стелі. В кутку — плитка. В плитці палає скупе багаття. Старший, дванадцятирічний Федір, сидить перед дверцятками плитки, ламає сухі хворостинки і підкладає в вогонь. Він у подертому кожущку, руки, ніс і щоки вимазані в сажу, на голові кучма чорного, давно не стриженого чуба. Меншенький, шестилітній Петрик, сидить на купці соломи. Білява голівка пов'язана маминою хусткою, худеньке тільце обмотане ковдрою. Шулячись від холоду, який іде від мокрих стін, дитина пильно, не мигаючи, дивиться в вогонь широко відкритими, великими, не по-дитячому печальними очима.

Коли відчинилися двері, обоє повернули голови і байдуже, без цікавості подивилися на Ганну. Старший, не підводячись, підклав у вогонь хворостинку.

— Здрастуйте, хлопці, — привіталась Ганна. — А де ж ваша мати?

Старший сполохано стріпнув головою, подивився на жінку, потім тривожно на меншого братика і вступив погляд у вогонь.

— Мама пішла до діда, аж у Павлівку, — не відповівши на привітання, неохоче й тихо відказав він і знову подивився на брата.

Потім швидко підвівся, ступив до дверей, відчинив їх і смикнув за рукав тітку. Здивована Ганна вийшла. Хлопець щільно причинив двері, насторожено прислухався і гаряче зашепотів:

— То я так, тьотю, щоб Петрик не знав, про діда... А маму сьогодні вранці поховали... Її офіцер фашистський убив за те, що не хотіла з хати виходити, як вулицю палили... Тільки ж ви Петрикові ні слова.

— Ну, а як же ви...— відчувши, що сльози підступають їй до горла, стримуючи їх і ледве видушуючи слова, запитала Ганна.— Як же ви... живете?

— А ми от в кухоньці... Бараболю печемо. Приходила тітка Палажка, принесла нам молока. Хотіла до себе забрати, та тільки в них зараз ще холодніше. В хлівчику живуть, а там і печі немає.

Ганна оторопіло дивилася на хлопчика і не знала, не знаходила, що сказати. Постояла так, потім рвучко одчинила дверцята, забігла до кухоньки, тремтячими руками розв'язала торбинку, поклала просто на соломі перед Петриком останній кусок хліба і швидко, щоб не розридатись, вибігла на подвір'я...

Поспішала до Миколи Івановича розповісти йому про своє горе, запитати поради, попросити, щоб допоміг, навчив, як своє життя на рівні стежку вивести, а побачивши його, про сиріток Шерстюкових подбала, про них розповіла.

На запитання Шумського про її справи лише рукою махнула:

— А що мені? Жива-здорова, діти при мені, ховатися вже не потрібно, петля над головою не висить. От знову всі докупи зійшлися, і ви з нами. Зараз тільки за роботу братися...

Та Миколі Івановичу й розповідати не потрібно було. І так уже все знав. Люди розповіли йому одразу, як тільки заглядели здалеку, що Ганна йде.

Секретар помітив, що мало хто ділився з ним своїм власним нещастям. Навперебій розповідали про село, про колгосп, про сусідів та знайомих. Та й то так, щоб той, про кого розказують, не почув. Ніби це могло його якось образити. В розповіді про горе, що спіткало сусіду, якось уже виливалося й власне горе. Та й не хотілося при такій зустрічі притьмарювати радість визволення, яка була ще такою свіжою, гострою і хвилюючою. Хотілося говорити про майбутнє, яке малювалося попереду таким світлим, чистим і радісним, як оце прозоре березневе небо над головою

У селах Кам'янського району Миколу Івановича знали всі — від малого до великого. І нічого дивного в тому не було. Як же не знати секретаря райкому партії?

І Микола Іванович багатьох знав у районі. Калинова Балка лише одне з тридцяти двох сіл району. Хоч кожен день об'їжджай район, та й то потрапиш сюди хіба що один раз на місяць. А от тепер, дивлячись на колгоспників, які підходили до нього, Шумський ще здалеку багатьох впізнав. І не лише в обличчя. Одразу згадував прізвище, а то й ім'я та по батькові. Згадував, як той чи інший жив до війни, що робив, яка була в нього родина. І коли б хто запитав його, як можна запам'ятати стількох людей, він би тільки посміхнувся здивовано: «А як же секретареві райкому партії не знати своїх людей!» Тоді, може, Калинова Балка запам'яталась йому якось особливо? Може, була вона якимсь особливим, улюбленим селом секретаря? Ні, Калинова Балка нічим з-поміж інших сіл не вирізнялась, і бував тут Микола Іванович не частіше, аніж в інших місцях.

Шумський вперше приїхав до Кам'янського, до того зовсім не відомого йому села, молодим агрономом, випускником одного з сільськогосподарських інститутів. На робфак інституту він приїхав з путівкою райкому комсомолу, а закінчивши інститут, поїхав до Кам'янського з відрядженням обласного комітету партії.

Було це сімнадцять років тому.

Спочатку він працював агрономом в райземвідділі. Потім, послідовно, — завідувачим райземвідділу, головою райвиконкому, директором першої в Кам'янському районі МТС, другим секретарем райкому партії. А останні п'ять років перед війною його незмінно переобирали першим секретарем райкому. З району він виїхав тоді, коли перші німецькі снаряди рвалися на площі перед приміщенням райкому. Партія знайшла за потрібне послати його до армії. А от тепер, так само по волі партії, він демобілізувався і прибув у свій район. В останній день разом з армією він вийшов з нього і в перший день разом з армією повернувся.

І от ідуть до нього люди. Люди, яким він, може, вперше за все їх життя розкривав очі на те, що земля їхня багата й щедра, але занехаяна, може давати великі, просто невидимі врожаї, люди, яких він виховував, і сам, разом з ними, ріс як партійний керівник. З одними він разом організовував колгосп, інші при ньому стали першими в районі трак-

тористами, ще інші вирощували за його порадами рекордні врожаї. Сімнадцять років спільної великої і важкої, але радісної творчої роботи. То як же він не знатиме і не любить цих людей?!

...Микола Іванович сидить на низенькому ганочку. Довгий, на два ганки будинок, в якому містилися сільрада та правління колгоспу, порожній. Вікна винесено з рамами. Половина покрівлі знесена вибуховою хвилею, і листи цинку синіми озерами блискотять на землі навколо стін. Але на даху будинку вже тріпотить на вітрі невеличкий червоний прапорець. Висить уже над першим ганочком вивіска сільради, а колгоспну зараз прибиває до дошки худенький хлопчик у великих подраних чоботях.

На майдані перед будинком велика напівзалита весняною водою глибока вирва. Біля неї, навпроти ганку, зупинився трактор. На ньому сидить Докія. Машину одразу густо обліпили дітлахи. Обличчя серйозні, заклопотані і зосереджені, звернені до ганку. Тихо, без звичного галасу, стежать за дорослими, прислухаються до розмови, бояться пропустити хоч одне слово, яке скаже Микола Іванович.

Та Микола Іванович говорити не поспішає. Він тільки вислуховує. Сидить на верхньому східці. Жовта шкірянка розстебнута, шапка збита на потилицю. Срібляться, немов прибиті памороззю, скроні. З-під широких, темних брів привітно дивляться на людей великі темно-сірі очі. Погляд їх серйозний, замислений і зосереджений. І тільки в кутиках уст та в сітці тоненьких зморшок навколо очей таїться тепла посмішка. Коли підходить хтось новий, зморшки навколо очей густішають, в очах пробігають гарячі іскорки.

Відповідь на привітання, питає, що та як і знову прислухається, про що гомонить народ.

Шумський мружить проти сонця очі і повертає голову до Коваленка. Той стоїть позаду Миколи Івановича, спершися спиною на поруччя ганку. Він у новенькому офіцерському кітелі, на плечах — погони старшого лейтенанта. Права нога в новенькому чоботі, замість лівої акуратно підгорнута штанина новеньких, з червоним кантом військових штанів. В руках — милиці.

Тижнів зо два тому Коваленко виписався з госпіталю і подався до рідного села. Лише вчора вдень з села вигнали фашистів, а вночі прибув у Калинову Балку й Коваленко. Довідався, що дружину його поховали ще в сорок першому, за ніч розшукав сина, а сьогодні зранку вже розпочав господарювати в селі...

— А що, товаришу голово сільради,— звертається до Коваленка Микола Іванович.— Чи ти не довідувався? Щось я не бачу тут нікого з Павлюків. Пам'ятаєш, веселий такий чоловік, на комбайні працював? Коли йшов до армії, дружина його в лікарні лежала. Не довідувався, що з ними?

— Не встиг, Миколо Івановичу,— виправдовується Коваленко, так, ніби він уже хто її зна скільки сидить у селі.

Люди, які чули запитання, пошепки переказують його тим, що стоять далі. І раптом стигне над майданом незвична і важка тиша. Занепокоєно обводить поглядом людей Шумський, і важкий, неприємний здогад холодить йому груди.

Коваль Кузьма Самійлович нахиляється до нього і чомусь починає говорити пошепки.

— Померла Павлючка,— шепоче коваль,— фашисти, як тільки зайшли, всіх з лікарні надвір викинули. Так і померла того ж дня надворі. А дітей сусіди забрали...— І показує одними очима на дівчинку, яка стоїть осторонь, із зосередженням і сумним обличчям.— Ото старшенька — Женя... А про батька поки що не чути...

З натовпу наперед пробивається дід Мусій. На плечах у нього рушниця на мотузочку, голова чомусь не покрита, заяча шапка в руці. Не доходячи кількох кроків до ганку, він спинається навшпиньки і, витягаючи жилаву шию, через голови людей тягнеться до Шумського.

— А розкажіть, що на фронтах,— гукає він, уже наперед прикладаючи руку до вуха.— Миколо Івановичу, розкажіть, що на фронтах робиться. Мало дуже доходило до нас, а останні дні, то й зовсім нічого не чули...

І в цей час раптом звідкись із-за людських спин перекиває всіх верескливий жіночий голос.

— А що, фашисти більше не повернуться, не доведи господи? Не повернуться?!

Від того голосу Марія здригається. Так і є — знову тітка Марина. Вона щойно підбігла з вулиці, захекана, розчервоніла. Навколо неї зринає легенький смішок. Але тітка на те не зважає. Підбігла, розштовхала людей, побачила свого Тихона, штовхнула його.

Відчуваючи, що червоніє і знову починає соромитися, Марія переводить насторожений погляд на Миколу Івановича. На обличчі його — ні тіні посмішки. Воно серйозне, зосереджене, очі з-під насуплених брів дивляться на людей твердо. Микола Іванович, спираючись на кийок, зводиться

зі східців, кладе ліву руку на поруччя ганочка і випростується. Тепер йому видно всіх. Стоїть мовчки, серйозно дивиться на людей, і ті поволі замовкають, насторожуються.

— Не повернуться! — тихо, але твердо, навіть сердито вимовляє він і додає голосніше: — Ніколи не повернуться! — Замовк, ніби збираючись з думками, опустив погляд униз. А коли рвучко підвів голову, очі його знову дивилися на людей тепло й ласкаво. І насторожені обличчя колгоспників одразу зясніли радісними посмішками. — Не повернуться вже фашисти, — ще раз повторив він. — Працюйте, товариші, спокійно. Наша армія надійно захистить ваш труд. Фашистському звірові зламано хребта ще під Сталінградом, і з того часу ми гонимо його на захід без упину.

І Микола Іванович спокійно, не кваплячись почав розповідати про наслідки останніх боїв під Корсунь-Шевченківським, про те, що тільки вчора визволено місто Херсон, з ним близько сорока населених пунктів і знищено до двадцяти тисяч фашистів. Вчора ще тільки вигнали фашистів з Калинової Балки, сьогодні вони ще бешкетують в Кам'янському, але наші гармати на багатьох ділянках уже гримлять за Бугом, і Червона Армія виходить на західні кордони Батьківщини.

Марія вже знала все те, про що розповідав Микола Іванович. Але він розповідав так цікаво і з такими подробицями, що дівчина, як і всі присутні, жадібно ловила кожне його слово, кожен рух. Всі слухали, затамувавши подих, і над майданом стала така тиша, що чути було, як лопотить від легенького вітерця прапорець над сільрадою. Вертлява Катя раптом заметушилась, почала штовхати Марійку в бік і кивнула головою ліворуч.

Марія подивилась туди і побачила: біля поваленого паркана стоять її однолітки, шкільні подруги Оксана та Поля, кивають до неї головами і посміхаються. Радісно стало від того Марії. Отак відразу б і побігла до подруг. Але Микола Іванович ще говорив і не сила було не слухати його. І Марія й собі вітається з подругами лише кивком голови та посмішкою і знову одвертається до Шумського.

Закінчивши розповідь, Микола Іванович вже не сів. Стояв і, закручуючи цигарку, оглядав людський гурт, який заповнив увесь простір перед будинком.

З гурту жінок ступила наперед баба Зеленючка.

— Миколо Івановичу, — ласкаво розглядаючи секретаря своїми великими і завжди веселими очима, запитала вона, — що ж ви все про нас та про нас?.. Ми вже вам свої-

ми скаргами і вуха прогули. А про себе й мовчите. Як же ви живете-можете? Про родину що чувати, про діток?

— А чого ж,— посміхнувся Микола Іванович,— живу. І родина, пишуть, що живі, здорові, чого ж ще бажати?

— І синок пише? — не вгавала баба.

Микола Іванович кліпнув очима і швидко затягнувся цигаркою. І ніhto не помітив, як нервово сіпнулися в нього губи. Кашлянув, одвернувся і на мить затулив рота хусточкою. Щиро, від душі запитала його баба, але краще б уже не запитувала. Може б, іншим часом, наодинці, і розповів би він їй, вилив своє батьківське горе. Але тут, на людях, не варто ще й свого горя додавати. В уяві майнула землянка під Кантемирівкою, ніч, тремтливий вогник газової лампи і співчутливий погляд друга-полковника. І скупі, страшні своєю невблаганністю слова: «...смертю хоробрих... Ленінградський фронт...», і знайомий нюючий біль, так, ніби раптом не стало повітря і от-от зупиниться серце.

Ще раз кашлянув і, стріпнувши головою, ніби відганяючи від себе отой непроханий привид, удав, що не розчув останнього бабиного запитання:

— Що ж тут про себе розповідати,— заговорив знову, дивлячись просто їй в очі.— Ось тут увесь перед вами. Такий, як і був.

Та, певне, не сховав свого настрою від людей. Щось таке помітили на його обличчі люди, що стояли ближче. Помітили і зрозуміли. Бо раптом навколо все затихло і насторожилось.

Тільки баба, на диво, так і не помітила нічого. Підперши щоку долонею, вона захитала головою:

— Де вже там такий, як і був... І скроні снігом присипало, та й на ногу чогось ото налягаєте...

— Нога, бабо, до весілля заживе. Царапнуло трохи, та неділі за дві засохне так, що хоч гопака танцюй. А скроні, що ж...

— Е, де вже там зараз до гопака,— знову захитала головою стара, дивлячись кудись поверх людських голів на ближчі згарища.— Багато, ой багато води до моря витече, поки колишне життя до нас вернеться... Декому, мабуть, і не дочекагись.

І ніби перехопивши бабин погляд, додав коваль Кузьма Самійлович:

— Такої руїни, Миколо Івановичу, і після громадянської в нашому районі не було. Та, мабуть, і в цій країні...

Микола Іванович випростався, увесь якось підтягнувся і посуворішав.

— То ж після громадянської, Кузьмо Самійловичу. Не назад нам тепер потрібно дивитися, а вперед,— сказав голосно, так, щоб почули аж найдальші.— Якою наша держава була після громадянської, а якою тепер... про це треба подумати.

— Сильна держава, нічого не скажеш. А тільки ж їй і війну треба закінчувати. От у чому справа. А тут, як бачите, і засіяти, і відбудувати треба...

— А я вам от що відповім,— звернувся Шумський вже більше до всіх присутніх, аніж до коваля, бо розмова ця зараз цікавила всіх і стала вже загальною.— Я вам так скажу... Чули, товариші, про що ми тут з Кузьмою Самійловичем? Так от... Їхав я до Калинової Балки аж з самого Куйбишева. До Москви заїздив, і з Москви на Україну. Всяк їхати доводилось, іноді в вагоні, а більше на чому доведеться. І на даху, і на платформі. І казатиму вам тільки те, що сам по дорозі бачив. Ідуть на захід ешелони за ешелонами. З танками, гарматами, літаками, набоями... Зрозуміло, на фронт. Але от бачу цілий ешелон тракторами вантажений, машинами, а там один за одним ідуть поїзди з зерном. І скільки я їх бачив, товариші, очам своїм не вірив. Знав, що дужі ми, але щоб такі, на третій рік війни! От і запитую знайомих залізничників: «Це теж на фронт?» — «Ні,— відповідають,— на Україну, в Білорусію, на посівну». Тут у нас, товариші, ще фашисти бешкетують, а наша партія уже знає, бачить, що нам тут буде потрібно, і заздалегідь шле допомогу. І скажу вам, товариші, що не тільки розумом, а й серцем я тоді відчув, що наша країна ще дужчою стала, аніж на початку війни була... І не той, зовсім не той час у нас, що по громадянській був. І ми зовсім інші, не розпорошені на своїх смужечках, а об'єднані в колгоспи, організовані і тому в сто крат дужчі... Повірте, товариші, моїй ширості, я твердо переконаний: дайте тільки війну закінчити — не пройде й п'яти-шести років, як ми вже далеко позаду залишимо довоєнний час...

Добре говорив секретар, і вірили йому люди. А тільки ж... диміли ще навколо страшні згарища, бродили на тих згарищах сироти, а навколо села лежали забур'янені, здичавілі поля. І колгосп... Одні стіни від будівель, купи брухту від машин, може, тільки одну третину з них складеш того, що було. І насіння... Щось таки вберегли люди, ризкуючи

життям. Але на скільки його вистачить? Та й їсти ж людям щось треба...

І вгадав, ніби з очей вичитав, ті людські думки секретар:

— Тільки не думайте, не заспокоїти вас хочу, не втішити гарними словами. Не все пощастить зробити в цьому році. Не всюди ще вчасно підоспіє державна допомога. Ворог зруйнував усі шляхи. І хоч і відбудовуються вони швидко, але й весна не за горами. В першу чергу потрібно фронті постачати. Не справляться наші зруйновані залізниці з усім відразу, а іншим транспортом по такому болоту за сотні й тисячі кілометрів всього не перевезеш. І багато чого потрібно буде нам у цьому році на місці вирішувати самостійно. І все ж, хоч і не все, але те, що заплануємо, мусимо зробити. Незважаючи нінащо. І зробимо. Тільки потрібно взятися організовано і почати з основного.

Люди й не помітили, як це сталося. Ніхто не скликав сюди селян, ніхто не мав наміру збори провадити, а вже стоїть на майдані все, що залишилося живого в селі. І звідкись з'явився на ганочку столик на трьох ніжках. І сидить за ним голова сільради, вчорашній фронтовик Коваленко, і Докія, яка щойно сиділа на тракторі, притулилася коло столу і пише протокол. Ніхто навіть не оголошував, а збори почалися.

— В кожному ділі,— говорив Микола Іванович,— потрібно відшукати ту найголовнішу ланку, ту ниточку в клубочку, за яку коли потягнеш, то й увесь клубочок легко розплутаєш і ніщо в тебе не рватиметься. Товариш Коваленко до війни працював головою сільради, і от тепер уже день господарює в селі. Я думаю — він правильно почав. Ніхто його ще не переобирав, от хай і працює до наступних виборів. А я б вам, товариші, ось що порадив: основне у нас зараз всі знають. Основне в нас — сівба. Засіємо в цьому році, не залишимо поля порожніми, значить, витягнемо, значить, на дорогу станемо. І починати розмотувати цей клубочок треба з основного — з людей. Треба, товаришу Коваленко, тобі тут добре подумати, ти — Радянська влада на місці. Найперше — за день-два влаштувати всіх сиріт. Їхні батьки на фронті. Одні воюють, інші життя своє віддали, і наш святий обов'язок доглянути їхніх дітей. Цілим колгоспом доглянути. Як краще — самі подивитесь. По людях їх поки що влаштовувати, чи колгоспний патронат відкрити — подивитесь. Це мусите зробити в першу чергу. Потім колгоспників влаштувати. Не можуть люди під голим небом жити. Тут потрібно на деякий час і потіснитися. По

дві-три родини в одну хату поселити, нашвидку звести дахи там, де міцні стіни лишилися і де це можливо. Виявити все, що ми маємо, — що збереглося колгоспного, що з трофеїв залишилось. Все це вміло використати і, організувавши людей, починати роботу. Отак, як Кузьма Самійлович почав, — одразу з ремонту, з кузні, з насіння. У вас як-не-як дещо збереглося, та в інших і цього немає. А потім — як то, бабо, в старому писанні сказано про хліб?

— Та хто його знає, — посміхнулася баба Зеленючка, — все вже й з голови випало. Дірява голова на старість зробилася. Та й не до писання тут. Я он вже років двадцять і в церкву не заглядала.

Микола Іванович примружив усміхнені очі.

— А я ще з дитинства щось таке запам'ятав. Здається, не одним хлібом живе людина. Так, чи що? — І одразу посерйознішав. — Не менше як за хлібом, зголодніли наші люди на тимчасово окупованій території за правдивим словом, за правдою нашою радянською.

— Та де там, — махнув рукою дід Мусій. — Вірите, Микола Івановичу, одну радянську листівку по місяцю чекали, поки по черзі з одного до іншого села весь район перейде. Воно вже давно люди скажуть, що там написано, але якось веселіше стає, коли хоч в руках потримаєш.

— От про це я й кажу. Поки що газети до нас не доходять — про радіо треба подумати. Мабуть, нам у цьому військові допоможуть, повинні допомогти. Та й про школу. Не чекатимемо до осені. Навесні будемо відкривати. Хоч для молодших, щоб часу даремно не гаяти...

Вже спершись широкими грудьми на стільницю, тримаючи в товстих незвиклих пальцях теслярського олівця, який був під рукою, пригадує і виводить на дошці цифрами коваль Кузьма Самійлович, скільки до війни підіймали в колгоспі ярового клина. Щось тихо читає з папірця Коваленкові Докія. Жваво перегукуються, подаючи свої поради, люди.

А на вулицю тим часом входить маршова червоноармійська частина. Спочатку не помічені ніким солдати проходять по два-три чоловіки, а далі вже йде їх ціла група. Ось важкі машини тягнуть по болоту причеплені ззаду гармати. Хтось з молодших, обернувшись і махаючи рукою, вітає червоноармійців, і за якусь мить уже весь натовп стоїть обличчям до колони, нестримно гуде, плеще в долоні, вимахує шапками. Червоноармійці теж щось гукають, але що саме, Марія не чує. Та нарешті, навіть не чуючи, можна зрозуміти. Деякі солдати на хвилину зупиняються, інші проходять не

зупиняючись. Одні махають шапками. Інші вітаються, приклавши руку до кашкета, по-військовому. На ганку з непокритою головою стоїть Микола Іванович і, чекаючи, поки пройде колона, дивиться на вулицю. Брови його зімкнулись над переніссям, а в кутиках уст блукає стримувана посмішка...

Стихає шум моторів, зникає за рогом остання машина, а Марія все ще дивиться вздовж вулиці, і заздрість світитись в її погляді. Коли б тільки дозволили, коли б тільки взяли, здається, так би й побігла за ними. І вона ще піде, вона таки свого доможеться. Микола Іванович допоможе... Справді ж, не піде вона до тітки, нізачо не піде. А так, що їй тут робити? — думає дівчина. Не йти ж їй в отой патронат, що про нього говорили. Вона ж не маленька, щоб її люди доглядали. Сама вже може дати собі раду...

На ганку Докія. Стріпнула віями, провела по людях поглядом променистих очей, піднесла вгору руку. Почала говорити. Від її слів здається людям, що все далеке стало раптом близьким і досяжним, нездійсниме — здійснимим і неможливе — можливим і не таким важким, як ще хвилину перед тим. Докія говорить про те, що колгоспники Калнивої Балки, як і всі радянські люди, гаряче люблять свою рідну Радянську Армію і від усього серця дякують їй за порятунок, за звільнення з-під фашистської окупації, дякують Партії і Радянському урядові за все, що роблять вони для перемоги, за допомогу щойно звільненим колгоспам і зобов'язуються, в свою чергу, працювати не шкодуючи сил, щоб якнайкраще провести весняну посівну, бути гідними в роботі радянських воїнів-визволителів та їхніх героїчних подвигів. І хто ж скаже, що оті сотні гектарів, які вони всім колгоспом обіцяють засіяти ще цієї весни — щось нездійсниме? Засіють, не може того бути!

І як же складно і правильно говорить Докія, так, ніби перед тим порадилася з кожним.

Уважно, захоплено слухає й Марія. Слухає воднораз слова Докії і гул моторів, який стихається десь на другій вулиці. Тихше, тихше, ось зовсім не стало чути. І здається, одірвався від дівчини хтось близький і дорогий. Ніби пішов далі партизанський загін, забувши її одну на короткочасному привалі.

І коли разом з усіма дівчина гаряче плеще в долоні, у неї, як в усіх, очі горять радістю і захватом. Вона теж разом з іншими бере на себе важке й почесне зобов'язання. Але не про гектари, які треба засіяти, думає зараз Марійка. В уяві

її далекі походи, гуркіт гармат. От вона пробирається в вороже оточення, іде в розвідку, приносить цінні відомості про ворога. І його хитрий задум розгадано, і скоро на голови фашистів полетять смертоносні набої, і в тих набоях буде і її, Марійчина, частка, її помста за все, за все... Ні, нізащо не залишиться Марійка в тітки...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Думалося так, а вийшло інакше. І опинилася-таки Марія в тітчиній хаті.

Ніч. В кімнату через вікно ллється примарне місячне світло. Шумить за стіною у вишняку вітер. Гонить по небу кошлаті розірвані хмарки. Хмарки напливають на місяць. Світлий прямокутник — відбиток вікна на підлозі — то тьмяніє, то яскравішає. І здається, що бродять по кімнаті якісь тривожні тіні.

Марія лежить в кухоньці на тапчані коло теплої груби. Вперше за багато днів вона роздяглася і розпрямила стомлене тіло. Лежить на чистому простирадлі, в чистій сорочечці, прикрита теплою ковдрою. На селі тихо, жоден звук не долітає знадвору. Тихо і в хаті. Тільки й чути, як за стіною рівно дихає уві сні Микола Іванович. Вже далеко за північ. Але Марія не спить і не знає, коли прийде до неї сон.

Незвично якось дівчині, душно, ніби повітря не вистає. І не добре, чи то тиша її гнітить, чи тривожний шум вітру за вікном.

Зовсім про інше мріяла. А от знову опинилася в тітчиній хаті. І одна лише згадка про це кидає її в розпач.

«Як же це воно так трапалося, — думає дівчина, вдивляючись в сіру пляму вікна широко відкритими очима. І в уяві постає минулий день. Зустрічі, виснажені обличчя, розмови. — Як же воно так трапалося? Вона ж зовсім не хотіла цього до останньої хвилини. А от...»

Вже перед вечором, коли люди почали розходитися з майдану, вона підійшла до ганку, на якому сидів Микола Іванович. Микола Іванович з Коваленком та Кузьмою Самійловичем десь одійшли. Здається, зайшли до приміщення сільради, тільки вона не помітила того.

Її обступили жінки та дівчата: Докія, тітка Ганна, Варвара, разом з Катею підійшли Оксана та Поля.

І всі розпитували її про маму, про загін, про те, як жила і що робила. Вона розповідала, а всі слухали, без кінця перепитували і плакали. Одна тільки тітка Ганна ні про що не розпитувала. Стояла осторонь, висока, сухорлява й сувора, і слухала все мовчки. Тільки іноді хустишкою витирала почервонілі очі. Вона завжди така — тітка Ганна — мовчазна, скупа на слово. Ніколи б не повірили, коли б не знали, що вертлява, балакуча не в міру, блакитноока Катя — її дочка...

А найбільше розпитувала і плакала невгамовна і неспокоїна баба Зеленючка. Здається, розповідай хоч до ранку, то вона знову буде перепитувати і плакати. І плаче баба якось чудно... Сама похила, сухенька, та ще за ці роки зовсім подалася, ніби аж понижчала, ще більш загострився ніс, ніби аж висохли і потоншали губи. Але за тими губами повен рот напрочуд білих і рівних зубів. І очі у баби великі, з тонесенькими прожилками. І від того здається, що вони завжди сміються, завжди веселі.

Дивиться баба на Марію веселими очима, слухає, і раптом поллються з тих очей дрібні сльози, заблискотять на вицьблих віях, зростають зморшкуваті запалі шоки. І не встигнуть ще вони скотитися до підборіддя, як очі вже знову стають сухими й веселими. Оті очі й молодять бабу, і роки їх не міняють...

Всі вони: і Докія, і тітка Ганна, і баба Зеленючка до війни працювали в маминій ланці. І всі були нагороджені, хто медаллю, хто орденом. Далеко розходилася про них слава.

— Так кажеш, — перепитувала баба Марійку, — згадувала нас мама, не забула? Перед самою смертю згадувала? А я ж про неї оце щодня думала, з усіх доріг виглядала. Думала: прийде наша лебідка, заклопочеться. «Чим же тепер сіяти будемо?» — запитає. А я її тут і порадую: «Зберегла насіння, Галино, аякже, зберегла. На два гектари вистачить, а то й більше». І не дочекалася... Сиротами залишила нас...

І б'ють каскадом сльози з бабиних веселих очей...

Може б, і не витримала тоді Марія, заплакала б, та, на щастя, вийшов на ганок Микола Іванович. Попростував просто до Марії, а вона швидко ступила крок йому назустріч, аж зраділа, ніби він один на все село до неї найрідніший був.

— Ну, що ж, Маріє, а тепер веди нас до своєї тітки.

— А чого? — насторожилася Марія.

— Ну, як чого? От хоч би того, що треба ж нам десь переночувати та відпочити. Та й тобі ж треба десь жити. На вулиці ж не залишишся.

— Не хочу я в неї жити, Миколо Івановичу,— одразу відрубала Марійка.

— А де ж ти будеш жити? Немає ж у нас поки що де жити, Марійко. Вона ж тобі як-не-як тітка, мамина сестра.

— Все одно не буду. До армії піду.

— І що ти, Маріє, вигадуєш, куди ти підеш? — втрутилася до розмови Докія.— Яка там армія?

І даремно втрутилася. Зустріла у відповідь такий гнівний погляд, ніби була дівчині найбільшим ворогом.

— А от піду, все одно піду. І ніхто мене не спинить. Сама піду!

— Нікуди ти зараз не підеш,— твердо вимовив Микола Іванович.

Не втримуючись, метнула й на нього гнівним поглядом. Збиралася відповісти щось гостре. Мала вже таку вдачу, що навіть командирові в загоні не змовчувала. А от тут не відповіла. Зустрілась поглядом з Миколою Івановичем і чомусь не змогла. Не наважилась. Опустила очі додолу і промовила з жалібним докором:

— Ви ж самі пообіцяли, Миколо Івановичу, ще там, на полі.

І, певно, зрозумів Шумський, що цій дівчині так одразу не накажеш, не переламаєш її.

— Бачиш, Маріє,— почав він лагідно.— Ти сама подумай. Куди ти зараз підеш отак навмання? Навіть полковник сьогодні тебе не взяв, а що ж інші? Та й я не можу, просто з пошани перед твоєю матір'ю, отак тебе кудись відпустити. Ти собі тільки подумай, повернеться твій батько з війни, а ми з ним друзі були, і запитає про тебе. Що я йому відповім? Як хочеш, а не можу я... Давай поки що так домовимось: ти поживеш у тітки, відпочинеш. В районі життя налагодиться, за кілька днів організується військкомат, от тоді, коли не передумаєш, і подумаємо, що робити. Згода?

Марія опустила голову. Довго дивилася собі під ноги, мовчала. Відповіла аж по хвилі на диво тихим, сумним і покірним голосом:

— Я хоч і піду, Миколо Івановичу, то тільки тому, що ви кажете.

І додала ще тихіше, але й твердіше, вперто:

— Все одно я в неї довго не виживу...

Коли йшли вулицею, знову зустрівся дядько Тихон. Зачепивши мотузком просто за ший, він вів за собою гніду худющу шкапину.

— Звідкіля це ви її? — запитав Микола Іванович.

Дядько зупинився і погладив шкапину по злинялій ший:

— В полі біля ліса зловив. Німці, певно, кинули. А вона стоїть і гіллячки гризе. Ви не дивіться, що вона така. Просто зголодніла. А відгодується, ще й як орати буде. Я завів на стайню вже четверо таких.

— А де ж ваша стайня?

— А там, де й була. От ходіть — побачите.

...Виявляється, що коні стоять у тій обгорілій стайні, яку першою побачила Марія, підходячи до села. Тільки в одному кутку вцілів кусок стелі, і там тепер стоять коні. Дядько Тихон ставить туди й п'ятого. Він підкидає до ясел житньої соломи, гладить коней по худих хребтах.

— Ого, ще й які рисаки будуть, — захоплено оглядає коней. Видно, що догляд за ними приносить йому справжнє задоволення.

Простеживши очима за Тихоном, Микола Іванович повертається до Коваленка.

— Ну, от тобі, Степане, і старший конюх, а то й завідуючий конефермою.

Зачувши ті слова, дядько опускає голову, старанно розгладжує пальцями руду скуйовджену гриву:

— Я що, — зовсім тихо каже він. — Я коней люблю, товаришу Шумський. Я не від того. Не знаю тільки, як моя Марина скаже. Вона в мене здоров'ям не дуже...

— Та, може ж, уже якось дозволить, — сміється Шумський.

А дядько вже підійшов до Марії:

— А чого ти до цього часу ходиш? Додому ходімо, стомилася ж.

В голосі і в погляді його стільки тепла й лагідності, що Марії просто шкода стає відмовою образити дядька, і вона мовчки йде за ним.

На вулиці впоперек дороги простяглись довгі тіні. На заході в рожеві хмарки опускається сонце. Від річки тягне вечірнім різким вітерцем. І лункіше стелиться по мокрій притихлій землі гул далекої гарматної канонади.

На подвір'ї в тітки — гурт людей. Знову чекають на Миколу Івановича. А позаду них, з вулиці підходять ще жінки...

Переступаючи поріг тітчиної хати, певна була Марія, що не довго побуде тут. І навіть за столом, коли вечеряли,— почувала себе, як в гостях. Їла здебільшого те, що дали в дорозі червоноармійці, а до тітчиних страв прикладалася тільки так, для годиться, щоб дядька зовсім уже не образити. Та не дуже щось і їсти хотілося. Більше пригощала Катю та малого Яшка.

Вечеряли всі разом: вона, Микола Іванович, тітка Ганна з дітьми, Коваленки — батько та син, Докія, баба Зелениючка, Кузьма Самійлович. Тітка нажарила картоплі, поставила на стіл кислого та свіжого молока, сиру. Навіть півлітра спирту в неї знайшлося. Пригощала Марина всіх незвично широко, з задоволенням.

Поки вечеряли, в хату набилося повно людей. Усіх, хто приходив, припрохували до столу. Люди дякували і, здебільшого, чемно відмовлялися. Не відмовилися лише Марійчині подруги Оксана та Поля. А інші хто сидів, хто стояв. До столу не сідали. Та, правду кажучи, і сідати вже було нікуди. Та й не вечеряти ж, справді, вони сюди прийшли. Інше цікавило людей.

Не хотілося відриватися від гурту і залишатися на самоті. Бо саме тут, у гурті, на людях, вирішувалося основне, найголовніше, від чого залежатиме і дах над головою, і міць колгоспу, і особистий достаток.

І не було сили чекати й хвилини. Усім хотілося вирішити все одразу, підрахувати свої сили й свої можливості. Збуджена появою Миколи Івановича, людська сила й енергія шукали, вимагали собі застосування, вимагали роботи, руху.

Коваль Кузьма Самійлович якось мимоволі, непомітно й несподівано для себе став центром уваги колгоспників. Разом з Коваленком, який щойно прибув до села і не встиг ще всього врахувати, він прикидав за столом усе, що мав зробити колгосп за весну, скільки гектарів засіяти, що для цього підготувати. Здавалося, а може, так і було, що подумав про все чоловік уже заздалегідь. І тепер знав, на що колгосп може розраховувати, що можна відремонтувати, а що й так збереглося і де лежить. Ніби заздалегідь все на облік взяв. Велику надію мали люди на збереження насіння, на трактор, який привела Докія. Але що більше входили в справу, що більше виявляли і згадували то вцілілий культиватор, а то кілька плугів чи сівалок, то більше поставало й труднощів. Не вистачало не тільки насіння, реманенту і тягової сили, а й робочих рук — людей. Так, на перший погляд, ніби й чимало залишилося людей в селі, але коли

дійшло до діла, то виявилось, що половина їх — діти та старі. Прикидали спільно, як розбити людей на бригади, на ланки, і стикалися з великими труднощами.

Розмова в тітчиній хаті точилася дружна, гаряча. Кожен вважав своїм обов'язком висловитися, щось порадити, допомогти. Кожному боліли колгоспні спільні справи. Одна тільки Марія почувала себе тут якось ніби збоку і участі в розмові не брала. Вона спочатку вклала до ліжка і приспала малого Яшка. Потім сиділа біля нього і слухала, про що говорять люди. І чим більше слухала, тим самотнішою почувала себе. Усі тут знають, чого хочуть, усі знають, що їм потрібно і що будуть робити завтра. От тільки вона одна не знає, як і де зустріне завтрашній день. І ставало від того дівчині прикро і навіть боляче. Заспокоювала себе думкою про те, що лежить перед нею інша дорога, але заспокоювало це чомусь ненадовго.

Особливо ж прикро стало дівчині, коли заговорила баба Зеленючка про мамину ланку. Всього їх троє залишилося з ланки — вона, тітка Ганна та Докія. І виходило так, що ніби кінець прийшов славетній ланці. Ще хоч би ланкова була. А то лишилася ланка без голови. Та не хотіла на тому погоджуватися баба. Не уявляла собі, як це воно отак: візьме та й розсиплеться ударна ланка. І прохала Докію, щоб та погодилася стати за ланкову.

— Не похвалила б, ой не похвалила б нас покійниця, коли б жива була та й дізналася, що ланку занехаяли. Берись, Докіє, ей-ей берись. А там якось уже крутитимемось.

Докія ніби й не відмовлялася, хоч Коваленко їй інші справи готував, але з Коваленком ще можна домовитися. А от де ти людей візьмеш?

І знову говорили, обмірковували і знову вже скільки разів згадували Марійчину маму.

Ще коли згадували маму в розмові на майдані біля клубу, якесь чудне почуття незручності охопило Марію. А зараз почуття те посилилося, стурбувало, занепокоїло її. Якось дивно виходило. Мама вмерла. А от діло її залишилося, живе. І от ці сторонні люди згадують тепер про маму і про її роботу так, ніби вона їм рідніша, а вона, рідна дочка, стоїть якось осторонь, як чужа. Ніби й не стосується її те, чим жила і що робила мати. Дивно, прикро і... чомусь незручно. Так, ніби люди говорять про маму, а на неї дивляться.

Марійчині подруги слухають розмову старших. Дивиться на них Марія, і знову здається їй, що та розмова подругам

набагато ближча і рідніша, ніж їй. І воно таки так і виходить. Вертялява Катя, та сама Катя, яка ще кілька годин тому на ганку таємниче сповіщала Марії, що хоче піти в санітарки, раптом завертіла білявою голівкою, заговорила швидко-швидко, поглядаючи то на матір, то на Докію:

— А от кажете — немає людей. А я, я теж хочу в ланку Галини Петрівни. Правда ж, мамо, мені теж можна? Докіє, правда ж? І буде вже четверо. Запишете? Добре? Запишете?

Коли Катя знову згадала її маму, Марія аж губу закусила, і пальці її нервово забігали, то розстібаючи, то застібаючи гудзик на платтячку. А тут ще раптом і Оксана... Низенька, по-дорослому поважна, вона повчальним тоном звернулася до Каті:

— А ти не крутись, Катько! Завжди наперед вискакуєш. І не танцюй, ніби тобі п'ять років. Мабуть, думаєш, що в ланці цукерки роздаватимуть? Чи гадаєш, що медалі одразу посипляться, тільки запишись? В ланці Галини Петрівни, знаєш, як треба працювати? — Оксана хвилину помовчала, ніби надаючи тим більшої ваги своїм словам, і додала: — Я от ще зранку надумала до їхньої ланки записатися, але ж не танцюю. Ти й у школі отак попереду всіх вискакувала.

— Подумаєш, здивувала, — підтримує несподівано Оксану низенька, опецькувата Поля. Вона примружила чорні, ніби повиті вологим туманцем очі, і якимось ліниво, знехотя цідить слова крізь повні червоні губи: — Подумаєш, здивувала. А може, ми всі в ланку запишемось?

— Ще й не записались, а вже сваритесь, — сміється Докія. — А що буде в полі?

Катя ображено відвертається, Оксана насторожується, а Поля з лінивою байдужістю знизує плечима:

— Треба мені з нею сваритися. Не мала б роботи...

— А я теж до вас, — несподівано підшморгує носом Грицько Коваленко і зривається на ноги. — Оратиму вам. Добре, Докіє? І гній, я знаю, де найкращий є. Сипець. Ще довоєнний.

Баба Зеленючка від несподіванки зайшла тоненьким смішком. Сміються дівчата. І навіть у суворій тітці Ганни здригаються кутики вуст. Ніхто в цей час не дивиться на Марію.

І, може, саме це й вражає її найбільше...

І отут-то й сталося все. Сталося якимось несподівано. І до цього часу не може Марія зрозуміти, як воно вийшло. Отак наче хто сторонній штовхнув її. Підхопилась, передихнула

і, тамуючи несподівану досаду, навіть образу, невідомо на кого, на себе чи на інших, дзвінко вигукнула:

— А я теж до маминої ланки, чуєш, Докіє?

І підбадьорена власним вигуком, одразу відчуває, що почуття прикрості і самотності несподівано зникли. А коли ще й Микола Іванович похвалив за таке рішення, то й зовсім легко стало в неї на душі.

Цілий вечір почувала себе так, ніби все вже влаштувалося, ніби знайшла вже те, чого шукала, і вона вже не гість, а рідна й рівна серед своїх і близьких. Збуджена подіями цілого дня, зігріта людською увагою, була навіть задоволена з свого рішення, здається, анітрошки не каялась. Якийсь врівноважений, спокійний настрій появився в неї. І навіть тітка видалася їй далеко кращою і привітнішою, ніж до того...

А потім розійшлися поволі люди. Умовившись зустрітись завтра, попрощалися Оксана та Поля. Пішла, нарешті, й Катя. Тільки малий Яшко спав на ліжку. Так солодко спав натомлений хлопчина, що будити пожалкували.

Ось уже zostалися в хаті лише Микола Іванович, Кузьма Самійлович та Коваленко. Тітка стелить постіль, Марія переодягається в кухоньці і прислухається до розмови, яка точиться за столом. Говорить Микола Іванович.

— От що, Степане,— каже він до Коваленка.— Є нас тут поки що тільки двоє комуністів. І думати нам треба не лише про одне село, а про весь район. На нас вся відповідальність. Партія з нас питатиме, і народ нас питає. Завтра я піду на цей край, обійду всі сільради по дорозі, а ти візьми на конюшні кращого коня, Кузьма Самійлович тобі якусь бідку прилаштує, і їдь до Тернівки. Роздивись, що там діється, від імені райкому організує людей, лад усьому дай і аж тоді повертайся. А тут без тебе Кузьма Самійлович працює зо два дні... Що зробиш, що побачиш, післязавтра напиши мені і передай в Кам'янське.

— Так у Кам'янському ж ще німці, Миколо Івановичу,— дивується Коваленко.

— Нічого. До того часу їх звідти виженуть...

І ще щось говорить Микола Іванович, але Марія вже не слухає. Несподівано повертається до неї денний смуток, самотність. Зовсім же не думала вона, що весь час буде біля неї Микола Іванович... А от почула його слова і... Піде завтра Микола Іванович, і вона знову залишиться сама в тітки. Знову в тітки... І від одної думки про це зникає хороший настрій. «Як же це воно так трапилось? Зовсім же інакше

думала. А тепер уже Миколі Івановичу і говорити про каяття незручно».

Всі лягають спати, затихає в хаті й надворі, а в неї на душі стає все тривожніше та тривожніше. Роздягнулась, намацала в бічній кишені пістолет, і ніби що вкололо її. Потримала в руці, приклала до щоки гладеньку холодну ручку, постояла. Потім поклала пістолет під подушку і вляглася...

Сон одразу відлетів. І, здається, не заснути вже дівчині до ранку, не вгамувати своїх тривожних думок. «Як же це воно так трапилось?» — запитує себе і не знаходить відповіді. Вона ж зовсім не того хотіла, до останньої хвилини про інше думала. От тобі й армія, і розвідка, і далекі походи. І кінець війни десь аж у Берліні. Хіба відмовитись? А як же вона тоді в очі Миколі Івановичу подивиться? Не може вона зламати свого слова...

Довго думає, довго мучиться і бореться з своїми думками Марія, одна серед заснулого села, прислухаючись до тривожного шуму вітру за вікном. І нарешті вирішує: «Справді тяжко тут у селі. І людей не вистачає. А засіяти треба. Хліб потрібен і людям, і армії, яка воює. От я й залишусь. Залишусь, попрацюю... Завзято працюватиму, не покладаючи рук, з усіх сил. Я покажу всім, як треба працювати... А потім... Потім колгосп обсіється. Я своє зроблю, і можна буде знову нагадати про себе Миколі Івановичу. Адже він обіцяв. Я ж так і скажу, що залишилась тільки на посівну. А тим часом, може, від батька й лист прийде... А коли не пустить, не допоможе Микола Іванович? Що тоді?.. Тоді я просто втечу, та й годі. Коли німці були, втекла від тітки, а тепер... Тепер і німці вже хтозна-де, та й виросла ж я за цей час. Тоді ж іще дівчинкою була, та й то... А тепер... Так і зроблю, коли що...»

2

Два дні підряд через село проходили військові частини.

В ці дні всі колгоспники лагодили розмитий весняними водами місточок через балку. Копали канави, спускаючи з дороги воду, рубали в березі лозу і встилали нею шлях.

Разом з усіма тут працювала й Марія. Навколо неї дзвеніли збуджені голоси, лунав сміх, веселі вигуки. А вона була засмучена і мовчки жбурляла лопатою мокру землю. Працювала завзято, але робота не збуджувала й не веселила її. Рев моторів, брязкіт зброї, слова військової коман-

ди, сонячні зайчики, що грали на чорних хоботах гармат, на багнетах і ламалися в товстому склі кабін, краяли дівчині серце. Марія часом зупинялася і, забувши про все, довго дивилася вслід колоні машин чи взводів автоматників заздрісним поглядом.

Увечері на другий день в тітчиній хаті зупинилися на ніч молодий капітан, літній вусатий сержант і троє солдатів. Капітан був веселий, до всього цікавий і балакучий. Ще й години в хаті не пробув, а вже встиг розвідати у тітки все: і про неї, і про Марію, і про Марійчину маму. Був капітан, певно, з таких людей, що вміють якось одразу привертати до себе увагу. І не тільки в тітки, навіть у Марії несподівано розв'язався язик, і вона охоче розповідала про те, чого не встигла чи не змогла розповісти тітка.

А почавши розповідь, несподівано стала в центрі уваги на цілий вечір. Їй співчували, нею захоплювались, на неї дивилися так, ніби на якусь героїню. П'ятеро дорослих військових тільки й говорили, що про неї, розпитували про партизанський загін, частували її, як маленьку, цукерками, шоколадом.

Ласощів Марія не їла. Але подарунки приймала охоче. «Віддам Яшкові»,— вирішила. А самій було не до того. Капітан командує батальйоном, в нього колона машин, розвідка, санітарна частина. Варто лише попросити, слово лише сказати, і він візьме, обов'язково візьме. І вже аж рота розтулила, щоб сказати те слово. Та... Згадала Миколу Івановича і не наважилась... Не могла, не посміла порушити свого слова. Соромно було...

Ранком батальйон вирушив далі до фронту. Марія провела капітана за ворота. Довго стояла й дивилася вслід колоні, яка віддалялася й губилася з очей. «Може, вже такого випадку більше й не трапиться»,— думала дівчина, повертаючись до хати вкрай розтривоженою і стомленою.

Тітка подала сніданок, але Марійці було не до їжі.

Саме в цей час до неї зайшов Юхим Купріянович Перепічка.

До війни він років чотирнадцять підряд працював у колгоспі рахівником. Часто відвідував батька. Завжди був привітним, уважним, ввічливим. Так і не зрозуміла тоді Марія, чому люди, згадуючи про нього, завжди посміхалися. Посміхалися й жартували. І хоч ті жарти були й доброзичливими, незлобивими, а все ж... Адже він вважався одним з кращих рахівників на цілий район. Навіть премії часто одержував...

Батько казав про нього: «По Перепічці можна годинника звиряти».

І справді, коли вранці на сільській вулиці з'являлася його опецькувата постать в широкому парусиновому костюмчику й солом'яному брилику,— всі знали: зараз сьома година і Юхим Купріянович іде до контори колгоспу. Ішов він вздовж вулиці поважно і неквапливо, дрібненькими кроками. В одній руці кийок, у другій — потерта папка з якимись справами. Кругле помережане густою сіткою зморщок обличчя завжди акуратно поголене, а на носі великі в залізній оправі окуляри.

Злі язики плескали, що бриється він так старанно тому, що замість бороди в нього на обличчя витикається завжди лише з десяток сивих покручених волосинок. Ніхто, правда, того не бачив, але говорити людям не заборониш.

Найбільше любив Юхим Купріянович розмовляти про науку і людей науки. Лікарів, агрономів та вчителів обожнював. Знайомі набирали цінності в його очах або втрачали її залежно від того, в яких стосунках були з наукою. Коли хто з ланкових чи бригадирів застосовував на своїх ділянках нові методи посіву чи обробітку ґрунту і взагалі починав працювати «за книжкою», Юхим Купріянович вже не одходив від того, скрізь ходив за ним, як нянька, і відстоював, де тільки можна було. В обліку, в розрахунках, в плануванні першими для нього були тільки такі люди. Марійчину маму, Галину Петрівну, дорівнював він до професора. А першим своїм другом вважав завідуючого хатою-лабораторією Остапа Панасовича Дерев'янка.

Та серед безлічі наук, в які був закоханий Перепічка, він все ж вирізняв одну, якій віддавав перевагу. То була математика. І Перепічка гордився тим, що він є скромним служителем цієї науки. Марія мало прислухалася до його розмов, але не раз чула, як, навмисне доведений якимсь жартівником до кипіння, він часто вигукував в конторі колгоспу: «А ти подумай, що було б з людьми без бухгалтерії. Уяви собі колгосп без обліку!»

Крім математики, любив ще Юхим Купріянович і випити.

Правда, траплялося це з ним не часто. Коли був напідпитку, прокидалася в ньому любов до мандрів. Він любив тоді гуляти по селу, заходити до знайомих і заводити довгі «наукові» розмови.

— Ну от, знову збалансував Юхим Купріянович...— посміхалися люди і вислуховували старого, може, й неуважно, але чемно.

Після повернення з невдалої евакуації Юхим Купріянович майже нікуди не показувався. В перші дні його викликали до коменданта і запропонували стати рахівником «громадського господарства». Посилаючись на старість (було йому тоді під шістдесят) і поганий зір, він відмовився. Його побили, викинули за двері і більше не чіпали.

Одного разу, тоді, коли жила ще в тітки, Марія зустріла його на вулиці. Він підійшов до неї, худий, обідраний і небритий. Ріденькі сиві волосинки кільцями позакручувалися на щоках, крізь скельця окулярів дивилися на дівчину старечі помутнілі очі. І несло від нього самогонкою.

Постояв, зняв окуляри, озирнувся навколо, знову надів.

— Ну, що, Маріє, як? — запитав невідомо нащо. І, не чекаючи на відповідь, швидко заговорив: — Бачила? Спалили, доценту спалили хату-лабораторію. І бібліотеку спалили... Нічого немає, все знищили! — З-під окулярів у нього викотилися дві мутні сльозинки. — Ех, гине, Маріє, наука. Порушився баланс! — І, махнувши рукою, пішов кудись вздовж вулиці, не попрощавшись...

Особистий баланс Перепічки порушився, здавалось, безнадійно. Бездітний, жив з жінкою в нетопленій хаті. Жінка збирала по шляху побиті скати, а він ліпив людям за шматок хліба чи мірку картоплі резинові чуні. Коли ж траплялася яка копійка, утаював від жінки і витрачав на самогон. Часто голодував, хворів і зовсім занехаяв себе...

І коли Коваленко в перший день по визволенні згадав про нього, Кузьма Самійлович Зозуля безнадійно похитав головою: — Був, та весь звівся. Зістарився до того, що й ходити не може, та й так щось того... — виразно покрутив пальцями біля лоба.

Але Зозуля помилився.

Тоді, коли Марія повернулася з Миколою Івановичем, Перепічки біля клубу не було. Почував себе зовсім хворим і не міг підвестись. А сьогодні от раптом з'явився на подвір'ї у Марини. Був він у тому самому, що до війни, парусиновому костюмчику, старанно випраному й випрасуваному. Обличчя чисто поголене, в одній руці кийок, в другій — жовтенька папка. От тільки поверх костюма — латане-перелатане демісезонне пальтечко, та й скуд так, що одяг висів на ньому, як на вішалці, і здавався з чужого плеча. А зморщене, схоже на печене яблуко обличчя стало таким маленьким, що Марина спочатку навіть не впізнала його.

— Вам кого? — запитала, не відповівши на привітання. (Саме несла до корови цебер з замішаною на буряках половою і зупинилась на порозі).

— А я до вас, Марино Петрівно, — якось розгублено посміхнувся Перепічка. — Власне не до вас, а до Марії Василівни.

Тепер Марина впізнала його, але не розібрала, про що він говорить. «Якої такої Марії Василівни йому треба? Забалакуватися став старий, чій що?» І округливши очі, перепитала:

— До кого?

— До племінниці вашої. Чув, що прибула, — ще більше зніяковів Перепічка.

— А-а-а! — нарешті зрозуміла Марина. «Дивись якої! По батькові величає, певно, просити про щось буде», — подумала і не дуже люб'язно буркнула: — В хаті вона, заходьте.

Марія сиділа за сніданком. На столі перед нею — кусень хліба, молоко, варена картопля. Все так і стояло незайманим. Перепічку вона впізнала одразу. Зраділа його появи і підвелася назустріч.

Юхим Купріянович не поспішаючи стягнув з голови шапку, поставив в рогачі кийок, поправив окуляри й простяг до дівчини висохлу з довгими пальцями руку:

— З прибуттям, Маріє Василівно, здрастуйте!

Від такого незвичайного звертання Марія розгубилася, почервоніла і, не знайшовши слів на відповідь, лише обережно потиснула старому руку.

— А я до вас, Маріє Василівно. Пробачте, що так рано. Не потурбую?

— Та чого ж, — ще більше зніяковіла дівчина, — сідайте, Юхиме Купріяновичу. Прошу до мене снідати.

Перепічка голодним поглядом зиркнув поверх окулярів на стіл і насупився.

— Дякую, Маріє Василівно, дякую, я вже снідав. У мене до вас справа. Дозвольте присісти?

— Та що ви, Юхиме Купріяновичу! — Марія швидко присунула стільця. — Сідайте, чого там, яка я вам Марія Василівна? Марійка, ото й усе.

Перепічка сів на край стільця, скинув окуляри, протер хусточкою очі й уважно подивився на дівчину.

— Ну як же, як же. Доросла ви вже стали, можна сказати дівиця... А я, знаєте, чув, що ви прибули, та й той... дай, думаю, однесу, щоб пам'ятка була.

Він поклав на стіл жовту папку і обережно розгорнув її.

— Ось, прошу... Ви ж знаєте, як я поважав вашу матір... І от зберіг. Думаю, тепер вам приємно буде...

На великому сірому аркуші картону наклеєна прижовкла від часу фотокартка: осінній степ, небо в сірих розводах хмар і вдалині похила скирта. Ближче — бурякові кагати, а попереду біля сповненої лантухами вагівниці — гурт людей...

Звичайна, до того ж давно знайома фотокартка. Знято її восени того року, коли маму нагороджено орденом. Вісіла картка до війни в конторі колгоспу і не становила для дівчини нічого особливого. А от тепер... Марія коротко зітхнула. Швидко, швидко закліпали її довгі вії і, широко розкрившись, застигли. Темні очі вогко заблискотіли. Одразу забувшись і про капітана, і навіть про Перепічку, який сидів поруч, вдивлялася в рідні обличчя. На щоках у неї проступав легкий рум'янець...

Мама стоїть, ледь зсутулившись від осінньої прохолоди. Руки її сховані в кишені теплої ватянки. Вона дивиться гарними серйозними очима і тільки в кутиках уст таїться ледве вловима посмішка... Посміхається агроном Бабійчук, сміється баба Зеленючка, повно сміху в променистих очах Докії... Усміхнені обличчя Клави, Марусі, Зіни... Потираючи руки, мружиться Перепічка. А батько закинув назад кучму білявого чуба, виставив кирпатого, як у Марійки, носа і регоче нестримно, на все горло. Тільки обличчя тітки Ганни серйозне і стримане. А вона, Марійка, висунувшись з-під батькової руки, здивовано дивиться на всіх.

Марія підвела голову й помітила Перепічку аж тоді, коли на фотокартку ліг аркуш списаного синім чорнилом паперу.

— А це що, Юхиме Купріяновичу?

— А це, пробачте, я так подумав, що вам цікаво буде. Чув, що в ланку записалися, от і захопив. Воно в мене в паперах лежало. Ну коли в евакуацію збирався, жаль було кидати, як-не-як людський досвід, ну й от...

Аркуш з обох боків списаний круглим і дрібненьким машинним почерком. Марія збагнула це тільки тепер. І одразу ж звичайний посірілий папір, на якому вже й чорнило вицвіло, став їй дорогим.

— А що ж тут таке?

— А це я так собі подумав, якщо вже взялися ви, то не спочатку ж усе його видумувати, а тут — наука. — Юхим Купріянович підняв догори вказівний палець. — Агротехнічна наука по вирощуванню цукрових буряків. Колись ваша

мама в агрогуртку читала, як добиватися високих урожаїв. Ну, а воно й збереглося...

Спочатку Марія лише жадібно розглядала знайоме і рідне мамине письмо, а потім почала й читати. Одразу зміст не доходив до неї. Не тому, що вона не розуміла його, а тому, що дівчині уявилося, ніби мати ще жива і, дізнавшись, що Марія збирається працювати в буряковій ланці, написала їй листа. Початок листа десь загубився, але починатись він мусив так: «Дорога доню, коли ти вже задумала вирощувати буряки, то не осоромся. А щоб не осоромитись, треба працювати так: ґрунт обов'язково орати з осені, перед оранкою внести добрива...»

«...Снігозатримання, яровизація. Міжряддя, коткування, «сліпа» шаровка. Перегній, послід, попіл, суперфосфат, амоній-сульфат, амонійна селітра, кальцій-хлорид...». Та Марія й назв таких не чула! І не цікавилася ними ніколи! Та, правду кажучи, до цього і не уявляла собі, як буде працювати, і зовсім не думала про працю, за яку береться. З довоєнних дитячих літ залишилися тільки неясні враження від маминих успіхів, а крім того, лише й знала Марія, що буряки треба сапати і що це дуже важка робота. І аж тепер, читаючи мамину записку, вона раптом зрозуміла, яка важка, складна і кропітка робота чекає на неї. Така складна, що вона зараз і збагнути ще сама всього не в силі.

І Марія раптом гостро, зовсім по-новому відчула, що круто змінюється і ламається все її дотеперішнє життя і починається щось нове, ще не збагнене, не пережите.

Терпкий холодок пронизав її тіло. Так, ніби стояла зараз на пронизливому вітрі. Щось широке і незвідане стелилось вдалині, і від тієї далини водночас і дух перехоплювало, і плакати хотілось...

Незрозумілий страх і сумніви, які мучили дівчину ці два дні, поволі розвіювались, блідли. Владно підкоряло Марію інше почуття. Те саме почуття, яке змусило її несподівано піти до маминої ланки. Тільки тепер це був уже не хвилиний гарячковий порив. Почуття підкорялося думці і усвідомлювалося... Мамина мрія, мамина справа, про яку вона думала навіть перед смертю, аж тепер розкрилася дівчині. І виходило так, що чужі люди розуміли маму, любили її справу більше, ніж вона, рідна дочка. Всі розуміли. Навіть командир загону. Тільки вона не зрозуміла, не захотіла чи... злякалася? Адже мама ще отам, на узліссі, говорила про сьому мрію і своє бажання. То була її остання воля.

А Марія, яка любила свою маму найбільше за всіх, не прислухалась, не зрозуміла...

Дівчина дивилася на лист, але літер уже не бачила. Сиділа так непорушно кілька хвилин. Досада, пізні каяття терзали її. Зараз вона бачила перед собою лише маму і відповідала їй зовсім по-іншому, лагідно, але твердо: «Добре, мамуся, буде так, як ти хотіла... І я не злякаюсь...»

3

Того ж дня, повернувшись з району, Коваленко скликав загальні збори колгоспу.

Надворі сяялась холодна мжичка, поривами налітав вітер і часом проривався мокрий, лапаний сніг. Збори довелося провадити в напівзруйнованому приміщенні контори колгоспу, попереду прибравши з кімнат грудки рудої глини, які обвалилися з стін.

Коли Марія прийшла до контори, там було вже повно людей. Вони заповнили дві суміжні кімнати, стояли в коридорчику і в просвітах вибитих дверей. А ті, кому не вистачало місця, купчилися надворі, зазираючи в проломи винесених з рамами вікон. На ганку теж було тісно. Однак Марію пропустили до середини, і вона стала в кімнаті під стіною, якраз біля стільця з трьома ніжками, на якому сидів дядько Тихон.

Попереду, перед столом президії, люди сиділи просто на підлозі, трохи далі — на вцілілих стільцях і дошках, підпертих пеньками та колодами, а ближче до дверей стояли, тісно тулячись одне до одного.

Сьогодні Марія вже не почувала себе гостем серед колгоспників. Віднині все, що робилося в селі, все, про що говорилося на зборах, стосувалося й до неї, було і її справою. Дівчина з цікавістю і пильною увагою прислухалася до кожного слова. Тому й почувала себе впевненіше і веселіше, хоч і дошкуляв їй якийсь незрозумілий неспокій і чогось їй ще ніби не вистачало. Довго не могла збагнути свого безпричинного смутку і зрозуміла його вже аж під кінець зборів. Не вистачало їй тут Миколи Івановича. За короткий час дівчина звикла до нього, як до батька. І те, що його не було зараз, родило в дівчині почуття самотності...

Збори тривали вже, певне, з годину.

Спочатку Коваленко повідомив про те, що вчора звільнено райцентр Кам'янське. Потім перебрали і згадали всіх членів правління колгоспу, хто є в селі і кого немає. От уже

вирішили залишити в правлінні Кузьму Самійловича Зозулю і Олену Зарічну. Добрали й нових: Докію Микитюкову, Коваленка та тітку Ганну. Вже запитав людей Коваленко, кого ж вони радять обрати на голову. Уже люди й свою думку сказали і аж тоді з'явився на збори Юхим Купріянович Перепічка. Він обережно протиснувся поміж людей і тихо став під стіною. Здається, його ніхто й не помітив. А може, заклопотані своїми справами, люди й уваги не звернули. Одна тільки Марія, озирнувшись, вгледіла, що старий чимсь незвичайно схвильований і, зацікавившись, непомітно стежила за ним.

Сховавшись за спинами, Юхим Купріянович хвилину постояв тихо, переступаючи з ноги на ногу. Прислухався, намагаючись зрозуміти що й до чого. Потім зіп'явся навшпиньки і потягнувся поглядом до маленького столика, за яким сиділи Коваленко, Докія та Зозуля. І, певно, аж тепер зрозумівши, що Зозулю обирають на голову колгоспу, рвучко підвів догори праву руку:

— Прошу слова! Слова прошу! — вигукнув схвильовано тоненьким голосом.

Люди озирнулися. Старий, не чекаючи, поки обізветься Коваленко, почав протискатися до столу. Коваленко зиркнув спочатку на Докію, потім на Зозулю і, нарешті, голосно гукнув:

— Прошу, Юхиме Купріяновичу!

Перепічка підійшов до столу, не кваплячись, по-хазяйському розклав на столі кілька папок, зняв з носа залізні окуляри і уважно обвів кімнату примруженими вицвілими очима.

— Я хочу сказати, товариші, що так не годиться. Ми обираємо нового голову.— Швидко кинув на ніс окуляри, зняковів і знову зняв.— Прошу пробачення. Ви мене тільки правильно зрозумійте. Я нічого не маю проти шановного Кузьми Самійловича. Кандидатура, можна сказати, реальна. Працювати вміє, за окупації вів себе достойно. Я перший підніму за нього руку. Тільки я хочу, ніби як до порядку ведення... Ми не вперше обираємо голову. А коли так, то перед виборами мусить відчитатися попереднє керівництво. Мусить чи не мусить? Так я кажу?

Збори мовчали. Багато хто, зустрівши погляд Перепічки, одвертався. Не в одного пробігла думка: «Певно, вже зовсім старий того...»

Та це не збило Юхима Купріяновича. Він одкашлявся, надів окуляри і випадково зустрівся поглядом з Марією.

Вона дивилася на нього серйозно і слухала уважно. І це, нарешті, зовсім заспокоїло старого.

— З присутніх тут я один найближче стояв до попереднього керівництва. Значить, я й мушу звітувати. Не бійтесь, товариші, я тільки декілька слів, треба ж, так би мовити, вивести якийсь баланс.

Перепічка підняв над головою новеньку папку з срібним гербом.

— Ось вам, товариші. Акт на вічне користування землею.— Він поклав на стіл папку, а зверху неї щось загорнуте в газетний папірець.— А це, товариші, печатка колгоспу «Шлях до комунізму». Акт та опис майна, направлено в евакуацію. Конторська книга за тисяча дев'ятсот сорок перший рік. Щоденник Остапа Панасовича Дерев'янка про роботу хати-лабораторії за кілька років... А тут, товариші,— Юхим Купріянович тримав у руці загальний зошит в товстій червоній оправі,— тут усе, що я міг записати, проживши ці роки на окупованій території. Щоб воно не забулося і ніколи не стерлося з пам'яті. Тут списки людей нашого колгоспу, замучених, закатованих і розстріляних фашистами. Потім іде запис усіх кривд, заподіяних колгоспові гітлерівцями. Скільки хліба пограбовано, скільки забрано худоби, знищено реманенту, машин, спалено будівель. Тут усе... Прошу пробачення шановних зборів, що на сьогоднішній день не встиг зробити обліку тому, що вціліло з майна колгоспу. За цим повідомляю збори, що в мене зберігається двадцять томів наукової і всякої іншої літератури, яку мені пощастило врятувати від вогню...

Юхим Купріянович тремтячими руками зняв окуляри, вклав їх до бляшаного футлярчика:

— От і все, товариші. Я сказав, а ви судіть з усією строгістю... Особисто ж я від усього серця підтримую кандидатуру товариша Зозулі, як чоловіка достойного.

В кімнаті було тихо. Так тихо, що чути людське дихання і дзвін краплин, які стікали з даху і падали в калюжу за вибитим вікном. Всі дивилися на Перепічку. Старий поволі тихо пробрався на своє місце до стіни.

Коваленко мовчки дивився йому вслід. І лише тоді, як старий вибрався вже на середину кімнати, рвучко підвівся, гукнув:

— Юхиме Купріяновичу!

Перепічка зупинився, озирнувся і почав надівати окуляри. Коваленко, гуркаючи милицею по дерев'яній підлозі,

наблизився до нього. Мовчки потис руку і повернувся до столу.

— Я гадаю, товариші, що звіт нам треба прийняти й затвердити.

В кутку за дверима хтось зітхнув. Люди в кімнаті зарухались, збуджено загомоніли...

Зозулю обрали головою колгоспу одногосно. Тут же затверджували бригадирів, ланкових, завідувачів фермою й рахівника.

Олена Семенівна Зарічна, жінка років тридцяти п'яти з орденом «Знак Пошани» на грудях, почувши своє прізвище, підвелася з лави і довго не могла говорити. Постояла, переступаючи з ноги на ногу, нарешті пересилила себе і запитала:

— Бригадиром? — І щиро зізналась: — Страшнуvато з незвички. Я більше до ланки звикла.

— На ланку легше людину знайти, — відповів їй Зозуля. — Візьмемо молодших, хай привчаються. У вас досвід, Олено Семенівно. Та з ланками в нас до того ж справа ясніша. На одну дала згоду Докія Микитюк, на другу попросимо Варвару Назарівну. Ну й інших підберемо. Люди знайдуться.

Олену Семенівну таки умовили. Але вслід за нею підвелася худенька, тиха й несмілива Варвара:

— Та мене ж ніхто й слухати не буде, — здивовано гукнула вона, — який вже з мене там начальник. Працювати в ланці одне, а бути ланковою інше.

— Вовка боятись, — в ліс не ходити, — заспокоїв її Коваленко. — Допоможемо, все буде гаразд. Та й де ж ви бачили, щоб колгоспник вас не послухав, коли ви йому щось розумне порадите?

— Берись, Варко, чого там! — несподівано обізвалася з кутка Марина. — Комусь же все одно треба. А хіба ти гірша за всіх? Я от хвора, та й то працювати мушу. Пиши мене одразу в свою ланку, попрацюю, скільки здоров'я дозволить.

— Тільки ж дивись, Варваро, — солоденьким голосом підкинула баба Зеленючка, — не ображай там хворої!

Збори обізувалися дружним реготом.

— Тітка Марина дволемішного плуга ніяк не потягне. Запрягай в борону! — в тон бабі додала висока дівчина.

Марина сердито озирнулася, знайшла очима дівчину:

— А ти не роззявляй рота на старших. Ще й воно туди... вчити тебе буде. — І позадкувавши, сховалася за спинами.

— Тихше, тихше, товариші жінки! — заспокоював Зозуля.— Є пропозиція на завідуючого конефермою призначити Тихона Терентійовича.

Збудження ще не вляглося. Висока дівчина, знову не втримавшись, запитала:

— А тітка Марина згоду дає?

Залунав ще голосніший сміх.

Дядько Тихон безпорадно, ніби шукаючи допомоги, глянув на Марію. Лице його зблідло, а вуха пашіли.

— А чого ж не дає,— знову баба Зеленьючка.— Коні під рукою будуть, до лікарні їздитиме!

Марина висунулась наперед, навіть рота розкрила, щоб відповісти, але передумала. Сердито сплюнула і одійшла аж до порога.

Кандидатуру Тихона Терентійовича затвердили під сміх і вигуки. Але затвердили одногосно. А він сидів, втягнувши голову в плечі, і за весь час не сказав ні слова...

— А як ви, Юхиме Купріяновичу, проти того, щоб залишитися рахівником, не заперечуєте? — запитав Коваленко.

Перепічка зіпнувся навшпиньки, надів окуляри, знову зняв, ніяково заморгав очима:

— Я що! Як люди скажуть, товаришу голова...

Один лише Коритний, якого висували на бригадира першої рільничої бригади, тримав себе впевнено і навіть з пихою. Він не поспішаючи підвівся з лави і, повільно обвівши всіх вузькими щілинками чорних очей, басовито процидів:

— Тут я. Згоден, чого там. Аби слухали. Попрацюю для народу...

— А ти не спіши поперед батька в пекло, хай перше виберуть,— вколола баба Зеленьючка.

— Чого там,— зневажливо огризнувся Коритний.— Ясно й так. Чого мені спшити!

Стояв він перед зборами чисто поголений, повільно розгладжуючи двома пальцями пишні чорні вуса, ледь позначені сивиною. Подивитися збоку — не стояти йому тут і не в бригаді командувати жінками, а бути б де і всі чоловіки — на фронті. «Ще б який бравий сержант вийшов»,— подумав би кожен, хто не знає його. І дуже б здивувався, коли б довідався, що цьому кремезному чоловікові за два роки всі шістдесят стукне. Просто дивно, як збереглася людина.

— Та й чого йому не зберегтися,— казали іноді про Коритного на селі.— Цей і не переробиться, і не перехвилюється, і вже що-що, а про себе не забуде.

Одна Марина була про нього іншої думки.

— Просто жити вміє людина,— казала вона не без задрості.

І справді «уміє жити» Коритний. Жити, дбаючи тільки про себе і про своє здоров'я.

Важко попрацював він лише кілька років замолоду, як на господарство стягався. А починаючи з двадцять п'ятого року, коли в селі організувався кооператив, не бачили вже його люди на полі, за важкою роботою. Кілька років, аж до колективізації, в холодочку просидів, продавцем в кооперації. І в колгоспі, до якого Коритний вступив одним з перших швидше через те, що боявся бути змішаним з розкуркуленим братом, одразу знайшов легку роботу. Став спочатку комірником, а потім, вирішивши, що робота ця завдає чимало клопоту, влаштувався мірошником на млині і просидів там, аж поки й млин під час війни не згорів.

Не любив чоловік важкої роботи, вмів завжди влаштуватися якнайкраще. А коли послухаєш його, то важчої роботи від тієї, що він робить, і на світі немає. І чеснішої та передовішої людини за нього на все село не знайдеш. Десь у млині, між першою та другою чаркою, він такого наговорить дядькам з сусідніх сіл, що ті тільки очима кліпають. «От який розумний та свідомий мірошник у Калиновій Балді,— подумують.— От хто вже справді про колгосп дбає».

На ділі ж далі «поважних і серйозних» розмов не йшло. І весь розум його тільки на те й працював, щоб добре попоти та поісти. Ну, ще й поспати вдосталь.

Люди в селі про це знали. І голосували за Коритного неохоче. Дехто навіть і руки не підняв. Але й проти, крім баби Зеленьочки, ніхто нічого не сказав. Як-не-як, а чоловік. А їх тепер у селі — на пальцях перерахуєш. Тільки тому й пройшов у бригадири Коритний.

Одна тільки Марина, напевне, лишилася задоволеною. «Якраз по мені бригадир,— подумала вона.— І сусіда ж близький. Це не те, що Зарічна, яка у своїй бригаді нікому спокою не дасть. Ні, Коритний людина лагідна і покладиста. Цей уже не буде тебе шельмувати, коли який день і на роботу не вийдеш. А коли ще й підмогоричиш, то й зовсім добре буде...»

Коли збори закінчились, Марія вийшла на ганок.

День видався холодний. Плутався в деревах різкий, пронизливий вітерець. Високо в небі швидко мчали на захід сірі кучугури хмар. Мело дрібненькою сніжною крупю. Крупку наносило хвилями. Налетить звідкілясь з-за річки, пропорошить вздовж вулиці і знову тихо. На кілька хвилин вулиця, дахи будинків, смужки городів стають сивими. Потім знову чорніють. Сніжний засів розчиняється в болоті, мов цукор у воді.

Марійка підняла комір ватянки, засунула руки в рукава і зупинилась в нерішучості. На зборах ухвалили: за годину всім зійтись знову. Чоловіки мали стягати до кузні реманент і готувати його до посівної. А жінки зберуться біля амбара, щоб провіяти та зважити насіння.

Повертатися додому на одну годину Марії не хотілося. Та й взагалі, хоч і жили вони з тіткою в мирі та злагоді, дівчина почувала себе дома так, ніби на вокзалі, чекаючи поїзда. Все здавалося, що живе у тітки тимчасово, що все швидко якось зміниться. І хоч підстав до того й не було, гнітили дівчину якісь неясні передчуття. Тітка поводитися з племінницею добре, про колишні незгоди ніхто навіть не згадував. Так ніби й не було ніколи нічого. І все ж почувала себе дома Марія завжди незручно, сумувала. І тепер, після зборів, одна згадка про те, що мусить перебути наодинці з тіткою цілу годину, засмутила дівчину.

Вулицею гуртками розходилися після зборів люди. Марія проводжала їх очима і ніяк не могла вирішити, куди б його подітися на цю годину? Нарешті вирішила: «Забіжу до баби Зеленьючки подивитися, як там вони влаштувалися з тіткою Ганною». І одразу ступила крок з ганку.

Та саме в цей час з коридорчика на ганок визирнула Докія.

— От де вона! А я тебе розшукую. Чого ти тут топчешся! Заходь, ми тут коротенькі комсомольські збори проведемо, а тоді й підемо разом.

Марія повернулася й охоче пішла слідом за Докією.

У кімнаті за столом сиділи Коваленко і четверо дівчат. Всі вони були на кілька років старші від Марії, і до того вона з ними майже зовсім не знайома. Троє з них — Дуня Панасюк, Наталя Кобзар та Фрося Панченко — в сорок першому вчилися в сьомому класі, і Марія пам'ятає комсомольські збори, що відбулися в школі за кілька днів до початку війни, на яких їх усіх трьох приймали до комсомолу.

А четверту, худеньку, як дівчину-підлітка, вчительку Синявську Марія зараз ледве впізнала. До війни вона встигла

попрацювати в селі лише один рік. Синявська вела в школі перший клас. Крім того, керувала шкільним драмгуртком та хором, в якому й сама співала дзвінким і приємним голосом. На початку війни десь зникла з села і з'явилася знову лише вчора.

Крім цих чотирьох, п'ятою була в кімнаті Докія. Ото й усі комсомольці. І всі дівчата. Марію, яка пам'ятала велику сільську комсомольську організацію, такі збори вразили й здивували. Однак вона не сказала ні слова. Підійшла до столу і мовчки сіла збоку.

Край столу Дуня Панасюк, яка вже другий день працювала секретарем сільради, переглядала комсомольські квитки і записувала щось до тоненького зошита. Докія почекала, поки вона зробить останній запис, і подивилася на Коваленка.

— Будемо починати? — І коли той кивнув головою, дала: — Дуню, ти вже й протокола веди. Завтра всі відомості потрібно передати до райкому.

В партизанському загоні вступити до комсомолу Марія не встигла. Прийшла туди, коли їй сповнилося чотирнадцять років. І пройшло кілька місяців, поки дівчина втягнулася в життя загону, помітно зміцніла і навіть підросла. Партизани, особливо молодь, почали дивитися на неї, як на рівну, як на бойового і спритного розвідника. І от тоді вперше з'явилася в дівчини думка, що вже настав час, коли й її можуть прийняти до комсомолу. А про цей час вона мріяла давно, ще з шкільних років.

Та й жила Марія в загоні одним життям з комсомольцями і зовні нічим від них не відрізнялася. Вона порадилася з мамою, поговорила з замполітом по комсомолу, радистом Володькою і, нарешті, висловила своє бажання комісарові загону.

— Скільки ж тобі років? — запитав її комісар, мружачи в посмішці очі. Він завжди дбав про дівчину і любив її. Вона нагадувала йому дочку, якої комісар не бачив уже третій рік.

Але комісарова посмішка занепокоїла дівчину. Думаючи, що посмішка та стосується тільки її віку і що комісар вважає її ще за дитину, Марія, так і не відповівши на запитання, почала доводити, що роки тут, мовляв, не мають ніякого значення.

Комісар слухав її і, посміхаючись, хитав головою. А потім уже серйозно запитав, як же вона уявляє собі завдання

комсомолу. Почувши досить чіткі і правильні відповіді, він добув з польової сумки Статут ВЛКСМ:

— На, Маріє, почитай, і подавай заяву. Рекомендуватиму тебе я...

Але маленька книжечка так і залишилася недочитаною. Почалися бої в районі Корсунь-Шевченківського, потім перехід через фронт і смерть матері. Вступити до комсомолу Марія так і не встигла. Але з того часу почувала і поводила себе в усьому, як комсомолка. І зараз не бачила нічого дивного в тому, що її запросили на комсомольські збори.

Комсомольська організація села Калинова Балка обирала собі секретаря. Коваленко від імені партійної організації рекомендував кандидатуру Докії Микитюк. Комсомольці з ним погодилися. Поставили на голосування. Присутні підняли руки. Смикнула було руку й Марія і одразу ж почервоніла. Дівчині стало досадно. В загоні вона вже була б комсомолкою. А тут... Вона ще всього кілька днів живе у селі. Треба почекати, попрацювати і в праці здобути право зватися комсомолкою. «Адже мене тут, власне, ще ніхто добре й не знає...»

Обравши Докію секретарем, організація обмірковувала свою участь у посівній, розподілила обов'язки. Потім ухвалила рекомендувати правлінню колгоспу на ланкових трьох комсомолок. А Марія слухала те все і думала: «Я обов'язково мушу якнайшвидше стати комсомолкою».

Думаючи так, вона зовсім не підозрювала, що, запрошуючи на збори, Докія саме й хотіла збудити в ній такі думки й почуття...

4

Передчуття не обмануло Марію. Мир з тіткою не протримався й двох тижнів. Перша сутичка сталася вже в кінці березня.

Того дня всі в хаті підвелися дуже рано.

Дядько Тихон, одягнений в свитку і підперезаний, сидів на низенькому стільчику біля припічка. На припічку — тарілка з юшкою, кусень хліба і тут же поруч витерта смушева шапка. Снідав дядько похапцем, бо поспішав на стайню.

А Марія ще тільки вмивалася біля мисника над цебром. Плескаючи водою, вона мерзлякувато поводила плечима. В нетопленій з вечора хаті було холодно. В запітнілі шибки пробивався мутний світанок.

Розчинилися двері, і до хати ввійшла розрум'янена з холоду тітка Марина. На голові — тепла хустка. Поверх темної свитинки — синій фартушок. У руці — наповнене білим шумовинням відро. Поставила його на лаву, розв'язала фартух і взялася щідити молоко.

— Сьогодні Лиска теж літрів чотири дала. Зовсім оживає корова, — сказала задоволено. І округлені очі її заблискотіли хазяйським запалом.

— А нащо ви тримаєте дві корови? — запитала Марія кризь рушник, яким витирала обличчя.

Тітка Марина насторожилася. Допитливо глянула на Тихона, потім на дівчину і, удаючи, що не зрозуміла запитання, відповіла:

— А що ж, мені знову її за ворота вигнати?

— Як то за ворота? Трофейну худобу до колгоспу люди здають.

— А, он про що ти! — ніби аж тепер зрозуміла тітка. — Так я ж одразу сказала було Тихонові, щоб одвів. — Вона приязно посміхнулася до дівчини. — А тут і ти якраз повернулася...

Дядько Тихон перестав їсти і здивовано озирнувся. Хитнув головою, поплямкав губами так, ніби хотів щось сказати, але промовчав. Марія зрозуміла, що нічого такого ніколи тітка не говорила. А якщо й говорилося щось подібне, то виходило воно не від тітки, а скоріш від дядька.

— Ну та й що, як я повернулася?

— А хіба тобі корови не потрібно?

— Ні. А коли б і потрібно, так все одно ж вона трофейна і належить колгоспові.

— Що то значить, дитина, — ще люб'язніше посміхнулася тітка, вкладаючи в ці слова стільки теплоти й приязні, що від неї, здавалось, і лід повинен був би розтанути. — А коли й трофейна, то що? Я її, знаєш, як підбрала? Лежала вона в болоті і з місця зрушити не могла. Не підбери я її ще день, все одно здохла б. А потім, треба тобі знати, не всі й повертають. Мені сам бригадир Коритний про це говорив. Варто лише тобі заяву таку подати, що сирота, партизанка, батько фронтовик, і ніхто тебе вже не зачепить, корова твоя.

Говорячи ці слова, Марина дивилася на племінницю і все ще посміхалась. Та з кожним словом посмішка її ставала все блідішою і нарешті захолола лише в кутиках уст, ніби приклеєна.

Марія перестала втиратися і дивилась зараз на тітку примруженими очима. Від тітчиних слів кров прилила їй до голови. Ще не усвідомлюючи, чому саме, відчула дівчина нестерпний сором. «Сирота, партизанка»,— вертілися в голові улесливі слова. Вона люто жбурнула на лаву рушник, але заговорила стримано й тихо:

— Ніякої корови мені не треба. І заяв теж... Ви, може, вже написали? — запитала з боязкою злістю.— Кажіть? Написали?

— Господи,— вдавано засміялась тітка.— Без тебе? Та де ж ти таке бачила? Та роби собі, як хочеш, хіба я що? Я тільки хотіла як краще. Тобі ж добра хотіла!

— Не треба мені,— заспокоюючись, відрубала Марія.— Ви як хочете, а мені не треба. Краще б одвели.

— Ну, а я ж що кажу? Та я ж давно казала тобі, Тихоне, одведи. Та навіщо вона мені в дворі, харч переводити?— легко, з вимушеною щирістю погодилась тітка.

Взагалі з тіткою тепер сталася якась дивна одміна. Вона запобігливо погоджувалася з усім, що б не казала і чого б не бажала Марія. Улесливі й запобігливі слова так і сипалися з її уст. І дивно, саме це найбільш насторожувало дівчину проти тітки. Навіть те, що явно не подобалось тітці, раптом ставало приемним, аби лише захотіла того Марія. Відколи вона появилася в хаті, навіть дядько Тихон ніби посміливішав. Дівчина ще не до кінця розуміла, чому саме так змінилася до неї тітка, але у випадках, коли вважала, що це буде правильно, своє становище використовувала рішуче й без вагання.

Тепер ролі змінилися, і наступаючою, зовсім несподівано для себе, стала Марія.

Тітка ж, здавалося, зовсім не боронилася. Не те щоб капітулювала, але рішуче й послідовно уникала сутичок, намагаючись перетворити племінницю з противника на співника. Щось ховалося за цим, тітка переслідувала якусь мету, але яку саме, дівчина зрозуміти не могла, та й не замислювалась над цим.

Сніданок готувала Марії тітка. Сама ж і подала на стіл. Коли ж дівчина сказала, щоб вона не турбувалась, Марина навіть образилась:

— Що ти, Маріє, ти ж у нас ще гість. На твій вік роботи вистачить.

Дядько натягнув шапку й вийшов у сіни. Довго топтався там, щось пересував, чимсь грюкав і нарешті затих. Пройшов ще якийсь час, і тоді, коли Марія гадала, що він

давно вже пішов на роботу, Тихон несподівано відчинив двері й зупинився на порозі. Стояв так, мовчки переступаючи з ноги на ногу, тихо зітхаючи й дивлячись в землю...

— Ну, що там ще? — нарешті звернувши на нього увагу, гукнула тітка.

— Так там, Маринко, таке...

— Ну, що таке?! Маринко та Маринко. Сама знаю, що Маринка!

Марія насторожилась і глянула на дядька. Він зловив її погляд і врешті осмілів:

— Соромно якось, Маринко, перед людьми незручно...

— Що тобі соромно?!

— Ну, як же... послід послідом...

Те, чого хотів дядько, з'ясувалося за кілька хвилин.

Перші колгоспні збори звернулися до всіх колгоспників з закликом: кожен, хто має хоч якісь особисті запаси, повинен, поки підійде державна допомога, позичити колгоспові насіння. Вносили хто скільки міг — по кілька кілограмів і по кілька пудів.

Марина пообіцяла позичити два пуди ячменю і пуд проса. Коли ж довелося Тихонові нести до колгоспу обіцяне насіння, виявилось, що замість ячменю Марина насипала йому в мішок неочищеного посліду, який зібрала восени на току для курей.

Марійка знала, що в тітки є пудів три пшениці, мішок чистого ячменю, кілька пудів проса й картоплі. На них трьох, навіть тоді, коли б вона виділила на насіння й більше, до нового врожаю цілком вистачить. У людей зовсім нічого не було. Добре вже, коли картоплі вдосталь. Дівчина зрозуміла дядька. Йй теж стало соромно за тітку, яка обманювала колгосп, і чомусь і за себе. Вона почервоніла, одвернулася і, втопивши погляд у тарілку, чекала, що відповідь тітка.

А Марина глянула на племінницю, побачила, що та ніби й не прислухається, про що йде мова і, округливши помутнілі від злості очі, грізно наблизилась до дядька:

— Соромно, кажеш? — запитала медовим голосом. — А ти знаєш, коли його віддадуть? Може, й до нового чекати доведеться. — І притишено зашипіла: — А коли самому їсти нічого буде, тоді як? Тоді тобі соромно не буде? Кажи, не буде?

— Та я ж що, я ж нічого. Воно тільки якось того... — поточився до дверей дядько Тихон.

— Ага, того...

Дзвінко брязнула об тарілку залізна ложка, і Марина озирнулася.

Марія рвучко встала з-за столу.

— Так тоді зовсім нічого не треба давати,— стримуючись, щоб не крикнути, сказала вона. Чомусь пригадалася знищена тіткою книжка і піонерський галстук. Гнів, посилений співчуттям до дядька, розбирав дівчину все дужче та дужче. Вона примружила повіки й зустрілася поглядом з тіткою. Хвилину дивились так одна на одну мовчки. Нарешті Марина не витримала і одвела погляд.

— Так коли ж самим їсти нічого буде,— виправдовуючись, але ще з досадою сказала вона.

Марія знову зловила тітчин погляд і знову сказала з притиском:

— Так я ж і кажу, тоді краще зовсім не треба. Не бійсь, коли повертатимуть, ви не послід візьмете, чистого зерна захочете...

— Ну що ви до мене прив'язали, ніби я навмисне не хочу дати! — Тітка дивилась тепер в землю.— Не розумію я, чи що? Та я ж ще не знаю, що він там брав. Хіба ти не знаєш свого дядька? Завжди ж переплутає...

Марина вибігла в сіни.

— Я ж так і знала! Ти ж зовсім не той мішок брав. Той ось аж за дверима. Я ще звечора приготувала.

Голос її дзвенів щирим гнівом і справжнім обуренням. Однак Марії не проведеш. Тітку свою вона знала добре і розуміла, що мішок за дверима був наготовлений зовсім не для колгоспу. Вона не повірила тітці, але й заперечувати не стала. «Її не пересвариш,— подумала,— мені тут все одно недовго жити... Коли б тільки сівбу закінчити...» І, не довівши сніданку, швидко одяглась і вийшла з хати слідом за дядьком.

5

Ранок був синій, прозорий та лункий.

Сині стовпи диму зводились в безхмарне небо й непомітно для ока танули, розчинялись в ньому. Ніжними бузковими кетягами інею квітло гілля дерев. З-під сизих від паморозі стріх звисали зеленувато-сині, прозорі льодові гребінці.

За ніч болото пришерхло. Скована ранковими приморозками земля посивіла. І одразу, після дощової мряки та хмарної негоди, видалася просторішою та порожнішою. Далеко,

за бурі хребти лісів, відсунувся обрій. Вищим, бездоннішим стало небо. В терпкому, морозному повітрі кожен звук здався чіткішим, виразнішим, веселішим.

Гострий холодок обпікав щоки, бадьорив. Льодок у вимерзлих калюжах здався білим, підсиненим мереживом. Він смачно хрумтів під чобітьми, і Марія, йдучи вздовж вулиці, навмисне ступала в глибокі колії. Іноді з-під льоду бризкала непромерзла до дна грязюка, і це розважало дівчину. Досада, яка охопила її в хаті, непомітно вивітрювалась і швидко проходила...

Біля згорілої колгоспної стайні було вже людно. На причілку, від вулиці, жовтіла купа щойно привезеної соломи. Дядько Тихон набирав її великими оберемками на вила і подавав наверх. Зверху на опаленій стіні стояв дід Мусій на перекинутих від стіни і перекладених впоперек хворостом латах. Вкривали відділений від загальної стайні глухою стіною станок, в якому стояли колись жеребні матки,— тимчасовий притулок для коней.

За рогом тітка Ганна, баба Зеленьючка та Коваленків Грицько накидали в однокінного воза перетлілий за кілька років гній. Привітавшись, Марія знайшла під стіною вила й стала поруч Грицька. Одполірований до блиску багатьма руками і тепер обліплений дрібненькими кристаликами інею, держак обпик долоні гострим холодком, Марія витерла його полою ватянки, похукала на руки й почала накидати. Спочатку ще руки мерзли. Пальці пощипувало морозцем, але далі якось непомітно для дівчини стало тепло. Вона розігрілась і розстегнула ватянку. Від того, що працювала на холоді і щоки обвівав колючий вітерець, їй було приємно, бодьорість охоплювала все тіло. Марія зовсім забула про тітку. Зараз вона вже думала про буряки, які виростуть на їхній ділянці, і про те, що урожай неодмінно буде рекордним.

Так почався для Марії перший колгоспний трудовий день.

Своїх сил в праці Марія ще не випробувала. Але зростаючи вона в трудовій атмосфері, перед очима в неї повсякчас стояв приклад матері, і вона вірила, що людина може зробити все, варто тільки дуже захотіти і зробити так, як розписано в принесеному Перепічкою маминим листі. Однак баба Зеленьючка Марійчиних мрій не поділяла. Як і що треба робити, вона знала, певно, не гірше від мами. Знала, коли робитимуть усе, що робила в ланці Галини Петрівни, врожай буде забезпечено. Але...

— Коли б же то...—ніби вгадуючи Марійчині думки, бубоніла стара, накидаючи гній.— Коли б це не весна, а осінь. А так, дивись, половина часу й пропала. Ні зябу тобі, ні снігозатримання. Щось, звичайно, та зробимо. Та на те, що до війни було, вже в цьому році не сподіватися.

Марія слухала бабу й не хотіла їй вірити. Зараз вона забула навіть, що житиме в селі лише до кінця посівної, їй коли вже працювати, то працювати. І урожай їй подай одразу, з першого року, щоб такий, як у мами, а то нащо ж тобі було й залишатися. І хоч бачила, що баба має рацію, і не мала, чим заперечити, про себе все ж надіялась: а може ж, і те, що зябу немає — не позначиться. Може, вологи й без снігозатримання вистачить. Може ж, можна чимось надолужити...

Поля, Катя та Оксана підійшли до стайні разом. Кожна несла на плечі лопатку, а до лопатки був прив'язаний вузлик з харчами.

Катя спішила попереду дрібненькими хапливими кроками. Вертіла на всі боки головою. А в блакитних очах не то подив, не то захоплення.

— Ой дівчата! А вчора жінки в лозах поліцая спіймали! Не чули? А я сама бачила...

— Помовчи, Катерино, що ти все наперед вискакуєш,— поважно сказала низенька Оксана.— Докія переказала, щоб просто до річки за скелю їхали. Вона там буде.

— А Наталчиному Петрові руку відірвало,— неголосно повідомила Поля.

Вона підійшла до стіни, поставила біля неї лопату, повільно обвела всіх поглядом і аж тоді додала:

— Коли знайдеш гранату, то насамперед треба запальника викинути, а то обов'язково розірветься...

— Застрекотіли, сороки,— кинула вила баба Зеленючка.— Запрягай, Грицьку!

Дядько Тихон вивів із стайні коня. Це той самий гнідий, якого він вів тоді, першого дня, коли Марія ішла вулицею разом з Миколою Івановичем. Та тепер кінь виглядає вже веселішим і навіть здається ситішим. На ходу дядько зчищає з його боків вилянула шерсть, гладить гриву:

— Бери, Грицьку, та не дуже гони.

Марії здається, що дядько тут зовсім не такий, як дома. Веселіший і навіть сміливіший.

Грицько підшморгує носиком, весело блискає на дівчат гострими чорними очима:

— А він нас часом не поносить? — підморгує до дядька.

— Смійся, смійся,— не ображається Тихон,— з сміху люди бувають...

Гнідий покірно дає себе запрягти, слухняно підставляє голову й привітно косить на хлопця великим, розумним і сумним оком.

Баба Зеленючка бере до рук віжки і, злегка шарпнувши, гукає:

— Ну, рушили, миленька!

Гнідий чесно надимається, горбить спину, витягує шию, на якій одразу набрякають жили, але віз з місця не зрушується. Лише колеса його ще глибше вгрузають в промерзлу землю.

Допомагаючи, Грицько з усіх сил тягне коня за повід:
— Но, но! Взяли!

Але не допомагає й це. Гнідий надимається ще дужче, важко сопе й замороено водить боками. А віз стоїть на місці.

— Взялись, дівчата! — кричить баба Зеленючка і впирається плечем в полудрабок.

Грицько й дівчата впираються руками в задок воза.

— Взяли, разом! — командує баба.

— Но-о! — підхоплює Грицько. Кінь слухняно тужиться, і віз, вивертаючи з-під коліс масні перемерзлі шматки грязюки, рушає з місця...

Так, підпихаючи воза й допомагаючи коневі, їдуть через усю вулицю, аж поки не вибираються з села на бруковану дорогу.

За селом почався степ, весь вкритий памороззю. Над степом грає, міниться ранкова зоря...

За сірою скелею рівнина степу непомітно для ока знижується і збігає до річки. Вздовж твердої, закучерявленої жовтим пірієм межі, легко, здається без зусиль, тягне воза гнідий. Межа збігає в долину і губиться в червоних кущах прибережного шеляга. За шелягом в косих променях ранкового сонця ліниво парує, вигрівається гладеньке малинове плесо річки.

На жовтих пригрітих сонцем пір'їнках торішньої трави сиза паморозь тане і стікає іскристо-чистими сльозинками. Чоботи в Марії мокріють, і ногам стає холодно. Ледве відчуваючи те, дівчина широко ступає за возом.

Віз зупинився в березі. Грицько поставив гнідого до рептуха з ячною соломою, і всі гуртом рушили до Докії.

— Ну, от, дівчата, і наша ділянка,— сказала Докія, показуючи на відведений Коритним лан на торішньому житнищі.

Дівчата мовчки між собою презирнулися, а коли Коритний відійшов з сажнем трохи вбік, обступили Докію.

— Та, може ж, хоч трохи вбік взяти,— гаряче зашепотіла Поля.— А то на нашій ділянці мало що рів, та ще й окопи в кілька рядів...

— Та ще й два великих бліндажі посередині. А далі їх он зовсім немає,— додала Катя.

— А ви легшої роботи шукаєте? — зупинила їх Докія.— Так ви, дівчатка, не туди потрапили. Отут по житнищу саме бурякові й рості. А ями оці ще до оранки закидаємо. Так, бабусю?

— Так,— погодилася баба Зеленючка.— Ви, дівчатка, не заперечуйте, баба вже знає. А якщо в нашій ланці буде дисципліна, то й робота не страшна.

Марія подивилася на дівчат, зупинила погляд на посмутнілому обличчі Каті.

— Обирати нам нічого,— сказала твердо.— Земля скрізь однакова. А хто не хоче в нас працювати, краще одразу ж хай іде з ланки.

— Не поспішайте, дівчата,— підбадьорила Докія.— Не сваріться. І лякайтесь нічого. Коли працюватимемо як слід, усе буде добре.

Дівчата замовкли. До Марії, незважаючи на те, що була вона однолітком, вони ставились з повагою, як до старшої, і заперечувати їй не наважувались. Для них Марія була не просто подругою, а ще й вчорашньою партизанкою.

Марія хотіла пройти до самого берега, але шлях переродило кілька рядів колючого дроту, натягнутого на кілочки. Дротом був заснований весь шельюг, аж до води.

— Ей, Маріє, туди не ходи,— гукнув Коритний.— Дроту поки що не чіпайте, хай собі буде. Там, певне, міни є...

Гній висипали на кучу край ділянки. Грицько, Коритний та тітка Ганна повернулися до села. Останні взялися приводити до ладу ділянку.

Баба Зеленючка підбадьорювала дівчат порадами:

— Починати, дівчатка, треба завжди з того, що важче. Пересилиш його, а легше вже ніби й само зробиться.

Найперш почали засипати бліндаж. Та потрібно було не просто засипати, а розкопати верх, витягти з нього дерево, потім зняти дерев'яну обшивку стін і вже аж по тому загорнути яму. Спершу робота видалась не страшною. Всі

працювали швидко й залюбки. Та чим далі, ставало все важче. Мокра земля налипала на лопатки, важкі дерев'яні бруси ледве піддавались зусиллям не звиклих до такої роботи дівчат. Піднявшись над головами, по-весняному пригріло сонце. Стало так тепло, що всі пороздзягались. Однак це не допомагало. Сонце гріло. Піт заливав очі, в спинах гуло від втоми, а на долонях почали скоплюватися пухири.

Коли Грицько з тіткою Ганною вдруге привезли гній, ланка встигла розібрати лише дах бліндажа. Чотири важких обалопо з нього склали на підводу і взялися розколупувати стіни. Дерево на стінах було тонше, і робота пішла легше. Працювали мовчки й зосереджено. Було не до розмов.

Загортати землею спорожнену від дерева яму було значно легше. Однак всі вже так притомилися, що працювали в'яло, над силу перемагаючи тупий біль у всьому тілі. До обіду, коли підвода з гноем повернулася втретє, встигли засипати лише один цей бліндаж. А на черзі був ще один, і окопи, і протитанковий рів.

Обідали мовчки, розмовляти не хотілося, тягнуло прихилитися до землі і одразу заснути.

Але тут на лан вийшла ланка Панченкової Фросі. Сама Фрося поганяла коня, ідучи збоку сповненого гноем воза, а за нею поспішали жінки й дівчата. За Фросиною вийшла й ланка Дуні Кобзар.

Забачивши їх, Катя, яка здавалася найбільше стомленою, раптом схопилася на ноги й, ляснувши в долоні, голосно загукала:

— Ага, ага! Ми от уже скільки зробили, а ви лише виїхали!

— Добре вам,— відповіла Фрося.— Захопили цілого воза та й у поле. А ми півдня коліс по селі шукали.

А Дуня Кобзар навіть почервоніла. І відказала Каті зовсім тихо:

— Нічого. Ми ще наздоженемо. Від вас не відстанемо.

Докія зібрала всі ланки докупи, стала посеред гурту:

— От що я вам хочу сказати, товариші,— добула з кишені піджачка згорнутого вчетверо папірця.— Ми всі три ланкові: і я, і Дуня, і Фрося — комсомолки. І ще заздалегідь умовилися змагатися між собою.— І розгорнула папірця.— От тут і умови змагання виробили. Послухайте всі, чи пристанете на них?

— Аякже,— перебила її баба Зеленючка,— до війни всі змагалися, а тепер чом же не пристанемо!

— Змагатись, змагатись!— загукали разом Катя й Поля. Докія зачитала умову. Хвилин десять обмірковували її пункт за пунктом, сперечалися, жартували. Особливо гарчати суперечки зав'язалися навколо числа центнерів, які мають бути зібрані з гектара. Триста центнерів на цей рік здалися бабі Зеленючці нездійсними. До неї пристала тітка Ганна і ще дехто з літніх жінок. Молодь обстоювала триста. Марія теж пристала на те. Їй навіть здавалося, що цифра занижена. І нарешті молодь перемогла.

— Ну що ж, раз комсомолки беруться,— погодилася баба,— то пристаю й я. Комсомольці, вони слова на вітер не кидають.

Розмова про умови змагання підбадьорила, розворушила всіх. І навіть дівчата з Докійчиної ланки відчули себе бадьоріше. По обіді взялися до праці з таким завзяттям, як і вранці.

Біля другого бліндажа сталася заминка. На перешкоді до нього стала міна. Кругла, з двома ручками з боків, лежала вона біля східців. Першою помітила міну Катя. Вона зупинилася неподалеку від неї і, простягнувши вперед лопату, гукнула:

— Ой дівчата, а воно не вибухне?

— А чого ж? — діловито й спокійно сказала Оксана.— Може й вибухнути. Такі саме й вибухають.

Докія підійшла, роздивилася й знизала плечима.

— Біс же її знає, що з нею робити? Коли її просто залишили, то можна обережно перенести й покласти в рів. А якщо заряджена, тоді обов'язково вибухне, тільки доторкнись. І залишити тут теж не можна. Небезпечно працювати. Хіба що поки закидати рів?

— А тоді?

— А тоді з кимсь порадимось.

Марія теж трохи розумілася на тому, що таке міна. Вона уважно розглянула її і, випроставшись, впевненим тоном повідомила:

— Що ж тут радитись? Видно й так. Хоч і не закопана, але заряджена. Бачиш, вусики стирчать! Торкнись до неї, а вона й вибухне. Обов'язково вибухне, я вже знаю...

— Порадувала, нічого сказати,— відступила на крок баба Зеленючка.— То що ж з нею тепер робити?

— Що ж робити? Висадити в повітря, і все,— рішуче сказала Марія, зморщивши носика. Вона оглянулася, зловила на собі захоплені і трохи злякані погляди подруг і, зламавши брови, повторила: — Тільки висадити...

— Тю на тебе,— сплюнула баба.— Та що це тобі редьку на грядці вирвати? А як уб'є?

— Вб'є? Так уже й уб'є... Поверни її трохи, то вона одразу й плюне. От побачите.

— Ой дівчата, краще не чіпайте, хай їй трясця! — зовсім злякалася баба.

Та її вже не слухали. Докія підтримала Марію. Вирішили зібрати всі, які в кого є мотузочки, пояски, стрічки й зв'язати довгу вірвовку. Потім прив'язати її обережно до ручки міни і, сховавшись на дно рову, потягнути. Якщо міна вибухне, то все одно нікого не зачепить, якщо — ні — стягнути її в глибокий окоп і засипати землею...

Коли сиділи вже на дні глибокого рову, тулячися до стіни й по кісточки грузнучи в мокрій глині, обличчя всіх були збуджені, очі блискотіли. Навіть про втому дівчата забули. Одна лише баба сердито супилась і, не жалкуючи одягу, злякано тулилася до вогкої глинистої стіни.

— Щоб вам ні дна ні покришки, вигадали таке, сороки мокрохвості! — бубоніла вона.

Спостерігаючи за зморщеним і блідим від напруження бабиним обличчям, Марія обережно тягнула за вірвовку. Смикнула раз, потім ще раз вже сильніше і, нарешті, втретє на всю силу рук:

— Пішла,— сказала збудженим голосом.— Піш... ой,— докінчила вже, перекинувшись на дно рову. Тріскучий грім розпанахав повітря. Ціла злива грудок знялася вгору й посипалась на землю. Від краю окопу відвалився клапоть мокрої глини. Тихо зойкнула баба Зеленючка, і все стихло. Чимсь гострим і неприємним запахло в повітрі.

Сиділи мовчки і непорушно ще хвилин зо три. Першою підвелася Марія. Встала, обтрусилася глиною з плечей і посміхнулась:

— Бабусю, підводьтесь! Уже...

Баба одірвала жовті долоні від побілілого лиця й ворухнула тремтячими губами:

— А щоб тобі Гітлер приснився... Чортеня, а не дівчина.

Дівчата вибухнули голосним, збудженим від хвилювання реготом. А баба витирала запорошені глиною очі, спльовувала. Руки її тремтіли і ще довго не могли заспокоїтись...

Від рову до бліндажа бігли дівчата наввипередки. Так, ніби й не гнулися ще півгодини тому, і не дерев'яніли з утоми. Міни не було. На її місці видно було лише мілку невеличку ямку. Навіть не ямку, просто ніби хто сильним стру-

мом здмухнув кружальце землі. Та зате верх бліндажа був розбитий і розметений.

— От бачте, бабусю, і роботу нам полегшило,— скочила на товстий сосновий кругляк Марія і одразу повернула обличчя до межі і змовкла.

Межею стрімголом мчав Грицько, вимахуючи руками. Грицько ще здалеку кричав щось однотонно і нерозбірливо. Добігши і зупинившись, він перевів подих, обвів усіх гострими здивованими очима і шморгнув носом.

— Тю, а я думав, що вас усіх тут повбивало...

Взялися розкидати бліндаж. Вибух міні і загальне збудження якимось відволікли дівчат від думок про втому. Всі рухалися швидко, збуджено, багато говорили і працювали завзято.

До вечора засипали бліндаж і два глибоких окопи. Додому поверталися мокрою стежкою понад берегом. По той бік річки, за потемнілі горби спускалось червоне сонце. В річці плавали пухнасті рожеві хмарки. Сріблястими котиками сивили кущі верболозу. Гострий гіркуватий запах нагрітої сонцем верби приємно лоскотав ніздрі. Марія, перекинувши лопату з одного плеча на друге, тихенько, про себе затигла:

Пусть ярость благородная...

Її голосніше і сміливіше підхопила Докія:

Вскипает, как волна...

І вже на всі груди вихопились наперед і задзвеніли глоси дівчат:

Идет война народная,
Священная война...

Вдарилась пісня в горби протилежного берега, луною одкотилася назад і підсилена докотилася аж до крайньої вулиці села, влилась у вузькі провулочки, вилилась на широкий майдан...

На майдані, біля ганку сільради, стояли Коваленко та Зозуля. Кузьма Самійлович збирався на завтра йти до району. І вони розмовляли тепер про те, що треба віддати Шумському зведення про підготовку до сівби, дізнатися, як з МТС, попросити, щоб залишили в них трофейного тягача... Пісня перебила їхню розмову, і вони обоє, мов зачаровані, прислухались до неї. На останньому слові пісні старий Зозуля підвів голову і глянув на Коваленка.

— Вірите, Степане Гавриловичу,— зітхнув він.— Оце вперше за всю війну чую дівочу пісню на селі...

Під сивими вусами старого заплуталась ледве помітна, замріяна й добра посмішка...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Весна того року видалась теплою й ранньою.

Погода встановилася ще в кінці березня. Дні стояли погожі й сонячні. Ніжно синіло безодне небо, темно-зеленими килимами споришу вкрилися подвір'я, синім цвітом рясту, мов святковою наміткою, прикрасилися береги річки. Здавалося, що й сама природа визволилася з неволі і поділяла людську радість.

З кожним днем все дужче й дужче пригрівало сонце. І не встигли ще люди й оглянутися як слід, а вже земля на горбах почала тужавити й підсихати. В полі між небом і землею натягнув невидиму струну віщун весни — перший жайворонок. І задзвеніла його пісня, радуючи серце хлібороба, викликаючи його на широкі ниви.

Завжди радісно хліборобові після довгої зими вийти навесні в поле. Цього ж року весна принесла особливу радість: визволення з-під ярма німецьких фашистів. Усе село висипало в перший день сівби в поле, як на свято...

Але важко, дуже важко доводилося того року колгоспникам. Роботі кінця-краю не видно. Скільки око сягне — порожні, зарослі бур'янами лани. До війни тільки по зябу й сіяли, а тепер жодного гектара, виораного восени. І все це треба підняти, засіяти, поки час дозволяє. А сил на те не вистачає.

Миршаві, захарчовані коні обійдуть раз навколо ниви, і вже відпочивай, бо далі не потягнеш. А за кілька день і зовсім почали приставати і падати в борозні. Та й коней тих всього десятків на весь колгосп. Була ще надія на трактор, який залишили в селі. Але й він цілими днями простоявав без користі. Не вистачало пального. Привезе кілька літрів з району Коваленко, випрохають щось у військових шоферів, які проїжджають по шляху. Пооре Докія день-два та й знову стала. Одні тільки селянські корівки й виручали в ті перші дні. Багато допомагали корови, та все одно посівної ними не витягнеш.

Та й з людьми було не краще. Не всі, звичайно, на селі постраждали однаково. В багатьох і хати уціліли, і погребі. Тягнувся ще деякий запас, зібраний восени з власного городу: і картопля, і бурячок, і зерна якийсь пуд. А в багатьох тільки одні обгорілі стіни. Ні хліба, ні картоплі, ні молока і ні грошей, щоб щось купити. Навіть одяжки зайвої, щоб виміняти на щось. Все спалено або пограбовано. Звичайно, люди допомагали одне одному, як могли, але зарадити лихові власними силами неспроможні були. Більшість жила впроголодь, а то й зовсім голодувала. Докладаючи великих зусиль, Коваленко та Зозуля вдерли на крупорущі кілька пудів ячменю на крупу і організували громадське харчування. Один раз на день — тарілка крупнику. Але й то була підтримка.

Марії жилося значно краще. В тітки лишилися ще запаси, і вона не голодувала. Ставилась до неї тітка, здавалося, що день, то краще. Коли збоку поглянути, то ріднішою, як вона, й на світі не було. Дома тітка, здається, тільки тим і жила, що стежила, чи поїла Марія, чи одягла чисту сорочку, чи не перевтомилася, а на людях від неї тільки й чули, що «моя сиріточка та моя партизаночка». Та не було справжньої злагоди між тіткою та племінницею, потайна настороженість не покидала їх. Ніби між ними лежав тонкий льодок, який ніяк не міг розтопитися. І не розтоплювався, а все тужавів. Особливо дратувало дівчину те, що тітка завжди звала її дочкою. Те слово, вимовлене лагідним голосом, було Марії нестерпним. Воно завжди нагадувало їй про маму і ще дужче ятрило незагоєну рану.

Та тепер Марії було не до тітки. Все поглинула робота. Відколи почалася весна, дівчина жодного дня не залишалася дома. Вона допомагала ярівизувати насіння, возила гній, засипала рови, чистила плуги за тягачем, боронувала коровами. Швидко призвичаїлась, і жодна робота не була їй ні страшною, ні важкою. Та й де там було говорити про важку роботу, їй, неголодній, тоді, коли інші робили те ж саме, виходячи в поле натщесерце. Марія добре бачила і розуміла, що діялося навколо неї. Вона вже жила тривогами й радостями цілого колгоспу, цілого села. Кожен засіяний гектар радував її і кожне змарніле обличчя смутило. Дівчині було завжди і соромно, й незручно, що сьогодні вона поснідала, а Катя, напевне, й ріски в роті не мала. В тітки Ганни становище було дуже скрутне. Не краще і в баби Зеленючки. Тітка Ганна стала ще більш мовчаз-

ною і ніби аж зчорніла. А вертлява й балакуча Катя стала тоненькою, блідою.

Не краще було й з Оксаною. Жвавіше тримався тільки Коваленків Грицько. Але й у нього по-голодному блискотіли очі і ніс ще більше загострився.

У Полі становище було краще. В них збереглася корова, була ще й картопля, і мати в поле готувала їй картопляні млинці. Поля й Марія всі свої харчі, які брали з дому, ділили порівну на всю ланку. Молоді їли, а старших доводилося довго вмовляти. Дивлячись іноді, як тітка Ганна після довгих відмовлянь нарешті брала кусень коржа і, повертівши його в руці, непомітно ховала для малого Яшка, Марія ледве стримувала сльози.

Притихла навіть і завжди жвава й життєрадісна баба Зеленючка.

Одного разу, коли Катя сповістила, що вони вже з мамою висадили на городі картоплю і що через місяць-півтора вже можна буде вкопати молоді бараболі, баба похитала головою.

— Ой, коли б з нами не було так, як з тим батьком, що про нього в приказці говорили...

— А як? — зацікавилася Катя.

— Та отак... Це старі люди говорили ще за тяжких років. Умер, кажуть, наш батько між двома хлібами...

— Між двома? — здивувалася Марія.

— Еге ж. Торішнього хліба не вистачило, а новий ще не визрів.

Марія глянула на Катю і опустила голову. Від бабиного дотепу їй стало сумно... І одразу згадався чомусь Коваленко.

Один він, здавалось, не занепадав духом і був навіть веселий. Худий, обвітрений, в незмінному офіцерському кітелі, він з'являвся то в одній бригаді, то в іншій. І скрізь, де він з'являвся, люди жвавішали.

— Треба кріпитись, не піддаватись. Ще трохи, ще якийсь день — і буде легше...

Побувши два-три дні на полі, він раптом зникав на цілий день, і потім виявлялося, що був аж у районі, дістав десь пального, десь з кимсь говорив, привозив вітання від Миколи Івановича і знову вселяв надію. А то почав складати якісь списки. Два дні ходили по селу Дуня Панасюк та Перепічка і записували нащось кожну живу душу, як казала баба Зеленючка. Записували дітей і батьків, присутніх

і відсутніх. А потім цілу ніч сиділи над тими списками з Зо-зулею в сільраді.

Згадавши Коваленка, Марія знову підвела голову:

— Не повірю, бабусю, щоб вийшло так, як ви кажете.

— А я й сама, дочко, не вірю. Так тільки до слова прийшлося,— сумно посміхнулася баба.

2

Не могло так статися і не сталося...

На початку квітня в неділю Марія повернулася з поля одразу по обіді. Помилась, переодяглась, перед дзеркалом почала розчісувати коси. Зачувши голосний і, здавалось, нетерплячий стук у двері, неуважно запитала:

— Хто там?

— Пошта, пошта! — почувся за дверима веселий голос.

Пошта! Це вперше з часу окупації і по визволенні знову почувся під дверима давній і веселий вигук: «Пошта!»

«Тато»,— блискавкою майнуло в Марійчиній голові. І одразу відчула, як почали терпнути й дерев'яні ноги. Хотіла кинутись до дверей, гукнути «зайдіть», але не могла зрушити з місця.

Одчинила двері тітка. На порозі став низенький і сучорлявий Паламарчук. Той самий Паламарчук, який роки з десяток носив у село листи ще до війни.

Майже два роки не бачили його люди. І от знову виринув. Стоїть на порозі зовсім постарілий, схудлий, але чистенько вибритий і зиркає по хаті молодими жвавими очима.

— Здрастуйте! Не чекали?

На голові в нього — вицвілий поштарський кашкет з новенькою зіркою над козирком. Але замість синього поштарського костюма — лагана сорочка й військові штани. Через одне плече велика чорна й роздута ремінна торба, через друге — жовта кобура на ремінці, а в ній наган.

— Здрастуйте,— посміхається тітка.— Давно вже чекаємо.— Проходьте, та вибачте, що не прибрано в нас.

Паламарчук ступає крок від порога, рухливі й цікаві очі його зупиняються на Марійці. Зупиняються і на мить застигають. Дівчина стоїть непорушно. А обличчя бліде-бліде, як полотно. І якимось благально й моторошно дивляться на нього з того обличчя чорні очі.

Багато доводилося старому поштареві приносити і горя, і радості людям. А тільки любив він завжди приносити

щось радісне. А коли вже траплялося неприємне, ну що ж...така служба. І він тільки глянув на дівчину і вже одразу зрозумів, чого від нього чекають і що подумали...

— Прийшов, прийшов,— заговорив жваво й весело.— Пошта! А тільки прошу не хвилюватися, не польова пошта. Рано ще, чекаємо тільки польової. А зараз з району пошта.— І одразу ж потішив.— А тобі, Маріє, привіт. Виїжджаючи з району, Миколу Івановича зустрів. «Вітай,— каже,— Горленкову Марію та скажи, що я всім написав, і в Москву теж, скоро від батька звістка буде».

Марія хвилину тупо дивилася на нього застиглими очима, потім з зусиллям одірвала від землі неслухняні ноги, ступила кілька хистких кроків і важко сіла на лаву.

Спочатку розмова доходила до неї мов крізь стіну.

— А ви, Терентію Калениковичу, ніби міліціонер який, чи що, при зброї!— пожартувала тітка Марина.

— Ну, аякже! Час тепер ще такий неспокійний. Може, який поліцай чи фашист прибудний, а воно ж державні гроші! Я й з району не сам, з товаришем Коваленком на попутній машині приїхали.

Паламарчук кладе на стіл торбу, одгортає верха, і очі в тітки Марини одразу стають круглими. Торба й справді сповнена грішми.

— А що ж то за гроші, Терентію Калениковичу?

Поштар широко посміхається. Він сьогодні з добрими вістями і через те йому радісно й весело.

— Державні гроші, Марино Петрівно. Соцзабез! Організацію таку наша держава створила. От! Є у вас у селі, скажімо, родини — непрацездатні баби, багатодітні жінки, сироти тощо. Їхні сини, батьки воюють чи й загинули за Батьківщину. А про родини хто потурбується? Держава! Соцзабез! От тут і призначено щомісячну допомогу, скільки кому за списками, і переслано через пошту за перший місяць. Певно півсела гроші одержить, а сьогодні й не рознесу. От як у нас, Марино Петрівно.— Паламарчук добув з торби переказ.— Прошу, Маріє Василівно, розпишіться...

Марія байдуже, погано розуміючи що й до чого, не рахуючи, взяла гроші і, поклавши їх на підвіконня, знову сіла на лаву.

Сиділа, не уважно прислухаючись до розмови тітки з Паламарчуком.

Паламарчук не поспішав з хати. А тітка одразу стала незвичайно привітною, почастувала його жареною картоплею. Старий не відмовлявся. Він як-не-як з дороги. Їв неквапли-

во, статечно і розповідав про допомогу, про те, що в районі діється.

— Скажу вам, Марино Петрівно, життя в береги входить. В районі вже всі установи працюють. Бачили б ви тільки, як ми пошту відремонтували!

Поступово Марія розуміє все, про що розповідає поштар. Вона нарешті зовсім заспокоїлася і навіть подумала з приємністю про те, що тепер вона вже не залежатиме від тітки. Тільки тому їй зацікавили її принесені з району гроші. І вже їй сама почала розпитувати, кому ще в селі призначено допомогу. Виявляється, що одержить допомогу і тітка Ганна, і Оксанина мати, і баба Зеленючка, і багато інших. І стало від того Марії радісно. Поштар і справді приніс у хату приймну новину. «Тепер всім стане набагато легше. І на базарі щось можна купити, і так... молока дітям, чи що». І, не втримуючи своєї радості за подруг, вона швидко почала одягатися, щоб встигнути до баби Зеленючки швидше, ніж прийде туди поштар...

Марія не знала та їй не задумувалася ще над тим, як важко і багато довелось попрацювати і зробити Миколі Івановичу, щоб у такий короткий срок, за два-три тижні, організувати й спрямувати в потрібне русло роботу цілого району.

Не встигли ще люди пережити першої радості після появи поштаря, а вже нова радісна новина облетіла село. Вдень, коли всі люди були в полі, повернувся з району Коваленко. З поля до села зайшов він пішки. Ішов серединою вулиці, важко спираючись на милиці. Видно, був стомлений. Новенький офіцерський кітель на ньому поміятий, в масних плямах, обличчя закурене, але усмінене, і очі горять радістю і завзяттям. Не встиг він пройти й через вулицю, як уже все село облетіла новина і перекинулася в поле. Коваленко повернувся з району на попутній червоноармійській машині і на шляху біля місточка скинув дві бочки бензину. Тепер уже не буде цілими днями простоювати трактор. Буде чим і виорати, й посіяти.

Та не один лиш бензин привіз з району Коваленко. На другий день послано було до району підводи, які привезли державну насінневу позику, а ще через день борошно, яке цілу ніч розподіляли під майбутній врожай сім'ям, що потребували негайної допомоги.

Марія від допомоги відмовилась. Хай краще більше виїде сиротам та таким, як тітка Ганна. Нічого на це не

сказала тітка Марина, але цілий день по тому ходила мовчазна, навіть зажурена...

Ожило, окрилось надіями село. Тепер уже кожен знав і вірив, що напевне витримає, витягне й досягне свого. По-іншому пішли справи на полі. Виконувались і перевищувались денні норми оранки та сівби, і тепер уже з певністю можна було сказати, що з посівною колгосп впра-ється...

Білим весняним метеликом найперш залетіло щастя до хати баби Зеленючки. Першою в селі одержала баба давно очікуваного листа. І одержала не якийсь там कुций фронтовий трикутничок, а справжній лист, в синюватому цупкому конверті. А коли розірвала конверта тремтячими з радості й хвилювання руками, випав звідти твердий прямокутник фотографії. Пильно, мов живий, дивився на бабу з фотокартки онук Максим Бурченко. Ставний, змушній, повновидий. Дивиться на бабу великими темними й гарними очима, а на устах таїться стримувана, радісна посмішка. От-от ніби заговорить... Така радість бабі, таке щастя, що й не сказати. Красунь, просто красунь онук видався. Недарма ж то дівчата рвуть ту фотокартку з рук. Двері за ними в хаті не зачиняються. І як йому личить червонофлотська форма! Новенька безкозирка навскіс перерізала лоб, насунулась на густу брову. Лягла на плече строката смужка гвардійської стрічки, і навіть на фотокартці можна прочитати на ній білі чіткі літери: «Шторм». Назва корабля, певно.

І попливли до бабиної хати сусіди близькі й далекі. Пішла гуляти по руках фотокартка. Малеча розглядала принадну морську форму, дорослі вітали бабу з радістю, гомоніли про те, як змінився хлопець за три роки, як виріс та змушнів. А дівчата... Хто ж його знає, що найбільше цікавило їх на фотокартці?! Чи темні Максимові брови, чи твердий погляд великих і красивих очей, чи, може, орден Вітчизняної війни і разок медалей. Цілих сім їх нарахували дівчата. От тільки не розбереш відразу, які медалі і за що. Нечітко відбив їх фотограф на папері. От і є зачіпка дівчатам. Одна каже, що «За відвагу», друга — «За бойові заслуги», третя — ще щось. Поки то відгадаєш! А тим часом ще й ще можна глянути.

Баба три дні з нею не розлучалася. Навіть на роботу в поле з собою брала. І три дні в селі лише про бабу Зеленючку й говорили, їй тільки й заздрили. Аж поки не

одержав листа від сина-лейтенанта Кузьма Самійлович Зозуля...

А потім і пішло. Прийшов лист від чоловіка Олені Зарічній, обзивався син діда Мусія, написав брат Фросі Пилипенкової, прийшов лист від Оксаниного тата. А от уже й Шерстюкові сироти — не сироти. Є в Шерстюкових хлопців батько. Живий і здоровий, воєє десь уже за кордоном. Перестали бути сиротами й Павлюкові діти. Написав батько листа з госпітально, десь аж з Уралу. Був поранений, а тепер одужує і навіть обіцяє на якийсь час у відпустку додому заскочити.

Одній тільки Марії немає та й немає ні листа, ні звістки. Не пише, не обзивається тато. А кожна згадка про матір ранить її серце, нагадує про сирітство. І якось так уже виходить, що навіть радісна нібито подія обертається до неї сумним боком.

3

У кінці квітня Грицько приніс на поле газету. Дівчата волочили щойно виорану ріллю і якраз зупинилися на обідній перепоchinoк. Прив'язавши корів до воза, Марія першою взяла до рук газету. Увагу її привернув великий список партизанів України, нагороджених орденами та медалями. Впало в око знайоме прізвище, і на Марію повіяло чимсь дорогим і близьким. Вона придивилася пильніше, відчула себе так, ніби зустрілася оце з дорогою і близькою людиною. Командира її загону Івана Васильовича було нагороджено орденом Леніна. Марія забігала очима вздовж аркушів, сподіваючись знайти ще когось із знайомих. Нашвидко пробігла три шпальти і справді знайшла ще Середу й комісара загону. Це ще більше захопило дівчину, і вона почала перечитувати список з кінця. І одразу на п'ятому прізвищі відчула, як обличчя її наливаєється кров'ю і вуха починають пашіти. Марія підвела голову, крадькома глянула на подруг, чи ніхто нічого не помітив, і знову майже злякано вп'ялася очима в газету. Ні, вона не помилилася. Горленко Марія Василівна. Так. Нагороджена медаллю «Партизанові Вітчизняної війни першого ступеня». Радість, ніяковість, збентеження охопили дівчину. Сиділа і, боячися відірвати погляд від газетного аркуша, механічно читала вже вкотре один і той же рядок: «Орденом Червоної Зірки Галину Петрівну Горленко... Галину Петрівну Горленко... Галину Петрівну...

Петрівну...» І раптом в одну мить слова, як сліпучий спалах несподіваної блискавки, вразили її свідомість... «Мама! Це ж мама!»

Докія здивовано помітила, як рвучко підвела голову від газети Марія й якимось злякано озирнулася. Обличчя її швидко на очах у всіх зблідло, а очі зробилися скляними й невидючими. Тепер уже всі дивилися на Марію, а вона не помічала нікого. Звелась на ноги й мовчки пішла від воза. Йшла вздовж межі хисткою і якоюсь безтямною ходю. Межа привела її до річки. Жовті, ще не очищені від весняної поводи хвилі, накочуючись на вогкий жовтий пісок берега, хлюпнули дівчині в чоботи й зупинили її. Марійка похитнулась, мов від поштовху, і важко опустилась на вогкий пісок. Ридала Марія довго й пристрасно. Зігнуті плечі здригалися, все тіло час від часу тіпалося, сльози заливали обличчя й руки.

Повернулася вона до воза, певно, за півгодини. Очі її були сухими й блискучими, губи міцно стуленими. Скорботно зламані, непорушно застигли над переніссям брови. Мовчки, відвертаючи погляд від подруг, вона запрягла корів в борони й повела їх на рілля.

Дівчата, які встигли заглянути до газети й зрозуміти все, співчутливо удавали, що нічого не помітили. Важко було дівчині: свіжою і незагоєною ще була її рана.

Тепер що не день, то й радісна новина з фронту, то й нова перемога. Кожна радісна звістка ніби ще глибше відтіняє її власне горе: немає листа від батька, немає матусі.

Останки Галини Петрівни привезли до села в кінці квітня, теплого й лагідного весняного дня. Вже кілька днів минуло з того часу, а дівчина все ще не може заспокоїтись. Все чуває себе так, ніби вдруге і вже остаточно втратила матір.

І тільки на мить замислиться дівчина, одразу бачить перед очима червону труну, яка пливе поверх людських голів через сповнений натовпом майдан. І звучить, як і тоді, звук військового салюту, чується людський плач. І тихо опускається червона труна в могилу посеред майдану, поруч з завітчаними могилами похованих ще в березні капітана Вольнова і лейтенанта Берестюка...

І знову здається дівчині, що не буде їй спокою в селі, що тільки в армії, в бою, в гуркоті далеких походів і гарматному громі знову стане їй легше й надійніше. Тільки там знайде вона справжнє діло і по-справжньому задовольнить прагу наболілої душі.

Того дня, коли прочитала Марія про своє нагородження, повернулася вона з поля мовчазна й засмучена.

Перехвилювавшись, почувала себе стомленою більше, як завжди. Сиділа на лаві біля вікна, збиралася вмиватися перед вечерею, але підводиться з лави і роздягатися не хотілося. Здавалось, отак би й лягла тут одягнена й одразу б заснула, забувшись про все.

З кухні зайшла тітка, поставила на стіл тарілку з борщем:

— Чого ж ти не роздягаєшся? Вмивайся та вечеряй! — І вже на порозі додала: — Ганна листа сьогодні від чоловіка одержала.

— Хто? Тітка Ганна? Справді?

І одразу ніби хто зняв з дівчини втому й сум. Тепла радість залила всю істоту її. Нарешті одержали. Тепер і Катя, і Яшко вже не сироти. Радість же там яка!

І так, як була, запорошена пилом ще з поля, не вмиваючись, не вечеряючи і нічого не пояснюючи тітці, Марія прожогом вибігла з хати і подалась до тітки Ганни.

В бабиній покритій соломою безверхій хаті всі були в зборі. І баба Зеленючка, і тітка Ганна з дітьми. Тітка Ганна плакала. Але сльози її були сльозами щастя. Жваві Катині очі блискотіли щастям, а бліді щічки її розрум'янилися. Вона метушилася по хаті, розгортала і знову згортала невеличкого трикутничка. Не випускала з рук татового листа, показувала лише здаля і коли потрібно було, сама, вже вкотре, перечитувала вголос.

Малий Яшко одразу, як тільки вгледів Марію, голосно гукнув:

— Ага, Маріє, у нас тепер теж тато є!

В хату вже заходили люди. Прийшла Докія, прийшли Оксана та Поля, зайшли ближчі сусідки. І всі раділи й плакали.

Справжнє свято було в тітки Ганни. Та чим довше сиділа тут Марія, чим довше слухала збуджений щебет Каті, тим важче й важче ставало в неї на серці. Вона боялася, що не витримає і от-от розридається. І щоб не псувати людям свята, Марійка підвелася з лави і тихенько, так, що ніхто й не помітив, вийшла з хати.

Весняні сутінки спускались на село. Ішла, не помічаючи вулиць і провулків. На майдан вийшла, здавалось, несподівано для самої себе... Вийшла і зупинилась.... Тихо було навколо, порожньо. Над свіжою маминою могилою стримів квадратний обеліск, і чорні траурні літери сповіщали

про те, що поховано тут кавалера орденів Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки Галину Петрівну Горленко, яка загинула смертю хоробрих в боротьбі за честь і незалежність своєї Батьківщини. Марія пильно вдивлялася в чорні суворі літери, ніби хотіла знайти в них якусь утіху для себе, ніби чекала поради від матері, що їй далі робити.

Довго стояла Марія над могилою матері. Вгорі з-за береста несміливо визирнула й замиготіла перша зірка. Затихло село. Темна смуга обрію підпливла червоною кров'яною річечкою. З-за оксамитових левад виткнувся блискучий серп місяця. А вона все стояла, схиливши голову, застигла й непорушна. Мовчки, без слів і сліз, скаржилась матері на своє горе, на те, що залишилася вона сиротою, що важко їй жити в тітки, що так і не прийшов до цього часу від батька лист...

4

Босі ноги грузнуть в пухкій теплій землі. П'янке степове повітря, настояне на весняних квітах, сповнює груди. Щире сонце кладе на дівочі щоки першу травневу смагу.

Ліниво пропливає над полями розварена млістю хмарина. Білим клубочком снігу тане й розпливається вона в глибокій синяві небесного океану. В зелених килимах берегів, прошитих жовтогарячим цвітом кульбаби, вигрівшись під сонцем, заснула річка.

Глибоко в землю пірає легка сапка. Напоєна теплим дощем, земля не пилить і не заporoшує очей. Тільки дихає в обличчя солодкуватим хмелем. Дружно, весело шурхотять сапи, розбиваючи хрумтливу посірілу корку, підризаючи крихку стебла лободи й пір'їни мишію. Легко, з приємністю шуруються буряки на старанно розпушеній ниві. Весело вихоплюються одна з-перед одної дівчата. Добре працювати, всією істотою відчуваючи теплоту рідної землі, землі, яку ще тільки вчора врятовано від ворога. А навколо тебе буйна травнева повільно весняної зелені і ніжні смарагдові рядки буряків, які ще недавно висівалися власними руками.

До блиску відполірована землею, коротко спалахує в сонячному промінні сапа. Вдарить нею Марія кілька разів і скосить очі убік. Чи не вибіг хто наперед, не перегнав? А тим часом, вміло й звично загрибаючи землею, Докія вже вихопилася на кілька кроків уперед. Не підводячи го-

лови, спішить за нею вперта Оксана. Треба налягати, поспішати. Сором відставати на шаровці, адже це на буряках найлегша робота! І дівчата показують своє вміння одна перед одною. Тільки баба Зеленючка відстала. Випроставши натомлену старечу спину, вона дивиться вслід дівчатам своїми веселими очима й докірливо хитає головою:

— А ви не топчіться раз коло разу, як гуси, ширше ступати треба.

А дівчата вже добігли до межі і з веселим сміхом та вигуками беруть бабу на буксир, розриваючи на куски недосапаний рядок...

— Сказано — сороки. Сороки й є, — сміється баба...

Позаду, вслід за дівчатами, тягнуться темні, ніби оксамитові, стрічки землі. І все менше й менше залишається на ниві сірувато-попелястих. І чіткіше виступають з землі, немов на очах зростають, разочки сходів...

З цікавістю і несподіваною для самої себе радістю придивляється Марія до бурячків. Це ж зовсім, здається, недавно орала вона цей лан, яровизувала, а потім висівала в землю жовте шпичакувате насіння. А от уже проросли і потягнулися до сонця тендітні соковиті листочки. Крихкі ще вони, ніжні: тільки торкнись до них рукою. А корінці які! Тоненькі, білі, як ниточки. Навіть не віриться, що за кілька місяців наляються вони соками, визріють і стануть дорідними важкими буряками. Не віриться, бо такі ж вони зараз кволі й беззахисні, такі нетривкі й безпорадні. Візьми на долоню, розітри пальцем, і залишиться від корінця лише вогкий слід. А от, бач, як міцно прив'язали вони дівчину до себе, до праці, до ланки. Міцніше прив'язали, ніж рідне попелище, рідна тітка і її тепла хата. До цього тільки слово, дане Миколі Івановичу, та ще хіба якийсь неусвідомлений сором чи незручність перед подругами тримали її в селі до кінця посівної. А тепер от і посівна закінчилася, і слово дотримане, а не йде вона нікуди і не збирається йти. Жаль Марії кидати ланку. Звикла, прив'язалася до людей. Жаль кидати і розпочату роботу. Дарма, що бурячки такі крихкі й тендітні. Що більше беззахисними здаються сходи дівчині, то більше хочеться їх доглядати, викохувати, пестити. Вони тепер для Марії як недомальований малюнок, як гарний квітчастий візерунок, від якого не відірвешся, не довівши до кінця.

І чим більше працюєш, тим більше захоплюєшся і тим палкіше стає бажання поглянути на викінчену працю!

Марія сподівається, що цього року ланка здобуде врожай не менший від того, який до війни збирала її мати.

В обід, стомлені працею і розварені сонцем, дівчата біжать на піщану косу. Першою у прохолодну воду з галасом і писком кидається Марія. Спочатку вона, здіймаючи за собою іскристі бризки, біжить по мілкому піщаному дну, потім підскакує й пірнає під воду. За мить її мокра голова показується на поверхні вже за кілька кроків. Стріпуючись і пирскаючи, Марія широко загібає руками і випливає на середину річки. Досягши бистрини, лягає на спину і, ледве рухаючи руками, дивиться в синє безодне небо, чекаючи на Докію, яка вже наздоганяє її.

Катя довго не наважується пірнути. Вона стоїть по коліна в воді, морщить, пересмикує худенькими плечима й тихенько попискує.

— Ой, яка холодна! — Здрігаючись, розгладжує тіло мокрими руками, присідає і знову підскакує, ніби обпечена.

Оксана входить у річку повагою, але сміливо. Обличчя її серйозне й зосереджене. Здається, що зібралася вона не купатись, а відбувати якусь не дуже приємну повинність. Діловито, не хапаючись, занурюється в воду по шию і, не здригнувшись, починає підгрібати під себе воду.

Посеред річки на бистрині всі четверо починають наздоганяти одна одну, хлюпатись. Вода над білими тілами закипає пінявими бурунцями. Галас і писк котяться по воді й лунають десь далеко за вигином річки.

Тим часом Поля встигла лише роздягтись. Постояла на піску, погрілась на сонці і, зайшовши в ріку по коліна, сіла в воду, як на траву. Зажмурившись від сонця, перебирає пальцями холодні струмені, стежить за подругами; на обличчі в неї грає тиха лінива посмішка.

— Полю, пливи сюди-и-и! — здалеку гукає Марія.

А вона у відповідь мовчки заперечливо хитає головою й посміхається.

Дівчата запливали аж до протилежного, зарослого очеретом берега. Тітка Ганна лягла в холодку під вербовим кущем відпочити. Баба Зеленючка сидить на піску, вигрівається під сонцем. І добре, спокійно й затишно в баби на душі. Так наче повернулися до неї спокійні довоєнні часи. Знову просторо й радісно їй у степу. Знову весело й безтурботно дзвенять над річкою дівочі голоси. І вже не треба боятися й озиратися, що ось звідкілясь вирвуться жандарми й почнуть виловлювати двічат, як диких кіз.

щоб завезти на каторгу. Далеко, далеко на захід одкотився фронт. І вже не розпанахає небо над головою ворожа бомба, не затріскотить літак і не здіймуться над селом вогненні стовпи. «Швидше б тільки добили та війну закінчили»,— думає баба, з теплою заздрістю стежачи за тим місцем, де гойдаються над хвилями мокрі дівочі голови й миготять на сонці білі, ще не засмаглі руки.

Роботу на полі закінчили ще завидна. Дівчата пазбирали на березі ранніх травневих квіток і повернулися до села, якраз коли заходило сонце. Не умовляючись, як і щодня, не заходячи додому, всі гуртом пішли просто до клубу.

Тепер люди в селі жили й працювали від ранку й до вечора з думкою, прикованою до фронту. Час ділився на відтинки не годинами й чергуванням дня і ночі, а зведенням Інформбюро, наказами верховного головнокомандуючого. Все село жило й хвилювалося успіхами на фронтах. Останні ж дні погляди цілої країни були спрямовані на Севастополь, де точилася велстенська битва. Щовечора чекали новин і нового наказу.

Вчора в зведенні повідомлялося, що наші війська вже почали штурм укріплених ворожих позицій безпосередньо навколо міста. Дівчата збуджено вгадували, які вісті принесе сьогодні радіо. Марія з авторитетністю визнаного в ланці «стратега» гаряче доводила подругам, що наказ має бути сьогодні, і тільки сьогодні.

— Пам'ятаєте,— згадувала вона,— вчора прорвали укріплення на всьому протяжі оборони, просунулись на шість кілометрів. Зав'язали бої на підступах до міста... Сьогодні, обов'язково сьогодні. Швидше, дівчата, а то спізнимось.

А біля клубу вже людно.

Клуб стоїть в центрі села, недалеко від сільради. Крізь крокви зірваного вибухом даху просвічується фіалкове небо. Одна стіна в клубі зовсім обвалилася. Інші три — поколупані осколками й обдерті. Вікна винесено з рамами. Лише в одній кімнаті хтось вставив в уцілілі рами кілька шибок, та вхідні двері, які до того лежали аж на дорозі, піднято й причеплено до одвірків. А над знесеним дахом вже стримлять у небо тонкі, з'єднані дротом антени, і на лутці цілого вікна стоїть поколупана коробка десь добутого Коваленком радіоприймача.

Біля вікна, спершись на милиці, стоїть Коваленко. Поруч нього — Зозуля. Далі попід стіною на неширокій призьбі сидять Перепічка, дід Мусій і ще кілька стариків.

Навпроти вікна, просто на землі, розсівся гурт хлопчиків. В середині — Грицько. Збоку біля них жінки. Марія одразу впізнає Зарічну й Варвару. А далі, в сутінках, вже й не добереш, хто там, але здається, що зібралось сюди все село.

Навколо так тихо, що дівчата, підходячи, мимоволі змовкають. Обличчя людей насторожені й уважні. Перепічка витягнув шию, дід Мусій, направивши на приймач вухо, приклав до нього долоню. Навіть хлопчаки не галасують і не метушаться. Всі уважно слухають. Але що ж вони слухають, коли приймач мовчить і ніхто нічого не говорить? Побачивши дівчат, дід Мусій робить їм страшні очі, застерезливо махає рукою і знову прикладає долоню до вуха.

Дівчата підходять і стають осторонь.

— Що? — пошепки запитує баба Зеленьючка у Варвари.

— Ш-ш-ш-ш,— шиплять на неї жінки.

І в цей час у приймачі щось тихенько булькає. Виринається перший, чистий і мелодійний звук, і Марія відчуває, як раптом здригається і починає дужче битися серце. Люди затамовують подих. Над їхніми головами, над зеленим клином майдану, над притихлим селом плывуть широкі звуки позивних:

Широка страна моя родная...

Звуки пропливли, віддалились і зникли, розтанули в похолоділому вечірньому повітрі. Хтось зітхнув, хтось прокашлявся — і знову тихо. Знову ждуть...

Проходить довгих, нестерпно довгих п'ять хвилин. Густишають навколо сутінки. Гасне за лісами полум'я вечірньої зорі. Рясними сходами зірок проростає високе небо. В теплом повітрі розливаються тонкі пахощі квітучого бузку. І вже не видно в темряві людських облич. Тільки білі плями жіночих хусток чітко виділяються на тлі темних кущів жовтої акації.

Знову щось глухо булькає в приймачі, і раптом густу темряву розрізає дзвінке слово: «Наказ...» І здається, що навколо одразу стає видніше. Люди затамовують подих. Чіткі, карбовані слова падають в насторожену глибоку тишу і, не тонучи в ній, котяться вздовж майдану.

«Війська Четвертого Українського фронту, зламавши упертий опір ворога, штурмом оволоділи кріпостю і важливою військово-морською базою на Чорному морі — містом Севастополь...»

Марія слухає наказ, схилившись на плече Докії. За чіткими словами диктора їй ввижаються запеклі бої, грім гармат, огненне пекло зруйнованого міста, радість визволених людей. І у власну радість, яку відчуває дівчина, вплітається тихий жаль за тим, що вона не там, не з Радянською Армією. І все, що вона робить, чим живе і боліє, здається їй таким дрібненьким і мізерним у порівнянні з тим, що робиться в Криму. Таким незначним, що дівчині від того аж сумно стає. «Як же багато і як сумлінно треба працювати тут,— думає дівчина,— який врожай треба викохати на ділянці, щоб її праця стала гідною тих подвигів, про які словами наказу з гордістю за радянських людей розповідає зараз усьому світові сам товариш Сталін!»

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

За півтора місяця, які прожила Марія в рідному селі, вона зустрічалася й розмовляла з Миколою Івановичем Шумським лише два рази.

Один раз він приїхав до Калинової Балки на похорони Галини Петрівни. Вдруге заїхав, повертаючись з області, всього на кілька хвилин. Але навіть і тоді знайшов час розшукати Марію і поговорити з нею.

Зустрічі ці приносили дівчині справжню радість. Вона охоче розповідала Миколі Івановичу про своє життя й роботу. Час був гарячий. Район сіяв, здіймав на ноги своє господарство. Обидва рази Микола Іванович був стомлений і чимсь стурбований. Марія розуміла, як багато доводилося йому працювати, і було їй ще більш радісно від того, що навіть в такий час він не забув про неї. От приїхав до села і одразу згадав. Думка ж про те, що вдруге заїхав він у Калинову Балку лише для того, щоб побачити Марію, їй навіть в голову не приходила. Вона не знала, що Шумський згадував про неї не лише тоді, коли приїздив до села, що він весь час стежив за її життям і думав про неї. Звідки ж їй було знати, наприклад, що, привітавши її з нагородою і потім розпитуючи про те, як їй живеться, Шумський турбувався однією давньою, не при ньому веденою розмовою і з настрою дівчини вгадував, про що думає і що гадає робити вона далі.

Розмова, яка турбувала Миколу Івановича, відбулася на другий день по тому, як Марія згодилася залишитися в колгоспі на посівну. Увечері в хаті баби Зеленючки було

їх четверо: Марія, Катя, Оксана та Поля. Марія розповідала про партизанський загін. Під враженням спогадів і нічних думок закінчила свою розповідь такими словами:

— От тільки закінчилася 6 посівна! Одразу ж, як закінчиться, і піду до армії. Або попрошу Миколу Івановича, щоб довідався в штабі, де зараз наш загін, і повернувся туди.

Сказала вона це між іншим. І здавалось, що звернула увагу на ті слова лише одна Катя. Вона засміялася, завертіла голівкою і, дивлячись на Марію широко відкритими блакитними очима, аж у долоні плеснула:

— Ой! І я теж... Я б теж пішла!

Флегматична Поля лише насмішувато примружила очі. Оксана ж у той час розглядала щось у вікно. Обличчя її було спокійним, по-дорослому поважним і таким байдужим, що можна було подумати, ніби вона й не почула нічого.

Згодом про ту розмову забула навіть Марія. І звідки ж їй було знати, що та сама Оксана, яка, здавалось, і уваги не звернула на її слова, переказала всю розмову Докії. Докія, в свою чергу, сказала Коваленкові. А Коваленко, зустрівшись з Миколою Івановичем, розповів йому. Микола Іванович поставився до почутого з серйозністю, на яку Коваленко й не сподівався. Спочатку він помовчав, подумав, а потім пильно подивився просто в очі Коваленкові:

— От що я тобі мушу сказати... Здається мені, що Марія нічого такого не втне, не порадившись попереду зі мною. Так ми домовились. А все ж... Вік у неї такий, що вирішує все не розмірковування, а порив, хвилинний настрій, під враженням якого дівчина може викинути яке завгодно колінце. Не забувай, що вона була ще зовсім дитиною, коли вперше втекла від тітки. Та ще й за окупації, коли її розшукували. А тепер... Тепер їй майже й ризикувати нічим. А ми з тобою відповідаємо за неї перед батьком, перед совістю і перед партією. Дивись за нею, Степане, як за власною дитиною. Хіба мало їх таких уже загинуло? Не потрібні зараз нікому їх воєнні подвиги. Треба пересилити в неї цей дух мандрів і виховати дівчину посправжньому, щоб нам і батько, і держава спасибі сказали. Та, нарешті, це наш обов'язок...

Нічого не знала Марія про цю розмову. Не чула й про іншу, яка відбулася зовсім недавно. Цього разу розмовляв Микола Іванович з Докією.

Довідавшись про те, що Докія в райкомі комсомолу, Шумський закликав її до себе.

— Розповідай, як справи,— сказав, садовлячи дівчину на стілець і сам сідаючи навпроти неї.

— Справи не погані, Миколо Івановичу. Сівбу закінчили, недавно провели першу шаровку буряків...

— Ну, про це я й сам знаю,— перебив її Микола Іванович.— Ти мені розповідай про комсомольську організацію...

— Збільшилась наша організація, Миколо Івановичу. Тільки нам щось на дівчат щастить. Днями прибула до села лічком Соня Березко і стала на облік. Так що у нас шестеро — і всі дівчата. Але вже обзиваються й хлопці. Ндавно написав листа з фронту Максим Бурченко, пишуть з фронту й інші хлопці. Певне, ще цього року повернеться ціла група комсомольців, які евакуювали на Схід колгоспне майно. Правда, там теж одні дівчата...

До війни в селі працювала велика комсомольська організація. Тоді Докія вважалася однією з наймолодших комсомолок. А тепер от так вийшло, що стала вона найстаршою. Розійшлись її товариші по всій країні. Одні воюють на фронтах, інші працюють на заводах та в колгоспах на Сході, ще інші загинули, воюючи в армії чи в партизанських загонах. І здається іноді Докії, що залишилася вона одна. Синявська та Березко люди в селі і в організації нові. Дуня, Наталя та Фрося до війни були ще піонерками. В сорок першому вони закінчували семилітку, і в комсомол прийняли їх перед самою війною. Та, правду кажучи, й дивилася на них Докія, як на людей в організації тимчасових, бо ще з весни мріяли всі вступити восени до технікумів. І звичайно ж, що так воно й станеться... Вчитимуться дівчата навіть тоді, коли війна до осені й не закінчиться і перешкод їм до того ніяких не було. Докія розповідала Миколі Івановичу і про всіх старших комсомольців, від яких пощастило одержати відомості. Розповідала і мріяла про час, коли закінчиться війна і знову з'їдеться до колгоспу стара й загартована комсомольська гвардія і по-справжньому, жваво й весело завирує в селі комсомольське життя.

Микола Іванович вислухав її спокійно, не перебиваючи, а коли закінчила, одразу запитав:

— Отже, виходить, що ти чекаєш, поки закінчиться війна або приїде в село хто з комсомольців, отак як ваш лічком? А про те, що половина хлопців повернеться з війни вже членами партії, ти не подумала? Іншої бази для

зросту комсомольської організації в селі так, виходить, і не бачиш?

— Ні, чому ж,— зашарілася Докія. Вона одразу зрозуміла Миколу Івановича.— За війну в селі виросла нова молодь, і з нею треба працювати. І ми працюємо скільки можна. Тільки ж повірте, Миколо Івановичу, становище поки що таке, що й зібратися ніде. Молодь прагне і знань, і розваг, а в нас навіть кімнатки немає. Збираються всі щовечора біля розваленого клубу. А там же тільки й усього, що радіоприймач стоїть у вікні. А вже хочеться, щоб і кінопересувка була, і газета, і лекції, і хоч якийсь самодіяльний драматичний чи хоровий гурток. Ми про це думаємо, Миколо Івановичу. Радилися з товаришем Коваленком і вирішили так: поки ще не почалася гаряча пора з сапанням, відремонтувати клуб силами молоді...

— І добре вирішили. Молодь, напевне, піде на це. Молодь у нас є. Та ще й яка молодь. От хоч би й Марія. Ти мені розкажи, як вона там? Ще не збирається в мандри після посівної?

— Не чути, Миколо Івановичу. Вона в нас у колгоспі в передовиках ходить, то, видно, за роботою ніколи про такі речі думати.

— А як подумає?

— Не повинно б, Миколо Івановичу, заспокоїлася ніби дівчина, в життя наше втягнулася...

— От саме в такихи, як вона, й працювати треба. Це ж, я тобі скажу, золотий фонд для комсомолу. От звідки вам належить рости. А за Марію ти переді мною відповідатимеш. Мусиш зацікавити її роботою, захопити. Марія вже цілком дозріла для вступу до комсомольської організації. Залучай її до роботи, став перед нею завдання, так щоб дівчина відчула себе потрібною в селі і бачила перед собою мету... Привчай до дисципліни, до громадського життя. Коли хочеш, то от з поведінки Марії я зможу зовсім точно оцінювати роботу вашої організації. Прийде вона до мене, почне знову на фронт проситися, значить — не зацікавили ви дівчину, не поставили перед нею гідної мети, і взагалі погано працюєте з молоддю...

2

Нічого не знала про ці розмови Марія.

Питання про клуб Докія поставила на комсомольських зборах. Відкриті збори разом з активом молоді провели

в конторі колгоспу. Як активістку на збори запросили й Марію. Та й дивно було б, коли б не запросили. Адже вона увесь цей час завжди жила й працювала разом з комсомольцями.

Доповідаючи про відбудову приміщення клубу, Докія розповіла, як працював клуб до війни, які лекції там читалися, які картини демонстрували, які вистави ставили і які ще гуртки працювали. Розповідаючи, не втрималася і щоб хоч кількома словами не згадати змісту тих картин і тих вистав. І сама постала перед слухачами, зголоднілими за тим усім, така принадна й така радісна картина, що хоч зараз веди їх відбудовувати клуб, хоч уночі починай, та й то всі працюватимуть. Захоплення Докії передалося всім і довго говорити особливої потреби не було. Коли Докія закінчила, одразу почали обмірковувати план роботи і розподіляти обов'язки.

Кузьма Самійлович Зовуля, який теж був присутній на зборах, пообіцяв допомогти чим тільки зможе колгосп. Вчителька Синявська взяла на себе зобов'язання організувати і вивести на роботу старших учнів. В селі чотири перших класи вже працювали. Їх відкрили ще в квітні, щоб швидше наздогнати прогаяне під час окупації.

Дівчата-комсомолки взялися організувати і зібрати в селі потрібний інструмент та знаряддя. Крім того, кожному з них закріпили за однією з вулиць села, щоб вони організували й вивели на роботу молодь. Але комсомолок було мало, і всього охопити вони не могли.

— Я гадаю, що потрібно широко залучати до цієї роботи наш актив,— сказала Докія.— От, наприклад, Марія. Напевне ж вона не відмовиться, коли комсомольська організація доручить їй поговорити з молоддю на своїй вулиці і вивести її на відбудову...

«Не відмовиться...» Ті слова несподівано вразили і навіть образили Марію. Хоч саме доручення й припало їй до душі.

— Не відмовиться,— з серцем повторила вона Докіїні влова.— Чого б то я мала відмовлятися? Що я, стороння якась, чи що?

— Ну хто ж каже, що стороння? — Докія посміхнулася і одразу стерла з обличчя посмішку.— Просто комсомольців ми можемо зобов'язувати в порядку комсомольської дисципліни. А ти ж ще не комсомолка...

«Не комсомолка»,— подумала Марія. Посмішка й слова Докії знову вразили її й навіть засмутили.

— Не комсомолка, так буду комсомолкою!

— Коли будеш, то й розмова інша буде. А зараз від нашого завдання не відмовляєшся?

— Всіх до одного виведу! От сама побачиш післязавтра,— зморщивши кирпатого носика, тихо, але з притиском відповіла Марія.

Та коротенька і, здавалось, незначна розмова зовсім розхвилювала дівчину і вже не виходила в неї з голови ні того вечора, ні наступного дня. Було чомусь образливо їй — партизанці — та раптом отак почувати себе ніби сторонньою на комсомольських зборах. І взагалі дивно якось виходило. До того вона почувала себе так невимушено, ніби вже давно комсомолка. А от виходить...

За доручену справу, незважаючи на несподівано прикру для неї розмову, взялася гаряче. Була навіть гордою з того, що от їй вже доручили щось організувати. В Марії на вулиці був свій актив, і найперше до нього вона й звернулася. Актив той був не широкий: Катя, Оксана та Поля. Зате актив, як здавалося Марії, надійний. Ще того ж вечора побігла вона до баби Зеленючки, попрохала Катю зараз же скликати дівчат і сама приготувалася переказати їм про все, що чула від Докії. А коли прийшло до діла, виявилось, що промовець з неї не такий вже й спритний. Марія подумала, поморщила носика, покусала з досади губи і, нічого особливого не придумавши, вирішила почати з того, що найбільше вразило й принадило її на зборах.

— Дівчата, скажіть, ви б хотіли оце подивитися цікаве кіно? — запитала одразу, беручи бика за роги.

— Ой! — сплеснула в долоні метушлива Катя, і щоки її раптом зашарілися.— Кіно? Справді, Маріє? А де? Ой! — І стала на ноги, готова вже зараз бігти туди, куди вкаже Марія.

Поважна Оксана поставилася до справи більш скептично:

— Сядь, Катюко,— суворо сказала вона.— Жарту не розумієш, чи що? Де тобі зараз те кіно показуватимуть? В коношні в дядька Тихона, чи що?

— А ти б не хотіла? — запитала Марія Оксану.

— Ну чого ж би то не хотіла,— поважно відповіла Оксана.— Я перед війною «Чапаєва» бачила, так ще й досі все пам'ятаю.

А Поля за своєю звичкою посміхнулася якось ліниво і тихо додала:

— А я «Щорс», а «Максим», а то ще про Леніна..

І в тих її словах було стільки мрійного замилювання й стільки незвичної пристрасті, що й без пояснень видно: дівчина просто закохана в кіно...

— Ну, а коли так,— вже сміливо й рішуче продовжувала Марія,— коли хочете, то потрібно для цього попрацювати.— І розповіла все, про що вирішено на комсомольських зборах.— Коли так, то треба нам обійти всіх дівчат та хлопців на нашій вулиці і вивести післязавтра на відбудову.— Потім ще подумала й, виявляючи вже власну ініціативу, додала: — Та й дорослих теж. Дорослих також усіх будемо просити. Не бійсь, кіно подивитися і їм закортить...

Дівчата пристали на її пропозицію охоче й без вагань. За два дні вони обійшли всіх людей на своїй вулиці. А ранком, першого дня, на який призначався суботник, з їхньої вулиці вийшло до клубу більше, як півсотні озброєних лопатами, вилами, сокирами та молотками молодих і дорослих колгоспників.

Всім керувала на суботнику Докія. Вона розставляла людей, давала завдання і навіть норми визначала. Хлопчаків та дівчат з Марійчиної вулиці вона виділила в окрему бригаду, поставила над ними старшою Марію і, показавши, де розкопувати глинище, додала:

— Ваша норма — десять возів глини...

...На вечір Марійчина бригада викопала п'ятнадцять возів глини і зсипала на майдані перед клубом. В кінці дня комсомольці випустили стінну листівку. В листівці комсомольська організація виносила подяку за ударну працю Марії Горленко та Грицькові Коваленку. Подяка вплинула на дівчину так само, як і розмова з Докією на зборах.

Було приємно відчувати, що ось ти добре попрацювала і тебе навіть відмічено. Та разом з тим і досадно, незручно. «Дякують, ніби якійсь сторонній людині»,— подумала Марія і ранком наступного дня підійшла до Докії, одвела її вбік і пошепки, щоб ніхто не чув, сказала:

— Докіє, що я тебе прохатиму... Я все одно працювати му добре... Тільки не треба мені більше подяк. Добре, не будеш?..

Докія здивовано звела на неї свої чисті променисті очі. Видно, вона на цей раз не зрозуміла дівчини:

— А що ж тут такого? Що тобі соромно від комсомольської організації подяку одержати? Он Грицько Коваленко сьогодні вже навіть заяву до комсомолу написав!

— Грицько написав? — тихо і вражено перепитала Марія, ніби не вірячи Докії. І, не чекаючи відповіді, одійшла

і взялася за лопату. Працювали цілий день завзято й мовчки. Була весь час замислена і, здавалось, навіть чимось незадоволена.

А надвечір, коли працю закінчили, навмисне відстала від подруг і, замість іти додому, зайшла до контори колгоспу.

В конторі застала одного Перепічку, привіталася і попрохала аркуш чистого паперу. Папір був зараз справою гостро дефіцитною. Юхим Купріянович тремтів над кожним клаптиком. І коли б це була не Марія, яку він поважав за її партизанське минуле, то про такі речі старий і говорити б не с хотів. Але для Марії,— то зовсім інша річ. Він тільки запитав, дивлячись на дівчину поверх окулярів:

— А вам великий аркуш, Маріє Василівно?

— Ну, не так щоб зовсім великий,— зам'ялась дівчина й сама не уявляючи, який аркуш їй потрібен.

— З зошита вистачить? — попередив її відповідь Перепічка.

— Вистачить,— погодилася Марія.

Перепічка вирвав з зошита розліняний аркуш, посадив її за стіл, біля якого звичайно сидів Зозуля, і люб'язно присунув ручку й чорнильницю.

— Прошу, Маріє Василівно.— І відійшов до столу.

Марія поклала перед собою чистий аркуш, пригладила його рукою, взяла ручку, примруживши очі, глянула на перо і, зсунувши до перенісся брови, тикнула його в чорнильницю. Потім сперлась ліктем на стіл і застигла з ручкою, схиленою над чистим аркушем. Заяв у своєму житті вона ніколи ще не писала. «З чого ж його почати? — подумала і боязко озирнулась на Перепічку.— Хіба його спитати?» І одразу злякалася цієї думки й засоромилась...

І далі пішла суцільна мука. Марія морщила носа й лоба, ламала брови й кусала губи, а потрібні слова для заяви все не приходили. Сиділа вона так уже довго. І чим довше сиділа, тим більше соромилась того, що жодне потрібне слово не спадає їй на думку. Час від часу вона боязко поглядала на Перепічку і, водячи ручкою над столом, удавала, що пише. А щоб не видно було, що папір так і залишився незаймано чистим, вона затулила його, поклавши на стіл руку і спершись на лікоть.

Однак і сидіти так без кінця не можна було. «Як же вона в біса пишеться, ця заява? Певно ж, так і повинна писатися. Почну, а там далі буде видно». Марія нарешті наважилася

ї, ще раз обмокнувши перо, почала з горішнього кутка аркуша: «Заява до комсомолу».

І тут виявилось, що мука її, справжня мука починається лише тепер. Перо не піддавалось її зусиллям, криві, нерівні літери повзали в усі боки ніби п'яні, папір виривався з-під рук, а тоненька ручка ніяк не підкорялася пальцям. Звичкі спритно збирати і розбирати автомат, орудувати сапою чи вилами, і такі, здавалось, слухняні руки ніяк не могли дати ради тоненькій ручці. Літери ж з-під пера розповзалися, як мухи, і виходило щось уже зовсім не гарне.

Перед самою війною Марія закінчила лише третій клас, три роки вже не тримала в руках пера і тепер з жахом упевнилася, що вона зовсім розучилася писати не те що заяву, а й будь-що інше. Кожне слово давалось з незвичайним зусиллям.

Вона скоро стомилася від того, розчервонілась і до болю покусала губи. Навіть долоні взялися липким потом.

А тут ще нове горе. Перо раптом зачепилося за якусь соломинку і на чистий, такий дефіцитний аркуш упала велика клякса, зіпсувавши і без того важкий початок.

Марія сполохано зиркнула на Перепічку. На щастя, він був заклопотаний чимсь своїм і на неї не дивився. «Що ж тепер? Попрохати нового аркуша? Та нізачо!» Вона покляла на стіл ручку, витерла об плаття мокрі долоні і, крадучись та озираючись, одірвала половину замараного аркуша. Чисту ж половину акуратно склала вчетверо і заховала на грудях. Підвелась, важко зітхнула і вийшла з-за столу.

— Написали, Маріє Василівно? — запитав Перепічка.

— Написала, — буркнула Марія, пересилуючи сором, і, намагаючись не зустрітися поглядом з Перепічкою, пішла до дверей.

Наступного дня, коли Марія прийшла до клубу, всі вже працювали. На даху сидів Грицько Коваленко. Дзвінко вистукуючи молотком, розрівнював ржаві листи бляхи й подавав їх Зозулі. Зозуля приміряв і потім прибивав їх до дощок. Внизу Докія, Поля, Оксана, Катя, Фрося та Дуня закидали вальками рудої глини вивалену стіну. Наталя, тітка Ганна і ще кілька дівчат шпарували фасад. Неподаліку від них, відставивши вбік костура, сидів на пеньку Коваленко і стругав рубанком дошку. Перепічка приміряв до вікна нову раму, а вчителька Синявська з учнями четвертого класу носили глину. Велика купа глини була розкладена просто серед вулиці. У ній, засукавши холоші штанів, стояв дядько Тихон і ганяв навколо себе на повідку пару коней.

Марія швидко прошмигнула повз місиво глини, привіталася до Коваленка і, зайшовши за ріг, шарпнула за лікоть Докію.

— Одійдемо на хвилинку, я тобі щось скажу.

За рогом будинку, поспішаючи і чомусь озираючись, добула з-під рукава клаптик складеного вчетверо пом'ятого паперу.

— На, тільки не показуй нікому...

Здивована Докія витерла фартухом руки й розгорнула папірець. Це був той самий клаптик паперу, який одірвала вчора Марія від аркуша, взятого у Перепічки. Тепер він був увесь пописаний синіми, незграбними каракулями великих, по-дитячому безпорадних літер. І хоч літери заповнили увесь простір на папері, слів там виявилось зовсім мало:

«Заява. Прошу прийняти мене до Комсомолу буду працювати як стахановка». І нижче лаконічний підпис: «Марія».

Докія не без зусиль розібрала написане і, глянувши на Марію, засміялася:

— А яка ж це Марія? Прізвище в неї є?

Марія густо почервоніла й насупила брови.

— Ну, забулася, подумаєш, можна ж дописати!

— Ти ж, дівчино, зовсім писати не вмієш.

— А не вмію, то й не треба! — раптом сердито крикнула Марія й простягла руку, щоб вирвати папірець.

Докія одвела руку з папірцем за спину:

— Постій, не скачи.— І вже серйозно й співчуваючи додала: — Вчитися тобі, Марійко, треба.

Сором і гнів витиснули Марійці на очі дві сльозинки.

— Вчитися, вчитися,— зашепотіла вона.— Ніколи тепер вчитися. Не до того.— І, схопивши лопату, побігла до глинища. Вскочила в яму. За хвилину з ями полетіли наверх вогкі, розсипчасті грудки...

Цілий день по тому була Марія непривітна й нахмурена, а працювала з таким упертим і мовчазним завзяттям, ніби виміщувала на роботі свою злість.

Надвечір, коли роботу скінчили, не підійшла ні до кого з подруг і додому поверталася сама. А щоб нікого з своїх не зустрінути, навмисне пішла іншою, обхідною вулицею.

Ішла, похнюпивши голову. Несла на плечі лопату. До лопати причеплене відро. Нічого навколо себе не помічала. Дивилася в землю. На душі було чомусь так гірко, ніби щойно хтось її образив і скривдив...

Але за кілька вулиць від клубу увагу її привернули дитячі голоси, і вона підвела голову. Виявилось, що була якраз навпроти школи. З дверей з веселим галасом вибігали дітлахи. Закінчилася друга зміна.

Марія глянула на широке подвір'я, облямоване кущами квітучого бузку, на побілений, навіть сьак-так засклений будинок школи і прискорила крок. Почуття скривдженості стало ще гострішим. Хотіла проминути школу якнайшвидше.

Але на хвіртці стояв старенький і сивий Федір Софронович, знайомий учитель. Він ще здалеку привітно посміхався. Ніяк не можна було пройти, не привітавшись.

— Здрастуйте, Федоре Софроновичу,— не притишуючи ходи, гукнула Марія.

— Добридень, Маріє! А підійди-но ближче!

Нічого не вдієш, треба підійти. А підходити зараз чомусь не хочеться.

Обличчя Федора Софроновича по-батьківському привітне. В сивій, аж зжовтілій борідці розтягуються в посмішці тонкі губи. Він уважно оглядає дівчину добрими підсліпуватими очима, і під тим поглядом відчуває Марія, як почуття скривдженості раптом починає танути.

— Виросла ти, Марійко, просто дівкою стала. Який це вже тобі рік?

— Шістнадцятий, Федоре Софроновичу.

— Виросла, виросла. Ніби вчора ще отакою була, до четвертого класу ходила, а тепер уже ледве впізнав. Ну, розповідай, як же ти живеш?

— В ланці працюю, Федоре Софроновичу, в маминій ланці. Вже буряки скінчили шарувати...

— А ми от школу вже знову відкрили, Марійко,— і собі хвалиться вчитель, і в голосі його чується радість.— А про батька нічого не чути?

— Не чути. Микола Іванович до Москви листа послав.

— Ну, а як же з навчанням, Марійко, про школу не думаєш уже?

Саме цього запитання й боялася Марійка, ще коли підходила до вчителя. Але зараз воно зовсім не вразило. Вчитель говорив з нею ласкаво й щиро. Марія взагалі помітила, що люди на селі ставляться до неї якимось особливо, з якимсь співчуттям і більшою, ніж до інших дівчат, увагою. В словах учителя вона почула ту ж, тільки ще теплішу увагу і щиро зацікавленість її життям. Низько опустила голову.

— Хочеться вчитись, Марійко?

Дівчина закліпала віями і ще нижче схилила голову.

— Дуже хочеться, Федоре Софроновичу,— широко зізналась вона.— Але не знаю вже й як. Здорова вже я, щоб у четвертий клас повертатися, незручно, та й працювати треба.

Федір Софронович заморгав підсліпуватими очима, погладив борідку, замислився:

— Для четвертого класу, дійсно, як би це сказати, переросла, чи що. А щодо незручності, то пусте, Марійко. Незручно й соромно красти, ну, бути неграмотним. А вчитись, що ж тут незручного? Вчитись, Марійко, навіть в старих літах не соромно, аби охота. А щодо роботи, то скажу тобі: працювати треба, але коли охота, то й учитись встигнеш. От я як учився? Зранку вчився, а після лекції мішки на пристані в Одесі тягав. Так то було до революції. А зараз зовсім інше. Зараз наш уряд і про таких, як ти, що їх війна від школи відірвала, турбується. Будеш, Марійко, і ти вчитись, обов'язково будеш. Дай тільки трохи часу.

Марійка дивилася на вчителя вогкими очима, радісно й збентежено посміхалася. Тепло й добре стало в неї на душі, хоч, здавалося, нічого особливого і не говорив їй учитель.

3

Сонце зайшло. І хоч надворі ще видно, але в хаті вже посутеніло.

Марія сидить біля столу, вечеряє. Вона щойно повернулася з поля, натомлена, але бадьора. Зелений борщ припав їй до смаку, і їсть дівчина апетитно і швидко. Та вона й справді поспішає. Сьогодні в наново відремонтованому клубі вперше покажуть цікаву кінокартину. Марія наперед відчуває задоволення від того, що побачить, і ніяк не може стримати радісного збудження.

Але не тільки від того радісно зараз дівчині.

Теплий і тихий спускається на село травневий вечір. Буйним зеленим листом шелестить біля воріт кучерявий берест, густою зеленню буяють сади. З палісадника крізь відчинене вікно ллються до кімнати пахощі матіоли. І пахощі ті теж збуджують і радують.

А ще веселить дівчину те, що буряки на полі вирівнялись, окріпнули і пішли в ріст, що пройшли над ланами Калинової Балки два теплі травневі дощі і все на полі зелене і радує серце хлібороба. І в степу тепер так весело, що

просто й додому не хочеться повертатися. І з фронту приходять звістки, одна радісніша від одної. І, мабуть, треба бути якоюсь камінною, щоб не піддатися тому настроєві загальної радості, яка живе зараз у селі.

А до того ж скоро прийматимуть Марію до комсомолу. Вона вже й програму, й статут, які їй дала Докія, майже напам'ять вивчила. Не можна не радіти в такий час.

Навіть тітка — і та не може зіпсувати доброго настрою Марії.

Тітка ж сьогодні зовсім не в настрої. Завжди не в міру балакуча, тепер цілий вечір вперто, підкреслено мовчить. Мовчить тітка, мовчить і Марія. І від того тітка ще більше злиться. Люто брязкає посудом, сердито гуркотить горщиками в печі, не кладе, а кидає рогачі в куток. А Марія ніби й не помічає того. Вона знає, чого злиться тітка, але не забалакує. Бо й нащо? Розмова все одно ні до чого не приведе. То вже краще робити вигляд, ніби нічого не розумієш. Та, правду кажучи, дівчину навіть трохи забавляє і навіть смішить тітчине нервування. Своєю навмисною неухважністю Марія зараз, може, й несвідомо, віддячує тітці за той сором, якого та іноді завдає їй перед людьми.

Соромить Марина племінницю своєю зажерливістю. Все їй хочеться мати більше і все хочеться дістати легко, не витрачаючи сил і не працюючи. Замість ходити в поле, тітка зачастила на базар. Продавала там молоко, картоплю, різні висівки, які сходили за борошно, і, користуючись скрутним моментом, ломила за все неймовірно високі ціни. Марина вирішила збагатитися будь-що. Завелися в неї гроші. Вона швидко входила в смак спекуляції і захоплювалась тим. Апетит, як кажуть, приходить з їдою. І дрібних базарних спекуляцій тітці вже ставало замало. Останнім часом, помітила Марія, на свій великий сором і подив, що тітка почала перегонити на самогон картоплю і таємно торгувати ним.

Спочатку вона навіть спробувала втягнути в свої справи й Марію. Але вперта дівчина, дратуючи тітку, ламала без жалю один її задум за одним. Хотіла тітка залишити дві корови, записавши трофейну на Марію, але Марія таки примусила відвести її до колгоспу. Задумала тітка взяти на племінницю-партизанку, яка ніби живе окремим двором, шістдесят соток городу, — не вийшло й це.

— Вашого городу, — сказала їй племінниця, — вистачило б на п'ятьох чоловік. А нас же тільки троє. Та й не хочу я поратися з власним городом.

А то ще намовляла тітка Марію писати різні заяви до соцзабезу про допомогу. Та де вже там! Дівчина і слухати про те не хотіла. Які вже там заяви, коли це вперте дівча навіть від того, не розуміючи своєї вигоди, відмовляється, що просто до рук саме пливе. От хоч би й сьогодні...

Привезли в колгосп знову державну допомогу — борошно, яке призначалося для дітей-сиріт. Тітка про те, як звичайно, довідалася першою.

— Марійко, прибуло борошно для сиріт,— повідомила вона.

— То й що? — поцікавилася Марія.

— Як то що? Ти теж сирота.

— Але ж ми з вами маємо що їсти й не голодуємо,— відрубала Марія, і тітка примушена була змовчати. І от мовчить уже цілий день. Лише злиться та рогачами грюкає. Так і блискає на племінницю круглими злими очима. Ну й нехай собі.

Ще недавно привезли в колгосп одяг, який зібрали в містах та селах для допомоги районам, потерпілим від окупації. Тітка вже було й бігти до контори колгоспу налагодилась. Та Марія її ніби холодною водою облила:

— Я вже сказала Коваленкові, що мені нічого не потрібно. Хай краще тітці Ганні віддадуть те, що мені призначалося.

Тітка знала, чому Марія відмовилася. Увесь свій і доччин одяг Галина Петрівна ще на початку війни перенесла до сестри. І все воно в тітки збереглося.

— Але ж кому яке діло? Раз тобі положено — значить положено і треба брати,— умовляла Марію тітка.

— Я й сама знаю, що мені положено, а що ні,— спокійно відповіла дівчина, і тітка змовкла. Мовчала днів зо три, мовчить і тепер. «Ну й нехай собі»,— думала дівчина, додаючи борщ.

Доїла, переодяглась і, мугикаючи якусь пісеньку, побігла до клубу.

З клубу після кінокартини повернулася пізно. Тітка вже спала. На душі в дівчини було ще веселіше, ніж до того. Хороший настрій не покидав її й ранком. Подаючи сніданок, тітка знову мовчала і брязкала посудом. «Жаль тільки,— подумала дівчина,— що всю свою злість вона при нагоді на дядька виляє. А так, хай би собі злилась».

Поснідала, взяла сапу, харчів у торбинку і швидко пода-лась на поле.

Ланка вже другий день проривала буряки. А робота ця нелегка, вона вимагає уваги, пильності, старання. Про тітку тут уже думати ніколи...

Після дощів буряки пішли в ріст. Зміцніли, вирівнялись рядки і стали такими густими та зеленими, що здалеку здається, ніби вже всю землю прикрили. На щастя, й довгоносик цього року їм не дуже зашкодив. Буйно ростуть буряки, але та буйність тільки зір веселить, а не серце. Підрастаючи, в густих рядках буряки виснажуються, стікають. Тут уже гав ловити нічого, треба поспішати з проривкою. Ну, а відомо ж, що проривати, то не шарувати. Проривка — робота важка, клопітна й повільна.

А от Марії чомусь робота ця не здається такою вже важкою. Радісно й весело працювати Марії, бо вона знає, що робить і чого домагається. Приємно й радісно дівчині боротися за врожай, і через те й праця для неї не здається важкою. «Праця без мети й без любові ні радості не принесе, ні врожаю», — писала мама в своїй записці. І вона тисячу разів права.

Давно вже працює в полі Марія, а тим часом тітка, впровадивши її та чоловіка, доїть корову, потім одягає старенький латаний Тихонів піджачок і йде до контори колгоспу...

Юхим Купріянович Перепічка застає Марину вже в канцелярії. Затиснувши Зозулю в куток, не даючи йому змоги навіть з стільця підвестись, вона метляє перед його очима руками й, рахуючи на пальцях, тріскотить:

— Шерстюки одержали — раз, Зеленюки — два, Ганна — три, Панченки — чотири, Бойченки — п'ять...

Стомлений і розгублений Зозуля встигає лише головою крутити:

— Та почекайте ж, Марино, ви ж не даєте й слова сказати. Допомога...

Марина крутить перед його носом складеною в кулак рукою і веде рахунок на лівій:

— Павлюки — шість, Варвара — сім...

— Та почекайте ж ви, дайте слово сказати! — вже з серцем гукає Зозуля.

Спантеличена вигуком, Марина на мить змовкає і здивовано дивиться на нього круглими очима.

— Допомогу борошном колгосп вирішив дати малолітнім сиротам, — вже спокійніше з'ясовує Зозуля, — батьки яких загинули на війні.

— Вирішив!— знову перебила Марина.— То в інших сироти, а в мене не сирота! Це виходить, як дівчина не може за себе постояти, а дядько в неї ганчірка, то вже лягай і помирай? Уже й мене можна обиджати? Так? Не буде по-вашому! Сама за себе постою. У мене теж сирітка, партизанка!

— Та знаємо ж,— важко зітхає Зозуля.— Хіба ми відмовляємо? От, наприклад, одяжею допомогли. А від борошна Марія ж сама відмовилась... І не голодуєте ви, Марино, як правду сказати. Та й Марія сама за себе постояти може, коли що...

— Господи, та вона ж ще дитина! Хто ж за неї заступиться, як не рідна тітка! І працює ж день і ніч. І на роботу першою, і в партизани першою, а як до діла, то й немає Марії.

— Марія дійсно всюди першою, а от до чого тут ви? — втративши терпець, запитує Зозуля.

— Я?— кругле обличчя Марини ображено кривиться.— Я її рідна тітка. Я її мушу до розуму доводити!

— До розуму! — Зозуля не витримує і, ляпнувши руками об поли, заходився сміхом.— Та ви б краще в неї дечого повчилися!

— Людоньки! Подивіться на нього! — Марина заламує руки й озирається на Перелічку.— Та хіба ж можна отак ображати беззахисну жінку тільки тому, що в неї чоловік — ганчірка негодяща?

— Чоловік ваш чесно працює, а ви дома сидите, та ще й ображаєте його.

— Це я ображаю? — обличчя Марини стає буряковим.— Скрізь тобі збиткуються над беззахисною хворою жінкою. Та я, коли хочете, по Конституції маю право хворіти. Кожна людина має право на лікування та відпочинок.

Зозуля одразу ж стає серйознішим.

— От що, Марино Петрівно, бачу я, що ні до чого ми з вами не добалакаємось. Про Марію я з товаришем Коваленком пораджусь, і коли треба буде допомогти, то допоможемо й без вас. А вам от що скажу. Закони наші, радянські, ви справді знаєте. Та знаєте лише для того, щоб зручніше їх обходити.

Марина прикладає руку до щоки, жалібно й докірливо хитає головою:

— Еге ж, еге ж. Треба було воювати, треба було в партизанах гинути, щоб потім вислухувати отакі слова.

Вона натягає ріжок хустини і починає терти ним сухі очі.

— Так у партизанах не ви ж були!

— Не я, так моя сестра! А я, може, ще більше за неї пережила! Я її дочку доглядала. Скільки я тільки страху того перетерпіла, поки вона там воювала! А тепер? Сестра мертва, а мені знову переживай за все...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Над обрієм, за далекими синіми лісами тремтить прозоре марево. Мліють під сонцем, виколошуються зелені жита. Жовтим цвітом буркуну закипає неораний паровий клин.

Погожий і теплий зводиться над степом травневий день.

Широким шляхом, здіймаючи куряву, поволі бреде череда. Метушиться й перебігає по придорожніх грудочках молодняк. Стукаючись високими рогами, немов запряжені в ярмо, парами бредуть шестеро волів. За ними, налягаючи на підбиту ногу, поспішає ряба корова, на ходу облизуючи тонконоге, у вишневих і білих латочках, теля. Далі йдуть літні жінки — Каленичка та Югина, — які гонять гурт овець.

Пара низькорослих вороних коней тягне підводу. На підводі жінка та діти. Старенький, згорблений зоотехнік Ліщина смокче коротеньку вигнуту люльку. Вдивляючись вздовж шляху, мружить вицвілі очі. Біля нього хлопчак з ягням на руках. Він зацікавлено вертить на всі боки білявою стриженою головою. Попереду, спустивши ноги з крижівниці, сидить Остап Дерев'яно. Вимажуючи лозиною, підганяє коней.

Високий і худий агроном Бабійчук, низенький широкоплечий Колосюк та темнобровий з посивілими скронями Чубенко ідуть біля воза. Трохи осторонь, обабіч дороги, з кийками в руках дівчата: Клава та Галя.

Люди стомлені. Обличчя й одяг припорошені пилом. Але очі у всіх блискотять хвилюванням і радістю. От, нарешті, виглянули з-за жовтих ланів темні купи дерев.

Дід Остап прикладає долоню козирком до лоба:

— Он вона, наша Калинова Балка! Вже показалася!

Ліщина виймає з рота люльку й відкашлюється:

— Чи вціліла ж? — Голос його дрижить і очі від напруження заплавають сльозою. — Щось стайні колгоспної не видно.

— Здається, тільки стіни стирчать,— витягає шию Чубенко,— певно таки згоріла.

— Якби хоч хати уціліли, щоб на вулиці не жити,— тривожиться Каленичка.

— На вулиці не залишимося, якось уже влаштуємось. Удома й небо хатнім дахом буде здаватися,— нащось розстібає коміра чорної сорочки Колосюк.— Як там усі наші, хто вцілів, хто вижив?

— А он уже й колбуд видно, ніби цілий! — гукає Югина.

— Дивіться, дивіться, річка показалаась! — захоплено вигукує Галя.

— Як то там без нас Галина Петрівна жила, що робила? — Чи то запитує, чи то зітхає Клава.

— І Докія, і баба Зеленючка, і Зіна,— підхоплює Галя.— Ой дивіться, дивіться! Людей скільки! Нас зустрічають! Не витримаю, побіжу!

І Галя, обминаючи худобу, швидко біжить вздовж ячмінного лану. Клава кидає на дорогу кийка, поправляє на голові хустку і біжить слідом за нею.

2

Звістка про це прийшла до села вночі.

В суботу, як і завжди, просто з поля вся Докіна ланка пішла до клубу послухати останні новини. Людей там було вже повно. Сиділи, слухали новини, розмовляли.

Розходилися додому пізно й неохоче.

Об одинадцятій, коли зайшов до клубу Коваленко, всі ще були на місці. Коваленко щойно повернувся з району. Був збуджений, веселий. Зайшов і, махнувши якимсь папірцем, затиснутим у руці, ще з порога голосно гукнув:

— Товариші, завтра наші з евакуації повертаються! Вчора вже в «Маяку» були.

— Так це ж двадцять кілометрів звідси,— вигукнула тітка Ганна.— Коли вчора були там, то мусли б уже сьогодні дома бути! Скільки ж тут... Пішки — і то за кілька годин дійдеш.

— Це коли з порожніми руками,— переставляючи миліці, посміхнувся Коваленко.— А вони ж колгоспну череду гонять. Та й не тільки ту, що на Схід відправляли. Наші всю війну в куйбишевських колгоспах працювали, так і проводжали їх не з порожніми руками. Одного молодняка подарували нам куйбишевські колгоспники голів тридцять.

А ще ж і корови, й вівці... Одне слово, завтра о десятій збирайтеся всі біля клубу.

Радісна новина за годину облетіла все село.

Серед тих, що поверталися, були родичі, сусіди, добрі знайомі. А Клава та Галя до війни працювали в ланці Галини Петрівни.

Марії ж особлива радість: повертається Остап Панасович Дерев'яно. Колгоспна хата-лабораторія стояла поруч з їхньою хатою. А Остап Панасович завідував лабораторією. Він дружив з батьком і матір'ю. Коли ще була малою, Марія завжди крутилася на дідовому городі або в хаті-лабораторії, заважаючи йому й докучаючи різними запитаннями.

Остап Панасович на те не сердився. Він терпляче розповідав дівчині про все, що її цікавило, і частував різними смачними речами, які сам вирощував. Ще й досі пам'ятає Марія великі м'ясисті помідори, які росли в діда на грядках, і жовті, як віск, та солодкі, як цукор, пахучі груші. Такі груші в їхньому селі росли тільки в діда. Отже, були вони старими друзями, і тепер Марії здавалося, що повертається до села близький родич, рідна людина. Дівчина раділа, хвилювалась і з нетерпінням чекала ранку.

Наступного дня підвелася дуже рано, так, що до десятої години залишалося ще багато часу. Мабуть, оце вперше за всю весну лишалася зранку дома і почувала себе незвично. Вона підмела хату й сіни. Прибрала постіль, витерла шибки на вікнах, але вільного часу ще й тепер залишалося багато. Щоб не нудьгувати, нагріла в печі води, випрала собі плаття, хустку і дядькову Тихонову сорочку. Розвісивши випране на вірвовці, простягнутій через подвір'я, допомагала тітці готувати сніданок.

Сьогодні тітка Марина вже не мовчала. Була на диво привітна, лагідна та балакуча. І зовсім не згадувала про борошно, і навіть на хворобу свою не скаржилась. Розмовляла вона про посіви, про добру весну, про вісті з фронтів. Розпитувала в племінниці, хто та коли повертається сьогодні до села, і бідкалася, що сама на зустріч певно спізниться, бо ще якась негайна робота є.

Марія так і не поцікавилась, яка така негайна робота затримує тітку сьогодні. Було не до того. Нашвидку поснідавши, вона одягнула нове сіреньке в кліточку платтячко і запнула зеленою шовковою маминою хусткою. Заглянула в дзеркальце, яке було вмазано в стіну біля мисника, посміхнулась і вибігла на подвір'я.

По дорозі зайшла до палісадника і нарвала блакитних та темно-синіх півників. Півники вже одцвітали. Верхні квіти на товстих ясно-зелених стеблинах сохли. Пухнасті оксамитні пелюстки закручувалися в баранчики. Повагавшись, Марія обклала букет шовковою травою та стеблинами любистку і вийшла на залиту сонцем вулицю. Було їй весело, радісно, навіть по-дитячому хотілось попустувати. І теплий сонячний день здавався святковим...

На порожній вулиці зустрівся їй якийсь незнайомий хлопець. Увагу дівчини привернув його незвичний одяг: новенький синій костюм, новенький блакитний кашкет льотчика з зіркою та золотими крилами. А з-під піджака визирала строката матроська тільняшка.

В тій тільняшці було ніби щось знайоме Марії, щось таке недавно бачене. І нараз, зовсім несподівано для себе, зупинилась. Гарне продовгасте обличчя хлопця, густі темні брови й великі сірі очі нагадали їй фотографію онука баби Зеленоючки, Максима Бурченка. Але причому ж тут кашкет льотчика? І погляд, не той погляд, якийсь надто гострий, що від нього аж незручно стає.

Порівнявшись з Марією, хлопець і собі пильно глянув на неї, посміхнувся і чемно привітався. І тільки тепер зрозуміла дівчина, що стоїть серед вулиці і розглядає незнайому людину. Зрозуміла, що це незручно, і ще дужче почервоніла. Почервоніла й зникла так, що й на привітання відповісти забулася.

Замість того круто повернулася і швидко пішла вздовж вулиці. За кілька кроків не витримала, озирнулася. Озирнувся й незнайомий. Дівчина ще більше зашарілася і пустилася бігти. Повертаючи в провулок, озирнулася знову. На її подив, незнайомий підходив до тітчиного подвір'я. Від того стало їй ще більш незручно.

І вже всю дорогу муляла її ота незручність. Але дивно, разом з нею появилось в дівчини якесь чудне, незрозуміле їй почуття. Ніби ця зустріч, яка чомусь збентежила її, дала ще більшої радості. В уяві весь час то обличчя незнайомого, то фото Максима. Вона їх порівнює і ніяк не може вирішити — схожі вони чи ні. Марія намагається відігнати причепливу думку, а за хвилину знову повертається до того ж.

Далеко, в кінці вулиці, там, де стриміли купи обгорілих німецьких машин, Марія помітила гурт людей. Над ними полоскався вгорі на легенькому вітрі червоний прапор.

А позаду серединою дороги, поволі переставляючи милиці, йшов Коваленко.

Марія міцніше стягнула на шиї зелену хустку, яка сповзала з голови їй, залопотівши босими ногами по втоптаній до блиску стежці, помчала навздогін.

Догнала Коваленка аж край села. Підбігла до нього розчервоніла, задихана. Зелена хустка збилася на плечі, каштанова коса розвіялася по спині. Нашвидку, однією рукою поправляючи її, блискаючи темними очима, гукнула:

— Добрий день, Степане Гавриловичу! Не спізнались?

Коваленко зупинився й повернувся до дівчини. **Що**ки його старанно поголені; на голові новий кашкет. І офіцерський кітель теж новенький. А з-за коміра витикається сніжно-біла смужечка підкомірця.

— Добридень, Марійко. Не спізнались, саме враз. Та ти не біжи, а то й так он, бач, як захекалась.

Дівчина переводить подих і намагається йти поруч.

— А я тебе, Маріє, до речі, хотів побачити...

— А нащо, Степане Гавриловичу?

— Поговорити хотів. Якось так воно, Маріє, виходить, що ніби кривдимо ми тебе...

— Тобто як, Степане Гавриловичу? Про яку кривду ви...

— Та от хоч би з борошном...

— Та не потрібно мені ніякого борошна!

— Ти кажеш, не потрібно, а тітка прийшла та останніми словами Кузьму Самійловича вилаяла. Як же воно так? Коли справді потрібно, сама б сказала...

— Степане Гавриловичу... Та...— Марія стала серед дороги, як вкопана, втягнула в себе повітря і захлинулася.— Тітка? Справді приходила? Коли?

— От позавчора й приходила. І з одягом те ж саме...

— З одягом? — тут уже Марія зовсім нічого не розуміла.— Який же ще одяг? Коли той, що роздавали, так я ж сказала, щоб Оксані та Полі віддали, вони в латаних платтячках ходять.

— Ти сказала, а тітка прийшла, наробила галасу і все забрала: і пальто, і светр, і кофточку...

— Справді? — тільки це слово їй вимовила Марія.

Здивований Коваленко побачив, як розчервонілі щічки дівчини одразу взялися плямками і потім зовсім зблідли.

— Чого ти, Маріє, заспокойся! **Що** ж тут такого? Взяла — ну й взяла, аби тобі сподобалось.

Марія не відповідала. Стояла, похнюпивши голову. Темні іскристі очі її потьмаріли і стали вогкими.

Стояла приголомшена словами Коваленка і почувала себе так, ніби її хто несподівано крижаною водою облив. «Так от що воно виходить! — думала. — От чому тітка все мовчить. Вона нічого не знає, а за її спиною тітка такі речі творить. І, певно ж, сказала, що я її прислала! Напевне. Що ж це робиться! Сором же який!»

І вже нічого, крім того сорому і люті на тітку, не почувала дівчина. І скільки не говорив до неї Коваленко — нічого не відповідала. «Це ж виходить, що я говорю одне, а роблю інше. Як же його тепер людям в очі дивитися? І дівчата, напевне, за спиною вже давно сміються з мене, а я їй не догадуюсь... Незабаром до комсомолу прийматимуть... Як же я тепер на збори з'явлюся? Та нізачо в світі... І зараз, зараз же все це потрібно виявити, щоб знали... Щоб тітка надовго запам'ятала...»

Нічого не пояснивши й не сказавши Коваленкові, Марія нараз обернулася і тихо, похнюпившись, пішла вздовж вулиці назад до села.

— Та куди ж ти, почекай. Що трапилось?! — гукав їй услід Коваленко, але Марія навіть не оглянулася. Одійшовши кілька кроків, немов тікаючи від його голосу, пустилась бігти.

Коваленко постояв ще трохи, низав плечима і, припавши цигарку, рушив у поле.

На шляху, між рядами спалених машин, вже сходилися до купи два гурти людей. Ще здалеку помітив Коваленко, як вибігла наперед усіх Докія і кинулася в обійми високої дівчині в рожевій хустині. Бачив, як зупинилися посеред дороги Зозуля та Зеленючка і як поспішав до них, жваво стрибнувши з воза, високий чоловік у зимовій шапці, певно Дерев'янку. Та тут підійшла череда і шлях заволокло пилом. Ще тільки й встиг побачити Коваленко: з бічної межі виринув на шлях критий брезентовим тентом газик Шумського і зупинився серед натовпу. Степан Гаврилович прискорив ходу.

А Марія так і не побачила радісної зустрічі. Забувши про все, паленіючи від сорому, бігла вона назад до села. Метлявся затиснутий в руці букет, вітрилом надималася за плечима зелена хустина, гнівно роздувалися тонкі ніздрі кирпатого носика, а потемнілі очі волого іскрились.

Марина стоїть біля печі, дожарює на сковороді картоплю. А на лаві біля столу сидить Жора Коритний, той самий хлопець, якого зустріла Марія на вулиці. Збивши на потилицю кашкета, заклавши ногу на ногу, курить незвичну зараз для села цигарку «Казбек». Випустивши носом дим, недбало, кризь зуби спльовує на підлогу:

— Марино Петрівно, пробачте за цікавість. Дівчина, що я її оце на вулиці зустрів, мабуть, дочка?

— Племінниця,— посміхається Марина.— Але вона в мене як рідна.

— Примітна дівчина... Певне, вже років сімнадцять має?

— Та де там,— махає рукою Марина.— Шістнадцятий пішов. То тільки витягнулась так.

— Скажіть! — дивується Жора.— А виглядає зовсім як доросла. Примітна дівчина, з вогником.

— А чого ж? Чого, чого, а цього вистачає. Гаряченька-таки, з характером.

— З характером? Люблю людей з характером. Тільки вона у вас якась така... Ну, непривітна, одне слово..

— Маму в неї фашисти вбили,— зітхає Марина, склавши руки на животі,— і про батька нічого не чути.

— Так, так,— співчутливо хитає головою Жора.— Так сказати, кричуща жертва фашизму. А я, можна сказати, теж жертва.

— Хтось з рідні загинув?

Марина задалегідь заклопотано морщить брови, й очі її сумніють.

— Ні,— здуває попіл з цигарки Жора.— Як кажуть, бог милував. Мати моя ще в тридцять п'ятому померла. А папаша, ви, певне, повинні пам'ятати, як вислали їх у тридцятьому (діло минуле, в куркулях папаша ходили), так вони на Уралі працювали аж до сорокового і померли власною смертю. Міцненькі, одне слово, були. Так що бог милував. Я, так би мовити, в іншому поніманні. Чоловік я, як кажуть, на всі руки. Всі світи пройшов і де тільки не працював. Все можу. І на машині, і на тракторі, і так всяку там техніку знаю. Всю війну, можна сказати, за рулем провів. От і тепер трактористом визначився. Будемо пари підіймати. Да, так я от про що. У війну я на дальніх рейсах працював. Ну там набої майже до передової підвозив, бензин, іноді щось з продуктів. А наше діло шоферське, самі знаєте. Їдеш, було, приміром, з Кавказу на Ростов. На Кавказі

фрукта там різні: лимони, апельсини тощо,— звісно, дешевша. А на Донбасі чи в Ростові — то вже втричі й дорожча. Як не кажіть — війна. А воно, коли людина з головою, то й у війну жити можна.

— Бо такі так, бо такі правда ваша,— жваво хитає головою Марина.

— Ну от. Візьмеш там декілька ящиків. Воно ж нікому не заважає. Навіть навпаки — радянський робочий клас фруктою підтримуєш. І собі, дивись, за рейс яка сотня перепеде. Людина я обережна. Працював в міру. І за років два назбиралося в мене тисяч п'ятдесят.

— П'ятдесят тисяч? — Очі в Марини округлюються й смутніють. Вона нашвидку язиком облизує пересохлі губи. — П'ятдесят тисяч?

— Ну да,— недбало кидає Жора.— Тільки не втримався. Тут мене, як кажуть, лихий і попутав. Їхав я минулої зими з Дону на Донбас. Машина йшла впорожні, гріх не використати. І взяв я та й вложив усі п'ятдесят тисяч у діло. Борошна у знайомих людей дістав, навіть живих овечок півдесятка прихопив. На Донбасі, знаєте, після окупації діло було скрутне і платили добре. Ну й що ж... Зупинили мене на КП і, знаєте, все й одібрали. Засвистіли мої грошики. Але я, Марино Петрівно, не обиджаюсь. Списав п'ятдесят тисяч, так би мовити, як військові витрати. Без цього в нашому ділі не обійдешся. Справа вимагає жертви. Та це ще нічого. Гіршим пахло. Ледве-ледве під суд, а то й на фронт не потрапив, як на місце написали. Тільки випадок і врятував. Наскочив я на міну і одірвало мені два пальці. Ну, звичайно, в госпіталь. А потім нове діло підвернулось. Треба було на Україну трактори супроводжувати. Ну, тут мені допоміг знайомий господарник. Прибув я в рідні місця. Попрохався до нашого району. Бо куди ж мені? Нікого більше з рідні, крім дядюшки, й не залишилося.

— Господи, п'ятдесят тисяч,— молитовно складає руки Марина.— Це ж тільки сказати!

— Нічого, Марино Петрівно, списав як неминучу жертву. Я на Радянську владу не в претензії. Чого мені! Владі я людина потрібна. Чи як шофер, чи й як тракторист, чи й комбайнер, як на гірший кінець... От і зараз, за милу душу трактористом взяли. Чого мені? А гроші? Аби голова та руки, а гроші будуть. Так що я на владу не в обиді. Ні за себе, ні за папашу. У мене тільки своя філософія, Марино Петрівно...

Марина дивиться на Жору майже з побожним захопленням.

— Філософія! — співчутливо вигукує вона.— А з виду ніби чоловік здоровий! Це достоту, як у мене з серцем. Всі кажуть, що з виду здорова. Аж зло бере. А воно, вірите, пече й пече...

— Ні, Марино Петрівно,— поблажливо кривить губи Жора.— Я не про хворобу. Ви не так мене зрозуміли. Філософія, це ніби, ну... як вам сказати,— Жора морщить лоба,— ідея така, чи що. Одне слово, я гадаю так: для щастя людині потрібно небагато.

— Небагато,— повторює зачарована Марина.

— Небагато... Ну, приміром, тисяч сто...

Марина почуває, як до горла їй підкочується теплий клубок, а в роті сохне.

— Сто тисяч? — аж схлипує вона.

— Ну да. Звідси й філософія. Проста й нікому не заважає. На владу надійся, а сам не зивай. Бо як сам про себе не подбаєш, то ніхто за тебе не подумає.

— Господи, та я ж завжди про це своєму Тихонові кажу! Та хіба ж він розуміє?! А тут ще й племінниця, не доведи господи, така, що з усім від неї крийся. Вірите, самогону при ній вигнати не можна. Того й чекай, що в міліцію піде... Я вам скажу, що коли б не підтримував мене ваш дядюшка, то хоч лягай та й помирай.

— Значить, у вас, Марино Петрівно, теж філософія. А племінниця ваша, чого ж, дівчина з вогником.

— Та там ціле полум'я!

— Так, так,— дивиться у вікно Жора.— Що ж це дядюшка так затримався? Може, й собі подався рогатий скот зустрічати?

— Та не повинен,— Марина перемішує виделкою картоплю і знову засуває її в піч.— У вас дядюшка акуратний... Та ось він уже й іде.

Широко відчинивши двері, зайшов до хати Коритний. Він зняв з голови новенького військового кашкета, пригладив долонею чуба і, сяючи чисто виголеним обличчям і вузькими чорними очима, привітався з Мариною. Потім підійшов до столу. Добув з віддутаї кишені пляшку спирту, поставив навпроти Жори і трьома складеними в пучку пальцями розправив пишні чорні вуса.

Марина швидко зібрала на стіл, додала ще дві пляшки самогону.

— Прошу до столу, дорогі гості.— Сама ж стала біля печі, підперши комин плечима.

— А ви ж, Марино, чого?— вмошуючись на лаві, запитав Коритний.— Сідайте та вип'ємо за приїзд племінничка!

Марина розлила горілку в чарки й чемно присіла на краєчок стільця.

— Прошу...

Коритний відсунув свою чарку, скривився:

— Я, Марино, з цієї посудини не можу.— Потягнувся рукою через стіл, дістав чайний стакан і налив у нього по вінця спирту.— У мене, Марино, серце... Ну, будьмо!

— У дядюшки, Марино Петрівно, теж філософія,— голосно розреготався Жора.

Стримано посміхнувшись, Марина пригубила чарку, скривилась і потім, ніби наважившись на щось дуже важке, випила до дна.

Всі потягнулись до закуски, і на деякий час у хаті запанувала мовчанка.

Закусивши, Коритний налив собі ще один стакан, підніс на рівень очей, повертів у пальцях:

— Прошу пробачення, але мені ніколи. Я на посаді. Треба йти людей зустрічати...

Коли випили по другій і знову закусили, Коритний старанно розгладив вуса і, посунувши від себе тарілку, подивився на Марину:

— Значить, Марино, справа така: увечері Жора принесе до вас літрів двадцять бензинчику. В рахунок майбутньої економії. Так ви десь тут приховаєте його.

— А тоді ж що? — Марина глянула на Жору, потім на Коритного й поклала виделку.

— А тоді виносите його помаленьку в район до Каганця.

— А як піймаюсь?

— Ого, Марино! Хто не ризикує, той в тюрмі не сидить.

— Добре було б, дядюшко, його за один раз одвезти,— вмішався Жора.

— Та воно б можна було! Тільки ж мій ірод нехрещений нізащо коней не дасть.

— А нащо ж я був би бригадиром? Наряд випишу, от і дасть. Тільки везти вам самій незручно, от що.

— Це якби племінниця людяна, вона б і одвезла. Її хоч і затримують, то не страшно. Партизанка! Їй би повірили,— клопсталась Марина.— А до того ж і неповнолітня вона. Щоб їй хто зробив? Так де ж — і натякати боюсь.

— А ви натякніть,— криво посміхнувся Коритний.— Натякніть, якщо примусової праці закортіло.

— Що ви, Мироне Пилиповичу?

— То-то ж! Одне слово, поки що добре сховаєте, а там видно буде. А тепер давайте ще по одній та й буду йти...

Жора підсів ближче до Марини, підніс чарку, щоб поцо-катись:

— Ви, Марино Петрівно, не сумнівайтесь, все буде як слід. Як сам за себе не подбаєш, ніхто за тебе не подбає.

— А так, бо таки так,— хитнула головою Марина.

— Хай от тільки підкинуть машин в нашу МТС, ми тоді з вами, Марино Петрівно, ще не такі діла закрутимо. Обов'язково пересяду я на машину. Трактор, сказати по правді, для нашого брата — діло сухе...

Жора одкинув голову, підніс чарку до рота, але випити не встиг.

Несподівано грюкнули сінешні двері. Не відставляючи чарки, Жора озирнувся до порога.

Ривком відчинилися хатні двері. Розчервоніла з бігу, стала на порозі Марія. Здивовано глянула на несподіваних гостей і важко перевела подих... Бігла Марія додому з одною думкою, з одним бажанням: вилаяти тітку, висловити їй все, що вона про неї думає, присоромити і, тут же забравши своє манаття, остаточно і назавжди кинути її. Вона не думала, що робитиме і куди піде, коли кине тітку, але що кине — знала напевне. І знала, які слова кине їй ще з порога. Але...

Стала на поріг, побачила хлопця, якого недавно зустріла на вулиці, і розгубилася. Розгубилася так, як ще ніколи в житті не губилася.

«Що ж тепер робити?» — подумала, ставши на порозі й зиркаючи слідлоба на гостей. Постояла якусь мить мовчки, а потім поволі ступила вперед і важко сіла на лаву.

Здивована несподіваною появою племінниці, Марина лише сполохано кліпала повіками. Всі мовчали, і всім від того було незручно.

Першим опам'ятався Жора. Він взяв у руку чарку й, твердо ступаючи, підійшов до дівчини.

— От і племінниця прийшла! Вас, здається, звать Марусею, так? — лагідно і приязно запитав він.— Випийте з нами, Марусю, чарку для першого знайомства.

І від того Марія ще більше розгубилася. Опустила повіки й схилила голову. Щоби її горіли зараз, як дві квітки польового маку.

— Не п'ю горілки, спасибі,— ледве чутно відповіла.

Тітка Марина нарешті зморщила губи, що мало означати привітну посмішку, й улесливо запитала:

— Що це ти, Марійко, така стурбована? Може, хто зобидив? Хіба важко сироту зобидити?! — звернулася вже до Коритного.

Тітчині слова повернули дівчині певність.

— Хай би спробував,— тихо, але твердо буркнула вона.

— Я ж казав, що дівчина з вогником,— не розгубившись, посміхнувся Жора.

А Коритний тим часом вже натягнув на голову свого солдатського кашкета і, ніяково пересмикуючи плечима, посувся до дверей.

— Що це ти, Марійко, набусурменилась? — вже з серцем, але ще намагаючись бути лагідною, підвелась тітка.— Чужі люди в хаті, а ти ніби жабу проковтнула. Це ось — Жорж, племінник Миколи Пилиповича, тракторист.

— А мені що до того! — задержувато вигукнула дівчина.

— Маєте таке! А він ще й хвалив тебе...

— А я не прошу, щоб мене хвалили! — вже не стримуючись, пустилась Марія.

Випита горілка вдарила Марині в голову. Поведінка племінниці видалася їй зухвалою і непристойною. В тітки помутніли від злості очі. Вона не могла стерпіти такого в присутності сторонніх:

— Сорому в тебе, дівчино, нема! Багато собі дозволяєш! Молода ще!

Очі Марійчині звузились, брови зламались. Дивлячись просто в обличчя тітці, вона тихо, з притиском на кожному слові запитала:

— А вам у голодних дітей хліб з рота виривати не соромно?

У хаті зробилось так тихо, що стало чути, як за вікном билась об шибку і дзижчала бджола.

Марина так і захолола з розтуленим ротом. Аж за якийсь час втягнула в себе повітря і над силу не вимовила, а прошипіла:

— Що... що ти сказала?

— Те, що чули! Хто вас по борошно посилав? Хто вам дозволив брати одяг?

— Людоньки! — Марина сплеснула руками об поли і ображено озирнулася навколо. Погляд її зловив один Жора. Коритний встиг вискочити в сіни.— Дивіться на неї! Для

тебе я ж стараюся! Де ж це видано, щоб за моє добро отак перед усіма рідну тітку шельмувати! Як я не придбаю, то ви з дядьком нічого не принесете!

— Не потрібно мені ваших турбот. Через них уже на люди показуватись соромно! Хто вас прохав одяг брати!

— Треба ж тобі у щось одягнутися? Ви ж з дядьком про це не подумаете. Ви б з дому усе в колгосп повиносили, коли б не я...

— А вам що, колгосп поперек дороги став?

Марина розвела руками, закликаючи в свідки спантеленого Жору.

— Ну от, бачите! Вже й до слова причепилася! Колгосп колгоспом! Колгосп мені не заважає. А тільки я до того, що коли людина сама про себе не подбає, то про неї ніхто не дбатиме.

— Мене мама не так учила на світі жити. А я їй більш вірю, ніж вам.

— Твоя справа,— ображено пересмикнула плечем тітка.— Твоя справа...

— Авжеж, моя. Ви тільки про свій рот думаете. А про те, що люди воюють, вам і байдуже? Чи вам, може, окупація сподобалась?

Ошелешена тітка тільки головою крутила.

— О господи, господи,— ображено повторювала вона.— Зачепи тільки її, потім не переслухаєш...

Тітка адресувалася до Жори. Але той мовчав. Зрозумівши, що тут його слово зайве, одійшов убік, сів край столу і, вдаючи, що його щось зацікавило на подвір'ї, дивився у вікно.

Марія, яка не була зла, помітила ту делікатність, оцінила її, але ні спинитись, ні одірватись від тітки вже не могла.

— Я вас прохала? Чого ви пішли? Як вам не соромно? Ви б ще самі зо трое дітей прогодували до нового! Зараз же мені оддайте одяг, який узяли! — кричала вже на повен голос.

На очах у тітки з'явилися сльози. Не втираючи їх, вона показала рукою на двері.

— Не їсти ж я його збиралася! Можеш забрати, он там, у скрині! Нічого сказати, віддячила! Роби після цього добро людям! За мій хліб, за все добре...— Марина затулила обличчя хусткою і тоненько заквилила.

— Не бійтесь, я вас не об'їм. Не буду я у вас більше жити. Не можу!— І Марія метнулася до другої кімнати.

За кілька хвилин вийшла звідити з вузликом у руках. Не попрощавшись, грюкнула дверима й вибігла на подвір'я. Марія одразу перестала хникати, одняла хустку від обличчя і виглянула в вікно.

— Оце так маєш,— заспокоюючись, сказала вона.— Віддячила. Ще й сорому буде на все село. Казатимуть, що сирітку з хати вигнала.

— Нічого, Марино Петрівно,— втішав її Жора.— Охоло-не та й вернеться. Куди їй дітись?

— Ні, не вернеться. Я вже знаю. Мамина в неї вдача...

— Як не кажіть, а дівчинка таки з вогником. Лінія в неї, звичайно, не та, але характер мені подобається,— ніяково посміхнувся Жора, натягаючи на голову кашкета.

— Сподобається! — Із злістю відповіла Марина.— Буде подобатись, поки на зуби їй не потрапите...

4

До села поверталися, розбившись на гуртки.

Оточена жінками, Югина розповідала:

— І твого, Ганно, бачили, і Шерстюка, і молодий Зозуля приїжджав. Твій там такий, коли б побачила, то й не впізнала б: вуса завів, аж до вух. Збрне, каже, аж у Берліні. Погони на ньому блискучі, у високих чинах ходить, либонь, чи не старшиною. Ордена Слави заслужив. А медалей тих, то я вже й не рахувала. Після поранення,— в Сталінграді його в ногу поранено,— як приїхав після госпіталю, худий такий, бліденький. Так ми його гуртом підправляли. А тільки не дуже те йому на душу йшло. «Як подумаєш,— каже,— що, може, вони десь там (це про вас) з голоду пухнуть, а може, й за дротом сидять, то й шматок поперек горла стає. Вже,— каже,— закінчимо війну, а тоді й собі ремонта зробимо». Але таки підправився нівроку, як на фронт ішов, зовсім таки поздоровшав і з ногою так, ніби нічого й не було...

Тітка Ганна дивиться на Югину широкими, немигаючими очима. В тому погляді і вдячність, і подив, і захоплення. Так, ніби за її словами і сама бачить свого чоловіка і розмовляє з ним. Слухає розповідь жадібно, мовчки, не перебиваючи і не помічаючи сліз, які котяться в неї по щоках.

А Югина, збентежена, захоплена теплою зустріччю і тим, що може потішити односельчан добрими вістками про рідних, розповідала далі:

— Ми там в артілі «Нове життя» працювали. Всі наші фронтовики писали туди, як до рідного колгоспу. А коли траплялася нагода, відпустка, то й приїжджали, як до рідного дому. Гарні там люди, привітні, зустрічали всіх, як найближчих родичів. І місця гарні. Було вийдеш під вечір на Волгу, аж дух перехопить. Коли б по рідному краю серце не боліло, вірите, можна було б подумати, що десь до Дніпра вийшла. Так ото там за якийсь рік ми вже про всіх наших фронтовиків знали, хто де. От тільки від вас через фронт жодної звістки не доходило. Та й де ж там. Іноді тільки який партизан поранений, якого на Велику землю переправили, з'явиться або в газеті вчитаєш. То вже як наслухаєшся, що тут робилося, то й тіло тобі потерпне.

Ідуть вздовж вулиці тихо, не поспішаючи. Захопилися розмовою. Так ніби й не їхали багато сот кілометрів, ніби тільки вчора з рідного села. Всі веселі, збуджені і теплою зустріччю, і тим, що справи в рідному селі ідуть далеко краще, ніж їм уявлялося, і тим, що потурбувалися тут про них ще заздалегідь, подумали про кожного і вже наперед визначили, куди яку родину вселити.

Вже давно шофер відвів до клубу машину Миколи Івановича, проїхала й сховалася за хатами порожня підвода, пригнав з хлопчиками до стайні Тихон Терентійович череду та овець, а люди ще тільки на головну вулицю виходять.

Попереду дівчата. Взявшись за руки, розтягнулися впоперек дороги і всю вулицю перегородили. Посередині — Докія. Ліворуч від неї тоненька худорлява Галя. А праворуч — висока повновида Клава. Повертає то в один, то в інший бік заплетену важким вінком русих кіс голову, посміхається до подруг, ловить кожне слово.

Говорять тут всі разом. Так ніби гурт щиглів обсів стару вільху і залящав, защебетав дружнім тріскучим хором. Однак жодне слово не пропадає в тому хорі. Встигають дівчата разом і говорити, і слухати. І про що вже тут не переговорено: і про всіх сільських товаришів, від кого яка чутка була, і про Докіїну ланку, і про дорогу, і про те, хто як у селі живе і хто як жив ці роки, і які нові пісні зараз з'явилися, і як у надволзьких колгоспах люди у війну працювали. Здається, про все вже згадано, все переговорено, аж тут нове запитання і нова розповідь. І виходить так, що скільки не говори, то ще більше хочеться; і всього й за тиждень не згадаєш і не переговориш.

А чоловіки, тісним гуртом оточивши Миколу Івановича, відстали, ідуть далеко позаду і гомонять неголосно.

Микола Іванович уже без кийка. Ступає на ногу твердо. Здається, він ще більше схуд, але обличчя посвіжішало, до червоного засмалилося на сонці, і очі світяться по-молодому, весело. Ще не бачили його в Калиновій Балці таким веселим після визволення. Усе посміхається, жартує, сипле дотепами. Ось потягнув за рукав високого худого й маслакуватого агронома Бабійчука.

— А ти, Федоре, здається, ще й досі ростеш. До війни я тобі до плеча діставав, а тепер вже, мабуть, і не дістану. Кормили тебе чимсь таким, а чи з породи, яка до шістдесяти росте?

— Порода,— розпливається в посмішці Бабійчук.— У мого батька, коли йому сімдесят стукнуло, жодної сивої волосини на голові не було. А ти он вже біліти почав. Та й ростеш, певно, вже в корінь, коли я тобі таким високим здався.

Бабійчук любовним поглядом розглядає Миколу Івановича. А той уже повернувся до Ліщини, який, згорбившись, ступає поруч, і, покашлюючи, смокче люльку:

— Нічого, ми от з Петром Максимовичем разом, як війна закінчиться, молодіти почнемо.

— Де вже там,— одмахується рукою від диму Ліщина.— Ми вже так яюсь. Хай уже молодші молодіють,— показує люлькою на Коваленка.

— Ну, Коваленкові що! — підхоплює Микола Іванович.— Він уже одразу помолодшав.

— А що мені? — відбиває жарт Коваленко.— Мені тепер сам чорт не брат. Стільки людей до мене прибуло... Одних комуністів — четверо.

— Еге,— раптом серйозніше Микола Іванович.— Так я тобі всіх і залишу, підставляй жменю. У мене зараз на весь район два агрономи. Бабійчук та Ліщина в земельний підуть. Попрацюють рік-два, а там буде видно. Може, й знову до колгоспу повернуться. А в тебе Дерев'яно та Колосюк залишаться. Чого тобі? Ціла парторганізація — трое комуністів. Гори з ними перевернеш. Туз ти тепер, Степане, на цілий район.— І Микола Іванович знову посміхається.— А тільки не задавайся, що до тебе так багато людей прибуло. Скоро, брат, і в мене гості будуть. Жінка з сином ідуть, написали вже... Думаєш так зустрічатиму, як ти оце своїх зустрів?

— А чим же це я їх погано зустрів?

— А то добре? Думаєш отак мітингом і відбутися? Соловейка, кажуть, байками не годують. Добрий хазяїн села це б такий могорич виставив, а ти промоваи годуєш...

— І сам би рад,— вже серйозно відповідає Коваленко.— А тільки... відповім я вам, Миколо Івановичу, так: якось давно куркулі одного бідняка вчили, як на світі жити. Розповідали йому, як копіюку до копійки складати, як коней доглядати, як поле обробляти, щоб достаток збільшувався, а він слухав, слухав та й відповідає: «Я,— каже,— ну чисто все розумію, а от тільки бідний я дуже...»

— Так це ти, виходить, мене до куркуля прирівняв?

— Ні, боронь боже. Я до того, що теж усе сам розумію, а тільки бідні ми ще дуже.

— Почекай два-три роки, знову станемо багатими, Степане,— сміється Микола Іванович.

А літній, але ще кременний і широкоплечий Колосюк, розгладжуючи товсті рудуваті вуса, мружить в посмішці очі й додає:

— А от ми й про це подумали. Вірніше, не ми, а наші друзі з «Нового життя». Коли вже з двору виїжджали, підійшла голова колгоспу, а голова там жінка — Марфа Никонівна. Так от підійшла вона та й каже: «Он хлопці ведуть барана на мотузочку, так це зверх усього, спеціально на те, щоб було чим закусити, коли з земляками зустрінетесь. А щоб баранина на смак була добра, то візьміть ще й оцей бочоночок, в ньому п'ять літрів горілки.»

— Казьонки? — не витримавши, вибігає наперед дід Мусій.

— Чистої «Московської»,— посміхається Колосюк.

Лице Перепічка, який іде неподалеку від Колосюка, береться густими зморшками.

— «Московської»,— майже благоговійно проказує він.— Це ж тільки понюхати, та й то...— Нашось одягає на носа окуляри.

— «Московської»,— повторює Колосюк.— І вся ціла. Жодної краплини за дорогу не випали. Хоч цілим селом нюхати можна.

Перепічка рвучко здимає окуляри і полегшено, якось аж схлипуючи, зітхає.

Гурт дружно на всю вулицю регоче...

Біля колгоспної стайні всі зупинилися.

Зозуля пішов було, щоб допомогти дати лад худобі, але повернувся до воріт здивований. Здивував його Тихон Герентійович. За ніч він розчистив підлогу в усій стайні.

Натягав обгорілих лат і весь хлів розбив на стійла: для волів, молодняка, овець, окремо для тільних корів і корів з телятами. А під стіною зеленіла купа накошеної в березі отави.

Ліщина скинув піджачка і, не вмившись, не відпочивши після дороги, почав оглядати худобу. Заглядав у рота, розчищав ратиці і підбитих за дорогу та підозрілих на ящур ставив окремо. Колгоспники кинулися допомагати йому. Одні носили в стійла отаву, інші наливали з криниці в жолоби воду.

Та всім роботи не вистачило. І розходитися не хотілось.

Дівчата щебетливим гуртом розмістилися осторонь, в тіні старого береста. Чоловіки поспиралися на віз, а жінки сіли тут же поруч в холодку під стіною.

— Ну, Кузьмо Самійловичу,— звернувся Микола Іванович до Зозулі, пригадуючи давню розмову на ганку сільради,— тепер ви й самі бачите, яка міцна і чим саме міцна наша держава. Дружбою народів міцна. Тепер же ви несподівано справжніми багатіями на цілий район стали.

— Такий закон нашого радянського життя, що в біді ніхто нікого не залишить,— поважно відповів Зозуля.

— Ну, а раз такий закон,— примружив ліве око Микола Іванович,— то буде вам ще й інший. Тепер, коли ви мені першими в районі парів не підіймете, то я з вами й знатися не хочу. На цілу область ославляю.

— Важкувато, Миколо Івановичу,— втрутився до розмови Коваленко.— Це щоб одного трактора МТС підкинула...

— А ви казанськими сиротами не прикидайтесь. Одних волів маєте три пари, коней пара прибавилась, а ще ж і корови. Та я, коли хочете, скажу в МТС, щоб у вас тепер і цей трактор забрали.

— Не скажете, Миколо Івановичу, пожалієте нас,— засміявся Зозуля.

Микола Іванович хотів щось відповісти, але звернув увагу на жінок, прислухався до розповіді Югини і не відповів.

— Василь Семенович Горленко і там нас не забував,— розповідала жінкам Югіна.— Писав дуже часто, розпитував, як нам там живеться та які там колгоспи, коли з нашими зрівняти.— Югіна на мить замовкла, оглянула всіх і вже тихіше додала: — А це вже місяців шість жодної звістки. Не пише, та й край. Уже ми чекали, чекали...

Югіна скорботно похитала головою й замовкла. Замовкли й жінки. Сумна тиша запанувала навколо.

А Микола Іванович нараз повернувся до Коваленка:

— А що це я Марії Горленко не бачу?

— Була спочатку,— відповів Коваленко,— а потім забігла кудись. З тіткою вони там не помирилися.

— Мені її обов'язково треба побачити. Обов'язково.

А Марія поволі ступала вузенькою, протоптаною серед бур'янів стежкою вздовж глухого провулка. В правій руці несла вузлик з одягом. А в лівій тримала тепер уже не потрібний, з якого осипалися всі пелюстки, букет. Вляглося роздратоване збудження. Проте вранішній святковий настрій уже не повертався. Та й де там було до святкового настрою! Прикро, боляче дівчині і соромно, що так нечемно поводилася з зовсім не знайомим юнаком. Що він тепер подумає про неї? Що подумають люди в селі!

Терзаючись пекучими думками, куди їй податися, Марія все прискорювала та прискорювала крок. Нарешті не витримала й побігла. Вибігла на широку вулицю і раптом зупинилася навпроти пустиря, на якому по коліна в бур'янах стояв чоловік. На ньому — перешита з шинелі чумарка, солдатська шапка-ушанка, а за плечима речовий мішок. Спершись на товстий кийок, чоловік стоїть замислившись, низько схиливши голову. А Марія здалеку мовчки стежить за ним. Хоче і ніяк не може впізнати, хто ж це?

Та от чоловік здвигнув плечима, ступив кілька кроків і підійшов до залізної рейки, яка стирчала серед бур'яну. Нащось постукав по ній кийком і знову замислився.

Марія підійшла ближче, зацікавилась. Переклала вузла з правої до лівої руки, помітила забутий букет і одразу впізнала:

— Дідусю Остапе, добрий день! — гукнула голосно й радісно. Хотіла підбігти, але чомусь не наважилась.

Чоловік озирнувся. З-під широких, видвілих і низько навислих брів допитливо глянули на дівчину великі стомлені очі. Погляд їх видався дівчині твердим і навіть суворим.

— Добрий день, дочко,— нарешті відповів дід м'яким глухуватим голосом.

— Не впізнаєте, дідусю? — підійшла ближче, соромливо ховаючи за спину вузол.

— Бо таки не впізнаю.— Широкі дідові брови зійшлися аж до перенісся, а погляд став ще пильнішим.— Щось ніби знайоме, а от хто саме, не пригадую... Постій, постій, ти часом не Марія? — І очі дідові раптом потепліли.

— Впізнали,— збуджено засміялася Марія й кинулася до нього.

Велика дідова рука взяла дівчину за підборіддя. Теплі пальці торкнулися щоки.

— От тільки тому, що на батька трохи схожа... тому впізнав,— стримуючи хвилювання, говорив дід, і Марія відчувала, як тремтять у неї на щоді його пальці.— А то б нізачо. То ще дитина була, а це, дивись, як вгору витягнулась!

Він нагнувся зовсім близько й поцілував Марійку в лоб.

— Ну, здрастуй, дочко! Про батька нічого не чути?

Марійка притулилася щокою до його грудей, відчула лоскіт шорсткого шинельного сукна. І здалося дівчині, що вона ще зовсім маленька. Відповіла тихо:

— Не чути, дідусю...

— Ну, а як же ти живеш, що робиш? — пригладжуючи долонею її коси, запитував старий.— Про те, що в партизанах була, вже чув. От ти яка! Чув, чув...

Марія підвела голову і, не одриваючи її від грудей, знизу вгору заглянула дідові в очі:

— А я у маминій ланці працюю... А жила...— І одвела погляд. Соромно і незручно було розповідати про те, що трапилося з нею сьогодні. І, щоб запобігти запитанню, вихопилась сама: — А ви, дідусю, що тут робите?

— Та от потягнуло. Прийшов на свою лабораторію подивитись. А воно лише одна сніговимірна рейка й залишилася.

— Це ще в сорок першому. Есесівці жили тут. А потім нашоє взяли та й спалили.

— Спочатку доведеться все починати. Важко, а доведеться... Сам я тепер залишився, Марійко. Вмерла бабуня. Минулого року вмерла.

Марійка зітхнула. Хотіла якось втішити діда, але не знала як. І натомість сказала:

— А хата ваша ціла, дідусю, і навіть не зруйнована...

— Ну що ж, тоді підемо до своєї хати...

— Я вас проведу, дідусю...— несподівано для себе, майже прохаючи, сказала Марійка. Їй чомусь страшно стало знову залишатись одній. І не хотілося кидати діда, біля якого відчула себе одразу добре й спокійно, як біля рідного...

— Спасибі, дочко...

Дід Остап підняв з землі важкого, збитого з дикту чемодана, і вони вже разом пішли вздовж вулиці...

Колись дідове подвір'я можна було впізнати ще здалеку по двох старезних осокорах, які росли біля воріт. Були вони такі високі, що вирізнялися на ціле село. А від вулиці в глиб городу тягнувся невеликий садок. Всього зо два десятки дерев. Та незважаючи на те, такого садка в селі не було ні в кого. Що не груша, то й новий сорт, що не слива, то вже в неї інша форма і інший колір. І була ще одна деревина, яку вже хтозна-як і назвати. На одному стовбурі визрівало три сорти груш і два сорти яблук: от і гадай, як його назвати — яблуною чи грушею?

А тепер з усього того залишився один осокор. Другий німці зрубали на дрова. Залишений без догляду, садок зачах. Деревина повсихала. Стриміли на городі лише три обламаних стовбурці, від яких жмутками одростали нові пагілки.

Велика, на дві половини хата стояла тепер серед порожнього, зарослого бур'яном подвір'я. За подвір'ям засаджений картоплею клин городу. А в палісаднику, попід вікнами, там, де колись були квіти, росла здичавіла материнка та півники впереміш з лободою.

Двері хати зачинені на клямку. В одній половині вікна вціліли чи були наново вставлені. В другій — закриті віконницями й навхрест забиті дошками.

Дід Остап поклав чемодан перед порогом, шапкою витер спітнілий лоб і оглянувся на город.

— У тій половині, дідусю, живе Коваленко з Грицьком, — повідомила Марія. — У них хату набоєм зруйнувало. А ключі вони ховають за віконницею.

— Нічого, — присів на чемодан дід Остап. — Помиримось. Всім місця вистачить. От тільки з городом не помиримось, тобто помиримось, тільки хай собі Степан іншого городу шукає. А я тут дослідні грядки заведу, і лабораторія тут у хаті буде. Не чекати ж мені, поки якимось приміщення відбудують. Цієї весни, коли сіяли, зерно на схожість в лабораторії перевіряли?

— Ні, дідусю, ще й лабораторії ніякої не було.

— Ну от. А озимину так сіяти вже я не дозволю. Без мого дозволу жодної зернини в землю не кинуть.

Він підвівся, скинув перешите з шинелі пальто, поклав його на чемодан і залишився в одній вигорілій на сонці чорній сорочці. Потім поклав на землю шапку й пригладив рукою ріденький, сивий, змокрілий від поту чуб. Підійшов до вікна:

— Ну що ж, почнемо господарювати...

І, напружившись, впираючись коліном об стіну, оддер з вікна одну дошку, потім другу й обидві поклав під призьбою.

— От уже й на розпал буде,— сказав сам до себе й озирнувся на подвір'я.— А бур'ян теж одразу скосити б гребав...

Марія поклала вузол біля чемодана, кинула на нього зів'ялий букет і швидко підійшла до дверей.

— Ось я ключ пошукаю та допоможу вам у хаті прибрати...

Якусь мить Остап Панасович дивився на неї мовчки, теплим і зажуреним поглядом. Потім схилив голову й глухо, стримуючи хвилювання, сказав:

— Спасибі, дочко. Допоможи. Немає в мене тепер господині, сиротою залишився.— По хвилі додав:— А ключ, казав Степан, десь тут.

Він пошукав за віконницею, знайшов ключа, відімкнув двері і, широко відчинивши їх, став на порозі. Насупив широкі брови й, стримуючи теплу, якусь майже дитячу посмішку, напівжартома, напівсерйозно, широко повів рукою:

— А раз уже так... Коли вже вирішила допомогти, то... заходь, хазяйко, до хати...

5

До революції родина Остапа Панасовича жила в невеликій кухоньці на поміщицькій фермі. У першу війну його дружина Одарка працювала там за куховарку на чорній кухні. А в цій хаті тоді жив крамар і власник млина Омельченко. Син Омельченка подався на Кубань з денікінцями, і від того часу про нього ніхто нічого не чув. Старий Омельченко служив за старосту при німцях, потім пішов до Петлюри. Від Петлюри переметнувся до Махна, а відтіль ще в якусь банду. Його розстріляли в дев'ятнадцятому році.

Хата Омельченка вціліла. Восени двадцятого року, коли Остап Панасович з сином Іваном повернулися з польського фронту, сільський ревком поселив їх у цю хату, і з того часу вони з Одаркою жили в ній аж до війни.

Було тоді в цій хаті гомінливо й весело. Один за одним підросли й ставали на ноги чотири сини. Та з роками ставало все тихіше. Сини один по одному покидали батьківське гніздо, і за кілька років перед війною лишилися

самі лише батьки. Іван працював директором МТС у сусідньому районі, Петро, закінчивши в тридцять п'ятому році інститут, став агрономом великого радгоспу, Михайло командував батальйоном. Останнім виїхав учитися до Києва наймолодший — Степан. Звідти, не закінчивши навчання, пішов до армії. Вже другий рік від Степана не було жодної звістки. На Дону в сорок другому році загинув Петро. В живих залишилися лише Михайло та Іван. Михайло мав уже звання полковника і воював на Карельському фронті. Іван був замполітом в одному з танкових з'єднань Третього Українського фронту. З ними Остап Панасович тримав зв'язок...

Коли переступили хатній поріг, в ніздрі вдарило цвіллю пустки. На хвилину дід завагався, зупинившись біля порога, одразу уявив собі, як було тут ще тоді, коли жили сини, і відчув, як неприємно й болісно заніло в грудях.

Щоб не піддаватися тяжким спогадам, швидко рвонувся вперед, підійшов до вікна й ударив долонею в трухляву пересохлу раму. Вікно відчинилося навстіж, і знадвору в хату разом з сонячним промінням ввірвався струм свіжого повітря. В косому променистому стовпці заметушились, завирували міриади стривожених свіжим протягом пилинок.

Старий оглянувся навколо і, опустивши голову на груди, замислився.

Марія, не відходячи від порога, розглядала хату. Стеля і всі кутки великої кімнати були густо засновані павутиною. За пічкою, в невеличкій кухоньці на долівці — купа сміття. Довга лава, стіл, ліжко з соломою замість матраца — все покрито товстим шаром пилюги. За окупації тут жили німці, потім сільський поліцай. Після визволення поселилася тут родина Бойченків, але вже з місяць, як вибралися в свою відремонтовану хату. З того часу тут уже ніхто не жив.

Марія підійшла до столу, повела по ньому пальцем. На стільниці залишився глибокий кривулястий слід. Тоді вона дунула на кінець лави. Вихором знялася курява. Марія поклала на продмухане місце свій вузлик і глянула на замисленого діда.

— Зараз я віника дістану, дідуся, — і швидко метнулася на подвір'я...

Коли повернулася до хати з віником та відром води, дід Остап уже прибирав з ліжка стару, перетерту солому.

Поки Марія знімала із стін павутиння й змітала з карнизів пилюку, дід виніс на подвір'я солому й сміття. Потім Марія витерла стіл та лаву й чисто змила їх водою. Густо побризкала долівку й, почекавши, поки вода вбереться в землю, старанно замела її раз і вдруге. У хаті одразу стало веселіше й привітніше.

Повеселішав і Остап Панасович. Марія стелила на голі дошки ліжка сіру дідову ковдру, а він, привітно поглядаючи на дівчину, сидів біля столу й одну по одній добував з речового мішка книжки. Уважно оглянувши кожну й обдувши від пороху, виклав їх на стіл. Книжок було багато. Великі й малі. У твердій обгортці і зовсім без обгорток, нові й потерті, не один раз читані-перечитані...

— Що то у вас за книжки, дідусю? Ой, як їх багато!

Остап Панасович примружив очі й підняв на долоні товсту в зеленій обгортці книжку:

— Це ось про ґрунти,— і, любовно оглянувши з усіх боків, поклав на стіл.— Це ось Історія партії, збірник статей Леніна, а це ось книжечка про Мічуріна, статті академіка Лисенка... Різні, Маріє, книжки. А найбільше про сільське господарство. Всі мої порадики. Цілу війну з ними не розлучався. Без них я, як без рук. Доведеться ще не раз і не два до них заглядати, коли почне працювати хата-лабораторія.

Він озирнувся по кімнаті, потер долонею зарослу сивою борідкою щоку:

— Отам, за грубкою, доведеться контрольну лабораторію влаштувати, а тут сам житиму... Біля дверей полицку для книжок прилаштую, отут ліжку поставлю, нароблю стільців та й заживу помаленьку... Людині для щастя небагато треба...

— Воно, може, й небагато, та поки що нічого немає, дідусю. Колись певно все буде, а зараз і на ліжку постелити нічого.— Марійка глянула навколо себе й посміхнулася: — І сісти, крім лави, ні на що. І в хаті порожньо, хоч конем грай. І піджачок он у вас зовсім витерся, а другого ж, певне, немає?

— То все дрібниці, Маріє, не в тому щастя.

— Звичайно, що не лише в цьому, але...

Дівчина на хвилину замислилась, глянула на діда по-смутилими очима, помовчала. Підійшла до столу, взяла до рук книжку і, повертівши нею перед очима, запитала тихим замріяним голосом:

— А що ж, дідусю, по-вашому, потрібно людині... щоб була щасливою? Де його шукати — щастя?

— Щастя?

Білий лоб Остапа вкрився густими борозенками зморщок.

— Як тобі відповісти на це? — запитав, дивлячись кудись у простір повз Марію раптом посуворілими очима. — По-різному розуміють люди своє щастя. Різні люди — різне щастя. Одні вважатимуть за щастя мати багато грошей. Колись щасливим у нас вважали того, хто мав багато землі. А є й такі, що за щастя мають, коли можуть нічого не робити, а жити ситими й заможними за рахунок інших... — Остап Панасович присунувся ближче до притихлої дівчини. — По-різному уявлялось людям щастя. А я от тобі про себе розкажу... Прожив я на світі немало. Сімдесят років за плечима, всього надивився, всього перепробував. Більше як сорок років мого життя пройшло ще при цареві. Є на що оглянутися. І одразу скажу тобі — більше в моєму житті було тяжкого та гіркого, ніж веселого. І от запитала ти про щастя. А я й подумав собі: «А чи був же я щасливий всі ці сімдесят років?»

Остап Панасович замовчав, перебрав сторінки книжки й замислився. В хаті стало так тихо, що чути було, як рівно й глибоко дихає Марія. Він, здавалося, бачив не кімнату, а щось далеке, чого зовсім не було тут і чого не могла бачити дівчина...

— Багато чого гіркого й неприємного, що було зі мною в дитинстві, я вже забув, Маріє. А от ті хвилини, коли почував я себе щасливим або було мені просто радісно, пам'ятаю ще й досі. Так, ніби це було вчора. Всього два рази так було, тому, певне, й запам'ятав. Яюсь узимку, для забави, старий п'яничка-дячок, який жив по сусідству, навчив мене по псалтирю розрізняти літери. Було мені тоді років з вісім. Кілька днів водив я пальцями по засмальцьованих, пожовклих сторінках, і от раптом одного разу перед моїми очима з чудних карлючок, якими була всяяна книжка, вродилося живе слово. Ще й досі пам'ятаю, як захопило мене подих. Не повіривши собі, я прочитав ще раз. Виходило те ж саме. Кілька днів ходив я, не відчуваючи землі під ногами, і читав усе, що попадалося на очі. Найбільше радувало мене те, що я сам можу прочитати. І тоді я почував себе по-справжньому щасливим...

Вдруге так радісно було мені вже пізніше. Яюсь ми з батьком обкопували по весні дерева в панському саду.

Поруч нас працював старенький садівник — нам добре знайомий. Тоді ж він на моїх очах, розрізавши кору на стовбурі молоденької яблуні-дички, встромив туди червоненьку хворостинку. Потім обмазав зрізане місце глиною й обмотав ганчіркою. Нічого подібного доти я не бачив і зацікавився страшенно. «Що це ви робите, дядьку Миколо?» — «А от на цій яблуньці, хлопче, будуть у нас скоро груші родити», — посміхнувся він.

Звичайно, я йому не повірив. Але яблунька та не давала мені спокою. Невже таке справді може бути? Адже хворостинка просто засохне. В саду я після того не бував, про яблуньку іноді згадував, а потім і зовсім забув. І от, якось восени, було мені тоді років п'ятнадцять, і я вже пас панську череду, зустрів мене садівник і запитав: «Ну, так ти, Остапе, ще пам'ятаєш ту яблуньку?» Я одразу згадав. «А хочеш її побачити зараз?» Звичайно, я хотів, дуже хотів. І садівник повів мене надвечір у сад. На тому місці, де стояла яблунька, росло тепер молоде гіллясте дерево. А на його вітах красувалися великі воскові груші, такі самі, як у мене росли до війни, пам'ятаєш? І ще видно було на стовбурі те місце, де колись садівник прикріпив гілочку. Я остовпів і дивився то на садівника, то на дерево. Ніколи б не повірив, коли б сам не бачив. І от тоді мені стало так радісно, ніби я одержав якийсь коштовний подарунок. На старенького садівника я дивився, як на чарівника, і заздрило йому. Що коли б самому вміти так? Коли б була змога, все життя б з саду не вилазив. Та змоги такої не було. А деревце те з жовтими грушами запало мені в душу на все життя. З того дня кожна рослинка була для мене радістю й цікавою загадкою. Пізніше в житті таки довелося мені мати справу не з одною рослиною. Але дивитися на рослину байдуже я так і не звик. Що б я не сів, що б не вирощував, робив те з радістю і задоволенням, і все хотілося мені допомогти рослині, якось поліпшити її. От таким залишився я й до старості.

Такими радіщами обдарувало мене дитинство. А більше, певно, нічого й не пригадаю. Змалку бідував. Все в нас чогось не вистачало, жили впроголодь. У батька було нас шестеро, а землі всього півтори десятини. Батьки більше по наймах. Потім батько помер, і я в п'ятнадцять років уже сам наймитував. Доглядав панських волів, пас череду, молотив. І лютий я, Марійко, в наймах був на весь світ. Мені тоді щастям було, коли міг виспатись добре. І підпалив я в дев'ятсот п'ятому панську економію. А потім ще й другу,

сусідську, підпалив. З радістю палив і одного тільки бажав, щоб каменя на камені від них не залишилося.

Ну, звичайно, били мене в наймах. І потім били. Спочатку ховався, аж поки не впіймали і не засудили царським судом на каторгу. Потім років вісім по тюрмах та на далекій півночі ліс рубав. Дуже тяжко було, але не скажу, щоб даремно пройшов той час. В тюрмах та на засланні звело мене життя із справжніми людьми, з більшовиками. Вони мені очі відкрили, навчили хороші книжки читати. Та й писати, до речі, я вже аж там навчився, бо до того не вмів. Для нашого брата тоді царська тюрма єдиною школою була. До кінця я пройшов ту школу і, коли потрапив у п'ятнадцятому році на німецький фронт, добре вже знав, що із зброєю робити і проти кого її повертати.

В революцію був членом солдатського комітету, ненадовго повернувся додому, а потім і знову за зброю взявся. Воював проти петлюрівців, німців, пілсудчиків. Тяжко нам було тоді, Марійко, та хоч вір, хоч ні, ніколи до того не почував я себе таким щасливим. Бо я мав зброю в руках, ішов за Леніним і воював за щастя всіх трудящих, за своє і своїх дітей щастя. В мирний час, коли трудящі завоювали собі волю, стали господарями своєї країни, я працював у ревкомі, в комнезамі, вів війну з куркулями. У селі організував колгосп, головував спочатку в ньому, поки сил вистачило. Тоді ж і в партію вступив. Ну, а потім, на старість, це вже й ти пам'ятаєш, віддався я улюбленій роботі і став працювати в хаті-лабораторії. Все життя мене до цього тягнуло. Любив я дізнатися, як яка рослина живе, чим для людини корисна і як можна її ще кориснішою зробити. І як примусити нашу землю, щоб вона не мачухою, а матір'ю людині була і родила втричі більше, ніж до того.

Гадав, що так уже й доживу свого віку за улюбленим ділом. Але позаздрили на наше щастя, на наше багатство. Почалася війна. Мусив кидати все й евакуюватися аж до Волги, щоб і там працювати для перемоги, для свого народу. Працею захищати своє щастя. Дочекався-таки радісної звістки про визволення рідних місць і повернувся ось до села. Старий я тепер, дочко, і самотній. Померла дружина, двоє синів на фронті загинуло. Все, чого досяг перед війною, зруйноване. Порожня хата і потертий, як ти кажеш, піджачок. І от запитати б мене, чи й справді я зараз такий нещасливий?

Марія слухала, спершися ліктями на стіл. Поклала підборіддя на затиснуті в кулаки руки, не мигаючи і не відри-

ваючись дивилася на Остапа Панасовича темними, блискучими з цікавості очима, ловила кожне його слово. Дівчина поворушила губами, зітхнула, але так нічого й не сказала.

Дід вів далі:

— От мені, Маріє, на восьмий десяток повернуло, а ще почуваю себе дужим. Бо не сам і не одинокий я. Все своє життя я звик опиратися на партію, і от вона й дає мені, старому, силу. Повернувся я до рідного села, застав руїну і думаю на цій руїні, як і всі ми, знову відроджувати життя. Колгосп відроджувати. Не лише для себе, а й для тебе і для всіх нас. І буду працювати так, щоб знову наша земля давала рясні врожаї пшениці, жита, буряків, і щоб там, де ми до війни збирали сто пудів, за рік-два можна було б збирати двісті. І от саме ця праця приносить мені радість і щастя. І коли в нашому колгоспі будуть збирати з кожного гектара хоч пудів по сто п'ятдесят пшениці, коли в хатах горітиме електрика, село зацвіте новими садами, і всі наші діти знову вчитимуться в новеньких школах, тоді я буду зовсім щасливий, Марійко. От у чому моє щастя. А тепер думай сама, в чому ж взагалі людське щастя... Бо я, наприклад, знаю, що щастя в тому, коли не лише ти один, а й усі люди без винятку живуть заможнo в багатій і вільній країні і коли всі запити людини, чи то матеріальні, чи то культурні, будуть повністю задовольнятися. Таке щастя, Марійко, здійсниться при комунізмі. І воно для всіх одне. І для тих, хто розуміє, і для тих, хто цього ще не встиг зрозуміти. Людина, Марійко, щаслива сама для себе не може бути. Ну, яке це щастя, коли, приміром, навколо голодні, а ти лише одна пельку напхала? Це щастя тваринне, і людині воно не до лиця! — Остап Панасович, примруживши очі, допитливо глянув на Марію. — Так-то, Маріє. А ти як про це думаєш?

Не встигла вона зміркувати, що відповісти, бо в ту саме хвилину у дворі несподівано загув мотор. На подвір'я вїхала машина і зупинилася під самим вікном. Не встиг ще шофер приглушити мотор, як Микола Іванович вже вискочив з машини і зупинився на порозі.

— Ти чого це від людей ховаєшся? Ніяк тебе не розшукаю, — одразу запитав Марію.

— А от... прибираю, — розгублено відповіла дівчина.

— Це добре, молодець, допоможи старому, — похвалив Шумський. Він розкрив шкіряну офіцерську сумку й, перегорнувши якісь папери, витяг невеличкий білий трикутник. — А я тобі новину хорошу привіз. На...

Марія взяла той трикутник і, не розуміючи що й до чого, розгорнула. І нараз ніби від якогось дужого поштовху здригнулася і зблідла. Стало їй спершу холодно, потім гаряче.

Нічого не добирала в листі, жодного слова. Та й листа не бачила, бо очі ніби хто навмисне піском засипав. Короткими ривками жадібно ковтала повітря. В горлі її щось тихо булькало, і здавалося, що дівчина хлипає.

Але Марія не плакала. Вона лише тремтіла всім тілом і з якоюсь незрозумілою і, певне, вже несвідомою настирливістю терла то одне, то друге око. А в голові кружляла й кружляла, не зупиняючись і повторюючись на тисячі ладів одна, лише одна думка: «Татко... Татко живий!.. Живий татко!..»

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Крізь розчинене навстіж вікно вривається скісний сніп надвечірнього сонячного проміння і світлою доріжкою стелиться через усю підлогу аж до ліжка. На ліжку, вкрившись до шиї ковдрою, заснув, відпочиває з далекої дороги Остап Панасович. Тихо в хаті. Тільки й чути рівне дідусеве дихання та одноманітне джмелине гудіння за вікном.

Марія сидить на лаві, спершись ліктями на стіл. Перед нею розгорнутий батьків лист. Тільки тепер, вже зовсім заспокоївшись, може вона прочитати його уважно й зрозуміти все, що там написано.

Писав тато не до неї, а до Шумського. Писав про те, що ще в лютому був поранений і в непритомному стані перевезений до госпіталю. Два місяці йому не дозволяли не тільки читати чи писати, а й взагалі нічого не говорили при ньому про те, що діється в світі. Про визволення Калинової Балки довідався він аж у квітні. Того ж дня збирався написати додому, вже йому вперше за весь час перебування в госпіталі подали папір та чорнило, і тут саме лікар приніс листа від незнайомого полковника Рагозіна. Лист тримали в лікарні вже третій тиждень і тільки тепер наважилися подати хворому. Полковник написав йому про дружину, дочку і про те, як випадково зустрівся з нею та з Шумським у дорозі. Його ж полковник таки розшукав аж через Москву. Не знаючи, де зараз Марія, і вирішивши, що так буде певніше, татко написав першого листа до райкому партії.

Прохав швидше повідомити про дочку, передати їй цього листа. Сам же він почуває себе вже зовсім добре і за який тиждень знову повернеться до армії.

А йшов татків лист до Калинової Балки майже три тижні. І коли Марія придивилася до дати і зрозуміла те, їй стало лячно. А що, коли тато вже не в госпіталі, а на фронті, і її лист не застане його? Куди ж писати? Знову місяцями чекати? А їй же потрібно стільки розповісти йому, стільки розпитати, порадитись. Треба поспішити відповісти сьогодні ж, негайно.

Марійка заметушилася по хаті, розшукала між книжками Остапа Панасовича чистого зошита, потім олівця, сіла за стіл перед розгорнутим аркушем, зсунула над перенісся брови, зморщила кирпатого носика й глибоко замислилася.

«Мабуть, спочатку розповім про те, як в селі залишилася,— думала Марія,— потім про все підряд, аж до того, як в село повернулася. І про партизанський загін. Потім про село, і про тітку, і про все, що сьогодні трапалося. Ні, краще про тітку не треба. Просто розповім, що роблю».

Марія стріпнула головою, облизала кінчиком язика сухі й гарячі губи й з натугою вивела вгорі аркуша: «Дорогий татусю!..»

Літери ті вийшли такими кривими, такими нерівними й незграбними, що аж дивитися на них було гидко. Уявила собі, як тато розбиратиме її карлючки, зажурилася. Ні, вона таки зовсім, зовсім не вміє писати. Просто жах! Легше вже висапати гектар буряків, аніж написати такого довгого листа. І як же можна їй, партизанці, вже дорослій дівчині, писати такими незграбними карлючками? Соромно, й край!

Марія перегорнула сторінку і почала спочатку. Але нічого в неї так і не виходило...

Сонце сховалося за сусідськими садками. Зникла з долівки ясна доріжка. Довгі тіні потягнулися через двір. А Марія все сиділа за столом і писала. І чим довше писала, тим більша впертість опановувала її. «Все одно напишу, напишу так, як хочеться»,— прошепотіла сама до себе і взялася до шостого аркуша. Скрипнуло ліжко. Поворухився, застогнав спросоння Остап Панасович. Дівчина тільки тепер згадала про нього, помітила, що надворі вже вечір, і, схаменувшись, відсахнулася від листа.

Остап Панасович прокинувся, глянув на Марію.

— А ти все сидиш, дочко? — запитав підводячись.— Вже, мабуть, і листа батькові написала?

— Написала,— тихо відповіла Марія. Швидко потягнула до себе зошита, скрутила його в дудочку, сховала в рукав і повернулася до вікна. «Буду я його писати хоч тиждень, переписуватиму хоч десять, хоч двадцять разів, аж поки не вийде так, як мені хочеться»,— подумала, відчуваючи, як щокі, лоб і навіть вуха горять від натуги.

— А я розіспався,— сказав Остап Панасович.— Старий став, розледачів зовсім...

— А ви б, дідусю, ще відпочили, натомилися ж за дорогу.

— І так півдня проспав. А вночі тоді що? Мишей ловити?

Марія посміхнулася, рвучко повернулася від вікна і глянула просто в обличчя старому:

— А знаєте що, дідусю? — запитала рішуче.

— А що, дочко? — насторожився Остап Панасович.

— Поживу я, дідусю, тепер поки що у вас...

— В мене? Та про мене, не тільки поки що, а хоч і назавжди. А тільки ж ти, здається мені, живеш у тітки.

— Жила! — швидко схопилася з лави Марія. Перебігла через хату, сіла на ліжко поруч з Остапом Панасовичем і, хапаючись та повторюючись, розповіла йому про все, що трапилося з нею сьогодні.

Остап Панасович вислухав дівчину мовчки, уважно. Вислухавши, потер долонею лоба, подумав, потім якось трохи зажурено посміхнувся:

— Ну що ж, дочко, ти поки що одна та я один. От і будемо хазяйнувати разом. А про мене... Мені від того тільки веселіше стане, тільки подякую тобі, коли залишишся біля мене.

2

Ночував Микола Іванович в Калиновій Балці.

Зранку провів у сільраді нараду з комуністами, побував на засіданні правління колгоспу, де стояло питання про оранку парів, оглянув відремонтований клуб, а потім на прохання Докії поїхав оглянути її ділянку.

Разом з ним виїхали на поле Коваленко, Остап Панасович та Зозуля.

Микола Іванович зійшов з машини край поля, ближче від села, і поволі переходив від ланки до ланки. Спочатку порозмовляв з дівчатами в ланці Панченкової Фросі, пере-

йшов на ділянку Варвари, похитав головою,— буряки тут ще тільки почали проривати, — підрахував, скільки центнерів ваги вона на цьому втратить восени, пожурих і перейшов до ланки Кобзарєвої Наталі.

Тут буряки чисті, кілька днів як прорвані, йому сподобалися:

— А з ким же ви, дівчата, змагаєтесь? — запитав у Наталі.

— З Докією Микитюк,— соромливо відповіла не дуже смілива на язик Наталя.

— Ну й як же ваші справи? В кого буряки кращі, у вас чи в Докії?

Наталя зашарілася. Замість неї відповіла Миколі Івановичу жвава дівчинка-підліток:

— Зараз ще важко сказати, Миколо Івановичу,— підійшла вона ближче і стала навпроти, сміливо розглядаючи Шумського метким поглядом сірих очей.— У нас, як бачите, і в Докії непогано. А тільки до осені ще далеко. І ми хоч як там, а не відстанемо.

— Добре,— сказав він.— Вірю, що не відстанете. Тільки я б вам порадив змагатися також і з сусідами, якимось на буксира їх взяти, бачите, як відстали? — кивнув на Варварину ділянку.— Підтягнете їх?

— Підтягнемо, Миколо Івановичу, підтягнемо! — дружно відповіли дівчата.

Марія працювала неподалеку від межі. Перевіривши свої рядки, вона пробувала, за порадою Докії, пересаджувати бурячки з запасного рядочка на зріджені місця. Миколу Івановича помітила ще здалеку і вже стежила за ним, аж поки не наблизився.

Микола Іванович підійшов просто до неї.

— Здрастуй, Маріє. Я тебе вчора так і не встиг розпитати, чого це ти з тіткою знову сварилась?

— А я вже з нею не сварюся...

— Помирилась?

— Ні, просто кинула,— випалила Марія, зовсім забувши про те, що ще вчора прохала Остапа Панасовича нічого не розповідати Шумському.

Остап Панасович здивовано глянув на дівчину, а Микола Іванович одразу насторожився:

— Як, кинула?

— А так. Кинула, та й усе. Набридло, не житиму я в неї. Я тепер у дідуся Остапа житиму.

— Справді, Маріє? — зацікавився розмовою й Коваленко.— Це, виходить, ми в дідовій хаті цілу комуноу організуємо.

— Авжеж, справді,— глянула на нього дівчина і задерикувато блиснула очима.— Що, я без неї не проживу, чи що?

— Ну, що ж, коли з дідом сваритись не будеш — живи,— стримуючи посмішку, подивився на Остапа Панасовича Шумський.— А коли задумаєш зненацька тікати кудись, то вже я йому одразу звелю, щоб батькові написав.

Марія несподівано випустила з рук сапу, знову підняла і одвела погляд убік. А Микола Іванович узяв її за руку й повів вздовж рядків.

— Тепер покажіть, дівчата, як ви тут хазяйнуєте...

— Воно, Миколо Івановичу, хазяйнуємо не так, як було колись,— підійшла баба Зеленючка,— але як на перший рік, то ще терпіти можна.

— Зовсім, зовсім можна терпіти,— похвалив Шумський, розглядаючи зелені, викохані рядочки. Від того всім стало приємно. Навіть Докія, яка ніколи не губилася, а й та опустила свої пухнасті вії, і на щоках у неї заграв легкий рум'янець.

— Воно було б зовсім нічого,— сказала тихо.— Та багато-таки трапляється зріджених місць. Де-не-де й довгоносик пошкодив, а більше насіння не проросло. Ми-то, звичайно, підсіяли пророслим у воді насінням, але коли ще те буде. Поки зійде та поки зрівняється.

— Ївга Демидівна,— втрутилася в розмову тітка Ганна, кивнувши на бабу Зеленючку,— порадила пересаджувати бурячки з рядка. Ми он навіть для цього піврядка залишили непрорваним. Тільки ж марудна це справа. Дівчата спробували та й кинули.

— Еге ж,— завертіла голівкою Катя.— Це ж кожен бурячок руками викопай, та пересади, та полий, як капусту. А воно ще ж який прийметься, а який і ні. Краще вже нові сходи доглянути. Одна тільки Марія взялася насадити всі свої рядки...

— І понасаджую. І кожен бурячок у мене прийметься, обов'язково прийметься. Поливатиму хоч і щоранку, а прийметься,— твердо, з якоюсь впёртою рішучістю, гаряче й швидко випалила Марія.

Микола Іванович зупинився, допитливо глянув на дівчину, посміхнувся і похвалив:

— От така впертість мені подобається. Тільки скільки ж часу потрібно вбити! Може, й наслідки будуть не варті того...

— Добрі будуть! — вигукнула Марія.

— Я тебе й не відговорюю. Але це коли б придумати щось таке цікаве. Механізувати процес, чи що. Щоб і справу прискорити, і буряків в корені не рунтати, і без поливки обійтись...

Остап Панасович до цього ходив по ниві збоку від гурту, нагинався, розглядав бурячки, нащось колував пальцями землю. І, лише зачувши останні слова Шумського, підійшов ближче.

— А знаєте, Миколо Івановичу, я тут спробую щось вигадати. Думка в мене одна є.

— Ну от, дівчата, натисніть на старого, — взяв за плече Дерев'янка Шумський. — Я його добре знаю. Такий, що обов'язково щось вигадася, коли захоче...

Микола Іванович оглянув усю ділянку, ще раз похвалив дівчат, порадив їм взяти на буксир сусідів, попрощався і разом з Коваленком та Зозулею поїхав до села.

Остап Панасович залишився на ниві, придивлявся, як працює Марія, побродив в березі, походив не ораним ще паровим клином і так, навпростець через поля, пішов додому.

Пройшов толокою, оглянув ярі посіви і вийшов на дорогу вже аж біля колгоспної стайні. Нащось довго оглядав спалені машини, колувався в купах вистріляних гільз. Підіймав то одну, то другу. Оглядав, ніби зважуючи, і знову відкидав. Потім знайшов-таки одну, найбільшу та найтовщу, яку тут тільки можна було вибрати, і, затиснувши її під лікоть, поніс просто до кузні.

Повернувшись з поля, Марія дома діда не застала. На швидку вмившись, сіла до столу і почала переписувати батькові листа. Писала й переписувала, аж поки не почула, що додому повернувся Коваленко.

Тоді відклала роботу, взяла в Коваленка картоплі, начистила повне горнятко й, заливши його водою, побігла до сусідки купити молока. Вечеря, наготована з таким розрахунком, щоб її вистачило й на сніданок, поспіла за півгодини.

Не дочекавшись Остапа Панасовича, повечеряла сама і, вмостившись на лаві, швидко заснула.

— Ану вставай, дочко, снідай, — збудив її вранці Остап Панасович, — та підемо на поле випробувати нову машину

Коли виходили з хати, він захопив у сінях велику знайдену вчора гільзу. Тепер вона була коротша, з відпиляним у кузні денцем і в двох місцях перетягнута залізними обручниками. Протягнутий під тими обручниками, стримів угору довгий залізний прут. До нього прилаштовано внизу кругле, рухоме й загострене по краях денце.

— Ой дідусю, а це пащо? — запитала Марія.

— А от ходімо на поле, то й побачиш.

На очах у всієї ланки Остап Панасович поклав гільзу в рядку на зрідженому місці, натиснув зверху, і гільза майже до половини сповнилася землею. Тоді потягнув за прута й вирвав її разом з землею. В рядку залишилася глибока кругла акуратна ямка. А дід знову потягнув за прута, рухливе денце від того одійшло набік, і земля висипалась посеред рядка.

— Так це ж цілий екскаватор! — засміялася Докія.

— Екскаватор і є, — серйозно відповів Остап Панасович. — Тепер дивись, що далі буде.

Він підійшов до непрорваного, навмисне залишеного для пересадки рядка, облюбував густий кущик буряка, накрив його гільзою і знову натиснув. Потягнув за прут і вирвав. Переніс гільзу до ямки, яку вибрав у зрідженому рядку, опустив її туди, поторгав прутом і знову витяг. На порожньому місці, яке було до того, ріс тепер куш буряків.

— А тепер тільки прорвіть його, — сказав, посміхнувшись, — та й усе. І поливати не потрібно; середні бурячки в рядку навіть не почувли, що їх перенесено на нове місце. Ні корінця не зачеплено, ні землі не порунтано.

Все це тривало одну хвилину. Отже, всю пересадку на ділянці можна було зробити за кілька годин, з твердою певністю, що буряк ростиме на новому місці, навіть не відчуваючи зміни.

Дівчата навперебій пробували нову дідову машину. Виходило добре. Першою після проби захопила її Марія і вже працювала, аж поки не засадила всі зріджені місця. Потім передала Докії, а сама почала проривку.

За півгодини на ділянку Докії збіглися жінки та дівчата з усіх бурякових ланок. Оглядали новий прилад, хвалили, дивувалися і одразу ж відряджали когось з дівчат до побитих машин розшукувати гільзи і нести їх до кузні.

— Це ви, Остапе Панасовичу, тільки на поле вийшли, а вже цілу революцію в нас зробили, — завзято натискуючи на гільзу, сміялася Докія.

— Почекай, дай нам тільки розвернутися,— відповів їй Дерев'яно.— Ще й не таких речей понавигадуємо. Це що — проста кустарщина. А от закінчимо війну та попрацюємо кілька років добре, тоді всю важку роботу за нас машини робитимуть.

3

От уже й лист написаний. Написаний і крадькома, щоб не помітив навіть Остап Панасович, шість раз переписаний. Все, про що хотіла, розповіла в ньому Марія батькові. Ще раз перечитала і залишилася задоволеною. Недарма потратила на нього цілих три дні. Хоч би й кому показати, то не соромно. Літери таки скорилися впертій дівчині, стали досить рівними рядками, і читати їх зовсім легко. «Тепер щодня, як тільки випаде вільна хвилина, переписуватиму що-небудь з дідових книжок,— вирішила Марія, заклеюючи конверта.— Ото здивується Докія, коли мені десь на зборах доручить вести протокола. Подивиться, а я пишу не згірш від Панасюкової Фросі. Дарма що вона секретарем у сільраді й семирічку закінчила. Правда, то вже буде десь аж на осінь, а то й зимою...»

Дівчина замріялась, не кваплячись заклеїла конверта, написала адресу й, накинувши на голову хустку, вийшла на вулицю.

Над селом густіли сині вечірні сутінки. Далеко за темними кущами садків дотлівала вечірня зоря. На вулиці жодної живої душі. Одні ще не повернулися з поля, інші, певне, зібралися до клубу. Тихо навколо, безлюдно. От і добре. Не хочеться зараз Марії, щоб стрівся їй хто на дорозі і перебив журно урочистий настрій. Це ж перший її лист до батька, якого вона не бачила цілих три роки.

Стежкою попід двори перейшла вулицю, перетнула майдан і не помічена ніким підійшла до сільради. Озираючись навколо і швидко просунула листа в щілинку зеленої бляшаної скриньки, яка висіла біля ганку.

З майдану, замість іти до клубу, як вирішила ще раніш, знову пішла додому.

Дивно воно в неї якось виходить. От пригадує вона той день, коли покинула тітку, пригадує, як соромно, боляче й образливо було їй. А зараз?.. Як подумати, то й соромитись ніби нічого. І вже нічого, крім досади на тітку, вона зараз і не почуває. І не змінилося в неї нічого, крім того,

що почала жити в дідовій хаті. А коли й змінилося, то тільки на краще. Бачить же Марія, що всі ще тепліше ставлять тепер до неї.

Почали вони господарювати з дідом на порожньому місці. Не те що відра картоплі, а навіть ложки чи тарілки ніде взяти. Тільки й того, що зо дві сотні карбованців було в обох разом. До тітки ж Марія твердо вирішила не звертатись. Поклала собі, що скоріш умре, ніж щось попрохає в неї. А тітка теж не збиралася підтримувати племінниці на новому господарстві. Вона образилася на Марію і чекала, що та першою звернеться до неї. Але так і не дочекалася.

І що ж, пропала від того Марія?

Тарілок та ложок купила їм Олена Зарічна на базарі. Полина мати приносила щовечора молоко. Баба Зеленючка прислала цілий клумак картоплі. Звичайно, Марія й Остап Панасович їм чимсь віддячать, але вчасна їхня допомога — доказ доброзичливого ставлення односельчан.

Були справи значніші, цікавіші, ніж її дрібні неполадки з тіткою і хвилинні настрої.

Марія більше переживала за буряки, пересаджені за допомогою Остапа Панасовича, переживала й раділа, що пересадка пройшла вдало. А коли можна вже було одірватися від буряків, знайшлися інші справи. На полі чекали людських рук кукурудза, соняшники, картопля, просо. А до того, ніби навмисне, з'явилася в районній газеті замітка про ударну ланку Докії Микитюк, в якій і Марійчине прізвище згадано. Це все, звичайно, бадьорило Марійку, і вона працювала ще з більшим завзяттям.

4

Марія йде понад дорогою по припорошеній пилом і зволоженої рососою траві. На плечах у неї вила, у руці вузлик з харчами.

Вслід за нею, так само з вилами на плечах, розбившись на гуртки, іде вся ланка.

Розмова точиться все про одне. Про те ж, про що говорить уже кілька днів увесь світ: наступ Ленінградського фронту, прорив лінії Маннергейма і зайняття Выборга, яке сталося позавчора рівно на третій рік від початку війни.¹

Баба Зеленючка, обганяючи тітку Ганну дрібними старечими кроками, блискає своїми веселими очима й захоплює, ніби приспівуючи, докотить:

— Ой б'ють, ой же ж і б'ють наші Гітлера — аж душа радується! Це, дівчатка, як так піде, то й війні скоро кінець. Виглядай незабаром наших додому.

Висока Клава, уповільнивши крок, спиняє на бабі погляд своїх синіх очей:

— Знаєте, бабуню, не віриться просто, що був колись сорок перший рік. От і сутужно ще нам, і працюємо дуже тяжко, і зруйновано все, а почуваш, що жити на світі легше стало. Дихається вільніше. А коли згадаєш, як ми чекали того часу, коли нарешті спинять фашистів, аж страшно стає. Пам'ятаєш, Галю?

Тоненька, худорлява Галя супить густі темні брови. Виразне з чіткими рисами обличчя її печалиться:

— Як не пам'ятати! Кожна нова газета у дріж кидала. Ціліснічкі ночі біля приймача просиджували. Все чекали наказу товариша Сталіна про наступ. Цим тільки й жили, про це і в снах снілося. Знали, що повинен бути, а дочекатися — терпіння не вистачало. Кожне залишене місто серце ранило... А тепер...— І Галя полегшено зітхає.— Ще день, ще кілька тижнів і жодного нашого села у ворога не буде...

Марія до розмови не втручається. Прислухаючись до того, що говорять дівчата, вона згадує, як слухала наказ про Виборг, і, хлюпаючись у росі, про себе думає: «Може, десь на тому фронті і мій татко. Може, це і йому товариш Сталін подяку оголосив». Тепер Марії, якщо вона тільки почує про якийсь успішний наступ, завжди здається, що в ньому брав участь і її тато. Байдуже, що сьогодні це буде на півдні, а завтра на півночі, а позавчора було в Молдавії. Марії хочеться так думати, і такі думки завжди приносять їй радість.

І сьогодні їй радісно. Радісно від того, що взято Виборг, що татко живий, що сьогодні такий чудовий ранок і що війна вже, напевне, йде до кінця. І все її веселить і радує. Чисте, без жодної хмарини, немов щойно вимите небо, нижний рум'янець ранкової зорі, підсинене повітря, в світлі якого дорога, вкрита пилом, здається фіалковою, а роса блакитною. Веселять вусаті ячмені, лапаті соняшники і думка про те, що на полі працюватиме ще один трактор.

Вчора, повертаючися з роботи, несподівано зустріла Марія на вулиці Жору Коритного. Глянула на нього і невідомо чого зраділа. Ніби хтось-якого знайомого побачила. А коли Жора привітався, спаленіла вся й зовсім розгубилася. Навіть відповіла невлад, коли він щось у неї запитував. Ішла деякий час поруч з ним вздовж вулиці і тільки

одне й почувала, що соромно їй чомусь і дуже незручно. А Жора трохи провів її, порозмовляв про те та про се, сказав, що прибув у село з трактором на допомогу і, попрощавшись, пішов у своїх справах. Коли прощався, здалося дівчині, що йде він від неї тому, що вона ніби навмисне з ним розмовляти не хоче. А вона ж, слово честі, просто чомусь розгубилася. І аж досадно стало від того дівчині.

Звістка, що МТС прислала ще одного трактора, до ранку облетіла все село. Особливу радість принесла вона комсомольцям.

Вже другий тиждень всі комсомольці, а з ними й молодь, працюють в ударній молодіжній бригаді на полі.

Працюють у три зміни, вдень і вночі, орють трактором, кіньми й волами. Та хоч і перевиконує щодня норми ударна бригада, все ж складається так, що до двадцять шостого червня підняти пар не пощастить. Не всі колгоспники встигають за молоддю, та й тягла не вистачає.

І от, коли здавалося, що ніяк уже не встигнуть, несподівано приходить допомога. МТС прислала ще один трактор. Як же тут не радіти? Адже тепер напевне своє слово виконають, як обіцяли.

Баба Зеленючка, ще здалеку почувши гуркіт трактора, радить:

— Тільки ж придивлятися, дівчатка, треба, щоб орали як слід. Через два роки на цьому полі по озимині буряки сіятимемо, то вже треба, щоб усе було до ладу.

— Неодмінно, — відповідає їй Клава, — бо менше як по тисячі центнерів і збирати буде соромно.

— А ти ж як думала! — сміється баба.

Всі підхоплюють її сміх, бо всім сьогодні радісно. Сміється й Марія. І сміється найголосніше, бо, крім загальної, живе в ній ще своя якась особлива й незрозуміла радість, ота радість, яка прийшла до неї зовсім несподівано, вчора, коли зустріла Жору.

Широкий паровий клин закипає жовтогогарячим цвітом густого буркуну. З півдня подув теплий вітерець, і міріади росинок раптом спалахнули під першим променем сонця. Вони мінливо мерехтять у траві, випромінюючи золото сонця, зелень степів і синяву неба.

На зелено-жовтому килимі степу чорніють рівномірно розкидані темні купки гною. А через увесь клин тягнеться оксамитно лискуча, аж синювата смуга свіжої ріллі. Над степом, покриваючи і шелест трав, і спів жайворонка, і людські голоси, стелиться густий і владний гул машини.

Підминаючи важкими колісьми стебла, поволі, впевнено поведе вздовж поля трактор.

За стерном сидить Жора Коритний. Одягнений він тепер у синій робочий комбінезон. Але з-під нього визирає на грудях та ж сама незмінна матроська тільняшка, і на голові, збитий аж на саму потилицю, той самий новенький кашкет льотчика.

На обличчі у Жори вираз вдовolenня і самовпевненості. Великі очі примружені. Тому й здається, що дивиться він зараз на весь світ з якимсь легким, насмішкватим презирством. І не турбують Жору часті вигуки й метушня гостроногого і неспокійного плугочиста Грицька Коваленка.

А Грицько хвилюється й злиться. Він то біжить, збиваючи росу з бур'янів вслід за плугом, то вискакує на прицеп і кричить щосили:

— Чуєш, не можна ж так, я підглиблю!

Жора відмахується від нього, як від настирливої мухи, і недбало кидає, навіть не повертаючи голови:

— Не трож. Не твого ума справа.

— А ось я дівчатам скажу, тоді побачимо, чийого ума,— загрожує Грицько, із злістю пропікаючи тракториста чорними жаринками очей.

— Відчепись, пацан,— щідить Жора.

Зневажливий тон тракториста зовсім вибиває хлопця з рівноваги. Він зіскакує на землю і, чіпляючись руками за крило, залісно кричить до Жори:

— Пацан? Сам ти курка недорізана, моряк з потопленого корабля.

Та для Жори ні Грицько, ні його крик не важать зараз нічогосінько. Вони справляють таке ж враження, як писк комара. Жора навіть бровою не веде. Так само спокійно і впевнено тримає він голову, так само спокійно й ліниво посміхається. А дійшовши краю і порівнявшись з Марією, яка розкидає вилами першу від межі купу гною, він несподівано й хвацько, одним рухом руки зупиняє машину й, відкидаючи голову ще далі назад, широко, всім обличчям посміхається:

— Палкий колгоспний привіт тьотиній племінниці! Драстуйте!

Марія озирнулася. Спідлоба зиркнула на Жору, і обличчя її нахмурилось. Знову, як і вчора, знітилась і замість того, щоб і собі весело й жартівливо відповісти на привітання, тихо буркнула:

— Здрастуйте.

Здавалося Марії, що дивляться зараз на неї всі дівчата. І найпалкіше хотілося, щоб Жора швидше поїхав.

— А що це ми сьогодні такі похмурі? — ще ширше по-сміхнувся Жора.

— А що ж мені, співати? — відповіла Марія.

— Ударники соціалістичних ланів повинні працювати з піснюю, — не вгавав Жора.

— Ну й співайте, як вам так весело, — кинула Марія зовсім не те, що їй хотілося зараз сказати. Так у неї вже іноді бувало, що хочеться сказати щось привітне, а воно вийде зовсім не так...

— Бо йому таки весело, — втрутився до розмови Грицько. — Йому весело, — злісно блиснув на Жору гострими очима. — Тільки від того хтось плакати буде.

Зацікавлена стривоженим і обуреним голосом хлопця, Марія перестала кидати гній і випросталась. Зморщивши носика, уважно подивилася на Жору, потім на Грицька. Зловивши її погляд, Грицько махнув рукою вздовж ріллі:

— Бачиш, як цей веселий літун оре? Ідемо на тракторі, як на літаку! Машиною не здоженеш!

І аж тепер пронизливий Грицьків голос вивів Жору з рівноваги. Він шарпнувся на сидінні і, збивши на лоба кашкета, скосив на хлопця раптом посірілі від злості очі:

— Ша, ти, тріпло! Не сунь носа не в свої справи!

Від того брутального вигуку Марії чомусь стало соромно за Жору. Ніяковість її одразу зникла, вона підійшла аж до самої ріллі, заглянула в маленьку борозну і, нараз збагнувши все, закусила губу, відчуваючи незручність за цю зовсім мало знайому їй людину і все ще сподіваючись, що тут якийсь непорозуміння, яке одразу й розвіється. І вже не було ні сорому, ні ніяковості. Лише острах. Острах, щоб Жора не зрадив себе і не відповів так само брутально і їй. І ще хотілось, щоб їх розмови не почув ніхто з дівчат. Особливо баба Зеленючка, яка ніби наперед відчула, ще підходячи сюди, що з оранкою щось негаразд.

Марія вже знала, що значить пар і як його треба орати. А Жора орав так, що ледве прикривав бур'ян. Нащо він орав так мілко, вона ще не догадувалась, але бачила, що такою оранкою ніби навмисне лише псує землю, та ще й ображає хлопця, який йому вказує на те. «Невже робить так свідомо й навмисне?» — подумала і тихо запитала:

— А й справді, ви що, стерню лущите чи пар орете? Хіба ж пар так мілко орють? Ви що? Ніколи не орали?

В тихих і навіть лагідних словах її Жора не відчув для себе нічого доброго. Він згадав першу зустріч в Марининій хаті, нахмурився і нагнув голову.

— Орю, як положено,— відповів так само тихо. А потім, щоб дівчина не подумала, ніби він злякався і виправдовується перед нею, вже нахабніше й навіть нашішкувато додав: — Сам знаю, як орати. Вчити мене нічого.

Брови Марії зламалися над переніссям, очі заблискотіли, а тонкі ніздрі тігнулись, жадібно втягуючи повітря. Коли б він тільки знав, як ображав її і як її від цього боляче!

— Якщо вас до цього часу ще ніхто не навчив, то мушу вчити я,— сказала ще тихіше, але з притиском. І голосно гукнула: — Докіє, а йди сюди!

Жора відчув, що так просто йому з цього не вибратись, але вирішив не здаватись. Він презирливо чвиркнув крізь зуби й зневажливо свиснув:

— І багато вас, таких учителів, знайдеться? Навчіться краще собі носа втирати...

Марія стояла до нього спиною і, здалося, навіть не почула тих слів, але коли до трактора підійшла Докія, а за нею зацікавлені спіркою баба Зеленючка, тітка Ганна та решта дівчат, вона круто повернулася й твердо глянула просто в помутнілі й сполохані очі Жори.

— Якщо треба буде, то я декому носа втру, що три дні свербітиме... Ти бачиш, Докіє, як він оре! Тільки бур'янець зрізує.— І, щоб не розкричатись, вона повернулася до Грицька й суворо запитала:— А ти, Грицьку, за чим дивишся? Що ти, не розумієш?

Жора презирливо скривив губи й мотнув головою:

— Ха! А я й не знав, що до мене комісара приставлено!

— Так я ж йому весь час кажу, а він не слухає! — з досадою замахав руками Грицько. І, проймаючись роздратованням Марії, голосно й тонко закричав:— Йому треба норму скоріше виконати та пальне на самогон зекономити, я знаю!

— Від трактора прожену! — раптом вереснув і собі Жора так, ніби його хто несподівано вколов. Жорин крик, здавалось, подіяв на Марію заспокійливо, і вона відчула себе певніше.

— На пар треба орати глибоко, щоб усі бур'яни з коренем вивернути,— глузливо вже повчала Жору.

... А Докія, підтримуючи її, наказала твердо й спокійно:

— Зараз же підглибть плуга.

... Але спантеличений і навіть розгублений Жора здаватися не хотів. Він би вже й підглибив, але коли б же це без наказу... А так... Він не міг втратити своєї гідності перед дівчатами й затявся:

— Отак я вас і послухав,— гукнув непевним, хоч і нахабним голосом.— Кожне тобі буде вчити. Дивіться краще за своїм гноєм!

І рішуче включив швидкість. Та, розгубившись, раптом дав задній хід. Трактор, несподівано для нього, почав наповзати на плуги.

Заскреготіло залізо, плуг вивернувся з борозни й ледве не придушив Грицькові ногу.

— Партач, що ж ти задній хід даєш без попередження! — крикнув хлопець, відскакуючи вбік.

І від тих слів Жора ще дужче роз'ярився. Червоніючи й обливаючись потом, він натиснув на педалі і злісно вигукнув:

— Кожне тобі замурзане вчити буде! Носа совати свого!

І це остаточно вивело з рівноваги Марію. Відчуваючи лише гарячу ненависть до людини, про яку вона ще півгодини тому думала зовсім по-іншому і яка так несподівано підвела й образила її, дівчина вибігла поперед трактора і, вимахуючи руками, заволала на все горло, намагаючись перекричати шум мотора:

— Стій! Кажу тобі, стій! Підглиблюй!

— Так я тебе й послухав,— криво посміхнувся Жора, вважаючи тепер, що він недосяжний.

Тоді Марія, довго не міркуючи, нагнулась і, схопивши в руку грудку свіжої розсипчастої землі, жбурнула йому в обличчя.

— Стій, кажу тобі, стій!

Вона вже не думала ні про що. Не зміркувала, що плуга ж можна підглибити на ходу. Їй лише за всяку ціну хотілося зупинити його, перемогти, примусити-таки послухати себе. І дівчина з галасом бігла поруч трактора, засипаючи Жору грудками. Її обурення захопило й інших.

Баба Зеленючка, яка до того стояла мовчки, раптом теж схопила грудку і кинулась за трактором:

— Стій, стій! — кричала тонким високим голосом, жбурляючи груддям.— Забирайся до чортової бабки з нашого поля!

А за нею вже бігли Поля, Оксана та Катя. Не витримала навіть тітка Ганна. Та й Докія теж бігла за трактором і гукала:

— Забирайся з поля! Не треба нам таких трактористів!

Вся ланка бігла за трактором роєм розлючених ос і галасувала. Лише Клава та Галя лишилися на місці і, дивлячись услід машині, голосно реготали.

А на розгубленого Жору летіла ціла злива грудок. Спочатку він вертівся й викручувався. Потім припав до стерна й затулив обличчя. Та нарешті не витримав. Кинувши стерно, скочив з трактора і, супроводжуваний грудками, побіг вздовж поля.

Відданий на власну волю, трактор звернув набік і поповз вздовж бур'янів. Але йшов так недовго. Грицько, на ходу підглибивши плуга, скочив на сидіння й ухопився за стерно. Всівшись зручніше на сидінні, переможно шморгнув носом, блиснув на всі боки веселими очима і спрямував машину знову в борозну.

А дівчата гнали Жору грудками через усе поле. Відстояли аж на межі.

Повертались назад стомлені й збуджені, ніби після важкої роботи. Попереду йшла задихана Марія. Закусивши губу, розчісувала розкошлані коси. Дівчата, сприйнявши все як веселу й несподівану пригоду, сміялися й жартували. А Марії було не до сміху. Коли б не люди навколо, вона просто розридалася б. Так їй було зараз прикро, образливо.

Поправивши на голові коси, запнуласть хусткою і взявшись за вила, почала з люттю жбурляти по полю гній. І вже не чула ані веселих вигуків подруг, ні пташиного співу. Байдуже було їй тепер і до чудового ранку. Почувала себе так, ніби хтось брутально облаяв її, скривдив. І жаль їй було чогось незбагненного. Так, ніби загубила дуже коштовну річ або з кимсь близьким назавжди попрощалась...

А Жора, одбігши кілька гонів убік, заліг у бур'янах. Лежав там непорушно з годину і аж тоді, як все стихло, обережно підвів голову. Дівчата спокійно розкидали гній. Грицько водив трактора. Жора дивився на них і ярився від злості. Але що він мав робити? Скаржитися? Куди й на кого? Ще чого доброго розведуть таке, що й з МТС виженуть. Ні, краще вже почекати, обміркувати все до ладу, а потім вже й помститись. Зараз же — краще змовчати. І він, підвівшись, крадькома попростував назад до поля. А порівнявшись із смужкою ріллі, боязко озирнувся і помчав за трактором. Догнав, скочив на причіп, витер рукавом вимазане землею обличчя, ще раз озирнувся на дівчат і,

стиснувши кулак і не наважуючись погрозити ним, злісно прошипів:

— Почекайте, чортові кукли, я вам цього не забуду...

Та дівчатам вже було не до нього. У них стільки роботи, що довго думати про пригоду з Жорою просто ніколи. Буде орати як слід, ну й нехай собі оре.

Через два дні Жора перейшов на інше поле. І тепер вже тільки іноді, коли зустрічався він дівчатам десь неподалеку, котрась гукала:

— Дивіться, дівчатка, наш союзничок на передову вихав.

Всі сміялись. Тільки Марія залишилась до того байдужою. Тепер Жора для неї не вартий був навіть посмішки.

5

Клава розв'язала повід, взяла коней руками за обротьки і, намітивши собі очима кущ полину, який ріс при дорозі в кінці ріллі, пішла просто на нього.

Докія руками й грудьми налягала на чепіги. Марія та Поля натиснули на гряділь. Два-три кроки плуг ще скакав по грудках, потім пірнув під землю, вивертаючи набік масну спресовану скибу затужавілої придорожньої землі і залишаючи позаду глибоку й рівну борозну.

Так ішли понад дорогою метрів двісті, дійшли до ячменю і зупинилися. Докія кинула плуга на дорогу, озирнулася назад. Задоволено кивнула головою: край був обораний рівно, красиво, мов по шнурочку:

— Ну, дівчата, вітаю. Закінчили таки, як і обіцяли. Випрягай, Грицьку, коней і жени до села.

Оточена дівчатами, стояла край дороги і дивилася на величезний, що йому й кінця не видно, збрижений чорними хвилями лан.

Була певна, друга година дня. Двадцять п'яте число червня місяця. Дівчата стояли навколо Докії запорошені, вкриті пилюгою. На чорних обличчях світилися тільки очі та вилискували зуби.

— А тепер отак навпростець і просто до річки,— махнула рукою Докія вздовж ріллі і сама першою ступила на пухку розсипчасту землю.

Коли поверталися з річки, мокроголові, відпочилі й по-свіжілі, Докія нагадала:

— Тільки ж дивіться мені, на збори не спізнуйтеся. Особливо ти, Маріє...

Чого особливо вона, Марія знала. Давно чекала й давно готувалася до цього дня і давно собі уявляла, як воно буде. А от тепер несподівано відчула щось таке, ніби холодним вітерцем її обвіяло.

Дома прилягла, щоб відпочити. Але так і не заснула. Було не до сну. Снувалися в голові неспокійні думки, і схоже було на те, що вона таки й справді не на жарт хвилюється.

А коли зайшла ввечері до клубного залу, то й зовсім розхвилювалася. Йй чомусь здавалося, що будуть тут одні комсомольці, а виходить, що зібралося чи й не все село. Всі місця заповнили і ще заходять з вулиці. І навіть те, що велика кімната по-святковому вбрана зеленню, портретами, плакатами та квітами, теж вразило її.

Швидко, ніби рятуючись від погляду очей, перебігла кілька кроків від порога до столу й, втягнувши голову в плечі, присіла на першій лаві біля Каті, яка приберегла їй місце.

Озирнутися боялася. Хотіла, але ніяк не могла перебороти хвилювання. «Це ж перед цілим селом,— думала.— Зіб'юсь, все переплутаю і нічого не скажу».

Початок зборів сприйняла якимось так, мов крізь туман. Чула, як обирали президію, бачила, як до столу вийшли Коваленко, Остап Панасович, Фрося та Клава, як Докія відкрила збори, але доходило те все до неї мов крізь тоненьку стіну. Та коли заговорила Докія про роботу комсомолу на селі, про великі досягнення молоді, очолюваної комсомолом в боротьбі за врожай, культурне життя, Марія поступово отямилась, захопившись красою пристрасних слів Докії.

Особливо сильне враження справив на Марію виступ Остапа Панасовича. Схилившись над столом, він м'яким й неквапливим, трохи глухуватим голосом розповів про першого комсомольця в їхньому селі, який загинув у боротьбі з бандитами.

Дев'ятнадцятирічний Іван Микитюк, двоюрідний брат Докії, приїхав осіннього дня двадцятого року до рідного села з губкому комсомолу. Він приїхав для того, щоб організувати комсомольський осередок в Калиновій Балці. Тоді ще на селах було неспокійно. В лісах ще розгулювали недобитки чорних і жовто-блакитних «ангелів». З бандами боролися комсомольці, організовані в загони ЧОНу. В селі Іван того дня нікого не застав. Вся фронтова молодь, яка була на той час дома, виїхала на операцію проти якогось

з чергових «батьків» до сусіднього району. Іван зупинився в матері. Вночі до села зайшла банда ще якогось іншого отамана і, довідавшись від куркулів, що в селі є комсомолец, та ще й член губкому, оточила хату. Іван відстрілювався до останнього патрона. Він забарикадувався в хаті й нехапливо посилав у темряву постріл за пострілом. Бандити за стінами п'яно реготали, бухкали з відрізів і нахвалялися взяти його живим і вирізати на спині зірку. Патронів у Івана було досить, і він відстрілювався довго. Вже лежала серед хати, підпливаючи кров'ю, убита мати, вже зірвалися за вікном дві, які були при ньому, «лимонки», вже патрони підходили до кінця, а бандити все ніяк не могли вдертися до хати. Тоді вони, п'яні й розлючені опором, вибили двері й вікна, накидали в сіни й на лутки вікон солому і, обіллявши хату гасом, підпалили. Бандити сподівалися, що Іван вискочить з полум'я й потрапить їм у руки живим. Але марно. Він відстрілювався навіть з полум'я. А коли вже палала вся хата і постріли стихли, ошелешені бандити, які сторожили навколо, почули, як з полум'я вирвалася дзвінка пісня: «Вперед, зорі назустріч...» Співав Іван поволі, не хапаючись, на весь голос. Пісню чули жінки з сусідньої хати. А коли вже провалилася стеля, шугнувши в небо роєм іскрин, і пісня нараз змовкла, в хаті почувся ще один останній постріл, і все було скінчено...

Так помер перший в Калиновій Балці комсомолец. І тепер, з сутнін років, світила Марії охоплена полум'ям хата і чулися з вогню дзвінки, сміливі і чіткі, як наказ, слова пісні: «Вперед, зорі назустріч!..»

Далі Остап Панасович розповідав, як третього дня, після того як поховали останки Івана, п'ятеро молодих фронтовиків організували в Калиновій Балці перший комсомольський осередок. Секретарем обрали Івана Дерев'янка, дідового сина, який зараз був замполітом у великому танковому з'єднанні. Перші комсомольці поклялися помститися бандитам і заспівали ту саму пісню, яка осінньої ночі, не згоряючи, пролунала з вогню...

Марія слухала уважно і напружено. Зовсім іншими, яснішими очима сприймала вона тепер усе, що робилося навколо. І вже не було ні остраху, ні хвилювання. І зовсім, зовсім по-новому, не так, як до цього, а глибше, ширше, прозоріше бачить дівчина тепер і своє майбутнє, і своє сьогодні.

Третім виступив Коваленко. Він розповів про перших комсомольців-сількорів, про перші товариства по спільній

обробці землі, про перші комсомольські ударні ланки, і тільки тепер вона глибоко розуміє, що все те робилося без неї, але все це робив комсомол. Лише тепер дізнається Марія, що Коваленко — старий комсомолец. Старий комсомолец Коваленко ледве пам'ятає про те, що діялося в селі до революції. А вона, Марія, зовсім нічого не пам'ятає з того, що діялося в селі до колективізації. З присутніх на зборах добре знає першого комсомольця Івана Микитюка лише дід Остап. І знову відкриття: із слів Коваленка виявляється, що батько й мати Марійчині були колись теж комсомольцями. І аж тепер стає зрозумілим дівчині, чому зараз на комсомольських зборах так багато літніх людей: багато з них виховані комсомолом.

«Так от що таке комсомол»,— захоплено думає дівчина. І від думки про те, що вона належатиме до тієї ж організації, в якій працював Островський і Кошовий, Зоя і Матросов, Марії раптом стає гаряче. Вона теж буде комсомолкою. І круглі щочки дівчини злегка рожевіють від хвилювання й гордості.

І коли приходить її черга, коли стає вона перед столом і багато-багато привітних поглядів схрещуються на ній, вже не дитячий острах і не хвилювання, щоб чого не забути, бентежить її. Охопило дівчину інше хвилювання. Зараз вона бачить перед собою велику комсомольську сім'ю, перед якою звітує всім своїм коротеньким життям і перед якою обіцяє, що все її життя буде таким чистим, незламним і мужнім, як і життя тих, чий імена згадувалися зараз на зборах і згадуються сьогодні по всій країні. І коли розповідає про себе, про партизанський загін і про роботу в ланці, вона запевняє комсомольські збори, що працюватиме там, куди поставить її комсомол, де вона буде найбільш потрібною. Їй тільки прикро від того, що в свої п'ятнадцять років вона так і не встигла зробити чогось такого особливого, що було б гідне подвигів старших комсомольців. Але вона готова до всього і нічого ніколи не побоїться...

Коли Марія вийшла зі зборів, було вже далеко за північ. Навколо тихо. Ніч тепла, аж задушлива. І лише знизу, від річки, пробивається ледве відчутний струм прохолоди. Пливе над тихим селом надщерблений місяць. Біліють навколо стіни хат, міниться місячне сяйво в шибках вікон. Марії здається, що зараз все навколо неї якесь нове, незвичайне: і ніч, і вулиця, і рідне село.

Кілька разів проходить вона вздовж порожньої вулиці, потім заходить до палісадника, не помічаючи того, рве

один за одним холодні листочки любистку й прикладає до палаючих щік. «Я комсомолка,— думає вона.— І з сьогоднішнього дня маю бути кращою, розумнішою, працьовитішою. Та й взагалі все мусить бути якось інакше. Але як? Хто мені скаже про це?» І від однієї згадки, скільки хороших слів про неї наговорено сьогодні на зборах, дівчина ще дужче паленіє. Не допомагає їй любисток.

Постояла ще на порозі, вдихаючи терпкий запах чорнобривців, і зайшла до хати. Остап Панасович уже спав. Щоб не турбувати його, постелилася в темряві. Лягла, міцно заплющила очі. Перевернулася на бік, але заснути так і не змогла. Було їй душно, аж гаряче. Турбував місячний промінь, який простягся від вікна через усю хату. Та ще й думки набігали одна на одну і снувалися нескінченним потоком. І вже не в думках, а ніби на все село дзвеніла, не давала заснути зазивна й бентежна пісня: «Вперед, зорі назустріч!..»

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Душними ночами в чисте безхмарне небо злітали з-за обрію сліпучі спалахи коротких зірниць і навіть ранки вже не приносили прохолоди. Викоilosились, одцвіли і налились важким зерном жита. Налились і схилили додола важке половіюче колосся. Тверділи колосом і пахтіли медом прозеленуваті ще пшениці. Жовкли вусаті ячмені. Під гарячим літнім сонцем на звільнених полях визрівав знову багатий колгоспний урожай.

Наближались жнива.

Жнива на фронті і жнива в тилу.

На всьому великому просторі Українських, Білоруських, Прибалтійського і Ленінградського фронтів побідно загули гармати. Кожен день приносив нові перемоги. Щовечора радіо сповіщало про визволення сотень міст і сіл, запалюючи людей на нові трудові подвиги.

Визволене всього кілька місяців тому колгоспне селянство зруйнованої, вкритої попелищами України в нечувано важких умовах впоралося з весняною сівбою, на кінець червня завершило план оранки парів і викохало новий урожай.

І ціла країна жила тепер подіями, які творилися на фронтах, і підготовкою до жнив. Ціла країна турбувалася долею нового врожаю.

В обласній газеті з'явилася замітка про те, що на жнива з міст області виїде понад двадцять тисяч робітників та службовців і двадцять ремонтних робітничих бригад.

Замітку в Каліновій Балці прочитали двадцять шостого червня. А двадцять восьмого в колгоспній кузні вже працювали три літніх робітники з київських заводів. Людно й гомінливо було коло кузні. Жінки стягали туди жатки, вози й молотарки. Від ранку й до вечора не стихаючи хлипав міх, гупали молотки, бряжчало залізо. Іноді, уриваючи вільні хвилини від господарства і захоплюючись злагодженою роботою, за молот брався й Зозуля. Разом з Коваленком він розробив твердий план-графік жнив, розподілив обов'язки, організував роботу бригад, закріпив машини й тягло за людьми. Правління колгоспу затвердило план. Але виконання його вимагало перевірки, організації, погодження на місці, усунення неполадок і нестач, які траплялися на кожному кроці. І жодної хвилини не сидів у приміщенні правління Зозуля. Скрізь треба було додивитися, дати пораду... З ним завжди був і Коваленко. Всюди встигав він на своїх милицях, розмовляв з людьми, розповідав їм про останні новини й події на фронтах, про життя цілої країни, організував змагання бригад.

Змінив і Остап Панасович сокиру на косу і до пізньої ночі пропадав у берегах. Очоливши жіночу бригаду, косив у низинах бережину, готував для худоби сіно. І водночас учив жінок та дівчат косити, клепати та мантачити коси. Чоловіки були на фронті. І вся чоловіча робота лягла тепер на жіночі плечі.

2

Баба Зеленючка схилилась над свіжоскошеною, пройнятою сонячним теплом купкою жита. Перехопивши руками кінці перевесла, з'єднала їх, міцно скрутила і, притримавши лівою рукою, добула з-за паска коротку дерев'яну ключку.

Марія не відриваючись жадібно стежила за рухами бабиних рук. Ключка блискавично шугнула під перевесло і одразу ж знову заблискотіла в бабиній руці. Тугий, великий сніп, розпластавши по стерні букет важкого колосся, лежав біля Марійчиних ніг. Плавними, якимись навіть грайливими рухами обох рук баба провела вздовж снопа

від перевесла до колосся, потім до гузиря, обібрала зайві неув'язані стеблини й через плече зиркнула на Марію веселими очима:

— Зметикувала?

По правді кажучи, дівчина так і не встигла зором за бабиними руками, але зізнатися в цьому було чомусь соромно. І вона кивнула головою...

— Ну, а коли зметикувала, — сказала баба, — пробуй сама. Тільки не метушись і не роби зайвих рухів. Скрути, перехопи кінці перевесла ключкою, швидко, так, щоб вони не розійшлися, потягни на себе — і все... Ну, пробуй...

Та добре було бабі говорити. Як же «не спіши», коли дівчина навіть не встигла помітити, як блиснула в бабиних руках ключка! «А що, коли не вийде?» Просто зв'язати сніп вона ще могла, а от з ключкою... І Марія, пересильюючи страх і хвилювання, взялася за свій перший у житті сніп. Нагнулась, перехопила кінці перевесла і одразу відчувала, як сотні колючих стеблин і остюків лоскотливо вп'ялися в руки. А в рот і ніс повно набилосся терпкого, гарячого духу перегрітої соломи й забило подих... Тілу стало гаряче, і дівчина, майже не помічаючи, як і що треба робити, гарячково скрутила перевесло, підбила сніп коліном, штурхнула ключкою і, заплутавшись у тугих стеблах, мусила витягати її назад. Розгубилася на мить і вже повільніше штурхнула вдруге. Захопила скручені кінці перевесла і з силою потягнула на себе. Ще не вірячи, що сніп зв'язано, підняла його за перевесло, знову кинула на стерню. Сніп не розсипався. Лежав поруч бабиного, такий же тугий, акуратний і, здавалось, нічим не відрізнявся від нього. Тепла хвиля радості хлопнула до серця. Вона зв'язала першого в житті снопа...

Не ховаючи задоволення, ще раз нагнулась. Так само, як і баба, нехапливо обібрала снопа і, випроставшись, гордо й задоволено озирнулася навколо: чи ж дивиться хто зараз на неї? Та зустріла тільки бабин погляд:

— Непогано. Звикнеш і в'язатимеш, — сказала баба, підбадьорюючи посмішкою. А Марії від того, що дивилася на неї зараз одна лише баба, стало навіть прикро...

Але настрої задоволення і тихої радості не проходив. Перший жнивний день здавався дівчині початком якогось давно очікуваного свята.

Та не тільки в Марії жив той святковий настрої. Спонівку на селах перший жнивний день сприймався й зустрічався як особливе, ні з чим не зрівнянне свято, яке

вінчало працю хлібороба. А тут ще й перший по визволенні рік і перші після окупації жнива.

Достигло сьогодні лише десять гектарів жита в бригаді Коритного. Але на поле вийшов увесь колгосп. Усе живе, що було зараз у селі, вийшло на поле. Довга зелена межа вздовж побілілого житнього лану миготіла білими жіночими хусточками й барвистими кофтами. І лише де-не-де між жінками вирізнялися чоловічі брилі й вигорілі на сонці військові кашкети. Короткими спалахами блискавок загорялися на сонці коси, деренчали жатки, дзвеніло залізо.

Чотири жіночі бригади стали на чотирьох кінцях поля й почали в'язати за жатками, рухаючись одна назустріч одній до середини поля. Тим, хто був з косами, виділили окремий лан. Інші розчищали тік і встановлювали біля межі молотарку. На молотьбу в селі залишився один трактор. Жора з своїм одразу по закінченні оранки на пари виїхав до сусіднього колгоспу. Залишений трактор прикріпили до молотарки, щоб з першого ж дня почати й молотьбу.

Бригади косарів та в'язальниць вступили в змагання. Воно одразу захопило їх. Тому, хто вийде сьогодні переможцем, буде надано почесне право здати державі партію зерна нового врожаю.

От чому, коли Марія зв'язала свій перший сніп, нікто й не подивився на неї. Гомін голосів, який ще кілька хвилин тому сповнював поле, стих. Людям було не до того. Вони працювали. Над ланом у прозорому повітрі слався лише стрекіт машин. Дівчина озирнулася навколо, обвела поглядом далекий обрій, високе й синє, без жодної хмарини небо і мимоволі затримала погляд на межі. Межею, з снопом перевесел в руках, спішила тітка Марина. Це вперше після того, як вони розійшлися, Марія побачила тітку. «Навіть вона вийшла»,— подумала дівчина і одразу одвернулася.

Баба Зеленючка, переступивши сніп, заклопотано скликала до себе дівчат.

— Слухайте сюди, не шарпайтесь. Просто ж сором буде, коли нас обгонять.— На в'язанні баба була за бригадира, і її слухали всі.

— От ви, дівчатка, тільки послушайте мене. Не рвітьесь одна перед одної в'язати. Ще нав'яжетеся, літо велике. А зараз зробимо ось як: ти, Катерино, берись і стели біля кожної купки перевесла... Ну да, а що ж? От ти тільки стели, тоді побачиш, чи встигнеш. Галя, Клава та Докія хай накладають покоси на перевесла. В'язатиму я, Ганна та Марія. А ти, Оксано з Полею, складайте снопи та загрибай-

те. От побачите, як у нас піде. Жодна бригада не пережене. І даремно Олена сміється, що ключка лише заважатиме. Увечері сама впевниться. З нею треба тільки вміти... Почали, дівчата.

Марія ще раз озирнулася, помітила розмаяну білу хмаринку, яка виповзала з-за обрію, і одразу рвучко нахилилася над заготовленим уже снопом, усім тілом пірнаючи в гарячі пахощі вистояної на сонці соломи й спілого зерна...

Викосили жито ще далеко до вечора. Велика незвично спорожніла площа стерні тепер була вся заставлена полукіпками, які кидали від себе довгі надвечірні тіні. Люди, збираючи коси, граблі та рештки перевесел, стягались до межі. Там уже гула, жбурляючи з соломотрясів перетерту солому та клубки пилу, молотарка. Осторонь на межі росла купка лантухів, а на розчищеному току жовтіла, підсихаючи на сонці, велика купа зерна. Люди підходили до вороха, брали на руки зерно і, пропускаючи між пальцями жовтуватозолоті струмки, тепло посміхалися.

Юхим Купріянович Перепічка разом з бригадирами та обліковцями підраховували роботу в'язальниць. Перемогла бригада баби Зеленьючки. Найбільше снопів нав'язала баба. Виявилось, що й Марія ненабагато відстала від досвідчених в'язальниць, які понав'язували по триста, триста двадцять снопів. Марія — двісті шістдесят. А баба Зеленьючка вив'язала за перший і неповний день п'ятсот п'ятдесят снопів.

Перші сто пудів зерна нового врожаю за умовами припадало вивезти на пункт «Заготзерна» бабиній бригаді. Бригада зійшлася до купи, порадилась і вирішила послати з зерном нову в'язальницю Марію Горленку.

Дві парокінні підводи, навантажені лантухами, виїхали з села вже після заходу сонця. На передній сиділи святково одягнені Марія та Катя. На задній Грицько та Клава. Тихо їхали вздовж курного шляху. Дорога крутилася між досягаючими житами й зеленими ще ланами ячменів, соняшників та вівсів. У степу поволі сутеніло. Синім густим серпанком затягався далекий обрій. Соняшники здавалися густими, як ліс. Але вгорі, на прозорих перистих хмаринках, ще грали жовтуваті відсвіти вечорової зорі, і навколо було видно.

Ніч застала їх уже в Кам'янському. Зупинилися на базарній площі й погодували коней. Вирушили за годину. І тепер аж до самого ранку супроводжував їх високий надщерблений місяць.

Сонце ще не сходило. Проте біля зачинених воріт уцілого елеватора вже стояло вряд з десяток підвід і дві машини, прикрашені гаслами та прапорами. Марія поставила свої підводи в чергу й стала чекати. Чекала недовго, всього з годину. Але за цей час валка підвід позад неї незвичайно видовжилась і витягнулась аж до переїзду.

Праворуч із-за розбитої труби цукроварні на біде по-лотно неба виповзло малинове коло сонця. І за кілька хвилин по тому з воріт елеватора вийшла зовсім молоденька, така ж, певне, як і Марія, дівчинка. Тримаючи в руках невеличкого шупа й відерце, пішла вздовж валки підвід, наказуючи розв'язувати по одному чи два лантухи. Набравши зерна на пробу, зникла у воротях, потім повернулася знову. Ворота широко відчинилися, і перша підвода вїхала на велику вагівницю.

Навпроти вагівниці за великим вікном сидів сивоусий низенький чоловік. На лобі в нього виблискували окуляри. Зваживши обидві Марійчині підводи, він записав вагу, район і назву колгоспу.

Коли зерно вивантажили, порожні підводи знову пішли на вагівницю. Низенький чоловік з окулярами на лобі знову все записав, підрахував і запитав у Марії прізвище.

— Горленко, — відповіла Марія.

Чоловік кинув окуляри на очі, вийшов з-за перегородки й протягнув до Марії руку.

— Вітаю вас, товаришко Горленко. З вашого району привезли хліб оце ви перші. Вітаю і вручаю вам першу квитанцію.

Він потиснув Марії руку й широко посміхнувся.

А Марія зрозуміла, що треба й собі щось відповісти, і вже навіть губи розтулила, але не встигла. Звідкись з двору на них вихором налетів високий дядько в кущих сірих штанцях і в білій з засуканими рукавами сорочці. В руках у нього був якийсь триніжок, в зубах погашена цигарка. Прищуливши ліве око й хекаючи, він одразу ще на ходу закричав:

— Сійте, сійте! Так і сійте.

І не встигла Марія зміркувати що й до чого, як на неї вже націлилось чорне око фотоапарата.

— Сійте! Так і сійте! — владно гукав високий чоловік, чудно пританцьовуючи з триніжком у руках. Марія глянула на нього, не витримала й голосно засміялася просто в апарат. В цей час в апараті клацнуло, високий чоло-

вік підскочив і, всім своїм обличчям виявляючи вдовolenня, знову гукнув:

— Дякую! Дякую, дуже добре. Як ваше прізвище? А втім, я потім,— і одразу побіг кудись убік, на ходу гукуючи вже на когось іншого:

— Стійте, так і стійте!

Здивована Марія перевела усміхнений погляд на вагаря:

— Що це він у вас, сказився, чи що?

— Ш-ш-ш,— замахав рукою дідок, пересовуючи окуляри на лоба,— товариш фотокореспондент з обласної газети. Вони завсіди так. Така, розумієте, робота. Але ви не турбуйтеся, я йому все в точності запишу: і прізвище, і колгосп...

Марія і не думала турбуватись. Вона попросилася з вагарем і, забувши про чудного дядька з триніжком, пішла до дівчат. Ті вже поставили підводи в тіні високих берестів і чіпляли коням рептухи.

Поснідавши і підгодувавши коней, вирушили назад. За переїздом вздовж залізниці, мов ластівки на дроті, рядочком сиділи якісь хлопці й дівчата. Одна з них, висока в білому беретіку й синій плетеній кофточці, підвелась і підійшла до Марії:

— Пробачте, з якого району підводи?

Дівчина дивилася на Марію привітними синіми очима й посміхалася. Вона чомусь одразу сподобалась їй. Марія зупинила коня:

— З Кам'янського,— відповіла і собі посміхаючись.

— А з села чи з самого райцентру?

— Ні, ми з Калинової Балки.

Обличчя дівчини пожвавішало, а очі заблискотіли:

— З самої Калинової Балки? — перепитала.— Чуєш, Костю, з Калинової Балки! Нам підвезло,— гукнула, повернувшись. Потім простягла до Марії вузеньку білу руку: — А ми до вас на жнива. З Києва, з залізничного технікуму. Здрастуйте. Мене звать Оля. А вас?

— А мене Марія.

— Так ви нас підвезете, Маріє, правда?

Марія глянула на них і знизала плечима:

— От тільки всі не вмістимось на двох підводах...

— А ми будемо їхати по черзі. Нам аби речі. Калинова Балка далеко звідси?

— А так до обіду поспіємо,— відповіла Марія й, помовчавши, додала:— А ви, Олю, сідайте самі на цю підводу. Отут біля мене.

Студенти одразу посхоплювалися з місця і, розбившись на гурти, оточили обидва вози, вмощуючи на них чемоданчики.

Біля переїзду, з цікавістю стежачи за ними, стояв дідусь з прапорцями й прислухався до розмови.

Оля поклала чемоданчик і одразу полізла на віз. Вмощуючись біля Марії, голосно запитала:

— Скажіть, Маріє, ви не знаєте, вчора, кажуть, був наказ. А ми саме їхали і нічого не знаємо.

— Я теж була в дорозі, не чула.

Зачувши їхню розмову, дідок швидко ступив від переїзду й підійшов до самого воза:

— Прошу пробачення,— сказав, торкаючись двома пальцями кашкета й розтягаючи в посмішці тонкі губи, від чого обличчя його одразу стало жвавим.— Прошу пробачення. Вчора передавали наказ верховного головнокомандуючого маршалові Рокоссовському та генералові армії Черняхівському.— Він провів пальцем вздовж ріденьких мишастих вусів:— Столицю Білоруської республіки визволили наші війська, місто Мінськ.— рубонув повітря згорнутими прапорцями,— от...— Потім подумав і, не ховаючи своєї гордості, додав:— У мене син на Першому Білоруському, у маршала Рокоссовського воює, от!— І знову рубонув повітря прапорцями.

3

За кілька годин дороги вони встигли наговоритися, розповісти одна одній про себе і навіть подружитися.

Марія довідалася, що Оля в сорок першому році, ще тоді, коли їй було лише чотирнадцять років, перекидала тонни землі, обводячи навколо Києва глибокі й довгі протитанкові рови. Пізніше розчищала снігові замети й довбала кайлом мерзлий уральський ґрунт під майданчик для евакуйованого з заходу заводу, шила для червоноармійців теплий одяг, швидко й уміло пакувала в дерев'яні ящики важкі бронебійні снаряди. Іще довідалася Марія, що батько Олі старий машиніст і водить вантажні ешелони. Брат— лейтенант — загинув весною, визволяючи Одесу, і його посмертно нагороджено орденом Бойового Червоного Прапора. Мати Олі повернулася до Києва і тепер працює в госпіталі санітаркою, а сама Оля, закінчивши ще на Уралі вечірню семирічку, поступила в Києві до залізничного технікуму і вже перейшла на другий курс.

В дорозі, ясна річ, Марія теж не мовчала. Вона розповіла Олі про маму, про тітку та діда Остапа. Про себе й про батька. Про колгосп та село. Розповідати їм було про що. І коли вже доїхали до Калинової Балки, то виявилось, що Оля ще нічого не розповіла про свій технікум, а Марія так і не встигла згадати ні полковника Рагозіна, ні Івана Васильовича, ані того, як вона тікала від тітки. І було трохи жаль, що дорога так швидко скінчилась, і вже не хотілося розлучатися з новою знайомою, яка чимсь ще невловимим припала до душі...

Біля контори колгоспу зустрів студентів цілий гурт колгоспників. Обличчя в людей веселі, радісні. Викохали люди гарний урожай. Одержали аванс на трудовні. А тут ще й така вчасна допомога.

А до того ж ті колгоспники, які майже три роки окупації жили відірваними від навколишнього світу, були жадібні на кожну пову, та ще й міську людину. Жінки одна з-перед одної запрошували приїжджих до себе на квартиру, частували, хто чим міг, пропонували різні послуги. А ті, яким не вистачало квартиранта, навіть образились.

Марія, доручивши коней Коваленку Грицькові, повела Олю та Костю до контори колгоспу, познайомила з Зозулею та Коваленком. Посиділа, поки вони домовилися, що та як будуть робити.

Порадившись, Зозуля вирішив розбити студентів на дві бригади. Десять чоловік, на чолі з білявим низеньким Костею, потрапило до бригади Зарічної. Інші десять, у яких за старшу була Оля, залишилася в бригаді Коритного.

— Ну, а зараз,— сказав Зозуля,— ідіть влаштовуйтесь та відпочивайте. У нас і покупатися є де. Річка недалеко. Он Марія покаже...

Коли вийшли знову на вулицю, Марія відстала від Кості й шарпнула Олю за рукав.

— Знаєш що,— сказала, весело дивлячись новій знайомій просто в очі й посміхаючись.— Будеш ти жити у мене. Не бійсь, у нас спокійно і місця вистачить.

Оля охоче погодилася.

4

Наступного дня косили пшеницю. Студенти разом з іншими носили до полукіпків снопи, загібали, накладали на перевесла купки зжатого хліба. Двоє з хлопців одразу

взялися за коси. А Оля, працюючи поруч Марії, вчилася в'язати.

Оля приглядалася до жінок, до того, як працюють вони, не соромилась розпитувати і перепитувати, вчитися в Марії, хоч та була значно молодшою.

За день-два руки в Олі засмагли на сонці, пришерхли і вкрилися дряпинами. Вони вже майже нічим не відрізнялися від Марійчиних, не боялися колючих гузирів і спритно орудували перевеслом.

Скоро всі студенти мало чим відрізнялися від сільських дівчат та хлопчаків. Усі були однаково засмагли на сонці, так само, як і інші, вкривалися курявою та потом. І так само, як і інші, орудували снопами, косами та вилами. Але з того часу, як з'явилися вони на селі, життя в Калиновій Балці потекло жвавіше і навіть веселіше. Почалося з того, що обидві групи уклали між собою договір на змагання і щоденні показники вивішували на спеціальній дошці біля молотарки. За кілька день за цим змаганням захоплено стежили вже не лише студенти, а й усі колгоспники.

Комсомольська організація в колгоспі одразу зросла майже вдвоє. І так само зросла її вага в колгоспі. На перших же зборах Оля запропонувала обрати редколегію, і з того часу в полі щодня з'являлася і вивішувалася на видному місці комсомольська листівка «Фронтвий урожай». Листівку читали завжди охоче.

Щодня під час обідньої перерви в ланках та бригадах студенти читали газети та провадили короткі бесіди. А першої ж по приїзді неділі організували великий вечір у клубі. Костя зробив доповідь про становище на фронтах та про міжнародний стан. Після того студенти виступали з декламацією, а Оля співала нові пісні. Костя після доповіді грав на баяні. Задоволена молодь довго не хотіла розходитися з клубу. Умовилися в наступну неділю знову організувати такий же вечір, а коли вдасться, то й підготувати якусь виставу.

В полі студенти все більше й більше вникали в справи колгоспу і не лише працювали нарівні з колгоспниками, але де в чому вели перед, і вже нікого тепер не дивувало, коли вони втручалися в облік і навіть обговорювали розпорядок робіт у колгоспі.

Марію завжди тягнуло до студентської молоді. З Олею вони майже не розлучались. І коли на полі почувала себе рівною, а в дечому навіть досвідченішою, ніж Оля, то, залишившись з нею наодинці і слухаючи різні розповіді про

міста, в яких була Оля, про книжки, які та читала, Марія почувала себе біля неї зовсім маленькою, недосвідченою й горнулася до Олі, як до старшої сестри.

Вечорами, коли залишалися в полі або й дома, незважаючи на втому, навколо Олі завжди збирався гурт дівчат. Обов'язково приходили Поля, Оксана та Катя, а часто Клава, Зіна і навіть Докія. І допізна точилися в дівчат тихі й пристрасні розмови. Оля вміла цікаво й захоплено розповісти про все: і про подорож на Урал, і про оборону Києва, і переказати зміст колись читаної книжки. Крім того, вміла Оля декламувати напам'ять багато хороших віршів. А коли Оля тихо заводила «Вьється в тесной печурке огонь», Марії завжди хотілося від того плакати.

В такі вечори, тулячись до Олі і слухаючи її, Марія думала про те, як вона ще мало знає і скільки на світі є ще всього такого цікавого, потрібного і важливого, про що вона зовсім і не чула. І їй завжди від тих думок ставало трохи журно й бентежно на душі. І тягнуло кудись у невідомий світ, і хотілося щось робити, до чогось взятися, щоб не прогавити свого, щоб бути такою, як Оля.

Людина росте, а з нею ростуть і її запити, бажання й турботи. І те, про що вчора навіть не думав і не підозрював про його існування, сьогодні стає необхідністю й пекучим питанням, яке вимагає твердого вирішення.

Якось увечері Марія запитала Олю:

— Ну, а що ж ти, Олю, робитимеш, коли скінчиш спій технікум, паровози водитимеш, чи що?

— Ні, вчуса я на будівельному відділі, і коли скінчу, то будуватиму під наглядом інженерів станції, містки і різні пристанційні приміщення. Це, Маріє, дуже цікава робота. А коли попрацюю років зо три, тоді обов'язково поступлю до будівельного інституту і стану архітектором.

— А що таке архітектор?

— А це, як тобі сказати?.. Теж інженер. Одне слово, буду я тоді будувати великі красиві будинки-палаці, клуби, лікарні, театри. Такі гарні, що тільки глянеш на них — і одразу тобі схочеться зайти до того будинку.

Марія мовчки слухала Олю, дивлячись на неї замисленими і блискучими з цікавості очима.

«От Олі все ясно, — думала вона, — чого їй хочеться, чого домагатися і що з нею буде за кілька років. І всім, певне, все зрозуміло. І Фросі з Наталею, які поїдуть восени вчитися. І дід Остап усе наперед знає, що робитиме. Всі знають... А от тільки я не знаю... Знаю лише те, що треба

мені ще вчитися та й вчитися. А як вчитися і на кого вчитися? Ким же я справді хотіла б бути в житті? Агрономом, вчителем, інженером? Чи, може, бригадиром або трактористом? Чи ланковою, як мама?»

В полі Марія вміла робити те, чого й Оля не вміла, і це дещо врівноважувало її настрої. А коли іноді щастило навіть захоплення викликати в Олі своєю спритністю і знанням, то тоді Марія була й зовсім задоволена.

От повела вона Олю показати свою бурякову ділянку. Давно прорвані, підживлені і не раз уже пересапані буряки стояли на ниві зелені, розкішні, викохані, вкриваючи широким лапатим листям міжряддя.

Тепер за ними ланка лише наглядала, виділяючи щодня чергових, які перевіряли плантацію і винищували бур'яни, що де-не-де з'являлися.

Якраз у своє чергування й взяла з собою Марія Олю.

Буряки на Докіїній ділянці вирізнялися на цілу плантацію. Це побачила Оля сама, без пояснень, і похвалила. Похвала підбадьорила Марію. І вона почала розповідати, як готували весною поле, як Остап Панасович навчив їх пересаджувати бурячки на зріджені місця і як проривали, підживлювали й доглядали точнісінько так, як вчила ще її мама в записці. Розповідаючи, Марія виявила стільки знання, стільки нового для Олі, що та й собі захопилася і слухала із справжнім інтересом, як щось нове й дуже цікаве.

— От бачиш, які листки,— хвалилася Марія, все більш захоплюючись.— Вже землю закрили. Тепер їм хоч і дощу не буде, вже не страшно. А ти знаєш, як ми їх проривали, як вибирали який залишити, а який викинути! От, здається, це ніби й ніякого значення не має, куди простягнув перші листочки молоденький бурячок — вздовж рядка чи впоперек, на міжряддя. А ми намагалися залишати лише такий, що розкидав листочки впоперек, набік, ніби закриваючи міжряддя. Знаєш, що це дає? Мама за кілька років пересвідчилася, що коли залишиш саме такі бурячки, то на кожному гектарі тільки від цього врожай збільшується на 20—25 центнерів...

— Ну, знаєш, Маріє, ти ж справжній агроном! — захоплено вигукнула Оля.

— Який з мене агроном,— похнюпилася Марія.— І в пориві відвертості з досадою додала:— Де вже там до агронома, коли й писати як слід не вмію...

— А коли й так,— широко підбадьорила її Оля.— Адже в тебе все попереду. Ще можеш бути і агрономом, і ким тільки захочеш. Не в Америці ж живеш. І вчитися будеш, і працювати, дорога перед тобою не закрита. А поки що сама вчись, і писати вчись, і читай більше. Кожну вільну хвилину на книжку використовуй...

5

Ось він прийшов, нарешті, довгожданий лист!

Марія не взяла, а вихопила його з рук у Паламарчука і прожогом вибігла з хати, перебігла подвір'я, всю садибу і аж у кінці городу, задихаючись, впала грудьми у високу траву.

Тремтячими руками розірвала конверт.

«...Я прочитав твого листа,— писав тато,— і весь час думав про тебе, намагався уявити, яка ти зараз. І не можу уявити. Заплющу очі і бачу перед собою одинадцятилітню кирпатеньку дівчинку. І та дівчинка ніяк не в'яжеться з тим листом, який ти написала. І я розумію, що ти вже зовсім не така, якою була тоді, коли ми попрощались, і говорю з тобою, як з дорослою...»

Ми, Марійко, втратили нашу маму, найріднішу й найближчу людину. І, звичайно, мені не хотілося б втрачати ще й тебе. Дуже вже тяжко було б це для мене... Але не тільки тому я кажу спасибі і полковнику Рагозину, і Миколі Івановичу, які утримали тебе дома. Всім воювати на фронті не можна. І я радий, що це зрозуміла. Залишайся там, де ти є. Фронт, Марійко, зараз всюди: в колгоспі, на заводі, в кабінеті вченого. І скрізь люди працюють для перемоги.

Коли ти працюватимеш в колгоспі так, як працюєш зараз, то після перемоги зможеш сказати, сміливо дивлячись людям в очі, що в тій перемозі є і твоя частка. Прийде перемога, і тоді всі дороги для тебе, як і раніш, будуть відкриті і ти наздоженеш втрачене за війну. Отже, нехай сумніви не заважають тобі ні жити, ні працювати...»

Про себе писав тато зовсім мало. Живий, здоровий, почуваче себе добре. Вже знову на фронті і, як і до цього, командує ротою ПТР. А з маленької, певне наспіх зробленої фотокартки, яка була в конверті, дивився на Марію сухорлявий вусатий капітан у теплому підперезаному ремінням кошуку і в хутрянній шапці. Довгі вуса та одяг змінювали його майже до невпізнання. І тільки ніс та трохи примружені привітні очі були рідними й знайомими...

Марія дивилася то на листа, то на фотокартку. Батько прохав і її обов'язково вислати свою фотокартку. Вдруге і втретє перечитала листа.

Другого дня довідалася Марія, що батько написав листа і до всіх колгоспників артілі «Шлях до комунізму», в якому головував кілька років підряд.

«Дорогі земляки,— писав він.— Проганяючи з нашої землі німецько-фінських фашистів, я нещодавно зустрів чоловіка, про якого дуже хочу вам розповісти. Було це одразу після запеклого бою. Ми щойно прорвали ворожий фронт. Моя рота, видержись слизьким схилом кам'янистого, порослого рідкими соснами горба на перевал, розташувалась поблизу дерев'яної хатинки. І от тут я побачив його. Кілька годин стояв він мовчки біля своїх воріт і спостерігав за нами. Так довго, що це навіть викликало підозру. Та коли я підійшов до нього і побачив зморшкувате, худе обличчя, вицвілі й глибоко запалі очі, в яких не було нічого, крім божевільного страху, підозра одразу відпала. Увесь він був просто паралізований жахом після пережитого пекла бою, і було йому тепер однаково. З нього не можна було витягти жодного слова. Я глянув на його сиву голову, прикриту смішною маленькою шапочкою з круглим козирком, на вигнуту крутим горбом спину й довгі, аж до колін руки з розбитими й потрісканими долонями і чомусь навіть подумав, що людина ця збожеволіла із страху.

Але я помилився. На другий день, впевнившись, що його ніхто не збирається ні різати, ні розстрілювати, чоловік заговорив. Він знав кілька покручених російських слів і з натугою, і обережністю відповів на мої запитання. А коли ми нагодували його гарячою солдатською стравою, він, здавалось, навіть пожвавівшав. І тут виявилось, що він хазяїн і має власну землю, на яку, як казали йому фашисти, зазіхають руські.

Земля його лежала тут же поруч. Двадцять років тому поміщик за сумлінну роботу подарував йому клаптик скелі. Ще за окремий відрібок дозволив набрати біля озера кілька десятків тачок землі й торфу. І от він став «хазяїном», і в нього була своя земля. Власними руками він вивозив і виносив її від озера за два кілометри й насипав на камінь перед хаткою три вузеньких грядочки. Два кроки в ширину і кроків п'ятнадцять впродовж. Своєю землею він страшенно пишався. Жалкував, що почалася війна. Коли б не війна, в живих би залишився син, який загинув на Ленінградському фронті. Удвох з сином вони могли б за десять років відробити поміщикаві клапоть болота біля

озера. Болото можна було б осушити і тоді б землі у них стало більше. Бо він роботи не боїться і працювати вміє.

Треба було бачити, як здивувався і навіть образився він, коли мої солдати почали сміятися. Він не розумів їхнього сміху. Червоноармійці сміялися з його землі, з його гордого слова «хазяїн» і кепкували: «Мовляв, останніх десять років вони тільки й мріяли про те, щоб прийти й відняти у нього оцю «землю».

Потім хлопці розповідали йому про нашу країну, про колгоспи й врожаї, про трудодні й про землю, яка перейшла у вічну власність трудящим. Здавалося, що він не вірив тому всьому, гадаючи, що над ним продовжують жартувати, але слухав усе уважно, як гарну казку, і очі його в той час світилися якоюсь теплою мрійною тугою.

А я не міг сміятися ні з його землі, ні з його господарства. Я дивився на його вимучене обличчя, на якому застиг вираз якоїсь тупої приреченості, на розбиті й розпухлі руки, на згорблену спину робочого вола, і глуха досада й гнів закипали в мені. Звичайно, я гнівався не на нього, а на тих, хто звів цю людину до становища робочого вола. Незважаючи на те, що його син воював проти нас, мені стало жаль цього «хазяїна». Здавалось, що тебе тут щось душить, що немає чим дихати, і оце вперше за всю війну мені так нестерпно захотілося хоч кілька хвилин побути дома. Навіть не в себе дома. Просто в своїй країні. В першому-ліпшому селі. Здавалося, що там у нас навіть саме повітря приємніше й чистіше...

Після того я ще не раз зустрічав таких «хазяїв» і кожного разу згадував вас, мої земляки, наш колгосп і те життя, яким ми жили до війни і яке повернеться до нас після війни, коли ми знову зможемо взятися за мирну творчу працю. Дивлячись на цих «хазяїв», я думав про те, що фашисти хотіли зробити так і на нашій вільній землі, і руки мої міцніше стискали зброю. І мені захотілося сказати вам, земляки: поки існує фашизм, не може бути миру, щастя й спокою на землі. Не можна бути спокійними, поки фашизм остаточно не добито. І я обіцяю вам, що не випущу зброї з рук, аж поки не підійме руки догори останній фашист. Я буду боротися, не жалуючи своїх сил і життя, і вас також закликаю — працювати так, як воюють наші воїни на фронті. Ваша праця необхідна фронтові. Вона підтримує нас тут, на передовій. І кожен посіяний у цьому році зайвий гектар, кожен пуд хліба, який ви зберете понад план на колгоспних полях, новий могутній удар по фашистах.

Я воюю з мрією про той уже недалекий час, коли ми знову зберемося всі до купи і будемо працювати разом, відроджуючи наш колгосп і докінчуючи те, чого нам не дала докінчити війна. Я вірю, що доживу до того часу. А поки що мені хочеться стежити за вашою роботою, знати про ваші успіхи, бо це радуватиме мене і підтримуватиме в бою...»

Лист був великий і докладний. Тато прохав колгоспників писати до нього, розповідати про всіх, хто є в селі і хто що робить. Він дякував колгоспникам за дочку, яка, незважаючи на те, що залишилася без батьків, знайшла своє місце в колгоспі; воюючи, почуває себе цілком спокійним за її долю, бо твердо сподівається на теплу увагу колгоспників і на Радянську владу, яка ніколи й нічиїх дітей не залишить напризволяще, а виховає з них справжніх людей і громадян...

Татів лист надрукувала районна газета. Його читали під час обідньої перерви вголос на полі у всіх колгоспах району. Лист був великий, займав цілу сторінку, прикрашену двома фотографіями. Зверху на першій сторінці — фото капітана Радянської Армії, колишнього голови колгоспу «Шлях до комунізму» Василя Семеновича Горленка, а внизу — передрукована з обласної газети фотографія дівчини, якій тисне руку літній чоловік в окулярах. Під ним підпис: «Дочка капітана Горленка — Марія. Їй випала честь здати на державний заготівельний пункт перші в районі сто пудів хліба нового врожаю...»

6

В полі, вибілюючи під щедрим сонцем довгі вуса, достигали ячмені.

Серед зеленого ярового клину зеленкуватих вівсів, буряків, соняшників та проса дві широкі ячмінні смуги схожі були здалеку на жовтуваті, простелені дбайливими жіночими руками проти сонця конопляні полотнища.

Дні стояли сухі, жаркі й безвітряні. Зерно в колосках твердішало щогодини, урожай визрівав швидко й дружно. Ярі не відставали від озимих. І кожен прогайний день загрожував втратами.

В найгарячішу пору, як на зло, захворів Коваленко. Несподівано на нозі відкрилася рана, і лікпом, перев'язавши її просто на полі, відвіз кіньми до села.

Пізно ввечері того ж дня, вже лежачи в ліжку, Коваленко зібрав у себе нараду комуністів та комсомольців. Марія

зайшла до хати, коли вже зібралися всі, і стала біля порога. Глянула на Коваленка, який лежав, спершись на лікоть. Обличчя його зблідло. Губи міцно стулені. Видно, йому дуже болить, але він на людях того не показує. Впевнившись, що вже всі зібралися, він підвівся й сів, пересилуючи біль:

— Ну, от вся гвардія тут,— сказав тихо і одразу підвищив голос.— У нас на фронті, товариші, перед вирішальним наступом завжди робилося так: партійна організація ставила комуністів на найважчих і найвідповідальніших ділянках фронту. «Комуністи, вперед!»— таке було гасло. І комуністи першими кидалися на ворожі танки, першими підіймаючи за собою солдатів, ішли в атаку. І всі бійці рівнялися на комуністів.

— В нас у загоні теж так було,— раптом, несподівано для самої себе, додала Марія.

— Ну от,— повернувся до неї обличчям Коваленко.— Правильно, Марійко. І поруч з комуністами завжди йшли комсомольці. А зараз перед нами інший, але не менш важливий фронт — жнива. Ми повинні виграти й на цьому фронті. Урожай мусить бути зібраний вчасно. І ми зберемо його, коли комуністи й комсомольці йтимуть попереду. А інакше й бути не може.

Далі Коваленко говорив про недоліки й неполадки, які виявилися вже в перші дні жнив, і запропонував розставити свої сили так, щоб в кожній бригаді, на кожній ділянці працював і відповідав за кожну ділянку комуніст або комсомолец.

На нараді вирішили, кому що робити і хто за що відповідає.

На закінчення Коваленко сказав:

— Під час моєї хвороби, а я думаю, що вона недовго триватиме, мене буде заміщати і в парторганізації, і в сільраді Остап Панасович.

Проте на ранок Коваленкові стало гірше, і його, хоч як він не відмовлявся, відвезли до районної лікарні.

Остап Панасович став працювати завідувачем току. Він відповідав за роботу молотарки і за безперебійний вивіз зерна до елеватора. Машина працювала справно. Ніколи не підвищуючи голосу і навіть жартуючи, старий дотримувався на току твердої дисципліни й порядку. І саме тому колгосп «Шлях до комунізму» по здачі зерна державі йшов одним з перших у районі.

Але не один лише тік був тепер на руках Остапа Панасовича. Він допомагав Зозулі, заміщав у сільраді та

колгоспі Коваленка, а коли не вистачало людей, сам брав косу чи вила і, незважаючи на похилий вік, намагався не відставати від молодших.

Коли поспів ячмінь, Остап Панасович зібрав хлопчаків і повів у берег. Години зо дві вони косили осоку та березину й виносили на горб.

До вечора розстелена вздовж берега осока зів'яла. Надвечір до річки прийшла дівчата й почали в'язати перевесла...

Коли скінчили, наближалась уже північ. Стомлені, притихлі, присіли на щойно нав'язані снопики. Відпочиваючи, чекали на Докію, яка зійшла до води помити руки. Стояла навколо тиха, дрімотна тиша. Порухувало її лише далеке перепелине підпадьомкання, але скоро затихло й воно. Вниз, під лататтям, ніби спросоння, кумкнула жаба. Кумкнула й злякано шубовснула в воду. І знову в безвітряній непорушній тиші чути було лише хлюпання, яке долітало з того місця, де по коліна в воді вмивалась Докія. Всіх клонило на сон. Підійшла Докія.

— Ви собі, дівчата, як хочете, — сказала вона, — а я до села не йду. Два кілометри туди, а ранком знову назад, так і вся ніч пройде. Що в мене — ноги найняті? А тут ще краще, як дома. Тепло й не душно. Повітря чисте, постелити є що. Лягайте, а ранком просто на поле. Одне слово, як собі хочете, а я не йду.

Не чекаючи на відповідь, вона зручніше влаштувалась і прикрилась хусткою.

Дівчата одна по одній охоче погодилися.

Певне, найбільш задоволеною з того, що залишилися почувати в полі, була Оля, хоч відчуття незвичності місця та безмежність нічного степу радісно бентежили її і не давали заснути.

Вона лежала на березині горілиць, щільно притулившись до Марії, і дивилася в небо широко відкритими очима. Здавалося, зовсім низько над нею звисали яскраві мерехтливі грона зірок. В темній безодні неба вони були якісь особливі, незвичайно великі, опуклі. Таких вона ніби ніде не бачила.

Над темною смугою кущів, майже торкаючись землі, висіла, випромінюючи яскраве холодне світло, місячна куля. Була вона і незвично велика, і напрочуд яскрава. І темніші плями на блідозолотій поверхні її вирізнялись так яскраво, що іноді здавалося, що то не місяць, а велетенський глобус, на якому ясно можна розрізнити моря та суходоли.

Для звиклих дівчат над степом стояла майже мертва тиша, і ніщо не бентежило їх. Для Олі, не звиклої до ніч-

ного степу, тиша та була живою. Степ повнився для неї безліччю найдивніших, таємничих звуків. Вдивляючись у небо, розрізняючи знайомі з книжок зірки, дівчина прислухалася до тих звуків і намагалась вгадати, звідки вони йдуть.

Движання комара, ледве вловимий шелест трави, збен-теженої нічною кузькою, сонний писк невідомого пташеня-ти, якесь тихе булькання і глухий, ледве чутний відгомін ніби якогось далекого тупотіння — ніщо не ховалося від слуху дівчини, радісно хвилювало її і відганяло сон.

— Ой як гарно! Просто не віриться, що тут ще недавно проходила лінія фронту, — вихопилося мимохіть у дівчини.

Марія, яка, виявляється, теж не спала, швидко поверну-лася до Олі й підвела голову:

— Ти теж не спиш? — тихо запитала вона.

— Не сплю, Марійко. Не хочеться чогось спати... На зорі дивлюся.

Тепер вони вже вдвох лежали горілиць і дивилися в небо. Марія, мружачи очі, тихо ворушила губами:

— Що ж там особливого в зірках... Хіба ти вперше на полі ночуєш?

— Ні, раз ночували з мамою. Як евакуювалися. Тільки ми тоді з вагона майже не виходили. Місяць, бачиш, який великий, я ніби вперше й бачу такий.

— Так, так, кожную плямку видно, неначе й справді хтось когось там на вила підійма.

— Як, як?

— А хіба ти не чула? Старі кажуть, що там Каїн Авеля на вила підняв...

— Ні, не чула. Мені ніколи не здавалося, щоб плями на Місяці були схожі на щось. Хмари в небі дійсно можуть набирати різних форм, то схожих на ведмедя, а то й навіть на вершника.

— А зірки теж бувають на щось схожі. — Марія знову підвела голову й пошукала очима. — Он, ото, бачиш, то — Віз. От чотири яскраві зірки і три біля них, ніби дишель.

— Бачу... Велика Ведмедиця зветься...

— А то он — квочка з курчатами... Он дівчина воду несе. Чепіга...

— То я знаю. Малою Ведмедицею в астрономії зветься.

— Де, де?

— В астрономії.

— А що це таке?

— Наука така, зорі і взагалі небо вивчає.

— Астрономія,— повторила Марія, ближче присунувшись до Олі.— І вона що, та наука, всі зірки знає?

— Майже всі. І як яка зветься, і скільки мільйонів кілометрів вона від Землі, і в якій сонячній системі знаходиться.

Зацікавлена Марія сперлась на лікоть і, нагнувшись до Олі, слухала, затамувавши подих. Про таку науку вона чула вперше в житті і тепер ладна була слухати до ранку.

Та й справді, хіба це не цікаво було довідатись, що на такій от невеликій зірці, як Марс, може, навіть люди живуть, а на Місяці, певно, немає ніякого життя. І що оті темні плями, то, може, міжгір'я, а блискуча поверхня — рівнина.

— Звідки ти все це знаєш? — з подивом запитала вона Олю.

— Як то звідки? В школі вчила, з книжок вчитала. В планетарії була.

— А це що за планетарій?

Оля розповіла, як перед самою війною всім класом їздили до Москви і заходили до планетарія.

— От якби мені,— з одвертою заздрістю промовила Марія, і думки її заповнили вже зовсім інші, не зв'язані з зірками речі.

— І ти була в самій Москві, і на Красній площі?

— Була.

— Ой Олю, розкажи...

Поки Оля сама, захопившись спогадами, розповідала, а Марія, забувши про все, слухала, збоку тихо заворушилась і підвела голову Оксана. А коли Оля змовкла, вона підсунулась ще ближче і запитала:

— А в Мавзолеї ти була, Олю?

— Була, Оксано...

— Мені, щоб,— зітхнула Марія, послухавши про відвідини Мавзолею,— мені, щоб хоч здалеку, хоч краєчком ока... От, хай там що, а таки поїду до Москви, коли війна закінчиться... От тільки татко повернеться...

І довго ще говорили дівчата.

Вже й Віз на небі став до низу дишлем, і Місяць давно зайшов, піднялась високо вгору Чепіга, і яскравим, сліпучим світлом замерехтіла на сході ранкова зірка, а дівчата все говорили збуджено й гаряче. І тільки тоді, коли Докія нагримала на них і наказала спати, бо вже й ранок швидко, поволі замовкли. Навколо було тихо й темно. Лише зорі перед ранком замерехтіли ще яскравіше. Та від річки на-решті потягнуло ледве відчутною прохолодою.

Зручніше вмостившись біля Марії й натягуючи на плечі хустку, Оля тихо запитала:

— Ну, а що ж ти батькові відпишеш, Маріє?

Марія помовчала, ніби прислухаючись до чогось, потім підсунулася ближче до Олі й гаряче зашепотіла на вухо:

— А ти нікому не скажеш?

— Ні,— так само пошепки відповіла здивована Оля.

— Напишу, що... що коли.. одне слово, коли писатиму вдруге, аж коли відповідь від нього прийде, то вже обов'язково нав'язуватиму снопів стільки, скільки баба Зеленьючка зараз нав'язує...

І, глибоко зітхнувши, притулилася до Олиного плеча й заплющила очі.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Розпеченою до білого, непорушною кулею звисало над степом сонце. В'ялило трави на обніжках сухе, гаряче повітря. Вузькими парусами спалахували й гасли, здіймаючись над вицвілим морем ячмінного колосся, крила жаток. Жовто-зелена смуга свіжої стерні квітла барвистими жіночими хусточками.

Марія в'язала. Розтягнувши, скільки сягали руки, довге перевесло, нагиналась, брала в обійми великий, одмірений крилом жатки жмут ячменю і швидко перевертала на другий бік. Ще один, майже непомітний рух, яким міцно єдналися кінці перевесла, і готовий сніп лягав набік.

Збоку здавалось, що дівчина тільки те й робить, що швидко згинається й розгинається над кожним жмутком. А цілі снопи, непомітно зв'язані, самі вилітають з-під її рук. І Поля, яка йде слідом за Марією, ледве встигає обікрати й складати їх в п'ятки.

Робити так, обіймаючи перевеслом жмут збіжжя, Марію ніхто не вчив. Поклавши собі будь-що не відставати від баби Зеленьючки, вона пробувала в'язати на десятки ладів: ключкою і без ключки, стелячи перевесло на стерню і підсовуючи його під сніп. І от знайшла-таки спосіб, який видався їй найзручнішим.

Снопи з її рук летіли один за одним, і баба Зеленьючка, як не старалася, не могла вже перегнати дівчину. І це ще більше бадьорило Марію. Перед сніданком баба здалася.

Випроставши спину, втираючи з обличчя рукавом рясний піт, посміхнулася:

— Куди вже мені, старому шкарбанові, не пережену. Молодець, Маріє, молодець, що на п'яти наступаєш,— похвалила вона дівчину.— А тільки коли б оце мені та рокив двадцять з плечей скинути, все одно не вгналася б ти за мною. Нізащо.

— Так справа тут же не в роках, а в методі,— втрутилася до розмови Оля.— Новий метод Марії Горленко,— посміхнулася, глянувши на бабу синіми очима.— От ви тільки спробуйте так...

Баба журно похитала головою:

— А от доживеш до моїх років, тоді й дізнаєшся, яким методом крижі кілком стають.

Оля опустила повіки. «Образилась»,— подумала, і їй стало незручно. Та баба й не збиралась ображатись. Вона ще раз похвалила Марію, але сама в'язати так відмовилась.

— Хотіла б душа в рай, та гріхи не пускають,— зітхнула.— Потанцюю, отак згинаючись та розгинаючись над кожним снопом кілька годин, а потім тиждень відлежуватимусь. От і вийде, що поміняю шило на швайку.— Нагнулась, зв'язала кілька снопів, а потім знову підвела голову.— Тільки ти, Маріє, на мене не зважай. Придумала добре. Всім жінкам казатиму, щоб до тебе вчитися йшли.— І не втрималась, посміхнулася.— Та й до вечора ще далеко. Може ж, таки баба ненабагато й відстане.

Тітка Ганна слухала розмову мовчки. Як завжди, з обличчя її не можна було виявити, схвалює вона Маріїну роботу чи гудить? Здавалось навіть, що їй до того всього байдуже. Та після короткого перепочинку вона раптом, не попереджаючи Каті, яка стелила їй перевесла, так само мовчки почала в'язати сама, згинаючи і розгинаючи, як і Марія, свою високу постать. За її прикладом пішла й Клава.

Тільки Оля, якій все ще здавалось, що вона ненароком образила стару жінку, залишилася з бабою. Стелила їй перевесла і клала на них ячмінь. Робота в бригаді посувалася швидко. Їй не заважали ні втома, ані пекуче сонце. Вже в обід навіть без підрахунків усі зрозуміли, що інші бригади набагато відстають.

Жатки ходили навколо великого, на п'ятнадцять гектарів, ячмінного лану. В'язальниці йшли за жатками, охопивши голе з чотирьох кінців. Навпроти Марії працювала бригада, в яку входили жінки з ланки Варвари Мусієнко. Серед

них була й тітка Марина. Іноді, підходячи до середини гонів, Марія стикалася з тіткою зовсім близько. Спітніла, розварена спекою, Марина обережно й важко ступала по стерні і, перед тим як нагнутись, щоб зв'язати сніп, на якусь мить зупинялася, ніби вагаючись і роздумуючи.

Круглі тітчині очі заволокло втомою. Обличчя болісно кривилося. І коли нагиналася до снопа, то робила це з таким виразом, ніби мала торкнутися зараз чогось особливо гидотного. Важко зітхала і щоразу проводила долонею по обличчю, розмазуючи по щоках змішаний з пилюкою піг. Здавалося, що Марина не працює навсправжки, а лише показує всім, як їй важко працювати.

Так близько, після того як Марія покинула тітку, вони стикалися одне вперше. Забачивши племінницю, Марина поверталася до неї спиною. Але Марію те не вражало. До тітки, та ще особливо зараз, їй було зовсім байдуже.

Не звертали уваги на тітку й інші. Лише одна баба Зеленьючка, зійшовшись з Мариною зовсім близько, не втерпіла:

— Здрастуй, Маринко! А що, припікає?

— Здрастуйте. Ох і пече! Вірите, просто горю вся.— Радіючи з зачіпки, Марина зупинилася й, склавши руки під грудьми, полегшено віддихалась.— Вірите, таке пекло, що вже й не знаю. Та ще з моїм серцем...

— Так, так,— співчутливо похитала головою баба.— Де ж таки з твоїм серцем...

— І не кажіть!— зітхнула Марина, і обличчя її проясніло від співчуття.

— З твоїм серцем, Маринко, це щоб десь у холодку та під грушею. А до того ще й чарочку. Набагато краще було б, ніж снопи в'язати...

Баба співчутливо посміхнулася. А ображена Марина стиснула губи й мовчки одвернулася...

Після обіду Марини не видно було на полі години зо три. І вже коли сонце заходило і спала денна спека, тітка з'явилася на стерні й неохоче взялася до снопів. В'яжучи, часто відпочивала. Коли був хтось поблизу, тихо стогнала, розтираючи долонями заспане обличчя...

З того, як близько були від неї жатки і як далеко відстали інші бригади, Марія прикинула, що, коли в'язатиме до вечора, можливо, нав'яже сьогодні й до тисячі снопів.

Після заходу сонця на полі з'явився Коритний. Сутулячись, він поволі пройшов вздовж стерні, іноді зупиняючись і щось записуючи до потертого зошита. «Рахує,— подумала

Марія,— от підійде ближче, запитаю, скільки нарахував...»

Але Коритний до неї так і не наблизився. Промірявши стерню своїми широкими повільними кроками, віддалився і перейшов на Варварину ділянку. Марія бачила здалеку, як він зупинився там, порозмовляв з тіткою Мариною і зник за полукіпками. Більше того дня вона його не бачила...

Підраховували снопи вже ввечері, коли люди порозходилися з поля. З Марією залишилися лише зацікавлені: Оля, Докія, баба Зеленючка та тітка Ганна. Баба з тіткою Ганною сиділи під копами, чекаючи на підрахунок. Рахували Оля та Докія. Збуджена й розхвильована Марія ходила слідом за ними, але рахувати сама не могла. Почувала себе задоволеною. Про себе певною була, що в змаганні сьогодні вийде першою. І не помилилася. Тітка Ганна нав'язала сімсот п'ятдесят снопів, баба Зеленючка — вісімсот, а Марія — тисячу. Її привітали з перемогою і рушили до села.

Спати лягла Марія пізно. Довго ще вона перемовлялася з Олею і не давала їй заснути.

— Спи вже,— втихомирювала її Оля.— Завтра напишемо про тебе в «Фронтівому урожаєві» і надішлемо допису до райгазети. Весь район за день знатиме про це, а в селі вже завтра зранку розійдеться. І обов'язково викличемо на змагання бригаду Зарічної.

— Обов'язково,— вже засипаючи, погодилася Марія.— А на селі вже й так усі знають,— додала, бо була певна, що Коритний, який повернувся до колгоспу ще завидна, вже повідомив про наслідки своїх підрахунків.

На світанку прокинулась Марія і одразу ж розбудила Олю. Їй дуже кортіло швидше вийти в степ, щоб сьогодні нав'язати ще більше.

Та в'язати не довелося. За сірими запітнілими шибками вікон хлюпотіла тиха літня злива. Здавалося, що між землею та низько навислими хмарами хтось натягнув густу сітку, з-за якої ледве вирізнялися мокрі стріхи ближчих хат, а все, що було далі, потопало в ранковій олов'яно-сірій мряці.

Серединою вулиці мчав каламутний потік. На подвір'ї вода стояла озером і вже підходила до самого порога. Коваленків Грицько з закованими холошами, у солдатській плащ-палатці, прокопував до воріт неглибоку канавку, спускаючи воду з подвір'я на вулицю.

Дівчата повмивались, прибрали в кімнаті й взялись готувати сніданок. Остап Панасович, якого не було дома ще звечора, повернувся аж тоді, коли сніданок поспів. Був увесь мокрий і заболочений. Босі ноги — до колін в грязюці. Наскрізь промоклий піджачок пристав до спини, і на ньому поналипали мокрі соломинки й ячмінні остюки. У вусах і густих бровах зависли краплини води.

Зупинившись на порозі, він провів долонею по обличчю, посміхнувся, оглядаючи дівчат теплим і веселим поглядом:

— З дощиком вас, дівчата!

Марія сплеснула в долоні й насупила брови:

— Ну й як же вам не соромно, дідусю? Чи то вже не можна прийти додому хоч на ніч?

— Та вже було й зібрався,— виправдувався дід.— А тут саме й дощ пішов. Нікуди вже було йти, то я й пересидів до ранку в копах.

— Зараз же мені переодягніться.— І Марійка, дивуючись з того, що Остап Панасович ні словом не обмовився про її вчорашню перемогу, одчинила скриньку, щоб добути дідові сухий одяг. «Хіба ще не знає?»— подумала й запитала:

— А як же те, що вчора в'язали?

— Нічого, нічого. Все гаразд. Дощ не пошкодить.

Дід сів на край лави і, не поспішаючи переодягатись, дивився на дівчат усміхненими очима:

— А ви так, певне, нічого й не чули?

— А що, дідусю?— насторожилась Марія, гадаючи, що розмова буде саме про її рекорд.

— Ну от, по очах бачу, що проспали. А вчора, поки ви собі спокійно спали, передавали накази верховного головнокомандуючого. Знаєте, скільки було наказів?

І дід, тепло й таємниче посміхаючись, примружив очі...

Марія запам'ятала той день. Була п'ятниця двадцять восьмого липня. П'ять наказів в один день! Такого ще не було ніколи. За два дні війська радянських фронтів звільнили Нарву, Демблін, Белосток, Двінськ, Режецю, Шауляй та Львів... Хіба можна було в такий час ще думати про нав'язані вчора снопи? І не дивно, що вони одразу вилетіли Марії з голови й забулися. Збуджені, радісно схвильовані, дівчата вже не могли всидіти вдома й, нашвидку поснідавши, просто під дощем, побігли до контори колгоспу.

В канцелярії, незважаючи на дощ і на ранній час, крім Зозулі та Перепічки, було багато людей. На лутці вікна,

про щось жваво розмовляючи, сиділи Клава та Докія. Неподалеку від них гурт оточив студента Костю, який розповідав їм про щойно визволені міста. А віддалік, у кутку, на низенькому стільчику мовчки сиділа тітка Ганна, спокійно і якось байдуже поглядаючи на всіх своїми великими сірими й холоднуватими очима.

Тихо рипали двері, й кожної хвилини в кімнату заходив хтось новий. Зайшла Варвара, потім Олена Зарічна в новенькому чоловічому піджаку, з орденом «Знак Пошани» на грудях. За нею, переодягнувшись, прийшов і Остап Панахович.

Перепічка, забачивши Марію, надів окуляри й, підсунувши до себе подвійний аркуш паперу з зошита, привітно посміхнувся:

— Здрастуйте, Маріє Василівно! У мене до вас, пробачте, запитання.

Він розстелив папір на столі і глянув на дівчину поверх окулярів:

— Пробачте, ви в'язали вчора ячміль?

— В'язала,— насторожилась Марія, не розуміючи, до чого тут зараз ячміль.

— І нав'язали...— Перепічка пошукав очима на папері...— Нав'язали, пробачте, триста снопів... Почекайте, почекайте. Звичайно завжди ви нав'язували більше. Певне, щось перешкодило. Але річ не в цьому... Вас на лану працювало разом тридцять п'ять в'язальниць, і кожна нав'язала рівенько по триста снопів. От і ви, і Докія, і Зеленючка, і ваша шановна тіточка Марина Петрівна...

Ще не розуміючи що й до чого, Марія безпорадно озирнулася навколо, ніби шукаючи захисту від кривди й несподіваної образи. Майже злякано перепитала:

— Та що таке? Про що ви, Юхиме Купріяновичу? Я вчора нав'язала не менше тисячі снопів.

— Ну я ж про це й питаю. От обліковий лист бригадира товариша Коритного. Всі рівенько нав'язали вчора по триста снопів. Як ви накажете це розуміти?!

— Та це дурниця все!— бліднучи, вигукнула Марія.

— От я про це й подумав...— охоче погодився Перепічка, скинув окуляри і поклав їх на стіл.— От я про це й подумав, що облік зроблено, пробачте, не науково...

Але Марія вже не слухала його. Злість і образа охопили дівчину. Вона стукнула кулаком по столу так, що окуляри підскочили, а сам Перепічка відсахнувся, і люто гукнула, звертаючись до Зозулі:

— Неправда! Всі ж бачили, як ми в'язали! А ваш Коритний, коли так, просто обдурює!

І раптом в кімнаті запанувала несподівана тиша. І в тій тиші неголосно, злісно й насмішкувато пролунали слова:

— Хто, хто обдурює? Ану повтори.

Марія озирнулась. На порозі, не причинивши за собою дверей, стояв Коритний. Однією рукою він тримався за клямку, а другу простягнув в напрямі до Марії. З мокрого картуза на густі вуса стікали краплі води. А з-під насуплених брів гостро світилися вузьенькі й злі очі.

— Так хто там обдурює?

Марія глибоко передихнула, швидко лизнула язиком пересохлі губи й голосно кинула:

— Ви!

Не чекаючи на таку одверту відповідь, Коритний одсахнувся до порога й швидко закліпав повіками. Несподіване напруження розрядилося легким смішком. І той смішок ніби батоном підігнав Коритного. Він грюкнув дверима й рвонувся до кімнати з голосним криком:

— Та я... Та це, коли кожне мені... старій людині... п'ятдесят вісім років на світі живу, а щоб так, щоб таке... Ти мені в онуки годишся.

Що він говорив далі, Марія не розчула. Навколо знявся загальний гамір. Говорили всі: і той, хто зрозумів, у чому справа, і той, хто ще нічого не зрозумів. Коритний кричав, вимахуючи руками. На відповідь йому, підвівшись з-за столу й вимахуючи аркушем паперу, кричав щось Зозуля. Марія стояла тепер мовчки з закушеною губою, час від часу здригаючись від збудження й люті.

Галас не вщухав, аж поки Остап Панасович не підвівся й не затарабанив рахівницею. Останнім замовк ображений і розлючений Коритний. Зозуля, тримаючи, як доказ, аркуш паперу, нарешті розповів, в чому річ, і зажадав від Коритного пояснень. Увесь час, поки він говорив, Коритний дивився з байдужим і навіть презирливим подивом. Потім пересмикнув плечима й хмуро посміхнувся:

— Подумаєш, є чого галас підіймати. Нав'язали, от і все. Мені дитячими витівками займатись ніколи.

— Як то дитячими витівками? — почервонів Зозуля, і сиві вуса його якомось ображено сіпнулись. — Ви взагалі останнім часом зовсім не зважаєте на постанови правління.

— Розумні постанови я завжди виконую.

— А про які нерозумні ви говорите?

І знову вони почали пересварюватись і сварилися б, певне, довго, коли б не втрутився Остап Панасович:

— Слухай, Мироне Пилиповичу, ти не на базарі, а в правлінні колгоспу. Розпитує тебе голова правління. От ти й відповідай по-людськи.

— Та що ж тут відповідати?— Коритний знизав плечима.— Ну, зв'язали. А час був пізній, та ще й перед дощем. Сніп туди, сніп сюди, яка від цього шкода колгоспові?

— Є шкода! Ви знижуєте норми виробітку, покриваєте ледарів, зриваєте соціалістичне змагання...— раптом гаряче втрутилася до розмови Оля.

— Перешкоджаєте передовикам збирати фронтові норми,— підтримала її Докія.

— Зв'язуєте передовим людям руки й рівняєтесь на відсталих,— приєдналася Клава.

— Підтримуєте ледарів за рахунок передовиків...

— Марія вчора до тисячі снопів нав'язала!

— А є такі, що по сто, а ви їм записали триста!

— Підриваєте трудову дисципліну!

Коритного забили вигуками і приголомшили. Він зрозумів, що заплутався, й стих.

З-за столу підвівся Зозуля, твердо поклав руку на стільницю і рівним, але незаперечним хазяйським голосом, від якого Коритний аж голову в плечі втягнув, наказав:

— Як голова колгоспу, наказую сьогодні ж все перерахувати заново й зробити правильний облік...

— Науковий,— підказав Перепічка.

— А справу про поведінку бригадира Коритного розглянути на засіданні правління,— докінчив Зозуля.

Намагаючись якось зберегти свою гідність хоч на людях, Коритний криво посміхнувся й розвів руками:

— Та як же я тепер зроблю?! Увесь ячмінь вночі заскиртували!

Тітка Ганна, яка сиділа до цього мовчки в своєму кутку, раптом підвелася з місця й швидкими кроками підійшла до Коритного. Обличчя її, як завжди, було спокійне, а холодний погляд очей не віщував нічого доброго. Вона постояла біля Коритного, дивлячись йому просто в вічі, ніби роздумуючи, і запитала тихо, але карбуючи кожне слово:

— Як же тебе назвати після цього, Мироне?

Коритний мимоволі похилив голову. Він знав, що тітка Ганна не пожаліє. І, дивлячись на неї, з затаєним острахом згадав чомусь, як ця мовчазна й спокійна жінка власноручно забила поліція.

А тітка Ганна не поспішала. Вона ступила ще півкроку й аж тоді кинула просто в обличчя бригадирові:

— Злодій ти, от хто! Зараз ти обікрав моїх дітей. А крадене віддав Марині!

Коритний рвучко схопився на ноги, ступив крок назад, зачепився за стілець, спіткнувся і ледве не впав.

Марія згадала чомусь, як зустріла Коритного в тітки, тоді, коли вперше в селі з'явився Жора Коритний, і не втрималась:

— Тітка Марина спала півдня, а ви їй триста снопів записали! Вона в житті стільки не нав'язувала.

Коритний рвучко повернувся до неї всією постаттю, блимнув очима й мовчки відійшов до порога. А тітка Ганна, сказавши своє, повернулася назад, сіла на стілець і знову замовкла. В загальній тиші, яка настала по цьому, слова Зозулі прозвучали твердо, як присуд:

— Справу розберемо на правлінії, і, коли буде потрібно, бригадир розрахується своїми трудовими.

Коритний зло, глибоко, аж на самі вуха, натягнув кашкета і вийшов з кімнати.

2

Наступного дня Марія знову нав'язала тисячу снопів.

Почин підтримала наступного дня районна газета «Кам'янський більшовик». Уся друга сторінка в ній була заповнена матеріалами з колгоспу «Шлях до комунізму» під загальним заголовком: «Працювати на жнивах так, як працює Марія Горленко».

Три дні підряд Марія не знижувала норми. Вона незмінно нав'язувала по тисячу снопів, а члени її бригади по дев'яťсот і вісімсот. Від них не відставали бригади Докії, Зеленючки та Зарічної. Вони вдвоє перевищували норму, вив'язуючи по сімсот і вісімсот снопів. І тільки бригада Варвари залишилася позаду, даючи по півтори норми. Сама ж Марія йшла далеко попереду.

Черговий номер районної газети приніс свіжі новини. «Колгоспниці Кам'янського району підхопили почин Марії Горленко. В змагання включилися в'язальниці колгоспів «Більшовик», «Нове життя» та імені Щорса.

А потім приходить чергове число республіканської газети. На першій сторінці — портрет Марії поруч з портретом червоноармійця, який знищив у останньому бою три ворожих танки.

А трохи згодом Зозуля приносить їй телеграму. Марія одривається від снопа, розгортає невеличкий аркуш і, змахнувши рукавом з обличчя піт, починає читати:

«Калинова Балка. Бійцеві партизанського загону імені Щорса Марії Горленко. Дякуємо підтримку честі загону, бажаємо дальших успіхів.

Командир загону Іван Бойко, комісар Котов, сержант Середа, радист Володимир Попов, бійці загону».

Спочатку Марія нічого не розуміє і здивовано озирається навколо. Потім перечитує ще раз, підводить голову. Губи її сіпаються й поволі розтягаються в посмішку. Тремтять на віях дві чисті сльозинки. Марія почуває себе щасливою, такою щасливою, як іще ніколи в житті. Тепер вона не лише розумом, всією істотою розуміє щастя, про яке колись говорив їй Остап Панасович...

3

Юхим Купріянович Перепічка нагнувся, глянув поверх окулярів на розлінену густими рисочками планочку вагівниці і швидко випростався. Збивши окуляри на лоба, записав цифру до тьоненького записничка і кивнув головою.

Поля з Оксаною підхопили великого плетеного з лози коша, наповненого буряками, й понесли до машини. А Докія та тітка Ганна одразу поклали на вагівницю слідуючого.

Сховавши руки в кишені червоноармійської ватянки, тієї самої ватянки, в якій вона весною повернулася до села і яка тепер зовсім не здавалась на ній бахматою, Марія стояла осторонь і з тривожним острахом стежила за тим, як зменшується останній на їхній ділянці буряковий кагат. Зовні вона була спокійною і здавалась навіть байдужою. Тільки зморщений носик та звужені потемнілі очі свідчили про те, що палить дівчину нетерпіння. До болю стискаючи в кишенях кулаки, уникаючи зустрічатися поглядом з подругами, вона нервувала від такої надто повільної роботи. А Перепічка так нестерпно довго виважує кожен кіш, що аж дивитися на нього нудно. Здається, цьому ніколи й кінця не буде. Так можна лопнути від тривоги й нетерпіння!

Але кагат насправді швидко зменшувався. І з кожним новим кошем тривога й нетерпіння зростали. Марія подумала: «А що ж буде, коли не вийде? — І від однієї думки, що ланка не додержить слова, їй раптом стало холодно.— А тут, як на зло, ще понасходилося людей, здається, з усього поля! Можна згоріти від одного сорому!»

Марія обережно підвела голову й непомітно озирнулася навколо.

Цілий гурт оточив вагівницю та машину. Були тут Зозуля і вся Докіна ланка. Кинувши копати буряки, збіглися до вагівниці жінки з Варвариної та з інших ланок. Варвара стоїть коло самої вагівниці й уважним ревнивим поглядом стежить за кожним рухом Перепічки. З-за плечей у неї виглядають Грицько Коваленко та ще якісь, здається, навіть незнайомі жінки. І в кожного в очах неприхована цікавість.

Баба Зеленючка ловить Марійчин погляд, підбадьорююче посміхається, і Марії стає легше. Але слідом за цим вона помічає тітку. Тітка стоїть позаду й, не цікавлячись вагівницею, розмовляє про щось з сусідкою. Присутність тітки вражає дівчину неприємно, і їй знову стає холодно. «Ну чого він так нудно тягне?» — з досадою думає вона про Перепічку і одводить погляд убік.

В блідій синяві неба не порушно зависло сонце. Лагідне тепле проміння зігриває порожні вересневі степи.

Гурт навколо вагівниці стримано гомонить. Але захоплена своїми думками і своїми тривогами, Марія не може вирізнити з розмови жодного слова. Та й не намагається. Враження таке, ніби люди розмовляють десь за стіною...

Нарешті останній кіш висипано в машину і вагівниця опустіла. Здається, далі вже не можна витримати. А Перепічка тягне ніби навмисне. Він знімає окуляри і, протираючи їх клаптиком паперу, спокійно посміхається всіма зморшками свого старечого безвусого обличчя. Потім знову надіває окуляри й неквапливо сідає на вагівницю. Черкаючи в записничку олівцем, нестерпно довго щось там підраховує. Голоси навколо змовкають, і над степом стигне незвичайна й нестерпна тиша.

Нарешті Перепічка підвівся. Окуляри та записник у лівій руці. Праву він простягає до Докії. Обличчя його схоже на печене яблуко, на якому хтось прорізав дві вузьенькі щілинки для очей.

— Вітаю, вітаю, Докіє Максимівно. Удвічі більше планової норми. Триста двадцять центнерів на гектар! Баланс приемний, що й казати!

Загальний віддих проноситься над головами, і одразу за цим Марія бачить широкі сердиті очі Варвари й чує її несподівано дзвінкий, сповнений досади голос:

— Та це ж одної додаткової скільки буде! Подумати тільки! А в нас?

— А так! Як на перший рік — зовсім непогано, — посміхається до неї Зозуля і чомусь потирає руки.

Але Варвара не слухає його. Вона повертається спиною до вагівниці і, кинувши кілька голосних та сердитих слів, пірнає в жіночий гурт.

Шофер заводить машину, гуркіт мотора покриває людські голоси.

Не маючи сил встояти на місці, Марія підбігає до вагівниці, неуважно відповідає на поздоровлення Перепічки і, сповнена бажання поділитися з кимсь своєю радістю, тулиться плечем до баби Зеленючки. Шорстка бабина долоня притуляється їй до обличчя. Заплющивши очі, Марія раптом бачить перед собою якийсь знайомий, цей і ніби не цей, степ: небо в сірих розводах хмар, похила скирта, бурякові кагати і навколо людський гурт. З гурту вирізняються знайомі обличчя. Сміється баба Зеленючка, блискотять променисті Докіїні очі; потираючи руки, хитро мружить Перепічка. Поруч, відкинувши назад голову, нестримно регоче її тато. А мама, сховавши руки до кишені, дивиться гарними серйозними очима, і лише в кутиках уст її таїться ледве вловима посмішка... Де це було й коли? Марія бачить ще маленьку дівчинку, яка з незрозумілим подивом дивиться на всіх з-під батькової руки... і впізнає себе. Та це ж та зжовкла фотокарточка, яку приніс їй Перепічка ще тоді, в березні. Чому ж зараз немає ні мами, ні тата?

Тихо відслонивши бабину руку, Марія знову відходить до вагівниці. Люди, які щойно стояли тут, розходяться. Покотила вздовж межі сповнена буряками машина. Біля купи бурякової гички — гурт жінок. Збившись до купи, про щось голосно й сердито сперечається Варварина ланка. Метляються зчорнілі від землі руки. Люто відсварюючись і блискаючи круглими від злості очима, крутиться тітка Марина. Долітають окремі голосніші слова:

— Дитина ще, а, виходить, кілька центнерів хліба матиме!

— А ми що, скажеш, не робили?

— Як робили, так і одержимо!

— Цілуй тепер свою Марину...

— Їй що! Тихон хліба заробив, а ми без чоловіків...

— Та й буряки ті, гріх людям сказати, одні хвостики...

Тітці Марині, певне, зараз не солодко, але Марії тепер не до неї. До радості, яка щойно охопила її, несподівано

приміщується тихий смуток. Дівчину проймає гостра туга, туга за тим, що немає зараз біля неї матері, з якою б вона поділилася своєю радістю.

«Немає мами...» І Марія, похнюпивши голову, тихо йде до межі, ні на кого не чекаючи. Тиша й порожнеча степу починає пригнічувати її. Все тіло раптом охоплює почуття дивної порожнечі. Так ніби шлях, яким вона йшла, несподівано скінчився, обірвалася нитка, спало збуджене напруження, яке тримало її ціле літо, і вона не знає, що ж робити далі.

«Напишу сьогодні листа батькові,— думає Марія.— А ввечері до клубу на комсомольські збори...»

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

В колгоспі закінчили осінню сівбу й орали на зяб.

Марія останній тиждень разом з Остапом Панасовичем та Коваленковим Грицьком працювала дома на городі.

Дерев'яно старанно готувався до майбутньої весни. Він розбив увесь город на грядки, вніс добрива, засіяв на зиму клопоть конюшини, заготував парники, наповнив землю безліч ящиків, у яких мав намір виростити різні корисні рослини. Доглядав виділені на насіння десять гектарів пшениці, зустрічався з агрономом Бабійчуком, подовгу розмовляв з ним про різні зрозумілі і навіть не зрозумілі для Марії речі: гібридизацію, штучне запилення, ґрунти. Працювати з Остапом Панасовичем було дуже цікаво. Щодня Марія дізнавалася про щось нове й протягом тижня майже не відходила від нього. Вона з нетерпінням чекала того часу, коли в селі почне працювати обіцяний дідом та агрономом агрогурток.

А біля колгоспної кузні ремонтували реманент, зводили крокви над обгорілими дахами хат, відбудовували приміщення для худоби і збирали добрива та попіл для бурякових ділянок.

На фронті кипіла велика битва. Наступали радянські війська. Вони вже били ворога на землях Польщі, очищали від фашистів Прибалтику, ломилися у ворота Східної Пруссії.

П'ятнадцятого жовтня столиця Радянської країни Москва салютувала доблесним військам Четвертого Українського фронту, які перетнули Карпатські хребти і, залишивши

за собою останнє визволене українське село, вийшли на рівнини Чехословаччини та Угорщини.

Того дня Марії була подвійна радість. Повертаючись з клубу, де вона слухала ранкову передачу Інформбюро, дівчина несподівано зіткнулася на вулиці з Коваленком. Коваленко пролежав у лікарні майже три місяці. Усі в селі хвилювалися за його здоров'я; кожен, хто бував у районі, обов'язково відвідував його. Майже щотижня бував у батька Грицько. Марія знала, що справи Коваленка пішли на краще, але не сподівалася сьогодні зустрітися з ним. Забачивши ще здалеку, зраділа й швидко побігла йому назустріч.

— Здрастуйте,— гукнула вона.— Приїхали? Зовсім приїхали?

— Здрастуй,— посміхнувся Коваленко.— Зовсім. А дочка ж його вилежуватись!

Обличчя Коваленка було блідим.

— Ну, як же ви тепер себе почуваєте?

— Добре почуваю. Як у село зайшов — одразу й про всі хвороби забув. От тільки обстригли мене, як рекрута,— знявши кашкета, погладив долонею по стриженій голові.— Ну, а ти ж як?

— А я що ж? У мене все по-старому.

— Так уже й по-старому? Ніби виросла за літо, чи що? Ну да, ніби повищала. Та й як не вирости. Ціле ж літо в газетах тільки про тебе й писалося.

Марія опустила повіки й зашарілася:

— Не тільки про мене, а й про інших...

Коваленко голосно засміявся. Видно, що задоволений був із зустрічі з Марією.

— Знаєш що, Марійко, біжи зараз до колгоспу та попроси Зозулю, щоб до мене зайшов. А сама одразу збирайся. Запрошують нас сьогодні до району на збори, присвячені повному визволенню України. І ти теж поїдеш. Микола Іванович переказав, щоб перед зборами неодмінно до нього зайшла.

Покликавши Зозулю, Марія повернулася до хати й відчинила невелику, збиту дідом з нефарбованих дощок скриньку і з-під одягу добула подаровану Перепічкою фотокартку. Довго розглядала її біля вікна. Веселий сміх батька. Стримана посмішка матері. Її великі гарні й сумні очі... Довго дивилася в ті очі дівчина, ніби хотіла вчитати в них якусь пораду чи співчуття до себе. Але мати дивилася з фотокартки кудись повз неї. Марія зітхнула, поклала

картку на вікно, а з скриньки взяла пістолет. Сіла за стіл і спритно розібрала його. «Виходить, що не забула». І одразу, не поспішаючи, почала збирати докупи гвинтик по гвинтику і планочку по планочці.

Пістолет був ще зовсім новий, добре вичищений і старанно змащений. З ним вона перейшла фронт, з нього стріляла тоді вночі і з ним повернулася додому. Ціле літо пістолет пролежав у скриньці без діла. Вона не потрапила до армії, але й пістолета не здала. Чому? Все на щось сподівалася.

«Візьму з собою в район, треба здати,— з гострим жалем подумала.— Лаятись, певне, будуть, що так довго не здавала... Ну й нехай лаються!» Коли б можна було, вона б його і зовсім не здавала! Адже війні ще не кінець!

У Марійчиній скриньці, крім того, лежав складений учетверо лист. Той самий лист, густо списаний маминою рукою лист, який передав їй Перепічка разом з фотокарткою. Тоді вона знала про буряки лише те, що їх сапають і що це дуже важко. І читала вона лише тому, що листа писала мама. Читала й багато чого з того, що було в ньому, не розуміла. А тепер... тепер, виходить, нічого складного в тому листі й немає. Читаючи, дівчина мимоволі захопилася... Цього року ділянка в них була не підготовлена заздалегідь... Орали весною, мінеральних добрив не вживали... Їх не було. Обійшлись місцевими. І ще багато чого не робили. Але все оце, що тут писала мама, стало зрозумілим. І візьмись Марія тепер за буряки, навіть на місці ланкової, вона б нічого не забула, нічого не пропустила і все б зробила як слід... Значить, літо пройшло марно.

«Не злякалась тоді, а тепер вже мені нічого не страшно»,— нашвидку перечитуючи листа, подумала дівчина.

2

В районному відділенні міліції за столом сидів цибатий юнак в приношеному офіцерському кітелі з темними слідами погонів на плечах.

Пістолет він узяв з Марійчиних рук, навіть не глянувши на нього, байдуже сунув кудись під стіл. Марії це одразу не сподобалось. Вона пожалкувала, що здає зброю, і, невдоволено зморщивши носика, вперлася сердитим поглядом в засіяне ластовинням перенісся.

— Прізвище, ім'я і звідки? — запитав юнак, втупившись очима в папери.

Марія відповіла, і він записав.

— Де знайшла зброю?

«Знайшла!» Щоки в Марії зашарілися, очі презирливо звузились.

— На горищі, в курячому посліді знайшла,— відповіла вона насмішкуватим і глухим від образи й хвилювання голосом.

— Все,— не помітивши її настрою, так само байдуже сказав юнак, записавши відповідь.— Можеш іти. Коли треба буде, перевіримо.

«Перевіримо,— в думці передразнила його Марія.— Теж мені вояка, подумаєш». І, не поспішаючи підводитись з стільця, твердо наказала:

— Довідку напиши.

Юнак рвучко підвів голову, і тепер Марія побачила його очі. Вони були зовсім сині, як у дівчини, і дивились на Марію здивовано, з цікавістю.

— Довідку! А нащо тобі довідка?

— А де ти бачив, щоб здавали зброю без довідки? Це все одно, що викинути чи віддати чортзна-кому.— Вона презирливо стиснула губи й замовкла.

Юнак здивувався ще більше, але довідку таки написав. Більше нічого Марія йому так і не сказала. З міліції вона вийшла сердита і невдоволена, тамуючи образу і гострий жаль за пістолетом. В думках кепкувала з міліцейського секретаря, глузуючи з його дівочих очей і всіяного ластовинням носа.

Надворі скупо світило осіннє сонце. Марія попростувала на протилежний бік вулиці, туди, де над будинком райкому партії червоним полум'ям майорів прапор...

У великій кімнаті, серед якої стояв довгий обставлений стільцями стіл, Миколи Івановича не було. Під стіною за маленьким столиком висока жінка вистукувала щось на машинці.

Марія зупинилась на порозі. Брови її ще супились, а очі недовірливо спідлоба зиркали по кімнаті. Кімната їй сподобалась. Два великі, на півстіни, портрети Леніна й Сталіна. Під ними на низенькому столику сніпок дорідної пшениці. На протилежній стіні густо списана й помережана карта. Зовсім схожа на ту, яка була в Марійчиного командира Івана Васильовича. А машинка, на якій вистукувала жінка, теж ніби та сама, яку завжди возив за собою начальник штабу. Радист Володька вистукував на ній всілякі розпорядження, а коли була нагальна потреба, то й листівки. Марійчине чоло зовсім розхмарилось.

Жінка перестала вистукувати, підвела голову, і на Марію привітно глянули великі сірі й ласкаві очі:

— Марія Горленко? Правда? — губи у жінки здригнулися в посмішці, а очі стали ще ласкавішими.

«Звідки вона мене знає?» — подумала дівчина і кивнула головою:

— Я.

— Проходь, сідай ось тут, — вказала жінка рукою на диван, якого Марія до того не помічала, — Микола Іванович просив почекати, він скоро звільниться.

З дивана назустріч Марії підвелася жінка: невисока й огрядна. На голові в неї майже зовсім посивіла, зав'язана тугим вузлом коса, а обличчя незвично молоде й веселе. Велика в рябеньку смужку хустка лежала у неї на плечах поверх зимового з хутряним коміром пальта. Підтягнувши хустку лівою рукою, вона простягнула до Марії праву і посміхнулася одними очима — темно-карими й на диво жвавими:

— Здрастуй, дочко. Я знала добре твою маму. Ми з нею змагалися ще з тридцять дев'ятого... А ти, бачу, більше на батька схожа, — жінка засміялася. — Колись казали, що коли дочка на батька схожа, то щасливою буде. Сідай же, Маріє, та розповідай, як живеш.

Марія розглядала привітну жінку з одвертою дитячою цікавістю. Здається, що вона її вже десь бачила, тільки ніяк не пригадає де. Вірніше, вона її, напевне, ніколи не зустрічала, але обличчя чомусь здається знайомим: чи не її портрет був у газеті поруч з Докіїним?

— А ви, може, тьотя Наталка? Правда? — запитала вона. — Я так одразу й подумала. Мені про вас баба Зеленьочка розповідала. А потім я й в газеті бачила. Обігнали ви нас. Ми чотирьохсот центнерів не зібрали...

— Ну що там чотириста! Я до війни і по шістсот збирала. Повернулася я в цьому році пізно, от що. Зате на слідуючий рік тримайтеся, дівчатка! Беру зобов'язання на п'ятсот і всіх ланкових викликаю. Вашу Докію теж. Домовилася вже з Миколою Івановичем, на цілий район кашу заваримо, Клавдія Степанівна он мені вже й виклик відстукає, в газету зараз занесу. Сідай, що ж ти стоїш? Як там батько, пише?

За кілька хвилин Марія забула і про пістолет, і про юнака з ластовинням на переніссі. Почуваючи себе так, ніби вона знайома з цими жінками хто й зна з якого часу, Марійка ледве встигала відповідати на запитання. Клавдія

Степанівна закінчила друкувати і собі підсіла до них. Вона розпитувала Марію про партизанський загін, про те, як переходила фронт. А тітку Наталку більше цікавили буряки і те, як Марія нав'язувала на жнивях по три норми. Літня вже жінка, вона була жвавою та веселою, як дівчина. Спокійно всидіти на місці не могла і щоразу, коли розповідала щось цікаве, зводилась на ноги і допомагала своїй мові рухами рук і виразом усього обличчя.

— От приїжджай до нас у Гаївку, я один секрет знаю, як вологу на весну затримати! Ну, що там сніг! Сніг — то одна справа! А це вдвоє краще. Та не скажу зараз, от ти приїжджай!

Коли двері до другої кімнати відчинилися, розмова була в самому розпалі і кінця їй ще не передбачалося. А Марія так зацікавилась, що забула, чого й прийшла сюди.

Першим з дверей вийшов Коваленко. За ним — Остап Панасович і Зозуля.

— О, і Марія вже тут, — сказав Коваленко, надіваючи солдатського кашкета.

Обличчя у всіх були збуджені і веселі. Услід їм з глибини почувся знайомий голос:

— Так, значить, так і умовились. Десятиденний семінар для голів колгоспів і секретарів парторганізацій. Одразу ж після свят.

В просвіті широко відчинених дверей став Микола Іванович. Марія не бачила його вже з місяць, і тепер здалося їй, що він змінився.

— Здрастуй, Маріє, заходь! — весело гукнув Микола Іванович, пропускаючи дівчину повз себе у відчинені двері. — Познайомилася з Наталкою Максимівною? Добре. Жінка вона дуже хороша, і є в неї чого повчитися, — докінчив, уже зачинивши за собою двері.

В кімнаті на низенькому, покритому червоним столику стояв телефон, чорнильниця і біля неї лежало кілька аркушків паперу. В кутку — книжкова шафа. Під стіною за столом — високе крісло, на якому, певне, сидів Микола Іванович. А перед столом два стільці. Микола Іванович на своє місце не пішов. Він узяв дівчину за руку і підвів до стільців:

— Сідай, Маріє, — і сам сів навпроти. — Ну, як ти тепер, обходишся без тітки?

Дівчина примружила очі й зморщила в посмішці носика:

— А що мені, живу!

Тепер, коли Микола Іванович сидів навпроти, вона на-решті збагнула ті зміни, які вразили її. Микола Іванович виглядав далеко краще, ніж тоді, весною. Він уже зовсім не налягав на ногу. В очах світилися веселі іскорки, а на щоках проступав рум'янець. Та ще одягнений був замість офіцерського кітеля в сірий цивільний костюм, який робив його вищим. На грудях у нього шестистів темно-червоний у смужечку галстук. Микола Іванович, певне, ще не звик до нього і щоразу з нетерпінням торкався рукою, так, ніби галстук заважав йому.

— А з дідом миритесь?

Марія посміхнулась. Посміхнувся й Микола Іванович.

— Правду кажучи, порадувала ти мене і навіть здивувала. Молодець, нічого не скажеш. По три норми нав'язувати! І не повірив би. Ну й з буряками, звичайно, теж, як на цей рік, непогано! Ні, таки зовсім непогано.

Марія закліпала віями і вступила очі в підлогу.

Він розпитував її про все, що робила останнім часом, про село, колгосп, подруг. Коли Марія розповіла про те, як проводжала студентів та дівчат, які поїхали вчитися до технікуму, Микола Іванович хвилину помовчав і потім, подивившись на неї уважно, сказав:

— Ну, тобі, звичайно, сумніше зараз. Я розумію. Як же ти гадаєш, що будемо робити далі?

Марія лише тихо зітхнула.

— Вчитися тобі треба, дівчино, от що,— вгадав її думки Микола Іванович.

«А як вчитися і де?» — подумала Марія.

А Микола Іванович знову відповів на її мовчазне запитання.

— Нічого, Маріє, ти не журись. Хочеш вчитися, правда ж?

Вона мовчки кивнула головою.

— Звичайно ж, хочеться. Та й батько нас вилає, коли не будемо вчитись... Так от, Маріє, вчитися таки будемо. Ти не журись. З тобою Федір Софронівч розмовляв весною?

— Розмовляв,— здивувалась дівчина.

— Ну от і добре. Окриваємо в Калиновій Балці вечірню школу колгоспної молоді.— Микола Іванович підвівся на ноги й поправив галстук.— Федір Софронівч стане завідувачем школи. З першого листопада й почнемо. А тим часом треба тобі цими днями поїхати до Києва.

— До Києва? — перепитала дівчина тремтячим голосом.

— Так, до Києва. Одержиж медаль. Разом з головою райвиконкому поїдеш...

Марії аж дух перехопило від радості.

— Увечері на зборах я тебе познайомлю з ним...— підвівся Микола Іванович і зайшов за стіл. Відчинив шухляду, добув звідти великого конверта і розірвав. У руках заблискотіла якась річ. Марія придивилася і впізнала. На долоні у Миколи Івановича лежав орден Трудового Червоного Прапора. Протерта на різках вицвіла стрічка. В одному місці стерлася латочка червоної емалі.

— Впізнаєш, Маріє?

Дівчина потягнулася з стільця до Миколи Івановича й не сказала, прошепотіла зблідлими губами:

— Мамин орден...

А Микола Іванович уже знову сидів навпроти неї. Показав свою руку на її і говорив тихим, спокійним голосом:

— Так, Маріє, мамин орден. Недавно переслав мені його командир вашого загону... Орден Трудового Червоного Прапора... Нагороджують ним за чесний і героїчний труд... За труд, який облагороджує людину... Мама твоя з честю носила його до кінця життя. І я передаю його тобі, щоб він завжди нагадував, що жити треба так, як мати жила. І працювати так, щоб твій труд увінчався такою ж нагородою...

3

Того року, коли, здавалося, всі сили людські були віддані війні і всі зусилля підкорялись одній меті — перемозі, мирна творча праця була чи не найбільшою і найнеобхіднішою потребою людини. І радянські люди не шкодували сил на те, щоб швидше добити ворога і вдовольнити ту потребу.

Здавалося б, руїни міст і попелища сіл повинні були злякати людину й зародити в ній сум і безнадію. Адже те, що лежало зараз у руїнах, будувалось і зводилось десятки, а то й сотні років! Скільки ж треба було часу, щоб усе поставити на місце! Однак радянських людей це не лякало. З неймовірною швидкістю за тижні й місяці настигали тисячі кілометрів щент зруйнованих ворогом залізничних колій. Заводи розташовувались на щойно розчищених майданчиках, і не встигали ще над ними зводитись дахи, як з конвейерів уже сходили перші машини. На визволених весною полях визрів урожай. Розчищаючи згарища сіл

і міст, люди передбачали на їх місці нові села і казкові палаци. І вони твердо вірили, що так незабаром і буде...

Микола Іванович говорив про перемоги на фронтах. За скупими словами в переповненому залі районного клубу в уяві людей поставали грандіозні битви Сталінграда, пролив на Курській дузі, Корсунь-Шевченківське оточення. Було це, здавалось, лише вчора. А сьогодні радянські танки, залишивши позаду останнє українське село, перевалили через Карпати, і війська генерала армії Черняхівського проламали ворота в Східну Пруссію.

Здається, ще тільки вчора поверталась Марія разом з Миколою Івановичем до рідного села. Ржавіли на заболочених шляхах німецькі танки, каркало в порожньому степу вороння, і вулиці Калинової Балки куріли чадним димом. А сьогодні? Район здав у рахунок понадпланових хлібопоставок тисячі пудів хліба нового врожаю! Відновлено колгоспи й МТС. Перевиконано план посіву озимини. Сьогодні вже можна точно назвати рік і час, коли в колгоспах не залишиться жодного гектара необробленої землі.

← В сорок першому році, — говорить Микола Іванович, — товариш Сталін заявив: «Наше діло праве. Перемога буде за нами!» І це здійснилося. Сьогодні Радянська Україна повністю визволена від окупантів. Вона почала відбудовувати своє господарство. До війни ми мали в районі всього три ланки п'ятисотенниць: Галини Петрівни Горленко, Наталки Максимівни Деркач і Докії Федорівни Ковтун. Ми тоді лише розгортали свої крила. В сороковому році Галина Горленко зібрала з гектара більш як по п'ятсот центнерів буряків. Того ж року на нараді передовиків сільського господарства вона дала слово, що збере в наступному році вісімсот центнерів з гектара. І вона б здійснила своє слово. Багато хто з нас пам'ятає, які буряки були на її ділянці. Але здійсненню цього великого слова перешкодила війна. Галина Петрівна загинула смертю хоробрих, так само як і Докія Федорівна Ковтун. З старих ветеранів залишилася Наталка Максимівна. Але вона зараз, уже в перший рік по визволенні, не одинока. За право називатися п'ятисотенницями у нас в цьому році змагалось вже десятки ланок. І більшість з них, незважаючи на незвичайно важкі умови, все ж вийшли з честю з цього змагання. Вони зібрали від трьохсот до чотирьохсот центнерів буряків з гектара. Ланка, в якій зараз працює дочка Галини Горленко — Марія, зібрала в цьому році триста двадцять центнерів буряків з гектара. Дочка продовжує боротися за честь

матері, за честь нашого району. І вже зовсім недалеко той час, коли не одиниці, а десятки й сотні п'ятисотенниць виконають у нашому районі зобов'язання, яке до війни взяла на себе Галина Горленко.

І на підтвердження того, Микола Іванович називає десятки знайомих і не знайомих Марії прізвищ, які вже в цьому році домоглися врожаїв, втрое вищих за планові.

Марія слухає з жадібною увагою. Щоби й вуха у дівчини горять, ніби натерті снігом.

— Перемоги цього року ми досягли завдяки масовому ентузіазму радянських людей,— говорить далі Микола Іванович.— Сьогорічний урожай ми взяли штурмом. Але далі братимемо його твердим, чітко продуманим планом. Більшовики району мають уже такий план. Завдання полягає в тому, щоб довести його до свідомості кожної людини. Кожен колгоспник мусить усвідомити, що від того, як він працюватиме на своїй ділянці, залежить виконання плану всього району, ліквідація розрухи, відновлення колишньої слави колгоспів і піднесення їх на вищий, ніж перед війною, щабель. Справа комуністів району довести це колгоспникам, і я даю слово від імені партійної організації району, що комуністи з цим завданням справляться. За ближчі два-три роки освоїмо всі орні площі колгоспів...

Марія слухає, затамувавши подих. І в її уяві постають села, які рік у рік піднімаються з руїн ще кращі, ще веселіші, ніж були. Могутні машини розорюють здичавілу за три роки землю.

Щороку неухильно збільшується врожай, на згарищах виростають нові вулиці, і електричні заграви встають над селами.

Десь на берегах Балтійського моря нічну темряву неба січуть ще вогні «катюш». І, може, саме цієї хвилини її батько з затисненою в руці гранатою повзе в темряві по мерзлій землі до ворожого доту. І, може, в тій темряві причаїлась і чекає на нього смерть.

Вчора тітка Варвара одержала повідомлення про те, що її чоловіка поховано в чужій і не відомій Марії Трансільванії.

Іде жорстока війна, і кінець її буде ще не скоро...

А те, про що розповідає Микола Іванович, здається зовсім близьким, здійсненням. Навколо Марії в настороженій урочистій тиші блищать сотні людських очей. І на жодному обличчі немає сумніву чи зневіри. Тільки тверда рішучість і віра в те, що все те так буде, як і говорить

Микола Іванович. Чи може зараз Марія думати інакше? Йй радісно від того, що час такий швидко настане.

Після зборів показували кінокартину «Секретар райкому». Було вже далеко за північ, коли Марія, схвильована зборами й близькими подіями, які знову ожили перед нею на білому екрані, вийшла з зали в просторе фойє.

Увагу Марії притягнув рядок фотокарток, розвішаних одна біля одної вздовж всієї стіни. Поки люди тісним гуртом проходили в двері, вона почала розглядати їх одну по одній... Дівчатка, жінки, чоловіки, підлітки з різних сіл. Під ними прізвища і число зібраних центнерів, впораних гектарів, відремонтованих машин... Поруч з Наталкою Максимівною вона побачила портрет Докії і зраділа їй, наче рідній. Ступила ще крок і застигла глибоко вражена. З сірого прямокутника паперу дивилась на неї кругловида дівчина з кирпатим носиком і ледь примруженими очима. Не вперше бачила Марія свої портрети в газетах, але цей чомусь зараз несподівано вразив її. Здалося, що всі люди звернули увагу на неї, і від того навіть соромно стало. Захотілось швидше одійти вбік. Та тут почувся за спиною веселий голос баби Зеленьючки:

— А чого ж, схожа! Навіть кирпу свою зморщила, як жива.

— Киньте,— схвилювалася Марія.— Ну, нащо це?— запитала збентеженим голосом.

— Як нащо! Потрібна ти, Маріє, виходить, людям, от і цінують,— стримано й серйозно відповіла баба.

4

Коваленко, Зозуля та Остап Панасович поїхали додому одразу по закінченні зборів. Жінки та дівчата вирішили залишитись, подивитись кінокартину і повернутись додому аж ранком. Ночували в родички баби Зеленьючки.

Збуджена всім чутиим і баченим, Марія отієї ночі довго не могла заснути. В згадках поставали розмови, зустрічі, картини. Але за годину Марію здолав-таки сон. Збудила її баба Зеленьючка. Швидко зодягшись, вирушили додому.

Сирій осінній світанок застав їх уже на степовій дорозі. Кілометрів зо два йшли мовчки. Під чобітьми глухо гула примерзла за ніч дорога. Вгорі чисте, всіяне блідими зорями небо. Навколо безкраї степові простори.

Марія швидко ступає, поспішаючи за широкими кроками тітки Ганни. Незвичний ще холод чіпляється до рук і

пошипує щоки. Але швидка хода зігриває. Від дихання на хустку під підборіддям осідає паморозь. А дихається легко, грудям просторо від морозного повітря, і в усьому тілі радісна бадьорість.

Іти Марії дедалі стає веселіше. Почуття таке, ніби щойно випав перший сніжок, і від того хочеться навіть побігти навперейми й погратися в сніжки. «І чого баба Зеленючка сьогодні така мовчазна? От візьму й запитаю, як їй сподобалося вчора кіно...»

Але баба, попередивши Марію, раптом заговорила сама:
— А знаєш, Маріє, я теж отак, як і ти, залишилася сиротою...

«Сиротою?» Ніколи Марія не думала про те, що колись було з бабою. Ніколи й баба не розповідала про це. Хоч розмовляли вони багато і баба завжди ставилася до дівчини співчутливо. «Може, тому що сама була сиротою?»

— Тільки я батька свого зовсім не пам'ятала, а мама вмерла по весні, коли пішов мені чотирнадцятий рік...

І баба розповіла повагом, не хапаючись, як мати її ходила по хатах цілу зиму і пряла людям прядиво за харчі і як захворіла «на груди» і вмерла по весні в чужих людей, залишивши дочку напризволяще. На труну мамі зібрали в сусідів по одній дощечці, а на цвинтар її супроводжували лише троє старих жінок, бо пора була робоча. Та й діла ніякого не було хазяям до якоїсь безрідної вдови. Бездомну дівчину «з жалю» взяв до себе на літо сільський багатій. Ціле літо вона пасла корову, доглядала свиней, возила гній на поле і няньчила немовля. Роботи було вдосталь, а їла впроголодь. Спала в клуні, а коли стало холодніше, перейшла до комори.

— Правда, не били мене й не лаяли, бо була роботяща. Тільки іноді нарікала хазяйка: «Всього й роботи з цієї дівчини, що хліб дарма переводить...» Корову восени гонила в поле, аж доки можна було. Вже в степу дощі осінні й холоднеча, а я боса. Пригнала якимось увечері з поля, заснула у коморі, а ранком прокинулась і побачила, що надворі біло. Пам'ятаю, була, певне, така пора, як і зараз, але сніжок випав ранній і морози вдарили. А я боса й гола. Сиджу в коморі на соломі й плачу. Але чую, кличе хазяйка до хати. Зайшла. Зустріли мене мовчки. Хазяйка насипала в миску борщу, поклала хліб і припрошує їсти. Їм я і дивлюсь, що хазяї на мене якимось чудно поглядають. Доїла і чекаю, що далі буде.

Хазяїн пом'явся, відкашлявся і каже: «От що, Івго. Літо скінчилося. Роботи ніякої немає. А так тримати тебе ми не можемо. Потримали, скільки могли, а тепер іди шукай собі іншого місця, може, кому й потрібнішою будеш. Кажуть, он і Петрові Цимбалу ніби нянька потрібна, попитай у людей. Допомогли, як могли, а більше не можемо, хай інші допомагають...» Одне слово, дали мені якісь драні шкарбани на ноги, вузлик у руки та й випхали за ворота... І от як зараз бачу себе. Стала я з тим вузликом серед вулиці, сперлася на стару вербу і дала волю сльозам. Що я тепер, куди піду, хто мене прийме на зиму? Багатому зараз не потрібна, а в бідного своїх злиднів повна хата. Хоч на лід та сторч головою в ополонку. Одна ж я, одна серед порожньої вулиці і нікому, жодній людині в світі не потрібна... І зараз страшно стає, як згадаю...

Баба замовкла. Глухо стукотіли чоботи по мерзлій землі, і ніщо більше не порушувало степової тиші. В прозорій синяві ранку ліворуч з-за горбів виринули верхів'я недалекого лісу. Густі куші й гілля дерев чітко виділялись на тлі осіннього неба темно-вишневим безлистим плетивом. Осінь уже зірвала з них і рознесла з вітрами все листя. Тільки дуби були ще в мідній листяній оздобі. Одні вони ще палахкотіли в побіленому від інею степу вогненно-рудими смолоскипами...

В уяві Марія бачила самотню дівчину серед засніженої вулиці під одинокою вербою, проймалася до неї гострим жалем, страшилася за її долю... І стала зрозумілою їй бабина відповідь — там, біля фотокартки.

Марія знову побачила себе в залі клубу, слово за словом відновила в думках розмову з Миколою Івановичем, і нестримна уява понесла її в Київ, звела з Олею і вже обох повела на просторі степові моря, які хвилюють золотим прибоєм пшениці, малиновими килимами конюшини, темною зеленню буряків. З тих полів переноситься вона до Києва в не бачений ще величезний зал театру, стає перед сотнями людських очей, і всі вони дивляться лише на неї. І хтось збоку говорить: «Це дочка Галини Петрівни. Вона дала слово виконати материне зобов'язання...»

Відлунюючи в порожньому степу, гупають по промерзлій землі чоботи. Попереду, над імлісто-фіалковою смугою обрїю, малиною квіткою конюшини розцвітає ранкова зоря. Звідти, з-за вишневого плетива оголених осінню лісів, на блакитні простори неба незабаром впливе сонце.

Марія дивиться вперед. Їй мріється Калинова Балка... На місці колишніх згарищ рівними широкими вулицями збігають до річки білі будинки нового села. Біжать від нього в далекі простори обсаджені деревами шляхи. А над ними квітучі сади, і тугі струни дротів, і золоте намисто електроламп...

Дівчина прискорює крок. Спалахують збоку і вже залишаються позаду вогненно-руді смолоскипи дубів. Широко, на півнеба, розливається світло ранкової зорі...

1949 р.

САЛЬВІЯ

ПОВІСТЬ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

На іспитах до геолого-розвідувального технікуму Ганні не поталанило з математикою.

Спочатку допустилася помилки у вирішенні письмового завдання, а потім на усних розхвилювалася, злякалася і, до краю розгублена, не могла видобути з себе й слова, щоб принаймні хоч з запізненням якимось виправити чи пояснити свій промах.

Два чи три вдало вирішених на дошці приклади справи не залагодили. Однак дівчина не повірила у свій провал і все ще на щось сподівалася. Сподівалася аж до тієї хвилини, поки невисока, опецькувата жінка з підстриженим по-хлоп'ячому сивим волоссям та криваво-червоними нігтями на пухких коротеньких пальцях простягнула до неї жовту папочку.

— Маеш, дівчино, свою особисту справу,— сказала густим басом, старанно звиривши перед тим фотокартку з оригіналом.

Від тих слів кров ударила Ганні до обличчя і на душі раптом стало нестерпно гірко. Паленіючи від сорому, рвучко схопила рукою тонюсінький зшиточок своїх немудрих документів, які вона місяців зо два тому так старанно і з такою надією збирала і, низько нахиливши голову, метнулась до виходу з канцелярії.

— Розписатися треба,— прогуло за спиною.

Та Ганна на ті слова навіть не озирнулася. Сльози вже звисали з її довгих вій і от-от мали скотитися по щоках...

Але коли вони саме скотилися, того Ганна так і не відчула. Опинившись на східцях парадного входу технікуму, вона несподівано для себе зупинилася, вражена й захоплена.

Неосяжний, незвичайний своєю новизною і грандіозністю краєвид полонив вразливу на все прекрасне дівчину з далекого поліського села.

Тиху вдачею, мрійливу, зосереджену в самій собі Ганну ще змалку вражало й вабило до якогось солодкого щеміння в грудях усе красиве, небуденне. Особливо рідна поліська природа. Вона весь час, здавалося, була з дівчиною, жила в її грудях, дихала, відчувала, от тільки що говорити не вмiла. Дивлячись на білу берізку, що стояла в снігу на

морозі, Ганна уявляла її дівчинкою в білій сорочечці і, майже фізично, сама відчувала, як тій холодно і незатишно на пронизливому вітрі. Березовий сік був для неї кров'ю дерева, а кожен поріз на корі — раною, яка витискувала з дівочих очей сльози обурення. Дівчина годинами могла спостерігати за тим, як пробивається з-під торішнього листа неспіливе, ніжне стебельце рясту чи синьої фіалки. Могла без кінця, немов зачарована, вслухатися в шум вітру у верхів'яттях високих сосон, вдивлятися з солодким острахом у бездонну, здавалося, глибінь насправді міленького прозорого лісового озерця, в дзеркалі якого з такою таємничістю відбивалися навколишні верби, струнки сосни, білі берези й високі кучугури хмар у синяві небес.

А тут уперше за цих кілька клопітних, сповнених хвилюванням, іспитами й гарячковістю днів відкрилося перед нею якимсь ще не збагненим своїм боком велике місто.

Технікум — нова п'ятиповерхова будова — вінчав собою широку вершину високої гори. Ганна стояла на майданчику перед входом. З-під її ніг круто збігали східці, вливаючись там, вниз, у широку вулицю. Вулиця, збігаючи ще нижче, вливалася в іншу, ще ширшу. І так, скільки сягав зір, вулиця за вулицею, квартал за кварталом. І все там кипіло, вирувало, клекотіло гарячим збудженим життям, збирало і змішувало в собі безліч найрізноманітніших шумів і морським прибоєм хлюпало в берег гори. На десятки кілометрів місто мерехтіло залізними й черепичними дахами, виблискувало величезними вікнами, вкутане в зелень старезних осокорів, кленів, тополь і прижовклих уже каштанів. У скісному промінні призахідного сонця, яке ніби тануло над міськими дахами, навколо розпливалося золотаве марево. І здавалося дівчині, що міські дахи, високі шпилі, заводські димарі й зелені масиви парків — усе місто, чарівне, принадне і трохи таємниче, купається в золотому морі, яке хлюпає аж ген туди, до обр'ю, у високі вали порослих лісом горбів, що зеленим оксамитовим поясом оперізують міський виднокруг.

А зверху над тим усім горять, міняться на очах сині, зелені, бузкові, оранжеві й бурштинові легкі осяйні хмарини.

І стоїть на крутих східцях, п'ючи очима ту красу, невисока дівчина у синьому в білій горошок платтячку, яке ледь прикриває її коліна, не приховуючи до блиску націлованих сонцем литок.

Стоїть, ніби тільки ледь торкаючись ногами, взутими в стоптані жовті черевики, закутої в асфальт землі. Ясно-

блакитні, великі, захоплені очі дівчини збуджено блискотять; повні, аж ніби припухлі вишневі губи її розтулені; на обличчі, зашарілому, всіяному дрібненьким ластовинням, блукає мрійна, захоплена і... щаслива посмішка... Звичайна, нічим не примітна дівчина здається зараз справжньою красунею. І вже зовсім вилетіли з її голови на цю мить неведальні іспити. Навіть сліди від сліз висохли на її обличчі. Вся вона зараз у полоні в цього казкового міста. Вона разом з усім містом купається, ніжиться у хвилях золотого туману.

Повз неї проходять і пробігають люди: дівчата й хлопці,— щасливі цієї хвилини і нещасливі,— студенти в формі, щойно зараховані в студенти і ті, яких, як і її, не прийняв у свої стіни цей красивий будинок. Але вона нічого не бачить і не чує. В очах її розплавлене золото сонця, у вухах гомінливий прибіт великого міста.

І лише за кілька хвилин, коли захоплений погляд її очей випадково падає на жовту папку в лівій руці, вона згадує все. Згадує, і одразу ж гостра думка колючим, неприємним холодком пронизує її: не жити їй, не вчитися у цьому казковому місті. Від того очі і все обличчя її ніби гаснуть, і звичайна, красива хіба що тільки своєю юністю, нічим не примітна дівчина Ганна знову низько опускає голову. Навшвидку проводить рукою по очах. З подивом помічає, що вони вже сухі. І відчуває, незважаючи на всю прикрість, на всю скрутність становища, в якому опинилася, що плакати їй уже розхотілося...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Кімната виявилася замкненою. Ключа Ганна відшукала на кухні, в шухлядці старого буфета. Оксана Пилипівна разом з ключем залишила їй і записку: нехай Ганна господарює тут сама, бо вона пішла до лікарні на нічне чергування. Їжа в духовці. Постіль на дивані. Оксана Пилипівна повернеться о сьомій годині ранку.

Істи Ганні зовсім не хотілося. В голові гуло. А в усьому тілі відчувалася важка, незвична втома. В думках, у почуттях — дивна порожнеча. Маленька, чепурна, дбайливо і чистенько прибранна кімната Оксани Пилипівни, яка до сьогодні їй так подобалася, здавалася тепер холодною і незатишною.

Ганна кинула на круглий, покритий білою мережаною скатертиною стіл жовту папку. Сама сіла на край вузень-

кого дивана і кілька хвилин просиділа так, безвільно опустивши вздовж тіла довгі вузлуваті руки, без думок і без почуттів. Потім скинула черевики, грюкнувши ними об підлогу, відкинулась на спину і незручно вклала голову на тверду качалку дивана.

Лежала так, горілиць, втупившись широко розкритими очима в стелю, але стелі не бачила. Перед очима, наче сон наяву, зовсім несподівано випливла широка піщана вулиця села: сухі березові жердини огорож, вільхові ворота, низькі перелази. Над ними схиляються вітами старезні розложисті осокори, стримлять поодинокі високі сосни. Вулиця на всю широчінь сполосована широкими смугами: не колії, а глибокі рівчаки з піску: сліди возів, автомашин, тракторів. І лише попід огорожами вузенька, ледь протоптана в піску людськими ногами стежка. Посередині вулиці, за білою піщаною кучугурою і низькими ворітьми, — приземкувата, крита дранкою довга хата. Двоє вікон від вулиці, двоє дивляться на порожнє, поросле рідким споришем і пирієм подвір'я. Далі — двері; за ними — ще одні — у хлів, який є продовженням хати. За хлівом, відгороджений вільховою жердиною, тягнеться рівний клопоть городу в сухому бадиллі баклажанів і картоплиння. Потім — смужка зелених, порослих іржавими вільховими кущами мочарів, а за ними, скільки видно, аж до самого обрію синіють густі соснові і ялинові поліські ліси. І кудись туди, за ті сині лісові моря, опускається червоне нежарке осіннє сонце.

Та картина стоїть у Ганниній уяві, як жива. Вона зараз немов бачить і саму себе — зніяковілу, зажурену дівчину з низько опущеною головою. Дівчина та відхилила березову хвіртку та так і зупинилася, не наважуючись ступити на подвір'я. Стоїть і спостерігає за тим, як мати, яка щойно повернулася з поля, засмагла, запилена, боса, з лопатою в руці (певне, в колгоспі сьогодні копали картоплю), заганяє до хліва корову Лиску.

Лиска — низенька з відвислим підгорлям і коротенькими ріжками, вогненно-руда, з білою лисинкою на лобі — довірливо тягнеться до матеріної руки і покірно дає себе налігати.

Ось мати, ведучи на налігачі корову, на хвилю сховалася в хліві. Зараз вона вийде звідтіля, гляне на хвіртку і помітить Ганну... В темних, завжди зажурених очах її, на передчасно змарнілому, ніби висхлому, хоч ще й моложавому обличчі промайне тїнь подиву і тривоги:

— Ганна!? Не прийняли?..

В грудях у дівчини холоде. З'являється якийсь тупий, ниючий біль і не дає перевести подиху. Отого запитання і смутку в материних очах Ганна боїться найбільше. Здається, що та хвилина, коли вона настане, буде нестерпною. Ганна просто згорить від сорому і жалю до матері... Не прийняли... А скільки покладалося на те надій! І яких гарячих, сміливих, гордих і радісних надій!

Тільки тепер, озирнувшись назад, несподівано усвідомлює дівчина, якою вона до цього часу була неслухняною, недоброю, нестаранною дочкою і ученицею. Явно перебільшуючи свої дитячі гріхи, з гострим каяттям, з якоюсь особливо болючою яскравістю згадує кожен пропущений у школі день, кожне невивчене завдання...

А вона ж так любить і так жаліє свою дорогу мамусю! У неї просто серце краялось, коли бачила, як з гарної, веселої молодої жінки за кілька років після того, як прийшло повідомлення про смерть татуса, мама, на очах чорніючи і сохнучи, перетворилася завчасно на змучену літню жінку. Найгірші злигодні війни та окупації, найтяжчі нестатки і найважча праця не могли зламати її, пригасити веселі, бадьорі, вперті вогники в темних очах. А після смерті батька щось у ній непомітно надірвалося, зламався в маминій душі якийсь невидимий гвинтик. Згас, потьмарився блиск маминих очей, і на дні їх, здається назавжди, заліг смуток. І хоч мати ще, особливо на людях, бадьориться і по-старому, не пропускаючи майже жодного дня, працює в колгоспі, Ганна розуміє, що жити так і працювати стає їй дедалі важче. А тут ще не клеїться щось і в їхньому колгоспі. Ось уже на протязі кількох років бідний трудовдень не дає можливості зводити матері кінці з кінцями.

Колгосп їхній — польський, бідний: солончаки, болітця. І так, як воно йшлося до цього, сподіватися на зернові — пшеницю, жито, ячмінь — не доводилося. Навіть доброго року, по люпину, жито родило не дуже щедро, а посушливого і зовсім дощенту вигоряло. До війни тримався колгосп, і непогано тримався, на скотарстві. Добре виручала також картопля і особливо льон. Та війна і окупація начисто зруйнували налагоджене було господарство. Загинули колгоспні череди і отари. Наклали головами на фронті, в партизанських загонах і фашистських катівнях найкращі і найміцніші люди колгоспу — його цвіт і сила. Розгубилися старі кадри льонарок... У колгоспі залишилися самі жінки та старі.

Одразу по війні колгоспові якось не повезло. Не пощастило йому як слід згуртуватися, вхопитися за щось головніше, основне, щоб разом витягнути господарство вперед. Не таланило з головами і бригадирами. За шість-сім років, вже за Ганниної пам'яті, змінилося в колгоспі п'ять чи шість голів. І все, як на зло, траплялися такі, що тягли колгосп не вперед, а назад. Голів міняли, а справи колгоспні не кращали. Колгоспне господарство ледве трималося, оплата трудодня була жалюгідно низькою. І жилося колгоспникам важко. Старші, зневіряючись, почали тягнути вбік, на власні городці, на випадкові підробітки. Повоєнна колгоспна молодь, не зв'язана навіть власними згадками з довоєнними ділами колгоспу, підрастаючи, всіякою намагалася перебраться до міста. Одні виїжджали вчитися, інші — на заводи та будівництво. Роботи в країні вистачало — аби руки та охота. А то трапилося кілька таких, що перебігли, і зовсім недалеко, всього лише в сусідній район. Влаштувалися там у багатому колгоспі «Маяк соціалізму». Той колгосп славився ще до війни своїм льонарством і ланковою — Героєм Соціалістичної Праці. А після війни сталося так, що відновив він не лише свою довоєнну славу, а ще й підніс її, розводячи племінну худобу і доцільно освоюючи бідні поліські землі. Зросло тепер у ньому аж п'ять Героїв Соціалістичної Праці і дуже багато нагороджених. Трудодень у «Маяку соціалізму» був високим. І кілька юнаків та дівчат з їхнього села вирішили, що значно краще скористуватися вже з готового, вибореного іншими, аніж боротися і чекати на таке ж роками в себе. Одні, йдучи «в прийоми», про людське око ще й виправдувалися: мовляв, на «Маяк соціалізму» вся республіка дивиться, всі їм допомагають, а на нас ніхто й рукою не махне; інші перескакували, не виправдуючись, хто заміж, а хто і в прийоми до вдів...

Хоч і жили вони з матір'ю лише вдвох, та й одержували пенсію за батька, все ж матері, щоб не бідувати, доводилося працювати не покладаючи рук. І Ганні, коли вона вже підросла, ставало жаль матері, і все частіше брав сором за себе, що мало допомагає їй.

Сталося так, що дівчина пішла до школи в сорок п'ятому році, вже тоді, коли їй виповнилося десять літ. Коли б не війна та не окупація, то бути б їй на цей час у третьому. В п'ятому класі дівчина мала вже п'ятнадцять років. Все настирливіше почав гризти її сором за те, що вона, така здорова, сидить з дітлахами за партою, тоді, коли могла б уже допомагати матері. І хоч працювала дівчина кожного

літа в колгоспі, сором не покидав її, і увага весь час двоїлася поміж школою і роботою.

Зрештою, вже в сьомому класі з'явилося тверде вирішення: далі так не можна. Вона, Ганна, не має ніякого права тягнути ще й десятирічку (до речі, у восьмий клас треба було ходити до райцентру, а взимку то й жити там), отже, ще невизначену кількість років нічим не допомагати матері. Ні, совість її цього не дозволить! Так з'явилася думка про технікум. Через три-чотири роки, закінчивши його, вона здобуде середню освіту, стане спеціалістом, буде працювати і допомагатиме своїй матері, полегшить її життя...

А тепер от... Полегшила... Завтра-позавтра вона повернеться додому. Як же їй показатися тепер на очі матері?

Терзаючи себе, ще більш роз'яtringючи і без того болючу душевну рану, згадує зараз дівчина своїх подруг, які, напевне, всі осудять її. Так ніби тим подругам зараз і клопоту іншого не буде, як тільки дивуватися, думати й переживати, що ось її, Ганну, не прийняли до технікуму, бо вона не змогла розв'язати простенької задачі й не відповіла на запитання викладача математики. Вона, Ганна, ганебно провалилася на математиці, а про Комарову Наталку після жнив уже навіть в районній газеті писали.

...Наталка закінчила семирічку з Ганною, у восьмий клас так само не пішла, але й до технікуму заяви не подавала.

— Я середню освіту матиму й заочно, коли б тільки охота була. А за однією партою з дітьми не до сивого ж волосся сидіти!

І пішла працювати в ланку до старої льонарки Одарки Панчишиної. Ганні так само радила:

— Залишайся, Ганно. От побачиш, так відзначимось, що по всій області слава про нас прогрімить. І зароблятимемо добре. Чула, як дівчата до війни своїм льоном на всю країну прославились? Отак і ми. А що? Хіба ми гірші? А тітка Одарка — її тільки слухай, вона сама до війни в передовиках ходила.

Ганна не послухала. Довоєнної слави свого колгоспу вона не знала й не пам'ятала, а тепер у те, щоб аж їм з Наталкою відродити її, вірила мало...

Забігала до неї Наталка ще й перед самим від'їздом. Показувала районну газету. На другій сторінці повідомлялося, що високий урожай льону-довгунця зобов'язалася зібрати в цьому році ланка Одарки Панчишиної з колгоспу «Промінь». Згадувалося й про те, що добре попрацювали

цього літа членн ланки. Далі йшли прізвища дівчат, а серед них згадувалася і Наталка Комар.

— Залишайся, Ганно. Записуйся до нас у ланку. От побачиш, що буде! А вчитися... Сама ж чула, що казав на комсомольських зборах секретар Мишко Полотнюк... В Озірцях, всього ж за три кілометри, цієї осені вечірню середню школу колгоспної молоді відкривають. От і будемо вчитися зимовими вечорами.

На згадку про Мишка Полотнюка постає в Ганниній уяві сухорлявий високий хлопець, всього лише на два чи три роки старший від неї. У нього зовсім білий, як льон, чуб і великі темно-сині очі. Як зараз бачить його перед собою. Стоїть і енергійно рубає кулаком повітря перед самісіньким її носом:

— Так воно, Ганно, завжди не буде! Райком партії ось рекомендував нам на голову колгоспу агронома Петра Івановича Скибу. Сама бачиш, що в колгоспі вже свіжим вітром повіяло. Партія і уряд беруться за Полісся. Буде й льон, і трави, і племінна худоба. Та й земля наша не така вже гибла, можна освоювати нові заболочені ґрунти, поліпшувати, вапнуючи і угноюючи торфом. Одно слово, треба тільки рук докласти. Залишайся, Ганно, не пожалкуєш! Рук у нас робочих малувато, а все одно таке тут підіймемо, що ого!..

Не повірила, не валишилася. На свої убогі знання покладалася і... от... Провалилася. Сором який! З товаришами зустрічатися сором!

Ганна рвучко повертається на правий бік:

— Не повернуся! Нізащо! — вигукує на всю кімнату і люто гамселить кулаком об спинку дивана.

І аж тепер неждано-негадано проривається рясний дощ пристрасних сліз.

Так шкода дівчині себе, так хочеться пожаліти саму себе, що сльози ті, такі пекучі, гіркі, ллються все рясніше й рясніше. Здається, ще ніколи в житті вона так ревно і так солодко не плакала. І так довго...

Уранці, повернувшись з роботи, Оксана Пилипівна застала кімнату незамкненою, а Ганну — на тому ж самому диванчику. Дівчина спала одягнена, повернувшись на бік і підклавши кулак під щоку.

Літня вже, низенька й опасиста Оксана Пилипівна, з круглим білим обличчям, подвійним підборіддям і підфарбованими губами, спочатку обвела кімнату настороженим поглядом своїх вузьких, видовжених темних очей (чи не

обікрав, бува, хто?), потім намірилася розбудити дівчину, але, помітивши на столі жовту папку, зрозуміла все, зітхнула співчутливо і будити роздумала.

Прокинулася Ганна сама аж через годину. Розповіла про все Оксані Пилипівні за сніданком. Оксана Пилипівна, далека батькова родичка, вже років двадцять жила вдовою і працювала старшою сестрою в одній з міських лікарень. В неї і зупинилася Ганна на час іспитів, їй першій мусила розповісти й про свою невдачу. Розповідати було соромно, ніяково і тому важко. І це ж майже зовсім чужій і, певне, байдужій до того всього жінці! А як іншим?

Як-так розповівши про свій провал, Ганна насупилась, нагнула голову і тихо, але твердо вимовила:

— Не повернусь я додому! Нізащо не повернусь!..

— Як то — не повернешся? — здивувалася Оксана Пилипівна.

— А так... Буду шукати тут собі роботу.

— Роботу? — Оксана Пилипівна одсунула від себе склянку з недопитим чаєм, замислилась. — Думка, коли мати не буде заперечувати, не така вже й погана. На батькову пенсію вік не житимеш. І в колгоспі вашому заробітки відомі... А тут як-не-як і на себе можеш заробити, та й мамі полегкість. З роботою ж у нас не важко. Спочатку, звичайно, яка випаде. А попрацюєш, оговтаєшся, дивись і кваліфікації якоїсь набудеш... Та стривай-но, вчора, здається, зустріла я свою приятельку, сестру-хазяйку з «Березової дачі» (будинок відпочинку такий є тут недалеко за містом), так казала мені, що їм зараз потрібна така дівчина або жінка, санітарка, одне слово. Умови там непогані, я знаю. І хазяйка — жінка порядна й добра. Схочеш вчитися — теж час знайдеться. Коли маєш бажання, поговорю з нею хоч і завтра. Матері одразу напишемо листа. Попрацюєш сезон, а там видно буде...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Минуло три дні.

Рано-вранці, коли Ганна ступила на високі східці заднього вагона приміського поїзда, який мав уже от-от відійти, хтось легко вихопив з її руки важкий чемодан-скриньку.

— Дозвольте допомогти! — обізвався за спиною веселий, приємного тембру голос. — О, який важкий! Слухайте, дівчино, що ви там такого везете?

І високий чоловік з розстебнутим коміром білої шовкової сорочки, стріпнувши густим розкуйовдженим чубом, спритно і легко вскочив до тамбура. В правій руці мав чемодан, а лівою підтримав, підхопивши за талію, Ганну. (Поїзд у цей час саме брязнув буферами, різко шарпнувся і зрушив з місця).

Застукана зненацька, Ганна розгубилася і забула навіть подякувати.

А високий незнайомиць, широко та енергійно ступаючи, зайшов до вагона, розшукав вільну лаву, чемно попросив когось там потиснутися, поклав під стіну чемодан, всадив, легенько стиснувши за плечі, Ганну і сам усівся поруч.

— Мабуть, іспити складала? — чи то запитав, чи то ствердив, природно й легко перейшовши на «ти».

І зазирнув просто в очі таким гострим і пронизливим поглядом, що Ганні раптом ні з сього ні з того зробилося ніяково і навіть лячно.

Знітившись, дівчина одвернулася до вікна, белькочучи на відповідь щось тихе і нерозбірливе.

Чоловік запитав ще про щось, потім жваво розповів якусь цікаву історію, але Ганна його майже не слухала. Відчувала лише, що з кожним словом того привітного чоловіка страх її стає все гострішим і вона починає раптом особливо чітко розуміти, що у всьому вагоні жодного близького чи хоч знайомого їй обличчя, що вона оце ступила в житті на якусь нову, невідому стежку і опинилася одна серед чужих, самотня і... беззахисна. Зовсім, зовсім беззахисна...

Ледве зауважила, як високий, чемно попрощавшись, вийшов з вагона на першій зупинці. Примітивши лише його високий зріст, розкуйовджений чуб та ще виразні темні очі, Ганна одразу ж і забула про це. І лише якесь незрозуміле збентеження, почуття беззахисності та остраху так і залишалося в ній на увесь час, поки сиділа у вагоні.

За годину поїзд, який тут усі звали «летучкою», перевіз дівчину з великого гамірливого міста до тихого дачного селища.

Годинник на фронтоні невеличкої станції показував рівно восьму. І, певне, тому, що було ще так рано, з поїзда зішло лише кілька пасажирів. Всі вони одразу розійшлися по вузеньких піскуватих, обсаджених сосною та акацією вуличках. Постоявши хвилину, рушила далі й «летучка», пихкаючи рожевими в сонячному промінні клубками пари, і дівчина залишилася одна.

В легкому осінньому пальтечку, розкутана, з важким саморобним, пофарбованим яскраво-зеленою фарбою чемоданом у правій руці, зупинилася Ганна край високого залізничного насипу.

Позаду, за спиною її, був вокзал і селище. В обидва боки слалася, виблискуючи рейками навпроти сонця, залізниця. Праворуч, там, звідкіля вона приїхала, рейки збігали на високий залізний міст. Ліворуч — різали навпіл мішаний березовий, сосновий і дубовий ліс і зникали, губилися десь у його синій глибині. Просто перед нею, одразу ж від насипу залізниці, зводяться на піщаний косогір і знову збігаючи донизу, зливаються вдалині з зеленими луками і сизуватим розливом лісів за річкою, слався великий, може, на цілий кілометр, прямокутник території, огорожений красивим дерев'яним з цегляними стовпами парканом.

Десь на вигині дороги, випустивши цівку рожевої пари, востаннє прогув паровоз. І поїзд одразу весь, з гуркотом та брязкотом коліс, стих, зник з очей, ніби провалився у воду, в лісовій гушавині.

Дзвінка й глибока тиша поволі насунула з усіх боків, зійшлася над головою, як річкова вода, і залила дівчину своїми прозорими хвилями.

Герпке ранкове повітря солодко роздимало груди і приємно холодило щоки. Пахло воно зів'ялим луговим сіном, вологою багнистих озер та мочарів, нагрітою сонцем глицею і трохи вугільним паровозним димком.

Паркан тягнувся понад залізницею, гублячись десь аж біля мосту на луках у низьких вільхових кущах. Іншим боком рівно, як по струнці, йшов вздовж вузької вулички, зникаючи за великим піщаним горбом. Вздовж вулиці, звисаючи могутнім гіллям через паркан аж на другий бік її, на рівній відстані один від одного стояли старезні кристалі високі красені осокори з ледь зачепленими осінньою жовтизною блідо-зеленими, з сріблястим підбілом листів кронами.

Ганна жадібно, на повні груди, вдихнула чистого повітря, поклала на пісок свій чемодан і розширеними від захвату очима впилася в краєвид, що розіслався перед нею.

Від залізниці, одразу за парканом, темніла смуга низьких вільхових кущів з темно-зеленим, ніби побитим іржею листям. Далі зводилося кілька рядів високих, підчищених, з гарно виведеною короною старих вільх. Потім — низький мокрий луг з яскравою зеленню болотних невисоких трав і круглим озерцем посередині. За озерцем і лугом, там, де

місцевість почала полого підвищуватись, кучерявився невеликий, але напрочуд гарний березовий гайок. Підносячись кількома ярусами, берези купчилися під горою, ніби випромінюючи з листя і білої кори якесь ніжне прозоре світло, що осявало всю місцевість навколо, прикрашуючи і звеселяючи її.

За березовим гайком видно було крутий косогір. На самому верхечку його, ніби вінчаючи собою найвище місце, стояв двоповерховий химерної архітектури будинок. І від нього, схилом косогору, аж до беріз, поміж рідкими поодинокими соснами та кленами розкидано було ще кілька одноповерхових будівель з біленькими вікнами і червоними дашками. З димаря одного з них виляса вгору прозоро-сизувата цівка диму.

Що було на протилежному схилі косогору — Ганна не бачила. Лише по верхів'ях дерев могла догадатися, що там теж розрісся гайок, але вже сосновий. А за ним на кілька кілометрів слалася зелена річкова заплава. Серединою заплави в'юнилася вузька, заросла очеретами, осокою та верболозом річка. Маячили за річкою копиці сіна. А ще далі, замикаючи увесь небокрай навколо, синіли соснові бори.

І над усім, поволі зводячись вгору по безхмарній блакиті небес, сяяла білим полум'ям сліпуча сонячна куля.

Місцевість, огорожена парканом та обсаджена осоками, звалася «Березовою дачею». То було місце, де Ганна мала жити й розпочинати свою самостійну працю. І місце те Ганні сподобалося.

Сподобалася з першого погляду і невисока, смаглява, кругловида жінка з напрочуд молодими та веселими карими очима, яка привітно зустріла Ганну на воротах дачі.

Був на тій жінці білий, накрохмалений і старанно випрасуваний халат, з-за якого стримів комірець блідо-бузкової шовкової блузки. На голові, ледь прикриваючи заплетену і викладену вінком чорну з срібними ниточками сивини косу, така ж сніжно-біла хустина.

— А ти, дівчино, певне, до нас? — заговорила вона приємним грудним голосом, трохи розтягуючи слова, ніби не проказуючи, а виспівуючи їх.— І звать тебе, повинна тобі сказати, Ганною? Та-а-ак?

— Так,— невідомо чого посміхнулася Ганна.— А ви...

— А мене, повинна тобі сказати, звать Мартою Гаврилівною. Працюю я сестрою-хазяйкою. От і будемо знайомі.

Ми тебе сьогодні й ждали. Тільки до поїзда не вийшли от, бо гадали, що ти прийдеш пізніше... Мо-о-отю-ю!..

Від високих глухих воріт, ділячи майже навпіл територію дачі, йшла широка, добре накочена дорога попід березовий гайок і ховалася в протилежному кінці подвір'я за соснами, там, де бовваніли дахи якихось господарських будов. Не доходячи до середини гайка, від великої дороги відділялася вужча, обсаджена кущами черемхи. Вона вела до химерного двоповерхового будинку з гострими шпильями і різьбленими балкончиками. На розвилці доріг, тулячись ближче до березняка, стояв найближчий одноповерховий будиночок, певне, на три кімнати, з зеленим різьбленим ганочком і просторою, заскленою з усіх боків і обплетеною диким виноградом верандою.

На поклик Марти Гаврилівни скляні двері веранди широко розчинилися і на порозі з'явилась присадкувата, вузькоплеча дівчина в такому ж, як і в хазяйки, білому халаті, але без хустки, боса і з віником у руці. Густе жовтаво-біле волосся її, підрізане на рівні плечей і недбало заколите збоку великим гребінцем, спереду рівним, товстим пасмом спадало на лоб, закриваючи половину обличчя.

— Мотю! Повинна тобі сказати, що до нас ось прибула нова санітарка. Ганною звать. Познайомся та допоможи влаштуватися новій подрузі.

Мотя пожбурила віник кудись за веранду, не зійшла, а скоріше злетіла з сідців і за мить, виляскуючи босими ногами, підбігла до Ганни. Відкинувши зігнутою в лікті рукою з лоба пасмо волосся, подала руку.

— Мотря.

Рука в неї була сухорлява, з широкою долонею і твердими горошинами мозолів під пошерхлою шкірою.

Назвавши себе, Ганна несміливо, знизу вгору стріпнувши густими віями, глянула в обличчя майбутньої подрузі. Гарним того обличчя не можна було назвати: довгасте, засмагле, з майже білими бровами та віями, з повними, чітко окресленими рожевими губами, твердим, важким підборіддям і завеликим м'ясистим, хоч і рівним носом. Скрашували обличчя мінливо-зеленавого кольору очі і загальний вираз привітності й лагідної доброти.

З вигляду Моті можна було дати двадцять років, може, трохи більше.

Привітавшись, Мотя, зовсім несподівано для Ганни, взяла у неї з рук чемодан і швидко, легкою ходою подалася вгору алеєю, обсадженою кущами черемхи. Ганна, зніяко-

вівши і навіть почервонівши, спробувала відібрати свій чемодан. Вона, мовляв, і сама донесе, нащо це? Але Мотя на те лиш усміхнулася якоюсь, тільки їй властивою, щирою променистою посмішкою, від якої обличчя її на мить вида-лося Ганні по-справжньому красивим. І, відвівши Ганнину руку так, ніби вони не вперше оце зустрілися, а були знайо-мі принаймні кілька років, сказала:

— Облиш і роби, що старші скажуть. Зрозуміло?

Ганна мусила посміхнутися й собі. І, посміхнувшись, ско-рилася.

Вони пройшли черемховою алеєю, минули двоповерховий будинок, що звався тут першим корпусом і зблизька здав-ся Ганні ще кращим і ще химернішим, потім звернули на алею, обсажену бузком.

Проминувши два невеличких, усього на двоє вікон бу-динки з маленькими ганочками, вийшли на просторий зеле-ний майданчик перед довгою одноповерховою будовою. З фасаду містилася в ній ідальня, а з протилежного боку — кухня і інші підсобні приміщення.

Надійшла і Марта Гаврилівна.

Втрюх зайшли вони через середні двері низького сірого будинку до вузької довгастої кімнати. На протилежній від дверей стіні — велике й широке вікно, що виходило на луг, річку і густий ліс за заплавою. Під стінами — двоє чистих вузьких ліжок, застелених білими покривалами, дві тум-бочки, маленький столик і два стільці. Перед порогом картатий пухнастий половичок.

— Ну от, Ганно, повинна тобі сказати, що тут будеш і жити разом з Мотею, — розтягуючи слова, проспівала Марта Гаврилівна. — Оце буде твоє ліжко. Шафа — на двох — он біля дверей. Чемодан постав у куток. Подоба-ється?

— Подобається, — Ганна ще раз обвела очима кімнату, на мить затримавши погляд на картинці, яка висіла в неї над ліжком, так і не роздивившись здала, що на ній нама-льовано.

Дівчина сказала правду. Кімната, як і все тут, їй справді сподобалася.

— Повинна тобі сказати, що я буду дуже рада, коли й праця тут тобі сподобається, — лагідно посміхнулася Мар-та Гаврилівна. — Та з того, що мені про тебе розповідала Оксана Пилипівна, наша робота тобі дуже важкою не буде. Отож роздягайся, влаштовуйся. Покажи їй, Мотю, де по-митися з дороги, а потім поведи, хай дівчина поснідає.

А вже після сніданку заходьте обидві до мене. Познайомлю тебе з нашими товаришами, розповім, що та як маєш робити, і, коли нічого не матимеш проти, до директора — та й будемо оформлятися. Не баріться ж, дівчата.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Незвично тихо і порожньо було зараз у «Березовій дачі».

Будинок після напруженого весняно-літнього сезону з його щоденними клопотами і великим напливом людей закрили до десятого вересня. За ті десять днів мали підготуватися до зими, привести все до ладу і дещо відремонтувати.

Відпочиваючі роз'їхались. Сезонників, які звичайно влітку складали половину штату, розрахували. І залишилися лише постійні, ті, хто працює тут круглий рік.

У кімнаті біля кухні Ганну познайомили з високим худорлявим чоловіком з низько підстриженою вогненно-рудю головою. То був Степан Гурович — головний, як він себе називав, куховар, уже літня, жартівлива і глуха на одне вухо від давньої контузії людина. Степанові Гуровичу, або просто Гуровичу, як його тут називали, допомагали по кухні його помічниця тьотя Поля — молодиця років тридцяти п'яти з добрим блідим обличчям і великими чорними очима — та низенька кухонна робітниця, рожевощока, сміхотлива дівчина Килина.

Дві офіціантки: літня тьотя Маруся і молода, красива, блакитноока, з пишною русявою зачіскою Нюся теж, коли була в тому потреба, допомагали на кухні. Тьотя Маруся — вдова. Чоловік Нюсі — високий кучерявий блондин Петро Якимович — працював тут же, в «Березовій дачі», шофером. Про нього жартома говорили, що він так дружно і без с'варок живе з своєю дружиною Нюсею, лише дякуючи завгоспові Ліні Леонардівні, з якою він свариться безперервно з ранку до вечора, так що для Нюсі вже нічого не залишається. Ліна Леонардівна — жінка, про вік якої ніхто не знає і навіть приблизно не догадується. Знають лише, що важить вона близько семи пудів, а з вигляду схожа на великий м'яч з коротенькими ніжками. Проте жінка вона надзвичайно метушлива, непосидюча й сварлива. Ліні Леонардівні завжди чогось не вистачає: не вистачає «на завтра» хліба чи картоплі, дров, бензину чи п'яти хвилин. Вона завжди кудись поспішає, щось забуває,

кудись спізнюється, її завжди «всі затримують» і «не дають дихнути», все руйнують, плондрують, ламають. І найбільше винен у всьому і майже завжди шофер Петро Якимович, з яким вони постійно кудись квапляться, кудись їздять, сьвряються. Помирити їх або розібратися в їхніх ділах може лише Іван Іванович — сухорлявий, мовчазний, завжди заклопотаний і відлюдкуватий чоловік у дротяних, скріплених на перенісці ниткою окулярах — бухгалтер.

Крім усіх згаданих, є ще в штаті «Березової дачі» два діди: дід Кирило та дід Корній. Дід Кирило, прозваний «дідом» за пишну чорну бороду віялом, — інвалід Вітчизняної війни з протезом нижче коліна на лівій нозі, має всього п'ятдесят років. Посада його — нічний сторож. Озброєння — дробовик. Дід Кирило відає ще й мотором, що нагнічує воду у водогін, електричною проводкою і всіма пробками, вимикачами і щитами, які є на території дачі. У вільні хвилини любить дід розповідати відпочиваючим давно відомі всьому штатові свої фронтові пригоди. Розповідає він неквапливо, ґрунтовно і досить цікаво. Так що не лише дід, але й відпочиваючі, які його слухають, залишаються вдоволеними.

Дід Корній — значно старіший. Йому вже за шістдесят. Але він ще бадьориться. Борідка в діда, хоч і зовсім уже біла, та зате завжди акуратно підстрижена гострячком, по-цапиному, щоби чисто поголені, ріденький чуб підрівняний, а пишні темно-руді вуса старанно підкручені. Дід Корній на дачі, як він сам каже, «за старшого — хто куди пошле». Він рубає дрова, розвозить їх до кухні та по корпусам, підмітає доріжки, лагодить ворота й паркани, а іноді, коли щось трапиться з мотором, розвозить по території у бочці воду, поливає клумби й дерева. Так само, коли застопориться машина Петра Якимовича, роз'їжджає з Ліною Леонардівною. А взагалі обов'язки старого, все, що він робить, перерахувати майже неможливо, принаймні дуже важко.

З уявленням про діда Корнія нерозривно зв'язані кінь Каштан і трое псів: Пірат, Полкан та Дзвоник. Каштан — улюбленець і ветеран всієї «Березової дачі». До нього всі тут ставляться з повагою. Можна сказати навіть, що поряд з Гнідком з сусіднього санаторію він є знаменитістю цілого дачного селища, в якому, на радість усіх навколишній дітворі, тільки двоє їх і є. А от Пірат, Полкан та Дзвоник — істоти, тут гнані й переслідувані. І вони самі це відчувають. І, відчуваючи, здебільшого тримаються десь поза огорожею

чи на господарському подвір'ї, підібгавши хвости, туляться до діда Корнія. Іноді ще можна побачити, як вони ланцюжком,— Дзвоник попереду, а Пірат позаду,— ліниво виступають вздовж залізниці попід парканом за возом з дровами або двоколкою.

Усім трьом псам санітарні лікарні й різні численні санкомісії та санінспекції давно вже вирекли нещадне аутодафе. І з'являтися на території дачі вони могли лише під загрозою смертної кари, накликаючи на директора та хазяйку штрафи й догани.

Варто було їм лише виглянути з-за стосів дров і купхмизу, як одразу зчинявся страшенний галас, ніби під час пожежі, і в них летіли грудки, камінці, поліняка або хто-небудь гнався з кийком. Однак кожен з тих, хто ганявся за псами, десь у глибині душі приховував до переслідуваних істот співчуття й жаль. Майже кожен вважав своїм обов'язком кинути їм якийсь ласий шматочок. Не крився, правда, з цим лише дід Корній, який взагалі не визнавав медицини. От чому всі троє, незважаючи на смертельну небезпеку, не кидали «Березової дачі» і роками трималися біля неї. Темно-бурий Пірат так і постарівся тут, посивів і почав уже сліпнути. Чорний кудлатий Полкан дійшов від сліпого щеняти зрілого собачого віку, і лише дзвінкоголосий рябий Дзвоник жив тут, як і взагалі на світі, всього другий рік.

Зараз відпочиваючих не було. Санінспекторами і близько не пахло. І тому всі три пси, вільно розтягнувшись на піску, тут же, неподалеку від березового гайка, мирно і солодко дрімали на сонці. Спутаний Каштан смачно хрумкав зелену отаву, час від часу підіймаючи красиву голову і задоволено відфоркуючись.

Все населення дачі з самого ранку гаряче і завзято працювало, починаючи від кухаря Гуровича і кінчаючи дідом Корнієм, незважаючи на ранги та посади. Мили підлоги, протирали вікна, провітрювали кімнати, підчищали стежки, витрушували килими. Лише один директор, опасистий, брезклий чоловік років сорока, в темних окулярах, з-за яких не видно було його очей, у брилі з рисової соломи та смугастій,— чорне з жовтим,— піжамамі й тапочках на босу ногу, байдужий до всього цього, розгулював по території дачі. Звали директора Никифором Назаровичем.

Коли Ганна підійшла до Никифора Назаровича, він і їй не сказав нічого особливого, навіть ні про що не запитав.

— От і добре,— процідив замислено.— Підеш тепер до Івана Івановича, і він тобі розповість, як оформлятися. А потім підійдеш знову до Марти Гаврилівни, і вона тобі скаже, що і як робити. А я потім все, що потрібно, підпишу...

Такий прийом трохи збентежив дівчину, але, на перший раз, вона не звернула на це особливої уваги. І тільки значно пізніше роздивилася, що директор взагалі тут отак працює. Все роблять, все знають, за всім стежать хазяйка та бухгалтер, а Никифор Назарович лише «відповідає взагалі» і протягом літа або, вірніше, скільки погода дозволяє, розгулює в смугастій піжамі та темних окулярах і підписує те, що йому подадуть підлегли.

Зараз він також, не заперечуючи і не схвалюючи, підмахнув написаний бухгалтером наказ про те, що Ганну Федорівну Бережнюк зачислено на посаду санітарки будинку відпочинку «Березова дача» такого-то, і більше вже цим не цікавився.

Заповнивши досить-таки довгу анкету для заведення першої в житті трудової книжки, Ганна залишила на приписку свій паспорт і знову віддала себе в розпорядження привітної і співучої Марти Гаврилівни. До самого обіду разом з усіма дівчина, не відчуваючи втоми, мила, протирала, витрушувала й підмітала.

По обіді Марта Гаврилівна наказала Ганні, щоб та відпочила, походила, познайомилася краще з місцем своєї роботи і лише надвечір ознайомила її з обов'язками, які дівчина мала тут виконувати. Обов'язки ті — відповідати за два будинки: той, що стоїть біля березового гайка, з скляною верандою, і другий, на дві кімнати — трохи далі, за трьома кленами. В кімнатах повинно бути завжди чисто, охайно, затишно. Що не зрозуміє або не знатиме, їй допоможе Мотя, вона робить те ж саме в першому корпусі — двоповерховому будинку. Інші ж будинки — літні, вони на зиму закриваються. Крім того, часом у вільні хвилини доведеться допомагати їй на кухні: прибрати в їдальні чи й ще там яка робота трапиться. От, скажімо, допомогти Ліні Леонардівні навантажити чи вивантажити продукти... Та це лише вряди-годи. Вихідний, як і взагалі, раз у тиждень, але не обов'язково в неділю, бо тут треба чергуватися. Їсти — разом з іншими працівниками в маленькій їдальні біля кухні. За їжу в неї вираховуватимуть з зарплати. Спецодяг — халат, хустина,— оце, на перший раз, власне, і все...

— Хоч повинна тобі сказати,— виспівувала Марта Гаврилівна,— що не сказала ще тобі найголовнішого і найважливішого — для чого і як усе це ти мусиш робити. А мусиш усе це робити для наших людей. Бо приїзять до нас відпочити і набратися сил наші радянські люди — трудящі. Одні з них купили путівку за свої трудові гроші, другим дала її профспілка, ще третіх преміювали за ударну роботу на підприємствах. От про це ти й повинна думати весь час, обслуговуючи відпочиваючих. Мусиш працювати так, щоб жодна дрібниця чи незручність не заважала нашим людям якнайкраще провести свою відпустку. Зараз ти допомагатимеш людям відновлювати свої сили і набиратися здоров'я, іншим разом, коли доведеться відпочивати, інші люди допомагатимуть тобі. Отож мушу ще раз тобі сказати, що робота твоя тут не проста, вона має, коли хочеш, державне значення, і працювати треба не абияк, а вкладаючи в свою роботу людську душу. От воно як, Ганно...

Уже надвечір, вивантаживши біля кухні машину березових дров, Ганна та Мотя викупалися в річці на піщаній косі, навпроти першого корпусу. Нашвидку повечерявши, розчесавши на ніч косу, Ганна лягла в своїй кімнаті у ліжку. Сповнена за день безліччю нових вражень, лежала, повернувшись обличчям до стіни, напівдрімаючи, приємно стомлена і задоволена.

На тумбочці під рожевим абажуром горіла електрична лампочка. Біля тумбочки, схилившись, сиділа Мотя. Вона вишивала сорочку. Надворі стояли сині вечірні сутінки і було ще видно. На тлі оксамитно-синього неба чітко вирізнялась висока сосна з темною шапкою крони. За нею вгадувалася в сутінках річка, яка ще вигравала темно-фіалковим відсвітом вечорової зорі, зелений луг і темний вал густого лісу за заплавою. Вікно було відчинене, і кімната повнилася пахощами нагрітої на сонці глици і змішаним, прохолодно-терпкуватим настоєм лугу й річки.

Вслухаючись у мелодійне дзюркотіння води на піщаному переказі, Ганна солодко мріяла. Перший день на новому місці, нові люди, з якими мала працювати, дівчині сподобалися. Йй, звиклій до важкої роботи на полі і вдома, працю тут здавалася легкою. Таку роботу можна було робити за виграшки. Пенсію, яку платила Ганні держава, як сироті загиблого офіцера, одержувала мати, і гроші йшли в господарство якось повз увагу дівчини. Принаймні вона їх у руках не тримала і багато їх чи мало — не замислювалася. А тут... Триста карбованців, аж триста карбованців, які

вона вперше в житті зароблятиме щомісяця! Дівчині, яка не одержувала на руки ще й карбованця, триста карбованців здавалися неабиякими грішми. Житло і харчі коштуватимуть їй тут тільки трохи більше ста карбованців. Решта — майже двісті — її. Вони їй, так здається зараз Ганні, зовсім не потрібні, вона відсилатиме їх матері. «Хороша моя матусю, тепер тобі буде хоч трохи легше...»

Ганна мріє, дрімає і крізь мрію й дрімоту прислухається до того, що говорить Мотя, яка, видно, охоча побалакати. Зараз, маючи в кімнаті нову подругу, говорить, мало турбуючись тим, прислухається Ганна до її слів чи, може, й зовсім не слухає.

— ...Лігувати у нас добре. Хоч і роботи до біса, та зате весело дуже,— веде своєї Мотя.— А от восени теж буде дуже цікаво. Восени літні відпустки вже закінчуються і відпочиваючих меншає. Тоді в нас у маленьких будиночках можна й окрему кімнату взяти. А восени, іноді взимку чи й напровесні, якраз на повінь, до нас майже завжди приїжджає на етюди багато художників. Ох і цікаво ж! Коли б ти бачила — оця місцина, і вся «Березова дача», і річка, і заплава,— все тут уже десятки разів обмальовано... Он над тобою, бачила? Чуєш, Ганно, кажу, над твоїм ліжком картинка висить, бачила?

І мусить Ганна, розганяючи солодку дрімоту, відриватися од своїх думок, підводити голову і дивитися на ту картину, яку й справді ще не встигла роздивитися...

Картина невеличка. На клаптику картону олійними фарбами, власне, не намальовано, а ніби виліплено куточок осіннього, пожовклого березового гаю. На тлі того гаю стоїть будиночок з скляною верандою, а від нього біжить всяна опалим листям стежка. Біжить і губиться за темночервоними кущами черемхи.

— Ой, та це ж наш будинок!

— Еге ж! Дядя Костя малював. Тут до тебе працювала, на твоєму ліжку й спала дівчина, подруга моя, Клава,— легко перескакувала Мотя з одного на інше.— Вона цього року до технікуму поступила, розраховалася. У нас тут дівчата взагалі надовго не затримуються. Одна у селищі, Настею її звали, вечірні курси закінчила і зараз муляром у місті працює. Ще Оленка була, так вона з минулої весни на цілинні землі записалася і десь аж на Алтай поїхала. Тільки я вже третій рік... Засиділася. В цьому році тільки за сьомий вечірній клас оце здала... Так до чого ж це я? Ага, про Клаву згадали... Клава цей малюночок у дяді

Кості випросила. Дядя Костя — це такий художник є. Ми його всі так звемо. Він щороку до нас приїздить. І восени, і взимку, і напровесні. Хоч на тиждень, а вискочить. Тільки влітку десь далі подається: то на Карпати, а то аж на Кавказ. І все малює, малює. Ну чисто все тут обмалював. Кумедний такий. От сама побачиш. І хвилини без діла не посидить, хоч йому вже й за п'ятдесят. Скільки то їх у нього, тих картин, уже! Тільки скупенький. Клава у нього ледве випросила оту картинку. Дуже не хотілося йому віддавати. Було ото — зима, мороз градусів на двадцять, а він стане отам на розі за їдальнею, рукавички з обрізаними пальцями, і ну малювати на морозі й заплаву, і ліс, і оті сосни. Посиніє увесь, руки-ноги задубіють. А він тільки пританцьовує. І так три й чотири години. Іноді зникне десь зранку, нікого не попередивши, і вже й обід, і до вечері йдеться, Марта наша сердиться, турбується, а його немає. Гадаємо, сталося з старим що. Посилає Гаврилівна нас розшукувати... Знайдемо аж за кілометрів п'ять. Стоїть і малює. Дуб йому, бачиш, якийсь особливий, з червоним листям, сподобався.

Якось малював він по той бік, у лісі. Взимку це було. Повертався назад через залізничний міст. Ніс отакенну велику картину, мольберт, а вітер — в обличчя. Позаду — поїзд. Гуде, гуде, а він не чує... Зійшов з мосту, переступив через рейки, озирнувся, а паровоз зупинився і чмихає за два кроки від нього. Повернувся увесь блідий, як крейда, чи як оця стіна, і їсти нічого не хотів.

А то ще одного разу, як паркан ставили. Приїхав саме дядя Костя на весняну повинь малювати. Так наш директор додумався: підходить до нього та й каже, що раз ви, значить, художник і часто в нас відпочиваєте, то чи не намалюєте ви нам вивіску. І грошей на це відпущено аж сорок карбованців... Такий мудрагель! Ох, коли б ти побачила, як розпасювався дядя Костя, аж губи побіліли і тремтить увесь... Він думав, що то директора його ж товариші — ще тут з ним художники були — отак намовили і підслали. А коли довідався, що директор сам від себе, то сміявся, аж за живіт хапався. Цього року він, напевне, першим приїде, от побачиш. Я вже знаю!

А взагалі оце восени понаїздять усі такі, що й голів догори не підводять. Кожен усе працює, усе працює. І старі, і молоді. Їм однаково, чи ти прибереш у кімнаті, чи ні, аби тільки не заважала. Правда, і вередливі бувають. Особливо з молодших. Всяк, одно слово, буває, а тільки з усіма, Ганно,

треба триматися рівно, однаково. Будь з кожним ввічливою, уважною, старанною і не ходи нечупарою. Але тримай себе завжди строго. Нічого такого не дозволяй, щоб запанібрата... Всякі люди трапляються. Вони собі побули, потім поїхали, та й по всьому. А тобі тут жити, працювати треба...

Мотина розмова крізь дрімоту доходила так, ніби десь за стіною жебонів, пробиваючись поміж камінцями, струмочок — тихо, заколисуючи, не заглиблюючись у свідомість. Тільки останні слова на якусь мить такі затрималися в голові, вразивши якимсь ще не усвідомленим натяком чи пересторогою. Зовсім несподівано для Ганни раптом став перед очима отой високий, що допоміг піднести чемодан до вагона, і неясна, терпка тривога ворухнулася в серці. Знову, як і тоді, відчула себе маленькою і беззахисною. З'явилася потреба вдуматися в Мотині слова, запитати, про яких саме людей говорить вона, що має на увазі? Однак не запитала. Солодкий сон чіпким павутинням обсотав усе тіло. Не було сили ні поворухнутися, ні очей розплющити, ні навіть руки підняти. Ще якийсь час чулися, все притухаючи, ніби віддаляючись, Мотині слова, аж поки все навколо і сама вона не провалились в якусь м'яку, заспокійливу і заколисуючу прірву...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

«Аврал», як казала залюблена в небуденні слова Ліна Леонардівна, в «Березовій дачі» тривав ще три дні.

Протягом цих днів кімнату за кімнатою в кожному будинку, ступінь за ступенем на подвір'ї прибирали, перетирали, перемивали, чистили, підмітали, наводячи зразковий лад, затишок, чистоту або «шикарний комфорт», як казала Ліна Леонардівна.

Разом з усіма працювала й Ганна. За роботою ніколи було та й не було потреби розмірковувати над застереженнями Моті, тим більш розгадувати їх. І вони швидко випарувалися з пам'яті і, зрештою, зовсім забулися. Але не лише тому, що в Ганнині роки, та ще з її життєрадісним характером, погані передчуття рідко бентежать людей. Просто життя її текло зараз плавно і ясно. На небосхилі не з'являлося, та й нізвідкіль було з'явитися, жодної хмаринки. Працювати навчилася вона вже давно, а тут лише призвичаїлася і працювала старанно, з охотою. Праця, швидка, навальна, подобалася їй. Дівчині здавалося, що увесь цей

невеличкий, але дружний колектив, членом якого тепер стала і вона, завзято готується до якогось радісного й веселого свята. Люди всі як є теж подобалися їй і вже здавалися давно знайомими і близькими. Ганна, з її охотою до роботи, безпосередністю, щирістю та привітністю, теж якось одразу сподобалася своїм новим знайомим. Отже, причин до невдоволення і поганих передчуттів не було і нізвідкіль їм було братися. Та й взагалі Ганна, з її ще майже дитячою безпосередністю, не могла зрозуміти, чому, скажімо, мусить вона стерегтися чи хоч застережливо ставитися до будь-кого з людей. Ніколи ще не замислювалася вона серйозно над такими питаннями, хоч коротеньке життя її складалося нелегко й несолодко. Того, як люди жили до війни, вона не пам'ятала та й не могла пам'ятати. Про те життя вона знала лише з розповідей та книжок. Здавалося воно їй дуже ясным, чомусь поспіль веселим, радісним, легким, щасливим і надзвичайно, до неймовірного, далеким. І не дивно. Адже все те діялося десь майже ще в «доісторичні часи», тоді, коли її ще й на світі не було, або тоді, коли вона ще ледве навчилася говорити.

З тих далеких часів яскраво закарбувалася в пам'яті, так ніби вихоплена з темряви раптовим спалахом блискавки картина: багато, дуже багато щедрого, гарячого, сліпучого сонця. Розчинене навстіж хатне вікно. За вікном у сонячній зливі шелестить, тріпоче й виблискує листочками молода берізка. В хаті перед вікном, впавши головою на стіл, заламавши руки й здригаючись усім тілом, беззвучно і тому дуже страшно, так страшно, що від того Ганні і зараз стає моторошно, ридає мати... В уяві збереглося тільки відчинене вікно, берізка, сліпуча сонячна злива і материні плечі, які тіпаються від плачу. А десь там, поза рамками цієї картини, певне, на вулиці,— приглушений гуркіт мотора, хрипкий чоловічий поклик: «Машина чекатиме біля криниці!» — і несподівано гучна і навальна, як постріл, пісня:

Засвітали козаченьки
В похід з полуночі...

Зараз Ганна напевне не могла сказати, чи справді вперше почула і запам'ятала ті слова саме тоді, чи вони увійшли в ту картину непомітно і вже значно пізніше. Знає тільки, що та картина пов'язана в її пам'яті з першим днем війни і прощанням з батьком. І дивує в тій картині одне: як не напружує своєї уяви дівчина, вона не лише не може

згадати, але навіть уявити собі зараз у рамках тієї картини татуся. Все зв'язане саме з ним, а його немає. І навіть уявити не можна, яким він тоді був і що тієї хвилини робив... Хоч ішов тоді Ганні вже шостий рік і дещо від того часу в пам'яті збереглося...

Роки окупації залишилися більше в почуттях, ніж в спогадах. На згадку про них з'являлося відчуття чогось страхітливого, якоїсь постійної гострої, смертельної тривоги, що нависла над головою. І ще почуття породженої тим страхом зненависті і відрази до всього, що тільки нагадувало фашистського солдата. І поряд — чекання, постійне, настирливе, нетерпляче чекання. Чекання того, що ось придуть свої, прийде татусь і розвіє, одведе від неї той страшний тягар. Дитяча ж пам'ять зберігала лише окремі розірвані і нічим не пов'язані між собою картини, клаптики, перейняті зв'язаним з ними найрізноманітнішими, здебільшого тривожними почуттями.

...Вона, Ганна, забилася в куток між рогачами і тремтить, з усієї сили стримуючись, щоб не розплакатися вголос. За вікном, на подвір'ї, сполохано кричать кури. Там господарює німець. Чужий, страшний і безжальний.

...Ще якась ніч, ще темрява. Вона на руках у мами, міцно обхопила її шию і пригрілася біля грудей. Навколо, чути, ще люди. Вони кудись поспішають, майже біжать, спотикаючись, натикаючись на кущі й дерева, мовчки, без розмов. Іноді по щоді дівчини хльоскають холодні, мокрі гілочки. Тоді вона повертає голову назад і бачить: десь там позаду, в чорнильній темряві, криваво-червона тривожна заграва, на тлі якої, ніби велетні з високо піднятими руками, бовваніють чорні, оголені дерева... Там, позаду, горить їхнє село.

...І ще пам'ятає себе дівчина в якійсь ямі — чи то погребі, чи то землянці. Навколо багато жінок і дітей. А зверху щось без упину гупає і так важко гуде, що від того здригається земля і з стелі на голови осипається пилюка і грудочки. Гуркіт все наростає. Але в тьмяному мерехтінні каганця видно, що обличчя людей збуджені й радісні. Б'ють десь уже неподалеку, б'ють наші гармати...

Ясне, чітке усвідомлення всього навколишнього, того, що запам'яталося на все життя, прийшло разом з Радянською Армією, яка наприкінці сорок третього року вже визволяла їхні краї.

Ішов тоді дівчині восьмий рік. Вона добре пам'ятає, як побачила першого солдата з червоною зіркою на кашкеті.

Він, ледь пригинаючись, тримаючи автомата наготові, ступав вздовж городів напівспаленого села, попід вільховими кущами... Пам'ятає, як почувла вперше не вимовлене, а, скоріш, натхненно проспіване слово «наші!», не пригадує вже чийми жіночими устами. І ще не усвідомлюючи до кінця всього того, що сталося, але вже вся виповнюючись буйною, ясною радістю, з галасом, якимись переможними покличками, кинулася вона назустріч тому солдатві понад мочарами, засипаними круглими жовтячками осокового листя...

Тоді, тієї ж осені, вона вперше побачила і запам'ятала свого татуса, який прийшов з першими радянськими частинами, у сьайві слави сталінградця, воїна, визволителя.

Як вранішній туман, як нічні привиди, зникла тривога і страх, що жили в ній під час окупації. І хоч навколо ще гриміли бої, хоч жити було важко й бідно, часом холодно й голодно, дівчині те життя і ті часи здавалися (та так воно і було) справжнім, найбільшим, яке тільки може бути, святом. В душі її тепер жили, не в'януци і не потьмарюючись, радість і щастя. А навколо квітувало буйним весняним цвітом свято визволення, і жили, працювали навколо неї свої, рідні, такі добрі й такі хороші люди. Їх не треба було ні боятися, ні остерігатися, ні критися перед ними. І дівчина, як весною тендітний пролісок, що, пригрівшись під сонцем, пробився крізь рештки снігової, вмираючої кори і жадібно потягнувся до тепла, щиро, довірливо, всією душею розкривалася, ішла з довірою та беззастережністю назустріч людям, несучи їм своє відкрите дитяче серце і на відповідь чекаючи такої ж щирості, такого ж одвітного тепла... І люди, серед яких вона жила, незважаючи на всілякі прикроці, які ще траплялися в житті, ні разу не зрадили і не обманули її довіри.

Зараз Ганна опинилася серед нових для неї, незнайомих людей. Але ще вчора не знані, чужі люди зустріли її так само привітно, як і інші, давно знайомі. Було їй з ними добре, тепло. Мотине застереження лише побіжно торкнулося її свідомості, але не затрималося там, не вразило і швидко забулося, як щось зайве, непотрібне і навіть чуже почуттям і настроям дівчини. Чуже ще й тому, що коли й траплялися якісь непорозуміння або дрібні неполадки, то... мала дівчина таку добру душу та лагідне серце, то за ті дрібниці ніколи й ні на кого довго зла не затаювала.

Це допомагало їй, природно, не докладаючи до того ніяких зусиль, швидко зживатися і дружити з людьми. І це ж

змушувало й людей так само швидко звіртатися на неї і невдовзі, після першого знайомства, вважати своєю давньою знайомою.

Ганна звичайно не замислювалася над цим і не усвідомлювала цієї своєї властивості. І, зовсім непомітно для себе, вже на четвертий день перебування в «Березовій дачі» стала вона майже своєю людиною. Старші, зустрічаючись з нею, вже ніби вважали за свій обов'язок промовити якесь привітне слово, а молодші — подружитися і прийняти до свого гурту. Навіть гнані, упосліджені і кривджені Пірат, Полкан та Дзвоник відчували в цій новій дівчині лагідну та жалісливу натуру. Скоро, ще здалеку забачивши її, Полкан та Пірат почали улесливо та догідливо вертати хвостами, а непосидючий Дзвоник з радісним, заливчастим і просто-таки закоханим дзявкотінням, бочкуючи та підстрибуючи, з усіх чотирьох кидався назустріч.

На п'ятий день «Березова дача» вже виблискувала під сонцем, як нова копійка. Стежки і доріжки скрізь підрівняно й підметено. Навколо будинків посипано жовтим пісочком. Вікна, двері, підлоги, ганочки, східці помито, перетерто, а де потрібно, то й підфарбовано. Заново побілені кімнати провітрено і просушено. На ліжка послали чисту, накрохмалену білизну, яка пахла лісом і річкою. На вікнах у кімнатах та їдальні з'явилися свіжі порт'єри та завіски. В коридорах та кімнатах прослано вичищені, вибиті, старанно повитрушувані і від того відсвіжені килимки. І, нарешті, весь посуд на кухні перемито і начищено до такого блиску, що на мідні та алюмінієві казанки не можна було дивитися неозброєним оком, як на сонці.

В повітрі над «Березовою дачею» линули пахощі сирій білої глини та олійних фарб. Фарбою відгнали також двері, лутки та віконні рами, лави в сосновому й березовому гайках та вздовж алейок і, нарешті, широкі ворота та хвіртка, свіжофарбовані у блакитний колір.

Причепурившись, «Березова дача» чекала на нових пожильців, гостинно сяючи назустріч їм своєю зеленню, білими стінами будиночків, підметеними стежками і блакиттю воріт.

У п'ятницю, заздалегідь безвісти загнавши Пірата, Полкана та Дзвоника, директор зустрів санкомісію з міста, з курортного управління.

В суботу увесь персонал «Березової дачі» проходив черговий медогляд. А в неділю, якраз перед тим днем, коли мали прибути відпочиваючі, Ганна в своєму випраному й старанно випрасуваному синенькому в білий горошок плат-

тячку вперше разом з Мотею пішла до селища, або, як тут казали, до «міста».

В час війни двічі спалене, тепер воно швидко відбудовувалося і зросло майже вдвічі.

Серед обрідного, колись, видно, великого й густого соснового лісу в усі боки розбігалися рівними вулицями дачі та робітничі будинки. Поміж ними в зелені й квітах білили санаторії. А навколо розташувалися: лісопильня, консервна фабрика, цегельня, склозавод і господарство великого радгоспу.

Подруги вийшли через базар з рундуками і магазинами на широкий, зарослий притоптаною лісовою травою майдан. Подекуди тут ще позалишалися на диво стрункі й високі сосни. Неширока, добре втоптана стежка, петляючи поміж ними, вела до селищного клубу.

Навколо на майдані багато молоді. Грають у волейбол, розтягнувши сітку просто між двома соснами, гуляють парами попід деревами, смакують морозиво біля буфету, стоять у черзі за квитками на нову кінокартину. Скрізь чуються веселі голоси, сміх. І Ганні від того здається, що вона потрапила на якесь свято. Все їй тут подобається. На одну лише думку про те, що от вона вже самостійно влаштувалася в житті, влаштувалася саме тут, дівчину охоплює приємний настрій. Як не кажи, а вже вона, як і кожна доросла людина, має працю й заробіток. І вже не доведеться їй ні з чим повертатися додому і пекти раків перед товаришами та подругами. А попереду ще стільки нового, незвіданого. Праця, нові знайомства, навчання... Так, так, саме навчання. Вона обов'язково буде і працювати, і вчитися. Адже їй тільки-тільки минув сімнадцятий.

Поки Ганна купувала квитки, Мотя відшукала десь і привела до неї високого юнака в червоній безрукавці і білих, старанно випрасуваних штаних. Сухорлявий, з довгастих блідуватим обличчям і великими сірими очима юнак той ще раніш кинувся Ганні в очі, вирізняючись серед гурту волейболістів своїм зростом і буйним темно-русявим чубом.

— Це наша новенька — Ганна, — швидко заговорила Мотя. — А це — Марко. Двічі секретар: у селищній Раді і в комсомолі. Знайомтесь... Ганна хоче стати на комсомольський облік.

— Коваль, — простягаючи руку, посміхнувся двічі секретар.

А Ганна, знизу вгору хлопнувши на нього блакиттю з-під вій, чомусь несподівано для самої себе почервоніла...

— Так... Скажи, Ганно,— не помітивши того, запитав Марко,— ти часом Поеми ніколи не грала?

— Поеми? Якої поеми? — зовсім розгубилася від того чудного і несподіваного запитання дівчина.

— Не грала, значить... Шкода. У нас наступної неділі «Не називаючи прізвищ», а Поема, розумієш, як на зло, захворіла... Взагалі ж май собі на увазі, що при нашому клубі є гуртки: драматичний, співочий, танцювальний і міжнародної політики. Крім того, працює бібліотека, виходить стінчасопис, щотижня приїздять лектори з міста, і ще незабаром організуємо групу по вивченню мотоцикла. От хай тільки гроші на керівника роздобудемо.

Що воно за прізвища, які мали не називатися наступної неділі, Ганна теж не знала. Однак запитати не наважилась. Вона просто розгубилася під зливою Маркових слів, відчула себе ще більш ніяково і вже весь час навіть глянути на нього соромилася.

Після того як Ганна взялася на облік і вони втрєох вийшли з клубу, Мотя ще познайомила її з низенькою, рухливою дівчиною. Звали дівчину Лідою. Метляючи чорною, аж синьою косою і блискаючи кругленькими карими очима, вона довго з цікавістю розпитувала в Моті про «Березову дачу». З розмови Ганна зрозуміла, що Ліда ще два роки тому так само, як тепер вона, працювала в «Березовій дачі». Звідтіля пішла до радгоспу «Жовтневій зорі», встигла вже там перейти до дев'ятого класу вечірньої школи робітничої молоді, мріяла здобути середню освіту і потім вступити до сільськогосподарського інституту. І що найголовніше, в радгоспі Ліда зросла на справжнього майстра по вирощуванню ранніх овочів, так що до неї їздили тепер за досвідом ледве чи не з усієї області.

З кіно вийшли, коли вже сіло сонце і над селищем гусли сині вересневі сутінки. З заплави, від річки, різкіше потягнуло вечірньою прохолодою. Лункішими здавалися у вечірній тиші гудки паровозів на станції.

Попрощалися біля переїзду. Ліда пішла розшукувати радгоспівську машину, а Марко, присутність якого весь час хвилювала і ніби зв'язувала Ганну, тихенько про себе щось насвистуючи, зник у вузенькому, обсадженому жовтою акацією провулку...

Все чути і бачене в селищі, а особливо розмова з Марком та Лідою, ще більше підбадьорило Ганну. Все ніби підтверджувало, що вона вчинила правильно, що попереду в неї довга, сповнена праці, навчання і веселих розваг

зима. А там літо і... вона вже студентка технікуму. А то ще, як Ліда чи ота Клава, що жила в її кімнаті, можна вчитися у вечірній школі, а то й, коли тут не вийде, поїхати навіть на цілинні землі.

«Березова дача» зустріла дівчат тишею. В темній зелені дерев якось загублено бовваніли не заселені зараз, неосвітлені будинки. Тьмяно сіріли поміж ними посипані піском стежки. Дві електричні лампочки горіли лише на головній, обсаженій черемхою алеїці. А за нею, за жовтими кружалами світла, яке падало на землю, все тонуло в темряві. І це вже десь там, у тій темряві, чути було — покашлював, гупаючи і порипуючи протезом, дід Кирило. Зачувши дівчат, звідтіля з радісним, заливчастим гавкотом вискочив Дзвоник, застрибав навколо них, повискуючи від задоволення і тикаючись їм у руки холодним гудзиком гостренького носика.

Збуджений і піднесений настрої не залишав дівчину і тоді, коли вона зайшла до своєї кімнати і ввімкнула світло. Ганна вирішила саме зараз написати матері листа і розповісти їй про себе і свою нову роботу.

Дівчина розгорнула свою жовту папочку, знайшла у ній чистий аркуш паперу, сіла до тумбочки і написала зверху круглими, ще дитячими каракулями: «Рідна моя матусю!» Потім сперлася підборіддям на кулак, втупилася широко розкритими очима в темну шибку вікна і глибоко замислилась...

Дивилася в темряву за вікном, а бачила перед собою свою матусю. Мати щойно повернулася з поля. Сидить, стомлена, край столу і читає її листа. На столі горить газова лампа. В хаті тихо і порожньо. І її матуся на всю хату зараз одна, зовсім одна, сама-самісінька з своїми думками і своїм ще не виплаканим горем... І Ганні від тієї намальованої її збудженою уявою картини нараз зробилося не по собі. Яюсь тривожно, тоскно і незатишно стало у неї на душі, точнісінько так, як перед тим у вагоні, коли вперше їхала до «Березової дачі», і непрохані, несподівані сльози покотилися з очей...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Першим, як і казала Мотя, з'явився дядя Костя.

Він виїхав з міста ранковим поїздом і прибув на станцію о сьомій годині. Коли поїзд вирушив далі, дівчата, яких послала на станцію зустрічати приїжджих хазяйка, одразу

в кінці перону помітили велике біле полотно, натягнуте на підрамник.

— Він! — гукнула Мотя і, взявши Ганну за руку, побігла вздовж перону.

Невисокий чоловік, якого Ганна побачила на пероні, стояв збоку, підтримуючи лівою рукою полотно, що його намагався повалити легенький вранішній вітерець, а правою, просто долонею, витирав піт з високого з залисинами чола. На голові в нього — сірий, плескуватий капелюх, що з'їхав зараз аж на потилицю, марно намагаючись прикрити кучму хоч дещо поріділого, але ще буйного, закрученого срібними кільцями. Взутий чоловік був у зелені, зовсім вицвілі і протерті на згинах халяв парусинові чоботи. Одягнений у довгий сірий прорезинений макінтош, певне, ще довоєнного покрою, з зрізаними плечима. Хрест-навхрест через груди макінтош пересікали ремені, які тримали на собі, з одного боку — плескуватий термос у парусиновій торбинці, а з другого — бінокль у шкіряному чохлі.

Обличчя в дяді Кості кругле, виразне, з чіткими рисами і трохи вже брезкле. Кушуваті руді брови і такі ж, коротко підстрижені вуса, великий — картоплиною — ніс і великі сірі, по-старечому прозорі й добрі очі. Добрі, незважаючи навіть на те, що зараз був чоловік чимсь заклопотаний, чимсь незадоволений і навіть роздратований. Лице його злегка, правда, прояснилося, коли він побачив Мотю.

— Мотю! Здрастуй, голубонько! Вийшла мене зустрічати? Так?

— Драстуйте, Костянтині Павловичу! Так, зустрічати, коли ви до нас. А коли й не до нас, то однаково допоможемо. Знайомтесь, це у нас новенька — Ганна...

— До вас, Мотю, до вас, — підтвердив дядя Костя, простягаючи Ганні вільну ліву руку. — До вас, та тільки, бачу я, поспішив.

І обличчя старого знову набрало заклопотаного і незадоволеного виразу.

— Як це так — поспішили? У нас уже все підготовлено, чекаємо на відпочиваючих.

— У вас то так. А от же... — дядя Костя лівою рукою обвів навколо себе. — От... Приїхав я на осінню натуру, а вона скрізь зовсім ще літня. Поспішив! Досада!

— Нічого, дядю Костю, вона й літня красива. Та ще коли ви намалюєте.

— Ну, що ж...

Явно задоволений невинними Мотиними лестощами, дядя Костя перекинув собі на плечі велике полотно і захопив вільною рукою в'язку менших. Вітерець одразу надув полотно вітрилом і погнав дядю Костю у бічну вулицю, просто до воріт «Березової дачі». Ступав дядя Костя широко, енергійно. Мотя з чемоданом та мольбертом і Ганна з чемоданом та парасолькою ледве встигали за ним.

Завжди завбачливий, дядя Костя хоч і домігся в курортному управлінні окремої кімнати в будиночку з скляною верандою, але путівку взяв лише на тиждень, про всяк випадок, так, щоб коли все піде гаразд, можна було й продовжити.

Кваплячись, ніби боячись кудись остаточно і назавжди запізнитися, він кинув жужмом всі свої речі на підлогу веранди і, навіть не заглянувши до кімнати та категорично відмовившись від сніданку, так як був, з термосом та біноклем, помчав на луг, а потім у ліс, на розшуки потрібної, лише одному йому зрозуміло якої осінньої натури. І хоч і не взяв приладдя для малювання, проблукав десь там понад річкою та в лісі майже до вечора. Повернувся назад бадьорий, як і вранці, посвіжілий навіть, з кетяжком каліни в одній і альбомом для малювання в другій руці. Альбом залишився чистим, а дядя Костя — незадоволеним. Зелень всюди була ще свіжою, яскравою. Він, безумовно, поспішив. А на літні етюди його зараз не тягнуло. Помалював за літо чимало. А просто так жити і відпочивати без діла дядя Костя не міг: не виходило це в нього.

...Коли дядя Костя пішов на заплаву, дівчата знову повернулися на станцію. Восьмигодинним поїздом до будинку приїхало ще сім чоловік.

Далі відпочиваючі прибували кожним поїздом майже до самого вечора. Спочатку з'явилися близькі — міські. По обіді приїхав цілий гурт, десять чоловік — з Донбасу. О четвертій — п'ятеро з Харкова. Вони були останніми з тридцяти відпочиваючих, які мали путівки на цей місяць. Всі вони тепер переходили на руки Моті, яка мала віднині їх обходити і доглядати. В Ганни ж поки що був один лише дядя Костя.

Офіційно Ганнині літні будиночки зараз уже вважалися закритими на зиму. Але так уже повелося на протязі багатьох років, ще з довоєнного часу, що, нібито закриваючись на зиму, вони восени і ранньої весни перетворювалися

на своєрідні студії, в яких знаходили притулок не лише місцеві художники, але й багато хто з інших міст. «Березова дача» славилася серед працівників мистецтва. Тому траплялося іноді й так, що «літні» корпуси, особливо трикімнатний з скляною верандою, с'як-так обладнували і в січні, даючи пристановище невибагливим шукачам зимової природи.

Дядя Костя, єдиний Ганнин підопічний, особливого клопоту їй не завдавав. Він був дуже невибагливим і дбав, головним чином, лише про те, щоб йому не заважали. І коли б тільки не кидав, де прийдеться, не вимитих від фарби щіточок, які часто загрожували підлозі і меблям, то й взагалі нічого було б у його кімнаті робити. Отож увесь цей час Ганна або допомагала Моті обходити перший корпус, або працювала на кухні та в їдальні.

Незважаючи на захоплені Мотині розповіді і на те, що це був перший живий, справжній художник, якого дівчина побачила в житті, особливого враження дядя Костя на Ганну не справив. Здавався він їй просто дуже добрим, лагідним, хоч і дещо кумедним дідусем. Звичайно, Ганна приховувала про себе те своє враження, але в душі їй, сільській дівчині, дівчині, хоч і з поетичною душею, але вихованій на справжніх реальних radoшах і злигоднях, не могло не видатися смішним, що для дорослого чоловіка було майже справжнім горем те, що він трохи завчасно приїхав: природа ще не встигла заготувати йому в достатній кількості потрібних осінніх краєвидів.

Дядя Костя всі ці дні нудився, бідкався, досадував і, власне, зовсім не малював. Може, тому що не працював, і дівчина не бачила, як з-під його руки постають на полотні, барвисті, поетичні краєвиди, Ганні здавався він лише дивакуватим, лагідним старим, який нікому в житті, певне, не заважав і якому ніхто й ніколи теж не заважав...

Понудившись, погасавши кілька днів по навколишніх лісах, дядя Костя таки не витримав, попросивши дозволу в директора, склав усе своє приладдя в одній з кімнат і подався до міста. Відїжджаючи, просив Ганну доглянути за його речами і пообіцяв повернутися, як тільки по-справжньому піде на осінь, зажовтіють осоки, зачервоніють кущі ожини понад річкою і запалають мінливими, барвистими смолоскипами клени.

Будиночок з скляною верандою біля березового гайка знову спорожнів.

Протягом тижня Ганна туди ні разу не зазирнула. Допомогала Моті, працювала на кухні, прибирала разом з іншими подвір'я до зими.

За цей час вона двічі була в кіно, раз на комсомольських зборах, а в неділю, саме тоді їм з Мотею разом випав вихідний,— ходили в гості до Ліди, в радгосп «Жовтневі зорі».

Трапилося так, що обидва рази в кіно поруч з дівчатами сидів Марко, а після сеансу проводжав їх через усе селище аж до вокзалу. На пероні вони ще кілька хвилин стояли, розмовляючи, а потім уже прощалися.

Тримався Марко з ними стримано, не ставив більше несподіваних запитань, розмовляв тихо і помірковано, але, як здавалося Ганні, щиро, одверто, приязно. І Ганна обидва рази почувала себе в його товаристві зовсім незмушено, легко й приємно, забувши навіть і думати про ту ніяковість, яку відчула при першій зустрічі.

Коли дівчата вирішили відвідати Ліду, в Марка теж виявилися справи до радгоспівського начальства, які він, як секретар селищної Ради, мусив неодмінно погодити. Ганна з того була дуже задоволеною. Отже, пішли втрех...

До радгоспу «Жовтневі зорі» від селища було кілометрів шість. Дорога йшла через усе селище, потім старим сосновим лісом, полем і знову лісом, але тепер уже мішаним.

З дому вирушили о десятій і йшли не кваплячись. День видався ясний, теплий. Ліс духмяно пахтів прив'ялою травою, нагрітою сонцем глицею, грибами. Марко сказав, що тут і справді дуже багато грибів. Щоб переконати дівчат, він розгорнув рукою шар вибіленої сонцем торішньої глици, якої понасіпалося попід молоденькими соснами стільки, що ноги грузли у ній по кісточки, як у траві. Розгорнув і одразу ж виявив цілу родину фіалково-коричневих маслюків; всередині — великий гриб з розкішною, зовсім рудою, висохлою головкою, а навколо нього трохи дрібніші, дрібні й зовсім дрібненькі,— свіжі, лискучі, ніби щойно помащені олією. Вся родина нагадувала квочку з курчатами. В поліщучки Ганни одразу ожили дитячі спогади, поліські походи по гриби, і вона й собі почала розгортати глицю. Маслюків виявилось тут безліч, і всі троє так захопилися збиранням грибів, що коли вже схаменулись, то плетена авоська, дві дівочі хусточки, Марків солом'яний бриль і навіть Мотин жовтий ридикюльчик були доверху повні грибів, а годинник свідчив, що вони затрималися тут майже на годину...

Ліда зустріла їх на полі, одразу за садом, серед якого виблискували на сонці довгі скляні дахи парників і оранжерей. Зустріла радо, з їхніх відвідин, видно, була дуже задоволена. Почастувала обідом, познайомила з своїми подружками, а по обіді повела показувати радгоспні володіння.

Такого великого і злагодженого господарства Ганна в своєму житті ще не бачила. І все їй тут подобалося, все захоплювало: напрочуд красиві коні, великий сад, в якому були яблуні, груші, сливи, черешні, вишні і абрикоси, кущі порічок, агрусу, малини і грядки суниць поміж рядами дерев. На деяких яблунях ще збереглися, лисніючі поміж потемнілою і злегка поруділою зеленню листя, восково-жовті, прозора-зелені та червонобокі смачні солодкі яблука. Але що найбільше захопило дівчину, так це величезні парники-оранжерей, які майже всю зиму постачали місто свіжими овочами.

Чаклувало в тих оранжерейх безпосереднє Лідине начальство — старенький, сивовусий агроном-овочевод Іван Терентійович. На прохання Ліди він і розповів гостям про те, як будували ці парники і як вирощуються в них овочі. І Ганна, розглядаючи все, що бачила навколо, слухала старого і сприймала його розповідь, ніби яку чарівну легенду з колись читаної в дитинстві книжки. А сам старенький був не просто агрономом, а добрим дідусем з чарівної казки.

А навколо, під просторими арками скляних дахів, в теплій вогкій задусі казкового квітника росли і достигали огірки, помідори, кавуни та дині. Зеленів салат, часник, цибуля, кількох сортів редиска, і поміж зеленню та квіточками гули заклопотані своєю звичайною роботою трудівниці бджілки.

В іншому приміщенні, від якого ще за кілька десятків кроків линули незвичні тут гострі пахощі, нагадуючи про південь і теплі моря, у великих діжечках росли, цвіли й плодоносили навіть у тріскучі морози лимони, апельсини, грейпфрути та персики.

Рухлива, невисока, з темними гудзиками допитливо гострих оченят Ліда була однією з доглядачок і творців цього маленького зеленого земного раю. І вона не приховувала свого задоволення, своїх гордощів. Адже все це було творінням її маленьких умілих рук! Не в силі стримати своїх гордощів, Ліда власними руками зірвала й подарувала кожному з гостей по одному великому оранжевому, схожому на маленьке сонце грейпфрутові. А Ганна, тримаючи на

долоні те маленьке сонце, повними грудьми вбираючи в себе його гострі, дразливі пахощі, не могла та й не хотіла приховувати того захоплення, яке у неї викликала сама Ліда. Легко захоплюючись, вразлива на все гарне і небуденне, вона зараз тепло заздрила Ліді, щиро ревнувала її до цього сонячного западного царства і найбільше цієї хвилини бажала одного — бути такою, як Ліда, жити і працювати у цьому западному морі зелені, квітів і золотих плодів.

Додому поверталися пізно.

Вже заходила ніч. Тиха, по-осінньому прохолодна і непроглядна. В лісі гостріше пахло глицею і грибами. Десь високо над ними, здавалося, аж у самому небі під зорями, одноманітно й журливо шуміли у верховіттях сосни. Попереду в густій і вологій глибині ночі теплими зорями мінилися, мерехтіли вогні селища й станції. Вони то зникали з очей, то виринали знову з-за темних стовбурів сосон, розсипаючись на тлі оксамитного неба цілими суцвіттями. Здавалося, що мерехтіли вони зовсім, зовсім близько — простягни руку і торкнешся іскристої квітки, хоч кожен і знав, що до селища ще добрих кілька кілометрів.

Всі троє, зігріті враженнями, приємно стомлені, ішли повільно, обережно ступаючи обіч широкої асфальтової, спорожнілої на ніч дороги. І розмовляли тихо, майже пошепки, ніби не бажаючи порушувати урочистої нічної тиші. Чи то й справді, а чи тільки здавалося так, що від того і розмова текла урочисто, була особливо щирою і значимою. Марко розповідав про свою службу в армії, про селищні новини, про різні випадки й зустрічі, які траплялися на службі. Лівою рукою він тримав під лікоть Ганну, правою — Мотю. І Ганні здавалося, що слова його сприймає вона не лише на слух, а й передаються вони ніби електричним струмом, через тепло руки. І від того відчувала себе якось особливо затишно. Ніч, лунка лісова порожнеча зв'язували всіх трьох якимись новими, майже інтимними почуттями, ріднили і зближували. Ганні хотілося й собі говорити, хотілось розповісти про свої почуття, розкрити свої думки, не криючись, не боячись того, що тебе не зрозуміють чи не так витлумачать. Все здавалося ясным, до кінця збагненним, зрозумілим цієї ночі, під оцей заколисуючий сосновий шум, — у своїх почуттях, в людях, у житті... І Ганна, відчуваючи оту особливу, незвичну довіру до своїх супутників, не маючи сили стримати владного бажання заговорити, якось непомітно для себе, що

траплялося з нею дуже рідко, розговорилася. Дівчина розповіла все: і про своє село, колгосп, і про батьків та подруг, і про те, як вона тримала іспити та провалилася. «Ото, подумають, дурна!» — на одну лише мить майнула в неї думка після того, як розповіла й про це. Але зупинитися, змовкати не хотіла та й не могла вже. Нічого не втаїла, навіть своїх мрій, які пов'язувалися з якимись трохи небуденними і по-дитячому наївними успіхами в роботі, в навчанні, в житті і все ж, зрештою, обмежувалися картиною щасливого складання іспитів до того ж технікуму, зустріччю з матусею, з колгоспними подругами в їхньому, але вже не такому, а чимсь дуже схожому на бачене сьогодні в «Жовтневих зорях» колгоспі... І чи то вже така була сьогодні ніч, а чи так зазивно мерехтіли попереду станційні вогні, що ні висловлені мрії, ні відчуття чекання чогось небуденного, святкового, ні навіть слова, притишені, але незвичні, часом піднесені, яких би вдень ніколи не висловив, тепер не здавалися незвичайними і вимовлялися легко і звично...

Коли вже непомітно зійшли на залізничний насип і зупинилися там, щоб попроситися, Марко сказав:

— Все залежить від людини. Можна всього домогтися, коли тільки дуже хотітимеш. Я от прийшов з армії і сказав собі: працюватиму і самотужки здобуду середню освіту. І вже майже здобув. Цього року триматиму іспити за десятий клас. І вже кажу собі: здобуду середню освіту і поступлю до будівельного. Не так, то заочно...

В його словах чулася така щирість і переконаність, що Ганні зараз здавалося: все можна, все досягне, справді, варто тільки чогось дуже побажати — і досягнеш його обов'язково.

— І тобі, Ганно,— говорив далі Марко,— тобі теж, коли ти справді так хочеш вчитися у тому технікумі, можна самій підготуватися, наполегливо попрацювати і пересилити ту математику. Не такий, зрештою, страшний чорт, як його малюють. Набрати підручників і засісти на цілу зиму. А часу в тебе вистачить і...

Марко на мить замовк, пригладив долонею свою розпатлану кучму, про щось хвилину думав і, не докінчивши розпочатої думки, раптом сказав:

— Ти от що, Ганно... Справді, наברי підручників, визнач собі на кожен день норму, отак: звідси і сюди. Тільки щодня, обов'язково щодня. А що незрозуміло... Багато спочатку буде незрозумілого — так світ же не без добрих людей. Є тут у нас одна хороша вчителька-математик. Ком-

сомолка. Певен, що з охотою допоможе. Я вас познайомлю.

Марко стріпнув чубом, подумав і, ніби щось про себе вирішивши, додав:

— Так, значить, ти от що... Завтра після роботи заходь просто до мене в селищну Раду. Підемо разом до школи і все влаштуємо. Гаразд?

— Гаразд,— тихо відповіла Ганна, ладна цієї хвилини навіть на подвиг.

— От і добре,— потискуючи дівчатам руки і затримавши в своїх долонях Ганнину, як здалося дівчині, трохи довше, весело підсумував Марко.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Зранку наступного дня Ганна з Петром Якимовичем та Ліною Леонардівною вантажною машиною їздили до міста по продукти.

Виїхали з дому о дванадцятій, повернулися о п'ятій. А поки вивантажили в комору всі ящики та лантухи, минуло ще півгодини. На те, щоб скинути халат, вмитися, причесатися та наспіх перекусити, пішло не більше п'ятнадцяти хвилин. І без десяти шість Ганна вирушила до селищної Ради. Від кухні і до воріт через усе подвір'я майже бігла. Марко працював до шостої, і їй незручно було примушувати його чекати. Адже й так уже спізнилася на кільканадцять хвилин. А ще ж їти добрих півкілометра.

Вибігши з черемхової алеї до березового гайка, якраз навпроти будинку з скляною верандою мимоволі зупинилася. Двері веранди, які вона сама брала на замок, тепер були розчинені навстіж. На веранді під стіною стояв високий мольберт, на мольберті — велика картина.

«Мабуть, дядя Костя повернувся!» — зацікавилася Ганна. Не замислюючись, збігла по східцях і нараз, глибоко перевівши подих, зупинилася в дверях, вражена і захоплена.

...Дівчина з пісні... ота, що в неї руса коса до пояса... як жива, ніби виступаючи, аж відриваючись од полотна, стоїть на тій картині. Стоїть вона боком до Ганни, злегка тільки повернувши до неї біляву голівку. Повні, чітко окреслені губи її напіврозтулені, очі — ледь примружені. Брови над переніссям зламані, носик — короткий, трошки навіть кирпатенький. А все обличчя ніби світиться, ніби міниться на очах від надміру почуттів: жалю, захвату і... туги. Зустрічний вітер грається її товстою, закинутою за плечі косою,

рве з високо піднятої оголеної аж до плеча, круглої руки білу хустину, б'є по загорілих литках подолом сіренького парусиногового платтячка, яке щільно облягає ставну, тендітну і разом пружку, міцно збиту постать. Стоїть вона на високій степовій могилі, ноги її тонуть у зелено-фіалкових хвилях жита. Погляд примружених, темно-сірих очей дівчини лине понад тими хвилями кудись далеко-далеко в безкраю степову далину. Та й уся її постать — легка, підібрана, виструнчена, як туго нап'ята тятива, — ніби от-от відірветься од могили і полине понад степовим шляхом, що в'юниться між зеленими житами, понад річкую, яка безконечною блакитною стрічкою петляє по широкій долині і десь дуже й дуже далеко, аж за сизуватим серпанком обрію, губиться в пухнастих бузкових розводах хмарин над небокраєм.

Вздовж шляху над житами стелеться пронизана сонцем прозора курява. Там розмірено й грізно просувається до далеких обріїв колона танків. А обабіч шляху ідуть важкі тягачі з причепами та великі вантажні машини. На них рядами сидять солдати в зелених шоломах і з гвинтівками в руках.

І все, що бачиш на тій картині, здається немов живим, усе в русі. Свіжий вітерець, гасаючи над безмежними ланами, закручує в зелено-сизих з фіалковим переливом житах бурюнду і здіймає на річці холоднуваті, тьмяно-сталеві хвилі. Білясті хмарини на очах розпливаються і тануть у барвінковому небі. А ота бездонна, видима на десятки кілометрів степова далина перехоплює подих і родить у грудях відчуття терпкого холоду. Неспокоєм і тривогою віє від тьмяного полиску зброї, з затканої серпанком загадкової даліни. А вся картина, бентежачи душу, ніби гукає до тебе: війна! Смертельна небезпека нависла над цими мирними, до болю, до душевного щему рідними полями.

І от виступили на захист своєї землі вірні її сини — радянські воїни. Через усе село, далеко в степ, аж до високої могили проводжала їх дівчина. І тут зупинилася, вся — порив, рух, печаль і натхнення, посилаючи останнє вітання чи благословляючи на подвиг, може, брата, може, татуся, а може, й коханого...

Вдивляючись розширеними від захвату очима у ту манливу і таємничу, тривожну степову далину, така ж напружена, така ж підібрана, ніби наготовлена до льоту, як і та, що на полотні, стоїть зараз перед картиною інша

дівчина, Ганна. Вона зараз забула про все на світі і не має сили одвести від полотна зачарованих очей. Її рожеві повні уста напіврозтулені, брови тривожно зламані, обличчя злегка поблідло, і на щоках біля перенісся чіткіше виступили цяточки ластовиння. І таким те обличчя здається одухотвореним, ніби опроміненим якимсь внутрішнім світлом, таким принадним, красивим своєю молодістю і свіжістю, що від нього теж очей не відведеш. І та ж принадність молодості і свіжості відчувається і у всій пругкій, ніби вилитій, туго обтягнутій синім у білий горошок платтячком дівочій постаті.

«Ой, а що, коли це дядя Костя й справді таке намалював!» — замилувано думає Ганна, не відриваючи погляду від картини і не помічаючи того, що двері, які ведуть до кімнати, тихенько відчиняються і на порозі зупиняється зацікавлений дівчиною і її молодою красою високий чоловік. Він одягнений у широку, трохи навіть бахмату на ньому білосніжну сорочку з великим відкладним коміром, який різко відтіняє його засмагле обличчя, довгу красиву шию і широкі груди. Рукава сорочки по лікті підкочені. Широкі парусинові штани, певне, давно прані і погано випрасувані, знизу трохи забрехані, так ніби він ходив по росі. У чоловіка того темне, зачесане назад і давно не стрижене волосся, високе чоло, довгий рівний ніс, химерно, як у жінки, вирізьблені губи і великі карі очі. На ледь запалих щоках навіть крізь рівну засмаглисть пробиваються плями густого рум'янцю. Погляд очей — важкий.

Дівчина милується картиною, а чоловік — дівчиною, не зводячи з неї важкого погляду своїх темних, з розширеними зіницями, від чого вони здаються трохи навіть дикуватими, і все ж гарних очей. Якийсь час він стоїть непорушно. Потім, стримано посміхаючись, не повертаючи голови, простягає ліву руку назад і обережно причиняє за собою двері. І все ж двері ледь чутно рипають. Ганна здригається від несподіванки, рвучко повертає голову і одразу вся холоне, ніби прикута до підлоги поглядом дуже знайомих, чудних і, знову здалося дівчині чомусь, страшних очей.

Так, перед нею стоїть той самий високий чоловік, який тоді допоміг їй занести до вагона чемодан і що так збентежив і навіть злякав її своїм пронизливим поглядом.

— Подобається, дівчинко? — запитує чоловік тихим, лагідним голосом, свердлячи Ганну поглядом та так і не впізнаючи у ній колишньої випадкової супутниці.

Ганні хочеться відповісти, що їй справді дуже подобається, але замість того вона лише беззвучно ворухить неслухняними губами, відчуваючи, як ноги наливаються свинцем і прикипають до підлоги, а серце починає сполохано калатати, битися, як спіймана в сильце пташка.

А чого? Не тільки зараз, але й значно пізніше не могла собі відповісти Ганна, чого саме збентежив, налякав її той чоловік своїм поглядом і приворожив, іншого слова не могла підшукати, саме приворожив своїм лагідним голосом. Не могла навіть розібрати зараз, який він — старий чи молодий, гарний чи навпаки. Розуміла тільки, що вже не юнак, хоч ще їй не старий. Так собі. Звичайна літня людина, коли б... коли б не отой незрозуміло важкий погляд, який в'яже її по руках і ногах, ніби липкою павутиною обстоує. Ганні раптом стає навіть соромно від того погляду. Ніколи ще не почувала себе так під чийсь поглядом: ніби застукано її на місці якогось злочину або стоїть вона перед ним, чужим і незнайомим, зовсім роздягнутою. Стоїть, не в силі зрушити з місця, стоїть, зовсім розгубившись і не знаючи, що робити...

— Слухай, дівчинко, справді подобається тобі моя картина? — чує вона, мов крізь туман, лагідний голос. — Ти що — працюєш тут?

Ганна, як зв'язана, мовчки киває головою.

— Значить — працюєш... Чудесно... А як же тебе звуть, дівчино?

— Ганною, — над силу видушує з себе перше слово.

— Ганною... Ганна, — двічі вимовляє він її ім'я, ніби впробовуючи, як воно звучить. — Ганною... Ганнусею, виходить... Так?

— Так, — зовсім несподівано для себе і невпопад випаляє Ганка, почувавши, як від того так лагідно вимовленого слова «Ганнуса» якась тепла хвиля шугнула десь від серця і поволі залила все тіло, нагадуючи про щось далеке, дитяче, напівзабуте, але до болю солодке.

«Ганнусю!» Так, так... Саме так назвав її татусь, коли вона вперше побачила його восени того пам'ятного сорок третього року... Тоді вони з мамою стояли біля воріт чийогось спаленого подвір'я, щойно повернувшись із схованки в лісі, а повз них, місячи мокрий пісок дороги і не помічаючи уїдливої осінньої мжички, ішли і їхали червоноармійці, везли гармати, важко просувався танки, гуркотіли колеса фургонів і натруджено й разом переможно ревли мотори машин...

Скільки вони так стояли, Ганна не пам'ятає. Однак минуло, певне, вже немало часу, коли з машини, навантаженої снарядами, на ходу скочив якийсь військовий і попростав через вулицю, обминаючи або пропускаючи поперед себе танки, просто до них. Був він у сірій короткуватій і заболоченій знизу шинелі, в кашкеті з чорною околичкою, з пістолетом при поясі і з автоматом через плече. На плечах — пом'яті, стерті офіцерські погони, в руді — зелений солдатський мішок. Ішов, — високий, білявий, з довгастим худорлявим обличчям, — просто на Ганну, хоч і був їй зовсім не знайомим. Вона дивилася на нього, стежила, як він підходить до неї все ближче, і відчувала, ніби з холоду, що все тіло її починає морозити, а на душі стає якось бентежно...

А військовий уже зовсім близько. Мама раптом сплескує руками, тихо зойкає і, як підкошена, падає йому на груди. Військовий кидає мішка на пісок, пригортає її за плечі і тією ж рукою мовчки гладить її чорне, розмаяне волосся. Другою, не відсовуючи автомата, який заважає йому, несподівано для неї раптом пригортає до себе дівчинку. Рука у нього велика, червона з холоду; вона злегка тремтить.

— О Ганнусю, яка ж ти вже велика виросла! — вигукує схвильованим голосом. — Чого ж ти? Боїшся, не впізнала свого тата?

І весь час, поки був дома, і потім, в листах, звертався до неї лише так: Ганнусю... Один він — дорогий і незабутній татусь — звав її так. І тепер — от оцеї чужий, лагідний голос:

— От і добре, коли так... Значить, будемо вважати, Ганнусю, що ми вже знайомі. Мене звать Романом, — він на мить запнувся, ніби вагаючись. — Одне слово, Романом, та й годі...

І, несподівано взявши дівчину вище ліктя правою рукою, лівою штовхнув і розчинив двері:

— Заходь, Ганнусю. Ти ж, здається, до нас, так?

Замість того, щоб пояснити, що вона збиралася зовсім у інше місце, Ганна, схаменувшись, силкуючись скинути з себе тягар його важкого погляду, не досить чемно виврала руку.

— Ой пробачте, — кинула тихо, — я не знала, що тут хтось живе.

Потім, крутнувшись на місці, швидко збігла з сідців. Краєчком ока вона все ж помітила в кімнаті за розчине-

ними дверима директора, який сидів за столом у своїй незмінній — жовте з чорним — піжамі.

Добігала вже до самих воріт, коли раптом її зупинив гучний і досить-таки владний голос:

— Ганно! Чуєш, Ганно, почекай-но!

Відколи Ганна пам'ятає, такий владний голос прорізувся у директора оце вперше. Не посилаючись ні на бухгалтера, ні на хазяйку, він сам, так би мовити, на власний розсуд, наказав:

— Підійди сюди!

Але коли Ганна підійшла, голос його несподівано стихився, і вольові наказові нотки в ньому змінилися на запобігливі:

— Ти, Ганно, от що... гм... збігай-но до вокзалу... Ні, не до вокзалу, а туди, знаєш, до рундучка?..

Був зараз Никифор Назарович без бриля і без своїх темних окулярів. І дівчина тепер мала змогу побачити його очі, опуклі і якісь ніби безбарвні. Він, здавалося, навіть трохи косив, бо, звертаючись до дівчини, дивився кудись повз неї, в простір. Можливо, що то було просто від ніяковості, щоб не зустрітися з нею поглядом.

— І, значить, той... Захопиш там пляшечку коньяку... Тобто, виходить, півлітра. А то якось... той... Ну, потріб-но, одно слово.

І, так само вперто уникаючи зустрітися з нею поглядом, тицьнув у руку гроші й чомусь зітхнув.

Що мало означати те зітхання: каяття, муки сумління а чи те, що посилає він її не з своєї волі, а тому тільки, що мусить так зробити, дівчина же зрозуміла. Розуміла і знала лише, що на неї вже давно чекає Марко, що до селищної Ради йти далеченько і що відмовити директорові в його проханні, не підкоритися його першому «наказові» — якось незручно.

Дівчина збігала гроші в кулак і з місця рвонула бігом.

В рундучку біля станції, як на зло, коньяку не було. Повертатися з порожніми руками не хотілося. Довелося бігти аж у селище до базарної площі. І знову витратила з півгодини, коли не більше.

З ходу, затарабанивши в двері кімнати і не чекаючи на дозвіл зайти, вона рвучко розчинила двері, через поріг мовчки подала директорові пляшку і, мимохіть побачивши в кімнаті, крім них двох, ще кількох незнайомих людей, не надаючи тому ніякого значення і не замислюючись над тим, знову поспішила що було сили до селищної Ради.

Коли добігла туди, гудок на цегельні прогув сьому.

Двері в селищній Раді були ще відчинені, але Марка там уже не було. Сторожиха — старенька бабуся — сказала, що він сидів тут після роботи ще майже з годину і пішов невідомо куди. Дівчині від того стало дуже ніяково. Розшукувати його після того, як він стільки чекав, здавалося ще більш незручним. Та й де ж його розшукуватимеш? Не дома ж!

І Ганна, постоявши кілька хвилин посеред вулиці, понюпилася і, стомлена, незадоволена собою, попленталася по піску назад до «Березової дачі».

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Виявилося, що поки Ганна була в місті, всі три кімнати в будиночку з скляною верандою і ще чотири кімнати в двох інших маленьких літніх будинках заселили нові відпочиваючі.

В кожній з кімнат, в яких влітку жило по двоє, а то й по троє, тепер жив лише один чоловік. Всі новоприбулі приїхали з міста разом, однією компанією і навіть у одному вагоні. Відпочиваючими назвати їх можна було лише умовно. З справжніми відпочиваючими у них було мало спільного. Путівки у всіх були на різні, переважно короткі терміни — тиждень чи два. Привезли вони замість чемоданів мольберти, ящики з фарбами й пензлями та багато натягнутих на підрамники полотен. І приїхали, власне, не відпочивати, а працювати — на осінню натуру.

Увечері, коли Ганна, зібравшись поскаржитися Моті на те, що так і не встигла сьогодні зустрітися з Марком, почала розповідати про картину, яка її так вразила, Мотя одразу ж перепитала:

— Дівчина? Отака з товстою косою, на могилі? Я її в місті на виставці бачила. Ще біля неї завжди багато людей зупинялося. Знаю! Роман Петрович. Він уже в нас бував... Як почне розповідати, то тільки слухай! Облесливий такий.

Знову зав'язалася розмова про художників. І за тією розмовою Ганна так і не спромоглася, забула розповісти подрузі про свою невдачу...

В «Березовій дачі», як і обіцяла Мотя, почався той цікавий період, про який вона вже говорила. Щойно листя на деревах зажевріло осіннім багрянцем, як сюди зграйками перелітних птахів налізували художники. І от уже в лісі,

в гайку над річкою — скрізь у найнесподіваніших місцях білють великі парасольки, а під ними перед білими загрунтованими полотнами сидять художники. За їхніми спинами, терпляче переминаючись з ноги на ногу і стиха, шанобливо перекидаючись захопленими слівцями, стоять цікаві відпочиваючі і босоногі, засмаглі на сонці хлопчак з селища.

Разом з іншими повернувся до «Березової дачі» і дядя Костя, але оселився тепер уже в одному з двокімнатних будиночків під соснами.

І з того дня Ганна вже мала «своїх власних» відпочиваючих і свою власну ділянку роботи.

Вранці наступного дня, допомагаючи на кухні чистити картоплю, вона з цікавістю і навіть з хвилюванням поглядала через вікно «на свої будинки», стежачи за кожною найдрібнішою зміною, яка там відбувалася. Помітила, що першим дуже рано, ще до сніданку, вибіг із своїх дверей дядя Костя. Він обійшов навколо будиночок, поглянув на небо, знову зник за дверима, а за хвилину вже «в повній бойовій», з метровим полотнищем за спиною, швидко подався до річки.

Інші її підопічні подали ознаки життя десь аж через годину, а то й пізніше. Вони не квапилися, як дядя Костя, на натуре натщесерце. Ні, похлюпавшись біля умивальників під деревами на дворі, хто наодинці, а хто по двоє, прогулялися поволеньки по алеях, обігнули березовий гайок, кругле озерце на лузі, побовтали тут же вирізаними вільховими хворостинками теплу зелену воду і слідом за іншими відпочиваючими рушили до їдальні.

Тепер уже Ганні можна було починати роботу, іти прибирати в кімнатах, коридорчиках та верандах: підмітати, міняти воду в карафках, наливати заново до умивальників. Мотя так завжди й робила. Вона починала наводити лад у приміщенні саме тоді, коли відпочиваючі снідали. А коли хто з них і повертався до кімнати раніше, ніж дівчина встигала закінчити свою роботу, Мотя з тим особливо не церемонилася і, посміхаючись, весело випроваджувала надвір:

— Нічого тут вештатися. Ідіть, ідіть, вам свіже повітря корисне.

Однак Ганна вирішила, що поводитися їй так з художниками незручно та й сміливості не вистачить. Тому ще трохи зачекала, аж поки вони, зіп'явши проти вітру білі вітрила полотнищ, гнані попутними і супротивними вітрами розпливлися, мелькаючи за зеленню дерев, як човни на Дніпрі, по лісі і в лугах понад річкою. Аж потім, одягнувши бі-

лий халат і пов'язавшись хусткою, взяла відро, швабру, віник та чисту ганчірку і попростувала до будинків.

Збуджену цікавістю вчорашньої зустрічі, дівчину поза-свідомо, але владно тягнуло розпочати прибирання з кімнати з скляною верандою. Уява все ще виразно й яскраво малювала їй ту вражаючу картину з неосяжною степовою далиною, тривожними хмарами і самотньою дівчиною на високій могилі. Хотілося ще поглянути на картину і разом з тим було чомусь боязко, ніяково і, вже зовсім-таки незрозуміло чому, соромно. Перемогли все ж острах та не-певність. Хоч Ганна і стежила за своїми будиночками з кухні, як командир за полем бою, по якому йому доведеться іти в наступ, але так з певністю і не могла сказати: пішов Роман Петрович разом з іншими, а чи ще й не показу-вався?

Тому й вирішила його кімнату залишити наостанок, а по-чала з будиночка, в якому жив дядя Костя.

Хоч минула тільки одна ніч з того часу, як все тут було до блиску прибрано, все ж дівчина,— так вчили її Марта Гаврилівна та Мотя,— повідчиняла вікна, протерла шибки, змахнула невидиму пилюку з столів та підвіконь, повитру-шувала килимки та доріжки, підмела підлогу, перестелила постелі, перемінила в карафках воду. Роботи, здавалося, було небагато, а все ж, поки повторила все це ще в шести кімнатах, минуло майже дві години.

Було близько одинадцятої. Сонце вже висіло над вер-хів'ям сосон, щедро пригріваючи землю, коли поглянувши в шибку, як у дзеркало, і поправивши на голові хустку та обсмикнувши поли халата, Ганна, зігріта сонцем і роботою, розум'янена і вже трохи стомлена, підійшла до скляної ве-ранди і потягнула до себе двері. Вони легко подалися назу-стріч дівчині, гостинно розкриваючи перед нею чарівну да-лину зеленого степу, простір схвильованих вітром житніх ланів, дівчину з товстою косою на високій могилі, тривож-но виструнчену, немов наготовану до льоту.

Картина, що так і стояла на мольберті з учорашнього ве-чора, здалася дівчині сьогодні ще привабливішою і більш вражаючою.

Затамувавши подих, кілька хвилин дівчина стояла перед мольбертом, вбираючи в душу тривогу глибокої, загадкової і таємничої степової даліни, ніби наяву відчуваючи навколо себе пахощі зеленого квітучого жита.

Потім, неохоче відриваючись од картини, Ганна підійшла і взялася за ручку кімнатних дверей. На легкий ривок двері

не піддалися. Ще вся під враженням картини, нічого не думаючи і не усвідомлюючи, вона шарпнула вдруге. Двері знову не піддалися, лише засув, який вільно ходив у пазах, дзвякнув і на той звук обізвалася, задеренчавши, нещільно пририта шибка у вікні веранди.

«Невже спить?» — схаменувшись, злякано подумала Ганна і, зніяковівши, навшпиньках тихо зійшла із східців.

Хвилину постояла під молоденьким, охопленим першим осіннім багрянцем кленом, прислухаючись, чи не розбудила чоловіка, потім тихо склала все своє знаряддя — відро, щітку, віника — в куток між східцями та стіною будинку. «Ну й нехай, — вирішила. — Тим часом трохи відпочину». І все ще ступаючи обережно, хоч у кімнаті її вже почути не могли, зайшла за ріг будинку, обігнула дві берези, що росли ніби з одного кореня, і, сховавшись за кущами молодих, уже прижовквих берізок, сіла на низьку, пофарбовану у блакитний колір лаву.

Сиділа так, що від дороги та будинку її ніхто не міг бачити, а вона з своєї схованки могла спостерігати все. Підставивши обличчя під теплі сонячні промені, які, пробиваючись крізь листя беріз, сліпучими зайчиками іскристо мерехтіли навколо, Ганна, думаючи про те, що вже пізно і відпочиваючий мусить незабаром прокинутись, вийти до сніданку і дати їй можливість прибрати, перед очима все ще бачила отой степ і самотню дівчину на високій могилі.

Чекати довелося довго, і те чекання їй, зрештою, набридло. Ще вранці Марта Гаврилівна просила її, щоб після того, як впорається з своєю роботою, пішла на станцію і купила для їдальні гірчиці. Згадавши про це, дівчина вирішила виконати доручення саме тепер. Вона скинула халат, повісила його в коридорі одного з будиночків і подалася до вокзалу.

А коли поверталася назад, недалеко від воріт «Березової дачі» віч-на-віч зіткнулася з Романом Петровичем. Він вийшов на вулицю, з силою і якимось ніби невдоволено грюкнувши хвірткою. І одразу ж, ступаючи широкими, нетерплячими кроками, швидко подався у бік вокзалу.

На мить тінь вчорашнього дивного почуття ворухнулася в грудях. Ганна знову відчула ніяковість. Захотілося їй навіть, щоб не зустрічатися, перейти на другий бік вулиці і непомітно сховатися за деревами. Та переходити було вже пізно, а ховатися незручно і нерозумно. Дівчина взяла себе в руки і, намагаючись з усіх сил бути спокійною хоч зовні, пішла назустріч Романові Петровичу.

Був він у тій самій білій сорочці, зараз трохи пом'ятій, у парусинових штанах і черевиках. Руки тримав у кишенях штанів, а широкі плечі сутулив так, наче було йому холодно. Коли зійшлися ближче, за кілька кроків, помітила Ганна, що чуб його пригладжений назад недбало, нашвидку, а на щоках крізь густу сонячну смагу проступає зараз якась хвороблива блідість, ніс і напухлі під очима мішки — синюватого відтінку. Все обличчя — і міцно стулені вуста, і вертикальна зморшка, яка поділяла високе чисте чоло навпіл — суцільний вираз якоїсь скорботи і затаєної муки. Навіть його красиві великі очі зараз ніби пригасли. І зовсім вже, зовсім нічого не залишилося в них від того дивного, вчорашнього, від чого тоді відчула себе ніби присоромленою і зніченою. Звичайні очі, звичайної досить уже літньої, та ще й підточеної якоюсь внутрішньою скорботою людини. І міг би вирізняти його серед інших тепер хіба що тільки отой трагічний вираз скорботи на обличчі.

Дивуючись з свого вчорашнього почуття, з того переляку і відчуваючи зараз лише пошану, ба навіть захоплення до того, хто створив оту картину, Ганна, проходячи мимо і, за своєю звичкою, сором'язливо прикривши очі густими віями, дивлячись собі під ноги, чемно привіталася.

А Роман Петрович байдуже сковзнув по ній притуманим, ніби відсутнім якимсь, холодним поглядом і, не відповівши на привітання, подався далі.

Від такої несподіванки стало дівчині прикро й образливо. Щоки її поволі залив густий рум'янець. А чого б — запитати? Що такого особливого трапилось? Чужий чоловік з ласкавим голосом, який учора лише вперше побачив Ганну і мимохіть розбудив пригаслий, як затягнена, але не зажила рана, спогад про батька, сьогодні міг просто не впізнати її. І все ж, хоч і неусвідомлено, збунтувалася в Ганні жіноча гордість. Та й просто... Міг же він відповісти на привітання просто так, як відповідають на селі знайомому й незнайомому.

...В кімнаті з самого ранку було вже накурено. До свіжого диму домішувався вчорашній цигарковий перегар і напіввивітрений горілчаний дух.

Ганна широко повідчиняла вікна. Потім прибрала з стола брудні тарілки з недоїденими огірками та квашеними помідорами і недбало натиканими туди ж недокурками цигарок. Випорожнила дві попільнички, винесла на веранду кілька порожніх, немов висушених, пляшок. Потім, прибравши на столі, підмела, переслала постіль, пройшлася мокрою

ганчіркою по підлозі і, перед тим як перейти на веранду, вирішила протерти ще й шибки вікон.

Вже закінчуючи роботу, почула кроки на східцях і голосну розмову. Озирнулася... На веранду, навстіж розчинивши двері, зайшов Роман Петрович і з ним один з новоприбулих, певне, його товариш,— низенький товстун у парусиновому костюмі, стоптаних білих черевиках і великих рогових окулярах, з-під яких стримів маленький гудзиком носик. Товстун тримав в одній руці плоского дерев'яного ящичка,— як потім уже довідалася Ганна,— етюдник, а в другій — маленьку, певне, щойно розпочату картинку — етюд. Він підійшов, ступаючи дрібненькими кроками, ніби спутаний, до мольберта.

— О! — тицьнув коротенькою пухленькою ручкою з затиснутим між пальцями етюдником, цілячись просто в лоб дівчині в житі.— Романо, а це нащо взяв?

Роман Петрович підійшов і собі. Спочатку придивлявся до картини, ніби розмірковуючи, що відповісти, а потім недбало махнув рукою:

— Захотілося, розумієш, переробити. Не подобається мені тут дещо. Дратує зір...

І, стиснувши в кулак ліву руку та вигнувши серпом великого пальця, він навідліг, різко і недбало черкнув великим гострим нігтем, навхрест перекреслюючи на картині обличчя дівчини.

Ніготь,— Ганна помітила те навіть здалеку,— залишив на картині безжальний глибокий слід.

«Ой, нащо ж він так! Хіба ж можна ще краще?» — з тривогою подумала дівчина і пройнялася до Романа Петровича ще більшою повагою.

Товстун на те байдуже знизав плечима:

— Аж коли надумався... Через три роки.

Роман Петрович нічого не відповів.

Товстун непевно мугикнув, чи то здивовано, чи то глузливо, ще раз знизав плечима і скотився з східців.

Роман Петрович зазирнув до кімнати.

— О! Тут Ганнуся! — вигукнув з радісним подивом.— Доброго ранку, Ганнуся!

В голосі його звучали якісь особливо лагідні, задушевні нотки.

— Доброго ранку,— хлюпнувши з-під вії прозорою блакиттю, тихо відповіла Ганна.

І нараз зовсім стерялася. Що це? Була ота недавня зустріч за ворітьми чи то їй тільки приснилося?

Жвавий, енергійний, молодий, одно слово, вчорашній стояв перед нею Роман Петрович. Плечі його вже не сутуляться, постаць — струнка, чоло — рівне, чисте, трагічні риси зникли з нього без сліду. І очі... темні, красиві очі знову по-молодому блищать, і погляд їх пильний, пронизливий і... важкий. І знову відчуваєш, що тобі чомусь незручно, навіть соромно стає під тим поглядом, так, ніби стоїш на пронизливому вітрі...

Але сьогодні дівчина вже так не розгублюється. Сьогодні в ній оживає збуджений його привітним, лагідним голосом теплий спогад про батька. Той спогад якось химерно і дивно поєднується з скорботним виразом обличчя Романа Петровича, із зсутуленими плечима, з усім тим, що вона мимоволі побачила там, на вулиці. А незрозумілий острах і ніяковість, що почувалися в його присутності, пом'якшуються тією зрозумілою їй пошаною і зовсім незрозумілим, підсвідомим жалем чи співчуттям, який тепер, після ранкової зустрічі, прокинувся в дівчині до нього.

А він, заступивши своєю високою постаттю двері, склавши руки на грудях, стоїть перед нею, посміхаючись і милуючись її замішанням.

Посмішка у нього якась чудна, таїться лише в кутиках химерно викривлених губів. Але голос, не так навіть слова, як той голос, щирий і теплий, полонить дівчину, примушує вірити, що все, про що він зараз говорить чи розпитує, — не так собі, не для годиться, а по-справжньому цікавить, ба навіть хвилює його. І хай він більше розпитує, ніж вслухається у її відповіді, Ганна однаково вірить, що її доля, доля кілька хвилин тому незнайомої, нікому не відомої дівчини, виходить зовсім уже не така й байдужа йому. Йому! Такому, певне, розумному та знаменитому, отому, що малює такі чудові картини! Виходить, зацікавила ж його чимсь вона, звичайна поліська дівчина, вчорашня учениця, колгоспниця, невдаха і сьогоднішня санітарка.

— А ти, Ганнусю, певне, недавно працюєш тут?

— Так, — відчуваючи якусь скутість, несміливо відповідає вона.

— Мабуть, тижнів зо два чи місяць?

— Еге...

— А звідкіля ж ти?..

І, не помічаючи й сама, дівчина замість односкладових: «так», «ні», «еге ж» — розбалакується, відповідає на його запитання докладніше, а потім, піддавшись інтимній широкості його голосу, бовкає й таке, чого вона комусь іншому,

може, й віками б не сказала: про маму, своє село і навіть про свою невдалу спробу стати студенткою. Навіть дещо про свої мрії таки знайти власний шлях у житті. Щоб він, коли вже на те пішло, зрозумів, що не думає ж вона, справді, молода дівчина, отак і зупинитися на оцій швабрі та віникові.

Правда, про останнє Ганна, звичайно, не говорить. Вона тільки думає так, бажаючи справити на нього краще враження. Та й де вже там говорити ще й таке, коли, зовсім несподівано для себе, зізнавшись про свій провал до технікуму, вона, гадаючи, що й так наговорила зайвого, раптом червоніє і зло картає себе: «Ну й дурепа! Тепер він так і думатиме: дурна нездара... Нездара і є!» А їй зараз зовсім не байдуже чомусь до того, що подумає про неї оцей літній, такий незвичайний чоловік.

Роман Петрович якусь мить пильно вдивляється в її зашаріле і від того похорошіле обличчя і нарешті, неохоче одвівши вбік свій важкий погляд, несподівано широко й глибоко зітхає:

— Ох ти лишенько! Який жаль!.. Та зустрінься ти мені ну хоч у кінці серпня! Та ми б обов'язково щось придумали... Можна було б подзвонити Аркадієві Йосиповичу чи Володимирові Романовичу.

Ганна, звичайно, не знає людей, про яких згадує Роман Петрович, але, видно, то люди дуже впливові і його обов'язково послушали б. І вона й собі глибоко зітхає. Її розбирає ширий жаль за тим, що вона й справді не зустрілася з ним хоч би в кінці серпня. Бо вона в цю мить і справді глибоко вірить, що людина, яка малює отакі картини, може зробити все, що захоче. Та за хвилину, зловивши себе на згадці про трійку з математики, вона трохи тверезіє: «Звичайно, він може все... Але, певне, тільки тоді, коли б не було отієї трійки!»

Тим часом Роман Петрович уже переступив поріг, підійшов до неї і ніжно стиснув її за руку вище ліктя:

— Нічого, не сумуй, Ганнусю! Наше від нас не втече. Трохи тут попрацюєш, може, трохи підготуєшся, а наступного року вже знатимемо, що робити... Воно, звичайно, можна було б і в середині року щось придумати, але краще вже з осені.

І нащось підвівши її, знічену і від того безвільну, аж до дверей, несподівано круто міняє напрям розмови з такою легкістю і невимушеністю, наче воно інакше й бути не може:

— Слухай, Ганнусю, справді сподобалася тобі моя картинка?

Запитує з такою непідробленою цікавістю, ніби від її відповіді мусить і справді залежати доля тієї «картинки».

Ще більше розгубившись від доторку його руки, Ганна лише злегка киває головою.

— Так? Подобається?

— Ще й як подобається! — силувано, але щиро посміхається дівчина.

Відповідь та робить Романа Петровича ще веселішим. Очі його починають іскритись:

— Слухай, Ганнусю, а ти ж іще не бачила інших моїх картин!

І, не чекаючи згоди, не помічаючи навіть її покірного кивка головою (вона зовсім розгублена і сама зараз не знає, чого їй хочеться чи не хочеться), Роман Петрович кидається до купи натягнутих на підрамники полотен, які стоять під вікном, недбало розкидає їх по підлозі і, відбираючи одно по одному, розставляє попід стінами здебільшого невеличкі етюди. Ось вишня в цвіту, берег моря з човником на передньому плані, одинока берізка з пожовклим листям, тихий куточок річечки з лататтям і ліліями, дівчина в червоному купальнику на жовтому піску, гілка розквітлого бузку...

Він розставляє їх з десяток. Картини дещо схожі одна на одну, всі відзначаються надзвичайно підкресленою яскравістю фарб. І кожному з них Ганна зустрічає мимовільною, хоч і стриманою посмішкою. Всі картини, всі до одної, їй, безперечно, дуже подобаються і, зрештою, вона починає жадібно розглядати їх, зовсім забувши про все: де вона, з ким, забувши про свою ніяковість і острах перед Романом Петровичем і ледве чи не про самого Романа Петровича... Гарні ті картини. І все ж якими б гарними вони їй не здавалися, дівчина розуміє, що вони не такі, як та, котра стоїть он там, на веранді...

Звичайно, цієї думки чи почуття вона не видає не лише натяком, навіть мимовільним порухом. І все ж художник якимсь внутрішнім «шостим» почуттям вгадує, що ці картини їй подобаються менше. Він теж не показує, що зрозумів це. Роман Петрович тільки поквалливо, ще скоріше, ніж розкладав, знову недбало скидає всі свої «картинки» на купу, стає ще балакучішим і, як і спершу, не запрошуючи і не питаючи згоди, бере за руку, виводить дівчину на веранду до мольберта.

— Слухай, Ганнусю, це, пам'ятаю, було десь у сорок першому на Львівщині...

І розповідає, як він, у складі редакції однієї з армійських газет, разом з частинами прикриття покидав якесь прикарпатське село. Їхав на машині серединою сільської вулиці. Десь за селом, зовсім близько, там, звідкіля заходила на село і вже затягнула півнеба тривожна синя хмара, лунко, ніби грім, вибухали ворожі снаряди. Село спорожніло. Тільки біля одних воріт стояла молода дівчина. З тугою, острахом і надією в очах дивилася вона вслід відступаючій частині... Проїжджаючи мимо, він махнув дівчині рукою. На мить вони навіть зустрілися поглядами. І тоді йому здалося, що дівчина от-от одірветься від воріт і піде вслід за ними. Але то була лише одна мить. Бо наступної вона, немов підтята билинка, впала головою на ворітницю, і плечі її здригнулися, затіпалися від ридань.

Машини проїхали... Минали дні, тижні, роки. Але постать дівчини на воротях у прикарпатському селі, якого він і назви не знав, її погляд, її сповнені невимовної туги очі вже назавжди залишилися з ним. Вони жили в його почуттях, як совість і як обов'язок, про який він ніколи не зміг забути. І ще тоді майнула в його думках тема картини, тема прощання... Тема, яка не забувалася і переслідувала його, аж поки він не втілив її в цю картину.

З роками, на війні, тема та все поглиблювалася, збагачувалась новими фарбами, почуттями та подробицями і, зрештою, постала, як ціла низка картин про нашу скромну, просту і героїчну радянську жінку. Ось тут вона, проста дівчина з народу, випроводжає милого, батька чи брата на війну; а далі сама береться до важкої чоловічої роботи, щоб не лише забезпечити дітей, старих і саму себе, але й підтримати фронт. І ще одна картина — вона, та ж сама дівчина, ображена в своїх патріотичних почуттях, розправляєтья з першим окупантом. Ось вона вже в партизанському загоні. А це буде, певне, остання картина циклу — вона, незламна, горда, загартована битвами й горем, струнка і мила, як берізка, що вистояла проти бурі, виглядає в День Перемоги рідних з далекого походу. Гордість, радість перемоги змішується на її обличчі з неприхованим острахом, гаряча надія змінюється сумом: чи діждеться, чи зустріне з далеких доріг усіх тих, кого виряджала того тривожного літа?

Він говорив так проникливо, що вже зовсім і остаточно заповонив і зачарував дівчину. Ганна так захопилася, слу-

хаючи його, що де й поділася її незручність та ніяковість. Почувала себе тепер зовсім зручно, просто і звично. Ніби слухала давно знайому і близьку людину. Навіть очі його, їх важкий і пронизливий погляд зараз не бентежив і не заважав їй слухати справжнього живого художника, який малює їй і ще малюватиме багато чудесних, майже неруко-творних картин.

— Так здійснився задум першої картини,— вів далі Роман Петрович, кивнувши на мольберт.— Правда, тепер ця картина мені багато в чому не подобається...

Ганна швидко й сполохано зиркнула на нього, боячись, щоб він ще й удруге не пройшовся нігтем по своїй картині. Але на цей раз минуло.

— Доведеться ще попрацювати,— говорив художник.— Не знаю, якими будуть інші картини, ще не все бачу, але остання з циклу... Фоном для останньої мусить бути Дніпро. Обов'язково Дніпро. Широкий, просторий, майже безмежний травневий розлив великої ріки. Той розлив повинен передати могутність сили народної, сили нашої країни і радість та торжество перемоги... Глибока-глибока, але тепер уже ясна, світла далина. Внизу, на першому плані — причал на Дніпрі, прапори, святковий натовп, який чекає прибуття пароплава з переможцями. А в центрі, на тлі весняної повені — стрімка наддніпрянська круча, з якої видно далеко-далеко. І на кручі — вона, ставна, легка, поривчата, вся пронизана сонцем, зіп'ялася навшпиньки, так ніби от-от здійметься і полине понад Дніпром назустріч...

Роман Петрович замовк. Хвилину стояв замислений. Потім пройшовся кілька разів вздовж веранди, здавалося, зовсім забувши про дівчину. Нарешті зупинився і заговорив тихо, ніби питаючи поради чи сам у себе, чи в неї:

— Спочатку думалося, що на кожній картині буде вона одна — та ж сама, що й на першій. Але з часом... з часом мене почала лякати одноманітність. Постає, яка повторюватиметься з картини в картину, може набриднути, перестане вражати. І я все більше й більше вагався... навіть роботу припинив. Думалося, хай на кожній картині кожного разу буде інша дівчина. Хай це буде цикл, але кожна картина буде разом з тим самостійною: з своїм задумом, сюжетом, деталями... І сьогодні,— Роман Петрович знову підвищив голос і заговорив пристрасно й схвильовано,— саме сьогодні, більше того, саме зараз я остаточно вирішив, що так воно й буде. Розумієш, я відчув, побачив, ніби в мене полуда з очей спала, що так, тільки так воно й мусить

бути. І... слухай, Ганнусю, я почну саме тут, і почну з останньої картини, з «Перемоги»... Ні, ні, ти тільки послухай! — Очі Романа Петровича вп'ялися в обличчя дівчини, перебігли по всій постаті, ніби вивчаючи її. — Саме так, саме так я і зроблю. На кручі, там над Дніпром, стоятимеш ти, Ганнусю! Саме ти! Ти ж не відмовиш, ти ж допоможеш мені, правда, Ганнусю?

Дівчина слухала його, немов у якомусь забутті. Багато з того, що він говорив, було їй незрозумілим. І вже зовсім незбагненними здалися їй останні слова. Ганна знітилась, зібгалася вся в клубочок під його вимогливим поглядом і насторожилася.

— Що — правда, Романе Петровичу? Про що ви?

— Правда, Ганнусю, що на картині, яка матиме назву «Перемога», я намалюю тебе!

— Ой! — зойкнула дівчина. — Мене?

— Тебе, Ганнусю, тебе!

— Ой, та як же це, Романе Петровичу? — чи то знову зойкнула, чи то прошепотіла налякано і благально Ганна. І нараз, немов наважившись на щось, хтозна-яке сміливе, немов рятуючись від переслідування, сполоханим звірятком рвонулася повз нього до дверей і кулею вилетіла на подвір'я.

— Слухай, Ганнусю! Сьогодні ж і почнемо! — весело розреготався їй услід Роман Петрович.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Було ж того дня про що подумати і повагатися Ганні. Розмова з Романом Петровичем заронила в її душу збентеження, неспокій, посіяла якість дивне сум'яття в почуттях. Чогось тут вона, як не силкувалася, не могла збагнути. Та розмова, як і взагалі зустріч, збудила якісь неясні, бентежні і хвилюючі передчуття.

Що такого побачив у ній цей чоловік? Чому почав розповідати їй, нічим не примітній дівчині, про себе, свої задуми, картини? Чим викликала вона оцю цікавість та ширість? Та чи й справді гідна вона того, щоб з неї малювати картину? Ні... То, напевне, тільки жарт, чистісінький жарт.

Однак проти думки, що це тільки жарт, несподівано для неї самої, повставали всі її почуття, бунтувалася ще не збагнена розумом дівоча гордість. Ні, то не може бути жартом! Не можна, жартуючи, отак дивитися на людину, розповідати так захоплено і таким щирим, задушевним голосом,

Неусвідомлено для неї, в Ганні прокинулася жінка, для якої такий жарт, коли б це справді було жартом, був би нічим іншим, як глуфом, злою образою. «Бо що я йому таке, щоб міг бавитися мною, як кошеним?» Ні, не так щось воно тут, не так. Чогось вона тут не збагне, але... Звичайно ж, вона бачить, розуміє: якийсь він, Роман Петрович, все ж трохи дивний, щось таке муляє йому, щось болить...

Ганна згадує вранішню зустріч, отой скорботний вираз обличчя. І вона, зрештою, після довгих вагань і важких роздумів, остаточно, по-дитячому твердо й безапеляційно вирішує: справді, з ним щось діється, він від чогось страждає, і йому ні з ким поділитися, поговорити, він самотній... Та ще помітив, що їй дуже сподобалася картина, вгадав, що вона хоч і мало що знає, але любить красиве, відчуває, коли в кого тоскно на душі. От його й потягнуло порозмовляти, розрадитись, відвести душу. Ну, а про те, щоб малювати з неї картину, то він міг і пожартувати. Недарма ж спочатку був зосередженим, засмученим і розмовляв серйозно, а коли сказав, що малюватиме її, то навіть розреготався. Ну, безперечно ж, пожартував. Той жарт не такий уже й образливий. І Ганна відчуває зараз лише жаль, співчуття до Романа Петровича...

І тільки отак усе розміркувавши та розподіливши, щоб і він став зрозумілим і собі не було кривдно, Ганна, нарешті, трохи заспокоїлась.

Після обіду листоноша приніс до їдальні пошту. Серед газет, журналів, листів та листівок знайшовся лист і для Ганни. Він був від матері. Коли дівчина розривала конверт, руки її злегка тремтіли, а груди пронизав гострий, ниючий холодок.

Ганнин провал, як і слід було чекати, маму засмутив, але й дочина самостійність її не порадувала. Видно було з усього, що, пишучи листа, мама ще стримувала свої почуття: писала скупом, але до кінця стриматися не могла. Вона наказувала подякувати від неї при зустрічі за всі турботи Оксані Пилипівні, але не приховувала, що Ганнинне рішення працювати десь далеко від неї їй зовсім не сподобалося і не втішило. Коли вже так трапилося,— а з ким такого не трапляється,— то краще було повернутися додому, пожити той рік при ній, попрацювати в колгоспі, повторити дещо за зиму, адже вчителі всі свої. А так... їй чомусь від того всього тривожно на душі, і вона просить дочку шануватися та писати їй частіше, щоб хоч тим розраджувала її тепер уже кругле сирітство.

Дочитавши листа, Ганна заплакала. Сльози закапали на списаний великими синіми літерами аркуш, а на душі стало так тоскно, так кривдно і нестерпно гірко. Уявила матусю. Пізнього осіннього вечора одна-однісінька в зовсім порожній хаті. І таке гостре каяття пронизало дівчину, що захотілося криком кричати.

Дівчина ледве стримала себе, щоб не розридатися вгolos, і глибоко-глибоко замислилась над тим, що, може, й справді не слід було такого жаю завдавати матусі. Може, й справді повернутися додому? Але зараз уже переінакшувати все — пізно. Вона напише, розповість, заспокоїть свою матусю. Робитиме все так, щоб тільки втішити й порадувати її. Вона працюватиме, буде сумлінною і вчитиметься, обов'язково вчитиметься. Вона ще сьогодні піде до Марка, ще сьогодні піде з ним до тієї молодой вчительки-комсомолки...

Чекаючи того часу, коли можна буде йти до Марка, Ганна ходила сумна, з почервонілими очима, підпухлим носом і вкрай зіпсованим настроєм. Вранішні турботи, сумніви та переживання тепер здавалися зовсім не значними, не вартими уваги, просто нікчемними. Однак з обов'язку, характеру роботи, а може, трохи й з цікавості, яка таїлася десь у найглибшому куточку свідомості, дівчина не спускала очей з «своїх» будиночків. Доглядати там, правда, і не було за чим: ті її будиночки стояли порожніми.

Один тільки Роман Петрович, так і не пішовши сьогодні на етюди разом з іншими, тихо й, здавалося дівчині, зажурено прогулювався по алеях попід березняком, навколо озерця, в лузі... Був він ніби чимсь заклопотаний, щось його турбувало, а чи просто нудьгував. Часом, так було кілька разів, він на досить довгий час зникав з її поля зору. Один раз помітила Ганна, як він поквалливо, ба навіть жваво простував до вокзалу... Повернувся невдовзі, ступаючи широко, бадьоро, але спокійно і впевнено. А після обіду зайшов до своєї кімнати і довго, майже до самої вечері, не показувався. Спочатку Ганна подумала, що він працює. Але випадково виявила, що він там не сам. Разом з ним, нащось навіть вікна позачинявши, сиділи в кімнаті директор Никифор Назарович і отой товстун у великих окулярах і парусиновому костюмі. Той товстун, — Ганна так і не добрала, хоч і розпитувала у Марги Гаврилівни, — був чи то критиком, чи то мистецтвознавцем, але й сам старанно висиджував на етюдах, чи вже бувши, а чи тільки намагаючись і собі стати художником. Був він на етюдах і сьогодні зранку, але по обіді, виявляється, вже нікуди не ходив і си-

дів у своїй кімнаті. Прізвище у того товстуна було чудне, подвійне: Чирва-Воздвиженський.

Інших з нових відпочиваючих Ганна бачила лише здала. В будиночку під соснами, разом з дядею Костею, оселився літній, височенний і цибатий чоловік з довгою шиєю і коротко підстриженими сивими вусами. Ще зранку він, як журавель, довго міряв ногами стежку понад річкою і нарешті, розіп'явши парусинову парасольку, всівся на низенькому стільчику під старою вербою, ніби магнітом притягнувши до себе з десяток відпочиваючих з першого корпусу.

Ще двоє,— ті, що оселилися в окремому будиночку на косогорі,— зразу ж після сніданку подалися з етюдниками до лісу. На обох були однакові білі, з китицями верблюжої шерсті капелюхи, темні захисні окуляри і сині піжами-спецівки, що робили їх схожими на робітників, яких звичайно малюють на святкових плакатах. І, нарешті, останній, зовсім лисий, з рум'яними щоками та довгими жовтими вусами, подався кудись вздовж залізниці аж до цегельні. Мешкав він поруч з Романом Петровичем та Чирвою в одній з кімнат будиночка з скляною верандою.

Всі вони поверталися на обід і, пообідавши та майже не відпочивши, знову жадібно накидалися на осінню натуру. Один лише дядя Костя, за своєю звичкою, навіть на обід не приходив. Повернувся він аж надвечір, тримаючи обома руками над головою велике, наполовину вже замальоване полотнище. Був увесь розчервонілий, стомлений, голодний і щасливий. Що саме він розпочав малювати, дядя Костя нікому не показував, але з того, як сяяли його очі, розтягалися в посмішці вуста, можна було з цілковитою певністю сказати, що з осінньою натурою йому на цей раз небияк щастило.

На початку сьомої Ганна знову зібралася до Марка. За вчорашнє їй було перед хлопцем соромно. І коли б це сталося за інших обставин, коли б не одразу після маминого листа, вона б ще вагалася: йти чи ні. Але зараз не було місця ваганню. Зручно чи незручно, а вона мусить іти щось робити, щоб почати вчитися.

Сповнена враженнями від маминого листа, низько опустивши голову і дивлячись собі під ноги, дівчина поволі спускалася крутим косогором поміж рідкими соснами та кленами, навпростець через усе подвір'я. Перетнула черемхову алею і, простуючи до воріт, вже минала березовий гайок, коли назустріч їй з-за дерев несподівано вийшов Роман Петрович.

— Е, Ганнусю, та ти, бачу, кудись уже тікаєш? — запитав тихим, ніби аж ображеним голосом.— Не гаразд, Ганнусю, не гаразд. Адже ми умовились...

— Умовились? Про що? — зупинилася дівчина, відчуваючи, як вона знову починає губитися в його присутності, гадаючи, що, може, й справді робить щось не так, може, й справді то був не жарт, і вони таки умовились. А коли так, то як же бути з Марком і з усім цим навчанням, маминим листом?

А Роман Петрович уже тримав її за руку:

— Ну, як же про що? — голос його забринів докірливо і навіть жалісно.— А про картину хіба ти забула?

Дівчина мовчала, втупивши погляд у втопану і посипану піском доріжку. Роман Петрович нахилився зовсім близько до неї.

— Часу в нас і так ось тільки після шостої, поки сонце триматиметься ще на небі тієї півгодини,— говорив вкрадливим голосом.— Але коли тобі важко, коли ти не хочеш мені допомогти, то... Ти, напевне, кудись поспішаєш, Ганнусю, так? Якесь побачення?

І Ганні здалося, що вона й справді жорстока, що вона й справді в чомусь винна і не хоче зробити такої дрібниці, яка, виходить, допомогла б такій поважній людині, такій дужій і талановитій і от, напевне, самотній і кимсь ображений. Їй уже було незручно, ба навіть соромно зізнатися, до кого й чому вона поспішає. Особливо — до кого. Ще подумає хтозна-що. А те, що він може подумати, зараз чомусь теж було їй не байдужим.

— Слухай, Ганнусю, чому ж ти не хочеш мені нічого сказати?

І раптом, так ніби йому дано бачити людину наскрізь, стривожено вигукнув:

— Е-е! Слухай, Ганнусенько! Та ми сьогодні чомусь сумні та зажурені! Ні, ні! Так не годиться!

І він відвів її, зовсім безвільну, до лави, що стояла під старою березою, яка звисила донизу свої вже прижовклі коси-віти.

— Сідай. Сідай і розповідай, хто тебе образив. Не бійся, все розповідай. Не турбуйся, коли треба, то я й самого директора розпечу, так що...

— Ой, та ніхто мене не ображав! Що ви? Тут усі до мене такі ласкаві...

— Так що ж? Чого ж ніс повісила? Га? Тільки не крийся. Переді мною критися не слід, однаково я все бачу.

Одно слово, як не відмовчувалася і не відпиралася Ганна, все ж нарешті зрозуміла, що нічого їй не допоможе, він не відчепиться і це лише даремно загаїть час. І таки змушена була скупо розповісти і про маминого листа, і про свої сумніви та дещо запізніле каяття. Розповідала про все, зрештою, навіть охоче. Людина завжди потребує когось, кому б могла вилити своє горе і відвести душу. А тут, як на те, цілий день ні з ким було й побалакати про це. Мотя з Ліною Леонардівною поїхали саме до міста по продукти, а більше нікого такого близького у Ганни тут не було.

Досить уважно і терпляче вислухавши її, Роман Петрович докірливо похитав головою:

— Слухай, Ганнусю, чи ж варто ото так побиватися? Ну, я не кажу, матері, звичайно, жаль. Але ж... я ж тобі вже казав. Раз уже я пообіцяв і візьмуся за це, то... В мене і в сільськогосподарському, і в педагогічному, вже не кажучи про художню школу, директори — друзі. Ти що — не повірила мені? Повірила? Так чого ж тоді журитися? І потім — у нас ще попереду стільки часу! Зима попереду! Одно слово, викинь усе з голови і давай краще, Ганнусю, коли тобі неважко, хоч дечим допоможеш мені. Давай сьогодні хоч трохи попрацюємо. Сама бачиш — сонце сідає...

І Ганна, ненавидячи себе за огидну безвільність, так і не знайшла в собі ні рішучості, ні сили відмовити йому і сказати, що поспішає.

Роман Петрович жваво, по-молодечому збігав до кімнати, миттю повернувся, тримаючи в руках великий альбом для малювання і кілька тонко підструганих олівців.

— Сьогодні, Ганнусю, спробуємо кілька ескізів олівцем. На пробу, значить, як воно виходитиме, — сказав, сідаючи навпроти дівчини на старому березовому пеньку.

І от з того часу Ганна за весь вечір, та, власне, й за всі наступні вечори, вже не промовила й слова. Без перерви говорив, пильно придивляючись до неї та черкаючи олівцем у альбомі один Роман Петрович.

Малюючи, розповідав чи то мріяв уголос про майбутню картину. Ледве накресливши тонкими лініями контур дівочої голови, схоплювався на ноги, підходив ближче до Ганни, обережно брав її двома пальцями за підборіддя і повертав голову то в один бік, то в інший. Примруживши очі, вдивлявся в обличчя, потім знову всідався на пеньок і знову креслив дівочу голову, але вже в іншому ракурсі.

Своєю роботою художник зараз просто захоплювався. А від того приємно й Ганні. Дуже цікаво було хоч одним

оком глянути, як він там малює. А ще цікавіше — слухати його захоплюючі розповіді то про майбутню картину, то про Південний берег Криму, де він цього літа був на етюдах, а то про столицю Чехословаччини — красуню Прагу, у визволенні якої він брав участь і потім вивіз звідтіля цілу серію етюдів та ескізів.

Ганна сиділа, слухняно підкоряючись його проханням, зовні ніби спокійна, а насправді вся напружена, кусаючи собі губи і вся паленіючи від внутрішнього жару на одну лише думку про те, що десь, може, знову чекає на неї Марко і вона знову запізниться. Картала себе в думках за нерішучість, жалкувала, каялася, мучилась, і все ж їй, що б там не було, подобалося сидіти отак і знати, що тебе малює справжній і неабиякий художник, було цікаво отак сидіти з Романом Петровичем. Незважаючи навіть на пронизливий погляд, який час від часу всвердлювався в обличчя і змушував її, — хоч уже трохи й звикла до нього, — соромитися і червоніти, Ганні було якось тепло і затишно розмовляти чи, вірніш, сидіти й слухати Романа Петровича.

Мотя того вечора повернулася з міста пізно. Ганна, хоч ще й не заснула, але вже лежала в ліжку, світло було погашене. Гадаючи, що Ганна спить, Мотя тихенько причинила за собою двері, роздяглась і постелилася, так і не вмикаючи світла. Вже натягаючи на себе ковдру, все ж вирішила про всяк випадок тихенько запитати:

— Ганно, ти Марка сьогодні бачила?

Ганна, звичайно, чула запитання. В першу мить ладна навіть була відповісти: «Ні, не бачила», але подумала, що Мотя одразу ж запитає: «Чому?» Отже, треба буде розповідати про Романа Петровича. А розповідати про нього, Ганна відчула це тільки зараз і зовсім несподівано для себе, розповідати все, що було, їй чомусь незручно. Чому саме незручно — сама собі не могла пояснити. І, щоб не розповідати подрузі або щоб не брехати їй, вона вдала, що спить, і не відповіла взагалі нічого.

До Марка не пішла ні наступного вечора, ні потім. Спочатку її невідступно по закінченні робочого дня затримував і примушував позувати Роман Петрович. А потім, коли він на день поїхав до міста і у Ганни випав вільний вечір, іти до Марка було вже дівчині ніяково і навіть соромно. Так воно й пішло.

Десь аж через тиждень, коли вони з Мотею полоскали на річці простирадла, Мотя пильно подивилася на Ганну, насупивши свої білі брови, і раптом запитала:

— Ганно, а чого ж ти так і не пішла до Марка, щоб зустрітися з вчителькою?

Ганна, відчувши, як кров раптово прилила до її обличчя, так і захолола, як стояла, схилена над сповненим мокрими серветками та простирадами синім емальованим тазом. Запитання застало її зненацька, примусило розгубитися, і вона, не знайшовши, що відповісти, вирішила і на цей раз промовчати. Та з Мотею не так-то легко було справитись чи обдурити її.

— Ганно, чого ж ти мовчиш?

— Та!..— Ганна випросталась, стріпнула мокрою рукою і відвела погляд убік, кудись у луги, аж за вигин річки,

— Розтакалась, як качка! — некрасиве обличчя Моті несподівано суворо, навіть гнівно насупилося. А що вираз такий її обличчю був не лише незвичний, але й не властивий, то насправді супилися на ньому лише білі брови. Очі ж стали печальними й тривожними, а губи скривилися, ніби вона мала от-от заплакати.

— Не пішла, та й годі,— нарешті здобулась на слово Ганна.

— Ганно! — в тому суворому вигуківі знову було більше тривоги, ніж строгості.— Що ти там белькочеш? Схаменись! Чому не пішла, що скоїлося?

А Ганна з якимось острахом відчувала, що не зможе розповісти про справжню причину навіть Моті. Вся зашарівшись, відвертаючи очі тому, що розповідати соромно, а брехати ще соромніше, вона знову по-дитячому вперто повторила:

— Не пішла, та й годі...

Мотя аж руками сплеснула:

— Ганно! А подивись-но мені в очі! В очі подивись!

В очі подивитись Ганна теж не могла.

Мотя глибоко зітхнула, скрушно і докірливо похитала головою:

— Ой Ганно, Ганно, дивись!.. Не послухала, бачу, того, що я тобі говорила. Казала б краще правду. Однаково від мене не сховаєшся.

Ганна ніякої такої «правди» від неї не приховувала, але й розповісти про все чомусь не могла. Соромлячись подруги, вона лише низько-низько нагнула голову. Просто перед очима в неї мерехтіла, хлюпала дрібною хвилькою на жовтій пісок річка. Грали на хвильці теплі сонячні зайчики. Теплі сонячні промені гріли їй спину, обвівав усю терпкими осінніми пахощами луг. І так тихо, тепло та

по-осінньому лагідно було навколо! А Ганну раптом проїняло якесь неясне, хмільне і тривожне збентеження. Щось зовсім не зрозуміле творилося в її душі. І вона прислухалася до того незрозумілого, намагалася вловити його, збагнути, та так і не змогла...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Навколо палали клени.

Палали всюди, куди не глянь: на садибі «Березової дачі» купами і поодиночі розкидані поміж березами та соснами, в лісі за річкою, по той бік залізничного полотна, над дахами будинків і навпроти, через вулицю, на території сусіднього санаторію... Здавалося, що в селищі не в пору розцвіли якісь невидані, майже казкові дерева. Зацвіли неприродно яскраво, барвисто, зазивно ясно-жовтим, яскраво-червоним, багряним, оранжевим, лимонним і якимсь фантастичним червоно-зеленим кольором. І ще здавалося, що скрізь по піщаних, вкритих рідкою присохлою травичкою пагорбках, поміж темною глищею сосон, жовтими кущами беріз і ще зеленими шатрами дубів запалахкотіли, шугаючи в небо тремтливими язиками різнобарвного полу-м'я, яскраві смолоскипи. Кленів росло навколо багато: молодих і старих, крилатих з розлогим гіллям і гінких, потополиному струнких, з великим, лапатим листям. І на який не глянь — здавалося, що десь там біля стовбура, всередині, за переплетінням гілок, прикрите густим листям, ховалося, причеплене невідомо ким, маленьке сонце. Те сонце зсередини прогрівало і просвічувало кожен листочок. А від того й усе дерево ніби світилося, випромінюючи тихе, рівне і лагідне світло. Відсвіти його грали на землі, на дахах, на сусідніх деревах. Навіть тоді, коли сонце в небі ховалося за хмари, галявинка з палаючим кленом посередині здавалася осяяною сонячним промінням.

Ганнуса, тихо наспівуючи, неквапливо спускалася вниз, до річки.

Ясно, по-святковому затишно було цього дня в неї на душі. Тепер її майже всі, хто знав, з легкої руки Романа Петровича, почали звати Ганнусею. Вразлива, чула, залюблена в природу, в якій би оздобі та перед нею не поставала, душа Ганнусі ждала пісні. І дівчина стиха наспівувала «Гуцулку Ксеню», вкладаючи в пісню всі свої почуття, хоч зміст пісні не в усьому відповідав саме тим почуттям. Співала вона від радощів, від нежданого усвідомлення

того, що пісня, коли вона дається людині, виходить зовсім не забавка, а велика сила, з якою можна пов'язувати свої надії і навіть ціле життя.

Вчора зранку на річці Ганна мила посуд. Біля неї, з шамотінням перебираючи струни очерету, заколисуюче булькала вода. Навколо — тихо і порожньо, ніде ні душі, ніщо не заважає про себе тихо наспівувати «Чорнії очі». Співала Ганна взагалі часто, співала, коли хотілося співати, не замислюючись ніколи над тим, що і як співає, і не дуже-то прислухаючись до свого голосу. Хоч і співала, як виявилось, не так уже й погано. Був у дівчини слух. І голос — не сильний, але приємний, якогось задушевно-грудного тембру. Правда, задушевність у її голосі з'являлася лише тоді, коли вона співала зовсім тихо, про себе, наодинці. Коли ж траплялося співати на людях і голосно, особливо у шкільному хорі, який вона відвідувала неохоче, то виходило в неї, як кажуть, так як і у всіх. І вчитель співів нічим особливим серед інших її не виділяв. Жіба тільки тим, що часто картав за пропущені репетиції...

Ганна тихо наспівувала під мирне шамотіння очеретів, і слухали її тільки луг, річка та ще стара верба, що забрела в річку аж по коліна і купала в її хвилях свої віти. І от, саме з-за тієї верби, підспівуючи їй, несподівано пролунав досить сильний, хоч дещо й різкуватий чоловічий тенор:

...Світите в душу, мов дві зорі...

І з-за кущів на пісок вийшов Роман Петрович.

Ганна, ніби застукана зненацька на якійсь шкоді, замовкла і вся зашарілася. А Роман Петрович, посміхаючись, розводячи руками від приємної несподіванки, вигукнув:

— Слухай, Ганнусю! Чому ж ти приховувала, що в тебе такий чудовий голос? Адже це скарб! Справжній скарб!

Ганна зовсім засоромилася і не знала, де себе діти. А він підійшов уже зовсім близьенько, так що дівчина мимоволі відчула, як війнуло на неї цигарковим димом. Очі в Романа Петровича блискотіли, на обличчі цвіла привітна, захоплена посмішка.

— Це ж просто гріх! Від бога і від людей гріх приховувати такий голос!

І далі, сам захоплюючись і дівчину захоплюючи, наговорив їй такого, що в Ганни від того по-справжньому запаморочилася голова, і слухала вона його в якомусь солодкому чаду. Роман Петрович гаряче запевняв, що в неї

мусить бути справжній талант, бо голос у неї неабиякий, і коли б його розвивати, вчитися, то перед нею може відкритися такий шлях, такий шлях... До консерваторії, в оперу! В столичну оперу! А що ж такого? Адже всі вони, оті Петрусенко, Вольгемут, Чавдар,— звідкіля ж вони вийшли, як не з народу! І він, коли тільки Ганнуся захоче, зможе зробити так, що її послухають справжні співаки. Та що він каже! У нього ж у музикальному училищі в місті всі викладачі знайомі. А з директором він поговорить ближчим часом, обов'язково, якнайскоріше. І нащо їй тоді та математика і техникум? Простіше ж простого наступної осені прямісінько до музичного училища...

Ганнуся слухала те, мліючи від сорому і... задоволення. Вона вірила й не вірила. Вірніше, всьому, що стосувалося її голосу, не вірила. Але його словам зараз просто не сміла не вірити, бо від них їй робилося і приємно, і надійно. Хто ж його знає? А що, коли й справді, коли хоч частина того, що він говорить, правда? Звідкіля ж їй було про все те дізнатися отам у себе, в далекому поліському селі?

А Роман Петрович так захопився її голосом і її майбутнім, що до вечора роздзвонив про те всім своїм товаришам — художникам. Увечері, коли вони всі відпочивали на лавах в березняку, Роман Петрович перехопив дівчину і довго упрошував її щось проспівати. Ганна, звичайно, не наважувалася і не насмілилась. Як не просив — таки не заспівала. Почувала, що коли б навіть і захотіла, то не змогла б перед ними, просто не вийшло б у неї.

Але Роман Петрович не образився. Він знову почав вихвалити її голос і малювати різні принадні перспективи. Своїм захопленням підігрів навіть дядю Костю. Той теж голосував за ідею підтримати дівчину обома руками. Двоє, які жили в крайньому будиночку і ходили в однакових капелюхах, поставилися до цього уважно, але стримано: справа, мовляв, хороша, та ще потребує доказів і перевірки. Цибатий, з сивими вусами, залишився, здавалося, зовсім байдужим. А на кругленькій пичці Чирви-Воздвиженського заблукала якась кривенька, загадково-глузлива посмішечка. Посмішечка та Ганні дуже не сподобалася, але доброго настрою не зіпсувала...

Зараз, вибравши вільну хвилину, Ганна йшла до Романа Петровича. Ішла, правда, не в зв'язку з своїм ново-явленим голосом і не в справах музичного училища. Вела її скоріше дитяча, ніж дівоча цікавість та захоплення.

Річ у тому, що до цього часу Ганні так ні разу й не пощастило побачити, як же малює Роман Петрович. Тобто їй не доводилося ще стояти в нього за спиною, як простоювала вона за спиною в дяді Кості, милуючись і захоплено переживаючи кожен мазок, з яких, зрештою, поставали на полотні річка, луг, ліс, людські постаті.

Можливо, що Ганна просто не все помічала, а може, було й справді так, що Роман Петрович цілими днями зовсім не працював. Коли всі художники з самого ранку квапливо розбігалися на натуру, боячись пропустити не лише день, але й годину, протягом якої природа безнастанно змінювалася і перетворювалася, він сидів у своїй кімнаті і залишався, здавалося, до всього байдужим. Ранками, коли траплявся на очі дівчині, був завжди якийсь замкнутий, сумний і поводив себе так, ніби нікого й нічого не помічав навколо або все його пригнічувало й дратувало. З трагічною зморшкою над переніссям, з міцно стиснутими губами і підпухлими очима довго блукав, як сновида, по алях, в лузі, навколо березняка. Ходив не так, як ходять люди, коли прогулюються, а якимось нервово, квапливо, ривками. Здавалося, що був тоді сердитий на всіх, ображений. І Ганні ставало жаль його невимовно і було за нього кривдно...

Поблукавши так без мети, несподівано зникав з подвір'я, не беручи з собою ні етюдника, ні мольберта. Пропадав десь у селищі годину чи й дві. Так траплялося іноді по двічі на день. Часом же, разом з директором, а частіше з Чирвою-Воздвиженським зачинався надовго у своїй кімнаті...

З прогулянок повертався, звичайно, вже веселіший. А в другій половині дня і, особливо надвечір, зовсім жвавішав і на очах молодшав. Ставав таким, яким його Ганна вперше побачила і яким його приємно було бачити і цікаво розмовляти чи, вірніше, слухати.

Лише перед вечором, не щодня, коли Ганна звільнялася від роботи, він працював над новою картиною. Ця робота, здавалось, цікавила і навіть захоплювала його. Спочатку все креслив ескізи олівцем в альбом. З них Ганна випадково побачила лише один — її голова в профіль на тлі чітко виписаного переплетеного березового гілля. За кілька днів з'явився великий підрамник з заґрунтованим і натягнутим на нього полотном. У правій руці Романа Петровича забігала тоді по полотні якась чи то вуглина, чи оголене сердечко якогось темного олівця. Той олівець нещадно креслив біле полотно. Іноді накреслене нещадно і

недбало розтиралось і розмазувалося просто пальцем. Перший вечір Роман Петрович працював, майже не дивлячись на Ганну. Знову почав підходити до неї, — брати пальцями за підборіддя, просити, щоб не ворушилася або звелася на ноги і дивилася он туди, на вершину тієї он берези, — тільки наприкінці другого дня. Ганна покірно слухала і старанно, з якоюсь навіть побожністю намагалася робити все так, як він велів. Боялася вона й соромилася лише одного, щоб ніхто її за цим заняттям не побачив. Але Роман Петрович, ніби розуміючи це, намагався завжди зробити так, щоб залишалися вони наодинці — на закритій веранді чи за стовбурами беріз. І от, якось під час сеансу, одного золотого осіннього надвечір'я, придержуючи її за підборіддя двома пальцями, Роман Петрович раптом стих, вп'явся в її обличчя отим своїм поглядом, який, хоч вона вже й звикла до нього, будив у ній щось таке, чого вона неусвідомлено соромилася, і, помовчавши хвилю, якось замріяно і лагідно, майже по-батьківському лагідно, вимовив чи запитав:

— Слухай, Ганнусю, а ти знаєш, що ти дуже красива дівчина? Не знаєш?

Такого про себе Ганна зовсім не думала. І зараз не повірила. Хоч і було в його словах щось таке солодко-приємне. Не відповіла дівчина нічого, тільки війнула віями і густо-густо почервоніла.

Працюючи, Роман Петрович увесь час щось розповідав: про війну, про свої й чужі країни, про міста, музеї, картинні галереї, про життя великих художників та їхні твори. Багато про що розповідав, але здебільшого бувало так, що всі ті події і люди впливали з розповіді лише в зв'язку з ним, з його мандрами, пригодами, думками, роботою, знайомствами. І після кожної такої розповіді він зростав у її очах, ставав майже всемогутнім, таким, що все може і все вміє. А що вмів розповідати справді майстерно, захоплююче, так, ніби з цікавої книжки читав, то враження від того було ще сильнішим.

Якось, коли вже добре з ним звиклася, Ганна, підігріта його розповіддю, спробувала була до речі вставити якесь слово про війну, але він, захоплений зараз своїм, махнув нетерпляче рукою і майже гукнув:

— Почекай! Не про те мова... От слухай далі!

Дівчина знічено замовкла, але не образилася. Та й чого там ображатися? Досить і того, що він розмовляв з нею. Вона почула від нього багато такого, про що раніш і не до-

гадувалася. Ганна навіть була горда з того, що така людина розмовляє з нею, як з рівною собі, і розмовляє широко й охоче. Та ще й так добре ставиться до неї.

За весь цей час Ганна була у селищі лише один раз. І вже навіть забула про те, що треба їй знайомитися з якоюсь вчителькою і підтягати якусь математику. Вона й той один раз пішла до селища лише тому, що були комсомольські збори. На зборах навмисне сіла з самого заду в темніший куточок і весь час страшенно боялася, щоб до неї не підійшов Марко і не запитав, чому вона так і не прийшла до нього? Та й взагалі Марко тепер здавався їй не таким, як раніш. (На зборах він робив доповідь, і та доповідь, форма її викладу, звичайно, ні в яке порівняння з розповідями Романа Петровича не йшли). Як тільки збори закінчилися, Ганна, не чекаючи навіть Моті, яка затрималася з подругами, одразу втекла додому. З Мотею вони жили по-старому дружно, хоч і не були вже такими широко одвертими одна з одною, як на початку. Після тієї розмови над річкою Мотя, коли й не розуміючи до кінця, то принаймні догадуючись була з Ганною дуже стриманою, з своїми порадами не нав'язувалася і додержувалася прислів'я: «Коли наше невлад — то ми з своїм назад».

А Ганна тепер завжди поспішала додому, де б не була. Відчувала себе прив'язаною якимись незримими нитками до будиночка з скляною верандою. Здавалося, що без неї там хтось інший зробить щось не так, не догодить, може, навіть образить. Відчуваючи глибоку вдячність до Романа Петровича за його лагідну увагу до неї, Ганна водночас чомусь і жаліла його, й всіляко намагалася догодити у всьому, доглянути, навіть передбачити його бажання. І вона, розкриваючи душу на кожне привітне слово, як квітка, що розкриває свої пелюстки назустріч сонцю, вже ладна була жити тільки для нього і запобігати ледве не кожній його забаганці. І вже трапилося їй таке, що вона, затримавшись з надто старанним миттям підлоги на веранді, забула прибрати в кімнаті цибатого, сивоусого художника. І вже Марта Гаврилівна виспівала їй своє перше, хоч і стримане, а все ж зауваження...

Що і як малював на полотні Роман Петрович, Ганна не бачила, та попросити, щоб показав, не наважувалася. А він сам показати не догадувався чи не хотів і одразу по закінченні сеансу закривав мольберт шматком темної парусини. Лише раз, і то на одну мить, коли повертав полотно, пощастило їй помітити: на білому тлі, в центрі, в плутанині

густих чорних ліній олівця — її голівка з косами, які розвіваються на вітрі, опукло, ніби й не намальована, а виліплена олійними фарбами, виступає з порожнечі.

І коли тепер трапилася така нагода постояти в нього за спиною, як і в інших, і роздивитися, що і як саме він малює, Ганна, звичайно, не пропустила її.

Кілька днів тому, саме тоді, коли найяскравіше і найпривабливіше спалахнули клени, Роман Петрович, блукаючи ранком, за своєю звичкою, знічев'я вийшов на луг. Стежка, що в'юнилася понад річкою, вивела його до паркана сусіднього санаторію. І, можливо, зовсім випадково увагу його привернула вузенька хвірточка. Вона була прочинена. Він мимохіть заглянув туди і нараз зупинився вражений. І вже не міг стриматися, щоб не зайти на територію санаторію.

За відчиненою хвірткою — звичайна собі зелена галявина. А посеред галявини велика кругла клумба. В центрі її — сіро-сиза кам'яна брила, на вершечку якої — білий лелека. З дзьоба лелеки дугою виривається тоненька іскриста цівка води.

Навколо клумби зеленіє яскрава, відсвіжена теплими осінніми дощами трава. Сама клумба різко поділена на три кола. Перше, найбільше коло, — метрів на три завширшки — яскраво-червоне. Квіточки невисокі, з розгалуженими стеблами. На кожній галузці густим рядочком намиста звисали невеличкі, довгасті квіточки, кожна з яких нагадувала маленький паперовий китайський ліхтарик, всередині якого горить малесенька свічечка. Від того вся червона смуга пашить якимсь тривожним, визивно-яскравим, мінливим полум'ям.

За червоним високим уступом зводиться сизо-синє коло з густою, суцільною шапкою невеличких квіточок морозу. Квіти нагадують мініатюрні, вкриті осінньою памороззю айстри.

Ще вище здійсмається третє коло. На м'ясистих стеблах з лапатим, темно-зеленим листом цвітуть висаджені в кінці вересня оксамитні канни. А навколо обступають галявину старі кристалі клени з довгим, звислим аж до землі гіллям. Крони їхні палають зараз такими разючими і несподіваними кольорами, що хіба тільки сліпий не помітить їх, не захопиться і, захопившись, не зупиниться, приємно вражений і зачудований.

Замилувався й Роман Петрович. Зупинився і, розправивши трагічну складку над переніссям, навіть посміхнувся. Галявина з її могутніми кленами і ота гама кольорів вра-

вили його розслаблені й притуплені нерви і збудили раптом гостру потребу негайно ж перенести все те на полотно.

Майже бігцем кинувся Роман Петрович додому і знову повернувся на галявину хвилин за десять, озброєний фарбами, мольбертом і шматком заґрунтованого полотна.

Розпочинаючи роботу, відчував — це мав бути не етюд. Він повинен намалювати справжню, велику картину. І та картина мала бути якимось кипінням, якоюсь оргією осінніх чарівних кольорів. Роман Петрович, забувши про все на світі, почувавши себе так добре, як давно не почував, не помічаючи гурту людей, який увесь час стовбичив за його спиною, працював майже до самого вечора.

Ганна помітила ту галявину ще раніш і навіть милувалася її квітами, зазираючи через хвіртку кожного разу, коли проходила мимо. Однак про те, що там почав працювати Роман Петрович, довідалася лише на другий день, тоді, коли вже вся верхня половина картини була замальована.

Сьогодні Роман Петрович поспішив на галявину з самого ранку, навіть не поснідавши. І Ганна, вибравши слухну хвилину, поки останні пожильці тільки ще збиралися снідати, а Марта Гаврилівна кудись пішла, кинулася й собі до сусіднього санаторію, щоб хоч кілька хвилин постояти за спиною в Романа Петровича.

Наспівуючи «Гуцулку Ксеню», Ганна спустилася косогором поміж рідкими соснами і вийшла на луг. По той бік річки, за синіми лісами, піднімалося вгору лагідне осіннє сонце. І увесь сивий від роси луг, скільки око сягало, вигравав міриадами мерехтливих іскрин і сліпив очі. А по сизій траві, вслід за босими Ганниними ногами, тягнувся темний вогкий слід. За сосновим гайком до широкого сліду приєдналося ще три вузьких. Так ніби вони умовилися заздалегідь чекати на неї саме тут, з-за кущів виткнулись Пірат, Полкан та Дзвоник. Всі троє аж по вуха забрюхалися в росі. Дзвоник з радісним дзявкотінням, біло-рудим клубочком перекочуючись у високій траві, одразу кинувся дівчині під ноги, а Пірат з Полканом поважно простували за нею трохи на відстані, про всяк випадок...

Відхиливши хвіртку на подвір'я санаторію, Ганна нараз зупинилася і навіть подалася назад. І так само одразу зупинилися; трохи подавшись назад, і насторожились поодаль Полкан з Піратом. Навіть Дзвоник, зачувши гучні чужі голоси, стих і, ховаючись, приліг біля Ганниних ніг.

Та не голосна розмова привернула увагу дівчини і вразила її. Вразила, майже вжахнула клумба, яка одразу кину-

лася в очі. Власне, вчорашньої клумби вже й не було. Залишився тільки білий фонтан з лелекою, а навколо нього було все витоптано, столочено і знівечено. Якись поламані, потрощені зелені цурпалки, якись червоні, ніби кров, втоптані в землю, засипані піском пелюстки. Не було ні вінка оксамитних кани, ні килимка яскраво-червоних, просвічених зсередини дзвіночків. Подекуди уцілів тільки тривкий мороз, та й то окремими кущами. А здебільшого або поліг, або був втоптаний в пухку землю.

На витолоченій траві галявини юрмився гурт людей. Ближче до Ганни стояли Никифор Назарович та директор санаторію. Вони про щось гаряче сперечалися чи навіть сварилися. Марта Гаврилівна, яка, виявляється, теж була тут, щось їм голосно і схвильовано підспівувала.

Ганна мусила таки добре прислухатися, щоб зрозуміти, що тут скоїлося. А сталося, виходить, таке: вчора звечора дід Корній, замкнувши на передніх ногах Каштана важке залізне путо, пустив його в луг. А хвіртку до санаторію хтось залишив непричиною чи й зовсім відчинив навістіж. І от Каштан, якому набридла лугова бережина, що тхнула осокою, а чи привабив дзюркіт фонтана, пробрався через хвіртку на санаторну галявину і цілу ніч тут, на своє задоволення, випасав і витолочував солодку, запашну лісову траву. Час від часу, чи то бажаючи напитися, а чи з якихось інших своїх конячих міркувань, він підходив до фонтана. Підходив кожного разу, з іншого боку і щоразу толочив, ломав, збивав залізним путом ніжні стебла і втоптував у землю крихкі пелюстки квіток.

Жаль брав дивитися на те спустошення. Дід Корній, який, налігавши Каштана повідком за шию, стовбичив на стежці, прислухаючись до того, чим закінчиться суперечка, був зараз ненависним Ганні.

Гнівню зиркала вона й на Каштана. Один тільки він був до всього байдужим. Досхочу за ніч набенкетувавшись, стояв біля паркана, ліниво помахував хвостом і задоволено мружив очі.

Аж за кілька хвилин побачила дівчина і Романа Петровича. Він стояв осторонь, під кленами. Тримав у руці складений мольберт. Суперечка не цікавила його. Роман Петрович просто собі курил. А докуривши цигарку, неквапливо вийшов на луг і, в'ялий, як завжди зранку, попростував до «Березової дачі».

Так і не пощастило Ганні постояти у нього за спиною і подивитися, як він малює. Щоб не потрапляти на очі ди-

ректорові та Марті Гаврилівні, вона й собі тихо, непомітно повернулася та й побрела вслід за Романом Петровичем... І так само тихо, ніби розуміючи все, що сталося, побрели за нею Полкан, Пірат та Дзвоник...

Повернувшись додому, Роман Петрович закинув розпочату картину в найглухіший куток за двері і більше вже до неї не повертався. Не працював він кілька днів підряд і над картиною, на якій мала бути намальована Ганна. Але історія з витоптаного клумбою на цьому не закінчилася.

Через три дні, десь надвечір, коли Ганна проходила повз скляну веранду, Роман Петрович виглянув з дверей, гукнув її і попросив зайти. А коли вона зайшла, взяв з вікна веранди невеликий клаптик картону, простягнув їй і, не випускаючи з рук, сказав:

— Слухай, Ганнусю, хочу подарувати тобі оце, щоб пам'ятка залишилася про нашу спільну роботу.

Ганна з цікавістю глянула на картон, потім здивовано на нього. На картоні, крім ряботиння безладно накиданих кольорових мазків, вона нічого не побачила. Роман Петрович зрозумів її подив. Одійшов, притулив картон до стіни і, одвівши Ганну трохи назад та пригорнувши її лівою рукою за плечі, праву простягнув уперед:

— Звідділя дивись...

Ганна дивилася, і очі її поволі розширювались, а повні, немов аж підпухлі губи мимоволі склалися в усмішку.

— Ти помітила, — говорив тим часом Роман Петрович, не здіймаючи своєї руки з її плечей, — які яскраві квіточки сальвії? Такі яскраві, що здається, якесь світло випромінюють. Так ніби у кожній квіточці, десь усередині, запалено манюсіньку свічечку. Я, коли побачив тебе вперше, пам'ятаєш — ти картину розглядала... Так ти теж ніби світилася вся зсередини, наче блакитне світло з очей випромінювала. Я так цей малюнок і назвав «Сальвія»...

Малюнок був зроблений наспіх, по пам'яті, дуже широкими, але й дуже сміливими яскравими мазками, безперечно, зігрітими якимсь теплим почуттям. Вподовж він ділився на дві майже рівні частини. Знизу — трохи вужча — яскраво-червона, вгорі — зелена, з жовтими і жовто-оранжевими розводами. І чим більше вдивлялася дівчина, тим яскравіше проступала на картоні яскраво-червона грядочка схожих на китайські ліхтарики квітів, що їх безжально витолочив на клумбі Каштан і які, виходить, звалися сальвією. Квіти сальвії, аж очі вбираючи своєю яскравістю, губилися під вітами молодих кленів, що звисали над грядочкою

своїм лапатам листям, уже охопленим першим осіннім багрянцем. А посередині малюнка, грузнучи босими ногами в квітах і тягнучись рукою до оранжевого кленового листа, стояла дівчина. Ставну, молоду, мов вилиту постать її облягало синє в білій горошок платтячко, а на голові, недбало пов'язана, збита аж на саму потилицю, зблякла від сонця рожева хустина. Постаць дівчини теж накидана ніби недбало, квапливими, широкими мазками, але можна було заприсягтися, що здалеку дівчина безперечно дуже скидалася на саму Ганну...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

За річкою в лісі на галявині палає вогнище.

Тонкі язички полум'я, шугаючи високо вгору, відтискують стіну густої темряви аж до самого берега і тремтливими спалахами виграють на корі старих дубів, миготливо відбиваючись у темних хвилях річки.

Ганна стоїть трохи осторонь, за освітленим колом, прихилившись плечем до теплої Мотиної руки, мовчки спостерігає за всім і зачаровано слухає.

Навколо ніч — тиха, зоряна, не по-осінньому тепла. Місяць тепер сходить десь аж після півночі, і світло вогнища робить темряву ще гущішою. Ліс, широкий луг, горби і селище за річкою — все потопає в сірій, невиразній сутіні, в якій, як жаринки в попелі, мерехтять над головою зорі. Вони відбиваються і в плесі річки за вигином, там, де вона широко розливається поміж низькими піщаними берегами. По той бік мерехтять вогні станції...

Високе вогнище заливає тремтливим червонястим світлом велику галявину, порослу травою і прив'язим уже лісовим зіллям: папороттю, конвалією, деревієм.

Повітря сповнюється гіркуватими пахощами лугового зілля, прилого листя і лісових трав, до яких домішується густий духмяний аромат перцю, лаврового листу і підсмаженої цибулі...

Трохи осторонь від великого вогнища на високій тринозі у великому казані домліває на дубових жаринах юшка. А поблизу під дубом простелена довга килимова доріжка й біла скатертину. Відпочиваючи з першого корпусу — літній шахтар з Донецька і енергійний кругловидий бухгалтер з Києва — розкладають на скатертині ложки й ставлять посуд. Ганнин підопічний — худорлявий художник Макар Дмитрович — крає довгим, як кинджал, ножем великі скибки

житнього хліба і розкладає біля тарілок. Лисий, рум'яно-шокий, з довгими жовтими вусами викладач художньої школи Дем'ян Опанасович, якого художники чомусь жартома звуть Дем'яном Многогрішним, знімає виделкою з залізного шампура і розкладає на тарілки шматочки шашлика. Дядя Костя, час від часу втираючи рукавом сльози, старанно ріже кружальцями велику цибулину і, немов тонким мереживом, обкладає ними шашлик. Директор Никифор Назарович, в сірому дощовику і без окулярів, зосереджено відкорковує пляшки з горілкою, вином та нарзаном. Двоє художників разом з шофером Петром Якимовичем постачають велике вогнище дровами. В лісі, за освітленим колом, у непроглядній темряві весь час гупає, тріскотить, вибухає так, ніби звідтіля через бурелом насувається якась атака чи принаймні продирається згряя ведмедів. Час від часу з темряви на галявину, немов з води, виринає то Юрій Степанович, — ставний, з чорними густими бровами і карими очима чоловік років тридцяти п'яти, в сірениькому костюмчику і з гладенько причесаним назад чорним волоссям, — то Микола Савич — білявий, низько підстрижений, років за тридцять, одягнений у темну толстовку та сірі в смужечку штани, — то шофер Петро Якимович. Кожного разу щось приказуючи, за щось там у темряві зачіплюючись одягом, вони продираються на галявину з оберемками сухих дров, гілок чи хмизу і, кинувши їх на купу біля вогнища, зникають за непроглядною завісою темряви.

Низенький, середніх років чоловік, імені якого Ганна не знає, а знає тільки те, що він з Харкова, із Мотиного корпусу, доглядає і підтримує вогнище.

Жінки тут нічого не роблять і не мають права робити. Вони тільки допомогли піднести посуд, приварок і чищену рибу. Тепер господарюють самі лише чоловіки. Жінки, власне, своє зробили і могли б уже йти, коли б їх відпустили і коли б їм самим не кортіло, з цікавості, залишитися.

На задньому плані, доповнюючи і завершуючи картину, красуються Полкан, Пірат та Дзвоник. У лісі вони почувають себе зовсім вільно. Всі троє посідали перед вогнищем і, нервово втягуючи смачні дразливі пахощі, неспокійно вертають головами.

Всім керує, диригує тут він — Роман Петрович. І робить це, треба сказати, вміло й натхненно. В білосніжній, з підкоченими рукавами сорочці, накинутому наопашки піджаку, з буйно розтріпанним чубом, що спадає пасмами на високе чоло, стоїть він, широко розставивши ноги, високий, став-

ний, увесь охоплений мінливими відсвітами полум'я. В руці, як справжній диригент, тримає, спритно пронизуючи язики полум'я, залізного шампура, на три чверті довжини якого нанизано дрібно нарізані шматочки баранини.

Шашлик Роман Петрович смажить сам, так само старанно й любовно, як приправляв і варив окуневу юшку, нікого навіть близько до того не підпускаючи. І, треба віддати йому належне, всі погодилися, що він таки не лише любить, але і вміє робити такі речі.

Та, власне, і заспівувачем всієї цієї витівки з юшкою є не хто інший, як знову ж він — Роман Петрович.

Після випадку з витоптаною клумбою та недовершеною картиною Роман Петрович кілька днів так ні за що й не брався. В'ялий і нудьгуючий, блукав навколо «Березової дачі», надовго зникав десь побіля вокзалу чи в селищі. Не ходив він на етюди і не переробляв, як обіцяв Чирві-Воздвиженському, старій картини. Вона як була прилаштована на видному місці, на тумбочці, так і залишилася там стояти з слідом нігтя на обличчі дівчини. Інколи, правда, надвечір, коли Ганна звільнялася від роботи, пробував працювати над новою картиною.

— Слухай, Ганнусю, я вже так тебе мучу, бо над усім іншим я зможу працювати й дома, а дівчини, що найголовніше, без тебе намалювати не зможу...

Але користь від тієї роботи була невелика. Навіть недовсвідченій людині помітно, що працював Роман Петрович знехотя, без інтересу: водив пензликом і, спроквола відступаючи, довго дивився кудись повз полотно. Пожваблювала його лише розмова з Ганною чи, вірніш, його розповіді безвідмовній, уважній слухачці про себе, про свої мрії, пригоди, зустрічі і найбільше невдачі. Про невдачі він почав говорити останнім часом досить часто, хоч і дуже неясно. Можна було лише зрозуміти з тих розмов, що хтось чи щось йому заважає, що він чомусь дуже й дуже самотній... І хоч дівчина розуміла з того всього дуже мало, та зате відчувала глибоко, розжалоблювалася до сліз, щиро жаліла його і співчувала у чомусь отому, що кривдило його і чого вона так до кінця збагнути і не могла.

Так тривало, аж поки він, блукаючи по «Березовій дачі», не набрів сьогодні вранці на старенький волочок, який зберігався в гаражі під стелею на вбитих у стіну кілочках. Набрів, попросив Петра Якимовича зняти, роздивився і миттю спалахнув ідеєю наловити риби.

Петро Якимович, заповзятий рибалка, охоче пристав на

це. Дізнавшись що й до чого, загорілися і ті двоє — шахтар із Донецька і кремезний бухгалтер із Києва, як виявилось, теж заповзяті рибалки.

Невпинно, в зростаючому темпі, розвиваючи ініціативу, до краю розпалений Роман Петрович притягнув ще до діла директора та Ліну Леонардівну. Директор як робоча сила підкорився напорів його енергії відразу, без ремствувань та нарікань. Ліна Леонардівна якийсь час ще перекочувалася, як велика куля, поміж складом та гаражем, вимахувала товстими куцими ручками і кляла Петра Якимовича за те, що він усе це вигадав. Та, зрештою, під натиском Романа Петровича, в якого, як жартував Чирва-Воздвиженський, вона була таємно закохана, не встояла й Ліна Леонардівна і видала з складу клубок тонкого, припасеного для якоїсь іншої мети шпагату.

Невдовзі спільними зусиллями найбільш злючі дірки у волочку були старанно зашиті, і риболовецька бригада, переслідувана невидимим, але відчутним вітерцем скепсису гуртка невдячних уболівальників, вирушила до річки.

По дорозі до бригади, одразу й беззастережно, навіть з ентузіазмом, пристав ще й Чирва-Воздвиженський. Правда, коли Роман Петрович, шахтар, бухгалтер та директор полізли не в крижану, та все ж уже холоднувату воду, Чирва залишився на березі. Але зате він переживав за всіх, розказував, як краще забродити, який куш обходити, гарячкував, кричав і метушився один за всіх чотирьох і взагалі, як казали уболівальники-скептики, коли рибалкам на воді було важко, не жаліючи себе, крєктав на березі.

Крижану плівку скептицизму розбив перший великий, смугастий, ніби аж вкритий якоюсь темною корою окунь. Звиваючись і настобурчуючи свої гострі пилки, він заплутався в сітці біля самого шнура. Той окунь надав ще більшої енергії рибалкам і збудив ще палкіший ентузіазм. Він викликав і цілу зливу нових порад Чирви, який тепер уже пискляво галасував на березі, не змовкаючи й на хвилину.

А ще після двох окунів та одного линка табір уболівальників було розбито вщент. Він розсипався і безнадійно капітулював.

І всього за якусь годину, коли окуні, головні та шуки сповнили вже майже до половини велике цинкове відро, в голові Романа Петровича народилась і миттю заповонила всіх учасників рибалки нова, зваблива ідея запавної окуневої юшки.

Саме на цьому етапі, кинувши пензлі, спокутуючи свій скептицизм хто пляшкою, а хто й двома, не витримали і запалилися ідеєю Романа Петровича його товариші по зброї — художники. А ще за годину, коли відро виворинилося доверху, Чирву-Воздвиженського та Дем'яна Многогрішного було відкомандировано під наглядом Моті, щоб часом не проштетились, до селища по хліб, баранину та все, що було потрібне для того, щоб запити юшку... Директора та дядю Костю Роман Петрович, який з цього моменту присвоїв собі звання головнокомандуючого, кинув на штурм володінь Марти Гаврилівни, в розумінні сала на затірку, цибулі, перцю, лаврового листу та інших приправ.

...І от зараз Роман Петрович усім тут керує і всі прислухаються до нього і підкоряються йому.

А Ганна стоїть під дубом, не зводячи з нього погляду, прислухаючись до кожного його слова і стежачи за кожним його рухом захопленими, щасливими очима. І таке зараз відчуття в дівчини, ніби це вона сама керує тут усім, їй тут усі підкоряються і до неї прислухаються. І чим більше дивиться на нього, слухає і спостерігає, тим вище зростає він у її очах і тим приємніше їй від того, що така-от людина з такою увагою, з такою чулістю та сердечністю ставиться до неї, нічим не примітної дівчини.

А Роман Петрович, освітлений спалахами полум'я, якийсь напівказковий, чарівний і майже недосяжний, захоплюючись сам і захоплюючи інших, саме розповідає про таку ж осінню пору. Тільки діялось те вдень і, що найважливіше, у важкий сорок другий рік десь трохи південніше Сталінграда.

Ганні аж дух перехоплює від його цікавої розповіді, так ніби бачить зараз перед очима і далекі пожежі над містом, і оте спорожніле село, в якому зупинилася фронтова редакція, і поле за селом, і бліндажі дивізії, що стала тут на смерть, і заросле очеретом озеро на схід від бліндажів, і рівний, методично обстрілюваний фашистами простір поміж озером, селом і окопами...

— Всі знали напевне, — розповідає Роман Петрович, — що в тому озері сила-силенна риби, що багато її наглушено німецькими мінами і вона плаває зверху, але дістатися до озера ніяк. Все прострілюється. І от я все ж вирішив почастувати працівників редакції та бійців з сусіднього батальйону свіжою юшкою...

І уявляє Ганна, як повзе він рівним відкритим полем, по якому то там, то там схоплюються жовті димні стовпи

мінних вибухів. Дівчина стежить за ним з тривогою і страхом, вся напружена, не помічаючи, як розкрилися її повні, ніби припухлі губи і сяють у відблисках багаття очі. А він повзе, тягнучи за собою лантух і кінець довгого мотузка. Мінні осколки тільки випадково обминають його. Довго повзе і аж нарешті спускається з крутого урвища вниз до озера. Тепер високий берег захищає його, хоч на середині озера, здіймаючи фонтани води, часто вибухають міни. А понад берегом лід очеретами біло від оглушеної риби. І він набирає її повний мішок, зв'язує кінцем мотузка і тричі, як умовлено, смикає його. І знову бачить дівчина, як від озера до лінії окопів сунеться по землі наповнений свіжою рибою лантух і як навколо нього шаленіють вибухи мін...

— ...Вже навіть тоді, коли зварили і їли юшку, на зуби часом потрапляв дрібний осколок німецької міни,—закінчує Роман Петрович і тут же урочисто дає знак розливати готову юшку в тарілки.

— Оце-то так! — захоплено цмокає дід Кирило.—Ну й ну! Так чисто бреше, що й віяти не треба!

І з неохотою відриваючи від Романа Петровича майже закоханий погляд, кидається відкорковувати пляшки.

Слова діда з чемності до оповідача лишаються непоміченими.

На галявині все одразу починає рухатися, метушитися, перебігаючи з місця на місце, метляючи чорними довгими тіннями на тлі освітлених дубових стовбурів. Дзвоник раптом заходиться голосним дзвкотінням, а Полкан та Пірат нетерпляче підвивають йому.

А коли все вже вгамовується, юшку розлито, шашлик розподілено, хліба нарізано, всі вже повмощувалися навколо скатерки на килимку, а в багаття підкладено новий оберемок дров і, зрештою, налито повні чарки вина чи горілки (навіть Ганна змушена була взяти в руки чарку червоної іскристої рідини), знову над усіма зводиться ставна постать Романа Петровича.

Голос його лунає тихо, проникливо і навіть урочисто. Він вибачається, що й так уже багато набалакав, але він хотів би, заради такої справи, такої хорошої зустрічі, сказати для початку кілька слів.

Слова його всі зустрічають прихильно, схвальними вигуками і подекуди навіть оплесками. Бо кому ж не цікаво послухати такого промовця, як Роман Петрович!

І Роман Петрович виразно й зосереджено, сам прислухаючись до кожного свого слова, спочатку тихо, а потім запаль-

ніше й запальніше говорить, що от-ще тиждень чи два тому багато з тих, хто зібрався за оцим гостинним столом, накритим у цьому чудовому місці, навіть не були знайомі одне з одним. Але всі вони — радянські люди. І от, зібравшись разом, кожен з них почуває себе як у рідній сім'ї, як у себе вдома. І що зараз є мільйони людей зовсім не знайомих їм, але всі вони живуть на радянській землі, всі вони брати і друзі...

Ще довгенько говорить Роман Петрович про радянську землю, про радянських людей... Говорить, безперечно, натхненно, цікаво, навіть захоплююче. І коли закінчує закликком випити за міцну, незламну, велику дружбу, яка скрізь, де б вони не були, зв'язує радянських людей, Ганні стає так приємно, так тепло, затишно отут, на цій галявині, серед оцих справді своїх, рідних людей, що по всьому тілу аж холодок пробігає, а очі загоряються зірочками. І збуджена, захоплена та розчулена дівчина, кинувши задерикуватий погляд на Мотю, яка сидить поруч, раптом до дна випиває свою першу в житті і єдину того вечора чарку солодкого вина.

Роман Петрович, виголосивши перший тост і випивши, вже не зупиняється. Не вибачаючись і не попереджуючи, він виголошує тост за тостом і промову за промовою. Він майже нічого не їсть. Увесь палає натхненням, очі його блискують, щоки горять. Час від часу, цюкаючись своєю чаркою з ближчим сусідом, він розповідає або примовляє...

П'є Роман Петрович спокійно, акуратно, перехиляючи чарочку за чарочкою, ніби підкоряючись якійсь необхідності, немов підливаючи пального в огонь своєї розмови, в огонь свого натхнення.

Тости його змінюються розповідями та спогадами. Він розповідає про свої військові пригоди, про Сталінград і Берлін, про Дніпро і Сандомирський плацдарм. Розповідає про війну і тут же, ніби ілюструючи, декламує:

Нам нелегко йти до свого дому.
Через мертвих, через блиски грому.
Через ніч, прожекторів мечі,
В битві, в сні, у підступах, в облозі.
Ти іще накличешся в тривозі
І навіглядаєшся вночі!

Віршів він знає дуже багато і вміє їх декламувати. Здається, з кожного приводу може навести уривок, цілий вірш, а то й кілька. Знає багато різних поетів. І сучасних, і колишніх. Від Малишка вільно переходить до Блока, від

Блока — до Єсеніна. Задушевно, з якимсь навіть надривом, закінчивши есенінське:

...Если черти в душе гнездились,
Значит, ангелы жили в ней...

тут же згадує Рильського:

...Ластівки літають, бо літається,
І Ганнуся любить, бо пора...

Хвилею зеленою здіймається
Навесні Батиева гора.

Продекламувавши цей, ніби безпосередньо написаний про неї вірш, блиснувши очима, поглянув на Ганну отим самим, знайомим уже поглядом, від якого дівчині завжди ставало ніяково і вона червоніла. Поглянув і несподівано проказав, звертаючись просто до неї словами Сосюри:

...Наче сон, я прийшов із туману
І промінням своїм засіяв.
Та на тебе, чужу і кохану,
Я б і славу свою проміняв...

І пісень Роман Петрович знає безліч. Особливо старовинних, таких, що їх рідко або й зовсім абиде не почувеш: козацьких, і про жіночу долю, і про нещасливе кохання. І співає їх по-своєму, проникливо, задушевно, так, що, зрештою, всіх зачаровує, а в Ганни та Моті аж сльози на очі навертаються. Співає сам і в хорі, незмінно диригуючи ним, підправляючи і дратуючись, коли хтось, кого природа не обдарувала слухом, захмелівши, приєднується до пісні й собі і тягне уперек. Примушує співати також жінок: і офіціантку Ньюсю, і Мотю, і особливо наполягає на тому, щоб співала Ганна.

Дівчина спочатку дуже соромиться, ховає обличчя за Мотиною спиною, а потім таки осмілюється і стиха підспіває в хорі. І, нарешті, підбадьорена його проханнями, наважується і співає: «Тихо на морі...» Насмілюється, напевне, тільки тому, що випила трохи того солодкого вина. Бо, як співає, не сказала б і сама. Та проте всім, здається, сподобалося, і всі завзято плещуть у долоні.

Час спливає непомітно.

Тричі гуркотять через міст, дзвінко відлунюючи в луґах та лісах, прорізуючи могутніми снопами світла осінню темряву, приміські поїзди. Проходить і четвертий — дальній...

Вогнище пригасає, за ним уже не стежать так пильно, як напочатку, забуваючи і лінуючись вчасно підкидати сухе галуззя. Дуби раптом відкидають од себе на галявину, на берег і на річку довгі, примарні і ще розпливчасті тіні. Тіні на очах чіткішають, виразнішають і наливаються чорнотою; десь там, за луками, за вигином річки, над темними гребенями лісів починає жевріти край неба.

Ой зійди, зійди,
ясен місяцю,
як млиновеє коло...—

затягує Роман Петрович.

Його гаряче, з охотою підтримують. Але підтримують невлад. Роман Петрович морщить, махає руками, пробує навести лад, але його вже не слухають. Власне, не можуть слухати. Компанія гарненько-таки підпила, кожен тягне своєї, і кожному тепер уже самому хочеться говорити і диригувати. Шахтар про щось голосно сперечається з Дем'яном Многогрішним, довгов'язий знаменитий художник скаржитья дяді Кості, що в нього щось не витанцьовується з новою картиною, Ліна Леонардівна знову заводить суперечку з Петром Якимовичем, втягнувши у це діло і його дружину, красиву офіціантку Нюсю. Нічний сторож дід Кирило, пропустивши кілька чарчин, хропе, поклавши голову на тарілку. Хропе він густо, завзято, підіймаючись іноді до таких високих нот, що Полкан, Пірат та Дзвоник, які безборонно тягнуть тепер рештки хліба та шашлику з скатерки, злякано відсажуються і починають стиха гарчати...

Втративши аудиторію, Роман Петрович швидко, просто на очах, в'яне і скисає. Ще якийсь час, невдоволено морщаючи лоб, кривлячись і підвищуючи голос, він пробує таки привернути до себе увагу підпилої компанії. Але слухають його тепер тільки Ганна та ще хіба Мотя. Роман Петрович нарешті ображено і демонстративно змовкає, безнадійно і зневажливо махнувши рукою на невдячних слухачів:

— А що, братці, пізно вже... Пора й честь знати!

Першою і найгарячіше відгукується на його заклик Ліна Леонардівна. Дівчата беруться складати посуд в корзинки і будити діда Кирила.

Вогнище пригасає. Мерехтливо жевріють у темряві червоними, казковими квітами жаринки. Вдовж річки, на гребінцях дрібненьких хвилюк скопляються жовтаві іскри; надщерблена куля місяця, впливши з-за лісів, ви-

кочується на зоряні простори неба. Темрява навколо прозора і відступає. І стає видно, як у лузі понад річкою, у видолинках, чіпляючись за очерети та вербові кущі, збиваються клубками сиві пасма туману.

Коли компанія переходить вузькою стежкою через луг, усе навколо вже заливає примарне і таємниче місячне сяйво. Висока лугова трава важко звисає на стежку під вагою іскристої роси. Поки дійшли до кладки, всі забрюхалися. А кладку переходять уже по коліна в білому тумані, як по воді. Туман поволі, але невпинно виповнює долину річки, розтікається по всіх низинах і тягнеться видовженими пасмами аж до паркана «Березової дачі», пробиваючись поміж кущами та стовбурами соснового гайка.

Мовчазний, замислений Роман Петрович увесь час іде поруч з Ганною. Допмагає нести корзину з посудом. Коли переходять через кладку, підтримує за лікоть. Потім, коли вже заходять у хвіртку а чи, може, тоді, як проходять повз сосняк, Ганна так і не зауважує, коли саме, непомітно кудись зникає не попрощавшись.

За хвірткою тихо, щоб не стурбувати решти відпочиваючих, розходяться хто куди. Мотя з Ліною Леонардівною несуть до комори килимок, відро та казан, Ганна з Нюсею до кухні — посуд. Потім Нюся йде до гаража, біля якого чекає її, щоб разом повернутися додому, Петро Якимович, а Ганна, навпростець через косогір, біжить вниз до своєї кімнати.

Коли добігає до сосняка, помічає: під високою сосною по коліна в білих клубах туману бовваніє чоловіча постать. Спочатку вона навіть насторожується, але, впізнавши за мить у тій постаті Романа Петровича, припускає бігти ще дужче. Він, тихо кашлянувши, ступає кілька кроків їй назустріч і, не виходячи з туману, зупиняється посеред стежки. Ганна, з розгону переводячи подих, мимоволі зупиняється.

Він, злегка нагнувши голову, заглядає їй в очі пронизливим, важким поглядом, від якого дівчині стає одразу гаряче.

— Не спиться Ганнусю,— чи то запитує, чи то скаржить, взявши дівчину за руку вище ліктя. Очі його блищать, рука гаряча, а навколо якимись химерними хвилями розпливається примарне, текуче, як прозора вода, місячне світло.— Не спиться — й край,— повторює він.— Не можу! Гріх спати такої місячної, такої чарівної ночі. Та ще коли

ти весь, як туго натягнута струна, коли тобі ніби повернулося сімнадцять, коли ти кохаєш і хочеш, жагуче хочеш, щоб покохали й тебе...

І несподівано, так, ніби інакше воно й не мусить бути, бере Ганнину голову в свої долоні, повертає обличчям до місяця і, схилившись до неї, обсипає гарячими поцілунками щоки, лоб, губи...

Спочатку вона просто лякається.

Якусь мить їй здається, що цілі віки стоїть отак під зливою тих поцілунків покірна, безвольна, не пручаючись, погано або й зовсім не розуміючи, що з нею діється. Потім, нарешті схаменувшись, шарпається, виривається з його чіпких рук і, не відчуваючи під собою землі, не озираючись і майже задихаючись від швидкого бігу, несподіванки та хвилювання, біжить до своєї кімнати.

Озирається і переводить подих (перемагає-таки дівоча цікавість) аж тоді, коли береться за ручку дверей. Висока постать Романа Петровича бовваніє на тому ж місці. Тільки тепер уже майже до половини в тумані.

В кімнаті, нашвидку роздягнувшись, Ганна одразу кидається в ліжку. І, коли за кілька хвилин заходить у кімнату Мотя, вдає, що вже заснула, хоч насправді не спить і ще довго не може заснути.

Бентежно, сполохано калатає і солодко щемить серце. Пашить,— та де там пашить! — горить від його поцілунків обличчя. Здається, що сліди від тих поцілунків мусять світитися в темряві, і дівчина, глибоко зануривши лице в подушку, накриває ковдрою голову. Так їй зараз соромно, і гарно, і бентежно, і лячно. Злегка паморочиться голова, і перед очима розходяться якісь мерехтливі, сяючі кола. Часом находять такі хвилини, що їй хочеться схопитися з ліжка, взяти кухоль холодної води і вмитися, щоб зітерти сліди його поцілунків. Тоді їй не було б соромно і так душно. А за мить вже лякається Ганна тієї думки, боїться, як би разом з тими слідами холодна вода не змила щось нове, незвідане, щось запаморочливо принадне, що зріє зараз і зростає в ній, незбагненними почуттями розпирає груди.

Не могла б зараз сказати навіть собі, чи кохає його. Адже ще ніколи в житті вона по-справжньому нікого не кохала. Але десь на самому дні душі народжується, міцніє і все більше заповнює всю істоту відчуття гордощів, світлої радості від того, що він, такий незвичайний, такий добрий і лагідний, виходить, кохає її. Її — Ганну-Ганнусю! І це вже не сон і не марення. Дівчині починає здаватися, що вона

знає його дуже й дуже давно, його — такого близького, рідного. Вона, напевне, вже давно кохає його, тільки через те, що це трапалося з нею вперше в житті, боїться признатися в цьому навіть собі. Можливо, що це сталося ще під час першої зустрічі, тільки вона не могла збагнути своїх почуттів? З солодкою, такою бентежною думкою, що її кохають і сама вона кохає, Ганна нарешті засинає.

Цілий наступний день, соромлячись своїх почуттів і того, що сталося, дівчина уникає зустрічі з ним, хоч і стежить з жадібною цікавістю здалеку і потай за кожним його кроком. Тривожиться, чогось боїться, але те збентеження і та тривога лише підсилюють у ній відчуття справжнього щастя.

А надвечір, коли звичайно наближається час працювати над картиною і Роман Петрович кличе її, Ганна йде — покірна, тиха, якась умиротворена, щаслива й лагідна, як і оцей теплий зажурено-лагідний погожий осінній день...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Ясним, чистим, хоч і невидимим полум'ям, палало несподіване і незвичайне перше Ганніне кохання.

Не у весняну повінь, і не тоді, коли квітують бузок, фіалки чи тендітні сором'язливі конвалії, не під жагучий спів солов'я судилося йому спалахнути.

Теплої осінньої пори розквітло її кохання. Тієї пори, коли тихо, як казкові жар-птиці пір'їни, ронили золоте листя багрянні клени, наливалися міддю шатра дубів, ранковим туманом сивіли в іржавій колючій зелені ягоди ожини, червоніли в поріділому плетиві гілок кетяги глоду та горобини і меланхолійно розсівали листя верби, берези та осокори.

Ганна ступала по жовтих березових кружальцях листків, як по розсипаних у високій траві золотих червінцях. І жила усі ці дні наче у примарному солодкому сні, рухалася немов у рожевому з веселковими відблисками тумані.

Вивела її з забуття лише несподівана хворість Романа Петровича. Ще вчора увечері зустрічала його. Ішов кудись до селища з Чирвою-Воздвиженським. Був зовсім здоровий і навіть веселий. А ранком раптом стався у нього важкий серцевий приступ. Дід Корній мусив похапцем запрягати Каштана і їхати до селища по лікаря. Лікар прописав якісь краплі, докірливо похитав головою і, відмовившись від послуг Каштана, повернувся додому пішки.

Тепер Роман Петрович лежить у ліжку. А стривожена, налякана, аж поблідла Ганна майже не відходить від нього. Щоби в нього западали, ніс посинів, під очима темні набряклі мішки. І все обличчя у нього якесь підозріло синюшне. В довгому, розтріпаному волоссі непомітні раніш зрадливо срібляться сиві ниточки. І тільки тепер впадає в очі несвіжий колір обличчя, і передчасна якась брезкність, і те, що людини вже далеко за тридцять.

Та не помічає, не бачить всього того Ганна. Його кохання засліпило і загіпнотизувало її. Вона знає лише одне: він — її коханий, її Роман Петрович — хворий, і, певне, дуже хворий. Бачить вона лише його очі, ловить лише його закоханий погляд, чує його лагідний голос, відчуває тепло його руки.

А він, взявши у свою Ганнину руку, злегка ніжно поглажує її.

— Ох, Ганнусенько, велике тобі спасибі, серденько моє...—голос у нього кволий, розслаблений, жалібний.— Слухай, Ганнусенько, я думав, що вже кінець мені, що вже по всьому. Отак щось взяло, стиснуло за серце і не відпускає,— він стискає її руку. А в Ганни від тих слів аж сльози на очі навертаються.— Спасибі тобі, Ганнусенько, що доглянула мене, сироту. Ох, обоє ми, бачиш, сироти. Нікому, певне, я не потрібен. Тільки ти одна... Погляну на тебе, на твою молодість, на твоє добре серце, і аж на душі полегшає. Жити хочеться біля тебе, Ганнусю... Серце, воно ж хоч і болить, а ще ж таке молоде, як ото сказано: жодної сивої волосинки. Йому кохати хочеться, Ганнусю...

І Ганна вже не має сили стримати сліз і мусить, затулившись рукавом, вибігти на веранду, коли до кімнати, широко розчинивши двері, заходить Чирва-Воздвиженський.

— Ну, як тобі, Ромцю, легше? Бачу, бачу: пішло на краще!

Голос у нього гучний, але якийсь дерев'яний. Так ніби людині зовсім байдуже, про що говорити, аби говорити. І нотки веселої бадьорості нещирі, роблені.

— Лікаря викликали? — запитує між іншим, а сам часто, з якоюсь цікавістю зиркає услід Ганні. І губи його розтягує крива, багатозначна посмішечка, якої Ганна не любить і боїться.

Так і не дочекавшись відповіді, тим же роблено-бадьорим голосом Чирва продовжує:

— Ну, нічого, старий, до весілля загоїться, не лякайся! А з Дем'яном нашим Многогрішним що трапилось, не чув? Не чув! Та ну? Історія, скажу ж я тобі!

Ганна вже знає, впевнилася за цей короткий час, що Чирва-Воздвиженський любить поговорити. І не лише поговорити, а обов'язково посмішити співбесідника, хто б той співбесідник не був. І посмішити, обов'язково розповівши про когось із знайомих щось погане, часто навіть цинічне. І жодного разу, скільки не доводилося чути дівчині його жартів, дотепів, розмов, не сказав він поза очі ні про кого нічого хорошого, навіть про найближчих товаришів. Не сподівалася й цього разу нічого доброго.

— ...Вчора перед вечором, — вів своє Чирва-Воздвиженський, — тебе саме десь не було, сидимо в кімнаті, розмовляємо. Я, Дем'ян, старий маестро Макар Дмитрович. Саме вечірній пройшов з міста. І раптом, без стуку, без попередження, розчиняються двері, і на поріг стає Дем'янова стара. В лівій руці парасолька, з-під капелюшка вибилося сиве пасмо, щоки розчервонілися, як цегла, і очі якісь божевільні. Відьма, фурія! Ніколи такою її не бачив. Обвела кімнату якимсь диким поглядом, підійшла до старого і тільки: бац, бац — в одну щоку, бац, бац — в другу, з лівої та з правої. А потім повертається, грюкає дверима і... на станцію. Прогуркотів до міста вечірній, а старий сидить і тільки зіпає, як сом на сухому. Зіпає хвилин п'ять і аж тоді здвигає плечима: «Не інакше, каже, як хтось пожартував, ніби я тут за молоденькими офіціантками впадаю. Чомусь страх як боїться саме офіціанток...»

Ганна знає напевне, що нічого такого не було — дружина привозила Дем'янові теплий светр. Про те, що Чирва все вигадав, вигадав спеціально, щоб посмішити його, добре знає також і Роман Петрович, знає і стримано посміхається.

— Ха-ха-ха! — гаркає на все горло і сам Чирва. Гаркає і одразу ж наче обрубє: — Ну, бувай і не кашляй. Пізніше забіжу. — Він притьмом вибігає з кімнати і на стежці стикається з дядею Костею. Старий стривожено примружив свої сірі добрі очі і, пригладивши нащось рукою сиве волосся, запитує притишеним голосом:

— А що там? Як?

— Що як? У Романа? — за своєю звичкою голосно перепитує Чирва. — Ого! Хіба не чули? Видудлив учора за раз вісімсот грамів коньяку у забігайлівці! Рівно вісімсот одірвав за якоїсь півтори години. А тепер маніжить там

перед Ганнусею. Любить, коли його молоденькі дівчата жаліють... Ха-ха-ха!

Чирва-Воздвиженський не знає, а чи просто не зважає на те, що його слова долітають до Ганни. А може, й навмисне говорить так голосно, хто ж його знає? Відомо тільки те, що з тієї самої хвилини Ганна раз і назавжди зненавиділа його нестерпно лютою і пристрасною ненавистю. Не вірячи жодному слову того «чотироокого», дівчині зараз ще більше шкода скривдженого і ображеного Романа Петровича. «Та як він сміє на нього... такого... такого хорошого та отаке? Підсвинок з чотирма очима, щоб вони тобі повилазили!» — кляне в думці Чирву.

А дядя Костя, проходячи верандою, помітив мольберт. Підійшов, з старечою безцеремонністю перевернув полотно і якусь хвилину, мружачи очі, розглядав плетиво чорних ліній, з яких невиразно, до половини, виступала, як з туману, постать Ганни. Поки розглядав, обличчя в нього хмурніло, кущуваті брови супились. Нарешті сердитим рухом повернув картину зворотним боком, стріпнув сивою кучмою, енергійно постукав у непричинені двері і зайшов до кімнати.

— Ну, як? — запитав, підійшовши до ліжка. — Краще? — і одразу ж незвичним для Ганни, сердитим голосом майже вигукнув: — Повторюєшся, Романе Петровичу! Повторюєшся!

А Роман Петрович, знову ж несподівано для Ганни, замість розсердитись чи принаймні здивуватися, і собі запитав неспокійним, збентеженим голосом, відводячи погляд убік:

— Про що ви, Костянтіне Павловичу? Сідайте...

— Спасибі, насидівся... А про що — ти й сам, Романе, добре знаєш. — І те, — показав великим пальцем через плече кудись на веранду, — і взагалі все оце...

— Костянтіне Павловичу, так то ж... Хіба ви самі не розумієте? Ескіз, натура, не більше.

— Все добре розумію... Навіть те, що ти зараз викручуєшся і що тобі все ж соромно.

— Костянтіне Павловичу!

— Знаю! Чув. Не вперше. — І дядя Костя так само несподівано якось подобрішав, став таким, яким його знала і звикла бачити Ганна. Він докірливо, навіть жалісливо похитав головою, підтягнув до себе стільця і важно опустився на нього.

— Час, Романе, кидати оце все і братися за розум. Вір старому — пожалкуєш, та буде вже пізно. Ти ж знаєш, що

я тебе люблю. Але вже казав тобі і ще скажу: важко дивитися, як ти сам себе вбиваєш, руйнуєш, забуваєш про роботу... Прямо в очі тобі кажу: живий жаль бере дивитися на це все. Послухай мене, старого дурня, схаменись. Та тобі, з твоїми здібностями... Ти знаєш, що ти можеш зробити, які полотна написати? Ти, з твоїми даними — просто народжений для справжнього творчого подвигу, коли б...

— Старий! Друже! — перебив розчуленим голосом Роман Петрович. — Батьку! — і простягнув до Костянтина Павловича руки. — Дай я тебе поцілую, батьку, за щирість, за добре серце, за правдиве слово.

Притягнувши до себе голову дяді Кості, він і справді поцілував його в лоб і в обидві щоки.

Та картина була такою зворушливою, що вкінці розчулена Ганна не витримала, повернулася спиною до розчинених у кімнату дверей і затуманеними очима почала розглядати щось невидиме аж за березовим гайком...

А дядя Костя, тримаючи руку Романа Петровича в своїй, говорив схвильовано:

— Ти ж так загинеш, Романе, як художник. Ні, ти мусиш чуєш, мусиш взяти себе в руки, мусиш, зрештою, шанувати свої здібності, берегти їх, бо вони не лише твоя власність, ні! Вони належать народові, який виховав тебе. Чуєш, Романе! Ти був на війні, бачив і знаєш життя. Сам вийшов з народу і ще, здається, не зовсім відірвався від нього. Кому ж, як не тобі, відкинувши все, змивши з себе увесь цей випадковий накип, з чистою душею засісти за роботу? За роботу, яка дорівнювалася б подвигіві, яка завершилася б картиною, гідною нашого часу і наших людей. Чуєш, Романе?!

— Батьку!..

Говорили вони так ще довго. Може, навіть з годину. І, не маючи сил одірватися від їхньої розмови, увесь цей час, рабившись в куточок на веранді, стояла і слухала їх Ганна. Слухала, затамувавши подих, відчуючи, що в неї аж мороз поза шкірою йде від тих високих і схвильованих слів. Не все з їхньої розмови вона зрозуміла, але одне було ясним і зрозумілим до кінця. Слова дяді Кості ще раз, і тепер уже незаперечно, підтвердили: яка незвичайна, яка розумна і яка велика, — так, саме велика, — людина невідомо за що покохала її, дуже звичайну і нічим не примітну дівчину!

— Ганнусю! — покликав Роман Петрович кволим, вів'ялим і дещо навіть роздратованим голосом, коли дядя

Костя нарешті пішов.— Ганнусю, прибери стільця, щоб не стовбичив отут перед очима!

Обличчя в нього стало червоним, очі звузились і якомсь аж помутніли.

— Чула, Ганнусю! — сказав з несподіваною злістю, коли вона взяла в руки стільця.— Чула, який благодійник знайшовся?! Знаєш, як про нього кажуть? Художник-моменталіст. Замість монументаліст, значить... Стара бездара! Маже сажневі рядна з віхтя зеленим милом, а й собі туди ж — повчати! Благодійник з рудими вусами! Яке твоє діло? — Роман Петрович тепер майже кричав.— Яке твоє діло, запитати б тебе, що ти свого носа до чужих справ соваєш? Ох, Ганнусю! Ох, як мені вже набридли оці всі «друзі»! Гірше ворогів! Лізуть тобі в душу брудними руками... Ох!

Ганна просто отетеріла. Стояла розгублена, приголомшена, намагалася, та так і не могла збагнути, що ж тоді ота вся розмова значила? І як же воно тепер? Адже вона обох їх поважала однаково. Що ж трапилося? Виходить, що Романа Петровича чимсь ображено, і вона навіть не зрозуміла, як і чим? І тепер їй, розгубленій, пригніченій, було жаль їх обох, брав її жаль і досада на те, що вона не може нічого зрозуміти і нічим їм обом допомогти...

Того дня більше до Романа Петровича ніхто не заходив. Йому стало краще. Відчував себе так добре, що хотів навіть підводитись та йти до їдальні. Однак Ганна, з допомогою Марти Гаврилівни, примусила його посидіти ще в кімнаті і принесла туди обід. Він пообідав без охоти, залишивши майже все цілим. Потім занудьгував, закапризував, примушував дівчину весь час сидіти біля нього. Сидіти увесь час в кімнаті Ганна не могла, та й незручно їй було. Тому кожного разу, коли забігала до нього, відриваючись од роботи, Роман Петрович зустрічав її жалісними докорами, примушував сидіти навпроти нього на стілець, брав її руки в свої, гладив їх, говорив ніжні, пестливі слова. Потім починав, притягнувши до себе, цілувати. А потім Ганна, паленіючи від сорому, щастя і ніяковості, знову тікала від нього.

Надвечір він зовсім занудьгував, скаржився:

— Ти весь час тікаєш. Ніхто до мене не заходить. Отак можна вмерти на самоті, і ніхто не помітить,— і попросив, щоб після вечері покликала до нього товаришів.

Чирва-Воздвиженський поїхав на той час до міста. Натомлений за день дядя Костя одразу ж з самого вечора

заснув. Прийшли: Дем'ян Опанасович, Микола Савич та Юрій Степанович. Розмовляли про різні випадки з хворими на серце, про нову картину, над якою працює Макар Дмитрович, про якусь незвичайну передачу повітря на полотні, якою відзначаються етюди дяді Кості, про погоду і майбутню виставку картин... Розмова точилася мляво, вимушено. Роман Петрович у ній участі майже не брав. Тільки вряди-годи підкидав якесь незначне слово. Був ніби чимсь чи кимсь незадоволений. Здавалося, так відчував себе, ніби йому чогось бракувало. Нарешті зовсім занудьгував. Лежав горілиць на подушці, насупивши брови, і дивився в стелю... Видно було, що ні товариші, ні їхня розмова Романа Петровича не цікавлять і самому йому, звичайно такому охочому до розмови, зараз говорити зовсім не хочеться. І товариші, певне, теж відчували це. В'яла й до того, розмова сама по собі почала згасати. Роман Петрович повернувся обличчям на кімнату, примруженими, якимись ніби аж винуватими очима обвів товаришів, в той же час намагаючись не зустрічатися з ними поглядом і, так собі, між іншим, силувано байдужим голосом запропонував:

— А що, хлопці, може, хто хоче випити? У мене десь там залишилося трохи коньяку ще з приїзду...

— Ні, Романе, — одразу звівся на ноги Дем'ян Опанасович. — Ти ж знаєш, у мене з серцем... Та й тобі час уже відпочивати. Піду я, мабуть, Романе.

Інші теж відмовилися від коньяку, не вдаючись ні до яких вивертів, пряломінійно.

— Ну, як хочете, — не приховуючи свого незадоволення і навіть презирства, буркнув Роман Петрович і одвернувся до стіни. — Спасибі, що відвідали, — додав з якимсь ледве прихованим, уїдлигим кепкуванням.

Товариші, відчувши себе незручно, побажали на добраніч і вийшли. Вийшла за ними й Ганна.

Наступного дня, коли Ганна забігла, щоб щось там подати чи прибрати, Роман Петрович ще лежав, дивлячись у стелю помутнілими, злими очима. Не було цього разу ні пестливих слів, ні ласкавих поглядів. Взагалі поводить себе так, ніби це й не вона, його Ганнуся. Іноді тільки кидав уїдливі, часом дотепні, а то й просто злі слівця на адресу товаришів. А вже аж після обіду таки не витримав, гукнув, не звертаючись ні до кого, злим голосом:

— Не потрібен!.. Тепер Роман, виходить, нікому не потрібен. Захворів — здихай!

Ганні від того стало дуже прикро, боляче і хотілося заплакати. Вона довго вагалася і нарешті таки насмілилася, переказала останні слова Романа Петровича дяді Кості, попросивши його від себе зайти до хворого, розважити.

На цей раз з дядею Костою зайшли Микола Савич та Юрій Степанович. Не було з ними тільки Дем'яна Опанасовича, і тому вся злива дотепів Романа Петровича вилася на його нещасну голову. Мимохідь дісталася і «дохлому журавлеві», «цибатому класикові» Макарові Дмитровичу, та й «тупому віслюкові» — Чирві-Воздвиженському... Кілька хвилини, ніби його прорвало, Роман Петрович так і сипав колючими, уїдливими словами, від яких товариші почували себе ніяково, а Ганні було навіть страшно. Та вистачило його ненадовго. Спробував був ще викликати на суперечку Юрія Степановича, але, коли з тим не пощастило, замовк і зів'яв. І знову видно було, що ні товариші, ні їхні розмови його зовсім не цікавлять і не потрібні йому. І товариші те відчували. В кімнаті запала ніякова тиша.

Саме тієї хвилини, коли художники чекали лише якоїсь зручної нагоди, щоб вийти, у двері хтось постукав. По тому, не чекаючи запрошення, на порозі зупинився якийсь чоловічок з пом'ятим, безбровим лицем, безбарвними очима і одверто синім носом.

— О! Усій чесній компанії моє нижайше з хвостиком!

Відповіли йому стримано, неохоче і не всі. Видно було, що присутні його знали, але отим відвідинам ніхто не зрадів, скоріш — навпаки.

Холодний прийом зовсім не збентежив прибулого. Навіть не зігнав з обличчя якоїсь замороженої, ніби приклеєної на ньому навмисне, улесливої посмішки.

— А я подумав, дай-но відвідаю, як вони там! — скинув він капелюх з одвислими крисами і разом з витертим макінтошем кинув його на стілець. — Дай, думаю... О! Ромцю! А тобі що? Захворів? Єй-ей, захворів! І, напевне, простуда! Місця ж тут сирі. Ну, та ми це налагодимо швидко, враз!

І справді, саме враз, непомітно, коли і як, ніби у спритного фокусника-ілюзюніста, в руці у нього блиснула пляшка московської.

Костянтин Павлович схопився на ноги, розвів руками і обурено та застережливо зиркнув на Романа Петровича. Хотів щось сказати, але зустрівшись з одверто сяючими очима господаря кімнати, схопив капелюх і, сердито грюкнувши дверима, вибіг на веранду. За ним, не прощаючись, вийшли і ті двоє.

Прибулий, знизавши плечима, по-блюзнірськи посміхнувся:

— Як воно працюється, Ромцю?

— Сам бачиш! — кивнув на двері Роман Петрович, ще раз приголомшивши Ганну, поставивши її в становище, в якому вона знову не змогла нічого зрозуміти.— Двері за ними не зачиняються. Поприходять і сидять... сидять! Хоч бери та з хати виганяй. Совісті люди не мають. З ними попрацюєш — аякже! — докінчив з справжнім, непідробленим обуренням.

І без жодного переходу, жвавим і веселим голосом до Ганни:

— Ганнусю, чи ти б не добула нам у Марти Гаврилівни чогось такого цибулястого закусити ось людині?

— Романе Петровичу, не... — з жахом, вся холодіючи від власної зухвалості і все ж пересиліючи себе, наважилась Ганна.— Не можна. Чуєте, не можна вам.

— Ганнусю! — голос його пролунав владно, металево.— Ганнусю, я ж тебе, здається, прошу...

І він таки випив. А на ранок йому було знову гірше. Він, як і того разу, скаржився на болі в серці, гладив Ганнусі руки, говорив їй пестливі слова і дякував за ласку, за добре серце. А Ганнуся, набравшись сміливості, докоряла йому:

— Не можна. Ну, зовсім же вам не можна.

— Гість. Ну як же ти відмовишся? — ховаючи очі, з удаваною наївністю виправдувався Роман Петрович.— Незручно, розумієш. Не міг же я людину образити. Чоловік приїхав з міста, відвідав...

Ганна тих виправдань не визнала. Захопившись, докоряла йому. І хоч її докори скоріш були схожими на благання, зрештою, та розмова Романові Петровичу набридла.

— От що, Ганнусю,— сказав він своїм проникливо щирим і навіть лагідним голосом.— От що, Ганнусю,— повторив, дивлячись на неї сумним поглядом.— Можливо, Ганнусю, що й твоя правда. Можливо... Та ні, напевне, твоя правда. Але...— він хвилину помовчав і раптом кинув гнівно і майже образливо: — Відчепись хоч ти з цим, Ганнусю! Досить уже, ситий по горло! Краще замовч!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

В кінці жовтня задощило. Важкі олов'яно-сірі хмари густо облягли обрії, сивими пасмами звисли понад лісами, закрили сонце. Три дні, не вгаваючи і на хвилину, сівся по-осінньому дрібненький, холодний і тихий дощ.

Костянтин Павлович, потупцювавши день у своїй кімнатці, як ведмідь у клітці, занудьгував від безділля, не витримав і, не добувши кількох днів, виїхав додому. Ще через день, злякавшись дощів, боячись застудитись, виїхав і сучорлявий Макар Дмитрович.

Микола Савич, Дем'ян Опанасович, Юрій Степанович та Чирва-Воздвиженський вибігали з кімнати лише попоісти чи купити на станції цигарок. Залишивши роботу, вони з ранку до вечора ганяли «козла». Крізь нещільно причинені вікна будиночка на косогорі вже за півсотні кроків чулися часті й тріскучі, як постріли, удари костей об стіл, захоплені вигуки «крию», «по два», «дуплет-шість» і розгонисте, удавано веселе «ха-ха-ха!» Чирви-Воздвиженського. Кидали доміно і робили перерви лише на короткий час, коли надворі трохи прояснювалося або коли кому з чотирьох набридало грати. Але й тоді, коли один брався до книжки, двоє розставляли шахи.

Роман Петрович вдавався до тих розваг дуже рідко. Здебільшого читав чи просто так лежав нудьгуючи, з очима, втупленими в стелю. Видно було, що погода гнітить його і робота не йде на душу. Над новою картиною не працював зовсім. Жвавішав і навіть жартував лише тоді, коли до нього забігала Ганна. Однак про роботу не згадував, більше розмовляв, розповідав дівчині про різні події, які траплялися з ним чи ким іншим, або ще про картини Саврасова, Васильєва, Васильківського, Шишкіна, Куїнджі, про життя та працю цих найбільш улюблених його художників. Слухати його було дуже цікаво, але часу не вистачало, і забігала Ганна не часто, та й то лише на кілька хвилин. А коли вже закінчувала свою роботу, згасав і короткий осінній день. Сидіти ж просто так і слухати його бесіди дівчині, звичайно, було незручно.

Забігаючи, Ганна своєю соромливою посмішкою і несміливим поглядом з-під вій, ніби промінчиком, осявала похмуру кімнату і знову зникала. І Роман Петрович нудився, хмурнів і, впавши в якесь напівзабуття, впивався поглядом у стелю. Не знаходячи собі роботи, уникаючи товаришів і їхніх розваг, Роман Петрович, здавалося дівчині, відчував себе дуже самотнім і від того сумував.

Дівчина жаліла його і сама з кожним днем засмучувалася все більше і більше. Адже не мине й кількох днів, і він поїде, зникне, вийде з її життя так само несподівано, як і ввійшов у нього. І тоді вона залишиться сама-самісінька з своїми

неподіленими, потаємними думками, з своїм коханням, своїми сумнівами... Шумітимуть над головою мокрим обважнілим гіллям берези, дуби й осоки, набридливо, монотонно бубонітиме за вікнами осінній дощ, стугонітимуть на рейках через міст, будячи тривогу й неясні жадання, дальні поїзди, а його не буде... Вона залишиться одна, самотня...

Вірніше, може, й не одна, але все ж самотня. Адже з того часу, як він вперше зупинив її, затримав на цілий вечір і не пустив до селища, вона майже туди й не показувалася. Навіть до кіно перестала ходити. Мотя кілька разів запрошувала її іти разом, але так, між іншим, не нав'язуючись і не наполягаючи. З того вечора, коли Ганна посоромилася сказати їй правду, Мотя вже не набивалася їй у порадики. Нічого вже не розпитувала, була дуже стриманою, хоч по-старому привітною, уважною і послужливою. Тільки іноді, коли Ганна не могла того бачити, якимось сумно поглядала їй услід і журливо похитувала головою. Ганні було і ніяково, і прикро, і сердилася вона на себе, але налагодити якимось їхні відносини вже не вміла і не могла.

Надвечір третього дня, не витримавши дощової сльоти і вже не сподіваючись на просвіток, виїхали з «Березової дачі» Чирва-Воздвиженський та Дем'ян Опанасович. З художників, крім Романа Петровича, залишилося тільки двоє: Юрій Степанович та Микола Савич.

Вночі, стривожена думками про близьку і таку важку для неї розлуку, Ганна довго не могла заснути.

А ранком, як тільки розплющила очі, мусила знову одразу ж заплющити їх. У вікна через широкі шибки лилося, зайчиками вигравало на білих стінах сліпуче сонячне проміння.

Хмари кудись зникли, розійшлися, ніби їх ніколи й не було. Небо над головою сяяло чистою, прозорою, холоднуватою блакиттю.

Обмита зливою земля дихала теплою вологою, зеленіла пізньою яскравою зеленню отав. На темно-синьому килимі лісів, поміж потемнілою глицею розповзлись, розлилися жовті, оранжеві, вогненно-руді озера.

Знову потекли теплі, лагідні, задумливі дні.

З дерев закапав, заструмував з ніжним шовковим шелестом і передзвоном пожовклий лист. Знялась над лісами тиха, лапата метелиця. Почався справжній, густий листопад.

У полісадниках селища, за високими парканами санаторіїв, на клумбах і вздовж алей в жовтому полум'ї листопаду завивно жаріли багряні канни, жоржини та сальвії.

Роман Петрович повеселів, пожвавівшав і раптом енергійно взявся до роботи, ніби намагаючись надолужити прогаяне за цілий місяць. Зранку та надвечір працював у себе на веранді над картиною. Удень ходив на етюди і пропадав десь у лісі чи понад річкою годин по п'ять. Повертався веселий, задоволений і часто приносив новий барвистий, сонячний етюдик: куші верболозу, переплетені ожиною; вузлуватий дуб на зеленій галявині; листопад в березовому гаю; в колгоспі збирають капусту. Чотири етюди за три дні! І ще й картина. Всі три дні він працював над нею, зранку сам, а надвечір запрошував позувати Ганну. Роботою захоплювався, забуваючи навіть, за своєю звичкою, щось розповідати. На полотні з'явилося синє прозоре небо і, ледь окреслена, танула в його глибині легка, пухнаста хмарина...

Протягом цих трьох днів Ганна також почувала себе щасливою.

Тридцятого жовтня Юрій Степанович та Микола Савич зібралися додому. Роман Петрович вирішив залишитися ще днів на три: з'явився хороший робочий настрій, йому працювалося, стояла напрочуд гарна погода і хотілося з того всього скористатися.

На станцію художників проводжали Мотя, Ганна та директор. Був з ними і Роман Петрович. Коли вже підійшов до каси, виявилось, що до міста в якихось своїх особистих справах, відпросившись у хазяйки на два дні, разом з художниками їде й Мотя. Довідавшись про те, Роман Петрович чомусь пильно поглянув на Ганну, потім на Мотю і, звівши до купи брови та хвилину щось обмірковуючи, раптом рішуче простягнув руку до каси:

— Ще один квиток до міста...

І вже аж потім пояснив, що вирішив, за компанію, проїхатися й собі на день додому. Є одно діло, яке треба залагодити зранку, до річі, захопити плащ, бо стає вже холоднуватого...

Назад Ганна поверталася сама,— директор подався кудись у селище. Поверталася принишкла, замислена. Раптовий від'їзд Романа Петровича несподівано прикро вразив її. Він знову нагадав про розлуку, ніби попереджував, що станеться це обов'язково, невблаганно і дуже швидко. Тому, незважаючи на те, що в «Березовій дачі» було повно людей,

що вікна у їдальні та в першому корпусі ясно і тепло світилися, самотній вигляд неосвітленого будиночка з верандою навівав сум. Навколо, здавалося, стало порожньо, тьмяно, непривітно. Ніби десь, чи то в небі, чи в її грудях, пригасли якісь святкові вогні.

Хвилину вагаючись, потупцювавши на стежці і не переборюючи незрозумілого пориву, зійшла на веранду. По темному, звично намацала за одвірком ключ, відчинила кімнату і, відчувши, як сполохано («ніби в злодія», — подумалося) калатає серце, зайшла. Спочатку потемки старанно заслонила завіскою вікно, щільно причинила за собою двері і аж тоді ввімкнула світло. Потім в кутку за дверима, в купі етюдів, картин і білих полотен та підрамників відшукала «Дівчину на могилі», як називала про себе ту картину. Примостила її на столі, одійшла і довго з несподівано гострою, навіть ревнивою цікавістю вдивлялася в уже знайоме, перекреслене безжальним нігтем, обличчя неznаної і незнайомої дівчини.

Спати того вечора Ганна лягла дуже рано, десь близько десятої, але заснути не могла. Було незвично і навіть трохи боязко одній у цій великій та лункій кімнаті. Щось десь гупало глухо й невиразно, щось ніби хлюпотіло на горіщі чи за стіною, насторожуючи і тривожачи. Чомусь ніяк не могла зігрітися, заспокоїтись. В голові вихрилися уривки безладних і невловимих думок. Вони приходили несподівано і так само несподівано зникали. Ось стала перед очима Ганни дівчина на могилі, повернулась до неї лицем і чомусь жалісно, співчутливо похитала головою. Чому? У Ганни закралася в груди якась незбагненна тривога, вперше за весь час обпалила ясно, як спалах блискавки, думка: «Що ж з усього цього тепер буде, як я тепер житиму сама?» Ту думку нараз сполохало пронизливе дзявкотіння Дзвоника. Линуло воно десь аж від залізниці і гостро лящало у вухах, не стихаючи, здавалось, довгу хвилину, потонувши, нарешті, в гуркоті нічного поїзда. З миготіння спалахів від фар, які блискавично схоплювалися і миттю зникали на стовбурах сосон, Ганна вгадала — пройшов поїзд до міста. Потім стало чути, як потривожена легеньким вітерцем, стиха зашамотіла верхів'ям висока сосна за вікном. Пізніше навіть крізь склеплені повіки, не зором, і всім тілом відчула, що в кімнаті посвітлішало...

Знову, відлунюючи в лугах, важко сколихнувши землю, прогуркотів через міст поїзд, тепер уже з міста. Гуркіт

Його прогнав легку дрімоту, і Ганна розплющила очі. Кімната була залита примарним, тьмяно-зеленавим світлом. Дівчина повернула голову до вікна; крізь верхні шибки, над білою завіскою темнів стовбур сосни, виднівся клопоть лугу за річкою, зубчата стіна лісу і величезна, розпечена до червоного і все ж холодна місячна куля над нею. Луг попід лісом затягувало туманом. Туман розповзався нерівними хвилястими кучугурами. Вершки тих кучугур відбивали місячне світло, тьмяно блискотіли ніби гребінці хвиль.

Ще раз теленькнув, немовби спросоння, Дзвоник, за-колисуючи, прошелестіла сосна. Шелест поволі переріс у густий шум. Шум був рівний, тягучий. І здавалося Ганні, що вона лежить десь у гаю з розплющеними очима і дивиться у високе, блакитне небо, прислухається до шуму сосон. Хоч насправді очі її вже заплющились, голова вгрузла в подушку і солодка дрімота нечутною павутиною обсотувала і сповивала все її тіло. Сосни шуміли... Шуміли рівно, мрійно... І ще чути було, як, пробиваючись крізь той шум, наче десь дуже далеко, розмірено й одноманітно вистукував дятел: тук-тук, тук-тук...

Потім дятел ніби перелетів ближче. Стукіт став виразнішим. Ось він уже немов над самою головою: тук-тук-тук-тук...

Ганна здригнулася, знову розплющила очі і прислухалась.

У вікно хтось тарабанив настирливо, нетерпляче, але негучно.

«Певне, Мотя»,— майнула думка, і Ганна, як була, в одній сорочці пролопотіла босими ногами по холодній підлозі до вікна. Відслонила завіску і одразу ж злякано відсахнулася. Мусила схопитися рукою за серце, яке зробило такий шалений стрибок, ніби збиралося вискочити з грудей.

Постояла так якусь мить, тримаючись рукою за груди, тамуючи биття серця, потім, важко перевівши подих, натягнула платтячко, встромила босі ноги в жовті черевички і, підійшовши до вікна, знову відслонила завіску.

Місяць уже підбився високо над лугом. Річка, широка заплава, узлісся виповнювались білим туманом. Туман плів попід залізничним мостом, підбирався до насипу, заповнював низом сосновий гайок по цей бік і впирався у високий паркан. Він клубочився, хвилював у місячному світлі, і складалося враження, ніби річка вийшла з берегів і, як

у весняну повінь, затоплювала все навколо. Над повінню лише де-не-де темніли вершечки вербових кущів. Стара сосна, недалеко од вікна, стояла по коліна в тумаві.

А ближче, під самим вікном, у темному плащі з піднятим коміром, без шапки, з розкошланим волоссям, яке пасмами спадало йому на лоба, стояв... Роман Петрович. Стояв і нетерпляче показував їй руками, що треба відчинити вікно.

Ганні раптом стало холодно, тривожно. Наполохана його несподіваною появою, нічого не думаючи і не розмірковуючи, вірячи, що трапилося щось незвичайне, неслухняними пальцями вибила зверху і знизу з петель залізні гаки і штовхнула від себе раму ще не заклеєного на зиму вікна.

— Що? Ой! Щось трапилось?

— Нічого, Ганнусю, нічого... Заспокойся... — він говорив пошепки, схвильовано. Говорив і до чогось прислухався. — Заспокойся, Ганнусю. Я повернувся...

Десь далеко знову обізвався Дзвоник. І Роман Петрович заговорив рівніше, голосніше:

— Повернувся, розумієш, і не міг знайти ключа.

Ганна здивовано глянула на нього, пам'ятаючи добре, що ключ вона поклала на місце.

— Не знайшов і... Дід Кирило десь далеко, аж на тому кінці. Так я і вирішив — до тебе, запитати... А що — Мотя, вже спить?

— Мотя? — ще більше здивувалася Ганна, нічого не підозрюючи. — Мотя ж поїхала з вами до міста і казала, що повернеться аж післязавтра.

— Аж післязавтра? — Він глянув на дівчину отим знайомим пронизливим поглядом, поглядом, якого вона завжди боялась і соромилась. Глянув, посміхнувся, несподівано вирвав з її рук рами вікна, широко розчахнув їх, став ногою на лутку і за мить, Ганна й отямитись не встигла, став поруч неї вже в кімнаті.

Дівчина зовсім розгубилася. Не розуміючи, що й до чого, що діється з нею і навколо неї, стояла посеред кімнати налякана і дрібно тремтіла всім тілом.

А він, старанно причинивши вікно, запнувши його завіскою, взяв її обома руками за плечі:

— Ганнусенько... Я повернувся. Я приїхав до тебе, тільки до тебе, чуєш? Щоб ніхто навіть не знав. Я інакше не міг...

Він говорив ті слова пошепки, гаряче, нерозбірливо, як п'яна чи справді схвильована людина, все дужче й дужче

стискаючи за плечі дівчину. Він майже захлинався від тих слів, як від нестачі повітря.

— Моя Ганнусенько!

Рвучко, з силою шарпнув її до себе, пригорнув за плечі, притис до холодного, вогкого від туману плаща і покрив її гаряче обличчя жадібними поцілунками.

Здерев'яніла від усього, що трапилося, Ганна стояла на тому ж місці, покійно підставляючи під його поцілунки своє нараз зблідле, мов стіна, обличчя, на якому, здавалося, живими і по-живому наполохано блискотіли тільки очі. Від страху, що ніби морозом обсипав її, раз по раз нервово, всім тілом здригалася. Тремтіли руки, ноги, дрібно цокотіли зуби. Нарешті навіть він відчув те тремтіння, схаменувся і обережно всадовив дівчину на стілець.

— Ганнусю, тобі холодно?

— Н-н-н-не зн-н-наю...

Світ навколо неї ішов обертом. І чимсь реальним, що вона бачила і могла ще розуміти, були його пронизливі, гарячі очі й солодкий запах вина, який ішов від нього.

Роман Петрович сидів навпроти неї вже без плаща, в розстебнутому піджаку, в білій сорочці, тримав у обох руках по склянці, наповненій якоюсь чорною в місячному світлі рідиною. Одну з тих склянок він тикав у тремтячу Ганнину руку:

— Випий, випий, Ганнусю. Зігрієшся... Ну, випий за... за наше щастя!

Вона покійно взяла в руку склянку і, нічого не думаючи, піднесла до вуст. Торкнувшись зубів, дзенькнуло скло, і темна, холодна, солодка рідина сповнила рот, розлилася холодними терпкими струмочками по всьому тілі, від того, зовсім несподівано, стало якось затишніше і трохи тепліше.

Не усвідомлюючи, що вона робить, випила майже півсклянки, перевела подих, наче людина, яка вдовольнилася спрагу, і, не дивлячись, поставила склянку кудись у простір, в темряву стола чи тумбочки.

— Ганнусенько, тобі вже тепліше? Ганнусенько, ти ніби боїшся мене? Ти не рада, що я повернувся? Ну, подивись на мене, посміхнись, Ганнусенько...

Дівчині й справді від випитого вина чи від його слів робилося все тепліше, спокійніше, і вона, помічаючи перед собою лише його очі, відчуваючи лише їх погляд, таки посміхнулася кволою, силуваною посмішкою.

Та посмішка ніби підстьобнула його. З тієї посмішки все раптом і завихрило, закрутилося в якомусь запаморочли-

вому вихорі. Він знову цілував її так, що в дівчини перехоплювало подих, все йшло обертом, і солодко паморочилася голова. Обійми дужих рук сковували все її тіло, в'ялили, обезсилювали. Щось непереборне, здавалось, одірвало дівчину від землі, знесло в повітря. І вона, кволо боронячись, белькочучи якісь наївні, якісь хриплі благальні слова, пропливла через кімнату, піднята його чіпкими руками...

Було якесь хвилинке, запаморочливе забуття, чиїсь хижі, чіпкі руки, з яких марно намагалося вирватися її в'юнке тіло. Потім якийсь незбагненний, ніколи не звіданий, хвилинний, але гострий, як лезо ножа, страх, від якого вона стерпла, і розпачливий, хоч і ледве чутний, як писк пташеняти, здушений зойк. І ще задушливий поцілунок. Поцілунок, від якого Ганна вкрай знесиліла, захлинулася і полетіла в якусь іскристу прірву....

А потім, коли вона отямилася, коли безжальна правда того, що сталося, холодним спалахом блискавки обпекла її свідомість, прийшов розпач. Сталося найстрашніше, чого не можна ні поправити, ні повернути. І вона,— ще кілька хвилин тому щаслива, чиста, сповнена надій,— лежала зараз розтерзана, розтоптана, збезчещена. Що вона тепер скаже своїй матусі, як покажеться їй на очі?..

Біля неї край ліжка сидить якийсь чужий чоловік, він пригладжує рукою її коси, говорить якісь пестливі слова, заспокоює, але вона відчуває до нього зараз лише ворожість і гостру відразу. Вона заходиться, захиляється від плачу, і чим більше плаче, тим страшнішим, тим безнадійнішим здається дівчині її становище.

Той чужий, що сидить зараз біля її ліжка, вимовляє слова втіхи й кохання. Чим він може втішити і про яке кохання може говорити? Де те кохання?.. Він навіть називає її своєю маленькою дружиною, пробує навіть жартувати й соромити. Але вона невітшна.

Пізніше він, не в жарт збентежений, міряє широкими кроками кімнату, просить її перестати, заспокоїтись, навіть починає наказувати, сердито погукувати та застрашувати тим, що її можуть почути сторонні. Але їй те все, як шелест осіннього листя за вікном. Нестримне ридання тіпає і корчить її тіло. Подушка мокріє, ніби від рясної роси...

Зрештою, йому все те набридає. Він чекав зовсім іншого. Не заради цих надто вже нестримних сліз повертався він з міста, пробирався з станції, крадькома продирався попід насип і зацитькував здивованого такою обережністю

Дзвоника, який несподівано і привітно зустрів його біля гаража. Йому стає нудно й досадно. Він запалює цигарку, здригається від нічної прохолоди, накидає на плечі плащ... Ще кілька невдоволених слів, ще кілька сердитих, нервових кроків вздовж кімнати. Потім десь там, поза Ганниною свідомістю, байдуже і непотрібно їй, тихо брязкає вікно, і все на якийсь час стихає. Чується тільки важке здушене схлипування крізь закушені губи.

Примушує її отямитись на якусь мить лише різкий, пронизливий холод. Вона, зовсім розкрита, дрижить в холодному ліжку. Холодом віє з вікна. Воно чомусь не причинене. Дівчина, як сновида, схоплюється, підбігає до нього і береться руками за прихилені рами. Бачить, попереду і ліворуч від сосняка, по всій заплаві, ліниво клубочиться білий, важкий туман. В тумані — ставна постать Романа Петровича, в плащі з піднятим коміром, з розтріпаним волоссям. Туман сягає йому до колін. Він уже далеко обминає вільховий кущ. Постать все глибше занурюється в туман: по пояс, по груди, по шия і, нарешті, пірнає з головою і зовсім розчиняється в ньому.

Ганна з брязкотом рве до себе раму і, немов крихка, підтята косою стеблина, в розпачі падає головою на лутку вікна...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Тієї ночі дід Корній знову не доглядів Каштана.

Прогавив і нічний сторож дід Кирило.

Перший, поспішаючи в якихось своїх справах, прив'язав коня до ясел у конюшні, але забув накинути на двері, як звичайно, залізну штабу.

Другий, ідучи на ніч до «Березової дачі», десь після одинадцятої зустрів на станції «летучку» з міста. Зупинився на хвилину, спостерігаючи вокзальну метушню, побачив Романа Петровича, який виходив з вагона, привітався і не втримався перед спокусою, коли той завів його до пристанційного буфету і замовив кухоль пива.

Одним кухлем там, звичайно, не обійшлося. Дід Кирило, полюбуючи пивце, ледве зупинився лише на третьому. І це призвело до того, що він, залишивши Романа Петровича на вокзалі, обійшов разів зо два «Березову дачу» навколо, а потім, наткнувшись на купу опалого листя, яке підгребли ще вдень на алеї, сів на нього відпочити і непомітно заснув. Та так і проспав до ранку, міцно притиска-

ючи обома руками до грудей рушницю. Полкан, Пірат та Дзвоник деякий час стерегли його, розсівшись навколо. Потім сидіти отак без діла псам набридло, і вони всі троє побрели через подвір'я і скоро завели собі нову компанію.

Тією «компанією» і був Каштан. Коли йому набридло стояти на прив'язі і жувати осінню бережину, він підклав шию під перекладину ясел, натягнув повід і крутився, аж поки не перервав і не скинув з голови обротьку. Відчувши себе вільним, підійшов до дверей і опинився на подвір'ї. Там якийсь час побродив біля гаража, потім почвалав вгору повз їдальню, іноді зупиняючись, щоб трохи підпасться.

Дід Кирило прокинувся, та й то лише від холоду, аж під ранок. І тільки тоді загнав коня до стайні і взяв двері на штабу.

Проте за ніч Каштан потолочив троянди, зламав три молоденьких клени, погриз за складом капусту і витоптав біля їдальні на клумбі осінні квіти.

Вранці, коли Ганна стомлена, розбитою ходою простувала до кухні, Марта Гаврилівна, зібравши на місце злочину обох дідів, творила швидкий і правий суд. Чути було, як щось винувато бубоніли діди, складаючи вину один на одного, голосно виспівувала гнівні слова Марта Гаврилівна.

Тільки Ганна не звертала зараз ні на що уваги. Їй сьогодні було не до того. Не поцікавилася, що трапилося, не прислухалась до суперечки, навіть привітатися до людей забула. І тільки пізніше помітила витоптану клумбу. Глянула на поламани, втоптані в землю стебла айстр та сальвії з кров'яно-червоними кетяжками квіточок на піскуватій землі, згадала чомусь клумбу з такими ж квітами в сусідньому санаторії, маюнок, який подарував їй Роман Петрович, і до болю закусила губу, щоб тут же, на людях, не розридатися знову...

Коли дівчина почала прибирати в їдальні, з її рук, немов жива, вислизнула велика гранчаста скляна ваза з квітами і розбилася на дрізки. Дівчина хвильку тупо дивилась собі під ноги на гострі скалки і розсипані квіти, так і не розуміючи, що ж, власне, сталося. Марта Гаврилівна, ще не проходила від гострої сутички з дідами, аж руками сплеснула:

— А тобі що, дівко, який гедзь укусив?

І прозоро натякаючи на деяких незграб з дерев'яними руками, виспівала Ганні свій осуд вже вдруге.

Дівчина сприйняла хазяйчині докори якось холодно і навіть тупо. Стояла перед Мартою Гаврилівною ніби скам'янівши, до всього байдужа, лише для пристойності чекаючи, поки та закінчить говорити.

Марту Гаврилівну оте Ганнине холодне отупіння настожило і вразило. Обірвавши себе на півслові, вона якусь мить мовчала, пильно вдивляючись в обличчя дівчини. Обличчя те було блідим, аж посірілим, ніби з нього вицідили кров. Очі пригаслі, обведені синцями й підпухлі.

— А що тобі, Ганнусю?— запитала стривожено і співчутливо.— Чи не захворіла часом?

Ганна тихо, заперечливо похитала головою,

— Ой дивись, чи не застудилася? Це ж десь там у кімнаті вогкувато та холодно. Треба було давно вже вікна позаклеювати та протопити. А ви ж, отакі здорові дівки, хоч сьогодні заміж, без мене самі ні до чого не додумаетесь...

Ганна слухала все те, мов крізь сон. Вислухала і, нібито це стосувалося не її, робила далі своє, пересуваючись у кімнатах і на подвір'ї, як сновіда.

Робила все, рухалась, взагалі жила якось механічно, до краю пригнічена, сповнена лише одним почуттям, однією думкою, яку перекочувала в голові на всі боки, як важку колоду: «Що ж тепер буде? Як показатися на очі матері? Адже це її просто вб'є. І як тепер жити далі? Та чи й варто?.. Може, краще було б умерти, кудись провалитися, втопитись?..»

Думки кружляли в якомусь зачарованому колі і не ходили виходу. У всьому тілі відчувалася млявість і безволля. І нікуди вона не провалювалася, не вмирала і не топилася. Сама собі дивувалась, що ще ходить, щось робить і відповідає на чийсь слова. І ще, правда, народилося одне бажання — хай ще хоч один раз, востаннє перед тим невідомим і страшним, що насувається на неї з усіх боків, побачити його... Може, він чим зарадить, скаже, що робити... Може ж, є ще якийсь вихід?

Хотіла скоріш його зустріти і боялася тієї зустрічі, як вогню.

Нарешті, десь уже після одинадцятої, поприбиравши все в першому корпусі, наважилася і як не своїми, неслухняними ногами почвாலала до будиночка з верандою. Важко і обережно піднялася по сходах, вже навіть звела руку, щоб постукати, і тільки тепер помітила, що двері до кімнати прочинені. Зазирнула з острахом, паленіючи від сорому...

Він сидів за столом, всадовивши напроти себе діда Кирила. Пили з тонких склянок маленькими ковтками іскристо-руду рідину. Роман Петрович про щось розповідав. Спокійно, безжурно, весело, так ніби нічого особливого й не трапилось. Навіть сміявся!

Ледве стримавши зойк, захлинувшись від розпуки, образи й сорому, Ганна відсахнулася від дверей і кулею вилетіла на подвір'я. Зупинилась аж у березняку, бліда, з розгуленими устами, задихана, ледь переводячи подих. «Виходить, він про все вже забув! Він може бути веселим, може сміятися! Ні, після цього залишається тільки вмерти».

...Трохи пізніше вони таки зустрілися.

Гурт відпочиваючих зібрався на косогорі під сосною. Про щось голосно розмовляли чи й сперечалися. Вона проходила мимо з гіркою тарілок на підносі. Проходячи, глянула спідлоба на людей і несподівано зустрілася поглядом з ним. Виявляється, стояв серед гурту, а вона спочатку й не помітила. Якимось по-хлопчачому, здалося їй, навіть по-блюзнірськи, посміхаючись, але одвівши погляд, він удавано бадьоро гукнув:

— Здрастуй, Ганнусю! Е-е... А чого це ми такі сумні? Щось таке наснилося?

Дівчина на мить, не бажаючи сама того, зупинилась, глянула на нього знизу, з-під вій, довгим поглядом, так ніби ножем різонула. В тому погляді на одну мить спалахнула така злість, така зненависть, що він — помітила те в наполоханих його очах — раптом розгубився і злякався.

Ще пізніше, коли випала вільна хвилина, Ганна бродила за березовим гайком та лугом навколо круглого озера. Все думала, думала і ніяк не могла дати ради ні своїм думкам, ні почуттям. А думки й почуття були якісь розхристані й непокірні. Вони ніяк не піддавалися її зусиллям. З тихим дзвоном падав на воду висхий, іржавий лист, а вона стежила за ним очима і думала: «Одірватися від усіх, від матусі... А тепер же як? У воду?» Піднятий невидимими повітряними струменями, кружляв над лугом золотий березовий п'ятак, і очі тягнулися за ним: «І мене отак одірвало, закрутило, понесло. А куди, і де зупинитись? Чи зупинитись уже?»

Отут, над озером, простеживши наперед, він її і впіймав. Вийшов назустріч якийсь притихлий, насторожений, по-давньому лагідний. Взяв її за руку, підвів за підборіддя двома пальцями понурену голову, ніжно зазірнув у очі. Був

якийсь не такий, не той, що учора. Не знала, який саме, але не такий, кращий. Пестливо відслонив з лоба хустку (вона була сьогодні в рожевій), сумовито, аж ніби трохи ображено, посміхнувся:

— Слухай, Ганнусенько, хороша ти моя дівчинко... Чого ж ти, нащо ти так?

Нічого не сказав особливого, нічим не втішив, не порадив. А в неї від тих його слів чи від самого голосу, такого ласкавого, широго, нараз потепліло в грудях. До цього там усе застигло колючим крижаним клубочком, а тепер відтало, одірвалось і поволі покотилося кудись униз, аж до ніг...

І ще багато по тому було говорено теплих, ласкавих слів. Був такий по-старому рідний, не вчорашній, що їй не помітила, як знову потягнуло до нього.

Просив, щоб вийшла, як тільки звільниться, на берег до річки, отуди за вигин, до дуплистої старої верби. Їм треба поговорити, щоб ніхто не перешкодив. Він має їй сказати багато-багато... Буде там малювати і чекати на неї... І вона, не ремствуючи, погодилася прийти. Бо куди ж їй справді було йти, як не до нього? І хто ж, крім нього, ще залишався тепер у неї на світі? Він один був тепер найближчий і, може, найрідніший.

Нічого він там на березі так і не малював. У високій траві лежав перозкриваний етюдник. Купала в холодних струмках свої жовті коси-віти стара верба, ронила на хвилі вузьке, вигоріле на сонці листячко, і воно поволі спливало за водою кудись у безвість. А вони сиділи під вербою, як під широким шатром, пригорнувшись одне до одного. І вона знову пила, вбирала в себе ніжні, солодкі слова, від яких хмеліла й паморочилася голова. А він знову розповідав їй про своє кохання, про те, якою хорошою, маленькою дружиною буде вона йому колись, коли все закінчиться щасливо і вийде так, як він мріє.

Про те, щоб стати чиеюс дружиною, Ганна ні раніш, ні сьогодні ще зовсім нічого не думала. Не розуміла, що саме оте «все», на що він натякав і що має «щасливо закінчитися», але їй не докопувалася. А він говорив, як влаштує її в музичному училищі, і як вона буде вчитися, і які чудесні пісні співатиме йому. І як вони потім колись поїдуть до неї на Полісся, до її матері...

Такими ніжними, такими проникливо ширими були його слова, що було б блюзнірством їм не вірити, гріх сумніватися. Ганна трохи заспокоїлася. В душі її все стишувалося,

влягалось, так як заспокоюється ясної літньої днини розбуханий несподіваною зливою ліс.

І коли спустилася на землю ніч, він знову, ще далеко до того, як зійшов місяць, постукав у її вікно. І вона покірно відчинила так до цього часу і не заклені рами...

А другого дня, коли повернулася Мотя, Роман Петрович виїхав до міста. Виїхав з обіцянкою знову повернутися сюди на зимові етюди...

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Одразу після Жовтневих свят почалися обложні осінні дощі.

Потягнулися короткі, тьмяні, мрячні дні. Звечора з-за річки хвилями, сірими валами накочувалися тумани. Виповнювали широку заплаву, заливали ліси по той бік, вихлюпувалися піщаним косогором аж до першого корпусу, і ранками тільки один він — двоповерховий будинок з червоним дахом — височів над хвилями сірого туману, як самотній корабель серед моря.

За тиждень вітер обірвав на деревах останнє листя. Дощ прибив його до землі, спресував рудим коржем, який просто на очах жух, чорнів, розчиняючи у воді та землі яскраві осінні барви.

Одвівали, обсіпали збитий холодними дощами цвіт пишні жоржини, зблякли, зів'яли ніжні айстри, розгубили оксамитні пелюстки канни. І тільки непришна сальвія довго ще жевріла ясно-червоним цвітом надії, зберігаючи в своїх притьмарених квіточках рештки літнього сонця, звеселяючи і зігріваючи навколо себе похмурий осінній день.

Дівчата нарешті підготували до зими свою кімнату. Оббили з коридорчика двері старим брезентом, замінили легкі літні ковдри на зимові — ватні. Вставили подвійні рами і аж тепер позаклеювали вікна, насипавши поміж рамами жовтого пісочку, прикрасивши його безсмертниками та кетягами калини.

Надовго, можливо, що й до самої весни, поприбирали все в кімнатах літніх будиночків: познімали завіски й порт'єри, килимки й знесли на склад до Ліни Леонардівни. Потім старанно позамикали всі двері і ключі віддали Марті Гаврилівні.

А ще через кілька днів Мотя, здавши на Ганну всі свої обов'язки, одержала двотижневу відпустку і виїхала до родичів кудись на Чернігівщину.

Стосунки з Мотею після того випадку Ганниної нещирості залишилися ніби й дружніми, але досить-таки холодними. Дівчата ставилися одна до одної приязно, прихильно, але від дальшого зближення, яке б привело до справжньої дружби, як то складалося на початку, утримувались. Ганна — тому що почувала себе в якійсь мірі винною, Мотя — боячись бути нав'язливою. Такі стосунки склалися майже з самого початку. Ганна до них звикла і, здавалося, в присутності Моті почувала себе так само, як би почувала й тоді, коли б жила у кімнаті сама.

Та так їй лише здавалося. В присутності Моті вона справді почувала себе зовсім невимушено. А от коли провела увечері подругу до поїзда і повернулася сама в порожню кімнату, відчула себе такою самотньою, ніби раптом потрапила до глухого і незнайомого лісу. І це тоді, коли навколо було повно людей — і службовців «Березової дачі», і відпочиваючих.

Спочатку, правда, коли поверталася з станції, чвакаючи гумовими чобітьми по грязюці та натикаючись у темряві на вільхові кущі, та й потім, коли зайшла до кімнати, ввімкнувши світло, відчула навіть якусь ніби полегкість. От вона нарешті залишилася сама, наодинці, зможе спокійно, без свідків подумати, поміркувати про все, що сталося і що чекає на неї попереду.

Однак те почуття володіло дівчиною всього кілька хвилин, поки вона стягала з себе чоботи та дощовик. А потім, коли роздягнулася, стала під гарячою грубкою, притулившись до неї спиною та долонями, озирнулася по кімнаті, на вікно, крізь шибки якого зазірала непроглядна темрява, груди дівчині раптом стис німий і, здавалось, безпричинний відчай. Правда, безпричинним він був усього одну мить. Бо наступної з неусвідомленого почуття перетворився на цілком ясну, виразну і страшну своєю виразністю думку: «Що ж я наробила? Що тепер буде?..»

І ще страшнішим було те, що вона отут, у цій порожній кімнаті, за вікнами якої тоскно шуміли сосни і хлющив дощ, не могла знайти ніякої відповіді на свої думки. Що вона знала, бачила, чула до цього? Адже, незважаючи на те, що вона вже доросла, дівчина тільки-но ступила на поріг життя. Її характер, її уявлення про життя ще тільки складаються. Що ж вона може знати і розуміти? Коли б вона захворіла — можна було б покликати лікаря. Коли б трапилось якесь нещастя — за неї заступилася б перша-ліпша знайома, а то й незнайома людина. А так? Зараз? Зараз

вона не наважиться поділитися своїми сумнівами, запитати поради навіть у рідної матері. Навіть їй вона посоромилася б зараз розповісти про все, що з нею сталося. От і виходить, що навколо неї люди, а вона серед них самотня з своєю невисказаною таємницею. Їй залишається лише мовчки, стиснувши зуби, тамуючи биття серця, ждати невідомо чого...

Ганна одірвалася від грубки, нагнулась і витягла з-під ліжка свій важкий зелений чемодан. Знайшла в кишені піджачка ключ і, відімкнувши великого залізного замка та попорпавшись у своєму немудрящому скарбі, десь аж спіднизу, з-під зошитів, книжок та сорочок, добула клаптик картону. Розірвавши нитки та розгорнувши газету, якою був обмотаний, притулила до стіни і, ввімкнувши, крім настільної, ще й висячу лампу, одійшла до протилежної стіни. Забувши зовсім про розкритий чемодан, замилувалася.

Картон, на якому, коли дивилася зблизька, видно було лише ряботиння кольорових мазків, здалеку ожив, зацвів і засяяв на всю кімнату багрянцем осінніх кленів, яскравим, теплим килимом квітучих сальвій. Тамуючи і заспокоюючи її наполохані почуття, картина ніби говорила до неї інтимно-щирою, рідною мовою напрочуд природно поєднаних фарб.

Вона так нікому, навіть Моті, і не показувала цей дорогий подарунок. Не наважувалася, боялась і соромилася. Сховала його аж на самісіньке дно свого зеленого чемодана, не насмілюючись і сама зазирати туди, щоб хто не підглядив, не розкрив її таємниці. Ну, а вже після тієї місячної, майже казкової ночі, коли він уперше її поцілував, про те, щоб хвалитися подарунком чи показувати його будь-кому, взагалі не могло бути й мови. Адже, здавалося дівчині, варто лише глянути на таку картину, приміром Моті, і все, все виявиться. І тоді хоч крізь землю провалюйся або тікай світ за очі...

І лише сьогодні, оце вперше за весь час, вона може, не соромлячись нікого і не криючись, витягнути його і доскочу, так щоб ніхто не перешкоджав, надивитися і намріятися.

І чим довше милується вона малюнком, чим глибше вбирає очима веселкову радість його барв, тим ясніше, легше, надійніше стає в неї на душі, і все більше і більше відлягає від серця.

Дивлячись на малюнок, написаний його рукою, вона ніби розмовляє з самим Романом Петровичем. Тепер, коли його тут немає і вона дивиться на нього крізь свої мрії і крізь його картину, дівчина відчуває не лише те, що тільки йому

одному може вона сказати все, не криючись, від нього одного чекаючи поради, але й те, що він,— той, чії руки вміють писати такі от чудові картини,— він таки прийде, заспокоїть і поверне в її життя ясність, чистоту, колишню безтурботність... Варто йому тільки обізватись, і вона вже втішиться і заспокоїться.

І вона чекала. Чекала з дня на день, з години на годину, з вечора до ранку і з ранку до вечора. Сподівалася: прийде лист, може, просто перекаже вітання кимсь, а може... може, й сам заскочить на хвилинку.

Та проходили дні за днями, минув тиждень, спливав другий, а Роман Петрович так і не обізвався жодним словом.

Ганна змарніла, стала похмурою і відлюдкуватою. Вечорами в селищному клубі збиралася молодь: дивилися кіно, самодіяльні вистави, слухали приїжджих лекторів. Та й тут, у «Березовій дачі», відпочиваючи, коли дощ не дозволяв показуватися надворі, сходилися в кімнаті відпочинку на першому поверсі першого корпусу. Грали в шахи, доміно, читали, дивилися телевізійні передачі. Одній Ганні все те було зараз немилим і непотрібним. Їй не хотілося і чомусь незручно було виходити на люди. Боялася зустрічі з знайомими, які можуть про щось розпитувати, чимсь цікавитися. А кожне запитання, допитливий погляд здавалися тепер підозріливий до всього і вразливий дівчині болючими і просто нестерпними.

В роботі та клопотах короткий осінній день минав швидко. О четвертій мусили вже вмикати світло. Довгий, здавалося, нескінченний вечір Ганна якомога довше намагалася побути на людях. Поки відпочиваючи вечеряли,— до дев'ятої, а то й пізніше,— вона крутилася на кухні: допомагала Нюсі подавати, мила посуд чи щось допомагала Марті Гаврилівні в її кімнаті. Після вечері ще з годину можна було знову перемивати посуд, прибирати в їдальні, чистити картоплю, допомагаючи Гуровичу щось товкти, терти, місити... Однак, як не крутись, нарешті надходила та невблаганна хвилинка, коли треба було, хочеш не хочеш, повертатися до своєї порожньої кімнати. І вона йшла, ніби на тортури. У вузькому коридорчику бажала на добраніч Марті Гаврилівні, потім, оббивши з ніг грязюку, заходила до кімнати. Старанно заціпала і замикала двері на ключ, оглядала тепер уже наглухо заклеєні вікна і, не знайшовши більше ніякої роботи, боячись навіть дивитися на ліжко, на яке таки ж доведеться лягати, сідала біля грубки. І думки роєм ос одразу обсідали її голову.

За чорними шибками хлюпотів дощ, якомсь тужно, надсадно шуміли на вітрі мокрі, обважнілі сосни, гуркотіли через міст дальні й приміські поїзди. А вона сиділа під грубкою, часом дивлячись на його картину, а то й просто втупивши погляд у білу стіну, і думала, думала...

Спочатку її кілька днів переслідувала думка, що він знову захворів і лежить десь без неї, кволий, безпорадний і нікому його як слід доглянути. Думка ця не давала їй ночами спати. Але її витиснула інша — це була тверда, незламна впевненість у тому, що хворий він би не міг тепер обійтись без неї і обов'язково покликав би... Тоді...

Що ж залишалось тоді? Лишився здогад, який повинен був прийти до неї і який, коли він нарешті прийшов однієї особливо темної, вітряної, дощової ночі, просто здивував її тим, що не спав на думку одразу, з самого початку. Здивував і приголомшив. Та як і не приголомшити? Адже вона (так їй, дурному, поганому дівчиськові, і треба!) навіть про те, як його прізвище, довідалася всього за два дні до від'їзду. До того був він для неї лише Романом Петровичем, і цього їй було, виходить, цілком досить. Ганні було досить його самого, його слів, його погляду, його картин, щоб приголомшити її, забити памороки, забути і про себе, і про людей, і про своє майбутнє, і про все, все... А хто ж він? Де він живе і чим живе? І як він жив до цього? Всі оті довгі роки, коли вона ще не розуміла нічого, коли її ще й на світі не було? Скільки могло зустрітись на його шляху отаких, як вона, недосвідчених, дурненьких дівчат? Може, він ще й жонатий? А може, був? А чи насмілилася б вона запитати його про це? Скоріш би, певне, язика собі відкусила. Чи жонатий? Та вона навіть адреси його не знає! Не запитала, не додумалася запитати. А він? Він поїхав, не залишивши навіть адреси. Теж забув? Не подумав? Чи?.. Щоб не додумувати до кінця цієї страшної думки, дівчина схоплюється на ноги і кілька хвилин ходить по кімнаті, ніби намагаючись втекти від самої себе, від своїх думок.

Нарешті, вкрай знервована, стомлена швидкою ходою, падає на ліжку, занурившись обличчям у подушку. Безтямно вслухається в завивання вітру і шум сосни за вікном, А в уяві постає отой вечір у лісі. Вогнище, і він у білій сорочці, освітлений полум'ям... І ще — місяць над лугом, туман над кладкою. Того вечора він її вперше поцілував. Як це було давно! Дуже давно. Здається, роки минули з того безтурботного і щасливого вечора. Залишився тільки його голос, пророчі тепер слова вірша, якого він тоді читав над

багаттям. Чи могла вона тоді навіть подумати про те, що він говорив ті слова про неї, до неї, ніби пророкуючи їй оцей темний осінній вечір і оці колючі думки, оці пекучі сумніви?

...Ти ще наплачешся в тривозі
і навиглядаєшся вночі...

Ті слова почали просто переслідувати її своєю пронизливо-пристрасною, щемливою одвертістю. Вона вже почала боятися їх. А вони, неждані, непрохані, приходили зовсім несподівано, коли Ганна прибирала в кімнатах, давала лад у ідальні чи допомагала Нюсі подавати страви відпочиваючим.

«Ти ще наплачешся в тривозі», — загрозували одверто, і все в неї тоді валилося з рук, і тіло робилося в'ялим, неслухняним.

Вечорами дівчина, щоб попередити їхній прихід, бралася читати. Дістала підручник з алгебри і пробувала розв'язувати задачі. Та нічого не допомагало, алгебра на думку не йшла. А вони таки приходили, незвані і невблаганні — «...і навиглядаєшся вночі».

З кожним днем їй ставало тяжче. Починало гнітити і це низьке, нависле над головою хмарне небо, і короткі дні, і довгі ночі, і мокра, найжачена зелень сосон. А своя колись така весела і привітна кімната здавалася тепер просто нестерпною. Носити в собі свою таємницю, сумніви, свої згаючі надії і свій відчай теж уже не вистачало сил. І вже не й о г о, навіть не звістки від нього, а лише того дня, коли, нарешті, повернеться з відпустки Мотя, і вона не буде гібти одна в оцій порожній кімнаті, слухаючи одноманітну, нестерпну, одвічну скаргу сосон за вікном, Ганна чекала із все зростаючим, гарячим нетерпінням, як найбільшого свята.

Того дня, коли Мотя мала приїхати, Ганна з теплою надією в наболілому серці вибігала підряд до чотирьох поїздів. А коли зустріла, нарешті, з п'ятим, коли помітила здалеку, як подруга виходить з вагона, кинулася до неї чимдуж. Налетіла, задихана, розчервоніла, безмірно щаслива, і так стиснула Мотю в обіймах, що та ледве не задихнулася. Не випускаючи з обіймів, довго, гаряче виділювала, сміялася голосно, крізь сльози, безмірно тим дивуючи дещо стриману і охолоджену попередніми відносинами Мотю. Хоч стримуватися довелося їй недовго. Одно — що й сама була рада зустріти Ганну, до якої вже встигла звикнути, навіть полюбила її і ставилася до неї стримано, лише з амбіції, в покару за виявлену нещирість, а до того — надто вже

велику радість випромінювала Ганна всією своєю істотою, зустрічаючи її. І холодок, який став поміж ними перед відпусткою Моті, поки дівчата дісталися з вокзалу до своєї кімнати, швидко і непомітно зник, так ніби його ніколи й не було.

А в кімнаті на столі чекала на Мотю тарілка горою викладених рум'янобоких яблук, волоських горіхів і коробка цукерок — доказ щирості, радості і нетерплячого очікування, з яким Ганна виглядала подругу.

...Пізньої ночі, коли вони, зрештою, наговорилися про скупі місцеві новини і коли все навколо стихло, а сосни за вікном почали шуміти густіше, Ганнуся не витримала. І, раз наважившись, як з мосту та в воду, в рятівній темряві та ще до того одвернувши обличчя до стіни, — так, їй здавалося, менше палив сором, — розповіла подрузі все, все...

Мотя спочатку слухала Ганну мовчки, лежачи в ліжку. Потім, коли дійшло до першого поцілунку в сосновому гайку, не витримала, схопилася і сіла, натягнувши на голі плечі ковдру. А коли розповідь дійшла до тієї ночі, коли він прийшов під вікно, всидіти на місці Мотя вже не змогла: відкинула ковдру, ластівкою метнулася в темряві через кімнату і сіла на Ганнині ліжко, вся — тривога, вся — неспокій і настороженість.

А Ганна, відчувши поруч себе подругу, на мить замовкла, обняла її рукою, притягнула до себе і, прикривши ковдрою, припала обличчям до її грудей. І тільки по тому наважилася розповідати далі.

— А я ж, наче мені що нашіптувало, відчувала, що в тебе щось негаразд, — тихо промовила Мотя, коли Ганна вже закінчила. — Ну, чого ж, скажи, чого ж ти хоч не натякнула тоді мені? З самого початку, ще коли він, ну, ото... поцілував? Може б, я... може б, ще якось врятувала тебе... Ну, чого?

А Ганна лише тісніше тулилася до подруги, здригаючись усім тілом.

— Соромилась...

— Господи, яке ж ти в мене ще дурненьке!

Міцно-міцно пригорнула її до себе Мотя, і обоє, не соромлячись і не криючись, ревно, вголос заплакали, рясно зрошуючи одна одну теплими, ширими сльозами...

Плакали довго, міцніше тулячись одна до одної, забувши про те, хто ж кого має втішати і заспокоювати. А коли досхочу виплакалися, обом стало легше, тепліше і затишніше на душі.

— Так от він який... осоружний, — нарешті зовсім заспокоїлась Мотя. — Он, виходить, як! А я, дурна, була ще й не повірила. Ну, почекай же...

Ганна не одразу зрозуміла, про кого говорить подруга, а коли нарешті збагнула, що мовиться про нього, Романа Петровича, їй раптом зробилося кривдно. Справді, хіба ж можна про нього і отакими словами? Адже він такий... такий...

— Про кого ти, Мотю? Чому не повірила? — запитала з настороженою, чисто жіночою цікавістю.

— Нічого, нічого, Ганнусю, то я так... до своїх думок. Давай краще будемо спати, — ніжно, пестливо поклала Ганні на голову свою руку. — Заспокойся, годі. Яюсь-то воно буде... Щось та вигидаємо. — І по-материнськи поцілувала в темряві кудись у перенісся.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Недарма кажуть, що поділене щастя — подвійне щастя, а поділене горе — лише півгоря. Ганна, треба сказати, відчула всю правду цього прислів'я на собі. Поділившись з Мотею своєю таємницею, вона ніби камінь з душі звалила, їй яюсь немов аж розвиднілося. Іншими очима почала дивитися на світ, відчуваючи, що тепер уже є на кого спертися, є з ким порадитись і кому звірити всі свої сумніви. Та разом з тим не так уже й глибоко приховане щастя, щастя першого, засліплюючого і приголомшливого кохання стало повнішим. Невиразна, може, навіть і не усвідомлена ще до кінця, а все ж жила в дівочому серці і жіноча пиха, гордість тим, що от її, Ганну, обрала, покохала така людина. І усвідомлення того, що про це знає хай тільки одна, найближча подруга Мотя, не могло не поглибити і таки поглибило те почуття похливого і нетривкого дівочого щастя.

А вже найважливіше і головне — це те, що з того вечора Ганна не лише повернула, ні, знайшла вперше в житті справжнього, щирого, до кінця відданого друга, який, була певна, не залишить у біді ніколи. Не балувана людською увагою і ласкою, з вигляду ніби смілива і розбитна, а насправді дуже чутлива на кожну нещирість, Мотя особливо цінувала щирість і відвертість в людях, щирість, чистоту і душевність у відносинах. З першого слова якимсь незбагненним чуттям розгадувала вона фальш у людині і одразу насторожувалася і замикалася. Але варто було людині лише

звернутися до неї з широкою душею, і вона одразу розкривалася їй назустріч. Правда, стосувалося це здебільшого жінок, бо, розуміючи, що особливою красою її природа не наділила, і в глибині душі страждаючи від того, до чоловіків, та ще молодих, Мотя ставилася з одвертою недовірою і настороженістю.

Перші дні по приїзді Моті дівчата впивалися почуттями, чи, вірніше, щастям, знову відродженої поділеної дружби. З материнської теплотою, проникливістю та увагою вони догоджали одна одній, намагалися за всякої можливості коли й не зробити, то хоч сказати щось приємне. І вже це одне, оця непоказна зовні, інтимна і тому така солодка турбота про подругу, яка заповнювала всі вільні хвилини, відволікала Ганну від важких думок і робила її життя яснішим, рівнішим.

Коли повернулася Мотя, надали відпустку Нюсі, і Ганні довелося заступити її в їдальні. Окрім цього, нічого не змінилося: так само не подавав жодної вісточки Роман Петрович, стояла майже до кінця листопада така ж похмура і непривітна погода — сльота, мжичка, дощ, вітер. Проте обличчя Ганни проясніло. І відпочиваючи, беручи в їдальні з її рук тарілку чи ложку, не раз бачили навіть її соромливу, стриману усмішку. І це не тому, що Мотя порадила їй щось таке особливе, наобіцяла хтозна-чого чи запевнила, що зробить усе так, щоб їй, Ганні, було якнайкраще: прихилить подрузі небо, дістане зірку... Ні, Мотя просто довела Ганні, що навіть за найгіршого випадку однаково треба жити, працювати і думати про майбутнє. «Однаково, — якось сказала вона, — коли людина живе, вона мусить про живе й думати. І домагатися чогось кращого для себе і для інших. А коли сидітимеш склавши руки та рюмсатимеш, то нічого не висидиш і нічого не дочекаєшся. Так же?»

Звичайно ж, так. Нічого нового Мотя не сказала, але слова ті були вимовлені з такою ширістю, з таким бажанням втішити, розярити, допомогти, що Ганні від тих слів зажеврів попередю якийсь просвіток. Знову захотілося і жити, і працювати, і думати про наступний рік. Та навіть і чекати зробилося легше, надійніше.

Знову з'явився на Ганниній тумбочці підручник з алгебри. Щедрим обіцянкам Романа Петровича, — допомогти влаштувати її одного разу до технікуму, іншого — до педагогічного училища і, нарешті, до музичного, — вона, звичайно, вірила. Як могла не вірити йому, такому знаменитому, майже, здавалося їй, всесильному? Однак саме слово

«влаштувати» пізніше, коли вона замислилася над цим, викликало в неї якесь неприємне, навіть принизливе почуття сорому. Як це так їй будуть «влаштовувати»? Адже до учбових закладів не «влаштовуються», а вступають? Є на світі такі речі, які людина повинна здобувати тільки власними силами. І коли б він і справді спробував її влаштувати, вона просто згоріла б від сорому. Що вона — каліка якась? Чи в неї, виходить, немає своєї голови? Ну, а коли б він десь там і мовив за неї слово, а вона пішла на екзамен та й знову провалилася? Та тоді їй було б удвоє соромно: і перед людьми, і перед ним. Адже вийшло б так, що вона його просто підвела і осоромила! Отож, коли вона сама про себе подумає, сама підготується, то й буде якнайкраще і для неї, і для нього.

Алгебра під той настрій, в якому була дівчина, звичайно, на думку не йшла. Та й взагалі давалася надзвичайно важко. Прогавивши чи не збагнувши свого часу чогось основного, якогось ключа до розуміння важкого, здавалося, навіть непереборного предмета, дівчина гризла його, як засохлий на камінь цвілий сухар. Гризла вперто, — іноді Ганна вміла бути і впертою, — і все ж без сторонньої допомоги обійтися не могла. А про те, щоб повернутися до старого задуму і знову вдатися до Марка, не могло бути й мови. На одну тільки думку про зустріч з ним наодинці дівчина паленіла від сорому і боялась тієї зустрічі, як вогню. Та їй і взагалі чомусь здавалося, що всі, хто хоч трохи її знав, коли й не знають усього, що з нею сталося, то вже, напевне, здогадуються. І найбільше, мабуть, знає, а значить, і глибоко зневажає її, Марко. Адже вона сама дала йому привід до того, без жодної причини не з'явившись на умовлене побачення і не прийнявши його дружньої послуги. «Тут не догадається хіба тільки глухий і сліпий», — думала дівчина і на комсомольських зборах сідала в куточок, далі від Маркового погляду. А забачивши хлопця випадково десь на вулиці, аж холонула від острашу стикнутися з ним віч-на-віч і поспішала перейти на інший бік, а то й повернутися назад. Отже, Марко відпадав остаточно і категорично. Іншого ж виходу дівчина не бачила. Не допомагала і впертість. Промучившись кілька днів з непокірними задачами, вона, зрештою, зрозумівши, що з цього дива та не вийде пива, зізналася у всьому Моті.

Мотя поставилася до Ганниного горя співчутливо. З дружньою делікатністю зрозуміла, чому Ганна сама не хоче знову звертатися до Марка, і не наполягала на тому.

— От тільки я не знаю, про яку саме вчительку думав Марко,— розвела Мотя руками.— І сама тобі, хоч би й хотіла, то не допоможу. Мені від алгебри теж завжди тільки в очах рябіло.— І, весело стріпнувши своїми рівно підрізними косами, закінчила: — Одно слово, хоч сядь та й плач.

А рівно через три дні в клубі перед початком кіносеансу взяла Ганну за руку, підвела до якоїсь тоненької сіроокої дівчини в чорній шапочці та зеленому платтячку і сказала:

— От!.. Оце, Валентина Григорівно, вона і є. Та, що я вам про неї казала...

Валентина Григорівна, як виявилось, і була тією самою вчителькою-комсомолкою, яку мав на увазі Марко. На вигляд вона здавалася не набагато старшою від обох подруг.

Ганна, звичайно, не знала про те, що Мотя наперед обережно і непомітно випитала про вчительку у Марка, а потім познайомилася з нею уже з допомогою Ліді.

Валентина Григорівна тільки цього року почала тут вчителювати по закінченні педагогічного інституту. Вислухавши дівчат, вона охоче погодилася допомогти Ганні і, познайомившись з нею, перше побачення призначила на наступний вечір тут же, в клубі.

Почали вони з самих азів, із запису і читання алгебраїчних знаків. Записали і розв'язали кілька нескладних вступних прикладів. Попрацювали всього з півгодини. І чи то зовсім по-іншому, серйозніше, по-дорослому сприймала все те Ганна, чи й справді так просто, ясно та логічно пояснювала Валентина Григорівна, а тільки дівчині, вперше за весь час свого знайомства з алгеброю, спало на думку: «Дивись ти, як воно виходить усе зовсім просто і зрозуміло!» З першого ж разу Валентина Григорівна зуміла вселити дівчині віру в свої сили.

Умовились зустрічатися не часто — раз на тиждень. Ганна повинна більше вчитися і працювати сама, а вчителька її перевірятиме, пояснюватиме і даватиме нові завдання. Одержавши перше завдання на наступний раз, розійшлися, задоволені одна одною...

З того часу Ганнине життя потекло жвавіше, цікавіше.

Вона працювала, дружила з Мотею, охоче вчилася. Розуміння предмета, ясність викладу Валентини Григорівни породили допитливість, інтерес. Необхідність зустрічатися з вчителькою і нерозлучна дружба з Мотею спричинилися до того, що Ганна почала частіше відвідувати селище, не пропускала жодних зборів, лекцій чи кіно. Іноді дивилася телевізійні передачі разом з відпочиваючими в кімнаті

відпочинку «Березової дачі». Сталося навіть так, що Ганна погодилася взяти участь у роботі клубного хорового гуртка, який у грудні мав підготувати нову програму спеціально для новорічного вечора. Дівчина не погоджувалася, не мала настрою, соромилася навіть брати участь у танцях, які досить-таки частенько влаштовували в клубі. Хоч іноді, з дружби, і супроводжувала на танцювальні вечори Мотю, яка танцювати любила, але танцювала принципово тільки з дівчатами. Поки подруга розважалася, Ганна терпляче простоювала, забившись десь у куточок, або просиджувала в читальні. Спостерігаючи за танцями, вона іноді думала про роботу селищного клубу, про роботу комсомольської організації. Треба сказати, що та робота не зовсім задовольняла її. Селищна організація комсомолу гуртувалася при клубі. Була вона територіальною і з якимось певним виробництвом зв'язку не мала. І часто відчувала дівчина, що комсомольська організація буде свою роботу за якимсь одним, неписаним, але таким, що давно вже стало звичкою, правилом. Коли комсомольська організація дбала про масову роботу, виходило якось так, ніби вона дбає про те, щоб комсомольці, крий боже, не занудьгували. Коли ж — про політосвітню, то лише одні лекції та доповіді, щоб усе комсомольцям розжувати і покласти готовим у рот. А насправді від усього того бувало досить-таки нудно. Все воно стояло якось осторонь живого життя, місцевих інтересів і запитів. Життя, праця молоді йшли самі по собі, а лекції та доповіді — самі по собі. «Дивляться на нас так, ніби ми ще дуже маленькі, — якось, ніби вгадавши Ганнині думки, сказала Мотя. — От читаєш яку книжку і бачиш, що такі ж, як ми, і революцію колись робили! Якимось ніби інтереснішим, складнішим життям жили ті, старі, комсомольці. Може, в інших місцях і зараз так? Але в нас... Краще б уже кинули нас розважати та розжовувати нам, а організували на якусь, хай навіть найважчу, потрібну всім, корисну роботу, таку, щоб від неї голова тріщала, а то й руки ломило. Та щоб вона захоплювала тебе всього до останку, щоб дух перехоплювало! Щоб, коли вже зробили, всім було видно, що воно для чогось зроблено, що з нього усім користь! А так... Не так десь, певно, в Каховці чи на Волзі. А ми тут ніби розважатися до комсомолу вступили...»

Так думала й Ганна, не знаючи, правда, як жила комсомольська організація до її приходу, що робила, але виступити на зборах, сказати про це нізачо в світі не наважилася б.

Та все ж з'явився і в її житті якийсь інтерес, якась мета, за яку потрібно було змагатися, додалося роботи, стало менше вільного часу на роздуми та переживання. Здалося, що навіть чекати зустрічі або хоч вісточки від Романа Петровича стало значно легше.

Відвідуючи клуб, зустрічаючись з вчителькою, Лідєю та іншими знайомими, Ганна все ж побоювалася зустрічі і розмови з Марком, з яким віталась лише на віддалі. Думала, що та зустріч віч-на-віч обов'язково повинна відбутися і тоді вона зобов'язана буде якось пояснити хлопцеві оту свою легковажність. Чому саме зобов'язана — Ганна не змогла б пояснити, але відчувала, що зобов'язана, і край. Може, просто тому, що він не думав про неї так погано, як, можливо, думає? А їй, виявляється, дуже не хотілося, щоб він так думав. Але як йому все пояснити — не знала і не вміла. Хотілося, щоб він уже забув про ту давню розмову. Може, він уже й справді забув? Але їй ставало чомусь прикро, не хотілося, щоб зовсім забував. І вона жадала вже тієї зустрічі, щоб усе, нарешті, з'ясувалося і стало на своє місце. Бажала і... боялася.

А зустріч все-таки відбулася. Зовсім несподівано для Ганни.

І, головне, все те, що вона хотіла пояснити і в чому виправдатися, з'ясувалося само по собі, без жодних зусиль з її боку.

Ганна з Мотею саме стояли в коридорі клубу. В гурті дівчат перед початком танців розмовляли про те, що в їхньому селищі на майбутній рік мають відкрити меліоративний технікум. Марко підійшов до гурту непомітно, прислухався до розмови, підтвердив звістку від себе, потім, привітавшись за руку з Ганною та Мотею, — інших він, напевне, вже бачив, — запитав, чого так рідко вони бували в клубі. Запитав, можливо, між іншим, а може, й справді, як думала Ганна, маючи намір з'ясувати ту давню справу, але дівчина від того запитання одразу спаленіла, прикрила віями очі, щоб не показувати своїх зарожевілих щік, нагнула голову.

З скрутного становища надзвичайно легко і вчасно вивела її вірна подруга Мотя. Пояснивши свою відсутність відпусткою, вона легко витягла й Ганну, розповівши, як багато в неї на цей час додалося роботи, а тут ще й заняття. Та він же, Марко, напевне знає... Ні? А... Еге ж, тепер вона все пригадала! Бач, як трапилося! Тоді, восени, якось так вийшло, що якраз в той час, як іти до нього, вони

з Ганною зовсім випадково через одну спільну знайому познайомилися з Валентиною Григорівною і розповіли їй про все. Ганна он уже який час працює з нею, вчиться, а його, Марка, виходить, і повідомити забули. Ну що ж, це їхня провина...

Одне слово, Мотя цокотіла так жваво і впевнено, що Маркові не те що якось докоряти, а просто захоплюватися треба було Ганною, така вона працьовита й наполеглива. Він і справді подивився на Ганну, як їй здалося, майже з захопленням. Не відходив від дівчини аж до початку танців і навіть запросив на перший вальс. Танцювала Ганна абияк, до того ж тут ніколи ще не наважувалася і соромилась, однак відмовити йому не наслідилась. Як уже там протанцювала, але протанцювала. І одразу ж після першого танцю, не чекаючи на Мотю, чкурнула додому. Чого втікала — напевне, не призналася б нікому. Але про себе знала: втікала, бо боялася, щоб Марко часом не пішов проважати її. А боялася, звичайно, тому, що про це міг би якось випадково, стороною, довідатися Роман Петрович. Що б же він міг тоді подумати про неї?..

...На початку грудня, нарешті, випогодилось. Біде, ніби вимочене за місяць, небо очистилось від хмар, і на його простори знову виглянуло низьке, червоне, негріюче сонце. Ранками та вечорами на півнеба розгорялися густо-червоні, тривожні зорі. Земля ж під ними лежала чорна, набухла водою, оголена і непривітна. Прикрашували її тепер хіба що тільки потемнілі, найжачені від дощів та вітрів сосни. Та ще луг, серединою якого в'юнилася, зрівнявшись з берегами, повноводна, каламутна річка, зеленів неприродно яскравою отавою.

Вночі з другого на третє приморозило. Земля стужавіла. Заплава, поруділі трави та бур'яни навколо, гілля дерев і зелена соснова глиця заіскрилися сріблястою памороззю. Та легенький іній, породивши натяк на зиму, лише подрагував. Вдень, коли злегка пригріло сонце, він зник і вже більше не з'являвся. Тільки земля під ногами з кожним днем все більше тужавіла і, зцементована-таки, нарешті, морозцем, загула під чобітьми, як дзвін. Усе в природі чекало снігу. А він лише поманив примарною сивизною інею і кількома ріденькими лапатими сніжинками та й застряв десь за порожнім, далеким, жевріючим холодними зорями обрієм.

У грудні ж повернулася з відпустки й офіціантка Нюся, і хоч одразу по її поверненні надано було коротку, позачер-

гову відпустку Марті Гаврилівні, роботи для дівчат не прибавилось. Мокра, непривітна, а потім безсніжна погода відпочиваючих не приваблювала. Та їх і взагалі в грудні бувало обмаль. Справжній зимовий сезон розпочинався, звичайно, в січні, коли встановлювалася зима з снігом і морозами, коли можна було ходити на лижах, влаштовувати на річці перегони на ковзанах. А поки що у Ганни з'явилася навіть можливість з'їздити на день-два додому, одвідати матір, якої вона не бачила ще з літа.

Таку думку подала їй Ліна Леонардівна, яка тепер залишилася за хазяйку. Незважаючи на свою опасистість, вона м'ячем перекочувалася по подвір'ю, від їдальні до корпусів, від корпусів до складу, весь час заклопотана, чимось стурбована, не забуваючи нічого, як не забула й про Ганну.

— Відпустки тобі чекати ще довго, дівчино, — по одному, роздільно виштовхувала з себе слова. — А зараз, поки не такі гарячі дні, взяла б та й з'їздила...

Ганна зраділа, подякувала за увагу. Справді, коли до неї так добре поставились і відпускають, то чому ж і не з'їздити? Та до того і їхати зовсім недалеко. З цієї ж станції, цією ж колією на північ. Можна навіть дістатися «летючками», тільки з пересадками. І квиток коштуватиме недорого. Ганна побігла розшукувати Мотю, щоб поділитися своєю радістю. Поки шукала подругу, думала про рідне село, уявляла зустріч з матір'ю. І чим більше думала, чим ясніше уявляла цю зустріч, тим більше й більше випаровувався її веселий настрій. Коли ж, нарешті, розшукала в пральні Мотю, то розповісти їй, власне, вже не було про що. Порада Ліни Леонардівни, зрештою, тільки зіпсувала дівчині настрої і розхвилювала. Вирішила додому не їхати нізащо. Одна тільки думка про те, що їй треба буде дивитися в очі матері, про щось з нею розмовляти і приховувати правду, отже — брехати, наганяла на дівчину такого страху і такого сорому, що про поїзду не хотілося і думати. Зустріч з матір'ю лякала її. Вона не могла перебороти в собі того страху і сорому. І твердо вирішила — не їхати.

Вночі, кусаючи подушку, щоб не почувала та не прокинулася Мотя, Ганна всмак і досхочу виплакалася.

А наступного ранку, повертаючись з крамниці з паперовими серветками для їдальні, на воротах «Березової дачі» неждано зустрілася з матір'ю.

В чоботях, у критій синьою матерією ватянці, пов'язана теплою сірою хусткою, з лозовим кошиком в одній руці і вузлом у другій — мати зупинилася біля хвіртки,

оглядаючи «Березову дачу». Мабуть, хотіла когось побачити та запитати, чи туди потрапила.

Якусь мить, немов пронизана електричним струмом, пришта ним до землі, дівчина стояла поруч матері, не помічена нею. Вона ще не бачила материного обличчя, очей, але вже від одного знайомого лозового кошика, від отієї сірої хустки, чоловічих великих чобіт з малесенькою латочкою на згині лівої халяви війнуло чимсь таким рідним і до болю в грудях дорогим, що перед ним одразу відступили, так ніби їх ніколи й не було, і страх, і ніяковість, і навіть сором. Радісно скрикнувши, Ганна кинулася до матері, припала до неї і обвилася навколо рідної постаті, як березка навколо вишеньки...

Пробула мати в «Березовій дачі» три дні. Зустріли її тут гостинно. Ліна Леонардівна наказала внести до дівочої кімнати ще одне ліжко, не забувала усі три дні запрошувати гостю до себе то на обід, то на вечерю.

«Березова дача» і її люди, помітно було, сподобалися матері. І все ж вона не ховала свого невдоволення тим, що Ганна не повернулася додому, а отак ні з того ні з сього залишилася працювати тут. І це її чомусь,— незважаючи на заспокійливі слова родички — Оксани Пилипівни, з якою вона вже встигла побачитись,— насторожувало і турбувало. Тому до всього тут — і до людей, і до речей — приглядалася своїми темними, печальними очима з тривогою і ревнивою, хоч і прихованою, недовірою. Все, що оточувало зараз її: і оця гарна, певне, особливо гарна влітку, місцина, і оці привітні люди, все ж чимсь захопивши, заповнили і відібрали в неї єдину дочку, залишивши її самотньою. Якими б привітними ті люди не були, все ж вони не замінять дівчині рідної матері. І якась неясна тривога за долю дочки не покидала жінки увесь цей час, як не покидала й надія, що Ганну ще можна повернути додому, що робити їй є що й там, хоч жодним словом навіть не натякнула про те. Тільки похвалилася, і, можливо, не без задньої думки, що зараз у їхньому колгоспі з новим головою справи значно покращали. Видався непоганий урожай картоплі у їхній бригаді, ланка Одарки Панчишиної викохала дуже гарний льон, навіть здали скількись там зверх плану. Тепер там Наталка Комарова ходить, як засватана, збирається в район на якісь курси аж на три місяці, похваляється на весну організувати свою молодіжну ланку і викликала на змагання Героїню — ланкову з «Маяка соціалізму». Розповідала мати і про Мишка Полотнюка, який дружить те-

пер з новим головою колгоспу — Миколою Івановичем. Він підняв усіх комсомольців на заготівлю кормів для худоби на зиму. Вони обшарили в лісі навколо кожен куточок, усе, що тільки можна було, повикошували та засилосували. «Видно,— казала мати,— виїдемо з зими в цьому році з тваринництвом добре. Весною паші нам не позичати, а за літо, як добре піде, поголів'я набагато збільшимо». Розповідаючи про це, мати захоплювалася, жвавішала, чого в неї Ганна давно вже не помічала. Але, як воно не дивно, дочку все те домашнє вже майже не зачіпало. Дочка, слухаючи материні розповіді, тільки нижче схиляла голову і намагалася не зустрічатися з нею поглядом. І це не сховалося від матиної уваги і ще більш її непокоїло. А коли виявилось, що на ті гроші, які Ганна вислала матері, мати, доклавши ще своїх, купила дочці тепле зимове пальто, Ганна замість подякувати, образилася на неї. Йй, мовляв, і так всього вистачає, а в матері одягнути нема чого. Краще б собі купила. Тоді мати навіть накричала на неї, і з годину вони були недоволені одна одною.

Трохи заспокоїлася мати аж третього дня, коли повернулася до «Березової дачі» Марта Гаврилівна. Вони познайомилися і поговорили. Видно, сподобалися одна одній. А коли Марта Гаврилівна, виспівавши, за своєю звичкою, велику порцію похвал Ганні, пообіцяла дивитися за нею, як за рідною дочкою, то матері таки повірилося, що її дочка в хороших руках і під надійним наглядом. І хоч не стрималася-таки, сказала на прощання, на щось невиразно натякаючи: «Дивися ж тут, Ганнусю, шануйся, дочко...»— все ж виїжджала більш заспокоюною, ніж приїхала.

А Ганні від тих прощальних материних слів ніби голкою під серце шпигонуло.

Увесь час, поки мати була з нею, Ганна почувала себе ніяково і страшенно мучилась. Мучилась своїм, як тепер уже здавалося їй, не просто страшним, а жадливим вчинком. Страждала від того, що оце вперше в своєму житті мусить щось приховувати від матері, брехати їй, боїться в очі глянути...

Тому-то й обпекли нестерпним болем останні материні слова. І мусила дівчина триматися з усіх сил, щоб не розридатись, не розтривожити на прощання матусі і щоб не повезла вона з собою в порожню поліську хату чорного сумніву.

Найважче було, коли рушив поїзд і матуся, стоячи в тамбурі, у відчинених дверях, прощально махнула рукою з-за

спини молоденької дівчини-провідника. На мить тоді зда-лося Ганні, що назавжди від'їжджає, залишає її найближ-ча, найрідніша людина. І вона лишається тут сама, безпо-радна, безнадійно заплутана в чиїсь липкі, як павутина, сіті, і їй уже не вибратися з них, і ніхто не знає, які зли-годні чекають на неї, самотню і безсилу будь-що вдіяти. Якесь нестерпне бажання штовхало її кинутися за поїздом, розпачливо зойкнути: «Почекай, мамусю! Рідненька! Візь-ми й мене до себе!»

Але тепер було вже пізно навіть гукати: поїзд, набираю-чи швидкість, з гуркотом мчав від станції. Миготіли колеса, вікна, східці, перед очима все рябіло, материна по-стать на дверях розпливалася немов у тумані. Ганна всім тілом шарпнулася вслід поїздові, захлинулась повітрям і, щоб і справді не крикнути, до болю прикусила губу. Так, з закушеною губою, поблідла, з широко розкритими, су-хими, але палаючими очима і стояла, аж поки поїзд, миг-нувши червоним вогником останнього вагона, не зник у лісі за соснами.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Просто з станції, щоб розрадити подругу, Мотя потяг-нула Ганну до кіно.

Яка саме була картина і що в ній діялося, Ганна не розі-брала. Перед очима миготіли розірвані, непов'язані між со-бою кадри: будинки, краєвиди, обличчя. В голові все плу-талося.

Вночі дівчина спала неспокійно, і снилися їй якісь при-марні тривожні сни.

Вранці Мотя пішла на станцію провждати трьох дів-чат — відпочиваючих з трикотажної фабрики. Ганна, роз-слаблена, в'яла, якась ніби побита, чистила на кухні кар-топлю. Коли вже закінчувала роботу, несподівано, через неуважність чи втому, розрізала собі пальця. Марта Гав-рилівна за те виспівала їй кілька докірливих слів, мов-ляв, «ой же ж і виросла ти, дівко, отака роззявкувата!» Потім безжально і щедро залила пальця йодом, міцно зав'язала марлею і вигнала на свіже повітря, «щоб прочу-малася».

Спускаючись вниз вздовж черемхової алеї, Ганна зу-стріла Мотю. Та поверталася з станції чомусь насуплена. Коли порівнялася, сердито буркнула:

— Твого бачила... Там такий улесливий, як наш Дзвоник. Тільки й того, що хвостом не крутить, а тільки очисками блудить.

Сказано це було з такою неприхованою, одвертою ворожістю, що Ганна спочатку навіть не зрозуміла, про кого йдеться.

— Кого бачила, Мотю? — перепитувала, здивовано насторожившись. Подумала: чи не образив хто подруги?

— Ну, кого ж ще? Один же він у тебе — не десять!

— Романа Петровича? — ще не вірячи тому, що чує, але вже холодіючи, з надією і острахом у голосі перепитала Ганна.

— Та його ж, його ж...

Одверта неприязнь до Романа Петровича, яка відчувалася в тоні та словах Моті, вразила і здивувала Ганну. Але зараз не час було з'ясовувати чи сперечатися.

— Ну... ну й що ж він?.. Де бачила? — ледве поворушила зблідлими, неслухняними губами.

— А що ж?.. Їхав оце кудись. У тамбурі стоїть, на перон виглядає. Побачив мене — завертівся, рукою махає... «Мотю! — гукає, — що ж ти старих знайомих не впізнаєш?» Це ніби я його не впізнаю, убоїська такого! «Вітай, — гукає, — Никифора Назаровича, Марту Гаврилівну і ту, новеньку, Ганнусю, здається... Та ще дідові Кирилові перекажи від мене: скоро буду. Як тільки сніг випаде, так і з'явлюся!» Потрібен ти нам, як торішній сніг. Тьху!

Сердито стріпнувши головою, Мотя обминула ошелешену подругу і майже бігом подалася до першого корпусу.

А Ганна, приголомшена несподіваною радісною звісткою, так і стояла на твердій, скутій морозом стежці. Ні сердиті слова, ні сам тон Мотиного повідомлення вже її не тривожили. Все те миттю зникло, випарувалося з голови і з почуттів. На думці вертілося лише кілька отих несподіваних, засліплюючих, як блискавка, відживляючих, як весняний дощ, слів. «Вітай Ганнусю. Скоро буду... Як тільки сніг випаде...»

З того дня Ганна знову втратила спокій.

Вона почала вичікувати, виглядати того жаданого снігу. Вкладалася спати з думкою про сніг, а прокидаючись вранці, щонайперше дивилась у вікно.

Снігу не було. Минали дні, тижні. Збиралися, купчилися і знову зникали, розходились сталевосизі хмари, а земля лежала навколо така ж чорна, неприкрита і непривітна. Від

нетерплячого чекання дівчина аж на виду змарніла. Її палив якийсь нестерпний внутрішній вогонь.

І вже знову не дуже цікавили її ні кінокартини, ні самодіяльні вистави, ні репетиції в хоровому гуртку, який вона тепер відвідувала, власне, тільки тому, що він нагадував їй про музичне училище... Та що вже казати про це! Навіть наново відкрита, збагнена, нарешті, алгебра, яка вже посправжньому зацікавила її,— зблякла, втратила свою принадність і, на подив Валентини Григорівни, Ганна раптом стала ученицею неухажаною і розгубленою.

Вона чекала, вона виглядала снігу, як виглядають дощу посушливого літа. Здавалося, що той сніг має відживити її змучену душу, як дощ висушену вітрами і спалену сонцем землю. З снігом тепер було пов'язане все: її кохання, її доля, її майбутнє. Бо все це мав вирішити приїзд Романа Петровича.

А сніг не випадав, як на зло, так ніби проти неї заповзялася сама природа.

І знову почала відвідувати дівчину, лякати і ніби аж докоти гіркота уже знайомих, тривожних віршів:

...Ти іще наплачешся в тривозі
і навиглядаєшся вночі...

Ті вірші він читав давно. З них запали їй у пам'ять всього лише оцих два рядки. І якось увечері, коли вона довго не могла заснути, а гіркі рядки все не сходили з думки, їй раптом захотілося прочитати увесь вірш, усі вірші, які він тоді читав. Здавалося, коли прочитає, згадає те все, перебере в своїй пам'яті та почуттях ті рядки, які любив він, то й він сам стане зрозумілішим, ближчим...

На ранок бажання те стало ще гострішим. Але Ганна, як на гріх, зовсім забула, хто ж саме з поетів написав оті рядки. В житті з віршами вона особливих стосунків не мала. Могла лише пригадати кілька їх, вивчених у школі і тепер уже напівзабутих. І тепер мусила добре-таки напружити пам'ять, зібрати всю свою увагу, щоб з великим зусиллям пригадати прізвища тих небагатьох сучасних поетів, які зустрічалися їй за сім років у шкільних підручниках. Лише після цього прийшла до висновку, що рядки ці могли б належати Малишкові, вірші якого їй доводилося зачувати в школі.

Ліна Леонардівна, яка, незважаючи на всю свою переваженість, вела в будинку відпочинку ще й невеличку бібліотечку, відчинила шафу і подала Ганні томик у твердій зеленій обкладинці. Вірш відшукався несподівано швидко і

легко, так ніби книжка сама розкрилася на потрібній сторінці. Він був без заголовка і починався знайомими словами: «Ти мене накличешся ночами...»

Тримаючи вказівного пальця поміж сторінками і затиснувши книжку в руках, дівчина, вже наперед хвилюючись, побігла до своєї кімнати.

Зібгавшись клубочком на ліжку, підсунувши ближче тумбочку з настільною лампою, Ганна вперше в своєму вже свідомому житті з власної охоти, не для іспитів чи ще там чого, читала вірші:

Ти мене накличешся ночами,
Несучи розлуку за плечами,
І навіглядаєшся одна.
Настраждаєшся в своїй надії,
Пригадаєш літа молодії,
Рідну землю, де гуде війна...

Можливо, що, крім самої поезії, була ще й така хвилинка, настроїв і такі почуття, але вірш просто-таки приголомшив дівчину.

Він вразив її, зворушив і здивував. Він був відкриттям нових почуттів, про які до цього дня Ганна й не здогадувалася, хоч і до цього читала вірші, вчила, а цей навіть слухала. А от тепер перед нею вперше розкрився зовсім новий світ, світ поезії, яка говорила ніби вихопленими в неї самої думками, почуттями, настроями.

Як холодна джерельна вода влітку, вона вдовольняла спрагу неясних, до цього незбагнених і не висловлених почуттів. Надавала тим почуттям більшої сили, цілеспрямованості, глибини й прозорості. Вона виспівувала саму душу.

Правда, у вірші йшлося не про ту розлуку, не про таке чекання, які переживала дівчина зараз. Але хіба ж і для неї чужі, чи незнайомі, чи не вистраждані почуття тієї розлуки, яка оспівана у вірші? Хіба не її мама чи не вона сама, «плачучи, виглядала» довгі-довгі роки війни татуса звідтіля, «де гуде війна»?

Вихор думок і почуттів, які збурих у дівчини вірш, довго не влягався. Довго ще сиділа Ганна, прикинула й замислена, аж поки трохи не заспокоїлася і очі її, мимоволі, знову не вирвали з книжки нових вражаючих рядків:

Червоно-вишневі зорі віщують погожий схід.
Ти, може, мене й забула, не бачила стільки літ...

Вона вже не могла одірватися від сторінок зеленого томика і, забувши про сон, про все на світі, навіть про Мотю,

яка давно вже спала в своєму ліжку, читала, аж поки не перегорнула останньої сторінки, не пробігла очима останнього рядка. І аж тоді відкинула голову на подушку, стомлена, щаслива думкою, що сьогодні, цієї ночі, в одній тихій кімнатці їй відкрилося в світі щось нове, ще не звідане... А скільки ще є на світі чудесного, про що вона не знає і, може, навіть не догадується? І скільки ще їй треба знати, щоб справді стати гідною того, хто її покохав? Можна собі уявити, скільки бачив і знає він, і якою ж дурненькою, отакою дикункою лісовою здається вона йому?

Від цих думок дівчині стало тривожно на душі. Думала — прочитає, щоб наблизити його до себе хоч в думках, а вийшло... І самій від того ніби розвиднілося. Лише тепер зрозуміла, скільки ж то треба знати, читати, бачити, щоб стати не те що йому рівнею, а хоч трохи ближчою до нього...

І вона гарячково, поквапливо почала пригадувати імена, про які він говорив, вірші, які читав, картини, про які переказував такими захоплюючими словами. Все те вона обов'язково мусить пригадати, прочитати чи побачити... І то — не колись, а по можливості до його приїзду. Хоч дещо до його приїзду, хоч небагато, поки випаде жаданий сніг. Він такий хороший, чулий, напевне ж, зрадіє, коли довідається, що вона тут без нього не сиділа склавши руки. Йому, напевне, буде приємно від того, що вона за цей час трошки порозумнішає. А їй самій? Хіба їй самій не буде приємно від того, хіба оця зелена книжка не принесла їй сьогодні справжньої насолоди і радості пізнання своїх власних почуттів?

Вона сама, навіть незалежно від нього, вже не зможе зараз зупинитися, повернути назад, не заглибившись в чарівний світ поезії, яка так дивно і несподівано розкрилася сьогодні перед нею.

Наступного вечора в її руках був уже томик Сосюри. Завмираючи від надміру почуттів, під гуркіт поїздів на мосту, під шум сосон, вона перечитувала «Коли потяг у даль загуркоче...», «Червону зиму», «Ой ви, ночі Донеччини сині» і впивалася чарівним:

Лисиче над Дінцем, де висне дим заводу.
Музика у садку, та потяг в сім годин,
Вас не забудьте мені, як рідну Третю Роту,
Про вас мої пісні під сивий біг хвилин...

Ганна скоро заохотила до читання і Мотю. І тепер вечорами, перебиваючи одна одну, вони вголос читали, натискуючи на літеру «р»:

Под насыпью, во рву некошенном
Лежит и смотрит, как живая,
В цветном платке, на косы брошенном,
Красивая и молодая...

А за тим три дні не давали життя Маркові (Ганна забула навіть і про свою соромливість та несміливість), поки він не дістав їм аж зчорнілого від дотику безлічі рук томика Єсеніна. І вони плакали над чужою їм долею Анни Снегіної, милувалися качаловським Джеком, впивалися красою «березового ситцю», який так гостро нагадував Ганні її рідне Полісся, сумували над долею дівчини, яка «...поила коней из горстей в поводу» там, де «нагибаясь, березки ломались в пруду».

Прийшла черга і на прозорі та запашні, як свіжий липневий мед, вірші Рильського. Серед них, як несподівана зустріч з старою і приємною знайомою, вразила дівчину знову, чута вже від Романа Петровича, «Ганнуся». Тільки тепер сприймалася вона зовсім, зовсім по-іншому. Тепер тривожили і мучили, можливо, не почуті тоді а чи пропущені повз увагу, несподівано пророчі, сповнені гострою пересторогою саме їй, Ганні, останні рядки:

Ластівки літають, бо літається,
І Ганнуся плаче, бо пора...

З'явився і томик Тичини. Того самого Тичини, за неввичений вірш якого Ганна ще в шостому класі одержала двійку і який здавався їй тоді таким важким і незрозумілим. А тепер вона читала-перечитувала: «Хтось гладив ниви теплою рукою», «Я стою на кручі», «Не дивися так привітно», «Гаї шумлять», «Енгармонійне», і в кімнаті її пахло від тих віршів степом, лісом і лугом, лопотів на озері лаптий дощ, синіли лісові дзвіночки, горіли в зеленій траві ясні зірочки смолки, і шуміли її рідні поліські бори. Гоготів над ними вільний, веселий вітер з України, і якесь горде, сильне, крилате почуття охоплювало всю її істоту, коли вголос читала «За всіх скажу» чи «Я єсть народ...».

За Тичиною уже легко сприймався і Маяковський, якого вони любили читати тільки вголос. А за ними, як за широкими ворітьми, які виводили на просторі шляхи, вже розкривався безмежний світ Шевченка, Пушкіна, Некрасова...

Саме цими днями трапилася нагода Ганні подивитися телевізійну передачу про українського художника-класика Сергія Васильківського. І хоч зменшені і передані, як звичайне фото, картини не могли дати уявлення про справжнє мистецтво художника, все ж вони зворушили і зацікавили дівчину. Картини збудили нові бажання і спрямували думки дівчини ще й в іншому напрямку. Виявилось, що поезія — краса не лише у віршах. І це було для Ганни відкриттям, хоч вона внутрішньо вже була підготовлена до цього своїм знайомством з художниками і особливо з Романом Петровичем.

Виявляється, існує ще безмежний поетичний світ коштовних, безцінних полотен, світ чарівних фарб. Вона, звичайно, знала про це. Але знала якось лише наполовину і ставилася до того всього з безпосередністю дитини, яку притягує все нове і яка одразу ж забуває про бачене. Ганна дізналася, що Мотя, завдячуючи своєму дворічному перебуванню серед художників, більше обізнана з тим світом фарб, більше знає, чула, бачила. Ганна ж ще ніколи в своєму житті не була в жодному справжньому музеї або картинній галереї (крім невеличкого краєзнавчого музею у своєму обласному місті).

Першого ж вихідного дня вони з Мотею подалися до міста. За день встигли побувати в музеях українського та російського мистецтва. Мотя, яка була там уже не раз, поводитися впевнено, ступала сміливо і картини розглядала та показувала Ганні уже на вибір: знала, що і де виставлено кращого.

Ганна ж заходила до музеїв з якоюсь майже побожною шанобливістю. Так тільки входили колись віруючі в пишні лаврські чи кремлівські храми.

Спочатку вона зовсім розгубилася, то пропускаючи багато чудових картин, а то простояючи по кільканадцять хвилин, ризкуючи розтягнути огляд одного лише музею на кілька тижнів, аж поки її майже силоміць не відривала і не вела далі Мотя. Зразу їй усе, що бачила, здавалося просто незвичайним і вражало найперш тим, що уявлялося зробленим не рукою людини, а якось майже надприродно. Старий живопис, портрети та більшість жанрових картин Ганна ще не могла збагнути, зрозуміти їх мистецької цінності, і вони просто не зворушували її, здавалися блискучими, але холодними.

Але коли дійшло до пейзажу або й жанру із зрозумілого, близького їй життя та ще вписаного в пейзаж, тут уже

нічого було розповідати та пояснювати, кожна картина сприймалася не лише широко розкритими очима, але й вразливою душею залюбленої з дитинства у свій лісовий та озерний край полісянки.

Першою владно прикувала до себе Ганнину увагу зовсім невеличка картинка в простій рамці. Засніжене поле. Посеред того поля загубилася одна-єдина вулиця села, без тинів і дерев. Дахи низьких хаток прикидані снігом. Заходять сині зимові вечірні сутінки. У віконці крайньої, приземкуватої хатинки зажеврив жовтуватий вогник. Серед вулиці чоловік на коні і біля нього постать жінки у великій хустці. От і все. Але перед тією картиною Ганна простояла добрих двадцять хвилин і потім ще поверталася до неї разів зо два... Коли вдивишся в ту картину — перед тобою постає бідне, загублене в снігах південного степу село. І справжні сутінки, і справжня холоднеча, і вогник справжній. Такий він у тому маленькому віконці теплий і такий кволий, що боязко навіть перевести подих біля картини, щоб не загасити його. Так і залишився в душі отой кволий вогник, краплина теплого світла в убогому засніженому селі. І вже, певне, назавжди запам'яталося дівчині прізвище художника — Похітонов...

А коли Ганна побачила вперше велике полотно «небесного», як називали його у тій телевізійній лекції, Васильківського, у дівчини по-справжньому перехопило подих, таким безмежним видався їй степ і таким глибоким та бездонним небо. Просто не вірилося, що в отій темній і важкій рамі може вміститися стільки безмежного степу з тирсою, квітами, байраками, старими могилами, і стільки синього, прозорого неба, пахучого степового повітря... Від картин віяло чимсь безмежно широким і вільним, як пісня.

А сріблясто-сиві, ніби аж білясті, пейзажі Нестерова навіть не одразу впадали в очі. Та вже коли приглянешся до них, вони так непомітно, м'яко беруть тебе за душу, так затягують у свою сріблясто-туманну долину, що вже не маєш сили відвести очей.

Шишкін чарував і підкоряв своєю могутністю. Його дуби кидали від себе таку густу і таку прохолодну тінь, що й справді хотілося під ними сісти і відпочити. Мох на схилі яру чи колосся густого жита хотілося погладити рукою...

В останній з кімнат Музею українського мистецтва, в якій виставлено було твори сучасних художників, увагу стомленої вже Ганни привернув чималий гурт людей, що скупчився в простінку поміж вікном та дверима.

Дівчина підійшла, зіп'ялася навшпиньки, але з-за спин нічого, крім різка простої рами, так і не побачила. Мусила зайти збоку, просунути по під стіною і, виждавши якусь хвилину, втиснутися на місце, яким поступився їй літній чоловік в окулярах.

З першого погляду досить велика картина не справила на неї ніякого враження. Стояла від полотна дуже близько, і все перед очима зливалося, було розпливчастим і невиразним.

Протискуючись поміж людьми, відступила назад крок, другий, третій і... раптом відчула, як від картини пахнуло на неї духом весняної, вогкої, щойно розмерзлої землі...

Усе зображене на тій картині було дуже звичайним.

На першому плані — клаптик якогось луку, порослого низенькою свіжою травичкою. Кущик червоної лози з сизувато-сріблястими сережками котиків у лівому кутку. Посередині — дотліває під сірим шаром попелу невеличке багаття. Синій прозорий димок тоненькою цівкою рівно струмує вгору і десь там тане, розчиняється в прозорому повітрі. Біля багаття, присівши навпочіпки, чубатий, замузаний юнак у червоній виляній майці, прикурює від тліючої голешки цигарку...

Праворуч у кутку — під стіною зеленої тракторної будки, підставивши під умивальник широку спину, — вмивається оголений до пояса мускулястий хлопець.

В центрі, за столом, наспіх збитим з трьох неструганих дощок, сидить третій юнак у військовій злинялій гімнастюрці з розстебнутим коміром і засуканими по лікті рукавами. Широким ножем крає на великі, товсті скиби пухку паляницю.

Четвертий, білявий, у руденькому піджачку наопашки, розтягнувся на траві тут же біля столу, заклав руки за голову і блукає поглядом десь у високому небі.

Перед столом молоденька, кирпатенька дівчина, в блакитній хустині і білому фартушку, розливає черпаком з емальованого бачка у алюмінієві полумиски паруючу гарячу страву. Біля її ніг — біло-руде, з великими обвислими вухами цуценя.

А далі — скільки видно, аж до самого обрїю, який палахкотить жарким багрянцем вечорової зорі, — безмежний лан свіжої ріллі. Посеред того лану, в мілкому вибалку стоять, щойно розоравши останню смужку, три зменшених віддалю трактори...

Ото й усієї картини... Просто, звичайно, буденно... Низька, притоптана травичка, рілля, невибагливо одягнуті, прості сільські люди, незграбний стіл, пригасле багаттячко... А очей від тієї картини не відведеш!

Лежить, міниться на всій картині лагідний, теплий відсвіт вечорової зорі. Широкі скиби масної землі переливаються оксамитом і ніби й справді пахнуть приємною свіжістю чорнозему і молоденької травички. І ще віє на тебе від тієї неосаяжності переораного лану чимсь дужим, могутнім, чимсь таким, що ніби саме промовляє до глядача: на совість попрацювали оце прості, звичайні люди, від щирого серця і богатырської сили...

А на обличчях у тих чубатих, кирпатеньких і білозубих богатырів — втома. Лагідна, приємна, щаслива втома! Ота втома, що дає відчуття справжньої насолоди після важкої цілоденної праці.

І таким спокоем, миром та лагідною силою віє від тієї картини степового надвечір'я, так владно бере вона людину в полон своїми теплими тонами, лагідно-втомленим, умиро-творено-щасливим настроєм людських облич, красою і могутністю весняного степу, що мимоволі починаєш відчувати і себе учасником тієї важкої і приємної цілоденної роботи і родиться в тобі тепла заздрість до того вечірнього, чесно заслуженого людського відпочинку.

«Вечеря в полі», — читає Ганна напис під картиною.

Довгі хвилини вистоюють перед тією картиною гуртки людей. Стоять мовчазні, зворушені, якісь ніби подобрілі, начебто більш лагідніші і людяніші, аніж були за кілька хвилин перед тим...

— Гарно ж як! — забувшись про все, захоплено зітхає Ганна.

— Дядя Костя! Це — дядя Костя! — гаряче шепоче їй у саме вухо Мотя. — Завжди отут так... Людей повнісінько, коли не прийдеш...

Ганна спочатку нічого не розуміє і лише здивовано озиряється навколо. Потім, нараз збагнувши все, голосно, так що люди починають озиратися на неї, запитує:

— Справді, Мотю?! Ой! Та чого ж ти не казала одразу?!

І, схаменувшись, зніяковівши під поглядами незнайомих відвідувачів музею, докінчує вже пошепки:

— А Роман Петрович?.. Це ж, певне, і його щось тут є?..

...Однак картин Романа Петровича у цьому музеї вони так і не знайшли.

Ганні від того стало якось досадно, навіть образливо. І Мотя, зрозумівши настрій своєї подруги, запропонувала оглянути ще й річну виставку міських художників, на якій виставлено було багато картин їхніх знайомих і серед них дві чи три — Романа Петровича. Та виявилось, що та виставка кілька днів тому закрилася. Її перевезли кудись до іншого міста чи навіть до самої Москви...

Додому повернулися дівчата з пакунками кольорових репродукцій та листівок з бачених картин і завішали ними всі стіни своєї кімнати. Почалося у Ганни нове і ще гарячіше захоплення. Захотілося до приїзду Романа Петровича використати кожну вільну хвилину, щоб прочитати ще одну нову книжку, дістати і поглянути на ще одну репродукцію відомого художника.

Те захоплення зовсім заповнило дівчину, забрало увесь вільний час, заповнило думки, і Ганна навіть помітити не встигла, коли промайнув грудень.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Передсвяткові новорічні готування принесли Ганні багато клопоту і ще більше радощів...

Вперше оце в своєму житті так весело та ще й у двох місяцях зустрічала вона Новий рік. Починала зустріч тридцять першого в ідальні «Березової дачі» за святково накритими столами разом з відпочиваючими та службовцями. А на початку другої вночі, вже першого січня, збуджена та весела, грюкаючи підборами по мерзлій землі та шпалах, разом з Мотею та Килиною бігла до селищного клубу, куди ще задалегідь умовилися зібратися всі комсомольці.

Незважаючи на пізній час, селище сяяло вогнями, повнилося гомоном людських голосів, музикою і співами. Хвиля святкових веселощів вже де-не-де перехлюпувала через вікна будинків на вулиці. За рогом, в ближчому провулку, хтось з перших підпилих уже голосно заводив «Ой гук, мати, гук...» В сутінках чийось воріт лящав збуджений жіночий сміх. На майдані, перед клубом, поміж рідкими соснами снували людські постаті.

Широкі вікна клубу сяяли яскравими вогнями. За шибками густо миготіли, метушилися тіні.

Вже в коридорі вдарило у вуха сміхом, дзвінками головами, музикою і п'янкими пахощами ялинової глиці. Збоку, в кімнаті буфету, якраз навпроти роздягалки, дзвеніли чар-

ки, чулися поздоровлення. В залі під радіолу кружляли вже навколо високої сяючої ялинки кілька пар, і над головами в них вибухали, розсипаючись паперовими сніжинками, хлопущі і спалахували іскристими зорями бенгальські вогні.

Ганна ледве встигла ступити за поріг зали, як уже десь збоку підскочив до неї Марко. Взявши за руку, збуджений, з розпатланим чубом і сяючими очима, потягнув у коло, запрошуючи на вальс. Вона не опиралася. І одразу попливла, закружляла на широких, заколисуючих і п'яно-солодких хвилях вальса, від якого, здавалося, приємно терпло все тіло і легко паморочилася голова.

Так від усього вечора в неї й залишилося почуття веселого, п'яного, запаморочливого вихору танців. Спочатку Ганна танцювала з Марком, потім з білявим хлопцем з цегельні. Далі, пам'ятає, приїхали вантажною машиною радгоспівські, з'явилася на порозі Ліда і почала роздавати з великої торби всім пригорщами горіхи. Ганна ще танцювала з якимось чорнявим з радгоспу. Потім піла в буфеті воду, знову танцювала і знову стояла в буфеті, їла морозиво, і хтось настирливо пригощав її цукерками й тістечками...

Уже, певно, було близько четвертої, і вона зовсім закрутилася, сп'яніла від танців, коли в розгарячене обличчя їй бризнуло чимсь холодним, вогким. Вона відсахнулась, зупинилася сама і зупинила того, з ким танцювала. І знову в обличчя сипнуло чимсь холодним і приємним. Від дверей на голови танцюючих летіли якісь кулі, хтось з дівчат радісно-перелякано верещав. Хтось з хлопців, перекриваючи все, — музику, гамір, сміх і вереск, — дзвінко, радісно-захоплено гукнув:

— Сніг!

І одразу всі танцюючі збилися в один гурт, кинули танцювати, а потім усі враз, як були — роздягнуті — посунули до дверей, не озираючись і не звертаючи уваги на зазивний, пристрасний голос невиключеної в загальному збудженні та метушні радіоли.

Надворі й справді сіявся давно очікуваний такий жадааний і від того ще приємніший, густий і лапятий сніг. Сіявся, певне, вже давно, бо все навколо: майдан, дорога поміж деревами, вулиця, дахи будинків — покритось білим, кришталевим чистим пухнастим покровом. Сніг зовсім прикрив і обновили ще звечора чорну землю, завис на гіллях дерев, осів пухнастими клаптями на темній зелені сосон. І так просто, святково, радісно стало навколо, таким чистим.

солодким здалося повітря над селищем, що Ганна аж за-хлинулася. Було таке відчуття, що серед різних несподіванок,— хлопушок, бенгальських огнів, Лідиних горіхів,—хтось ще вигадав і оцю, останню і найкращу, найвразливішу, теж задалегідь підготовлену, з новорічним снігом.

Сніг був таким несподіваним і таким принадним, що вже ні заходити до приміщення, ні танцювати нікому не захотілося. Отож спочатку зав'язалася стихійна війна в сніжки, в якій ніхто не розбирався, хто свій, а хто чужий, кого бити і хто тебе б'є.

Потім хтось подав думку отак, цілим гуртом, сходити на станцію, а звідти до річки, спробувати, чи зміцніла вже крига, а коли зміцніла, то перейти і до лісу.

Та думка заповонила всіх, і молодь, одне поперед одного, кинулася одягатись.

Попереду, взявшись під руки і перегородивши нешироку вулицю, йшли Ліда, Мотя, Ганна, Килина і ще двоє дівчат з радгоспу.

Збуджена, приємно втомлена, Ганна відчувала себе безмежно щасливою. Весь час перебувала в якомусь, здавалося, безпричинному збудженні. А зараз почувала себе ще краще, ще приємніше і веселіше, ніж звечора, ніж годину тому. Чому? Не лише від загальних веселощів, не лише від зустрічі Нового року, ні. Відчувала, що було ще щось, чого вона ніяк не могла згадати і що здавалося їй через це безпричинним. Безпричинним?.. Дівчина нараз зупинилася, шарпнувши й зупинивши і всю дівочу нервечку. Безпричинним?.. Глянула на високу, по-святковому всипану чистим снігом сосну серед чийогось подвір'я. Так ні ж, не без причини! Сніг!.. «Коли випаде сніг — приїду». І раптом, усвідомивши свою радість, дивуючись, як же це вона могла так захопитися і забути, і від того, що забула, а тепер раптом згадала, ще більш радіючи, дівчина, не одриваючись від подруг, затупотіла ногами, розбризкуючи навколо сніг і залякотіла на все селище:

Сніжок іде, метіль мете,
А з ясної зірки...

— Тю, скажена! — сміючись шарпнула її Мотя.— Людей побудиш, поснули вже. Ранок скоро.

— Ну й нехай! — не вгавала Ганна, в яку раптом наче вселилося щось буйне і нестримне.— Ну й нехай! Можуть не поспати один раз на рік.

І, несподівано нагнувшись, зіпвивши сніжку, пожбурила нею в чиєсь темне вікно і з голосним сміхом помчала вниз по вулиці. На подвір'ї загримів ланцюгом, загарчав собака. Всім останнім вже не залишалося нічого іншого, як тільки кинутися вслід за Ганною з сміхом і галасом.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Три дні, з невеликими проясненнями, сівся густий, лапаний сніг. І всі ті дні не покидав Ганну піднесений святковий настрій та нетерпляче, але так само піднесене, святкове очікування.

Сніг засипав дороги, подвір'я, зрівняв з берегами річку, перетворив заплаву на сліпучо-білу рівнину, навалившись важкими, вологими пластами, прим'яв до землі кущі і пригнув, розкошлатив гілля дерев.

Щоранку все населення «Березової дачі» з галасом, сміхом і задоволенням виходило розчищати стежки й дороги. І щодня надвечір все було знову зарівняне снігом. Сніг наче бавився з людьми, хоч і з запізненням, але зате надто щедро розсипаючи перед ними всі принади зими. Люди й справді сприймали те як забаву, як свято: порпатися в снігу, розчищати знову й знову засипувані стежки їм було весело й приємно.

Вночі на четверте січня подув північний вітер, притиснув мороз, і на ранок зірвалася завірюха. Все навколо закурилося, задиміло білим, непроглядним димом. Пронизливо висвистував гострий вітер, громохко, морським прибоєм гули за річкою промерзлі ліси. Вихрило, мело, засипало гострою, холодною пилюкою знизу й зверху. Небо й земля злилися в одну суцільну білу круговерть. І в тій круговерті, здавалося, десь поміж небом і землею, тривожно метлялися, мерехтіли, то зникаючи з очей, то знову виринаючи, зелені вітрила сосон.

Стихла завірюха так само несподівано, як і почалася. Принаймні Ганна не помітила навіть і коли. Бо ранком п'ятого, як тільки вона розплющила очі, одразу відчула навколо незвичну тишу і море синювато-прозорого ранкового світла, яке заливало кімнату.

Надворі, скільки око сягало, лежали чисті, ледь підсичені, затверділі і прихоплені зверху морозом сніги. Небо очистилось від хмар, ясніло глибокою, майже весняною блакиттю. А в тій блакиті, зводячись понад верхів'ями

засипаних снігом лісів, купалося колюче, рум'яне січневе сонце.

Вдень, викладаючи обабіч алей зелено-синюваті мури з снігових брил, знову розчищали стежки. Потім, повинсивши з кладової, оглядали та лагодили складені туди ще з минулого року ковзани та лижі. Після обіду, провалюючись в замети і пірнаючи в кучугури, молодші і нетерплячіші з відпочиваючих пробували спускатися на лижах з косогору до річки. Пізніше всі разом, — відпочиваючі й службовці, — запрягши в санки Каштана, розчищали кригу в найширшому місці річки, готуючи ковзанку, одгортали й вивозили на луг спресований сніг.

А надвечір на стежці зустрів стомлену й розрум'янену з морозу Ганну сам директор і, дивлячись кудись у простір, повз неї, несподівано наказав:

— Ти, Ганно, от що... Скажеш Моті... Або ні, краще вдвох. Приберіть велику кімнату в будинку з верандою і той... Ну, одно слово, про всяк випадок протопіть. Зрозуміло?

Ще б не зрозуміти! Від його слів, від того директорського наказу (а директор, як відомо, наказував сам лише під Новий рік, та й то письмово) серце в Ганни тривожно й радісно тьохнуло, потім завмерло і знову рвучко шарпнулося, беззвучно защебетало, зайшлося травневим соловейком.

Вечір, і ніч, і весь наступний день дівчина була охоплена гострою і радісною тривоگوю, нетерплячим очікуванням в передчутті того, що ось-ось незабаром, може, навіть через годину, з'явиться нарешті він, і все-все стане на місце, все вирішиться і буде добре. Хоч Ганна, правду кажучи, і уявити собі не могла, що саме стати на місце, що і як має вирішитися з його приїздом та яким має бути оте «добре», що настане одразу, як тільки він з'явиться. Та вона, віддавшись на волю радісних передчуттів, особливо й не замислювалася над тим. Головне було в тому, що оте «що і як» буде хорошим, радісним і воно здійсниться, обов'язково здійсниться, от тільки б скоріш приїжджав він, скоріш би його зустріти.

Та як не чекала, як не виглядала, зустріти так і не довелось. Приїхав він несподівано, після обіду. Ганна сиділа саме в своїй кімнаті, відпочиваючи, читала книжку Репіна. Зачиталася так, що навіть гуркіт поїзда на мосту не привернув її уваги. Зайшла Мотя. Розрум'янена з морозу, з інеєм на волоссі, яке вибилося з-під сірої хустки, замерз-

ла і чомусь ніби сердита. Стягнувши з неслухняних, замерзлих пальців рукавички, не дивлячись, кинула їх на ліжку, незадоволено буркнула:

— Приїхав... Можеш радіти.

— Що? Про кого ти? Хто приїхав? — не зрозуміла Ганна.

— Ну, хто ж ще? Твій!

Ганна кинула книжку, заметушилась, завертілася по кімнаті.

— Справді? — І аж захлинулася від хвилювання й несподіванки.

— А чого ж би мені брехати? Робити нічого?

— Мотечко! — Ганна, вже не помічаючи сердитого настрою подруги, схопила її в обійми, завертіла, закружила по кімнаті.— Мотечко! Приїхав!.. Що ж мені? Як же це? Де ж він? Як же мені...

— А отак,— нарешті не втрималася й собі, скрививши обличчя в посмішку, Мотя.— Дров ми з дідом Корнієм туди вже підвезли. А ти тепер підеш — підтопиш грубку. От і побачиш своє золотце...

Нашвидку одягнувшись, накинувши на голову хустку, Ганна бігом вихопилася на косогір і від їдальні вже не йшла, а, власне, летіла, мов на крилах. Зустрічний вітер бив їй в обличчя, обпікав щоки, забивав подих. Коли добігла і на стежці перед верандою наткнулася на Чирву-Воздвиженського, мусила, перед тим як привітатися, кілька разів передихнути.

Чирва-Воздвиженський стояв на снігу в білих фетрових валянках, в чорному з темно-рудим коміром пальті, такій же шапці: мружачись через окуляри, зморщивши свого зачервонілого носика, не приховуючи ні свого замилювання, ні глузування, він нахабно подивився на дівчину і навмисне заступив їй дорогу:

— Ну, чого ж це ти, Ганно, не зустрічала? А тепер от і знову запізнилася? — з притиском і якимсь брудненьким натяком у голосі запитав він.

Ганна збагнула натяк, зрозуміла, що він, оцей такий неприємний їй чоловік, здогадується про все, а то й, чого доброго, навіть знає все. Зрозуміла і одразу насторожилася, приготувавшись до захисту. Рум'яна з морозу, з сяючими від хвилювання очима, вона нараз спалахнула ще дужче і, щоб не видати себе остаточно, насупилася і прикрила віями очі:

— А кого б я мала зустрічати? — відповіла сердито запитанням на запитання і, нахиливши голову, спробувала обминути його.

— Як то кого? Ще ніби й не знає, — не поступався з дороги, милуючись її замішанням і вже одверто глузуючи, Чирва-Воздвиженський.

«Щось знає... — аж похолола від тієї думки Ганна. — Звідкіля? Не міг же... не міг же він сам докопатись... Хіба?.. Ні...» І, боячись думати те, що вже само спадало на думку, вона зло рвонулася вперед.

— Пустіть!

І коли Чирва-Воздвиженський не поступився їй на цей раз, легко, як кізочка, стрибнула в кучугуру, обминула і, оббиваючи сніг уже на східцях веранди, метнула в його бік гнівним, сповненим зненависті поглядом.

— Ха-ха-ха! — ніби вистрілив тричі Чирва і швидко пішов вздовж стежки до воріт.

На веранді, перед дверцями грубки, — купа старанно складених березових дров. У кутку безладно скидані на купу мольберти, складні стільці, велика парусинова парасолька дяді Кості.

У кімнаті, коли, постукавши, відхилила двері і заглянула туди, синьо від диму, хоч ніхто з присутніх зараз і не курив. Нетерплячий і метушливий, як завжди, дядя Костя, м'яко ступаючи взутими у валянки ногами, бігав вздовж кімнати, розмахуючи руками й стріпаючи своєю кучмою. Коли побачив Ганну, швидко підбіг до неї.

— Ганнуса? Заходь, заходь, дочко! Здрастуй! Як воно тут у вас? — міцно, обома руками потис її руку. — Заходь!

Лисий, і тому навіть узимку з наголо побритою головою, рум'яний Дем'ян Опанасович, покашлюючи в жовті вуса, перетирив нащось білою ганчіркою біля столу тюбики фарб. На стільці, зазираючи в дуло зламаної надвое рушниць, сидів Юрій Степанович. Більше в кімнаті, до якої вона вчора занесла аж п'ять ліжок, нікого не було. Можливо, що й справді щось таке, невідоме їй, трапилось, і Чирва сказав правду, що «от і знову запізнилася?»

— Хочу протопити у вас, — голосом, який одразу став глухим і якимсь охлялим, вимовила тихо Ганна і похнюпилася.

— Спасибі, дочко. Протопи, а чого ж... — знову повернувся до неї дядя Костя. — Тільки, знаєш що, — залиш двері отак, непричиненими, хай трохи дим витягне.

І от сидить вона на веранді, вмостившись на березовому поліні перед грубкою. У грубці палає полум'я, шиплять відвологі дрова. А вона поволі, навмисне відтягаючи, не кваплячись (може ж, він таки з'явиться?), підкладає полінце за полінцем... А вони там, за непричиненими дверима, ведуть гарячу схвильовану розмову:

— А пам'ятаєш? — це Костянтин Павлович до Дем'яна Опанасовича.— Пам'ятаєш, на Південно-Західному в сорок другому? Яка працездатність! Яке гостре око!.. Ні, не віриться, просто не віриться.

Дядя Костя знову прогулюється вздовж кімнати.

— Орел, справжній орел був! Скромний, товариський... Справді, аж не віриться,— кидає Дем'ян Опанасович.

— І ви гадаєте — не розуміє? — знову Костянтин Павлович.— Все розуміє. Соромиться навіть, переживає, коли тверезий. Тому такий похмурий ходить, в очі не дивиться.

— Воно-то так... А от тільки тверезим буває рідше й рідше. Зовсім змінився. Сили волі ні крихти. І дедалі стає все нестерпнішим.

Юрій Степанович відкладає рушницю і витирає руки ганчіркою:

— Хтось з російських класиків, чи не Короленко навіть, назвав алкоголізм хворобою талановитих людей. Це тоді, у той час... А зараз? Гадаєте, так уже мало талановитих людей в наш час зіпсувало і псує собі життя горілкою? Гадаєте, мало їх вбиває свій талант? А чому? Навіщо?.. Просто — молодші переймають це, як моду, від старших... Спочатку мода, дурість, а потім — трагедія.

Костянтин Павлович зупиняється перед столом:

— Багато ще шкодить тут і сила інерції, поганої інерції!.. Буває, з'явиться талановита, здібна людина, створить щось свіже яскраве. Її помітили, навіть відзначили. Справедливо відзначили. От тільки погано, що здебільшого — це вже назавжди. Так ніби індульгенцію безпомилковості видали на все життя. Виділили з колективу, запевнили так, що людина вже й сама повірила, що їй справді за якимсь штатним розписом положено ходити в геніях, возсідати в усіх президіях, прославлятися у всіх газетних передовицях... От слабка голова й запаморочилася, людина подумала, що вже не підлягає ніякій критиці. Що не зробить — все йому здається бездоганим. І вже нічого іншого, крім похвал собі, не хоче слухати. На всіх, крім себе, дивиться, як на якусь безлику сирятину. А тут ще горілка та підлабузництво... Людина починає робити дурниці. Так

однаково, за інерцією, навколишні йому й про нього продовжують говорити одне лише хороше, приємне... Наче про мертвого! І поступово такі вбивають... Здорова, красива, розумна людина раптом ні з того ні з сього за кілька років перетворюється на ганчірку. Втрачає працездатність, людську подобу...

— Маючи неабиякий талант,—розмінюється на різдвяні олеографіїки,— додає Дем'ян Опанасович.

— ...Стає безпринциповим,— продовжує дядя Костя,— легковажним, брехливим і боягузом. Так, так, смілива, красива людина стає боягузом з тремтливими руками! Розв'язуються найгірші інстинкти: самозакоханість, непомірне чванство, самолюбство і якийсь зоологічний, дикий індивідуалізм.

— А в часи просвітлення не лише сором, а й злість і на себе, і на інших,— знову Юрій Степанович.— На себе — зрозуміло. На інших — з задрощів, чому всі не такі, як я? А звідси скепсис, який роз'їдає все, як іржа залізо, все нівелює, до всього, крім власної персони, родить холодну, коли не цинічну, байдужість. Навіть до самої природи. І все глибше й глибше, аж до гидкого маразму... А ми, ми мовчимо, спокійно спостерігаємо й мовчимо! Нам не хочеться наражатися на неприємності! І це ще в кращому випадку. А то й...— Юрій Степанович звівся на ноги.— Мені вже просто стає нестерпно підла Чирвина поведінка: в очі—одно, поза очі — інше...

— А йому саме таких і подавай. Він у п'яному чаду, виправдовуючи себе у всьому (такому, мовляв, як я, все дозволено), може викинути яке завгодно гидке колінце. І треба йому лише одного, щоб хтось підтакував. А щире те підтакування чи ні, то йому однаковісінько. Аби тільки підтакували та підхвалявали, лоскотали хворе самолюбство...

— Ні, цьому, нарешті, треба покласти край! — стукає він рушницею об підлогу.— Мовчати — значить погоджуватись, значить бути співучасниками. Ми повинні одверто, різко осудити все це, показати, що не хочемо і не маємо права потурати! Хай знає, що навколо нього створюється атмосфера громадського осуду. Хай перед колективом вислухає всю правду. І чим скоріше, тим краще для нього. Це будуть найкращі ліки. Людина вже звикла виходити з води сухою, звикла до того, що їй все пробачають. А потрібно не замазувати, а викривати. Нехай впевниться, що за свої вчинки треба відповідати, що пощади не буде, тоді

він заспіває зовсім іншої. І ви, коли бажаєте йому добра, мусите зі мною погодитись. Ганна бачить і розуміє, що присутні, видно з усього, з ним погоджуються.

З розмови виявляється, що той, про кого йде мова — в і н, її Роман Петрович. Він ось уже кілька місяців майже не буває тверезим, вкрай розбестився, втратив людську подобу. Сюди теж приїхав п'яний, на товариське зауваження чи попередження відповів усім образою та й зник з Чирвою невідомо куди.

Ганні від почутого стає страшно, кривдно. У неї ніяк не вкладається в голову те, що він от втратив чи втрачає свій талант, що він і справді такий... такий поганий. «Чи ж може бути таке?» — запитує себе дівчина і не знаходить відповіді... Ще коли б товариші, засуджуючи його, говорили із зненавистю чи злістю, то можна було б і не повірити їм. Але ж вони говорять щиро, з гіркотою, скоріше прагнучи допомогти, а не бажаючи помститися чи втопити! Проте, що він образив особисто їх, тут просто й не згадується.

Збентежена і налякана, дівчина не може нічого зрозуміти, не знає вже, що й думати. А тут ще й Мотя. Ну чому вона завжди, коли згадає про нього, говорить з такою неприхованою ворожістю чи навіть відразою? Чому?

Розтопивши і зачинивши грубку, Ганна, охоплена все зростаючою тривоگوю, мов неприкаяна, блукала стежками «Березової дачі», не знаходячи собі місця, боячись повернутися до кімнати. Не хотілося, чомусь страшно було зараз зустрічатися з Мотею і тим більше — звірити їй свої тривожні думки. Страх як хотілося, щоб усі ті тривоги розвіялися, не підтвердилися. Хотілося таки дочекатись, побачити його на власні очі, так вірилося, впевнитись, що всі вони, хоч і хороші люди, а все ж говорять щось не так, перебільшують, чогось, може, не розуміють. І Ганна, як стривожена пташка навколо гнізда, блукала та й блукала прокиданими в снігу стежками, не відчуваючи морозу, не спускаючи з ока будиночка з скляною верандою, аж до синіх вечорових сутінків.

У неї, зрештою, замерзли ноги. Щоб зігріти їх, швидко пішла, майже побігла повз березовий гайок та озерце, вздовж луку, прочищеною попід парканом стежкою, аж до вільхових кущів понад залізницею. Коли дійшла до кінця огорожі й виглянула в щілину поміж штахетами на вулицю, нараз уся аж похолола та так і прикипіла до штахетин, за-тамувавши подих.

Зовсім близько від неї з високого залізничного насипу з надзвичайними зусиллями, важко балануючи непокірними тілами, сходило двоє: високий і низенький. Високий був у розстебнутій короткій шубі, з-під якої виднівся розстебнутий піджак і розхристаний комір сорочки, в круглій шапочці, що трималася аж на самому вершечку розкуйовдженого, здавалося, давно не чесаного волосся, і в жовтих з товстою підошвою черевиках. Ноги в нього не згиналися в колінах і переступали незграбно, мов здерев'янілі, одна рука безвільно бовталася в повітрі, друга обхопила за шию низенького.

Низенький був — Чирва-Воздвиженський, а високий — сам Роман Петрович. І коли б його не підтримував Чирва, то він, звичайно, не зробив би самостійно і кроку — такий був п'яний.

Посувалися вони вперед зигзагами й поштовхами, іноді відступаючи назад, а іноді збиваючись у сніг і зупиняючись. І коли зупинялися, Роман Петрович, над силу тримаючись на засніженій землі хисткими, негнучкими ногами, вимахував вільною рукою, впирався підборіддям у плече Чирви-Воздвиженського і з п'яною сльозою в голосі вигукував, ледве повертаючи неслухняним язиком:

— Ван-ню! Слух-х-хай! Ти чув?.. Чув, як вони мене?.. Мене, розум-мієш? Чув?

— Заздр-рість! Ч-ч-чор-рна заздрість, Ромцю! — белькотів і собі Чирва. — Вони... всі, всі, Ром-мцю, без...дари! Рем-місники! К-кинь! Плюнь і не зважай! Орел м-мухи не ловить!

— В-ван-ню!..

Потім знову два-три хистких кроки і зупинка:

— Ван-ню!.. Слухай... Де наші Репіни, Рем... брандти, де вони?

— Ром-мцю! Немає... Бездари усі. Один ти, тільки ти... Ти — ген-ній, Ромцю, так і знай.

— Друже!.. Дай я тебе поцілую!..

І, тримаючись один за одного, тупцюючи на снігу, вони знову зупиняються.

А ошелешена Ганна якусь хвилину дивиться на них розширеними, округленими від страху та подиву очима. А потім, скаменувшись, затуливши руками вуха й зажмурившись, щоб не чути і не бачити того всього, з стогоном кидається геть навпростець через луг, брѳохаючись у снігу і натикаючись на дерева...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

На другий день, коли Ганна зустріла його вже протверезілого, як звичайно зранку, похмурого і мовчазного, вона просто завагалася: вірити собі чи не вірити? Була справді ота п'яна мана, чи то їй тільки привиділося?

Після сніданку, щойно художники розійшлися на етюди, вона заходилася прибирати кімнату. Прибирала навмисне повільно, про себе сподіваючись, що ось відчиняться двері і він зайде.

І він таки зайшов. Повільно причинив за собою двері, і, легко, нечутно ступаючи, наблизився до дівчини. Ганна стояла поміж вікном і столом, чекаючи на нього. Підвівши голову і одвернувши обличчя до вікна, дивилася кудись поперед себе невидющими очима. Схвильована і напружена, чомусь боялась навіть озирнутись.

Він підійшов, лагідно взяв її рукою за підборіддя, ласкаво заглянув у очі теплим, як і раніш, ніжним поглядом і поцілував у щоку. І зразу ж відійшов так само тихо, як і наблизився.

Щось гупнуло, дзенькнув замок чемодана, щось зашелестіло.

— Знудьгував я за тобою, Ганнусю. Подарунок ось тобі привіз.

І перед її очима майнуло, замерехтіло щось ніжне, барвисте. Що саме — вона одразу не розібрала. Та й не до того їй зараз було. Важливим було саме те, що він, виходить, думав про неї, сумував за нею, коли навіть про подарунок не забув. Від цієї думки дівчині стало гаряче, душно. Вона одразу забула про все: і про свої сумніви, і про вчорашню підслухану розмову, і про ту зустріч. Зараз їй було добре, і вона відчувала себе безмежно щасливою. А водночас від того подарунка, який стискала в руках, було чомусь нестерпно соромно. Солодкий сором змішувався з почуттям щастя, і від того паморочилася голова, нестерпно було далі стояти отут у кімнаті. Ганна не витримала, не зводячи вий, не розглядаючись, шугнула повз нього до дверей і вискочила на засніжену стежку, з полегшенням вдихаючи на повні груди холодне морозне повітря.

Подарунок виявився шовковим платтячком. У своїй кімнаті, тримаючи кінчиками пальців за плечі, дівчина розпростала його і приміряла до себе перед дзеркалом. Ніжна тканина, з тихим шелестом розправляючись, збігла вниз і приємним лоскотом торкнулася колін. Здавалося, що

плаття шилося на замовлення: так прийшлося за розміром і так пасувало до її лиця та ясно-блакитних очей своїм сріблястим тлом, по якому розсіялися волошки, темно-бузкові дзвіночки та зелені листочки. Кольори були такі ніжні й глибокі, що аж очі вбирали.

Помилувавшись на себе в дзеркало, радіючи не так подарункові, як тому, що подарунок цей від нього і куплений задалегідь, отже, він думав про неї і хотів зробити їй приємне, дівчина від надміру почуттів зібгала плаття в клубочок і занурила в його прохолодний ніжний шовк своє гаряче обличчя. І не знати — скільки б стояла так, коли б у коридорі хтось не грюкнув дверима. Здрігнувшись від того гуркоту, Ганна невідомо чого злякалася. Гарячково заметушилася по кімнаті, так ніби її застукали зненацька на чомусь недозволеному. Подарунок вона спочатку загорнула в газету, а потім сунула під подушку. Мить повагавшись, знову вихопила і підбігла до тумбочки. Висунула верхню шухлядку і вже збиралася покласти плаття туди, як знову передумала і метнулася до ліжка.

Заспокоїлася трохи аж тоді, коли кинула пакунок у чемодан до раніш подарованої картини і замкнула його на замок. Стала по тому біля вікна, тамуючи сполохане биття серця, чекаючи, що ось-ось до кімнати зайде Мотя чи, може, навіть Марта Гаврилівна, і намагаючись збагнути — чого ж, власне, вона злякалася?

До кімнати так ніхто й не зайшов. Ніхто не побачив дорогого їй подарунка і, заспокоївшись та поміркувавши, Ганна ще тоді, одразу, збагнула, що його ніхто і не повинен бачити. Збагнула, що в тому становищі, в якому перебуває зараз, вона того плаття не одягне на себе ніколи й нізащо. Здавалося їй, що коли б одягнула — просто згоріла б від сорому. Ну, справді, як вона може одягнути його? Та всі ж одразу помітять, звернуть увагу, можливо, навіть запитуватимуть. А що вона відповість? Збреше, що купила сама? Не повірять. Мотя найперша не повірить, бо чого б же це вона крилася від подруги з такою покупкою? Та й до того ж однаково брехати вона не вміє... Значить, сказати, признатися, що подарунок від нього? А чому саме їй такий подарунок? Та це ж однаково, що зізнатися у всьому перед усіма. Ні, порадувавши у перші хвилини, той подарунок тепер тільки обтяжував її, муляв, збуджував нестерпне почуття сорому і навіть лякав. Ганна не розповіла про це нічого навіть Моті. Помучившись і повагавшись днів зо два, зрозуміла — не потрібний їй той подарунок, він якось на-

віть ображає її, і зовсім-зовсім не цього, не подарунків чекала вона від нього, від його приїзду, а чогось зовсім іншого, більшого, значимішого, що мало змінити ціле її життя і по-новому вирішити її долю. Вона підсвідомо чекала того, про що саме мовчав, не натякаючи жодним словом, Роман Петрович...

Зрозумівши це, Ганна одного вітряного надвечір'я, залишившись сама в кімнаті, загорнула платтячко в газету, перев'язала пакунок ниткою і попростувала до будинку з скляною верандою.

Знала, що всі художники зараз саме вечеряють в їдальні, а Роман Петрович щойно повернувся з прогулянки і сидить у кімнаті сам. Знала і все ж довго не могла зважитися і примусити себе зайти до кімнати. Кілька разів пройшла стежкою вздовж черемхової алеї, постояла під березами, прислухаючись до висвисту вітру в гіллі і милуючись кров'яно-червоною під темно-синьою шапкою хмар смугою вечорової зорі на заході. Повертати подарунок було і соромно, і лячно. Адже Роман Петрович може не в жарт розсердитись, не так зрозуміти її, і, можливо, вийде з того для неї якась прикра неприємність... І все ж, незважаючи на всі ті думки, твердо вирішила повернути йому подарунок саме зараз.

Полічивши про себе для хоробрості до десяти, дівчина майже бігцем рвонулася до веранди і, боячись, що на порозі їй забракне сміливості і вона зупиниться, примруживши очі та навмисно гучно грюкаючи чобітьми по східцях та дошках веранди, прожогом увірвалася до кімнати.

У кімнаті хоробрість, рештки якої вона з таким зусиллям утримувала, збираючись сюди, зовсім залишила Ганну, але відступати було вже пізно. Белькочучи щось невиразне, як їй самій здавалося, жалюгідне і мало зрозуміле, вона простягнула пакуночок Романові Петровичу, який сидів біля стола в одній сірій в смужечку сорочці з розстебнутим коміром і перегортав якусь книжку. Спочатку він посміхнувся до неї, навіть радісно кивнув головою, потім, глянувши на пакунок, пересмикнув зчудовано і непорозуміло плечима, не одразу збагнувши, що й до чого.

Ганна гадала і сподівалася, що він неодмінно почне розпитувати її, чого вона повертає подарунок, може, буде навіть умовляти. І тоді, тоді вона наважиться і просто в очі скаже йому, що соромиться того подарунка, бо то не картинка, і взагалі не знає, як же воно буде далі і чим усе це закінчиться, що вона страшенно боїться за себе, кається,

що довела себе до цього і наробила непоправних дурниць. І, може, слухаючи її, він усе зрозуміє, почне втішати і, наразті, скаже те головне, чого вона так чекає, що має вирішити її долю, розв'язати руки. Вона перестане соромитись і ховатися з своїм коханням, а буде гордою і щасливою, пишатиметься ним перед усіма.

Однак нічого того, про що соромливо мріяла, чого бажала, так і не сталося. Зрозумівши, що й до чого, Роман Петрович сприйняв Ганнину відмову від подарунка без подиву, з якоюсь навіть образливою байдужістю.

— Ну що ж... Коли не хочеш — твоя справа, — сказав м'явим рівним голосом, підводячись з стільця і беручи з її тремтячої руки пакунок.

Взяв, не дивлячись, кволо розмахнувся, цілячись на ліжку, і легенько, як непотрібну річ, жбурнув його від себе. Пакуночок на ліжку не потрапив, перелетів через бильце, впав у куток на підлогу та так і залишився там, забутий і нікому не потрібний.

А Роман Петрович, посміхаючись, підійшов до Ганни і, дивлячись на неї отим уже знайомим їй пронизливим поглядом, якого вона так боялася, пригорнув за плечі до себе і, притиснувши її голову до своїх грудей, мовчки, гаряче поцілував в уста...

— Слухай, Ганнусенько, гадаю, потрібно було б нам з завтрашнього дня братися до роботи. Як тільки матимеш вільний час, так і приходь.

Тільки отих кілька слів і почула від нього, тільки це й сказав, повільно розімкнувши свої дужі руки і неохоче випускаючи дівчину з обіймів...

І, уриваючи короткі вільні хвилини, вони таки справді почали працювати. Правда, праця та, як на Ганнині розуміння, посувалася зовсім і зовсім поволі, а то й взагалі не посувалася. Іноді за цілу годину роботи Ганна так і не могла зрозуміти, що ж, власне, нового додав Роман Петрович до постаті дівчини, яка висіла в чистому просторі сіруватого полотна, окреслена до пояса.

Та зате був тепер Роман Петрович веселий, як і раніш, балакучий, якийсь увесь збуджений і, здавалось, оці кілька днів менше навіть прогулювався до станційного буфету.

Жваво, поривчасто бігаючи навколо мольберта, він більше вдивлявся в розпочату картину, ще більше в Ганну, часто беручи її за підборіддя і повертаючи голову то так, то сяк, ніж малював. І говорив... Говорив, майже не вгаваючи. Розповідав про великих художників, про себе і свої пригоди,

дотепно та уїдливо висміював товаришів, без кінця сипав жартами.

Ганна слухала його з увагою і колишньою цікавістю і все ж час від часу ловила себе на тому, що розмови його і розповіді чомусь уже не захоплюють її так, як раніш, і їй від його розмов не стає веселіше на душі. Було якесь дивне почуття: коли Романа Петровича не було або коли не бачила, думала про нього і уявляла зустріч з ним у веселих, радісних барвах, коли ж він приїхав і вони почали зустрічатися— зустрічі ті не звеселяли дівчину, щось було в них не те, не таке, яким би мало бути, і від того дівчині робилося в його товаристві сумно, прикро, а іноді навіть незручно.

Ще не усвідомлюючи того до кінця, боячись зізнатися в цьому навіть сама перед собою, якось майже підсвідомо дівчина знічувалася, відчувала мульку ніяковості від того, що в розповідях своїх, особливо про себе, Роман Петрович по двічі і по тричі, певне забуваючи, повторювався. І за кожним разом розповідь обростала новими, вигідними для нього деталями, положеннями, фарбами. Іноді залишалося саме тільки зерно минулої розповіді, все ж інше мінялося докорінно. Так пам'ятна ще з осені рибалка в околицях Сталінграда за другої розповіді перелітала вже у Румунію, а за третьої — десь аж під Відень.

Ніяково почувала себе дівчина й тоді, коли він при ній ганив і зло висміював своїх товаришів — художників.

Одного разу, коли Ганна похвалила недавно бачену в музеї картину дяді Кості, Роман Петрович почервонів і насупився. Гостро, злісно зиркнувши на дівчину, він грубо буркнув:

— Теж мені цінителька мистецтва! Бездара, посередність твій дядя Костя, от що!

І набурмосився, насупився на цілий вечір, як капризна дівка.

Ганні ж від того стало дуже незручно, боляче і за себе, і за дядю Костю. Дівчина, яка випадково зіткнулася так близько з не знайомими їй до того людьми мистецтва, дівчина, яка дивилася на них очима, розширеними від захвату і благоговіння, майже як на незвичайних, чистих, ледь не святих людей, ніяк не могла зрозуміти ні одних відносин між художниками, ні всього того, що перед нею діялося.

Всі її старання глибше зрозуміти той світ, у якому мусив жити він, набути більше знань, щось вивчити, зрозуміти, ознайомитися з картинами і життям видатних художників, щоб тим хоч трохи наблизитися до нього, власне, не дали

ніяких наслідків. Роман Петрович так любив поговорити сам і послухати лише самого себе, що сором'язлива дівчина не могла за ним і слова підкинути до розмови. Де вже там було розповідати про те, що в час розлуки вона прочитала отакі й такі книжки, побачила отакі картини, побувала в музеях, дізналася, вчитала дещо про Рєпіна, Сурикова, Васильківського чи Куїнджі! Тоді, коли вона з таким захопленням входила у той прекрасний, барвистий і малознайомий для неї світ, дівчина гадала, що тим вона принесе не лише користь і задоволення собі, але і його порадує... Насправді ж виходило так, що, в кращому разі, коханий поставився б до цього з цілковито холодною байдужістю, коли б... він взагалі схотів хоч довідатися про це.

Та все те, як і все інше, крім власної особи, якою мусили захоплюватися всі, йому було і не цікавим, і не потрібним. І тому одного разу, коли він розповідав щось про Нестєрова (про своє з ним знайомство і особливо про те, як покійний привітав його і похвалив), Ганні здалося, що вона знайшла шпаринку в його розповіді, щоб втиснути і своє слово, показати, що й вона вже знає, бачила Нестєрова; він, почувши її несміливі слова, як сподобалася їй якась нестєровська жінка на тлі сріблясто-зелених луків, навіть не прислухався, а з досадою, сердито і безцеремонно гукнув:

— Почекай, Ганнусю, помовч! Вмій слухати, коли тобі розповідають. Перебивати розмову некультурно.

Відтоді, ображена і налякана, дівчина назавжди відмовилася встрявати з ним у бесіду чи показувати свої знання, смаки, уподобання. Тепер стало зовсім просто: Роман Петрович, коли йому хотілося, говорив, розповідав, а Ганна слухала й мовчала.

Становище її так і залишилося невизначеним. Роман Петрович, незважаючи на свою балакучість, за кілька днів так жодним словом і не натякнув на те, що він думає про їхні відносини і що гадає робити далі. Ніби зовсім забув про те, що говорив тоді на березі, під вербою. Вона ж мовчала, не сміла, соромилася і боялася навіть нагадувати.

В неділю після обіду Ганна з Мотею вирішили пройтися до селища, а потім зайти на перший вечірній сеанс до кіно.

Коли переходили через наспі залізниці біля вокзалу, їх несподівано догнав Роман Петрович. Дізнавшись, куди дівчата йдуть, пристав до них і пішов поруч. Зав'язалася розмова, хоч, власне, перескакуючи з одного на інше, говорив

здебільшого він сам. Мотя тільки іноді сердито буркала йому на відповідь якесь слово, а Ганна й зовсім мовчала.

На площі перед клубом Мотя, помітивши здала знайомих дівчат, кинула Ганну, можливо, що й навмисно, наодинці з Романом Петровичем.

До кіно того разу Ганна так і не потрапила.

Вони пройшли повз клуб. Опинилися на галявині з рідкими високими соснами й вузькою, протоптаною в глибокому снігу стежкою вибралися на широку, зовсім не знайому Ганні вулицю. З цієї перейшли на іншу, потім перебиралися по снігу через якийсь провулок. Десь, може, аж за годину, несподівано опинилися на базарному майдані.

Заходили над селищем сині вечірні сутінки. На спорожнілому майдані, підбираючи розкидані соломинки, бродила однорога коза. Магазили саме зачинялися. І тільки в одному, — універсальному, який зачинявся на годину пізніше, — яскраво світилася електрика. Не припиняючи розповіді про зиму в Заполяр'ї, куди його якось закинула доля, придержуючи дівчину під лікоть, Роман Петрович нащось завів її до магазину. Ганна пішла за ним покійрно, не замислюючись. Так само покійрно чекала, поки він розглядав крам на прилавку, потім платив там за щось в касу. Уже на вулиці з подивом, ще нічого не розуміючи, дивилася, як він взяв її руку і надів на середній палець лівої золоту каблучку.

— Подарунка від мене не взяла, — казав надіваючи. — Носи на згадку хоч оцю каблучку.

І тут же розповів їй про давній звичай, з яким вона в своєму житті не встигла стикнутися: звичай, коли хлопець під час заручин дарує дівчині каблучку на знак того, що вона заручена...

— Буває, дарує хлопець, а буває й навпаки, — безжурно кидав словами, все ще тримаючи її руку в своїй долоні. — Ще й пісня така є «Потеряла я колючку...»

Ганна, схиливши голову, мовчала.

Мовчала, бо боялася, не знала, як зрозуміти те все. Може, й справді як натяк на заручини? А до чого ж тоді слово «на згадку»? Може, це й справді прийшла ота хвилина, на яку вона так довго чекала? А чи, може, це він так собі, жартує зіччев'я?

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

А в понеділок зранку, як тільки прогуркотів через місток другий ранковий поїзд з міста, до воріт «Березової дачі» підійшла жінка в чорній, уже приношеній котиковій шубці і кругленькій, обшитій таким же хутром шапочці.

Вночі випав сніг і засипав усі стежки. І хоч був він і не глибокий, але ноги тієї жінки грузли в ньому вище халявок ботиків. Тому ступала вона попід огорожею обережно і повільно.

Ганна саме розчищала стежку в черемховій алеї поблизу воріт. Помітивши жінку, подумала, що то нова відпочивачка, і поспішила назустріч, швидко прогорнувши дерев'яною лопатою слід аж до самих воріт.

Жінка, ніби вагаючись, стояла на воротах, озираючи подвір'я і вулицю. Ганна вже зблизька помітила в неї дві товстих русих коси, що спадали з-під шапочки на спину, і чорну лаковану сумочку в лівій руці, схованій у яскраву—зелене з червоним—плетену рукавичку. Більше нічого: ні чемодана, ні яких інших речей в руках у неї не було. І це трохи здивувало дівчину, бо відпочивачі звичайно приїздили з чемоданами.

Ганна підійшла до самих воріт. Жінка повернулася до неї обличчям і зробила ще кілька кроків назустріч:

— Скажіть, я не помилилася? Оце і є будинок відпочинку «Березова дача»?

А Ганна, замість відповісти, стояла навпроти неї з напіврозкритим ротом і мовчала, з якоюсь незбагненною тривогою вдивляючись в обличчя жінки. Власне, навіть не в обличчя, бо на той час вона б не могла й сказати, яке те обличчя. Дівчина дивилася і бачила лише очі. Які вони — сірі, темні, блакитні,— того Ганна теж сказати б зараз не могла, дівчина тільки знала, що очі ті дуже їй знайомі, вона їх дуже добре знає, а от пригадати, звідкіля знає, так і не може... І через те стоїть перед жінкою з таким почуттям, що от-от зараз пригадає. І все ж не пригадає, і тому мовчить, не наважується заговорити.

Здивована мовчанням і пильними оглядинами, які вже надто затягнулися, жінка, видно, почувала себе незручно:

— Пробачте... я хотіла б довідатися,— несміливим голосом повторила вона своє запитання.

Голос у жінки був приємний, мелодійний.

«Вона, мабуть, гарно співає»,— подумала чомусь Ганна

і нарешті, схаменувшись, почервоніла так, що щоки стали буряковими.

— Так... «Березова дача». А ви — до нас? Відпочивати у нас будете? — і, намагаючись хоч якось приховати своє розгублення, широко розчинила перед жінкою хвіртку.

Жінка, обминувши Ганну, яка все ще не зводила погляду з її обличчя, зайшла на подвір'я, ступила на розчищене місце і почала старанно оббивати сніг.

— А ви тут працюєте? — замість відповіді, спитала вона.

— Так, — відповіла Ганна. — Працюю.

Вона тепер уже трохи оговталася і дивилася на жінку спокійніше. Обличчя у жінки було круглощоче, приємне, навіть просто гарне. Видно, ще досить моложаве, хоч і змарніле, зажурене. Біля очей — тонюсінька, ледь помітна сіточка зморщок і біля вуст — дві неглибокі рисочки. А вся якась пухнаста, білява, тепла... Губи повні, чітко окреслені, верхня трошки ніби аж закопилена, носик кирпатенький. Очі гарні, блакитні, в пухнастих віях. І вони так знайома, до болю знайома мружилися на Ганну:

— А як би мені знайти тут художника... — жінка назвала прізвище Романа Петровича.

Від того запитання обличчя її стало ще знайомішим. Але де його Ганна бачила, ну ніяк не могла пригадати. Відчула лише, як від того запитання під грудьми в неї щось тривозно затенькало і звідтіля почав розходитися по всьому тілу якийсь терпкий холодок. Дівчина простягла руку в напрямі будиночка з скляною верандою і майже налякано видушила з себе:

— Т-там...

Щось печально-насторожене з'явилося в очах тієї жінки, щось майже благаюче. Не помічаючи Ганниного збентеження, вона силувано посміхнулася і голосом, в якому тепер відчувалася неприхована ніяковість, попросила:

— А ви... Ви б не могли... дуже вас прошу, покликати його сюди, — і, мить помовчавши, ніби виправдуючись, додала: — Мені б так не хотілося заходити самій...

Від тих слів Ганна зовсім розгубилася. Погано розбираючи, що робить і що діється навколо неї, ніби в тумані, кинулася до скляної веранди, постукала у двері і, вже не пам'ятаючи, як і якими словами, поклікала Романа Петровича. Він вийшов на східці одягнутий, здається, в шубу наопашки. Проходячи повз дівчину, запитав отим своїм, який іноді буває у нього, лагідним і привітним голосом:

— А що? Хто там, Ганнусю? — поклав їй долоню на плече, пригорнув до себе, озирнувся і... швидко відвів руку.

— О!.. Слухай, Наталочко, а ти де тут взялася? Здрастуй!

Звернувся він до жінки тим самим лагідним та привітним голосом, яким звертався щойно й до Ганни. Таким голосом, яким говорять звичайно з рідними чи дуже близькими людьми. Потім, обминувши приголомшену дівчину, пішов назустріч тій незнайомці.

Все ще пригадуючи, та так і не в силі пригадати, Ганна якусь мить дивилася, як вони наближаються одне до одного, потім не витримала. Кинула лопату на плече й швидко пішла вгору, вздовж черемхової алеї. І чим далі відходила від них, тим більше зростало в ній почуття якоїсь незбагненої небезпеки. Ніби рятуючись від тієї небезпеки, вниз від ідальні вона вже бігла навпростець, грузнучи в снігу з єдиним бажанням, з єдиною думкою — застати в кімнаті Мотю. Нащо їй Мотя і чим вона допоможе — Ганна не знала і не думала. Відчувала тільки, що коли Мотя зараз буде з нею, їй буде легше і надійніше.

До кімнати Ганна ввірвалася бурею. З усієї сили грюкнувши за собою дверима, стала на порозі, як була, з лопатою в руці, розчервоніла й задихана. Побачивши Мотю, яка саме вдягала пальто, розгубилася, не знаючи, що сказати. Стояла так, важко дихаючи і все більше дивуючись з того, що тепер навіть сама собі не може відповісти, чого так поспішала, що мала сказати, на що поскаржитись. Потім, не обтрушуючи з чобіт снігу, пройшла через кімнату і важко впала на стілець.

«Посиджу отак трохи, перепочину та й знову піду з кімнати», — думала, вже чомусь соромлячись і побоюючись, щоб Мотя не помітила її неспокою та не почала розпитувати. Навмисне повернулася до подруги боком і почала перегортати книжку на тумбочці.

Та це не допомогло. Подруга помітила все: і блиск очей, і щоки, які міняться, беручись то червоними, то білими плямами, і те, як прожогом, ніби за нею хто женеться, ввірвалася Ганна до кімнати.

— Що там? Чого ти така? — запитала, відбираючи у Ганни книжку. — І з лопатою. Гнався за тобою хто, чи що?

Ганна, похнюпившись, втупивши погляд у підлогу, мовчала.

— Ну, чого ти? — вже затривожилась Мотя. — Кажі — що? Влетіла, як навіжена.

Але Ганна й тепер затято мовчала. Мотя почала сердитись, вона настирливо допитувалася вже кілька хвилин, поки, хоч п'яте через десяте, не дізналася від Ганни про те, що так збентежило подругу. А коли нарешті допиталася, то й сама, несподівано для Ганни, розпалилася:

— Ага! Он воно, виходить, як! — і додала вже знайому, але й зараз не зрозумілу Ганні фразу: — Даремно, виходить, я тоді не повірила! — І, швидко вхопивши на голову теплу вовняну хустку, кинулася до дверей. — Ну, стривай же, чортів базікало!

— Куди ти? — потягнулася за нею й Ганна.

— Куди, куди! Сиди й не закудикуй. Потім скажу! — гукнула з ходу Мотя, вже зачиняючи за собою двері.

Несподіваний приїзд до Романа Петровича якоїсь жінки зацікавив і стурбував Мотю. За тим приїздом могла й справді критися якась небезпека для її скривдженої подруги. Романові ж Петровичу Мотя не вірила й на макове зерно. Вона лише терпіла його заради Ганни і утримувалася висловлювати до кінця свої думки про нього лише тому, що не хотіла завдавати подрузі зайвого горя. Сама ж люто ненавиділа його за скривджену, збезчещену й нещасну подругу. Для неї він був безсовісним і безчесним, тому вважала й себе по відношенню до нього нічим не зобов'язаною і дозволяла собі відповідати ударом на удар, хитрістю на хитрість. В боротьбі за Ганнине щастя та спокій Мотя вважала всі засоби добрими.

Тепер будь-якими засобами вона вирішила попередити можливу небезпеку, яка нависла над Ганною, і будь-що розкрити, хто ота жінка. Мотя уже й на крихту не сумнівалася: все, що вона знала й чула про Романа Петровича, — чистісінька правда. Чула ж вона, що він взагалі охочий зводити дурненьких дівчат і вже не один такий гріх має на своєму сумлінні. Зокрема ота історія, що ніби трапилася тут, у «Березовій дачі», і якій вона спочатку не йняла віри. Говорили, ніби була впала в око Романові Петровичу красива офіціантка Нюся. Спочатку він подарував їй якийсь свій етюдик, потім попросив, щоб позувала йому. Нюся етюдик прийняла, а позувати відмовилась: і часу не мала, та й соромилася. Однак Роман Петрович не відчепився. Він щоразу забалакував з нею, ходив слідом, дарував то якісь парфуми, то хусточки. Вона подарунків не брала, уникала зустрічей з ним, а він все більше розпалювався і, зрештою, просто

почав переслідувати жінку на кожному кроці. Переслідував уперто, терпляче і дуже обережно, крадькома. Нюсі все те дуже набридло, вона не витримала і... призначила Романові Петровичу побачення в лісі за річкою. Роман Петрович на побачення з'явився вчасно і на умовленому місці, під старим дубом, замість Нюсі застав її чоловіка — шофера Петра Якимовича. Роман Петрович, ошелешений несподіванкою, спробував удати, що зустріч сталася цілком випадково. Однак йому не пощастило. Відверта розмова відбулася. Про що саме говорили — ніхто не знав. Догадувалися тільки, що Петро Якимович зробив художникові дуже певне і недвозначне попередження, бо після тієї розмови Роман Петрович до «Березової дачі» вже не повернувся. Речі його аж через тиждень завіз до міста хтось із знайомих.

...Ті, що цікавили зараз Мотю, стояли аж за березовим гайком біля альтанки, в глибокому снігу.

Роман Петрович курих цигарку, а жінка нервово збивала тоненькою хворостинкою сніг з дерев'яної лави.

Багато віддала б Мотя за те, щоб підслухати їхню розмову! Вона зараз не зупинилася б і перед цим. Однак нічого вдіяти не могла. Стояла на косогорі, притулившись спиною до старої сосни, розуміючи, що підкрастися до них ніяк не може, і лише гризла собі з досади нігті. Стояла так довго, що вже й ноги почали мерзнути. «Не дізнаюся, ні про що не дізнаюся, — думала, — доведеться повертатися до Ганни ні з чим». В останню хвилину її несподівано виручив Чирва.

Ішов до їдальні, про себе щось тихенько мугикаючи. Загледівши його, Мотя вибігла назустріч, заступила дорогу і, ніби між іншим, запитала:

— Ви не знаєте часом, хто ото до нас приїхав? Чи не нова відпочиваюча?

— Де? — здивовано зупинився Чирва.

— А он... Ондечки стоїть з кимось.

— Ота? — Чирва подмухав на окуляри, протер їх хусточкою і знову надів. — Ото? Стривай! Та то ж... то ж, здається, Наталка! Ну да, вона!

— Яка Наталка?

— Дружина Романова! Яка ж іще?

І тут Мотя трохи не видала себе.

— А хіба в нього є дружина?! — вигукнула стривожено, навіть злякано.

Хвилину Чирва-Воздвиженський дивився на дівчину, намагаючись зрозуміти, що їй до чого. Потім якось криво і багатозначно посміхнувся:

— Та як тобі сказати... Жити разом — не живуть і розійтися — не розходяться... Одно слово, коли маєш які наміри, чекай і дочекаєшся. — Він голосно розреготався з власного дотепу. Хотів і ще щось сказати, але Моті слухати далі було вже не цікаво. «І так усе зрозуміло!» — подумала з холодною злістю, рвонувши з місця бігом.

Ганну застала в кімнаті нероздягнуеною. Дівчина сиділа на стільці похнюплена, до всього, здавалось, байдужа. На підлозі перед нею лежала дерев'яна лопата. Не оббитий з чобіт сніг взявся водою й розтікався по килимку.

Іншим разом Мотя б за це накричала на подругу, а зараз, ніби й не помітивши ні калюжі, ні лопати, швидко перейшла кімнату й сіла навпроти Ганни просто на ліжко. Якийсь час сиділа мовчки, потім важко, глибоко зітхнула, похитала головою і з серцем, хоч і жалісливо, вигукнула:

— Ой і вскочила ж ти, дівчино, скажу я тобі! — потім додала, різко, зло, уривчасто, як присуд: — Дружина!

І одразу ж насторожено зиркнула на Ганну. Та сиділа мовчазна, мов скам'яніла, втупивши очі в порожню стіну перед собою. Моті зробилося не по собі. Щоб пом'якшити враження, вона тепер уже спробувала втішити подругу:

— Тільки в них там щось таке не клеїться. Розходяться ніби чи вже й розійшлись.

Та слова втіхи не справили на Ганну ніякого враження. Вона сиділа так само мовчки і непорушно. Мотю знову розібрала злість, і вона, вже не стримуючись, почала клясти Романа Петровича:

— Ну, пес! Чисто—пес! Потрібен він тобі був, як лисому гребінець! Я б йому після цього очі видряпала, в обличчя плюнула та й прогнала б, як собаку...

Але Ганна нічого того вже не чула. Останнє, що дійшло до її свідомості, було слово «дружина». Те слово зовсім несподівано, ніби спалах блискавки, освітило пам'ять і нагадало, де вона бачила обличчя тієї жінки й чому воно здалося їй таким знайомим. Так, це, безперечно, вона — дівчина з тієї пам'ятної картини, дівчина з русою косою, яка стоїть там, на степовій могилі. Не впізнала її Ганна з першого погляду лише тому, що зараз обличчя її змарніло, було набагато старшим, ніж там, на картині.

Тільки тепер в гарячковій Ганниній уяві обличчя дівчини з картини злилося з обличчям жінки, яку зустріла на воротах і яка виявилася дружиною Романа Петровича. І одразу ж постала перед її очима, ніби наяву, його рука, вигнутий серпом великий палець і довгий гострий ніготь, яким він

безжально перекреслив те обличчя, залишивши на ньому темні басамани. На мить дівчина відчула біль, так ніби тієї хвилини, коли Мотя вимовила слово «дружина», той його жорсткий і гострий, як бритва, ніготь полоснув навхрест не по картині, а по її, Ганниному, обличчю...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Дружина Романа Петровича виїхала того ж дня, пробувши в «Березовій дачі» не більше години і навіть не заходячи до приміщення. На станцію Роман Петрович її не проводжав. Хоч сам після зустрічі та розмови до кімнати вже не повертався. Як був, у пальто наопашки, побрів через луг навмання, просто по снігу. Зник невідомо куди, і не лише на обід, але й до вечері не повернувся. Художники, які сиділи в своїй кімнаті допізна, повклалися спати, так і не дочекавшись його повернення. Приїзд дружини Романа Петровича не міг бути і не став таємницею; крім Ганни та Моті, її бачив, повертаючись з етюдів, Костянтин Павлович, зустрічав її і Дем'ян Опанасович. Чутка про те, що до Романа Петровича приїздила дружина і що поверталася вона на вокзал одна, потай розійшлася серед персоналу будинку.

А Чирва-Воздвиженський після несподіваної розмови з Мотею, розмови, яка викликала в нього гостру підозру, вирішив, що за цим щось криється. Мотина хитрість не обманула, а лише насторожила його. Вже тоді в голові у нього зародилася «ідея», яка мала розростися в цікаву гумористичну розповідь на потіху всім охочим послухати Чирву-Воздвиженського. Залишалось тепер, прогулюючись на дозвіллі, все детально обміркувати, вигадати яскраві подробиці і «експромт»-оповідання на вечір готове.

Однак «твір» визрів значно раніше. Прогулюючись вже по обіді та продовжуючи обмірковувати деталі, Чирва забрів аж на господарче подвір'я. І там, під високим штабелем напиланих дров, побачив Ганну. Вона стояла спиною до нього, схиливши голову на березове поліно і... плакала. Принаймні плечі її час від часу пересмикувалися і здригалися. Чирва обережно, по-котячому ступаючи, підкрався ближче, постояв, посміхнувся і несподівано гукнув:

— Ганно!

Дівчина кинулася, полоснула непроханого свідка гнівним гострим поглядом заплаканих очей і, не вимовивши й слова, подалася кудись униз. Услід їй Чирва-Воздвиженський випалив своє «ха-ха-ха!» і задоволено потер рукою об руку.

Тепер «жанрова сценка» була майже завершеною. Щасливий з того «автор» підбігцем рушив до кімнати, охоплений одним-єдиним бажанням: застати дома всіх художників, крім Романа Петровича. А що йому сьогодні щастило цілий день, то пощастило і на цей раз. Всі художники, крім Романа Петровича, відпочивали в кімнаті.

Не встигнувши ще як слід причинити за собою дверей, Чирва голосно хахакнув і переможно виголосив:

— Надзвичайна знахідка! Геніальний сюжет з гострим конфліктом! — Художники поглянули на нього здивовано, не розуміючи, що й до чого. Але Чирва, сяючи рожевими щоками, сизим носиком і очима, які горіли справжнім творчим натхненням за спітнілими скельцями окулярів, не дав їм навіть отямитись: — Донжуан приміської смуги, або грандіозне побоїсько дружини з коханкою! — І змовк, гордий справленим ефектом, задоволено потираючи руки і роздуваючи кругле черевце, яке випиналося навіть з-під пальта.

— Та що таке?! — нарешті прорвався Дем'ян Опанасович.

— Що? — Чирва явно грав, відточуючи останній удар для ще разючішого ефекту. — Хіба не чули? Ні? Ну як же! Кругом про це тільки й розмови!..

— Та що там сталося?

— Приїздила Романова Наталка!

— Приїжджала. Ну, і що далі?

— От вам і що!.. Приїхала і одразу вчепилася Ганні в коси! Над озером біля альтанки чубила її, як кібець курча, хвилин п'ять. Сам бачив. Ромцьо ледве розвів! Тепер Наталка вже поїхала, Ганна сховалася за штабелем дров і реве, Ромцьо кудись утік. Отак-то... Подробиці листом.

І вкрай задоволений своєю вигадкою, побідно хахакнув і почав неквапливо стягувати пальто.

У кімнаті якусь мить стигла насторожена, напружена й ніякова мовчанка. Трохи згодом першим, прокашлявшись і кілька разів мутикнувши, заговорив Дем'ян Опанасович:

— Воно, звичайно, в основному, Чирва бреше, як і завжди. Але...

— Як собі хочете, — вже зовсім спокійно і байдуже кинув Чирва, беручи до рук якусь книжку. Він своє зробив, а вірять йому чи не вірять, те його ніколи не обходило.

— ...Але, — тягнув поволі Дем'ян Опанасович, — Наталку я теж зустрічав. Пробігла повз мене, як куля, і не помітила. Ганна теж, здається, ходила заплакана...

— Ну, от! Маємо ще одну історію,— сердито здвигнув плечима Юрій Степанович.— Це вже занадто! Тут уже доведеться ставити питання руба!.. Недарма оті позування для Романа мені одразу не сподобались.

І, як це буває, коли збуджена чимсь думка йде в одному напрямі, стурбовані й неприємно вражені художники почали пригадувати подробицю за подробицею, яким вони не надавали ніякого значення. Тепер, зібрані до купи, ті подробиці окреслювали непривабливу і малоприємну картину поведінки їхнього колеги. Зрештою, знаючи характер Романа Петровича та перебравши всі здогади й підозрілі спостереження, вони майже впевнились, що дим тут не без вогню.

— Тьху, яка гидота! — нарешті сердито сплюнув Костянтин Павлович.— Сьогодні ж треба з ним серйозно поговорити і все це з'ясувати! Може бути дуже неприємна і обурлива історія. Людям, знаєте, не до того, щоб розбиратися — хто напакостив: Роман чи Степан... Одразу так по місту й розкотиться: чули, мовляв, що оті художники витівують?

Та поговорити того дня з Романом Петровичем так і не пощастило, бо повернувся він десь після опівночі, коли вже всі спали. Повернувся п'яний, але пробрався до свого ліжка дуже тихо і обережно. Так само крадькома роздягнувся й одразу заснув сном безтурботного праведника.

Наступного дня прокинувся дуже пізно, аж тоді, коли всі художники вже збиралися на етюди, але з ліжка не підвівся. Запаливши цигарку, вигрівався під ковдрою і ліниво перекидався байдужими, випадковими словами з Чирвою. Костянтин Павлович, який звичайно завжди поспішав на етюди і ранком у кімнаті довго не затримувався, тепер збирався щось надто повільно й кропітко. Ніяк не міг вирішити — зручно чи незручно розпочинати зараз з Романом Петровичем розмову на таку делікатну тему. То йому здавалося, що така розмова нічого не дасть і її не варт розпочинати, а то пригадувалася сьогоднішня зустріч з Ганною, обличчя в якій було дуже зажуреним і навіть змарнілим. І тоді старий приходив до висновку, що поговорити він мусить конче, обов'язково. В думках він навіть картав себе боягузом, «гнилим інтелігентом», розмазнею. Зрештою, після довгих вагань, тупцювання по кімнаті й покашлювання зважився і тихо, удавано байдужим тоном, так ніби між іншим, обізвався:

— От, між іншим... Що це таке з Ганною твориться? Ходить, ніби сама не своя. Не помічали?..

Почувши ті слова, Роман Петрович аж шарпнувся і, швидко, гостро глянувши на Костянтина Павловича, почав особ-

ливо старанно раз по раз затягуватися цигаркою. В його швидкому погляді, безперечно, майнуло занепокоєння, навіть страх. І весь він зараз був, незважаючи на удавану байдужість, напружений і насторожений. А Костянтин Павлович, поборовши в собі рештки ніяковості чи остраху, все ще дуже обережно, натяком, звернувся просто до нього:

— Не знаєш, Романа?..

Тон запитання був невинний, і слова прозвучали так, ніби за ними нічого й не крилося. Однак це не обмануло Романа Петровича. Він шарпнувся в ліжку, рвучко звівся на лікоть і, зло поглянувши на Костянтина Павловича, з неприхованим обуренням запитав:

— А я що, сестра-хазяйка, директор, мати, нарешті? Чого б це я мусив знати?

— Та, бачиш...— так само спокійно і ніби незацікавлено вів далі Костянтин Павлович.— От учора приїжджала Наталка. Я сам не чув, але, говорять, пішли якісь натяки, розмови. Незручно якось... Мені здавалося, що тобі треба б знати про це.

Спокійні слова Костянтина Павловича раптом підкинули Романа Петровича з ліжка. З напруженої мовчанки, з того, як уникали зустрітися з ним поглядами художники, Роман Петрович зрозумів, що відповіді чекає від нього не один дядя Костя, а всі вони. Збагнув, що неспроста все це, що це, власне, ледве чи не бойкот, бо вони всі, видно, все вже знають і коли що — не помилують і не пробачать...

В одну мить, розпатланий, в самій білизні, він уже сидів на ковдрі, спустивши босі ноги на підлогу:

— Що таке? Що це все знову таке? — кричав, обводячи поглядом усіх присутніх і ні з ким не зустрічаючись очима.— Знову якась брідота? — У виразі його брезклого після сну, раптом постарілого обличчя, в голосі та очах вже не було ні злості, ні отого хвилинного страху. Тепер голос його звучав патетично, сповнений благородного обурення смертельно і несправедливо скривдженої людини.—Що таке, я вас запитую? Знову якісь плітки? Це знову вона, ота шлюха, ота... Наталка, розпустила про мене якісь брехні! Та доки ж це буде?! І чому це, де б яка гидота не трапилася, все на мене вішають? А ви...— він звернувся вже просто до Костянтина Павловича,— ви, літня людина! Слухайте, як вам не соромно? Як ви можете вірити бабським пліткам? Мало того, самі поширюєте їх!

Підігріваючи себе своїми ж жалісливими й гнівними словами, він спопеляв бідного Костянтина Павловича помутні-

лими від обурення очима. Розходячись дедалі все більше, вже й сам починав вірити тому, що говорив. І слова його звучали так широко, сповнені були такою непідробною образою, була в них така глибока печаль благородної, несправедливо ображеної душі, і висловлювалися в такою переконаною пристрастю, з таким глибоким почуттям, що присутні відчували за тими словами вже просто сльози обурення, які от-от, здавалося, ринуть з очей Романа Петровича. І всі вони завагалися... Навіть сам Костянтин Павлович, який знав Романа Петровича давно й дуже добре й до цієї хвилини був упевненим, що діло тут не без гріха, почервонів під зливою тих гнівних, жалісливо-пристрасних слів. Він навіть руками розвів у широкому замішанні. «Як ти йому не повіриш? — подумав. — Отак широко удавати, грати, мов на сцені, людина не може. Біс його знає! Може, й справді тільки здалося? До того ж вона ще майже дитина, а йому, як не кажи, вже під сорок. Ох, коли б я й справді даремно не образив людину! Та ще тут оце базікало — Чирва». І Костянтин Павлович уже ладен був просити пробачення у Романа Петровича. Але не встиг. Поперед нього вирвався той же Чирва-Воздвиженський, підійшов до Романа Петровича, заспокійливо, як дитині, поклав йому руку на плече і вигукнув:

— Це... це, справді, чортзна-що! Ні з сього ні з того чплятися до людини і образати! Заспокойся, Ромцю, кинь, не зважай!

Пригортаючи до себе Романа Петровича, він обводив пришиклых товаришів гнівним поглядом, і скельця його окулярів метали по кімнаті блискавки справжнього, непідробного обурення.

Ніхто в ту хвилину навіть і подумати не міг, що Роман Петрович, виливаючи свої почуття образи, обурення і гніву, насправді думав лише про одне і турбувався лише одним: звідкіля все пішло? «Що насправді можуть знати чи про що догадуватися в «Березовій дачі»? І що знає, а про що лише догадується Костянтин Павлович? Чи не виляпала чого, чи не розповіла кому про їх відносини Ганна? Оцього йому тепер тільки і не вистачало! Адже ті дурні дівчеська здатні викидати які завгодно колінця від ревнюшів. Дізналась, що Наталка — дружина, і пустилася берега! І, може, вже, поки він був відсутній та відпочивав, наплескала хтозна-чого? Цікаво, дуже цікаво, як далеко це зайшло? — стривожено думав Роман Петрович. — Може, ще не все розголошено, може, це лише здогади і, вчасно втрутившись, можна ще все пригасити і загладити?»

А коли так, то Роман Петрович, все ще палаючи благородним обуренням, кинувся скоріше одягатися, щоб якнайшвидше зустрітися з Ганною, вивідати про все, і коли що, заспокоїти, загладити і якнайшвидше покласти край одим неприємним розмовам та натякам... Та, виявилось, що здійснити свій намір набагато складніше, ніж здавалося.

Як тільки він вийшов з кімнати, у черемховій алеї першою зустрілася йому не Ганна, а Марта Гаврилівна. Ще здала помітивши його, вона докірливо похитала головою:

— Мушу вам сказати, Романе Петровичу, що так не годиться.

І почала виспівувати йому за те, що вчора не з'явився на обід та вечерю, а сьогодні от і на сніданок спізнюється. Тепер, мовляв, усе вже вистигло, треба підігрівати, та й люди в їдальні, замість робити своє діло, чекають на нього. Одно слово, хоч-не-хоч, треба було йти до їдальні. А сніданок не йшов на душу. Він і взагалі останнім часом зовсім втратив апетит і на похмілля ранком без чарки нічого не міг їсти, а тут ще й турбувала, непокоїла дедалі більше невідомість, бажання скоріше про все довідатися. Марта Гаврилівна, як на зло, стовбичила увесь час перед очима, набридливо докоряючи за те, що погано їсть. Роман Петрович лютився про себе, ледь стримуючись, щоб не відповісти на її ласкаву турботу якимсь гострим словом. Над силу посидів, скільки вимагала пристойність, за столом. Для годиться поколупав виделкою котлету, з'їв кислого огірка, запив його склянкою чаю. Нарешті кулею вирвався з їдальні і швидкими, знервованими кроками забігав по підвір'ю...

Однак сьогодні йому таки не щастило. Ганна, як на зло, так і не показувалася на очі. Відкрито ж розшукувати її не наважувався, щоб не наклепати ще більшої підозри. Раз було помітив дівчину здалеку біля кладової, але поки дійшов, знову ж таки для пристойності стримуючи крок, Ганна зникла, немов крізь землю провалилася. Ще через півгодини побачив її зовсім близько, але пристати і забалакати не наважився. Ганна разом з Мотею та Килиною витрушували на снігу якісь килимки. Роман Петрович, як шуліка, закружляв навколо, вигадуючи якийсь привід, щоб відкликати дівчину, та нічого путящого в голову не лізло. А ще до того, помітивши його чи, може, й зовсім з іншого приводу, безцеремонна рожевошока Килина раптом голосно, на все подвір'я, розреготалася. Роман Петрович узяв те на свій рахунок, налякався і, ще більше рознервувавшись, подався тим часом прямісінько до станції.

На станції теж спіткала його невдача: станційний буфет був сьогодні вихідний. Роман Петрович, розриваючись поміж необхідністю з'ясувати нарешті становище з Ганною і бажанням випити, прогулявся вздовж перону. Незважаючи на непереборне взагалі бажання похмелитися, на цей раз перемогла в ньому турбота й страх перед «невідомою», як він її вже про себе назвав, «пліткою», що, певне, гуляє оце по «Березовій дачі». До селища не пішов. Таки повернувся назад і ще з годину кружляв засніженим подвір'ям, підстерігаючи Ганну. Вистежував її, як добрий мисливець дичину, і все ж застукати зненацька не міг. Трикляте дівчисько хоч і потрапляло на очі, але обов'язково в чиємусь супроводі. Найчастіше її «тілохранителем» була Мотя, яка кожного разу так і прошивала художника своїм сердитим, сповненим неприхованої зненависті поглядом. Зовсім не усвідомлюючи тієї зненависті, Роман Петрович за кілька годин сам люто зненавидів Мотю.

Так нічого й не домігшись, не знайшовши якогось зручного приводу, він, зрештою, таки не витримав і подався до селища. Лише там, у чайній, посидівши хвилин з п'ятнадцять за порожнім столиком і висмоктавши грамів з двісті коньяку, відчув якесь полегшення. Підбадьоривши себе і трохи заспокоївшись, знову повернувся до «Березової дачі», вигадавши по дорозі спосіб заманити Ганну на одверту розмову наодинці.

Здавалося, тепер йому щастило вже далеко більше. У кімнаті нікого з товаришів не було. Роман Петрович взяв з вікна вазон — невеличку китайську троянду в череп'яному горщику — і з силою вдарив ним об підлогу. Черепки і земля розлетілися майже по всій кімнаті. Задоволений з того, Роман Петрович, турбуючись лише тим, щоб не повернувся завчасно хто з товаришів, поспішив до ідальні. Ішов туди, майже вірячи, що пощастить і на цей раз. І не помилився. Ганна, Килина та помічниця Гуровича тьотя Поля саме чистили на кухні свіжу рибу.

— Пробачте, — заглянув у двері Роман Петрович, чемно привітавшись. — Я там у себе випадково розбив вазон, — говорячи те, бачив, як Ганна, низько-низько нагнувши голову, почервоніла. — Так я попросив би тебе, Ганнусю, прибрати, поки товариші повернуться.

— Добре, — не підводячи голови, тихо обізвалася Ганна. — Приберу, — і так само, не дивлячись на нього, дала: — За хвилину, зараз от, тільки дочистимо.

Задоволений таким успіхом, Роман Петрович зачинився

в кімнаті і почав чекати. Чекав, справді, недовго. За якихось дві-три хвилини грюкнули двері на веранді, рипнули кімнатні і на порозі з віником і залізним совком у руках з'явилася... Мотя. Роман Петрович, побачивши ту, на кого не чекав, одразу спалахнув, пирхнув, наче кіт, якому наступили на хвіст, забігав вздовж кімнати і, зосліпу наткнувшись на двері, вискочив надвір. Тепер уже не було ніякого сумніву, що капосне дівчисько справді згедзькалось, і треба діяти, щось вирішувати негайно, зараз...

Після обіду, захопивши мольберт, фарби та полотно, він зупинився край луку під сосновим гайком, недалеко від дверей довгастого будинку, в якому жила Ганна, вмовився так, щоб добре бачити. «Буде йти сама з дому чи додому — покличу», — вирішив і почав накидати контури старої одинокої сосни. Креслив вугіллям, марав щось без охоти та захоплення й фарбами. Змерз, увесь затерп і, зрештою, коли червоне сонце сховалося за насипом залізниці, сердитий і вкрай стривожений, мусив ні з чим повертатися до кімнати, так і не дочекавшись дівчини.

Так само не щастило Романові Петровичу і другого дня. Ганна явно уникала його і не бажала зустрічатися. «От і розбери, — думав роздосадуваний коханець. — Таке тобі, ніби тихе, соромливе, навіть боязке, капосне дівча, і... маєш! Виходить, справді-таки згедзькалось і вирішило завдати мені отакого клопоту! І ще коли б тільки так, коли б не натворило чого гіршого!..»

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

А Ганна й не думала завдавати йому ніякого клопоту чи, тим більш, якоїсь прикрості. Приголомшеній, враженій дівчині було не до того. Де вже там «гедзькатись», коли вона, навіть розуміючи вже, що її просто безсоромно обдурено, не наважувалася навіть докоряти йому. «Сама, сама у всьому винна!» — жалила її болюча невідступна думка.

І відчувала дівчина себе так, ніби її хто обкидав брудом.

Поява дружини Романа Петровича чи не найбільше вразила дівчину тим, що от вона, неждано-негадано, якимось зовсім несподівано для себе втрутилася в чужу сім'ю і, можливо, розбила, зруйнувала її. На одну лише думку про це Ганні ставало так гірко, що вона не лише людей, а й самої себе соромилася. Здавалося, що про її зв'язок з одруженим літнім чоловіком знають уже всі, що це вже дійшло навіть до матері. І від того робилося так страшно, що про самого

Романа Петровича, про те, що він звів і знеславив її, навіть і не думалося. «Скоріш, скоріш порвати б з цим усім! Порвати, не зустрічатися, обминати десятою дорогою! Забути!» І вона з відчайдушною рішучістю почала обминати Романа Петровича, ховаючись і уникаючи зустрічі з ним...

А Роман Петрович тим часом, як найостанніший боягуз, остаточно замучившись почуттям невідомості і небезпеки, зранку третього дня, все заздалегідь ґрунтовно і тверезо обміркувавши, вдався до нового тактичного маневру. Маневр той ґрунтувався на дуже простій, знову ж тверезо обміркованій думці: незважаючи на те, що Ганна, може, й сердиться на нього, що вона ображена, уникає його і хай навіть зненавиділа,—все ж людська психологія є людською психологією. І хоч оте дівчисько й уникає його, ховається, все ж воно не може не думати про нього й не стежити по можливості за кожним його кроком, так само, як і він за нею.

Усвідомивши собі таку просту істину, Роман Петрович після сніданку, як тільки художники подалися на етюди, навмисне покрутився по подвір'ю, щоб хоч здалеку потрапити їй на очі і, досягнувши цього, поволеньки, нога за ногою, попростував собі дорогою до вокзалу. Ідучи, вірив, що тепер Ганна не спустить з нього очей, аж поки він не перетне залізничної колії і не сховається за стіною жовтої акації, яка обрамлює вхід до станційного буфету. І ще знав, що Ганна, побачивши, куди він пішов, буде певна, що так скоро він не повернеться... І в своїх розрахунках Роман Петрович не помилився. Ганна, простеживши з східців ідальні за ним справді аж до станційного буфету, схопила віника і, поки нікого не було, подалася прибирати в кімнаті художників. А Роман Петрович, просто з ходу, не зупиняючись, закропився перцівкою і, попередивши знаком буфетницю, що зараз навіть розплачуватись немає коли, вискочив у протилежні перонові двері.

Худорлята, гостроноса буфетниця в білому з рудими плямами халаті поверх дубленого кожуха на те лише привітно посміхнулася. Всі буфетниці та офіціантки вірили Романові Петровичу беззастережно. Та й взагалі усі, хто добре знав Романа Петровича, твердо знали також і те, що борги буфетницям в ресторанах чи «забігайлівках» — то був чи не єдиний пункт, у якому на нього можна було покластися беззастережно і до кінця.

Опинившись на вулиці, Роман Петрович швидко обігнув привокзальні будови і, ховаючись за насипом залізниці, грузнучи по коліна в снігу, пройшов майже до мосту. Там,

видершись крутим схилом на насип, перетнув залізницю якраз навпроти гаража. Потім, озирнувшись навколо та впевнившись, що його ніхто не бачить, як хлопчак, переліз через паркан, прокрався через подвір'я і підійшов до будиночка з скляною верандою. Коли він зупинився на порозі кімнати, дівчина спокійно підмітала підлогу. На рип дверей, не розгинаючи спини, підвела голову і від несподіванки шарпнулася так, ніби збиралася кудись тікати. Та Роман Петрович стояв на порозі, загородивши двері, і вона, опустивши голову та втупивши погляд у підлогу, почала мовчки старанно обмітати ворсистий килимок.

Роман Петрович нарешті домігся свого. Але застукавши дівчину зненацька, несподівано для себе, відчув щось таке, ніби сором чи легенькі докори совісті. Одно слово, йому потрібно було трохи відтягнути час і зробити над собою певне зусилля перед тим, як бадьоро, так ніби нічого й не трапилося і все йде по-старому, удавано вигукнути:

— Здрастуй, Ганнусю! А я вже за тобою скучив.

Чекав, що на ті слова вона вибухне плачем, зливою докорів і приготувався до того, знаючи, що казатиме і як виправдовуватиметься. Та Ганна навіть голови не підвела.

Хвилин кілька стояла в кімнаті, порушувана лише шварготінням віника, незручна, холодна, важка тиша. Роман Петрович напружено обмірковував, з чого почати, що та яким тоном, якими словами сказати, щоб, не наполохавши дівчини, вивідати її настрій: як вона ставиться до нього, що гадає робити і, найголовніше, чи не розповіла сперсердя нікому нічого. А коли й розповіла, то що, як і коли...

Ганна ж, коли зрозуміла, що їй не втекти зараз від нього, раптом затялася, як загнане звіря, і від того несподівано відчула, що стає спокійною.

— Що ж ти мовчиш, Ганнусю? Розсердилася чого, чи як?

— А про що ж нам розмовляти? — нарешті обізвалася крижаним голосом. — У вас на те є дружина...

«Так воно й є!» — подумав, холодіючи з страху, Роман Петрович. І сів про всяк випадок просто під дверима.

— Дружина! — вигукнув удавано здивованим голосом. — Дружина! — У те слово він уклав увесь свій гнів, подив, образу і обурення. — Та слухай, Ганнусю! Та яка вона мені дружина?! Ота... ота... — він не знайшов слова потрібної міцності, махнув рукою. — Та як ти могла подумати? Ти що, може, й справді?.. Може, справді гніваєшся на мене? Може, замість підійти, розпитати, гляди, ще й поскаржилася,

розповіла комусь?..— пустив пробного камінчика, увесь напружившись, сторожко впившись очима в дівчину.

Ганна лише глибоко зітхнула:

— Кому там мені вже скаржитися та розповідати...

І, зрозумівши не стільки з її слів, скільки з тону і настрою дівчини, що великої небезпеки їй справді, на щастя, немає, Роман Петрович підбадьорився:

— Та як ти тільки могла подумати таке, Ганнусю? І чого це завжди, завжди отак у житті мушу бути винуватцем тільки я? Та хіба ж ти не знаєш, що я її вже два роки — та де там, більше! — і в очі не бачив? Що вона, ота... ота змія, мене переслідує? Вона мені навмисне, чуєш, навмисне не хоче віддати сина, щоб переслідувати мене, грабувати! Вона ж усе життя не дає мені спокою, мучить і переслідує! Все життя мені зіпсувала!

І полились патетично-сльозливі, з душевним надриком скарги на те, що вона, ота його колишня дружина Наталка, яка безсоромно насмілилася вдертися аж сюди, щоб і тут вибити його з творчого настрою, навіть хліба до столу нарізати не вміє, носовичок випрати лінується. Ходить дома брудна, навіть не розчесана, а він за нею ніколи чистої сорочки не мав, завжди ходив з брудними комірцями! А вона... Хто ж її знає, що там у неї було на умі? Напевне ж, що не чоловік і не дитина! Знищивши дощенту свою дружину, звівши її нінащо, Роман Петрович продовжував скаржитися на свою гірку долю, на своє зіпсоване життя, яке не склалося ще з самого малку, коли він нібито залишився сиротою, та так, як от вона й сама бачить, бурлакує ледве вже не до старості. І кожний, кому тільки не ліньки, може ображати його, вішати на нього всіх собак, обмовляти, докоряти чаркою, пускати плітки, що він і п'яниця, і те, і інше... Ганна слухала його і вся нібито двоїлася.

Бачила ж, добре бачила, що він і справді п'яниця, що обдурює її, що в очі ж неправду каже. Бачила й розуміла, що дружина його зовсім не схожа на ту жінку, про яку він розповідає. Вона, видно, тиха, лагідна, розумна й працююча жінка. А він зараз просто гидкий з отим своїм дріб'язковим брудом вигаданих подробиць. І як йому тільки не соромно розповідати їй оте все!!! Все бачила, все розуміла дівчина, а от піди ж ти... Десь глибоко в душі ніби й співчувала ще йому, навіть жаліла... Певне таке вже добре було в Ганни серце, і так уже справді проникливо, переконливо, з таким щирим болем у голосі вмів промовляти до того недосвідченого серця Роман Петрович.

Він розумів усе те дуже добре і грав на ніжних струнах її широкого, вразливого серця, як справжній митець. Покинчивши з патетикою вступної частини, в якій він метав громити та блискавки на голову своєї дружини, одразу ж перейшов до лірики і лагідно-докірливими словами почав вичитувати дівчині за те, що могла подумати про нього отак погано. Мовляв, хіба ж вона його не знає? І як вона може взагалі думати про нього погано? Хіба його мало ще ображали в житті, чи ж він заслуговує на те? Невже ж вона не бачить, як він широко кохає її, може, останнім, може, найпалкішим коханням?.. Слова його лилися, як вода, як пісня, і були такими лагідно-ширими, захоплюючими, стільки було вкладено в них теплих інтонацій, що іноді здавалося йому, що він і сам починав вірити в те, що говорив... От тільки про своє кохання згадав даремно. Не слід було думати, що Ганна така вже дуренька. Сам зрозумів, що ті слова ніби батоном стьобнули дівчину, але було вже пізно. Ганна, аж здригнувшись уся, раптом випросталась, гостро вколола його гарячим, гнівним поглядом і тихо кинула таким змієним голосом, що в нього аж мороз по спині пішов:

— Годі... Чуєте, не треба більше...

І пішла просто на нього з таким рішучим поглядом, що Роман Петрович не витримав. «Наче її хто підмінив, а чи подорослішала раптом на кілька років», — подумав і покірно оступився з дороги... Того ж дня, переконаний, що йому поки що нічого не загрожує, Роман Петрович визнав за краще зникнути з Ганниних очей... Проводжав його на станцію і навіть допомагав підносити речі Чирва-Воздвиженський. На вокзалі, чекаючи дачної «летучки», вони встигли ще випити коньяку і закусити його куклом пива. Роман Петрович був у доброму, навіть веселому настрої. Все, що було за півгодини перед тим, він і з голови викинув. Та, власне, ступивши на перон, забув уже і про саму Ганну.

Підійшов поїзд. Друзі тепло розцілувалися. Роман Петрович зайшов до тамбура, Чирва подав чемодан. Поїзд рушив. Роман Петрович помахав рукою. Чирва — теж...

Ліниво помахуючи рукою з затиснутою в ній рукавичкою, Чирва перечекав, поки поїзд прогримів через переїзд, потім перетнув колію, спустився з насипу і повернувся до «Березової дачі». Була четверта чи початок на п'яту. Холодний, малиновий диск сонця звисав над сизими зубцями далекого лісу. Вздовж косогору, на білому снігу, навскіс перекресливши увесь простір, простяглися довгі, темно-сині, густі тіні від дерев.

Трое художників, тихо поміж собою розмовляючи, прогулювалися вздовж черемхової алеї. Чирва-Воздвиженський підійшов до них і, стививши крок, пішов поруч.

Ішли до першого корпусу. По дорозі зустрілася їм Ганна, з двома термосами і глибокою тарілкою в руках бігла від ідальні до будинку. Розносила саме підвечірок по кімнатах відпочиваючих. Побачивши її, підпилий Чирва вийшов наперед, заступив дівчині дорогу і несподівано випалив:

— Ганно, ти чого ж не хвалишся, не покажеш тієї каблучки, що Роман тобі подарував?..— Ганна остовпіла від несподіванки, зупинилась, розгублена, і лице її нараз взялося крейджаною блідістю. Художники й собі зупинилися, ошелешені Чирвиним вибриком і ще не розуміючи, що сталося. А Чирва, люб'язно пояснюючи, що й до чого, повернувся вже з солоденькою посмішкою до товаришів:— Розорився хлопець бідний — купив дівці перстень мідний. Слово честі! Сказав, що золотий, а він виявився мідний. Не вірите? Ганна його щодня суконною ганчірочкою протирає...

І зразу ж осікся, навіть відступив назад, наляканий гнівним, сповненим пекучої зненависті поглядом дівчини.

Тиха, соромлива, лагідна дівчина на якусь мить стала схожою на розлючене тигреня. Гнівню блискаючи очима, які тепер ще більш відтінювали блідість її обличчя, рвучко ступила до Чирви, відтискаючи його назад термосами й тарілкою:

— Ви...— захлинулася від люті,— ви...— хотіла сказати «дурень», але таки стримала себе.— Ви негідник. Як вам не соромно? Не ваше діло до моїх каблучок! Чуєте?

І, швидко обминувши гурт художників, побігла стежкою вниз.

Чирва-Воздвиженський отетерів і по-справжньому злякався. Художники стояли розгублені, зняковілі. Всім було страшенно незручно й соромно. Стояли мовчки довгих кілька секунд. Аж нарешті, опам'ятавшись першим, Костянтин Павлович люто вдарив кийком об мерзлу землю і пересмикнув плечима:

— Ох і тварюка ж ти, братику, скажу я тобі! — І сердито сплюнув під ноги Чирві...

Ще того ж вечора, по заході сонця, пішов сніг з вітром, зірвався буран. Завивало, бурхало і мело над «Березовою дачею» майже цілу добу. Коли ж вщухло — притис великий мороз. З кожним днем він все лютішав. Стояла така холоднеча, що навіть найтерплячіший з художників — Костянтин Петрович — міг тепер витримувати на морозі не

більше десяти хвилин. Дубіли руки, та й фарби на морозі гусли. Почекали день-два, але погода так і не змінилася.

Не витримав і втік до міста Чирва. А за ним, понудьгувавши знічев'я і пожалкувавши, що цього разу так мало довелося попрацювати на природі, виїхала й решта.

Мусив їхати з усіма й дядя Костя. Провівши його на вокзал до поїзда, Ганна повернулася додому і заходилася прибирати після художників кімнату. Вже закінчуючи роботу, вона випадково зазирнула за шафу і побачила там великий підрамник з натягнутим на ньому полотном. «Хтось забув,— подумала.— Чи не дядя Костя часом?»

Щоб випадково не пошкодити заґрунтованого полотна, відсунула від стіни шафу і, потягнувши до себе підрамник, раптом відчула якийсь глухий, неприємний поштовх у грудях. Це була та сама картина, над якою, як казав Роман Петрович, вони працювали разом. Та сама, яка мала зватися «Зустріччю переможців» чи «Поверненням».

Поставивши картину на ліжку і притуливши до стіни, дівчина одійшла від неї на кілька кроків і, підкоряючись несподіваній втомі, тихо опустилась на стілець.

На широкому заґрунтованому полотні, коли не вважати на хмарину в горішньому кутку ліворуч та на блакитну смугу, що мала дати уявлення про небо, все залишалось таким, яким було ще з осені. В центрі верхньої половини — дівчина з старанно вималюваним, дуже схожим на Ганніне обличчям, в синьому з білим горошком платтячку і ледь наміченими коричневою фарбою контурами ніг. Ліва рука дівчини, відкинувши тінь на обличчя, дашком долоні прикриває очі. У правій, високо піднятій — легка квітчаста хусточка. А навколо неї і внизу, під ногами — сіра порожнеча, в яку дівчина, здається, от-от провалиться.

Ганна вдивляється в розпочату картину. І чим більше вдивляється, тим сильніше охоплює її якась підсвідома тривога чи за ту дівчину, чи за себе. Бо та дівчина, якій немає на що стати, спертися у тій сірій порожнечі, власне, і є вона — Ганна. І починає ввижатися їй, що ось зараз звідкілясь з-за спини простягнеться знайома рука й гострий ніготь безжально перекреслить обличчя тієї дівчини, а потім недбало кине сіре полотно за шафу. «Забув, певне, випадково... Повернеться й забере завтра чи позавтра... А коли повернеться, не забути, обов'язково віддати йому і ту осоружну каблучку, щоб рук не пекла...»

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Однак Роман Петрович за картиною так і не повернувся. Ганна чекала день, два, три, тиждень. Потім побоюючись, що картину в порожній кімнаті може ще виявити хтось інший, вирішила її переховати. Діждавшись вечора, коли Моті не було вдома, вона винесла картину і, скрадаючись попід парканом, понабиравши в халяви чобіт снігу, занесла її до своєї кімнати. Там, передихнувши та витрусивши сніг з чобіт, обгорнула підрамник газетами, перев'язала шпагатом і знову сховала за шафу. «Так буде певніше і спокійніше,— подумала.— А то, дивись, гляне хтось один, покаже іншому. Побачать та впізнають і... мало хто й що може подумати. А тепер отих розмов тільки й не вистачало...»

Міркуючи так, остерігаючись і запобігаючи розголосові, дівчина навіть в думці не мала, що поголос, якого вона найбільше боялася, вже йде, що про їх відносини здогадувалися не лише близькі Романові Петровичу художники, які вже навіть пробували розмовляти з ним про це, але й дехто з «Березової дачі» й навіть із селища. Розкрила їй очі на те, сама гостро вражена несподіванкою, Мотя.

— Ганно, як ти гадаєш? — яюсь, повернувшись з клубу, запитала стурбовано. — Хто б це міг розплескати?

— Що розплескати? — насторожилася Ганна.

— Ну, про все... Одне слово, про тебе та Романа Петровича. Зустріла оце Ліду з радгоспу. Так вона ні з того ні з сього раптом і запитує: «Мотю,— каже,— це правду говорять, ніби ваша Ганна та зв'язалася з якимось старим художником? Та ще він ніби й жонатий, і син у нього років дванадцяти?..» — Хотіла Мотя, певне, розповісти і ще щось, але, помітивши, як Ганна на очах одразу зблідла, замовкла і зовсім розгубилася.

А Ганна, почувши ті слова, безсило сіла на ліжко, біля якого стояла, і лише через якийсь час, не розуміючи нащо, запитала:

— І що ж... що ж ти їй?

— Не знаю, не чула нічого ніяк,— заспокійливо, швиденько зацокотіла стривожена Мотя.— Зовсім, мовляв, нічого не знаю. Брехня, кажу, це все. Отак, засвербів комусь язик. Та й не такий він, кажу, вже й старий...

Зрадливого змісту останніх слів яюсь не помітила в змішанні ні Мотя, ні пририта новою неприємністю Ганна. Та й не вслухалася вона зараз в слова подруги. Досить

їй було вже й свідомості того, що про неї пішов погolos, щоб намалювати в уяві зовсім іншу, не зв'язану ні з Лідєю, ні взагалі з «Березовою дачею», картину:

— Мотю! Слухай, Мотечко, а що коли все це до мами дійшло? — не вимовила, а скоріш простогнала вона.

Мотя почала, як тільки могла, розраджувати й заспокоювати подругу. Прощебетала тоді біля неї чи не увесь вечір. Здається, що ніби трохи й заспокоїла, але, на жаль, ненадовго. Вранці, коли вони втрюх чистили на кухні картоплю, кухонна робітниця Килина, глузливо поблискуючи чорними очима, раптом випалила:

— Ой і потайна ж ти, Ганно, скажу я тобі!

— Як це — потайна? Про що ти? — не зрозуміла Ганна.

— Ну як же! От хоч би взяла й показала оту картину, що з тебе твій Роман змалював...

— Мій? — тільки й змогла тихо вимовити Ганна, почувавши, як їй стало гаряче, а грудям забракло повітря.

— Ну не мій же! — не помічаючи замішання дівчини, пащекувала далі безцеремонна Килина. — Чого ж тут ще й відмовлятися? Шила в мішку не сховаєш. Про це он уже всі горобці на вербах цвірінькають! — Вона розп'ятувала б ще й далі, коли б Мотя, брязнувши великим ножем по емальованій мисці, не схопилася на ноги:

— А ти б краще свій розум мала, дівчино, та чужих дурниць за різними там горобцями не повторювала! Ні, от ти тільки сама звари своєю порожньою макітрою, чи ти хоч подумала, що плещеш? Чи ти бачила, чула? Чи тобі однаковісінько, що верзти, аби верзти? Язик, мовляв, без кісток. А що про дівчину через твоє патякання поганий погolos, всілякі брехні підуть, тобі однаково? Так?!

— Тю, скажена! І пожартувати, виходить, уже не можна! — подавшись назад, з удаваним обуренням вигукнула Килина. Але заспокоїти Ганну те вже не могло. Вона тепер остаточно переконалася, що поганий поговір про неї розійшовся і його вже ніяк і нічим не зупиниш. І усвідомлення цього приголомшило дівчину остаточно.

Коли зустрічалися Ганні зовсім чужі люди чи навіть такі, яких знала дуже мало, почувала себе ще с'як-так. А от коли йшла десь вулицею й помічала здалеку знайомого а чи кількох, то одразу вся спалахувала. Проходячи мимо, ледве видувувала з себе тихе вітання і, потупившись, увібравши голову в плечі, швидко проходила, боячись, щоб не зупинили і не заговорили з нею. Та й, поминувши знайомих, почувала себе не краще. Може, вони й

не озирались навіть на неї, може, і забули одразу, як тільки пройшли, а дівчині все ввижалося, що в спину їй так і колють, так і свердлять цікаві і зневажливі погляди. І навіть слова їхні, вимовлені півголосом чи навіть пошепки, вчувалися: «Вона...», «Еге ж, та сама...». Або: «Оце ж та сама... З художником одруженим зв'язалася», «Коли б тільки це... А то в нього й син майже дорослий», «Тю! І не посоромилась. Дитину сиротити не побоялася. А так, ніби чемне та тихе...»

Ті уявні розмови повсякчас тепер переслідували її сумління, ятрили збуджену уяву, мучили. Страшна річ — людський поговор, навіть тоді, коли він уявний. Свідомість того, що про неї можуть говорити, гнітила дівчину.

Ганна замкнулася в собі, відчуваючи якусь нехоть до всього: і до навчання, і до роботи, і до розваг. Та нехоть оберталася навіть фізичною в'ялістю у всьому тілі, якоюсь байдужістю до життя. І жила вона тепер, рухалася і працювала, як у воду опущена, без живої надії, без радощів. Людей, крім Моті, сторонилася, намагалась не зустрічатися з ними. Єдиним просвітком, єдиною розрадою стали тепер вільні від праці вечори, коли вона могла зачинитися в своїй кімнаті, забитися в куточок на ліжку і читати, читати, до болю в очах, до запаморочення, аж поки Мотя відбере в неї книжку, накричить і примусить вклататися спати. За цей час Ганна змінилася навіть зовні: вона змарніла, ніби аж постаріла, щоки її поблідли, очі погасли.

Якось само по собі зникло і недавнє ще захоплення поезією. З усього, що вона так жадібно читала ще місяць тому, залишилися в пам'яті лише оті, почуті від нього, гіркі, як полин, рядочки:

Ти іще наплачешся в тривозі
І навіглядаєшся вночі...

Тепер вона читала з якимсь болісним захопленням, гостро переживаючи прочитане, здебільшого прозові книжки. З поетів залишився і ще раз перечитувався лише Шевченко. Та й то не весь. Збуджували її уяву лише такі твори, як «Катерина», «Наймичка», «Марина». Та й прозові книжки вишукувала такі, в яких розповідалося б про долю обдуреної, скривдженої дівчини, а то й покритки.

В книжках мимоволі шукала якогось пояснення для себе, намагалася відшукати в них якусь відповідь на свої думки і настрої. Але чим більше читала, тим більше переконувалася Ганна, що нічого схожого між долею тих дівчат з кни-

жок і її становищем насправді немає. Поки сиділа в кімнаті, читала і порівнювала себе до тієї ж Христі, чимало було подібного з її почуттями й переживаннями. А коли починала все те обмірковувати, коли виходила на люди, працювала в корпусі, на кухні чи на подвір'ї, подібність та зовсім зникала, танула, як туман під сонцем. І це дуже дивувало, мучило дівчину своєю двоїстістю і незбагненістю. Соромлячись і побоюючись людського поговору, все ж розуміла Ганна, що в своєму становищі скривдженої вона, зрештою, ні перед ким не зобов'язана ховатися і ніхто не лише не має права, а, власне, і не пробує чимсь зневажити, кривдити, ба навіть докоряти.

Згадуючи та на всі боки перевертаючи в голові, може, й цілком випадкове запитання Ліди, Ганна прийшла до висновку, що коли в ньому і був який докір на її адресу, то стосувався він хіба тільки того, що зв'язалася з «старим». А певніше, то й докору ніякого не було. Лише звичайна дівоча цікавість, та й не більше.

Впевнившись, що поговор про неї все ж іде, Ганна подумала: «Тепер мені всі шляхи відрізано, хоч і не показуйся, не потикайся нікуди. Коли б не все оце, то я змогла б до осені підготуватися, витримати іспити і таки вступити до технікуму...» І почала уявляти собі, як би все сталося, коли б... «А коли б я зараз підготувалася і пішла складати іспити, вже після всього? І коли б, скажімо, склала на «відмінно»?» І вже не розмірковуючи, потрібно чи непотрібно перевіряти це на ділі, сама собі відповіла: «То мене зарахували б до технікуму, та й по всьому».

Отже, виходило, що ніякі її особисті взаємини і поговори не стоять на перешкоді. А коли вона почала прикидати та розмірковувати, то виявилось, що її становище скривдженої, майже покритки, кажучи старим словом, зовсім не перешкоджатиме їй ні в роботі, ні в навчанні. Вчителька Валентина Григорівна через те ніколи не відмовить їй у своїй допомозі, Марта Гаврилівна не звільнить з роботи, а в бібліотеці не перестануть видавати книжки та підручники, було б тільки в неї бажання та настрої.

Лише тепер дівчина зрозуміла, що вона шукає відповіді зовсім не там, що ті старі й прекрасні книги могли тільки якось підкреслити, відтінити її стан, знайти відгук у її почуттях, але пояснити її становище і, тим більше, вказати якийсь вихід не могли. Зате вони яскраво підкреслювали, що тепер час не той, і люди не ті, і її, Ганни, шлях у житті — сироти, звабленої дівчини — зовсім не шлях

Катерини чи Христі, що ніхто зараз не може перед нею заступити дорогу у життя. Все залежить тільки від неї, від її прагнень, наполегливості й сили волі. І то були світлі, вірні, навіть радісні думки. Та все ж усе це не могло повернути їй свіжості перших почуттів, створити бадьорого настрою, позбавити сорому і пригніченості. Значить, і в цих, зовсім нових, відмінних умовах, про які її знайомим з книжок печальним героїням навіть і снитися не могло, ще залишалося щось таке, що могло в якійсь мірі потьмарити, навіть спотворити саме її життя.

Непомітно, один по одному, в роздумах, каятті спливали зимові дні. Наближалася весна, але цього року наближення її не радувало, а ще більше засмучувало Ганну. Минув лютий. На вогких крилах південного вітру пролинув березень з його раптовими відлигами, невидимими під снігом дзюркотливими струмками й озерцями талої води на зелено-блакитній кризі річки. Потемніли, пожухли і почали опадати сніги. Терпкістю живиці, солодкою гіркістю верболозу сповнилося повітря. П'ять днів, і на хвилину не ховаючись за хмарами, ходило в чистому небі високе сонце, пестячи лагідним, материнським теплом і білі стовбури беріз, і чорні зарослі вільхи, і зелену соснову глицю.

А в ніч з п'ятого на шосте вирвалася звідкілясь з-за лісів і загарцювала над селищем та над полями буря. Під ранок притис міцний, по-січневому гострий мороз. Вдень потеплішало. А надвечір з сизувато-синіх, низько навислих над землею хмар посипався густий, лапатий і мокрий сніг. Три дні підряд вітер забігав з усіх чотирьох кінців світу. Увесь час бурхав нестримно, навально, не стихаючи. І протягом трьох днів суцільною білою, непроглядною пеленою спадав на землю сніг.

Такого, то мокрого, то сухого й колючого, а то дрібненького, як пилюка, безрневого снігу в своєму житті Ганна не пам'ятала. Коли він, зрештою, на четверту добу вшух і в просвітах між хмарами на синю небесну галявину вийшло сонце, все навколо якось по-новому незвично перетворилося. Річка просто зникла. Широка низька заплава зрівнялася з навколишніми горбами. На залізничній колії в лісі, по той бік мосту, зупинився вантажний поїзд. У селищі багато будинків засипало аж до дахів. А в «Березовій дачі» між березовим гайком та залізничним насипом, якраз поверх круглого озерця, намело таку кучугуру, що в ній з головою втонула рясна плакуча верба метрів на п'ять заввишки.

Той несподіваний у березні сніг, що засипав шлях та

залізниці, сніг, під вагою якого, обвисаючи, відчахувалося від дерев крилате, товсте гілля, на деякий час звільнив Ганну від її сумних думок. Перших два дні разом з усією молоддю селища вона виходила на суботник розчищати засипану снігом колію. Потім ще три дні разом з відпочиваючими прокладала стежки на території будинку, розчищала дорогу аж до переїзду, відкопувала з-під снігу водогінну будку. Потім ще треба було відкидати дрова, поскидати важкі пласти вогкого снігу з дахів.

Працювати доводилося з ранку до вечора, увесь час на людях. Увечері, повертаючись до своєї кімнати, з обличчям, яке пашіло від морозного вітру, з важкою, але приємною втомою у всьому тілі, Ганна не могла вже ні читати, ні, особливо, розмірковувати. Засинала вона одразу, як тільки щока торкалася м'якої прохолодної подушки, і спала аж до ранку, поки не будила дівчат, стукаючи у двері, Марта Гаврилівна. Так, у напруженій праці, минали дні.

Холодні, але сонячні, дзвінки та бадьорі, подібні один до одного, спалахували вони багряними, рожево-іскристими зорями на сході і, здавалось, одразу розпливалися густо-вишневими загравами, згасаючи і зникаючи за синіми гребенями посріблених і скуйовджених сніговими заметами лісів на заході. За роботою дівчина якось і не помічала, як щодня все вище й вище піднімалося сонце, як ширшали, ніби розсуваючись, далекі бузкові обрії, як осідав, набухаючи водою просто на очах, крихкий сніг.

Весна, яка ще в лютому бентежила своїм наближенням розтривожену дівчину, тепер надійшла для неї зовсім несподівано, зненацька. Звечора, коли вкладалася спати, здавалося Ганні, була ще зима. А прокинулася вже весною. Навшвидку вдягнулась, вискочила на поріг і зупинилася здивована, вражена, радісно приголомшена.

Навколо неї все дзвеніло, сміялося і співало. Заповнивши подвір'я, сосновий та березовий гайки, оглушливо, переможно цвірінчали сотні, а може, й тисячі горобців; під парканом, на снігу, визбираючи дрібне вільхове насіннячко, мелодійно попискувала зграйка червоних, як маків цвіт, снігурів. А далі, у верболозі та вільхових кущах, дзвінко, жагуче-пристрасно видзвонювали, втративши свою зимову метушливість, синички. І, ніби доповнюючи весняний пташиний концерт, бринів у повітрі кришталєво-ніжний передзвін прозорих краплин, які, незважаючи на те, що сонце ще тільки зводилося з-за луку, зривалися з дахів і дерев, розбивалися на зашерхлій з ночі зеленкуватій кри-

жаній поверхні калюжок. Переступивши поріг, Ганна швидко вибігла на косогір, зупинилася там, задихана, обвела очима залиті водою улоговини, далекі бузкові обрії, і, до краю схвильована, сповнена радісним захватом, забувши, що їй треба йти на кухню, раптом щодуху, бризкаючи на всі боки з-під чобіт мокрим синім снігом, стрімголов помчала до березового гайка. Захотілося дівчині вдихнути на повні груди солодкого весняного повітря, впитися свіжими пахощами, намилюватися ще майже невидимими прикметами молодой, може, ще тільки сьогодні вранці народженої весни. Але добігла лише до першої берези, яка ніби вийшла їй назустріч з гайка й зупинилася посеред галявини, поблизу воріт. Добігла і далі вже не пішла.

Навколо все раділо, променилось, співало й сміялося, купаючись у бризках сонячного ранку,— птахи, дерева, синій розлив талої води, синя блакить бездонного неба. І тільки білокора берізка з журливо опущеними додолу вітами, гірко скривджена, печальна, стікала прозорою березовою кров'ю. Чиясь жорстока рука безжально поранила берізку, загнала в глибоку свіжу рану бузинову цівку, з якої у велику чорну пляшку поволі одна по одній скочувалися краплини солодкого березового соку.

Вигляд тієї зраненої берізки вразив Ганну в саме серце.

Вона ще вдома на Поліссі бачила, як люди безжально відрами й глеками точили по весні березову кров. І завжди, коли вона бачила це, зранені берізки здавалися їй живими істотами... А тут...тут відчуває себе так, нібито їй самій нанесено глибоку рану. Дівчина швидко нагнулася, вирвала цівку, перекинула її через ворота на вулицю, пляшку пожбурила в кущі, а сама, накотивши велику грудку вогкого снігу, старанно притулила її до стовбура берези і, немов пластиром, прикрила рану...

І з того дня мала вже Ганна новий обов'язок і нові турботи.

Беріз на території будинку відпочинку росло багато: в гаю, попід парканом, в лузі. Отож, коли пригріло весняне сонце і дерева почали відживати, серед службовців та відпочиваючих знайшлося немало охочих до березового соку. І Ганна всім їм оголосила таємну і нещадну війну. Вона тепер навмисне вставала раніше, швидко оббігала все подвір'я, по коліна в воді обходила березовий гай і скрізь, де тільки помічала, нищила цівки, топила в озері пляшки і, сама страждаючи від болю й обурення, замазувала берізкам рани розмерзлою клейкою і пахучою землею, яку брала тут же з-під торішнього прілого листя...

Сніг зійшов. Лише по ровах, в кущах та затінених місцях лежали ще деінде сірі, крихкі, конаючі клапти.

Перебравшись просто через огорожу, чавкаючи чобітьми по грязюці, Ганна йшла вздовж луку, порослого кущами вільхи та березами. На лузі, там, де він не був залитий водою, поміж торішнім сухим бадиллям пробивалися зеленаво-сині гострячки першої травички, яскраво зеленіли листки подорожника і глухої кропиви. На горбах, вздовж косогору, сипнуло жовтими зірочками жовтця, поміж кущами вільхи, пробившись крізь торішнє листя, блакитними озерцями розлились проліски.

Над силу витягаючи чоботи з масної торфової грязюки, Ганна йшла вздовж луку, пильно придивляючись до кожної берізки і про себе повторюючи слова колись завченого вірша Лесі Українки:

Талого снігу платочки сивенькі,
Дощик дрібненький, холодний вітрець,
Проліски в рідкій травці блідненькі,
То ж була провесна, щастя вінець!

Дерева й кущі розійшлися вбоки, стовпившись праворуч попід косогором, а ліворуч — розтягнувшись понад залізницю. Попереду, скільки око сягало, слався рівний, залитий зарожевілою від ранкового сонця водою простір. Де-не-де по ньому поодиноці, по дві і по три в рожевій воді стояли кучеряві берізки, видивляючись, як молоденькі дівчата, у воду і відбиваючись у ній білими тендітними стовбурцями, як у дзеркалі.

А на горбку, над самою водою, білів теж злегка зарожевілий від сонця, великий парусиновий зонт. Під тим зонтом, по-хазяйському розташувались, сидів на розкладному стільчику перед невисоким мольбертом дядя Костя.

Певне, кваплячись перенести на полотно теплі рожеві відсвіти сонця, які грали на блакитній і густо-синій в затінках воді та стовбурах беріз, працював він швидко, захоплено і так заглибився в свою роботу, що не почув, коли Ганна підійшла і тихо зупинилася в нього за спиною.

Малював Костянтин Павлович, видно, вже не перший день. На широкому полотні в пухнастих клубочках хмарин сяяло глибокою блакиттю високе небо. Внизу, кудись аж поза рамки, розлилася зарожевіла вода. По коліна в воді стояли кучеряві берізки, відбиваючись у її глибині строкатими мерехтливими відбитками. Картина була такою ясною, прозорою і по-весняному свіжою, що від неї, здавалося, навіть пахло весняною повинню і першою зеленню.

Принишкла Ганна деякий час мовчки захоплено стежила за вмiлими, спритними руками художника. Спочатку навіть вирішила і зовсім не озиватися, щоб не відривати людину від роботи. «Постою,— думала,— та й відійду тихенько...» Однак, коли на її очах з-під руки Костянтина Павловича від товстого стовбура схиленої, кривої берези впав на воду її відбиток і, химерно вигинаючись на легеньких хвильках, раптом затремтів, видовжуючись так, ніби вода на картині ожила, Ганна, забувши про все, не витримала:

— Ой! — вигукнула, захоплено сплеснувши руками.— Геть-чистісінько як у Левітана!..

Костянтин Павлович, зовсім не здивувавшись з появи дівчини, повернув до Ганни своє кругле обличчя, яке вже встигло обвітритися, і, поглянувши на неї по-старечому лагідними очима, посміхнувся:

— О!.. Ганна? Здрастуй, Ганно! Дуже радий тебе бачити. Розповідай, як живеться...

Розмова зав'язалася тепла і щира, як поміж добрими старими знайомими. Вона не заважала дяді Кості і від роботи не відривала. Старий говорив, розпитуючи дівчину про знайомих, сам розповідав, а рука його тим часом впевнено і спритно бігала по полотні, і очі, ледь примружившись, пильно вдивлялися то в природу, то в картину...

Виявилося, що працює тут дядя Костя вже третій день, що весняна натура цього року чудова, такої великої дружньої повені він уже давно не пам'ятає. Приїжджає він сюди то з одним, то з другим з товаришів першим ранковим поїздом, а відїжджає до міста, вже коли починають насуватися вечірні сутінки. Мольберт та полотна лише в одного знайомого біля вокзалу. Дні тепер стоять погожі і головне довгі, так що він за день встигає зробити багато, а щоденна їзда у переповненій людьми «летучці» його не стомлює, а лише розважає. І хто ж його знає, як несподівано іноді народжується і до чого чіпляється невлотима людська думка!

Костянтин Павлович сказав про те, що залишає мольберт та полотна у знайомих, а Ганні раптом згадалося полотно, що його забув Роман Петрович за шафою.

«Ой, а каблучки тієї триклятої я так йому і не повернула!»— вже, здавалося, зовсім без будь-якого зв'язку стрельнуло в голову. І неждано-негадано Ганна випалила:

— Що я хотіла вам сказати, дядю Костю!.. Там у нас Роман Петрович картину недокінчену забув. Може б, йому переказати якимось, щоб забрав? Як ви скажете?

— Роман Петрович,— не озираючись, ніби про когось мало знайомого, протягнув Костянтин Павлович.— Не зустрічаємось ми тепер з ним, Ганно... Правда, вчора бачив здала. Тут він. Десь поблизу, мабуть, кімнату найняв...

Почувши ті слова, Ганна якось злякано озирнулася назад. Ніби зустрілася оце зненацька з самим Романом Петровичем. І від тієї зустрічі стало їй лячно і бридко. Тю, дурна,— вилаяла себе дівчина і, заспокоївшись, подумала:— Щоб там не було, а треба розшукати його і повернути каблучку. Бо, може, ще думає там про мене хто й зна що!..»

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Після всього, що сталося, Ганна ніби протверезіла. І здавалося їй тепер, що все те, що було до появи дружини Романа Петровича,— було ніби якимсь суцільним маяченням. Зараз же те гарячкове маячення минуло, і дівчина усім еством своїм, усім чистим і незіпсованим, що жило в ній, з якоюсь пронизливою гостротою відчула, що її ніби в якусь липку трясовину затягувало. І, налякана, вона почала гарячково виборсуватися, хоч це було вже й нелегко.

З ясною чіткістю, з болем бачила тепер, що наробила непоправимих дурниць, що, не помітивши й як, здуру, довірливості та безхарактерності, не замислившись навіть над тим, що ж то за людина, з якою ти зв'язуєш свою долю, пірнула сторч головою просто з мосту та в воду...

А тепер от спробуй впливи, коли навколо тебе вже бурнуть якісь приглушені чутки та плітки! І самій навіть подумати гидко про свій вчинок, про свою безвольність. Ну, от хоч би й з тією каблучкою!.. Плаття одразу повернула, а з цим розгубилася та так і залишила нащось у себе. Залишила, просто не подумавши. А вона, може, й справді яка дуже дорога... Та й так, хоч і схована далеко, аж на самісіньке дно чемодана, все ж ніби вогнем руку пече.

Ще до зустрічі з дядею Костею та поки не було близько Романа Петровича, якось воно вже не так гостро тривожило. Час потроху приглушував біль, все почало влягатися, і вона ніби трохи й заспокоїлась... А оце як почула, що він близько, як згадала про все, як подумала, що тримає в себе ще й отой перстень, який ятрить її згадкою про вчинену наругу, то аж голова від того запаморочилася...

Ганна взяла з чемодана загорнутий у хустку перстень і переклала собі до кишені. Носила його тепер увесь час при собі. «Зустріну десь, зразу і віддам. Підійду мовчки,

віддам, та й по всьому!..» — думала і на одну згадку про можливу зустріч знову бридко й терпко ставало в неї на душі. Так бридко, що навіть і прихід весни не веселив.

А весна наступала швидко, нестримно, навально. Світ ярився бентежною, іскристою синявою і ніжною блакиттю. Річка, зламавши кригу, вийшла з берегів і залила всю заплаву. Від соснового гайка та крутого косогору, який спадав донизу від першого корпусу, і аж до самого лісу, на два кілометри завширшки, велично і владно розпросторилась вода. На її блакитних просторах лише де-не-де тремтіло верхів'я верболозу та крутилися великі зеленаві крижини.

Дорогою до вокзалу тепер можна було пробратися, лише високо піднявши халяви чобіт. А що чоботи з високими халявами були не в кожного, то біля воріт постійно чергував невеликий човник, прив'язаний мотузочком до хвіртки.

Днів за три після зустрічі з дядею Костею Ганна переплила тим човником до залізниці. Мала дещо купити в крамниці і занести на пошту листи. Вибравшись на переїзд, вирішила перейти через вокзал і купити в буфеті цукерок.

На пероні і в самій станції було повно людей: чекали поїзда, товпилися біля кас і книжкового кіоска. Буфет, коли Ганна зазирнула туди, виявився теж переповненим. До буфетної стойки, певне, й не дотовпишся. Зупинившись нерішуче у дверях, дівчина обвела очима тісну, заставлену столиками кімнату і нараз швидко, злякано відсахнулася. В кутку за столиком, заставленим пивними кухлями та засипаним лускою тарані, сиділи Роман Петрович, Чирва-Воздвиженський та їхній директор. З розчервонілих облич, енергійних помахів рук і голосної розмови можна було одразу зрозуміти, що були вони вже добре-таки напідпитку.

Остерігаючись, щоб її ніхто з тих трьох зараз не помітив, Ганна позадувала з буфету, змішалася з натовпом і вибігла з вокзалу на широку піщану вулицю. Дуже не хотіла, щоб хтось із знайомих бачив, як вона заглядала до буфету, і не пустив якого поголосу. Особливо боялася, щоб не помітив її директор, а ще більше — отой гидкий Чирва, який і так розпускав про неї плітки. Вулицею до центру селища майже бігла. Бігла і думала, що з Романом Петровичем їй однаково і обов'язково треба зустрітися і віддати йому ту каблучку. Хоч і зустрічатися страшно. Побачить хтось, і знову піде поголос. Коли б якийсь ніби випадково, якийсь так непомітно.

...Вдруге, і таки випадково, побачила вона його за якусь

годину. Поверталася з селища понад залізницею, а він, певне, провівши Чирву-Воздвиженського, стояв на пероні, спершись ліктем на стойку закритого рундука, і курив.

«От і нагода...» — подумала Ганна, відчуваючи разом з тим, як їй стає і боляче, і лячно, і ніяково.

Одно слово, як не бадьорила себе дівчина, а підійти до Романа Петровича так і не наважилася. Картаючи себе за слабодухість, збігла з насипу і швидко, щоб він, бува, не помітив, сховалася за переїздом...

Цілу добу по тому каялася, переживала, не спала майже цілу ніч і вирішила що б там не було, при першій нагоді, при першій зустрічі переступити через усі свої вагання й сором і таки підійти і віддати йому ту каблучку...

Однак і з того рішення знову-таки нічого не вийшло.

За два дні, коли Ганна втретє побачила його і мобілізувала всю свою рішучість, щоб таки підійти, Роман Петрович, який простував назустріч їй вздовж вузької вулички, раптом прискорив ходу і, не доходячи кількох десятків кроків до дівчини, круто повернув у бічний завулок.

Коли Ганна дійшла до рогу, то побачила тільки його спину вже кварталів за два. Роман Петрович швидко і енергійно віддалявся, ні разу навіть не озирнувшись...

Ще раз вони зіткнулися несподівано майже впритул. Були кроків за десять одне від одного. Вона виткнулася з-за рогу продуктового магазину, а він саме виходив з ідальні. Коли побачив її — на мить зупинився, пильно і, здалося дівчині, наполохано зиркнув на неї, метнув поглядом вздовж вулиці й, не привітавшись, швидко шугнув у непричинену хвіртку чийогось подвір'я.

Ганна вражено зупинилася посеред вулиці, дивлячись йому вслід. «Невже ж справді не впізнав?» — думала.

А Роман Петрович швиденько перетнув подвір'я і... не заходячи до хати, чкурнув поза погребником у городи.

«Тікає від мене, чи що?» Ганна раптом різко відчула, що ніколи вже не зможе підійти до нього, нізачо в світі, хоч би тут її убивали чи вогнем палили.

«Хіба попросити Мотю, щоб віддала?.. Ні... Якось незручно. Вона ж про це нічого не знає... А може, самій занести? Дізнатись, де він живе, вибрати, коли його дома не буде... Заклеїти в коробочку, щоб ніхто сторонній, хазяїн там чи хазяйка, не довідалися що й до чого, надписати й віднести... Мовляв, передали Романові Петровичу з дачі. Забув там, чи що... А її однаково ж там ніхто не знає. Мало хто може послати її з якимсь листом чи пакунком...»

...Пізніше з'ясувалося, що мешкає Роман Петрович зовсім недалечко, за переїздом, наймаючи кімнату в однієї літньої вдови, яка живе у просторому будиночку лише удвох з дочкою і працює кухонною робітницею в санаторії.

Каблучку Ганна носила тепер завжди при собі і, якимось повертаючись по обіді з бібліотеки та помітивши, що Роман Петрович з Чирвою попленталися до станційного буфету, вирішила зараз же забігти до нього на квартиру, негайно, не відтягуючи й на хвилину...

Критий гонтом, охайний вдовин будиночок за високим глухим парканом потопав у кущах черемхи, бузку, у високих сливах та рясних крислатих шовковицях.

За непричиненою хвірткою на вузькій стежці, обсаженій з обох боків рядочками півників, які вже витикалися з землі своїми блідо-зеленими пагонами, Ганну зустрів лютим гавкотом рябий, кудлатий, приземкуватий собака з довгими, лопухуватими вухами. Він аж захилювався від гавкоту та люті. Але як не старався, як не попереджав хазяїв — на подвір'я так ніхто і не вийшов. Ганна трохи почекала, потім, помітивши, що рябий скаче на короткому ланцюжку, пробралася попід стіною до низенького ганку, обвитого темно-рудюю лозою дикого винограду. Постукала в двері і, не дочекавшись відповіді, штовхнула їх рукою від себе. Двері легко відчинилися у темні вузьенькі сіни, заповнені різним домашнім начинням.

— Хто там? — запитав, чимсь ніби роздратований, сердитий жіночий голос. Слідом за тим оббиті чорною цера-тою хатні двері широко розчинилися, і на порозі стала присадкувата, дебела дівчина в хатніх пантофлях на босу ногу. Була та дівчина в коротенькому, в чорну та білу клітинку платті, яке не прикривало ні опецькуватих, червоних, немов нашмаганих вітром литок, ані круглих колін. Рукава у платті були теж короткі, по лікті, і в них ледве вміщувалися аж занадто повні руки. Та й взагалі те плаття, щільно облягаючи тугі жіночі форми, здавалося на дівчину тісним.

Обличчя в дівчини кругле, щоки повні, рожеві, ніс — картоплинкою, а губи повні, гарно окреслені, вишнево-червоні. Гарними були ще в неї широкі, густі, оксамитні брови і дві товстих, чорних як ніч коси, які спадали на повні округлі плечі. Можливо, були б гарними й великі, темні очі, коли б їх не псував якийсь гострий сердитий вираз.

Якусь мить, примружившись і зморщивши свого й без того низького лобика, дівчина гостро й насторожено оглядала Ганну, не оступаючись з порога.

— Скажіть...— ніяковіючи під тим поглядом, обізвалася Ганна.— Мені до Романа Петровича. Просили передати.

— До Романа Петровича? — дівчина ще раз підозріло оглянула Ганну з ніг до голови.— Ану заходь до хати, чого ж у дверей стоїш?

Ганна переступила поріг і озирнулася навколо. Була у великій, біднуватой, але охайно вмебльованій кімнаті, з всуціль застеленою квітчастими селянськими половичками підлогою. Бідність умеблювання надолужували старанно, певне, власноручно вишиті килимки, подушечки та різні мереживні дрібнички.

На вікнах і просто на підлозі багато розкішних, укоханих вазонів. На стінах — кольорові огоньківські репродукції, старанно засклені у дешеві рамочки.

— Мені... Мене послали,— почала було Ганна, причинивши за собою двері, але договорити так і не встигла.

Бо двері за її спиною знову тихо рипнули і на порозі став... сам Роман Петрович.

Обличчя його було явно стривоженим, а очі якісь округлені і наполохані. Можна було подумати, що він навіть навмисне прибіг сюди, помітивши, що Ганна попростувала до його мешкання.

Перевівши швидкий погляд з однієї дівчини на другу, він розгублено і вимушено посміхнувся:

— О, дивись, Ганнуся в нас!.. Ви що ж, дівчатка, вже познайомилися? Це, Ганнусю, моя хазяйка — Томочка, а це, Томочко, Ганнуся з «Березової дачі»,— заговорив він, не сходячи з порога, удавано-жвавим, запобігливо-веселим тоном,— не зводячи настороженого погляду з дівчат.—Що доброго скажеш, Ганнусю?!

Вся, з таким зусиллям зібрана рішучість в одну мить залишила Ганну. Вона розгубилася і, не знаючи, що ж тепер казати, стояла якусь мить мовчки. Стояла, з жахом думаючи, що далі так стояти і мовчати просто незручно, що ота Томочка просто хто й зна що може подумати, і, врешті, як утопаючий за соломинку, змушена була вхопитися за перше, що спало на пам'ять:

— Я хотіла тільки сказати,— ледве поворушила неслухняними губами, ніби виправдуючись,— хотіла переказати, що ота картина... Ну, що картину ви там у нас забули.

— Картину? — здивувався чи удав тільки, що дивується, Роман Петрович.— Яку картину, Ганнусю?

— Ну...— Ганна зашарілася, не знаючи як відповісти.— Ну, оту... що ми... що ви малювали...

Тепер вона вже калялася, що нагадала їй про картину. Сказати, що ту саму картину, на якій він намалював її, було ніяково. Та ще при Томці, при якій вона не сказала б так, хоч убий її. А сказати якось інакше, як не намагалася, не могла. Як тільки не пояснювала — Роман Петрович тільки дивувався. Чи то не хотів чомусь зізнаватися про ту картину, чи їй справді зовсім забув?

— Ну як же!.. — безнадійно вже плуталася Ганна, безсило борсаючись у непокірних словах і марно намагаючись вибратися з цього непевного становища. — Ну, така... ота, що ви ще з осені почали. Дівчина там над Дніпром... зустрічає з війни...

— А-а-а! — нарешті байдужим тоном протяг Роман Петрович. — Ота? А я думаю, що там за картина! Спасибі, Ганнусю, якось при нагоді візьму. Вона мені тепер, власне, не потрібна, не турбуйся. Не знаю вже, коли її візьмуся знову за неї... Ну, до побачення, дівчатка! Хоч з вами їй дуже приємно, але, на жаль, працювати за мене ніхто не буде...

І ще раз обвівши дівчат настороженим, хоч і дещо заспокоєним поглядом, пірнув у протилежні, завішені вишитою порт'єрою двері до сусідньої кімнати...

Вкрай розгублена, зла на себе і на весь світ Ганна залишилася ні в сих ні в тих.

Зціпивши зуби, мовчки повернулася до дверей і зупинилася ще, втупивши очі в простінок поміж вікнами. Там, в сусідстві з ведмежатами Шишкіна та мисливцями Перова, вирваними з «Огонька», висіла знайома картинка. Вражєній дівчині спочатку навіть здалося, що та картинка її, саме та, яку подарував їй Роман Петрович восени. Ті самі трохи недбалі поквалітиві, яскраві і ефектні мазки. Ті ж кольори: внизу всуціль червона клумба сальвій, а над нею жовтогаряча густа листва осінніх кленів. Тільки в дівчини, яка так само, як і на Ганниній картині, стояла під кленами, були товсті, довгі чорні коси, товсті червоні литки і повні, рожеві щоки. Одягнена та дівчина була в коротеньке, тіснувате, в клітинку плаття і дуже скидалася на Тамару.

Задивившись на картинку, може, трохи довше, ніж того вимагали час і обставини, Ганна, нарешті, похнюпивши голову, з відчуттям того, що вона вчинила нову непоправну дурницю, тихо вийшла з кімнати, супроводжувана злим і насмішкуватим Тамариним поглядом...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Ще того ж дня директор наказав Ганні їхати разом з шофером Петром Якимовичем по картоплю. Наряд міська база виписала до одного з приміських колгоспів, де закуплена з осені картопля зберігалася цілу зиму в кагатах. Їхати було недалеко. Кілометрів з двадцять по шосе і потім ще п'ять ґрунтовою дорогою через ліс та поле. І хоч було зараз весняне бездоріжжя, Петро Якимович тих п'яти кілометрів ґрунтової дороги не боявся. Чув від знайомих шоферів, що машини там проходять добре, і сам знав, що скрізь тут дороги піскуваті, тверді і від води лише тужавіють.

Коли виїхали з воріт «Березової дачі», годинник показував четверту. Але сонце в небі стояло ще по-весняному високо, день був теплий, сліпучо-ясний. До центру селища їх проводжала дружина Петра Якимовича — Нюся. Сиділа вона в кабіні разом з чоловіком, а Ганна вместилася в кузові. В містечку, коли Петро Якимович зупинив машину, Ганна перейшла до нього в кабінку. Нюся, зупинившись біля продмагу, побажала їм щасливої дороги і потім, коли вже рушили, помахала навздогін рукою, гукнувши до чоловіка, щоб не барився, бо ввечері в клубі йтиме нова кінокартина.

Ґрунтова дорога виявилася не такою надійною, як сподівався Петро Якимович. У багатьох місцях пісок перетворився на рідке багно, яке засмоктувало колеса. Глибокі колії і вибої скрізь були сповнені весняною водою. В кількох місцях вода розлилася широкими озерами, перегородивши дорогу. Тому їхати довелося поволі, обережно, часто зупиняючись і попереду випробовуючи шлях власними ногами.

До колгоспу добиралися більше двох годин, а звідтіля, навантаживши картоплю, вирушили вже зовсім надвечір. Не одїхали і двох кілометрів від кагатів, як довелося міняти камеру, що раптом стрельнула на все поле. Згаяли ще з півгодини. Коли вїхали в ліс, через який проходив найнебезпечніший відтинок шляху, кілометрів на півтора, сонце зайшло, і почало швидко сутеніти.

Їхали повільно, обережно, часто зупиняючись. До шосе залишилося не більше кілометра, навколо вже стояла непроглядна нічна темрява. Весняна, безмісячна, хоч і зоряна, ніч впала на землю швидко і якимось непомітно. Не знайшовши обїзду, безпорадно потикавшись золотими вусиками фар об мокрі стовбури високих сосон, машина заїхала в широку ковбаню, важко, натужно завила мотором і за буксувала.

Буксували довго і безнадійно. У світлі фар з-під коліс бурхали назад цілі фонтани грязюки, від перегрітого мотора, як від печі, пашіло нестерпним жаром. Мусили-таки зупиняти машину, виходити з кабіни, ступаючи просто в воду, яка сягала аж поверх халяв. Грузнучи в багні, навпомацки вибирали в лісі хмиз, рубали вільхові кущі і, розчистивши попереду колю, скидали те все під задні колеса.

Знову буксували, подаючи машину назад, і нарешті вибралися на твердий піскуватий ґрунт.

Петро Якимович заглушив мотор і, охолоджуючи його, підняв крила кожуха. Потім, втерши заляпане грязюкою обличчя рукавом ватника, закурив цигарку і, впрілій та стомлений, присів відпочити на сидіння, не зачиняючи дверцят. Ганна, відламавши ялинову лапку, встигла тільки нагнутися, щоб зчистити з чобіт налиплу грязюку, як раптом несподівано розітнувся новий оглушливий постріл. Знову лопнула щойно замінена камера.

Петро Якимович голосно вилаявся і з досадою сплюнув у калюжу. Ганна лише покійно і тихенько зітхнула. Нової камери, щоб замінити пошкоджену, вже не було. Лагодити теж не було як і чим. До хорошої дороги добрий кілометр, до ближнього села ще більше. А тут навколо ніч, тихий сосновий шелест, і жодної живої душі поблизу. Хочеш не хочеш — доводилося залишатися біля машини на всю холодну й довгу весняну ніч. Петро Якимович, підставивши домкрат, порадив Ганні вийти до шосе попроситись на якусь машину або дійти до села і там переночувати. Дівчина уявила собі залитий водою, вибоїстий, заболочений шлях у темряві, навколишній ліс і рішуче відмовилася кидати машину. Тоді Петро Якимович, уже з меншою певністю, без будь-якої надії на її згоду, запропонував Ганні залишитися біля машини, а він вийде на шосе і спробує якось зарадити своєму горю, може, навіть дістати камеру у якогось із знайомих шоферів. Залишитися одній з машиною серед лісу вночі Ганні було страшно. Кинути ж машину з картоплею напризволяще не могли ні шофер, ні дівчина. Отож не залишалось нічого іншого, як тільки набратися терпіння і спокійно чекати до ранку...

— От тобі й нова кінокартина,— вже без досади, примирливо жартував звиклий до всього Петро Якимович, запалюючи нову цигарку. Ганна на те навіть не обізвалася. Вона накинула на голову брезентового дощовика, зручніше вместилася на сидінні в кабіні і, заклавши руки в рукава пальта, спробувала задрімати.

Та задрімати так і не пощастило. Мотор дуже швидко прохолов, а разом з ним так само швидко прохололо і зігріте роботою тіло. В кабіні стало нестерпно холодно, незважаючи ні на тепле пальто, ні на дощовик. Мусили, спочатку Петро Якимович, а потім і Ганна, виходити з кабіні і тупцювати навколо машини. Та мало зігрівало і безцільне тупцювання. Ніч дедалі ставала все холоднішою, з півночі потягнув гострий, пронизливий вітерець, і земля під ногами, підмерзаючи, глухо застугоніла.

Нестерпно довго і нудно тягнулася безконечна ніч. Холод допікав усе дужче та дужче. Петрові Якимовичу першому спало на думку набрати в лісі хмизу та сухого гілля і розкласти багаття. Розшуки сухого топлива в темному лісі, робота і якась певна мета заволоділи увагою і зігріли їх. А коли, нарешті, запалало багаття, кидаючи на дорогу веселі відблиски і мерехтливо відбиваючись у пришерхлій від заморозку калюжі, стало і зовсім затишно.

Так, підтримуючи багаття, пританцьовуючи на мерзлій лункій землі, вони вкорочували ніч тим, що пекли картоплю, їли її без солі, прихвалюючи та смакуючи, і розмовляючи про все, що тільки спадало на думку.

За всю довгу ніч ніхто так і не пройшов і не проїхав повз них. Тільки іноді чути було, як на шосе, мигнувши на мить блідим сяйвом фар і вихопивши з темряви то силует високої сосни, то — похилої берези, з приглушеним віддаллю гуркотом мотора проходили запізнілі машини.

Ніч здалася такою нестерпно довгою, що довгожданий ранок з морозцем, пухнастим інеєм на деревах і ніжно-рожевими спалахами на синіх хмарах край неба на сході, уже не радував і не звеселяв. Обое були до краю стомлені, в обох — скаламучені, без блиску очі і збляклі, ніби аж запалі, щоки.

Поки Петро Якимович, залишивши Ганну біля машини, добирався пішки до шосе, а потім на випадковій машині до ближчої МТС та поки повернувся назад з новою камерою, минуло близько трьох годин. Добрих три години ще пішло на те, щоб замінити камеру, виїхати на шосе і нарешті добратися до свого селища.

Було без чогось дванадцять, коли машина зупинилася на переїзді перед спущеним шлагбаумом. Щойно пройшов поїзд з міста, і за кілька хвилин мав пройти другий — до міста. Чекаючи, поки пройде поїзд і шлагбаум підійметься над переїздом, Петро Якимович заглушив мотор і вийшов

з кабіни. Щоб трохи розім'яти ноги та й усе натомлене тіло, ступила на землю й Ганна. Обережно переступаючи сповнені весняною водою колії, обійшла навколо машини ближче до смугастої перекладки, за якою біля рейок стояв дерев'яний пофарбований рудою фарбою будиночок стрілочника. Весняне сонце піднялося вже високо в небі, якраз над переїздом, і тепло та лагідно пригрівало землю. Від вранішніх приморозків та іню не залишилося й сліду. Скрізь, де тільки ще приховувався посинілий сніг, з-під горбів та косогорів весело джерготіли метушливі струмки. На високій вільсі по той бік переїзду, збившись вкупу, оглушливо, збуджено лящали зграї горобців. А ще десь далі, в лозах, пристрасно-жагуче, з глибокими паузами видзвонювала синичка.

За семафором, схований стіною густого сосняка, лунко, нетерпляче прогук паровоз. Ганна повернулася в той бік і побачила Романа Петровича. Разом з Чирвою-Воздвиженським він ішов стежкою понад насипом залізниці від вокзалу, наближаючись до машини. Обидва були лише в піджаках. Тільки Чирва в шапці і з замотаною шарфом шиєю, а Роман Петрович з розхристаним коміром, без шапки, з скуйовдженням на легенькому вітрі волоссям. Були вже недалеко. Йшли, балансуючи і сковзаючись на мокрій стежці і підтримуючи один одного під руку. І ще здалеку можна було впізнати з енергійних рухів та голосної розмови, що обидва добре вже похмелилися.

Першим бажанням і навіть інстинктивним порухом Ганни було — перебігти за машину і схватися. Але Роман Петрович вже помітив її, Петра Якимовича та машину ще здалеку. Привітно, ніби зрадівши тій зустрічі, помахав рукою. А порівнявшись з машиною, привітався, потиснувши руку спочатку Петрові Якимовичу, а потім і їй так, ніби й не було нічого ніколи поміж ними, ніби й не він ще вчора утікав від неї на вулиці. Однак Ганна тепер уже не дивувалася. Був Роман Петрович зовсім п'яний. Отже, і море йому було по коліна.

Уперто тримаючи Ганну за руку, Роман Петрович з п'яною солоденькою привітністю розпитував, звідкіля ідуть і чого такі стомлені та заболочені.

Петро Якимович, якому однаково треба було чекати, поки піднімуть шлагбаум, охоче розповідав про свою пригоду і про холодну ніч, проведену на дорозі серед лісу.

Вислухавши ту розповідь, Роман Петрович співчутливо

похитав головою, а Чирва-Воздвиженський раптом, несподівано для всіх, оглушливо хахакнув.

— Отак удвох і мерзли цілу ніч у лісі? — перепитав, висміявшись. — У кабіні, чи як? — знову хахакнув.

Щось таке незвичайне, насторожене, можливо, навіть глузливе, майнуло при тих словах і в погляді Романа Петровича. Ганна, вловивши той швидкий погляд, одразу густо почервоніла.

— Дивіться, щоб не перепало вам часом на горіхи від Нюсі, — не вгавав підпилий Чирва.

Ганна почервоніла ще дужче і страшенно зніяковіла. Побачила, що Петро Якимович щось відповів Чирві, без посмішки, серйозно, а може, навіть різко, але слів його не почула. Вони потонули в гуркоті поїзда, який, набираючи швидкість, мчав саме попереду машини через переїзд. Помітила тільки, що нахабна, п'янька пичка Чирви раптом незадоволено скривилася, і він, зразу ж, як тільки останній вагон проминув переїзд, швидко шугнув кудись убік, не попрощавшись і не чекаючи Романа Петровича. Петро Якимович теж, не озираючись на Ганну і не чекаючи її, сердито шарпнувши дверцята, скочив у кабіну і, як тільки піднялася ближча балка шлагбаума, включив мотор і рушив машиною на переїзд.

А Роман Петрович, який увесь цей час і не відходив від Ганни, раптом настирливо потягнув збентежену, червону від сорому та злості дівчину в бік від переїзду на стежку, що петляла поміж насипом і огорожею «Березової дачі».

— Слухай, Ганнусенько, — заговорив швидко, притишено, майже пошепки, — щось мені не подобається, що ти останнім часом стала такою похмурою та неприступною. Чи ти часом не розсердилася на мене, га? Слухай, Ганнусенько, от ти тільки уважно послухай, що я тобі скажу, і сама все зрозумієш... — І почав говорити, зовсім здивувавши дівчину, про те, як він її кохає, як сумує за нею і тільки тим і марить, щоб скоріш з нею одружитися.

Тягнувши за собою дівчину по стежці за високий паркан і густі вільхові зарослі, далі від людських очей, він говорив і говорив, не спиняючись, майже не переводячи подиху, про своє кохання, про свої сподівання і про те, який він неvezучий, нещасливий і як усе, рішуче все в житті повстає проти нього. Хоч все це, запевняв уже бадьорішим голосом, лише тимчасові труднощі, які закінчаться, коли тільки він нарешті розлучиться з своєю дружиною. А розлучиться він обов'язково, що б вона там не виробляла і як би не викру-

чувалася. Раз він уже вирішив — то слово його тверде. Він доведе все до кінця. І нехай вона, Ганнуся, знає, що все вже йде на лад, що кінець усьому цьому вже близько. Ще місяць, ще два, і вся ця тяганина залишиться позаду — вони будуть нарешті вільними, як птиці. Тільки... Тільки йому — ой, як важко саме зараз. Важко пережити оті плітки, поголоси... Може, Ганна ще не знає? Але вона мусить знати! Нехай не думає, що він ото так, з примхи, знайшов ту кімнату. Коли б то так! Мусив! Бо в «Березову дачу» просто соромно й носа потикати: ота його «мила дружинонька», оті його «друзі» — «милі симпатяги», дяді Кості різні там таку заварили кашу проти нього, таку кашу! Просто за горло взяли й душать. На збори його, Романа Петровича, збираються витягнути, ледве чи не в газеті опалюжити, а може, й гірше що. Приїхав оце з міста Чирва, так розповідав: всі там грім і блискавки збирають на бідну, нещасну його — Романа Петровича — голову. А тут ще оте капосне, пащекувате дівчисько — Тамарка. Він би вже й кинув її кімнату, та де ж подітися? Оті його закляті друзі просто бойкотують його. Не хочуть і жити разом, обминають. Він уже, бачиш, їх, бездар, компрометує! З тією відьмою в одній квартирі жити й думати нічого. Ну, а працювати ж треба! Він, звичайно, знає, що все це швидко мине, з'ясується, бо сумління у нього чисте. Знає також, що найкращий спосіб заткнути їм усім пельки — одружитися з нею, Ганною. Але ж, не розлучившись з першою, — не одружишся з другою. Ганна мусить це розуміти. А та відьма навмисне тягне, щоб ще більше очорнити, втоптати в багню. Все це згодом пройде, розвіється, як дим. Але зараз... зараз. Ну, хоч вішайся, хоч крізь землю провались на якийсь час, щоб усі ті злі язики примовкли. Він уже думає, думає і так і інакше, але ж знову Ганнуся мусить зрозуміти, що він, з його ім'ям, куди не ховайся — не сховаєшся. І, як не крути, він вирішив, надумався і хоче просити її на тих два-три місяці зійти з людських очей, дати можливість про себе забути.

Ганна майже не слухала його п'яного белькотіння, думаючи тільки про те, як би це непомітно, не повертаючи нічної уваги, вирватися від нього і втекти. І, тільки почувши останні слова, насторожилася, і навіть злякалася. Згадала Тамару, оту нову картину з сальвією, і гостра тривога пронизала її: «Чого йому ще треба від мене?.. Нащо хоче зовсім із селища спровадити?.. Чого боїться?..»

— А ти не лякайся,— ніби прочитав її думки Роман Петрович.— Я це вже все обміркував... Ну, скажи, справді, хіба тобі не однаково, де працювати оцеї час?..— І розповів, що тут, кілометрів за сімдесят, є в сусідній області радгосп. Там один його добрий знайомий працює старшим агрономом і зможе влаштувати її на найкращу роботу. Її там ніхто не знає. Він, Роман Петрович, напише їй перед від'їздом листа. Навіть грішми, скільки зможе, звичайно, не дуже багато, допоможе.

— Ну, то як, Ганнусенько? — заглянув їй у очі своїми зараз напрочуд ширими і не мигаючими очима.— Може, завтра і заяву директорові напишеш, щоб не затягувати із звільненням, га? Він говорив, майже благаючи, розхвалюючи роботу у якомусь зовсім не відомому їй радгоспі, обіцяючи після розторгнення першого шлюбу приїхати до неї і одружитися. Тільки б зараз вона залишила роботу в «Березовій дачі», виїхала з селища і щоб про неї та про їхні відносини забули і перестали ляпати язиками, бо він, зрештою, просто не витримає.

Ганна відчула, як вся вона поступово почала наливатися якоюсь важкою, пекучою злістю. Майже засліплена тією злістю, забувши вже й про обережність, з силою шарпнула свою руку, вирвалася і з притиском прошепотіла:

— Ідіть від мене!.. Чуєте! Нічого мені від вас не треба! Зійдіть з дороги, а то я не знаю, що зроблю!!

— А, то ти он як! — і собі налився п'яною люттю Роман Петрович.

Але Ганна вже не чула тих слів. Різко повернулася до нього спиною, пройшла до паркана, відсунула вбік відому тільки їй прибиту одним цвяхом штахетку і пірнула в неширокий отвір, опинившись на території дачі. Швидко пішла вздовж косогору, грузнучи у піску, просто до високої сосни, яка стояла під вікном їхньої з Мотею кімнати...

У кімнаті, стягнувши з себе лише пальто та чоботи, одразу впала на ліжко. «Чого він ще від мене хоче, нащо йому?» — тоскно подумала, торкнувшись гарячою щокою подушки і, не знайшовши та й не намагаючись знайти відповіді на те запитання, одразу провалилася в важкий, як небуття, сон...

Прокинулася вона аж надвечір з розбитим тілом і важкою головою. Ще не встигла навіть не лише обміркувати, а просто пригадати всього, що з нею трапилося за останню добу, як схвильована і чимсь розлючена Мотя приголомшила її новою неприємністю.

— Ти тільки подумай! — говорила вона жалібно, скрививши обличчя, що, як відомо, мало означати в неї крайній ступінь роздратування й злості.— Ти тільки подумай! Ота циганкувата, чорнорота Тамарка плеше про тебе, розносить по всьому селищі, що ніби ти переслідуюєш отого п'яного Романа, не даєш йому спокою, в'язнеш до нього і чіпляєшся, мовляв, на шию так, що він просто змушений ховатися від тебе. Приходила вчора і сюди, брала обід і тут язиком молосла. Хвалилася Нюсі, що він боїться через тебе і на вулицю показуватися. Тьху! — сплюнула Мотя і сердито притупнула ногою.— Має вона щастя, що не нагодилося я на ту розмову! Я показала б тобі, опудало товстоп'яте, де раки зимують!..

Наступного дня Ганна знову поїхала з Петром Якимовичем по картоплю. Виїхали вони тепер зранку і повернулися без ніяких пригод, не витративши на всю подорож і трьох годин. По приїзді Ганна допомагала вивантажувати картоплю в льох, потім мила підлогу в коридорі першого корпусу, а по тому, причепурившись і трохи передихнувши перед обідом, одягнулася і пішла до їдальні.

По дорозі, між гаражем та їдальнею, зустріла офіціантку Нюсю. Та була в одній в'язаній кофті з накинутою на плечі пуховою хусткою. Йшла назустріч Ганні якимсь занадто енергійним, ніби аж знервованим кроком. А коли наблизилась, то Ганна й справді впевнилася, що жінка чимсь роздратована. Красиве обличчя в Нюсі аж перекошилося від злості і було зараз зовсім некрасивим. Повіки підпухли, неприпудрений ніс почервонів, а очі — сердиті.

Порівнявшись, дівчина здивовано і співчутливо привіталася. Не відповівши на привітання, Нюся раптом зупинилася, різонула Ганну сповненим зненависті поглядом посивілих очей, обурено сплюнула собі під ноги і швидко пішла далі.

Довго стояла Ганна посеред алеї, дивлячись услід Нюсі і намагаючись збагнути, що ж трапилося. Та нічого не зрозумівши, ба навіть не догадуючись, зрештою зрушила з місця і кинулася розшукувати Мотю, щоб розповісти їй про цей дивний випадок.

Мотя прасувала в кімнаті на столі постільну білизну. Вислухавши Ганну, не здивувалася. Лише рукою махнула і, не відриваючись від гарячого праса, стежачи очима за тим, щоб не присмалити білих простирадел, уникаючи зустрічатися поглядом з Ганною, сказала:

— Знаю...

— Що? Що ти знаєш?

— А ти її не знаєш, чи що? Відомо ж, що скажена. Ревнує...

— Ревнує? До кого? Про що ти?

— Петра Якимовича! — вже аж розсердилася Мотя. — До тебе! Хтось її так там підігрів, такого наговорив, що і в сім мішків не вбереш. Ніби заночували ви десь там з Петром Якимовичем не випадково, а навмисне. Вона ще зранку здійняла там таку веремію, що бідний чоловік мусив з дому тікати. — Говорила Мотя, боячись зупинитись і глянути на подругу. А Ганна слухала, ловила кожне слово і все ж нічого не розуміла. Стояла посеред кімнати, дивилася округленими, здивованими очима на подругу і мовчки, напіврозкритим ротом жадібно, спрагло ковтала повітря. Потім таки не витримала, ноги в неї підігнулися, як зламані, і вона поволі осунулась на ліжко:

— Ну й... що ж?.. Ну й хто ж... це міг таке?.. — запитала не своїм голосом.

— Могли!.. Є, виходить, такі, — все ще не дивлячись на подругу, але вже рішуче, певне, вирішивши вже ні з чим не критися, випалила Мотя. — Отой твій осоружний Роман з своїм дружком Чирвою... П'яний, п'янісінький, ледве на ногах тримається... Впіймав нашого Никифора біля воріт (добре ще, що хоч до нас на територію не вдерлися) і ну кричати ледве чи не на всю вулицю та жалітися. Всі, мовляв, сплять і бачать, як би його втопити! І друзі, і дружина, і вона, Ганна, від якої ніби ніде не сховаєшся, бо скрізь відшукає, причепиться, потягнеться слідом. Через тебе ніби Тамара його якимось вночі до хати не хотіла впустити... «Ні, ти скажи, — прискіпався до директора. — Чого Ганні від мене треба? Вона ж знає, що я одружений!.. Повинна, зрештою, зрозуміти, що все це мене просто губить!.. Ні, ти тільки послухай! Вона з чужими чоловіками, з шофером з Нюсиним у лісі ночує, а я, виходить, женись? Так?» А той двоокий Чирва ще й собі докидає: «Ти, каже, тільки подумай! Таке молоде, каже, а вже таке зіпсоване... Вигнати б, каже, кудись треба, та й по всьому...»

«Казав, щоб переїхала, — кричить Роман. — Гроші давав, на роботу влаштовував. Не хоче!»

«Ну, то це тобі, Никифоре, треба подумати, — знову Чирва. — Береш чорти батька зна кого на роботу. В тебе така установка, і тут тобі отакий моральний розклад! Гнати, розумієш, треба! І чим скоріше, тим краще для тебе!..»

А наш так той одразу злякався, тільки головою крутить та зіпає...

Де ж пак, кричать на всю вулицю... Аж Нюся та Марта з кладової повибігали... Пізніше вже директор, сама чула, наказував Марті, щоб звільнила тебе з роботи. «Моральна поведінка в неї»,— каже. А Марта Гаврилівна тільки плюнула та ногою розтерла. «В тебе,— каже,— в самого моральна поведінка з п'яницями в буфеті! Не смій,— каже,— Никифоре Назаровичу, дівчину безчестити. Не будь бабою! А звільниш без мене, сунешся у воду, не спитавши броду, на партійному бюро говоритиму з тобою».

Що далі розповідала Мотя, Ганна вже не слухала.

Бліда як стіна сиділа на ліжку і дивилася кудись поперед себе зляканими, немигаючими очима. Все тіло її напружено зібгалось і скам'яніло, немов під дощукульними ударами.

І тільки значно пізніше, коли Мотя давно вже замовкла, ніби аж тепер збагнувши до кінця все почуте, схопилася руками за голову, зойкнула:

— Жак! Яка бридота! Яка бридота! — і застогнала.

Потім, ще мить посидівши, рвучко, немов на пружині, скочила з ліжка. Забігала, заметушилася по кімнаті, вихопила нащось з-під ліжка свого зеленого чемодана, добула з нього якийсь плесковатий пакуночок, загорнутий в газету, і кинулася до дверей.

— Ганно! — схопилася за нею Мотя.— Куди ти? Стій.

Ганна послухала, зупинилася:

— Не можу, Мотечко... Не можу, мушу вийти прогуляться, бо згорю!

Обминувши подругу, рвучко штовхнула рукою двері і вийшла з кімнати...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Те, що відчула дівчина, вислухавши розповідь Моті, можна було порівняти хіба що з несподіваним нападом розлюченого пса, який, раптом підкравшись ззаду, мовчки вп'явся зубами в незахищене тіло. З несподіванки дівчина просто звилася від незвичного, нестерпного болю, нечуваної і незаслуженої образи. І першою її реакцією на всю ту бридоту були обурення, злість і злий відчай, майже розпач.

Ганна кулею вискочила з кімнати, пробігла низом понад сосновий гайок, поминула водогінну будку, не причинивши за собою хвіртки, грузнучи чобітьми у глибокому вогкому

піску, перетнула вулицю. Потім, опинившись на території сусіднього санаторію, пішла вздовж річки, понад залитою талими водами заплавою, просто куди очі дивилися.

Праворуч неї і попереду, скільки видно, привільно розпросторившись по всій заплаві, мерехтіла, рябіючи під легеньким вітерцем, по-весняному синіла, відбиваючи в своїй глибині ніжні, білі, пухнасті хмарки, повновода, широка, збурена повіддю річка. По той бік, за широким розливом, у м'якому прозорому серпанку, ніби в солодкому сні, майоріли ліси. По цей бік, тонучи ледь не до самісіньких верхівок у воді сріблясто-білим, схожим на хмарини, що осіли відпочити на воду, квітунням, купчився вкутаний пухнастими котиками верболіз. Від верболозу і могутніх білокорих осокорів, які вільно розрослися тут, повітря повнилося по-весняному свіжими, бадьорими, гіркувато-терпкими пахощами підігрітої сонцем кори. А просто під ногами ще вогкий затягнутий синювато-чорними шарами мулу берег вже їжачився яскраво-зеленими гострячками трав.

Напоена життєдайним теплом високого весняного сонця, мліла під блакитним небом земля. Іскрився перед очима, дзвенів, співав веселий весняний день. Дзюрчали струмки, весело тягнув свою пісенну струну від чорної землі до блакитного неба перший жайворонок, галасували в гіллі осокорів граки, сліучо, іскристо світило сонце.

А на душі в Ганни, може, вперше за всі ті весни, які запам'ятала, було темно, непривітно й холодно. Бо в її ще не загартованій життєм душі раптом захиталась і навіть рушилася велика, глибока віра в людину. Налякана нечуванним і незрозуміло диким вчинком Романа Петровича, Ганна одразу замкнулася в собі і всіма своїми почуттями повернулася в той невеличкий світ, в якому народилася, виховувалася, зростала. Уявила свою родину, своє село, колгосп, школу, піонерський загін, комсомол. І запитала себе: чи міг би хто з тих, що її оточували там, поставитися до неї отак, як Роман Петрович? Відповідь була тільки одна — ні. Дома, в школі, в піонерах і комсомолі не лише на словах, а всім життєм її вчили довіряти своїй людині. І вона ні з чим не крилася, ішла назустріч людям безхитрісно, з відкритою душею. Так її виховали і такою вона зростає. Тепер не могла збагнути, і від того їй ставало до розпуки страшно, що своя близька людина може, виходить, ні за що зробити іншій людині так боляче, отак столочити її душу. І як же після цього можна довіритись людині, і чи можна взагалі їй вірити? А як же жити без цього? Як?

Ганна, звичайно, не була такою наївною, щоб зовсім не бачити людських слабостей, зовсім не вірити в існування поганих і злих людей. Ні. Вона знала, що на світі такі люди є, вони живуть, існують і завдають іншим людям горя. Але то, в її уяві, були люди чужі, «не наші», одверті вороги, як от, наприклад, фашисти, поліцаї. Одне слово, такі, які з своїми злими намірами їй не крилися. І ще вона могла зрозуміти і якимось, коли їй не пробачити, то стерпіти людську слабодухість, тиск обставин, безвольність, безсилля зробити так, як хотілося б, зрештою, прикрість, якої можна завдати іншому несвідомо, не розуміючи їй сам, що робиш. Можна, вже коли на те пішло, зрозуміти людину, яка ранньої весни підсікає березу, щоб напитися з неї соку, підсікає, не розуміючи, не замислюючись наперед над тим, що їй береза як-не-як живе, що і їй болить. І навіть те, що ось так, як робить зараз і вона, можна бездумно нагнутися, зірвати оцю соковиту, з несказанно чудесними зірочками синього квіту стеблину проліска, помилуватися нею і потім, коли стеблина зав'яне а чи їй не зав'яне, а так, з однієї примхи, відкинути набік і забути. Але ніяк не можна зрозуміти одного: нащо ту несказанно гарну стеблинку після того, як намилиєшся, з якоюсь незрозумілою, брутальною злістю затоптувати брудним підбором в грязюку?

Тепер, коли вона була смертельно ображена і обурена до самої глибини душі, їй уявлялися фальш, брехня, заздальгідь обміркована підлість у кожному слові Романа Петровича, в кожному русі, які вона тільки згадувала. Навіть там, де того насправді їй не було. І нічого, крім пекучої зневажливості, в її почуттях до нього зараз не лишилося. Було б добре, коли б тільки так. Гірше, що вона, вірніше, її почуття, не могли зараз обмежитися тільки цим і тільки н и м... Ні, в Ганниній скривдженій душі клетотів зараз нестримний бунт проти всіх і всього. Вона лютилася цієї хвилини на весь світ і ненавиділа всіх. «Всі, всі вони, певне, такі», — кричало щось у її знервованих почуттях. Все зараз кипіло і клетотіло в дівчині, і вона кляла і Романа Петровича, і саму себе, і той час, коли зустрілася з ним, і все, що хоч віддалено зв'язувалося з ним у її думках. «Як же ти могла повірити?! — кричала сама собі. — Адже всі, напевне, всі вони такі! Звідкіля тобі знати, звідкіля могла знати? Може, всі вони, всі оті, що малюють такі гарні, принадні картини, пишуть оті щемливо-зворушливі хвилюючі вірші... такі самісінькі, як і він?..»

Від цієї страшної думки, засліплена розпукою, що так на эле

використано її недосвідченість, її чисту довірливість, і вона, здавалося, нічим, рішуче нічим не зможе вберегти себе від того й надалі. Ганна дійшла до справжнього страшного відчаю. Той відчай ятрив її душу, як пекуча жалка кропива, і все гнав і гнав уперед, вздовж берега широко розлітої річки.

Відчай був таким пекучим, а в збуреній уяві все здавалося таким безпросвітним, що сама собою нав'язувалася непрохана думка кинутися в оцю воду он з отого крутого, підмитого знизу берега і покінчити з усім одразу...

Та думка різонула її свідомість так принадно гостро, що дівчина нараз зупинилася, ніби їй хто перетнув дорогу, і вжахнулася того, що подумала. «Що ж це я? А як же мама?.. Матусенька... Це ж так я... ні, так я дозволю йому вбити не лише себе, а й маму!..» І нараз обезсилівши так, що аж піт на лобі виступив, а перед очима закружляли жовті кола, Ганна, щоб не впасти, охопила руками стовбур низенької, покрученої берізки і глибоко перевела подих.

Постояла так якусь мить, відпочиваючи, і, ніби відштовхнута якимсь внутрішнім почуттям, мимоволі озирнулася назад. Побачила: вдалині, за хмариною вкритого сріблястими котиками верболозу, за вигином берега бовваніла постать її вірної подруги Моті. Виходить, вона весь час ішла назирці за нею, не наближаючись, не набиваючись з своїми словами та порадами, але й не спускаючи з ока і, певне, свідомо оберігаючи...

Побачивши подругу, Ганна відчула себе так, ніби їй почало розвиднятися після раптової втрати свідомості. Вона ще раз, уже не такими безтямними очима озирнулася навколо. Побачила, що стоїть під берегою вже в полі. «Так можна аж до самісінького Дніпра дійти»,— подумала і аж тепер відчула в руці загорнутий в газету пакуночок.

Звичайний собі клаптик картону, загорнутий в газету. Забула про нього і... краще б уже було й не згадувати. А помітила — згадала, і знову зробилося боляче, тоскно й незатишно... І зовсім несподівано виринуло в пам'яті давнє. Напівдитяче.

...Одного вечора, коли вони були в хаті тільки удвох, мати, згадуючи тата, розповідала про свою першу зустріч з ним. Якось взимку вона поїхала в ліс по дрова. Тиснув міцний мороз, і сніги лежали глибокі. Та ще сталося так, що згубила дорогою рукавиці. А їхати довелося до лісу і назад самій. Коли вже поверталася до села, у балці, у глибокому снігу кінь обірвав посторонка. Вона пробувала зв'язати його й не могла. Руки зовсім задубіли від холоду.

І чим більше старалася, тим більше мерзли. Пальці, зрештою, стали ніби граблі, скрючені і негнучкі. І вона стояла одна серед лісу, замерзла, безпорадна, і плакала, не знаючи, що робити. Не знає вже, що їй робила б, коли б, на щастя, не їхав тим шляхом хлопець з сусіднього села. Побачив її, безпорадну, засміявся: «Ех ти, лісоруб!» І провів їй попід носом теплою вовняною рукавичкою, заразом збивши з щоки замерзлу сльозинку. Вона зовсім не образилася, навіть зраділа. Тільки трохи засоромилась. А парубок, міцно зв'язавши посторонка, поглянув на її руки і ще раз посміхнувся. Потім захопив у жменю снігу і, не питаючи дозволу, почав розтирати їх. Розтер до червоного, а тоді, тримаючи у своїх долонях, хукав на її червоні пальці, торкаючись до них гарячими губами. І від того було їй ще більше соромно і приємно, і не хотілося виривати своїх рук з його. А парубок похукав, натягнув на її руки свої теплі рукавиці і махнув рукою:

— Бувай, чорноброва! Потім повернеш, з могоричем...

А потім вони зустрілися, але рукавиць він так назад і не взяв. Десь через півроку забрав до себе в село їх разом з дівчиною. По одруженні і потім, у війну, і тепер, коли батька вже й на світі немає, мати ні-ні та їй згадає той зимовий день і ті рукавиці, з теплою, замріяною, та де там, просто щасливою посмішкою.

«Ну, а я? Що ж я згадуватиму?» — подумала Ганна, рвонувши нитку, якою був обв'язаний пакуночок.

Не розгорнула, а обірвала з нього газету і лише на одну мить глянула на той самий малюночок з сальвіями, який їй подарував колись Роман Петрович. Зблизька, перед самими очима, на прямокутному клаптику картону не видно було ні червоної грядки сальвій, ні багряних кленових віт, ні дівчини, схожої на Ганну, в платтячку з білим горошком. Увесь картон здавався просто всіяним барвистими, вже прижухлими плямами різноколірних фарб...

Згадався той осінній день, коли він подарував їй цю картину, і одразу постала в уяві знівечена Каштаном розкішна клумба. Стала перед очима наяву, ніби жива. Витолочені, побиті копитами і залізним путом, втоптані в грязюку яскраво-червоні, як кров, знівечені квіточки... Живий жаль було дивитися на ті тендітні квіти, витолочені нерозумною худобиною!.. От, виходить, що може нагадати їй про перше кохання! Столочені сальвії!.. Хіба ж не так само знівечено, витолочено, збезцещено її душу, втоптаню

в болото її перше, чисте, довірливе почуття? З такою ж тупою байдужістю! І хіба вже хто поверне все те, що відібрано в неї? Ніхто, ніколи вже не поверне її знівченої юності. З цим не підеш ні до матері, ні на комсомольське бюро. Трапляється ж у житті й таке, про що нікому не хочеш і не можеш розповісти. Мушиш пережити, виболіти і сама ж приховати все десь аж на самому дні душі... Трапляється... А треба, напевне ж треба, щоб такого не траплялося! Ну хай так. Хай вона найперш сама у всьому винна! Але ж і він!.. Не повинен же егоїзм самозакоханої, до всього збайдужілої, крім власних пороків, людини заважати іншим людям жити і бути щасливими на землі! І хоч від того Ганні тепер не стане легше, але хтось же мусить відповідати за її знівчену юність? Мусив би відповісти!..

Ганна одвела руку і рвучко, із злістю, як жалку кропиву, вже вирвану, але таку, що ще може вжалити, жбурнула від себе клаптик картону. Підхоплений струменем повітря, він спочатку злетів високо вгору, на мить, лише на одну мить, затримався там, мигнувши під сонцем веселковими кольорами фарб і одразу ж згаснувши, брудно-сірою плямою хлюпнувся на чисту, прозору, синю гладінь річки...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Догнавши на березі і повернувши назад подругу, Мотя відразу побачила, як у неї горять щоки і хворобливо виблискують очі. Навіть на відстані відчувається, що від дівчини пашить жаром. Мотя примусила подругу негайно роздягнутися, насильно вклала її у ліжку і викликала лікаря.

Лікаря Ганнина хвороба стурбувала своєю незвичайністю: з легенями все гаразд, у горлі — чисто, простуди непомітно, а температура висока. Старенький, з бритою головою лікар довго протирав картатою хусточкою пенсне, здвигав плечима, думав. Нарешті суворо-пресуворо наказав не підводитись з ліжка принаймні перших два-три дні, виписав бюлетеня і ще якихось гіркуватих порошоків.

Лежати в ліжку, нікуди не виходити, ні з ким не зустрічатися було зараз у Ганниному становищі найкраще, що тільки можна придумати. Вона просто не витримала зливи отих несподіваних ударів, які густо посипалися на неї, і перелякалася. Дівчині уявлялося, що все селище вже тільки й говорить, що про неї, і від того охоплював її справжній сінський жах. «Сама, сама у всьому винувата!» — тільки й могла повторювати одну настирливу думку. І здавалося,

що захисту їй уже чекати нізвідки і ні від кого, що всі тепер проти неї, що виженуть її звідцїля просто на вулицю, і вона не знає навіть, що діяти, що думати і кому скаржитись...

Найпершою і одразу прийшла думка про маму... Тільки їй одній могла б вона поскаржитись, тільки мати могла б зрозуміти, повірити, пожаліти і захистити. Але... На одну лише думку про те, що мама довідається про все це, у неї йшов мороз поза спиною і починали цокотіти зуби... Ні, немає їй порятунку ніде... Хоч з мосту та в воду...

Залишилася вона тепер одна серед чужих, байдужих, а то й ворожих їй людей. І нікому з них вона, мабуть, не потрібна, нікому, хіба, може, крім Моті, не цікава. І ніхто, ніхто її не пожаліє, навіть не поспівчуває. Хіба тільки... тільки посміється. Виженуть за ворота, як ото вже пробував директор. А як же вона? Що ж тепер з нею буде?

— Що ж тепер буде? — кризь плач, уже вголос запитує Ганна. — Мотю, що тепер буде?

Мотя мовчить, над силу стримуючи сльози. А Ганну охоплює ще більший розпач. І самотність її, загубленість серед чужих людей стає ще страшнішою. Здається, ще ніколи не відчувала вона себе такою загнаною і нікому не потрібною.

— Ох, нещастя ти моє, — зітхає Мотя. — Яке ж ти в мене ще дурненьке! Ну, що ж таке має бути? Нічого не буде та й не може бути. Одужуй швидше.

— А ти ж сама казала — звільнити мене директор хотів. Це як тобі здається?

— Звільнити? Тьху! Не мели дурниць! Заснула б краще.

— Та не засну я, не можу! — плаче Ганна.

— Ну й теревенів мені отут з тобою розводити ніколи. Роботи за мене ніхто не робитиме. Викинь усе з голови і спи!

Мотя одягається і виходить з кімнати. Ганна залишається наодинці з своїми гіркими думками...

Гулають сінешні двері, потім, без стуку, відчиняються хатні, і на порозі стає розрум'янена з свіжого повітря та швидкої ходи Марта Гаврилівна.

Марта Гаврилівна принесла термос з гарячим, настоящим на липовому цвїті чаєм, слоїк меду і наказала, щоб Ганна негайно пила те все від простуди. Тут же виспівала дівчині за те, що не бережеться:

— Повинна тобі сказати, дівчино, що й собі погано робиш і мене підводиш.

Адже вона пообіцяла матері дивитися за Ганною, як за дочкою, а Ганна, напевне, почувала себе не зовсім здоровою після тієї ночі в лісі і, нікому нічого не сказавши, поїхала в друге.

— І ще мушу тобі сказати,— одшмагала б я тебе хворостиною, ой, відшмагала б, коли б справді була тобі матір'ю! Хоч би порадилася з ким старшим, чи що. Та й те... У цих справах, правду сказати, поради рідко коли питають. А все ж дурненька ти в мене, як овечка. Потрібне було тобі оте малювання, як чортові свічка. От і натворила на свою голову... Ну, та зараз годі про це, не час... Ну-ну — не рюмсай! Всі оті плітки та бабські теревені — пусте. Поплещуть язиками та й замовкнуть. Нюся сама вже кається та картає себе за дурість, ну а тому дівчиськові, Тамарі,— хто ж їй повірить? Та й не говорить вже ніхто нічого! Так що, повинна тобі сказати, вилежуй спокійно та скоріше видужуй. Вже всі відпочиваючі розпитують про тебе, турбуються твоїм здоров'ям та вітати наказували...

Після обіду до кімнати протиснулася Ліна Леонардівна. Товста, як бочечка на коротеньких ніжках, вона була, як завжди, захекана, як завжди, звідкілясь і кудись поспішала і, як завжди, чимсь збуджена і на когось сердита. Нашвидку привітавшись, поклавши перед Ганною на стілець дві великі помаранчі, які вона десь таки здобула, незважаючи на те, що була вже весна, Ліна Леонардівна одразу, не роздягаючись навіть, заметушилася, зашипіла, як самовар, і забігала по кімнаті, вимахуючи коротенькими пухлями ручками. Вона теж знала все, що говорили про Ганну Тамара та Нюся. Знала і не приховувала від дівчини. Але найдивнішим було те, що вона, майже щодня сварячись з шофером Петром Якимовичем, зараз гаряче почала захищати саме його — шофера Петра Якимовича.

— ...Ні, ти тільки подумай, ти тільки глянь на цю дурепу! — кричала вона до Ганни, маючи на увазі Нюсю.— Я їй кажу: «Ти тільки подумала б собі, порожня довбешко! — Ліна Леонардівна тицьнула себе у вузький лобик пухленьким, рожевим пальчиком.— Подумала б! Маєш такого чоловіка, такого красунчика! Чесного, роботящого, порядного! Ну? Так тобі ще чорта пухлого треба? Так? Чого тобі ще, питаю, треба? Болячки? Чи робити не маєш чого, що розпустила вуха, як варениці, та всякі там дурні плітки ловиш? Та такого чоловіка, кажу, коли б мені такого мужчину солідного, так я б його замість свяченої води

за іконою тримала б! А ти? Свєрдлиш йому мізки ні за що, та ще й сироту ображаєш! Сироту, кажу, гріх ображати, та ще й даремно! Вона й так уже покарана. Соромно, кажу, тобі, Нюсю... перед людьми соромно...» І що б ти думала? Нащо вже — сорока, а мене послухала. «Раз і ви вже, каже, Леоніло Леонардівно, його захищаєте, то як я можу вам не повірити? Ви, каже, жінка душевна, правдива». Тепер сидить та рюмсає. Не знає, як чоловіка перепросити...

Увечері, коли Ганна вже ввімкнула в кімнати електрику, заступаючи на ніч, завітав до неї і дід Кирило. Приніс миску кисличок власного домашнього квашення: мовляв, стара його, почувши, що сирітка захворіла, наказала передати. Порадив пити від простуди малиновий настій, розповів про те, яка стоїть надворі погода, поділився своїми спостереженнями про те, що рання весна буде цього року, полаяв трохи директора, який нападав на нього за якісь там неполадки і в яких нібито сам же й був винен, так що він — дід Кирило — може йому про це просто в очі сказати...

Нічого такого особливого не сказав і не зробив старий, а от же чимсь таки зворушив дівчину просто до сліз.

Ще коли дід заходив до кімнати, в незручному довгому кожусі, з рушницею через плече і з мискою в руках, незграбно і дуже повільно повертаючись в дверях на своєму протезі, за ним у сніи прорвалися Пірат, Полкан і Дзвоник. Ввечері та ще, так би мовити, на околиці території, вони почували себе безпечніше і значно сміливіше. Правда, старий і бувалий в бувальцях Пірат так і залишився в сніях. Трохи сміливіший і, відповідно, менш досвідченіший Полкан пробрався до кімнати, але тут сміливості йому забракло, і він всівся під самісіньким порогом, винувато й улєсливо калатаючи хвостом по підлозі, не знати чого облизуючись. А от молодий, буйний і по-дурникуватому нахабний Дзвоник одразу прорвався аж до ліжка. Зіп'явшись передніми ногами на ковдру, радісно та задоволено повискуючи, намагався тикнутися холодною чорною цяточкою носа просто в обличчя дівчині.

Слухаючи діда Кирила, лєдвє стримуючи несподівані сльози зворушення, Ганна водночас придержувала Дзвоника за лапки однією рукою, а другою куйовдила густу, як грива, шерсть у нього на шиї. Від Дзвоника тхнуло намулом і ще чимсь свіжим, холоднуватим, гостро весняним. І це теж зворушувало Ганну. Щоб не видати свого зворушення і справді не розплакатись, вона весь час говорила:

— Почекай же, ну! Постій, Дзвоніку! Ти ж так мені

всю постіль забрудниш. Ну, послухай же, в тебе он всі лапки в болоті! Ой Дзвонику, Дзвонику, який же ти! Ну, перестань, ну! Ой, який же ти неслухняний!..

А за цими вимовленими вголос словами, в думках, не змішуючись з першими і не заважаючи їм, зринали інші, нікому, крім Ганни, не чутні, може, і не зрозумілі: «Ой Дзвонику, Дзвонику,— думала дівчина, глядячи пустуна.— Поганий. Ой, який же ти поганий сторож, Дзвонику! Чого б тобі було не надбігти отоді, тієї осінньої ночі, коли хтось тут ліз через вікно... Чого б тобі тоді було не прибігти, не зняти галасу, не налякати та не прогнати... Ой Дзвонику, Дзвонику...»

Другого дня її знову відвідували.

Троє дівчат — відпочиваючих з першого корпусу — принесли пучок білих бриндуш та пролісків, коробку цукерок і свій бадьорий, по-весняному жвавий, впереміш з дзвінким сміхом настрій.

Та чи не найбільше вразило Ганну те, що того ж дня віддала її і дружина Петра Якимовича — Нюся.

Зайшла вона до кімнати не стукаючи, весела, з щасливо сяючими, а не заплаканими, як перед тим, очима, привітна і, як завжди, красива. Нюся не вибачалася і нічого не пояснювала. Тільки й сказала на початку, після того як привіталася:

— Ти на мене, дурну, Ганно, не зважай. Трапляється всяко... Кінь на чотирьох — та й то спотикається...

І одразу взялася до роботи: перестелила Ганні свіжу постіль, зразу ж примусила дівчину випити гарячого молока, розбовтаного з медом та маслом. З незвички питво Ганні не сподобалося, здалося дуже густим і нудило. Та, пересилюючи себе, вона все ж пила. Пила з вдячності, щоб не образити Нюсю...

Ще не все могла збагнути, до кінця зрозуміти Ганна з того, що творилося навколо неї. Але з радістю,— може, ще не глибоко усвідомленою, але широю,— вже зрозуміла, що наперекір її гірким, розпачливим і несправедливим думкам, оті «чужі, байдужі до неї і ледве чи не ворожі» люди — виявилися насправді зрідненим, здруженим, хоч і маленьким, але на диво міцним колективом. І скільки широкого людського тепла, скільки співчуття і чулості виявили вони до неї — чужої дівчини, яка зовсім недавно і випадково потрапила до них. Всім серцем вбирала Ганна ту теплоту, відчуваючи, як затишно стає в неї на душі. Було дівчині від того трохи незручно: адже не така вже вона, справді, хвора,

щоб отак біля неї впадати. Он навіть температура вже спала, залишилася тільки якась млість і в'ялість у всьому тілі. Може, почувала б себе і зовсім добре, коли б не сором. Адже, думала вона, всі ці милі, добрі люди вірять їй. Вони думають, що вона зовсім не така, якою є насправді. Не знають, що в неї на сумлінні є щось таке, про що вона ніколи і ні перед ким не зізнається і не розкриє. І їй у їхній присутності, певне, ніколи не позбутися почуття ніяковості. Завжди незручно буде дивитися просто і одверто їм у вічі. Адже вони, мабуть, і не підозрювають, а коли й чули, то, видно з усього, не вірять у те, що була й ота осіння ніч, і відчинене вікно, і він... той набагато старший за неї чоловік, у якого є дружина й син — може, ненабагато менший за неї... І Ганна з прикрістю й жалем вирішує, що мусть-таки піти з цього такого тепер рідного їй колективу, пошукати якогось шляху в житті, щоб не почувати себе перед цими добрими і щирими людьми завжди ніби в чомусь винуватою. А як не хотілося б саме тепер їх кидати! «Тільки тепер оце помітила, як я до всіх тут звикла, якими стали всі близькими», — зітхаючи, думає Ганна.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Коли буря в її душі вляглася, і Ганна могла думати про все вже спокійніше, вона відчула себе так, ніби прокинулася від чадного сну або підвелася після важкої хвороби.

Умудрена нелегким досвідом останніх місяців, сприймала все навколишнє ясніше, чіткіше, ніби перед тим дивилася на світ крізь якийсь серпанок. І думки з'явилися глибші, доросліші, ніж до цього, безжально суворі, часом гіркі.

Принесли до їдальні газети. Мотя розгорнула «Комсомольську правду» і побачила на другій сторінці фотографію дівчини з підстриженим по-хлоп'ячому волоссям, а під фотографією стаття — «Лист з цілини». Не читаючи навіть підпису, Мотя з галасом кинулася на кухню:

— Дивіться, дивіться! Наша Оленка! Тепер про неї увесь Радянський Союз читатиме!..

Колись Оленка, так як і Мотя, деякий час працювала в «Березовій дачі», потім виїхала на цілину. А тепер, попрацювавши рік, зверталася до тих усіх, хто ще тільки збирався їхати, з своїм досвідом і порадами. В «Березовій дачі» всі, хто знав або тільки чув про Оленку, раділи і хвалилися скрізь у селищі, відпочиваючим, сусідам та знайомим:

— А про нашу Оленку чули?

Фото і лист Оленки для службовців «Березової дачі» були справжнім святом.

А Ганна з гіркотою думала: «А я? Що ж я? Просиділа ось уже який час, як залякла, ніби мене хто німицею обпоїв».

Пізніше, натрапивши в газеті «Радянська Україна» на назву свого колгоспу, Ганна уважно прочитала статтю про поліпшення ґрунтів Полісся і розширення посівних площ за рахунок боліт. У статті не лише згадувався їхній колгосп, але й називалося прізвище голови колгоспу, секретаря комсомольської організації Михайла Полотнюка, писалося про високий урожай льону в ланці Одарки Панчишиної.

Прочитавши те, Ганна глибоко-глибоко зітхнула. Гірко стало в неї на душі. «І ог знову виходить,—подумала,—друзі за цей час там, у селі, теж встигли чогось домогтися в житті. А я? Я встигла лише наробити дурниць, так що тепер соромно людям в очі дивитися. Та ще хіба яку сотню разів перетерла шибки у вікнах, напідміталася підлог та начистила якихось кілька десятків відер картоплі... Просто сором подумати! Адже те, що робила я тут, більше личило робити старим бабусям, а не мені, молодій, здоровій і дужій... Та що там уже! Не знайшла в собі сил навіть з математики підготуватися, коли люди допомагали...»

І чим більше замислювалася, тим глибшим ставало невдоволення собою. Перебирала в думках усе, що було зв'язано з її нещасним коханням, тільки тепер ясно і легко помічаючи те, чого зовсім не бачила раніш. А чи ж справді те, що було, що трапилося, можна назвати коханням, чи ж він хоч колись, хоч трохи кохав її? Тільки тепер усвідомила, що за весь час їхньої близькості, при кожній зустрічі завжди говорив, щось розповідав тільки він сам, вона ж лише боязко мовчала і покійно слухала. Ще в перші часи, коли вона пробувала вставити і своє слово в його промови, Роман Петрович кривився, а іноді й просто сердився. Він взагалі не любив, щоб його перебивали, і ще більше, щоб слухали когось іншого, а не його. Часто, коли Ганна обзивалася несміливим словом, нетерпляче гукав: «Пожди, пожди, замовч! Краще послухай, що я тобі кажу!..» І Ганна змовкала, а потім і зовсім звикла до такого становища і навчилася, так, саме навчилася, боятися хоч одним словом перебити потік його красномовства...

І хіба ще тоді вона не могла бачити, помічати, що, крім певних хвилин, вона, як близька людина, подруга, зрештою

жива істота, його зовсім не цікавила і не обходила. Скільки разів його байдужий погляд дивився крізь неї, як крізь прозоре скло, не помічаючи ні її настрою, ні її прагнень, ні її самої. Правда, дуже зрідка і на короткий час він ставав раптом незвично уважним і навіть ніжним. Але те траплялося не часто і минало дуже швидко.

Навіть у ті хвилини, коли його тягнуло до неї і він здавався ніжним, його не обходив і не цікавив ні її настрої, ні стан. Іноді їй хотілося розповісти йому про себе, про своє село, батьків, про свої мрії чи бажання. І жодного разу він не дозволив їй зробити того, завжди під якимсь приводом обриваючи. Це було йому зовсім не цікавим, і він привчав і, на великий сором, привчив її мовчати.

І що ж вона тоді, в той час,— спала, марила чи була загипнотизована? А вона, вона сама що? Вона сама кохала, чи як? Довго тепер думала над тим Ганна, але певної твердої відповіді дати собі не могла. Можливо, що й справді починалося справжнє кохання. Можливо, справді то було коханням, коли б він не пив, коли б він кохав, коли б не це все. А так...

І Ганна, ніби скинувши з себе владу чужих чарів, терзаючись муками запізнілих, вражених гордошів, звиваючись від болю та сорому, кляла себе: «Ну, хай! Нехай загипнотизована, зачарована, навіть засліплена! Нехай! Але ж не осліпла ти зовсім? Могла ж ти хоч щось помітити? Хоч би ж посоромилась, хоч би про матір згадала, про те, як будеш людям у очі дивитися, подумала!»

Від таких думок ще більше збурювалася і бунтувалася Ганнина принижена дівоча гордість, ще гостріше пік, ятрив душу нестерпний сором, тільки вони вже не породжували в Ганни ні розпачу, ні розгубленості. Навпаки, після важкого потрясіння, з якого вона вийшла, ніби прокинувшись від важкого сну, ніби скинувши з себе тягар якогось заціпеніння, дівчину охопила нестримна шалена енергія: жити, працювати, перемогти все це, пережити і довести, що вона зовсім не така, як про неї, можливо, думають. Вчитися, перемагати, чогось досягти наперекір і на зло йому!

Тільки не тут, не в «Березовій дачі», де їй, що там не говори, було б важко, а то й нестерпно зустрічатися з німими й живими свідками свого падіння.

Таким чином, вирішення покинути «Березову дачу» і кинути якнайскоріше було твердим і безповоротним. Залишалося тільки одне: куди піти, де і як шукати нової роботи, бо додому, до матері, після всього, що сталося, вона, зви-

чайно, не повернеться... І ще було побоювання, що її спробують затримувати, втішати, розпитувати, чого їй нащо хоче вона їх залишити. Після недовгих вагань та сумнівів Ганна розповіла про свої наміри та побоювання єдиній і найближчій подрузі Моті. І, на її велике задоволення, всі справи розв'язалися швидко і просто.

Мотя, зрозумівши подругу, таємно від Ганни і під великим секретом порадилася з Марком. Всього через день Марко уже повідомив її напевне, що радгосп «Жовтневі зорі» з цієї весни набагато розширює своє парникове господарство. Буде дуже багато цікавої, «майже мічурінської», роботи і зараз там саме набирають нових робітників.

Першої ж неділі Мотя з Ганною пішли до радгоспу, немовби провідати стару знайому Ліду.

Ліда підтвердила все те, про що говорив і Марко. А почувши, що Ганна охоче перейшла б працювати до них, навіть пообіцяла поклопотатися перед директором, щоб він узяв Ганну помічницею їй, Ліді, в лимонарій.

Кращого, здавалося, і придумати було неможливо. Ганна, якщо це можливо було в її становищі, почувала себе щасливою.

У «Березовій дачі» її заяву про звільнення зустріли чуло й тактовно. Ніхто: ні Марта Гаврилівна, ні Ліна Леонардівна, ані навіть сам директор — не здивувався з такого її вирішення і не розпитували чого і пощо. Заяву від неї прийняли, звільнили за власним бажанням і написали хорошу характеристику. Марта Гаврилівна спочатку було стурбувалася тим, куди піде і як влаштується дівчина. Але, почувши, що в «Жовтневі зорі», навіть зраділа:

— О, повинна тобі сказати, що то дуже добре. Зовсім недалеко. Заскучаємо одне за одним — можемо провідати.

Проводжали Ганну всі стримано, боячись вразити її самолюбство, але широко й тепло. А Нюся не витримала і навіть сплакнула.

І Ганна за те все і, головне, за їх чулість, делікатність була їм безмежно вдячною...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Покидала Ганна «Березову дачу» напередодні Травневих свят сонячного квітневого ранку.

Не хотіла, щоб її проводжали, щоб хтось ще збоку (може, навіть Тамара) бачив її від'їзд, і тому з кожним із

товаришів по роботі попрощалася поодиночі, з ким ще вчора, а з ким — рано-вранці. Мотю попросила піти заздалегідь до селища. До продмагу мала підійти сьогодні машина з «Жовтневих зір», її потрібно було знайти і попросити шофера, щоб підвіз дівчину до місця нової роботи. Сама ж із зеленим чемоданом у правій і з пальтом на лівій руці пішла не вулицею, а просто через зазеленілий уже луг, навколо круглого озера.

Ішла, грузнучи чобітьми в зелених мочарах, на повні груди вдихаючи пахощі вогкої, пробудженої від сну, оббризканої ніжними, лискучо-прозорими цяточками першої зелені, землі... Бував навколо теплий, паркий і пахучий сонячний ранок. І від того настрій у дівчини, незважаючи на те, що покидає ці місця і що їй все-таки шкода залишати і «Березову дачу», і її хороших людей, був бадьорий, піднесений.

Перейшовши через луг і ще темні вільхові зарослі, Ганна вибралася на високий залізничний насип.

Аж там, поклавши важкий чемодан на вогкий пісок, зупинилася, щоб передихнути, і мимоволі озирнулася назад.

Як і тоді, вперше, такого ж теплого і погожого, тільки осіннього ранку з його терпкими пахощами прилого листя сосни і паровозного вугілля, стояла на високому насипі. Як і тоді, розгорталася перед нею простора територія «Березової дачі»: зарослі вільхи, яскраво-зелений килим лугу з блакитним круглим озерцем посередині, березовий гайок, пологий косогір з рідкими кучерявими соснами, верхів'я соснового гаю на тлі залитої водою заплави і за нею — сині хащі густих лісів. Над річкою ще клубочились рвані, рожево-бузкові клапти вранішнього туману. Над лісом, в імлістій блакиті, сліпуче іскрило, переливалося білим полум'ям сонце...

Ганна спіймала себе на тому, що з якимсь змішаним почуттям жалю і гіркоти жадібно відшукує і вбирає в себе очима всі такі знайомі їй, пам'ятні місця. Місця, в яких на мить з'явилося їй таке, здавалося, близьке, але примарне щастя, щоб одразу ж обернутися для неї болем і прикрим каяттям.

Он, за білясто-зеленовою хмариною оббризканих ще не розпуклими язичками перших скручених листочків беріз, червоніє дах будиночка з скляною верандою. З його димаря струмує зараз угору тонесенька, прозора синя цівка диму. Там уперше зупинилася вона, затамувавши подих,

з широко розкритими від захоплення очима перед картиною, яка навіть і тепер здається їй чудовою...

Далі, на самісінькому гребені великого горба, біліє перший корпус. Праворуч, за рідкими соснами, всіма своїми вікнами виблискує, відбиваючи сонячне проміння, їдальня. А ще далі, поміж залізничним мостом і верхів'ям соснового гаю, чітко вирізьблюється на тлі неба вершечок високої сосни. Та стара, одинока сосна недбалим сторожем стоїть перед вікном її кімнати... Отим вікном... За тим вікном, у кімнаті, за широкою шафою ще й досі стоїть недокінчена, власне, ледве розпочата, картина. Одна з тих, які мали бути написані і, певне, так ніколи і не будуть написані; і про які він розповідав їй з таким запалом отоді, при першій зустрічі... Там же, схована в ящику стола, зберігається й ота золота каблучка. Дівчина спочатку хотіла викинути в ріку і її, а потім залишила Моті, попрохавши, щоб повернула йому, коли десь зустріне...

Ганна глибоко зітхнула і перевела погляд убік, на широке плесо річки.

Тепер вона вже могла, мала силу думати про нього порівняно спокійніше. Бо багато що вже перегоріло, зітліло в її душі... І думала про нього тепер, як про когось зовсім-зовсім їй чужого, без пекучої зненависті, з одним лише відчуттям якогось гидливого і холодного презирства. Багато чого вже зрозуміла тепер, заплативши за свій досвід дуже дорогою ціною. Але одного так і не могла збагнути. І думала зараз напружено, з гіркотою: чи вона ще й зараз не все розуміє, а чи й справді можна писати привабливі, барвисті картини і носити в душі отаку темну каламуть?..

ЗМІСТ

АТЕСТАТ ЗРІЛОСТІ.
ПОВІСТЬ
5

ЗОРІ НАЗУСТРІЧ.
ПОВІСТЬ
153

САЛЬВІЯ.
ПОВІСТЬ
365

ВАСИЛИЙ ПАВЛОВИЧ КОЗАЧЕНКО

СОЧИНЕННЯ
В ЧЕТЬОРЕХ
ТОМАХ
ТОМ ТРЕТІЙ
АТЕСТАТ ЗРЕЛОСТІ
ЗАРЕ НАВСТРЕЧУ
САЛЬВІЯ
ПОВЕСТИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДНІПРО»
(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

РЕДАКТОР С. І. ШЕВЦОВА. ХУДОЖНИК Ю. Г. НОВИ-
КОВ. ХУДОЖНИЙ РЕДАКТОР І. М. ГАВРИЛЮК. ТЕХ-
НІЧНИЙ РЕДАКТОР Г. Г. ПОДГУРСЬКІЙ. КОРЕКТОР
Н. О. МАСЛОВА.

ІНФОРМ. БЛАНК № 1042

ЗДАНО ДО СКЛАДАННЯ 13.03.79. ПІДПИСАНО ДО
ДРУКУ 10.12.79. БФ 23407. ФОРМАТ 84×108¹/₃₂.
ПАПІР ДРУК. № 1. ГАРНІТУРА АКАДЕМІЧНА. ДРУК
ВИСОКИЙ. УМОВН. ДРУК. АРК. 30,24. ОБЛ.-ВИД.
АРК. 34,615. ТИРАЖ 100 000. ЗАМ. 9-155. ЦІНА 1 КРБ. 90 КОП.

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО», 252601, КИЇВ-МСП, ВУЛ. ВО-
ЛОДИМИРСЬКА, 42.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ІМ. М. В. ФРУНЗЕ
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВИРОБНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ПОЛІГРАФКНИГА», 310057, ХАРКІВ, ВУЛ. ДОНЕЦЬ-ЗА-
ХАРЖЕВСЬКА, 6/8.

Козаченко В. П.

К59 Твори в чотирьох томах. Т. 3.—К.: Дніпро, 1980.—
576 с.

До третього тому ввійшли повісті «Атестат зрілості», «Зорі назустріч» (про
молоде покоління в період Великої Вітчизняної війни та післявоєнні роки,
його героїзм, самовідданість у праці) і повість «Сальвія», в якій порушено
морально-етичні проблеми наших днів.

К 70303—065
М205(04)—80 передплатне.

4702590200

У2

2 КДБ, 20 К.